

АТАЙ

ЗАРЫКТЫРГАН ҮМҮТ

Мобу, жүк тактайдай тептегиз болуп, кырка тарткан жепирекей дөңсөөнүн алдындагы алакандай жайык Көк-Кашат деп аталат. Мунун дарегин балким ушул айылдан башка жактагылар билишпес. Мындай көз жаздымында калып, учуру келгенде гана эске алынчу жайлар дүйнөдө мол го. Ага бет маңдайлаш күңгөй тарапта, атактуу Кең-Колдун оозундагы дарбазадай кызыл таш, айкөл Манастын күмбөзү тарыхтын күбөсүнө окшоп, бул кай жер экенин өзү эле айкындайт.

Өрөөндүн ортосунда күкүктөп агып жаткан чоң сууну бойлой өскөн чытырман токой да арстандын жалына окшоп дүпүйүп, баатырдын жеринин элесин көз алдыга тартат. Күңгөй-тескей жактары ажыдаардын азуусундай арсак тоолор менен курчалган кең мейкин чыгыштан батышты көздөй тасырайып созулуп жатат.

Бул жер эзелден кең Талас деп аталат.

Кең Талас жомокко бай. Жада калса, тепкедей кашаттын да купуя сыры бар экенине ким шектенет? Ушул жерди жарып өткөн арык суусунун бирде алабармандап шаркырап, бирде жылаажындуу шылдырап агышына кулак салгылачы... Кыялды окторулган агымына ээрчитип, далай жерге сүрөп барын таштайт.

Бул туура арыктын башы Талас суусунан бурулган.

Анын арыктын кырынан аша чаап, кара кочкул тартып атырылып агышы көрөңгөсүнүн күчүнөн.

Ой-тоонун баары суу каптагандай көлбүп, какшып калган эски арыктардын нугу ылай аралаш кумга, какыр-чикир агындыларга шиленип, чуңкурлар майда-майда көлчүктөргө айланганына караганда түнү менен кара жамгыр төгүп, күн таңга жуук гана ачылгандай. Жаратылыштын ушул алааматы тынч жаткан чоң өзөндү ээлендирип, ташкындатып жиберген. Эми ал кирген буурадай чамынып, теректерди түбү менен агызып, казандай таштарды калдыратып, эпсиз күрүлдөйт. Өйүз-бүйүздөгүлөр бири-бири менен каттай алышпай калган. Бирин-серин көпүрөлөр капкачан жуулуп кеткен. Анткени менен жаңы чымыраган көктүн суусуну канып, кубат алгандай бой жазып, кадыресе жабалактай түшкөн. Арыктын боюндагы ак теректер чайырлуу бүрчүктөрүн жарып чыккан көк мончокторуна сыймыктанышып, жаңырып, кайра жашарган өмүрлөрүнө мас болгондой бой тиреше теңселишет.

Белсене келген сулуу жаз бейкут айылдарга да өз таасирин тийгизди.

Ушул эле кашаттагы чачкын айыл Тыныбек байдыкы.

Күн көтөрүлүп калган.

Түнкү жамгыр айылга өз белгисин калтырган. Ийненин көзүндөй жылчыгы жок ак өргөөлөр эч нерсени сезбегендей даңкайышат. Ал эми ышка жана күндүн табына чирип, сансыз тешик болуп, жабуусунан жылдыз саналган үйлөрдүн бүлөлөрү таң атканча уйку көрбөй, жаандан кийин тыным албай, шөптүрөгөн төшөнчүлөрдү жана кийимдерди күнгө жаюу менен алек. Очоктор суута толуп, кемегелер көлчүккө айланып, көп кишилер алиге эртең мененки тамагын ичише элек.

Түнкү жамгырдын таасири ошону менен гана бүтпөгөндөй.

Малчы менен жалчы аттуулардын баары өзүнө тиешелүү малдарын айылдын четине түгөлдөшүп коюп, жылкычылардын соңунан, тоону көздөй самсып кетип жатышат. Айылдын орто чениндеги дөбөдө чогулушкан топ киши тарп андыган жорудан бетер моюндарын созушуп, нары-бери чапкан малчыларды тиктешип, суз отурушу да бекеринен эместей.

Бүт айыл боюнча Тыныбектин көрөр-көзү Айсалкын токолдун өргөөсүнө гана кыймыл кире элек. Түндүгү ачылуу, бирок эшиги желп этпейт. Балким, сулуунун уйкусу канбаган чыгар. Жо-жок. Бул магдыроо бүгүн бай эрке токолунун үйүнө түнөгөндүктүн

белгиси эле.

Тыштагы дүрбөлөң өргөөгө жетпеди. Тыныбек таттуу уйкуда жатканда аны жылуу төшөгүнөн ким козгойт? «Бакпай балаандан сакта» — дешип, жалчылары алыстан эле жүрөктөрү титиреп, өз алдынча күбүрөшөт.

Бай жайчылык убакта токолунун төшөгүндө түшкө чейин уктаса да, байбичеси менен ортончу катынынан башкалар тардык кылбас эле. Бирок бүгүнкү карайлаткан түндө байдын бир үйүр жылкысы малайы менен кошулуп дайынсыз жоголуп отурса, анын үстүнө Кетмен-Төбөлүк жек-жааттары аттанганы жатышса, айылдаштары чебелектебей кантишсин?

Бул кордуктан улам берки эки катыны өзгөчө ачуулу. Бирок, алар каарын отун алып, мал баккан жалчылардан гана чыгарууда. Байбичеси элүүдөн ашып, кудая шүгүр деп, балпайып от боюна отуруп калгандыктан, күйөөсүн анчалык талашпайт, жөн эле намысынан өлүп баратат. Ортончу катыны Бурулча өзүн кара торунун сулуусумун деп ишенген, толмочунан келген, антсе да сымбатынан ажырабаган, өңүнө да, тегине да сыйынган өткүр жана тилдүү неме. Кыргыздан чыккан кыйын аялдарды уламадан улап, көргөндөрүн, билгендерин териштире келгенде, өзүн жалгыз гана Каныкейге теңейт.

Мунун да жөнү бар. Бурулча колунан көөрү төгүлгөн уз болбосо да, сарамжалы айтарлык — эл ичиндеги өнөрлүү келин-кыздарды чогултуп, ишин бүтүрүп алууга ыктуу. Манас, баатыр башы менен Каныкейдин үстүнө нике жаңыртпагандан кийин Тыныбекке окшогон сасыган бай үч катын алышына нааразы. Кээде кептин кезеги келип калганда Бурулча ушул оюн эрине тайманбай айтат. Бирок Тыныбек өзүн кудуреттүү адамдардын ичиндеги сын-саптуусумун деп далилдеп, «жети катын алгым келсе ким токтотот» дегенде Бурулча токолго ызырынуудан башка арга калбайт.

Бурулчанын туталанганы ушунчалык — Айсалкын токолдун өргөөсүнө буркулдап кирип келди. Минтип кирип келиши жосунга сыябы, аны үчүн эринин каарына калабы — ушул учурда капарында жок. Эки көзү сол капшытта, керегенин кап ортосуна чейин кат-кат болуп салынган жумшак төшөктө. Бурулчанын сурданган иреңинде, алайган көзүндө «топон салган кара каптай болгон чочко, итирейген жаман токолун менен моюндашып жаткандырсың ээ!» — деген кээр бар.

Уйкусу чала кангансып, назданып, боюн түзөп, төшөгүнүн четинде ич көйнөкчөн отурган токол — жаш келин Айсалкын эч нерсе менен иши жоктой, ал турсун, улуу күндөшүн да киши келдиби, ит келдиби — дегенсип, билмексен болуп, өз алдынча керилип-чоюлат. Күйөөсү өз жаздыгынан жылып келип, жаш катынынын жылуусу тарай элек жаздыгына жаагын жөлөп мемирөөдө. Бурулчанын күйбөгөн жери күл болду.

— Итирейген өлүгүндү көрөйүн! — Ал ызалыктын, ачуунун, өкүнүчтүн чогуна бышып-күйүп, Айсалкынга чукул келип, карысынын жумшак этинен аткып алып, үнүн басаңдатуу үчүн кызыл өңгөчүнөн сүйлөдү. — Тиги өлүгүндү өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбай ордуна козгобойсуңбу?

Айсалкын бакырып ийе жаздап, колун тартып алды.

— Өзүңдүн жаның жокпу? Козгоп көр! — Күйөөсүнө жөлөнгөн токол күндөшүнүн кээрине кээр менен жооп кайтарды.

— Тигини! Жарыбаган гана өлүгүндү көрөйүн! Сени минтип эле...

Ал жерде жаткан кыпчыкейди алууга умтулганда баятан бери күндөш катындар кантээр экен дегенсип, каракүчкө уктамыш болуп жаткан Тыныбек көрөркөзүн аяп, чукуранымыш болгондо Бурулча диртилдеп токтой калды.

Эки катын бири-бирин жеп жиберешчүдөй тиктешти да турду. Катындарынын күнүлөштүк жоруктарын көргөндө мооку канып, чери жазылчу бай дагы эмне болор экен дегенсип, кайрадан мемиреди. Ал минтип жатканда ашык үн чыгарып, уйкуну бузууга батына турган ким? Бурулчанын кыпчыкейди кармаган бойдон селейгенине табасы кангансып, Айсалкындын жүзүндө салкын жылмаюу пайда болду. Бурулчанын

таноолору кыпчылып, намысы үчүн өлүмгө башын байлагысы келди. Аны токол да түшүндү. Ага улуу күндөшүнүн ушинтип безгек болгонсуп титиреши, өз акылын токтото албай ачууга жеңдирип, чатак чыгарып, эринен өлөрчө таяк жеши керек эле, — Кыпчыкейге келдиң беле? — Айсалкын шыңк этти. — Ала кой, керек болсо. Ансыз да өзүн күч менен токтотуп турган Бурулча кыпчыкейди кош колдой кармап, аны төбөгө салмакчы болуп обдулганда, байкап жаткан Тыныбек жаздыктан башын көтөрдү. Тамаша көрүү үчүн дагы бир көз ирмем сулк жатса, жакшы көргөн токолунан ажырап калууга мүмкүн эле.

Эки катын тең көнүмүш боюнча сыр бербөө үчүн, башкача айтканда, жаңжалды баштабагансып көрүнүү үчүн жер каран, тымпыйышып калышты. Мындайда кимиси шек чыгарса, токмок ошонун төбөсүндө ойной турган. Бирок бу жолу Бурулча айыптуу экенин жашырууга алсыздык кылса да, Тыныбек өз адатын карматып, чекилик кылганын тапкысы келгендей жасакерсинген эки катынды алмак-салмак тиктейт. Мына анын алагыр көзү ортончу катынына такалды. Тирүүлөй союлаарын түшүнгөн Бурулчанын колунан кыпчыкей түшүп, эрин тиктеди. Анын көз карашында айбыгуу, жалооруу, боорукерлик күтүү жок, ачуунун жана өкүнүчтүн кээри бар эле. Өмүрүндө эрине тике карабаган Бурулчанын азыркы көрүнүшү аны таңкалтты, күндөштүктүн азабынан улам ушунчалык адепсиздикке түшкөн экен — деп ойлоду. Демек аны эч убакта болуп көрбөгөндөй жазалоо керек. Бай ашыкпады.

— Кош, эмне келдиң? — Тыныбек кереге тараптагы камчы менен ноктону издегендей көз жүгүртө сүйлөдү.

— Бай! — Бурулча өңгөчүн тартып жашып кетти. — Бир үйүр жылкы жок...

— Дили башкага оогон Тыныбектин кулагы сөздү чала укту? — Эмне дедиң? Жылкы керекпи? Энци доолап жүрөсүңбү?

Ал аялынын бышактаганын көрдү.

— Бир үйүр жылкы жок...

Бу жолу уккан кулагына ишене албады.

— Эмне деп күңкүлдөйсүң, канчык? Жылкы жок дейсиңби? — Ал жаңылыш уккан элем деп тиледи.

— Ооба. Жибек жалдын үйүрү жок.

Тыныбек эстен тангандай эки катынын элендей карап, отуруп калды. Угулган сөздүн биринен бири катуу тийип, кантээрин билбей, айласы түгөнүп баратты.

Бир маалда отурган байдын айкырыгы чыкты:

— Алымбай!

Жалаңдаган жаш жигит, бакырыкты күтүп тургандай үйгө шып кирип келди. Үмүтүн дале үзө албагандай бай андан сурана үн катты:

— Жылкы аманбы?

Жигит шыдыр жооп бере албай карбаластады.

— Камчы! — Бай ордуна турду.

Алымбай керегеде илинген кызыл табылгы саптуу бөрү тил камчыны алып берди.

— Мына сага! — Камчы жигиттин башына, жонуна ойноду. Кезек Бурулчага келди... Анан көрөр-көзгө жетти. Ал жаалына келгенде кимиси жакыны, кимиси алысы түгүл, кимиси малайы, кимиси аялы экенин да эске албады. Баары тегиз жазаланды. Камчы баарыдан да ич көйнөкчөн Айсалкынга көбүрөөк өттү.

Тыштагыларга камчынын тарсылдаганы, катындардын чыңырыгы угулуп турду. Бир маалда бай көйнөк, дамбалчан эшикке чыгып, жыңайлак бутуна кепичин салган бойдон атка минди...

Дөңдө отурган кишилер Тыныбекти көргөндө козголуп калышты. Бай аларга караган да жок.

Ооба, жер тоборсуй баштаганда биерге Тоймат бий Атабекти ээрчиге келген. Жулма сакал Тоймат белин бүкүрөйтүп, чокчоюп отурганда анын көзүнүн чекири өзгөчө

таасын көрүнчү. Бир аздан кийин аларга чоң сакал Айтыке кошулду. Дөбөгө үстөмдүк кылган ушул эки чал. Калгандары аларды жандоочулар, жөн эле сөз тыңшап, кулактын курчун кандыруу үчүн келишкен карыялар. Бүгүн чалдардын арасында чоочун үч киши отурушат. Алар саяк Дыйканбай манаптын тууганы Борош менен анын жолдоштору. Борош тектүү жерден чыгып, өзү да Талас элине жээн болгондуктан, Тоймат бийдин оң жагынан орун алган.

Кимдин ким экендиги отурушунан эле байкалып турат. Төбө жагында Тоймат бий менен Борош, алардан төмөнүрөөк берки эки мейман. Калган айыл кишилери аларды курчап отурушат.

Күндө аксакалдар айыл арасындагы жана Талас ичиндеги жаңылыктарды козгошчу, алыска каттаган кишилерди ушул жерге чакыртып алып, башка элдердеги нарк жөнүндө, аш жана той жөнүндөгү кабарларды угушчу. Бүгүн кадырлуу меймандардын келишине байланыштуу Кетмен-Төбө менен Таластын жаңылыктарын сурашты. Кепке коноктор ынтаалуу, бирок айылдын ээлери эмнегедир, алагды болуп, аңгемеге ынтаасыз катышкандыктан сөз кызыган жок. Демейде сөзмөр Тойчу бий эрдин жаланып жамбаштап жата калып, тынч ала албай отурат. Ал сөзгө кызыганда гана көчүгү жай алат. Меймандар менен сөз жалгаштырган жалгыз гана Айтыке чоң сакал. Меймандарды ал сөзү гана эмес, эртеден бери ордунан козголуп койбой, бир калыпта отурушу менен да ыраазы кылууда.

Кара жоргого камчы урган, ак көйнөк, ак дамбалчан киши Субандын самтыраган боз үйүнүн жанына жеткенде гана токтолду.

— Субан! А, сумурай, кайдасың? Өлүүсүңбү, тирүүсүңбү?

Эски күрмөсүнүн этек, жеңин түрүнүп, жылаңаяк буттары ылай болгон, маңдайы кууш аял эшикке чыга калып, акырын жооп берди.

— Таңында аттанып кеткен... — Аял жылаңаяктыгына, жүн жоолугу мойнуна кетип, жылаңбаш жүргөнүн байкап, үйгө кире качууга ыңгайланганда байдын өкүмдүү дабышы аны селейтти.

— Абдыракман жубарымбек кайда? Көзүмө көрсөтчү!

— Түндөгү бойдон жок... Дайынсыз...

Ачуулуу үндү угуп, апамды урганы жатабы дегенсип, эшикке чуркап чыккан кичинекей кыз Тыныбектин алагыр көзүнөн коркуп, апасынын аркасына далдаланып, ийинден башбактаган чычканча башын кылтыйтып карап коет.

— Силер тоюнуп калган экенсиңер! Кутурган экенсиңер! — Шашпагыла, көзүнөрдү ачармын...

Тыныбек кара жоргону ыргыштаткан бойдон тоону көздөй жөнөдү. Жибек жалдын үйүрү жок дегенде ачуусу кайнап, жылаңач буттары үзөңгүгө согулганын да капарына албады. Жорго чимириктэй учуп жөнөгөндө чепкендин этектери желге далбалактап, ак дамбалы булактап, дөңдөгү отурган кишилер түгүл, бүткүл айылдагыларга өөн көрүндү.

Миң жылкылуу адам бир үйүрү жоголгонго меймандардын көзүнчө итетайы тутулуп, жоо тийгенсип, дамбалчан чабышынан уялышты. Ар иштин жайын билген Тоймат анын жоругун жымсалдатып актоого аргасыз болду.

— Кудайдын кылганы экен... — Ал оңдонуп отуруп, чокчо сакалын сылап койду. — Жибек жал жоголот деген кимдин оюна келиптир. Тыныбектин башка жылкыларынын баары бир тең, ушул айгыры бир тең... Жаныбар жылкынын камбар атасы эле.

Тыныбектин жоругуна ачык эле жылмайышып отурган меймандарга бийдин сөзү таасир этти бейм, анда жөнү бар дегенсишип, бири-бирин тиктешип, унчукпай калышты.

— Андай болсо, жай эле түшүндүрүп койсо, баарыбыз издешип чыкпайт белек? — деп Борош сөздүн аягын тамашага чаптырды.

Миң жылкы, үч миң койлуу Тыныбек байга түшкөн бүлүк бүткүл айылды дүрбөлөңгө

салды. Туштушта жар чакыртып жана тымызын суроо салып, шектүү ууруларды көзөмөлдөп, жок издеген эле кишилер. Малдын изи сууй электе табуу керек эле. Ошондуктанбы, айтор Жибек жалдын үйүрү жоголууга эмне себеп болгонун ойлошкон жок, ошол күнү жылкы кайтарып, жыга чабылган Абдыракманды — Субандын жалгызын эстеп да коюпшады. Бул окуя кокусунан болгон нерсе эместигин, байда ала албай жүргөн өчү же кечпес кеги бар гана кишинин ушундай мыкачылыкка бара турганын жалгыз Тоймат божомолдоду. Бирок ал да болжолун шардана кыла албады. Эрегишкен кишинин ким экенин билбей же байдын кеңеш сураганын күтпөй сөз айтуудан этияттанды. Ал окуянын бир жагына чыгышын күттү.

* * *

Арадан эки аптадай убакыт өттү. Өрөөндүн баш-аягында изделбеген жер, кабар айтылбаган эл калбады, Жоголгон мал табылбаганы мындай турсун, анын дарегин билген киши чыкпады. Ошондо гана мал кантип жоголгонун, анан жылкычы жөнүндө эстешти. Сурай-сурай Абдыракмандын киши колдуу болуп, үйүндө катуу ооруп жатканын угушту. Жарактуу уурулар кай тараптан келип, кай тарапка багыт алганын Абдыракман кантип, байкабасын, балким түнкү кармашта бирер-жарымын таанып калгандыр.

Эки жумадан бери Субандын үйүнө жакын санаалаш кишилер гана катташып, төшөктө жаткан оорулуу баланын көңүлүн сурашчу. Абдырахман эч кимисине жооп берчү эмес. Алар турсун, ата-энеси да анын бир ооз сөзүн угууга зар.

Эки-үч күндөн бери Субан той бергенсип, эшиги тынбайт. «Абыштын ден соолугу жакшыбы?» деп жобурагандардан кулак тунат. «Кудайга шүгүр!», «жакшы» деп жооп берет энеси. Капшытта жаткан оору жигит кээде кыңкыстап, денесинин ысыгына чыдабай далбасалайт, төшөнчүсүн ачынып, кээде булдуруктап жөөлүйт. Ага караганда баланын абалы анча деле жакшы эмес. Келген кишилер байа эмне биле турганын сурамжылашат. Ар бир ушундай суроо Субан менен Зуурага бычактай тиет. Субан кыжырланып, башын чайкайт, Зуура көз жашы менен жооп кайтарат. Кайгылуу үй-бүлөнүн кебетесин көргөн кишилер тим болушат да, үйлөрүнө жөнөшөт.

Эл ичинде эмиштер, ушак-айыңдар да пайда болду. «Жоголгон малга Абдыракман өзү шерик дейт. Байга эрегиши бар экен. Болбосо эмне үчүн унчукпайт? Бирөө тилин кесип алыптырбы! Мындай имиш байга да жетти.

Жибек жалдын күйүтүнө чыдабай нечен күндөн бери долуланып, ачуусу тарабай, эч ким менен ачылып сүйлөшпөй жүргөн Тыныбек жылкычысы менен ооз-мооз сүйлөшкүсү келди.

Үйдө Субан да бар эле. Ал жок издөөдөн түңүлгөндөн бери гана үйүнө байыр ала баштады. Жаратылыштын ысык-суугуна, турмуштун азап-тозогуна бышкан абышка нечен күндөн берки тыным албай, санаасы санга бөлүнгөн азапка майтарылган жок. Эсдарты: эми кожоюнга эмне жооп берем? Алгач баласынын оорусуна да анча маани берген эмес. Уурулар менен чабышуу жана ар кандай оорулардын канчасын баштан өткөрбөдү.

Бирок бул жолку окуя башкачараак окшоду. Ууру көктөн түшкөндөй тымызын келип, тымызын жоголду. Абдыракмандын дарты аты табылбаган, дарысы жок, оор кеселге айланды. Уулум өзү эле айыгып кетет деп, көңүлү бир-ыңтай жүргөн абышка, анын күн санап төмөндөп баратканын билгенде катуу шашты, далбасалады. Айылдагы табыптарды, бакшы менен молдолорду чакырды» Алардын ар кимиси оору менен сүйлөшө албай, өз ырымын жасамыш болуп, аракеттеринен эч нерсе чыкпасын түшүнүшкөн соң жайжайына кетишти.

Өмүрүндө эсдартында малдан башка эч нерсе жок Субанга бүлүк түштү. Баламын жаны калар бекен деп зарлаганда сакалынан жашы чууруп, баккан малын, жоголгон бир үйүр жылкыны таптакыр унутту. Байга эмне жооп берери да көңүлүнөн көтөрүлдү.

Эшикке кирип-чыккандын ортосунда «Бала кандай?» дейт аялына. Зуура жашылданган көзүн баласы жакка бурат. Ал жакта тилсиз, сулк жаткан Абдыракман.

Субан баласынын бут жагына чөгөлөп отура калып, камчысын мойнуна салып, алаканын жайып, тилегин айтты:

— О, кудай! Мен сенден өмүрүмдө эч нерсе сураганым жок: ден соолукту да, байлыкты да, дөөлөттү да... Аны азыр да сурабайм. Сенден суарым бирөө гана: жалгыз баламдын жанын аман калтыра, гөр? Мен сенин кулуңмун, көзүм өткөнчө кулуң болом, тиги дүйнөдө, да кулуң болом...

Анын үнү каргылданып, жасакерленип, уккан кишинин муунун бошотчудай. Аялы да алакан жайып, анын жанына отура калды.

Ушул учурда сырттан аттын дүбүртү угулду. Топураган добуштар үйгө кирди. Дүйнө, эртеңки тиричилик эстен чыгып, жалгыз баласынын өмүрүн тилеп турган эрди-катын башка эч нерсеге көңүл бурушпады. Көздөрүнөн аккан жаш беттен ылдый салалоодо... Келгендер Тыныбек бай менен Тоймат бий эле. Ардактуу адамдарды көздөрүнө илбегендерге Тыныбектин ачуусу келип, камчысын кармалады эле, бий анысын жактырбагансып кашын үрпөйтүп, төргө өтүп отурду. Бай да аны ээрчий, жанына барып, мандаш урунду.

Субан менен Зуура «оомийин!» — деп, бата кылып, баш көтөргөндө гана асмандан түшө калгансып, төрдө отурушкан кадырлуу кишилерди көрүштү. Зуура шашылып турду. «Менин көзүмө эмне көрүндү? Буларды кудай өзү жибердиби?» — дегенсип, Субан аларга жалдырады да калды.

— Куу сакал, тааныбай турасыңбы? — Ташыбек аны мыскылдуу карады.

— Оо, байым тура! Өзү. Өзү. — Субан ордуна туруп, колун бооруна алды. — Ассалоомалейким!

Муруттары түктүйүп, кыжыры келип турган байдан мурда озунуп, Тоймат тамагын жасап:

— Алейкимаассалам! Кандай, уулуң жакшыбы?

— Кудайга шүгүр!

Мындай шаани ого бетер Тыныбектин кыжырын келтирди.

— Ай, куу сакал! Балаң эмне дейт? Айтпайсыңбы? Абышка шылк этип ылдый карады, байдын сөзү анын жаралуу жерине таамай тийди.

— Балаң Жибек жалды кай тараптагы шериктерине узаттым дейт? Мага ошону айт. Мага ошо керек.

Чай кайнатмак болуп, толтура суу куюлган бастекти көтөрүп турган Зуура отура калды. Булар мынча эмне тымпыйышат. Ооз ачпаса эле менден кутулуп кетишмекпи — деген ой менен Тыныбек төшөктө кыймылсыз жаткан оорунун жанына келди:

— Ай, бала!

Оору былк этпеди. Ал жанагыдан каардуу чаңырды: «Ой, кулагың барбы?» Анда да жооп болбогон соң, жуурканды камчысынын сабы менен кайрыды, эми камчы анын ээгине такалды:

— Көзүңү ач, жоону сайып келип, доомат кылгансыбай!

«Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет» дегендей, сулк жаткан немеге кыймыл кирди. Көздөрү ачылды. Бирок ал бетмандайында ким турганын жана эмне дегенин биле албады. Чоң кара тебетейчен дөө аскадан ылдый баштанып тургансып көрүндү...

Бала көзүн ачканга ата-эне жетине албай аксарбашыл айтышты. Акжолтойлорум деп, эки мейманга жалбарышты. Бай менен жаш жылкычы тиктешип калышты. Аска да, төбөсүнөн ылдыйланган киши да жоголуп, эми оорунун бет мандайында Тыныбек турду. Абдыракман анан жанындагыларга көз жүгүртүп, баарын бир баштан абайлап карап чыкты. Жаңы дүйнөнү, жакын кишилерди көргөнсүп, анын алсыз көз карашы

кубанычтын нурлары менен бажыраят.

— Жылкы кайда? — деген үндү укту. Түшүнө албады. Тыныбек да аны менен арбашып турууну каалабады:

— Тилиң байланып калганбы? Жибек жал кана дейм? Ачуулуу күпүлдөгөн дабыш, Тыныбек, Жибек жал деген сөздөрдү туйганда оорулуу жигиттин кабагы чытылып, көөдөнү керилип барып, анан көзү жумулду. Зуура бакырып ийди...

Байдын анан кийинки кыйкырыктары, каары, камчысы менен түрткүлөгөнү, чөгөлөй калып, ооруну жулкулаганы тилге киргизе албады, Бала кайрадан жөөлүй баштады.

— Томажак! Кески! Кара жолтой! — Байдын жер чапчыган букадай бакырыгын угуп, жинди болгондой жулкунганын көргөндө Зууранын ыйы өзүнөн өзү басылды. Бир алетте жаткан баланын жүрөгү чыкпагай эле дегенсип коркту.

Тыныбектин ачуусу жаман экенин, анын каарына калган киши оңбосун бардыгы билишчү. Бирок өлүм менен өмүрдүн ортосунда жаткан кишиге да мынчалык ырайымсыздык кылары, тургандардын эч кимисинин оюна келген эмес. Анын иреңи кара көк тартып, көзүнүн чаары чыгып, кутургандай ажаанданып баратты. Кабагын чүрчүйтүп коюп, көз кырын салган бий анын ачуусу өзүнчө тарабасын түшүнгөн соң ордуна турду:

— Сабыр кыл, бай! — Сөзү талаага кетти. Ал жулкунган немени билектен тартып өзүнө каратты. — Сабыр керек...

— Эмне сабыр? Кокуй оой, эмненин башын оорутасың! Мен күйүп баратпаймынбы? Жибек жалым! Кайран гана асылым!..

— Жибек жал табылат...

— Табылат? — Тыныбек азга тына калды.

— Буйруса табылат.

— Катыгун ой, мен сени билет экен десем. Тыныбек кайрадан бакырды. — Мен буларды кырам!

Жибек жалдын артынан жоготом.

Аны бий дагы да өзүнө каратып:

— Табылат.

— Табылат?

— Ооба, сөзсүз табылат.

— Оозуңа май! Аксарбашыл! — Тыныбек бакырыгын токтотуп, оор үшкүрүндү.

Ушул учурдан пайдаланып бий аны эшикти көздөй жетеледи. Сонун эшик ачты. Субан бүжүрөп, аларды аткарганча шашты.

* * *

Бай менен бий аттанышып кеткенден кийин, баласынын абалы оор болсо да, эрдикатын бир баладан кутулгансып, жеңилденишти. Май биликти үлпүлдөтүшүп, таң атканча кирпик какпай уулунун жанында отурушту.

Абдыракман таңында гана тынчып, уйкуга көшүлдү...

Күн эбак көтөрүлгөн.

Оорунун көңүлүн сурайлы — деп келген кишилер тегиз уктап жаткан үй-бүлөнү көрүшөт. Абдыракман баягы калыбында. Кыз чапанчан чачын сербейтип бир бурчта. Субан менен Зуура кийимчен, оорулу баланын аяк жагына куланышкан.

Кишилердин киргенинен чыкканы бат болуп, унчукпай келип, унчукпай кетишет.

Үйдүн тегерегинде айланчыктап жүргөн буттары ичке, иймейген кызылдуу бала кишилердин жүрүшүнө жана тиги боз үйдүн көрүнүшүнө таң калгандай, тышта көпкө турду. Үйгө шыр кирип баруудан ийменди. Ийменген себеби — оорулуу үйгө баланын киргенин жактырышпайт. Элдин аягы суюлган кезде бала акырын басып келип, эшикти ачты.

Боз үйдүн ичи жарык эле. Өңчөй кийимчен жаткан кишилерге түшүнө албады. Тиктеп

тура берди. Бир убакта төшөгүндө чалкалап жаткан Абдыракман көзүн ачты. Бир нерсени эстегендей бери жагына башын кыйшайтып, көз чаптырды. Анан кыңкыстап жатып күч менен башын көтөрдү. Бир нерсени издегенсиди. Анын көзүнө бала урунду. Абдыракман аны көпкө тиктеп турду. Иреңинде жылмаюу пайда болду. Балада «мени куубайт экен го» деген ишеним пайда болуп, босогону аттап үйгө кирди.

Абдыракмандын алсыз үнү чыкты:

— Эшикти... түрчү!

Бала боз үйдүн эшигин түрүп, улагада тура берди. Жазгы гүл жыттуу салкын желдин илеби келди. Субандын үйү тектирчеде эле. Өрөөндүн бир бети суй кайып көрүнүп турду. Мал жайылган жашыл талаа. Көк жашыл токой.

Абдыракман талааны ойлуу тиктеп турду да, анан балага төргө өт дегендей белги берди. Беркилер дале уйкуда.

Үйдүн ичинде кийим-кече, казан-аяк — баары чачылган. Абдыракмандын тушунда керегеге илинген комуз гана баштагыдай. Бирок ал да далай күндөн бери чертилбей калган. Баланын көзү комуздан өтүп баратты.

Баятан бери баланын көз карашын байкап жаткан Абдыракман кереге тарапка ээк кагып, көзүн кысып койду. Бала ордунан чуркап туруп, комузду алып, ээсине сунду.

Абдыракман кош колдоп жер таянып, башын көтөрүп, калтыраган колуна комузун алды. Буроого шайманы жетпей тиштенип, чертмек болду.

Колу анын эркине көнбөдү, титирейт, эпке келбей, жыгачтан жасалгансып шалкылдайт. Ал төшөгүнүн үстүндө бир аз калчылдап отурду да, комузду балага түртүп, төшөгүнө кайра жыгылды. Бала да мелтиреп олтура берди.

— Чертпейсиңби? — Өкүнүчтүү үн угулганда гана бала комузду колго алды.

Дыңгыратып көрүп, комуздун кулагын башкача толгой баштады. Комуз анын эркине көндү, колдору да эп менен шилтенгенин Абдыракман байкап жатты...

Комуздан чыккан күү ажайып көрүнүштү көз алдыга тартты. Көбүктөнгөн тоо суусу. Керкейген көк серке сакалын сеңселтип, көзүн тикирейтип, атырылган ак көбүктү тиктеп тура калганда калың кой жээкке шыкала түшөт. Ошондо койчу айтат:

Ай, көк серке жаныбар, Сен кечпеген суу барбы, Сен чыкпаган зоо барбы, Кыйыктанбай жол башта!

Серке тура берет. Койчу жемелей баштайт:

Сени улагыңда сойбой, Сорпонду ичип тойбой. Арам өлгөн көк серке, Теринди талпак кылып койбой!

Серке акырында «тиги өйүздүн кекиреси жайнап, бетегеси буралып турган экен, кечиксең куру каласың» дегенде гана башын ийсеңдетип, калың койду баштап, сууну шатырата кечип жөнөйт.

Бул шаттуу жана тамашалуу күү. Муну укканда оорулуу жигит жылмайды.

— Кежир серке! Келесоо серке! — ойлойт Абдыракман — Бактыңын босогосуна келип токтолгуң бар... Босогону аттоо керек эле. Аттадың... А мен сендей да боло албадым. Мен өйүздө калдым...

Күүнүн дабышы менен үй-бүлө бүт ойгонгон. Субан менен Зуура уккан кулагы менен көргөн көзүнө ишене алышпады. Кубанычынан бакыргылары, баласына жалынгылары келишти. Бирок ашык үн чыгаруудан, кыймылдоодон чочушту. Азыр бул үйдө күүдөн башканын баары ашык эле.

Күү токтолгондо гана Субан менен Зуура баш көтөрүштү. Жакаларын кармап, кудайга тобо кылышты. Энеси Абдыракманга обдулду:

— Садагаң болоюнум! Берекем!

Көзү ачык магдырап жаткан баладан үн болбоду. Анын көңүлүн айнытып албайын дегенсип, эне унчукпай калды. Комуз черткен бала эмне кыларын билбей, ал да момуюп отурат. Бир маалда Абдыракмандан үн чыкты:

— Черт!

Баланын колундагы комуздун кылдары жүрөктү сайгылап дирилдей баштады.
Бул убакта бирин-сериндеп келген кишилер үйгө толуп калган эле.
Ыры менен кошулуп чертилчү бу күү жалгыз гана Тыныбектин айлы эмес, бүт Талас
өрөөнүнө белгилүү боло баштаган. Ырдын аты аталбаганы менен, чалынган күүдөн
армандуу жаштын боздогону угулат:
Кең Каракол четинди
Керкимдин мизи кетилди.
Керилип барып бир өпсөм
Ак Зыйнат, кебөздөн аппак бетинди.

Көчкөндө миндиң сур атты,
Көркөмгө миндиң кула атты.
Көрөр күнүм бар бекен
Көңүлдөш сулуу Зыйнатты?

Карагер минсең чаң жетпейт,
Карасам сага жан жетпейт.
Кайындашып алууга
Кантейин, калыңыңа мал жетпейт.

Карача каймал жетелеп,
Калбаны өрдөп көчөсүң.
Кара көзүм жайнатып,
Ак Зыйнат, каякка таштап кетесиң...

Жакшы ыр, жакшы күү кулактын курчун кандырат, көңүлдүн жарпын жазып, өмүрдү
шаттандырат. Отургандардын көңүлү азыр ушундай эле. Бардыгы «Ак Зыйнатты»
ышкылуу боз балдардын оозунан угуп кумары канып, «Субандын уулу өлбөсө, жакшы
ырчы болот» экен деп коюшчу. Боз балдар жаштыктын оту чалдыкканда күйгөн менен
секетпайды ушинтип сызгырылат эмеспи. Бирок бул ырды эч кимиси Абдыракмандын
өз оозунан угушпаган. Ал эл арасында далай күүлөрдү чертип, ырларды таңштытса да,
өз ашыгына арнаган жүрөк сырын элдин көзүнчө аткаруудан айбыгып, жылкыда
жүргөндө курбуларынын арасында кусалыгын тартуу үчүн созолонтчу.

Мына ошол ыр, ошол күү. Бул ашыктыктын, кусалыктан гана чыккан ыр эмес,
автордун бүткүл өмүрү, жаштыгы, максаты, келечеги ушунда эле...

Абдыракман ушул эле айылдагы Кожокенин кызы Зыйнатка ашык болот. Бул айылдан
ага ашык болбогон жигит аз эле. Зыйнат ошол жигитердин ичинен жалгыз гана
Абдыракманды сүйө турган.

Абдыракмандын ырынан кийин Кожокенин кызы Ак Зыйнат атыгып кеткен.

Кыздын сулуулугу жана атагынын алыска кетиши өзү үчүн да, башкалар үчүн да
кымбатка турду.

Бойго жеткен кызды бир балаага учурай электе, аман-эсен колго алуу үчүн кайындап
койгон жери Кожокени кыса баштады. Кыздын атасынын абалы кыйындайт: бир
жактан сүйгөн кызын ыйлаткысы келбейт, экинчи жактан, кудалыктын антын буза
албайт. Ары ойлоп, бери ойлоп, акыры Субанга сөз салат: «Балдардын тилегине
каргаша болбоо үчүн, кудай алдында күнөөмдү мойнума алып, кудам менен болгон
батамды бузайын. Эгер сен да менчилеп балдардын тилегин орундатууга даяр болсоң,
кызымдын башын ачып ал».

Баталашуу, кудалашуунун гүлдөп турган шартында Кожокенин мындай чечимге
келиши чоң эрдик эле. Аны шарият жактан да, кудалар жактан да жаманчылык күтүп

турган. Ошондой болсо да, Абдыракманды жана эки жаштын махаббатын билишкен кишилер Кожокеге ыраазы болушкан. Айрыкча жаштар «кайната ушундай болсун» — дешип тамшанышкан.

Эмки кеп Субанда эле. Бул кабар аны сүйүндүрөт жана күйүндүрөт. Сүйүнгөнү — Кожокенин чоң адамкерчилиги, эрдиги, күйүнгөнү — кудалуу кыздын башын ачуу үчүн, башкасын айтпаганда, элүүдөй ири кара керек эле. Аны кайдан табат? Субандын кудурети, баш-аягын чогултканда, үч каралык. Же ага жардам берер тууганы, белдүү жек-жааты жок. Өзүнүн аялы Зуураны да Тыныбек байдын шарапаты менен алган. Анын мурунку күйөөсү дүйнөдөн кайтканда, аркасында калган жесирге ээ болор эч кимиси болбогон соң, Тыныбек адал кызматың үчүн аны Субанга никелеп койгон. Зуура менен Субандын алдында да бир мудалуу, асыл максат бар эле. Эптеп мал жыйып, эл катарына кошулганда байдан боштондук сурап, өз алдынча жан сактоого өтүшмөк. Бул максат Зууранын мурунку күйөөсүнөн калган ыйык осуят эле. Ал тилегине жетпей өлдү. «Эми биз тилегибизге жеткей элек» деп, эрди-катын ак эткенден так этишчү.

Мына ошентип жүргөндө Ак Зыйнаттын тамашасы башталды. Субан менен аялынын акылы айран. Ал бүктүшүп калды.

Абдыракман менен Зыйнат, бүтүн айылдаштары да Субандын жообун чыдамсыздык менен күтүшөт. Бирок кыздын кайын-журту аны күтпөдү. Калган-каткан калыңын күтүрөтүп айдап келип, Кожокенин айласын кетирди. Субандан оң жооп болбогон соң Кожоке эмне демек. Кыз аттанаар түнү Абдыракман жылкыда эле... Күн бүркөлүп, ууру менен бөрү күчөп турган учурда ал жылкысын талаага таштай албай, атасына нааразы болуп, түңүлүп, жайыттын четинде турганда бир топ ууру каптап келип чабыш болот. Албеттүү жаш жигит бирөөң башка чаап, аттан түшүрөт, калганын билбейт, өзүнө чокмор тийип, анан көк келтектерге жанчылат...

Жигит армандуу көз карашын атасына, анан үйдө отургандарга айландырып чыгат. «Мына менин зарымды уктуңар, мурун да уккансыңар, эгер ага кана элек болсоңор дагы жакшылап угуп алгыла. Мен арманда кеттим. Тагдырыма, таалайы жок тагдырыма армандамын. Мага сарандык кылган атама армандамын. Колунанкелбесе эмне үчүн мага ачык айтпайт? Анда мен башкача айла табат лем го. Аттиң! Эл, мен силерге да армандамын. Эмне үчүн эч кимиңер мага жардам бере албадыңар? Мен силерди сүйчү элем, сыйлачу элем. Силер мага болбосо, бир ооз кеңешинерди бере албадыңар го». Анын бечара көзүнөн ушул ойлору окулуп турду. Аны менен тиктешкендин баары көзүн ала качып, тике карай адышпады. Мунусу алардын алсыздыгын моюнга алышып, «өткөнгө өкүнгөн менен айла жок» дешкен жообу сыяктанды. Жалаң ал эмес, кишилерди жалтанткан нерсе — ажалга кырчын өмүрү кыйылып бараткан кишинин үрөйү.

Комуз эбак токтолуп, баары дем тартпай отурушту. Бул отуруш жакшы көргөн киши менен керөз-мурасын айтышып, акыркы жолу коштошууга окшоду.

Абдыракманга чукул отурган Султаналы тынчтыкты бузуп, сөз салды:

— Акыш! Садагасы, баарын түшүнөбүз. Эр жигит мындайда майтарылчу эмес. Башың аман болсо, баары ордуна келет.

Абдыракман ээрдин кесе тиштеп, тунжурады. Мунусу кеч болуп калды дегендей туюлду. Субан баласынын алдында чөгөлөп:

— Балам, мен акмакка эмне десең да эп. Мен... Күнөөлүү мен гана. Чымын жаның калса болду! Мени кечир кагылайын! Мен эл кыдырып, чоң табып издейин.

Абдыракман кескин түрдө башын чайкап:

— Кечтим... Мага табып керек эмес. — Анан ал бала тарапка мойнун буруп:

— Атай! Комуз сеники... — Ал дагы бир нерсе айтмакчы болуп, бирок ага даремети жетпей жаздыгына кыйшайды. Бою сунала түштү...

* * *

Бизге тааныш Көк-Кашаттын четинде, арыктын боюнда соройгон жалгыз бака терек жана жанаша тигилген эки боз үй бар. Алардын бири аппак, экинчиси сагызгандын канатындай ала-була. Ошол эки боз үйдүн жанында бастырмалуу чоң короо. Сыртынан караган кишиге да, эки үйдүн ортосундагы бир короо алардын ынтымактуулугун, энчилештигин жана бир ичип, бир жей турганын далилдейт.

Мындан үч жыл мурда бул боз үйлөрдүн саны үчөө эле. Мында Абеилденин үч уулу: Султаналы, Огонбай жана Тууганбай жашай турган. Үч жыл мурда Огонбай дүйнөдөн кайтты. Күйөөсү өлгөнүнө үч ай болгондо анын аялы Күңөтөй да көз жумат. Алардын уулу Атай мурун эле Султаналыга бала болуп кеткен, бешиктө калган үч айлык ымыркайды Тууганбай асырап алат. Султаналы инисинен калган боз үйдү да эң кичүү бир тууганы Тууганбайга берет. Тууганбай менен аялы Барча эки боз үйдүн жабууларын тандап, бир үй жасаганда, кийиздери эски-жаңы болуп, ала-була көрүнүп калат.

Ал эми бутактары тарбайган тиги бака терек эмне үчүн жалгыз болуп калганын жана аны ким тиккенин эч кимисинин эсинде жок. Балким ал өзүнчө чыккандыр жө ата-бабасынан калгандыр. Эмнеси болсо да, айылдан окчун эки үйгө ушул терек көрк да, караан да болгонсуйт.

Жакын жерде мындан башка жыгач болбогондуктан, айылды падналаган чымчык, чөкө таан, түрдүү сайроочу куштар буга конбой өтүшпөйт. Үпүп, күкүк жана булбулдардын келиши менен бака теректин багы ачылат.

Комузду кучактай кармаган Атай ушу терекке сүйөнүп турду. Үйдүн тегереги жымжырт. Жалгыз гана чоң үйдөн түтүн булап, кобураган үн угулат. Токой тараптан салпылдап учуп келаткан сасык үпүп тарбагай бутактын бирине коно калып, кыш-кыш этип, тажысын үрпөйтүп, тумшугун ийкеңдетип, сайрай баштады. Бала комузун бооруна кыскан калыбында тура берди.

Абдыракмандын окуясы жана өлүмү ага катуу таасир берген эле. Баарыдан да анын өлүм астында күү тыңшаганы, эл менен коштошкону баланын көз астынан кетпеди. Болгон ишти өз көзү менен көрүп, кулагы менен укса да, Абдыракмандын өмүрү мынча эмне кайгылуу болгонун түшүнө албады. Анын ачык түшүнгөнү — Абдыракман комузун ага атайын арнап бергени. Бир жагы кубаныч, бир жагы өкүнүч. Бала өз кожоюну болуп, колунда кармап жүргөн комузун чертүүгө жүрөгү даабады.

Абдыракманды мүрзөгө койгон күнү кечинде Султаналынын үй-бүлөсү кайгырып отурганда бала чертмек болот.

— Кое турчу, каңгыратпай. — Энеси аны токтотуп коет. — Субан укса каңырыгы түтөйт.

Андан бери бир нече күн өтөт. Абдыракмандын ата-энесинин жаралуу жүрөгүн сыздатпоо үчүн бала дале черте албайт.

Баланын ичи бышып баратты. Ошондо да каякка басса, аны колунан түшүрбөйт, кээде каңгыратып барып, кайра эсине бир нерсе түшкөндөй токтото калат.

Мына ал теректин түбүндө үпүптүн үнүнө көңүлкош, мойнун кыйшайтып, өзүнчө кыялга батып турду.

Субан менен Султаналынын үй-бүлөлөрү ынтымактуу эле. Алардын ынтымактуулугуна себепчи болгон — Абдыракман. Анын адамкерчилигин, шайырлыгын, комузга ынактыгын биринчи байкаган Огонбай.

Огонбай комуз чертүү жагынан айылдагы комузчулардан калышчу эмес. Күү угууга дилгир Абдыракман адегенде чертүүнү Огонбайдан үйрөнгөн. Ошентип жүрүн Султаналы менен катышып, Атайды сүрөөгө алып, бул үй-бүлө менен атабаладай болот.

Абеилденин балдарынын ичинен комузду жактырбаган жалгыз гана — Султаналы. Ал комузчулукту — бекерчиликтин жана бакырдын иши деп эсептей турган. Ага корогон

убакытты тиричиликке жумшачу. Эч ким жокто Тууганбай да бирдемени кыңгырата койчу. Султаналынын кыртышы эч нерсени жактырбай турганда Абдыракман Атайды эшикке ээрчитип чыгып, ушу теректин түбүнө, арыктын жээгине отурушуп алып, каалашынча чертчи.

Ошол Абдыракман түбөлүккө коштошту. Экинчи жолу бу теректин жанына айланып келбейт да, чертпейт да. Эми Атайга күү үйрөтөр киши да жок.

Баланын көзүнөн жаш кылгырып, бетинен ылдый салаалады. Өзүн өзү токтото албай, өпкө өпкөсүнө батпай шолоктоду... Абдыракман өлгөндө жана көмүү учурунда да ал эмне үчүндүр ыйлаган эмес. Бирок жүрөгү ачышып, кандайдыр бир салмак кезигесинен баскансыган. Буулугуп турган неме бара-бара уңулдап киргенде үйдөгү кишилер: Тууганбай, Атайдын апасы Аккыз жана Барча эшикке жабыла чыгышты... Аккыз жүгүрүп келип, баласын бооруна кысып, жалынып-жалбарып, соорото баштады. Бирок ал сооронбоду. Аңгыча чоң жол жактан кандайдыр бир темир буюмдун шыңгыраганы, дөңгөлөктүн кыйчылдаганы угулду. Узун бойлуу Тууганбай жолду көздөй тарбалаңдап чуркап, кыйкырды:

— Укмуш! Укмуш! Баякем соко алып келатат.

Кош өгүзгө соко сүйрөткөн Султаналы айылга жакындап калган. Аккыз менен уулу отурган жеринен турушпаса да, укмуштуу дабыш чыккан тарапка көз чаптырышты. Бул дабыш кыргыздын кулагына чоочун эле. Азырынча Талас кыргыздары баягы эле атабабадан калган буурусундан кол үзүшө элек.

Атай көз жашын жеңи менен сүртүнүп, атасын утурлай басты. Кара тукаба күрмөчөн Аккыз ак жоолугун оңдоп салынып, уулунун мойнуна колун артып, күйөөсүн кубанычтуу күтүп турду. Анын жайында жүргөндө көзгө өөнүрөөк көрүнгөн борбогой мурду кубанган учурунда баданадай кара көздөрүнө жарашып, өз алдынча сулуу көрүнчү. Күйөөсү анын кашкайып күлүп турганын абдан жактырчу.

Тууганбай агасындай орто бойлуу сары чийкил эмес, ийни кууш, коңкогой кара тору жигит, муругу да дүрдүйүн чыйратылып турбастан, жапалак арчадан бетер эриндин үстүнө жабыша өскөн.

Тиги, уйдун жанында үч жашар Бектенди көтөрүп туруп калган илмийген кызыл тору келин Тууганбайдын аялы Барча. Ал акесинен ийменип, алдынан тосуп чыккан жок. Султаналы атчан, колуна узун чыбык алып, өгүздөрдү айдап алган, көңүлү жайдары трийке кемселинин топчуларын чыгарып, деле ысуулап кеткенсип желпинип коет. Бул Тыныбектин айлына келген биринчи соко болучу. Айрым колу жеткен кишилер орустарга тамыр болуп, кадыресе байланышканы менен соко кыргыз дыйкандарынын турмушуна сиңе элек көз. Кайсы бирөөлөр: «Муну менен айдаса жердин асылы кетет» — дешип, жаман үгүт таратуута да үлгүрүшкөн. Бирок Султаналы ушакка кылчактаган жок.

Соко үйдүн жанына жеткенде Тууганбай өгүздөрдү токтотту. Султаналы атын байлап келгенче, бала-чакасы жабылышып: «Эй, укмуш» дешип, арсагай темирлерди жана анын дөңгөлөктөрүн өз колдору менен кармалап көрүштү:

— Мунусу тиши го. Укмуш! Буга жер кантип түтсүн! Султаналы өзү да соконун жанына келип, андан кумары тарай электей карап туруп: «Ушул соко өзүмдүкү болбос беле» — деген ойго кетти.

— Тууганбай! — Ал үйүн көздөй басып баратып инисине тапшырма берди.— Сокого таар жаап койчу. Буга жаан тийсе дат басат, күндүн нуруна какшып кетет. Этияттоо керек.

Аккыз күйөөсүнөн озунуп барып, эшикти ача берди.

Бүгүн Султаналынын үй-бүлөсү кубанычта. Жакында кош чыгарып, жерди көбүрөөк айдашмак. Үрөн жетиштүү. Куду кааласа, күзүндө эгинди батыра албай каларбыз деген үмүттө.

Буга баары ишенимдүү. Мурунку аялы өлүп, биринсерин малдары айылды чаап

алышкан урууларга таланып, караманча калганда Султаналы ушул аялга үйлөнгөн. Жардынын бүлөсүнүн тыңы жакшы. Аккыз казан-аяк кармаганы мындай турсун, кийим тиккич жана чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган сарамжалдуу бүлө.

Аккызга үйлөнгөндөн бери анын иши оңолууда. Дыйканчылыкты мурдагы жылы гана баштаган. Адегенде топуга ченеп сепкен таруудан кырк пуд түшүм алган. Кырк пуд таруу — бул кыргыз дыйканы үчүн чоң байлыгы. Аштыгын бөлүп алып, жакын санагандарга аяктап, чөйчөктөп берип, калганын сатып, бир музоолуу уй сатып алды. Былтыр айдоо аянтын кеңейтип, таруу жана буудай сээп, көп түшүм алды. Жалаң ага карабастан, байлардан акчага мал көтөрүп алып, Олуя-Ата, Анжиян тарапка соода жүргүзүп келди. Аяктан-быяктан кошулган пайдасына бир ат, бир өгүз токтотуп алды. Анын жардамы менен Тууганбай да бир өгүздүү болду.

— Багы ачылса кыйын экен! Бир тыйын пайда көрөмбү — деп, соодагер өзбектердин тарапыранын сатышып үзүлгөн Султаналы эми эл катарына кошулуп калды, — дешип айылдагылар кеп кылыша турган болду.

Султаналы мына ушундай тырышчаак киши. Ал төрдө эки бүктөлүп салынган төшөктүн үстүндө маасычан болуп, мандаш урунуп отурат. Сүт катыктаган чайдын демиби, же соконун кубанычынын таасириби, кызыл чийкил иреңи албырып, көңүлүнүн көтөрүңкүсүн белгилейт. Аккыз анын төмөн жагында жоолугунун бир учун аркасына кайрып коюп, эмне сөз чыгар экен дегенсип, эринин оозун тиктейт.

Тууганбай жеңесинин төмөн жагында коңкоюп чөк түшүп отурат. «Кудай бизге берди» — деген кубанычтан башка пикир көңүлүндө жок, ысык чайды шорулдата ууртайт.

Барча кайнагасын түз карап отуруудан ийменип, кыйгач бурулуп, камыр жууруда. Айранга көөлөнгөн талканды сөөмөйү менен жалап отурган үч жашар Бектен гана эч нерсе менен иши жоктой өзү менен өзү алек.

— Сокону кимден алдың? — Күйөөсүнүн сөзүн күткөнгө ашыгып, Аккыз чай сунуп жатып сурап калды.

— Никелейден.

— Никелейден? — Тууганбайдын көзү бакырая түштү. — Кайсы Никелейден?

Султаналынын чыртыйган муруттары былк этти:

— Падыша Никелейден дейсиңби! Өзүбүздүн эле Никелейден.

Тууганбай падыша Николайдан башка Николайды уккан эмес. Ошону үчүн агасы ким жөнүндө айтып жатканын түшүнбөдү. Же оруста башка дагы Никелей барбы — деген суроо менен отура берди. Суроону кайталоодон ийменди.

Кыраакы Султаналы үй-бүлөсүндө бүгүн ый да, кубаныч да болгонун аттан түшө электе байкаган. Мына азыр да ошол жөнүндө ойлонуп отурду. Анын баамында Аккыз күндөгүдөй, Атай гана ыйлап жаңы басылгандай көздөрү шишип, андасанда улутунат. Саягы уулунун ыйы менен Аккыз да жашыган өңдөнөт.

Керегедеги комузду тиктеп коюп, Султаналы уулуна кайрылды.

— Уулум, чертип койчу! Көптөн бери күү уклай калдык го.

Атай шашылбай комуздун алды да, кулагын толгоду. Эмнени чертүү жөнүндө ойлонбосо да, комуздан «Ак Зыйнат» кайрыла баштады. Бардыгы көңүл коюп тыңшап отурушту. Абдыракманды дагы бир жолу эстеп, ичтеринен кайгырышты.

Бул күү Султаналынын кыялын далай жерге сүрөп барып таштады... Балким, Абдыракман комузчу, ырчы болбосо, ашыктыктын отуна мынчалык күйүп-жанып, балаага башы малынбайт беле? Ушу өнөрү болбосо, Зыйнат анын эмнесине кызыгат эле? Кайран бала жашында жайрады.

Абдыракмандын ыры Атай жөнүндө да ойлонтту. Султаналы уулун делбээлерге кошпостон, жашынан туура жолго салмак болду. Аны үчүн окутмак: эң мурун кыргыз молдосунан окутуп, анан орус мектебине киргизмек. Азыркы заманда кыргызча да, орусча да билгендер озуп баратат. Эти бышык жана зээндүү баласы тири болсо, элди башкара билген азаматтардын бири болуп чыгарына ишенет. Эгер анын колунан

мансап келбесине көзү жетсе, атасы аны аштык өстүрүүгө жана соодагерчиликке дароо эле үйрөтмөк.

«Ак Зыйнат» чертилип бүткөндө Султаналы уулунун келечеги жөнүндө биротоло бир чечимге келген эле. Атай атам эмне дээр экен дегенсип, аны тиктеди. Султаналынын оозунан башка сөз чыкты:

— Тууганбай! Эртең эрте тур! Айдай турган жер көп. Бүрсүгүнү кечиндө сокону ээсине тапшыруум керек.

— Таңында турам! — деди иниси зор ынтаа менен.

* * *

Секиниң үстүндөгү көк мейкин балдарга бир башкача туюлду. Күзүндө бул жерде куураган шыбак, саргайган бетеге, куурай жана аңыздын бакалдары гана аралаганда шуудурап турчу. Азыр эски чөп менен бакалдан эч нерсе калбаган. С्याгы малга тоют болуп жана тебеленип, карга тапталып, акырында такырайган окшойт. Анын ордунда кулпунган көк шибер, жалбырагын жаңыдан гана жабалактатып, мойнун созо баштаган чогойно, шыраалжындар. Башка чөптөрдөн көрө мурда камынып, амалга жараган көк шыбактар жумшак желге ыргалышып, жыпардай жытын буруксутушат.

Талаа кыймылдуу жана көңүлдүү. Тажысын чочойткон акын торгойлордун кай бири чокмороктошкон чополордун, же таштын үстүнө отуруп алышып, жазды мактай сайраса, кай бирлери көз мелжиген бийиктикке көтөрүлүшүп, тунук жана таза абага канаттарын желдетишип, мелтиреген асманды шаңга бөлөшкөнсүйт.

Салпактаган кулалылар уйкудан ойгонгон талаага чычкандардын айынан гана ашык болушкансып, бир жерден чөптүн кыймылдаганын көрсө, ошол жерден алыстабай, ойкуп-кайкып учуп жүрүшөт. Канаттары талган көздө карарган бутага конушуп талааны аңдыганы аңдыган.

Талаа мейкининен булбул менен күкүктүн дабышы угулбайт. Каеринде болсо да, сарала моюн чымчыктар көзигет. Алар куурайдын бутагына конуп алышып, чыйт-чыйт — чирилилешип сайрап коюшат. Обону бир гана кайрым, бирок ушу бир кайрым обонду үстү-үстүнө кайталабай кыйлага чейин тымыр түшүп, анан баштайт. Атай бул чымчыктарды жакшы билчү жана аны жакшы көрүүчү.

Мына азыр да бири каптал жактан, эски куурайдын бутагына конор менен сайрап коюп, анан чоочун меймандарды тиктегенсип унчукпай калды. Ал ырын кайталаганча Атай зарыга күтүп калгансып, эринин жаланып, тамшанып турду.

— Анын эмнесине кызыгасың? Торгойдой сайрай албайт. — Мамат аны уруу үчүн жерден таш издей баштады.

Ооба, ал торгойдой таңшый албайт. Бирок үнү эмне үчүндүр сүйкүмдүү.

Сайроочу куштардын бир өзгөчөлүгү — алар өз ырына өздөрү өтө кумар келишип, айлананы шаңга бөлөөнү эңсешет. Ошону үчүн бир жерге узакка отуруудан талыкпай жана жаагы талбай атайын бөзенишет. Булбул менен торгой дал ушундай. А тиги сарала моюн да өз баасын билген чымчык болуу керек. Тили ката элек көзүндө кумардан чыгуу үчүн куурайдан куурайга учуп конуп жүрүп, бир кайрым күүсүн далай жерге угузат.

Маматтын ыргыткан ташы отурган куурайына тийгенде лирага ашык болуп, башка нерсени элес албай күү менен жүрөгү чалкыган сарала моюн катуу чочуп, ырынан жаңылып, тилин булдуруктатып уча качты. Учканда да бийик көтөрүлүп көзгө илешпей алыска кетти.

— Кап, урбай эле койбой. — Атай ыйлап жибере жаздады.

Мамат аны тыңшаган да жок:

— Байкуштун коркогун ай! Бөзө качты, — деди каткырып.

Сарала моюн тили булдуруктаганына насаа болуп, кулак угуп, көз көргүс жакка ооп кеткенин жаш балдар кайдан билишсин. Акын куштар ажалдан коркушпайт, ырынын

бузулушунан коркушат...

Барган сайын талаанын көрүнүшү өзгөрө баштады. Алдыда кара чымы каңтарылып жаткан айдоо талаасы. Ар кайсы жерде жүрүшкөн он чакты буурусун көрүнөт. Айдалган жер аз, кең талаа кебелбеген. Чурулдаган калың чөкө таан кошчулардын соңунан ээрчип алышкан.

Кошчулардын көрүнүшү да кызык. Кайсы бирлери аттарын, кээси өгүздөрүн кошушкан. Бардыгында бирден шапалак. Ар биринде эки кишиден: бири алдына чыгып, ахаалап узун шапалакты жаңсап, көлүктү коштогон, экинчиси буурсундун сабын жерге ныктай басып, өбөктөй ээрчип алган. Ошолордун ичинен бир коштун гана дөңгөлөгү шыңгырап, өтө бараандуу көрүнөт.

— Тигиниси кимдики? — деп сурады Мамат соко тарапты көрсөтүп.

— Биздики... Атам менен байкем... Темир буурсундун аты соко...

— Үйү, сонун экен! Силер сокону кайдан алдыңар? — Атайлардын буюмуна Мамат биринчи жолу таң калды.

— Атам орустан алып келген.

— Орустан алган арам болбойбу?

— Арам болбой эле, жерди сонун айдайт. Карачы, биздин жер көп айдалган.

Мамат эки жагын карап туруп, буурсундардын баары кошулганда айдалган жери соконукунан аз экенин көрдү.

Алар соксрю чукул барышты. Тууганбай жылаңаяк, жылаңбаш, таар шымчан, кара көйнөгүнүн бүчүсүн чечип, кош сарала өгүздү жетелеп, тартынганына шапалагын жаңсайт. Султаналы да жылаңаяктанган, көйнөк, Дамбалчан, башында топусу.

Жонунан күн өтүп, чыпылдаган тер көйнөгүн шөмтүрөткөн. Балдар жакындаганда алар сокону токтотуп, чекесиндеги терди сүртүшүп, көйнөктөрүн желпишип тура калышты.

— Эмнеге келдиңер? — деп сурады Султаналы.

— Сокону көрүүгө... — Мамат бул укмуш немени колу менен кармалай баштады. «Атам орусту эмне үчүн жаман көрөт? — деп ойлонот, — сокосу жакшы турбайбы».

Атай айдалган жерди тиктөө менен алек. Тиги жанында жүргөн буурсундар топуракты араң эле тилген, а соко тим эле кыртышты жалпылдатып, түбү менен оодарып таштаган.

Тыныбек орустан соко албаган себебин Мамат жакшы билүүчү эмес. Анткени бир топ кыргыздарга окшоп, Тыныбек да соко айдаса, жер төз арыктайт, зыянга учурайт деген ишенимде болучу. Бирок үйүндөгүлөргө: «Орустун бетин ары кылсын», — деп гана коюучу.

— Кана, тарт өгүзүңдүн башын, — деп Султаналы өзү соконун сабынан ныктай кармап, жалпжалп этип каңтарылып жаткан кыртышты тиктеп кетип баратты. Борпоң жана нымдуу кыртыштын жыты мурунга буруксуйт. Топурактардын арасынан соймоңдогон сөөлжандар, ар түрлүү сары курттар чыгат. Коштон кынуу тапкан таандар айдоолордун четинде учуп-конушуп, табылгыс жемдерин терип жешип, дыйкандарга алкыш айткандай жапырт как-как этишет.

Атай менен Мамат бир топко чейин кошту ээрчип жүрүштү. Акыркы жолу имерилип чыккандан кийин кошчулар өгүздү чыгарышып, бир аз эс алып турушту.

Жер жылдагыдан көп айдалды. Жаан-чачын болуп берсе, курсак кампайганы деп ойлойт Тууганбай. Султаналынын кебетесинде али да аз деген кыңырылуу бар. Бирок мындан ашык жери болбогондон кийин аргасы жок.

Эки бир тууган эки өгүзгө минип, балдарды учкаштырып, сокону сүйрөткөн бойдон кайра тартышты. Үрөндү бешим ченде себишмек болушту.

Калган коштор качан бүтөрү белгисиз. Атамдар баарынан мурда бүтүштү деген ой менен Атай кудундап сүйүнүчтүү эле. Коштон ылдыйлай бергенде, Султаналы өгүзүнүн мурунтугун жыя кармады.

— Тууганбай! — Ал айдөшүнөн келген төшкө бир азга көз жүгүртүп турду. —

Сокону ушул жерге таштайлы.

— Биерге таштап эмне, бирөө алып кетпейби?

— Ташта дейм, келесоо! — Султаналынын кара муруттары үксөйө калганда Тууганбай өгүзүнөн секирип түштү.

Султаналы өгүздөн түшүп, балдарды көтөрүп алды да: «таш теришке» — деди.

Анын оюн үчөө тең түшүнүшкөн жок.

«Куу киши эмне жорук баштады?» — деп ойлойт Тууганбай, бирок ачыгын суроого оозу барбайт.

— Жериң куурулгур эле киши да,— иниси агасынын сырын эми байкады.— Ушул жерди кандай акмак айдайт? Оюна келгенин кылат.

Агасынын акырайып караганын байкай койду да. Тууганбай каршылык кылмак түгүл, беттин ташын ылдамдык менен тере баштады.

Аянттын ташын терип бүтүшкөндөн кийин биринчи борозду салышты.

Чоң кишилердин жоругуна балдар абдан таң калышты: төшкө себилген эгин кыйгачынан өнөт го.

Бешим ченде бул жерге болгону эки топу таруу себилди.

«Шумдугуң курган Султаналы» — дешип, аны көргөн кишилер өз ара кеп кылыша турган болушту.

КОМУЗ СЫРЫ

Күн ысыды. Этек жактын жайыты тепселип, чымынчиркей көбөйүп, мал ылаага токтобой өр талаша баштады. Анткени, тоонун бетегеси кулпуруп, шар суусунун бою жана бийик күңгөй-тескейлери салкын тартып турган учур.

Мал каякка ыктаса, ошол тарапка оогон көчмөн элге кыймыл кирди. Анан кантсин!

Алардын оокат, тиричилиги бүт ушул малга гана байланышкан. Ансыз турмуш өтпөөчүдөй.

Этек жактагы калың айыл жана жайнаган кой менен жылкы көрүнбөй калды. Чоң байлар өз жамааты менен бирге алыскы Суусамырга көчүшүп, орто байлары Калба жайлоосун өрдөшкөн. Алар жакадагы жумуштардан да көңүлдөрү бир ыңтай. Кыштык чөптү чаап жана аштыкты багуу, жыйноо жатакта калган кедейлердин мойнунда, себеби, алар байлардан саан жана эгин айдоого ортоктошуп үрөн алган.

Бирок тоо этеги чоң айылдар кеткенден кийин томсоруп калган жок. Кара жамгырдын жана күн нурунун шарапаты менен баягы жайыты тапталган колот менен жылгалардын чөптөрү кайрадан жанданган мөзгилде бирер-жарым малдары бар букаралар көчүп келишти. Буларды козгогон да мал. Жалгыз уй менен эки эчкиге да керек. Короонун тегерегинде отурууга мүмкүн эмес. Ошону үчүн алар биринчиден, жайыттын ыңгайына жараша, экинчиден, өздөрү иштеген талаадан алыстап кетпей, ушул этекти тандап отурушкан. Булардан тышкары, адалдан түгү жок, итке минген томаяктар да малдуу кишилерден саан алышып, акысына анын эгинин багып, чөбүн чаап берүүгө милдеттенишип, алар да өз кыштоосунун жанында калбастан, мында көчүп келишкен. Булар жатакчылар эле.

Кыштоодо калган бир да түтүн жок. Баарынын тырмышканы — тоо тарап. Жай мөзгил тоолук айылдардын турмушундагы өзгөчө бир учур. Мүмкүнчүлүгү бар кишилер баккан малы менен кооз жайлоонун үзүрүн көрүшөт. Кээ бир адамдар колунда бир саан уюнан башка туягы болбосо да, бөксө жайлоого көчкөндөргө кошулуп, бирөөдөн унаа сурап, эгин сугаруу жана чөп чабуу учурунда жакага бир нече күнгө түшүп келип, жумушун бүтүрүп алып, анан жайлоого шашылат.

Жатакта айласы жоктор гана калышат. Алар башкалардын тирчилигин бүтүрүү үчүн калышат. Аны үчүн акы алышат.

Адаттагыдай жатакчылардын айлы суз. Даңкайган ак өргөөлөр, жайнаган мал, кымыз улашып бакылдашкан кишилер, көкбөрү, оюн-тамаша болмоюнча айылда эмненин

көркү, эмненин шаттыгы?

Айыл отурган колоттун ортосундагы саздакты шылдыраган булак суусу жарып өтөт. Улам жогорулаган сайын колот ичкерип, баш жагы туюк бетке барып такалат.

Булактын тегереги чычырканак, ал эми бийик беттер кызыл караган, шилби, бөрү карагат, табылгы жана ыргайларга толгон.

Быйыл жатакчыларга дагы бир үй кошулду. Ал үй Султаналыга катарлаш, маркум Огонбайдын конушун ээледі.

Жаңы кошунанын келиши менен айылдын көрүнүшү, көп жылдардан бери көнүмүш болгон адаты да өзгөрө баштады.

Субандын башына түшкөн каргаша, Абдыракмандын кайгылуу өлүмү, эл жайлоого көчөрдө Тыныбек бай аны журтка таштап кетиши — анын баары элге маалим эле. Учууга канаты, конууга куйругунан ажыраган кушка окшоп, боору менен жылып калган карышка Султаналынын боору ооруп, үйүнүн жанына көчүрүп алат. Башка жаманчылык түшкөндө эл ичинен ушундай кең пейил, боорукер адамдын табылышына ким да болсо сүйүнмөк. Субан антпейт. Журтта калганына кайгырбайт, Султана

бир туугандай колун созуп, аны элге кошконуна кубайт. Ошо жалгыз үй калганда күндүз убакытты асынын мүрзөсүнүн жанында, түнкүсүн үйүндө өтүүчү. Турмуш, бүгүнкү тирчилик, эртеңки оокат оюда келген эмес. Бирөө менен сүйлөшүү, айланасында болуп жаткан окуяга кызыгуу деген анда болбой калган. Карыштын ушундай абалга келгенин Тыныбек да, башкалар да байкашкан. Алдан тайып, акылынан айныган абышка мындан ары Тыныбекке керек эмес эле. Ошондуктан анын керт башын боштондукка чыгарууну ойлогон. Бул оюн Субанга айтпайт, себеби, эсинен ажыраган чал байдан боорукерлигин түшүнбөү?! Ал ушу максатын Тоймат бийге жана коңшуларына айтат. Субан түшүнбөсө, эл түшүнсүн. Байдын кең пейилдигин эл да жогору баалабайт. Аны керек болбой калганда журтуна таштап кеткендиги үчүн тетирисинче, ага наалат айтышат. Эл алдында Султаналыга баркы көтөрүлө түшөт.

Султаналынын жанына көчүп келгенден бери Субан күндүз үйүнүн жанындагы дөбөдө отурганы отурган. Жанына келген кишилер менен сүйлөшпөгөндөн кийин, ага эч ким каттабай калган.

Жатакчылар бечара абышка «баласынын күйүтүнөн жарым эс болуп калды» деген тыянакка келишти. Эми анын жүрүш-турушуна эч ким таң калбады.

Субан бир күнү Султаналыныкына келип, үйдүн ичин айландыра тиктеп туруп калды. Үй ээси да, анын аялы менен баласы да анын келиши эмне менен бүтөрүн күтүп турушту. Аны келиңиз, төргө өтүңүз деп айтышсады. Айткан сөз, баары бир анын кулагына кирмек эмес. Көз кыры керегедеги комузга урунганда, абышка бир укмушка туш келгендей жанданып, аны качырып жибербөөчүдөй болуп, кучагын жазып жиберип, керегени көздөй аңдый басып, комузду кучактай калды. Комуз колуна тийгенде тарбалаңдап үйүн көздөй чуркады...

— Жинди чал сындырат.— Атай соңунан бакырды. Султаналы эрдин кысып:

— Тим кой, балам! Байкуштун эсине бир нерсе түшкөн го.— Ал ойлоно калды.— Акылынан ажыраган эмес экен. Эсинде бир нерселер калган окшойт.— Атайга акырын шыбырап.— Артынан барып, үйүнүн сыртынан шыкааласаң! Эмне кылар экен? Бирок ага жолтоо болбой кайра кел!

Бала кыйылды:

— Комузду сындырып койсо кантем, ата?

— Сындырбайт. Сынса башкасы табылар.— Султаналынын кабагы бүркөлө түшкөндө Атай жинди чалдын соңунан жөнөдү.

Субандын эмне жорук баштаарын билүү үчүн аңдып келген бала туурдуктун тешигинен шыкалар менен, этияттанууну унутуп, кыткылыктап күлдү.

Абышка күрмөсүнүн жеңдерин карысына чейин түрүнүп, чоң топтун ортосунда тамаша көрсөтүп жаткан кайимки комузчуга окшоп, чын дили менен шартылдата чертип отурган экен. Бирок анын тарбаландаган кары колдору черткенге окшобойт, кайрыгы күүгө окшобойт, айтор чандырмундур бир нерсе. Түйшүктүү катуу колдору, барбайган салаалары имерүүгө, ийүүгө келбей жылтыр баштан матек алгансып, комуздун капкагын карсылдатат. Атай оозун басса да болбой, каткырып ийди. Өзү да чоочуп кетти. Бирок чал аны капарына албады.

Бир маалда чарчадыбы же оюна бир нерсе түштүбү, ал эмне үчүндүр чертүүнү токтотуп, комузду бет маңдайына кармап, аны таңгаларлык тиктеди. Оодарып, имерип көрдү. Бырыштуу беттери ого бетер жыйрылып, анан кулакты тундура бакырды. Көңүлүндө нерсе жок анын жоругуна күлүп турган бала корккону ушунчалык — артына кылчайбастан качты.

Ал артынан бирөө кууп келаткансып, үйүнө чуркап кирип, апасынын алдына эт-бетинен кулады. Ачуу бакырыктан жана баланын купкуу болуп, тызылдап качып келишинен ата-эне карбаластап калышты.

— Ай, тентек! Антчү эмес! Коркпо, коркпо! — атасы маңдайынан сылады.

Апасы «токто жүрөк токто» — деп, апаптады...

Бала төз эле эсин жыйып, көргөн-билгенин айтып берди. Ата-энеси ошондо гана жүрөктөрү ордуна келди.

Атай төз эле эсин жыйганы менен түнкүсүн түшүнөн чочуп, уктай албады. Чыракты жагып коюп, ата-энеси да таң атканча уктабай чыгышты. Эртеси, анын соңку түндөрү да бала чоочуп, уйкусу жарым болуп жүрдү.

Жүрөгү козголуп калдыбы дешип, аны бакшыга көрсөтүштү, молдого окутушту. Андан айла болбогон соң баланын көңүлүн алагды кылып, башка жакка жиберүүнү макул табышты. Ушул максат менен Аккыз уулун Кең-Колдогу таятасыныкына алып бармай болду. Бул ой баарынын көңүлүнө туура келди. Жолдо Атайды Манастын күмбөзүнө зыярат кылдырмак. Касиеттүү Кең-Кол жана таятасы атактуу комузчу Жантакбай балага балким таасир берер.

* * *

Чоң тору атка минип, уулун учкаштырган Аккыз өз айлынан узап, Талас суусунун өйүзүнө өтөр менен — башка дүйнөгө туш келгендей сөзүм пайда болду. Түйшүктүү турмуш, жаздан берки кайгылуу окуялар көңүлдү ылайлатып жиберген эле. Эми ошол азаптуу күндөр артта калгансып, Аккыздын көңүлү көтөрүнкү жана сергек.

Аккыз төркүнү Жантакбайдыкына сейрек катташар эле. Жантакбай алардыкына андан бетер сейрек келе турган. Алар качан сагынышканда же кандайдыр бир зарылдык туулганда жүз көрүшчү.

Атай таятасыныкына акыркы жолу мындан эки жыл мурда апасы менен келип кеткен. Анчейин учурашуу үчүн. Бирок баланын көңүлүндө «анчейин учурашуудан» башка кандайдыр бир кереметтүү таасирлер калар эле. Талас суусунун өйүзү, Кең-Кол — аны үчүн реалдуу турмуш эмес, жомоктор дүйнөсү сыяктуу сөзилчү. Ошону үчүн таятасынын үйүнө көбүрөөк баргысы келчү. Ата-энесинин тирчиликтен колу бошобогону, таятасынын кепке жана күүгө сарандыгы, өзүнүн кичинекейлиги колун байлар эле.

Көптөн күткөн тилек бүгүн орундалды. Мына ал кайрадан жомоктор дүйнөсүнө кирди. Чындык менен жомоктун арасы асман менен жердей, кээде бир бутактагы эки алмадай. Атай жомокко толук ишенчү. Бир гана өкүнүчү — анын баары өткөн заманда калып, азыр көздөшпегени. Каратөлөк саятчы, Толубай сынчы эс-дартынан кетчү эмес. Алар менен бир ажайып болуп, көрүшүп калса, айбандардын, куштардын тилдерин үйрөнүп, сырларын билип, аны күүгө салбайт беле.

Маркум Абдыракман менен Токтогул ырчы «көк серке» менен «Аккууну» ошол

макулуктардын сырын билгендиги үчүн күүгө айландырышкан сыяктуу. Атиң, Абдыракмандын тирүүсүндө эле ошо жөнүндө сурабай. Токтогул болсо, алыскы Кетмен-Төбөдө. Карманганы таятасы Жантакбай, бирок ал: кырс, күүгө сараң, эч нерсени айтып бербейт.

Алар айкөл Манастын күмбөзүнүн тушуна келгенде адатынча аттан түшүштү. Аккыз баатырдын арбагына атап куран окуду. Бул анын адаты эле. Бу жолу мурда*Б1 адатына кошумчалап, күмбөздүн түбүнө келип, зыярат кылып, «уулумду кырсыктан сактап, ар убакта жөлөк боло гөр» — деп тиледи.

Жалаң Аккыз эмес, өрөөндөгү кишилердин көбү башына кыйынчылык түшкөндө же тилек кылганда ушу күмбөзгө зыярат кылышчу же кайда жүрбөсүн, Манастын арбагына сыйынышчу. Баатырга түшүндө же өңүндө жблугушуп, Манасчы болуп кеткен кишилер жөнүндө эмиштер ого бетер көп.

КеңКолдун оозунан кирип, өзөндү өрдөгөн сайын жомок көбөйө берүүчү. Жогбрулай түшүп, ТерсКолдун оозуна жакындаганда, капталдын этегинде, арыктын боюнда жаткан чоң жалпак ташты көрсөтүп, апасы атын токтотту. «Манастын чакмак ташы ушул. Баатыр караңгыда баратып, чакмагын колунан түшүрүп, таппай калган экен». Караңгыда табылбаган таштын көлөмү койдон чоң экенин болжоп, таң калды. Мына өрөөн экиге бөлүндү. Алар созулган өзөндүн оозуна келишти.

Ушул КеңКол өрөөнүнүн ичинде салаалап келип кошулган канча майда өзөн бар.

— Бу катарлашы Чачыкей өзөнү, мындан кийинки Терек.— Апасы ылаалап бараткан тору атынын жүрүшүн акырындатып, жердин жайын баяндады.— Бул оң кол жактагы биз бара турган Обо деген жер. Семетейдин тулпарынын жайыты экен. Бир күнү Семетей мобереги Теректин башындагы чокуга чыгып, Обо жактагы жигиттерине: «Ат барбы?»—деп кыйкырат. Күлчоро: «Ооба»— деп жооп бергенде, экөөнүн үнү бирибирине угулган экен... Ошондон кийин тулпар оттогон өзөн Обо атыгып калган.

— Чачыкей Семетейдин биринчи аялы, ал ушу өзөндүн боюнда турчу экен. Семетей экинчи аялдыкка Айчүрөктү алып келгенде Чачыкей бул жерден кетип, те жогорку жылгага барып, жалгыз үй болуп, чочоюп отуруп калган экен. Ошондон кийин ал жер Чочой аталып калган... Андан ары Бакайдын башкы суусу... Ээ, балам, булардын эмнесин сурайсың. Аккыз маңдайындагы терин сүртүп койду.— Чачыкей байкуш ошондой болуптур.

— Кокпойбу?

— Айласы канча?

— Анан андайлар азыр жокпу?

— Бар.—Аккыз өзүң көрөсүң дегенсип, туюк жооп кайтарды. Апасы менен баласы бул жолдорду нечен жолу басып өтүшкөн. Баары тааныш эле. Андан ары бирибирине кеп салбай, ар ким өз кыялы менен алышып жүрүп отурушту. Жайкы чилденин чыйылдаган күнүнө чыдабай тору ат алкашалка тердеп, тааныш жол менен аяндап аяк шилтеп келатты.

Алар тескейи бийик өзөндү бойлоп келип, бир колотко бурулушту. Те алды жактагы кызыл таштын урчугундагы коргон Аккыздын атасы Жантакпайдын турагы эле, Коргондун жанында эски боз үй бар. Жантакпай, жай, кыш дебей ушул коргондун түбүндө жалгыз отурчу.

Короонун тегереги атайлап кол менен тегизделгенсип такырайып, топурагы сыртына чыгып жатат. Дубалдын жанындагы жампаларды, чабылган көндү көрүп, ал уйлуу экенин түшүнөсүң.

Атай таятам эмне үчүн жалгыз уй отурат деген ойго келди. Мурда нечен жолу келчкетип жүрсө да, мындай суроо көңүлүнө келчү эмес. Балким, күйөөсүнө таарынып, бир өрөөндү жалгыз өзү маанек кылган Чачыкейдин жомогу көңүлүнө уюгандыктан, ушу суроого келген чыгар.

Жантакпайдын өмүрү башкалар үчүн да табышмактуу.

Жолдон өткөн жолоочулар колоттун өлөңдүү сазын, камышын, жайыты мол күңгөйтескейин көрүшүп, бу киши уйлардын шартына карай өрүш алган экен деп ойлошот. Бирок Жантакпайды билгендерге анын мал үчүн келбегендиги белгилүү. Ал бул жерге жаңы келгенде жалгыз саан уйдан башка малы жок эле. Анын эмне үчүн жалгыз отурушун эч ким билчү эмес.

Жантакпайды эл укмуштай комузчу деп угушат. Бирок анын комузчулугун билгендер аз, көбү даңкын гана угушат. Комузга дилгир адамдар күү угуу үчүн ага нечен келишип, жакшы конок болушкан, бирок ал эч кимисин күү менен сыйлап көргөн жан эмес. Кийинчерээк эл андаң чертип бериңиз деп суроону да койгон.

Жантакпай элден обочолонгондон бери күүсүн эки гана кишиге атайын чертип берген. Ал убакта жалгыз уйлуу көзи. Бир түнү уурулар келип, анын уюн көз көрүнөө чечип баратканын көрүшөт, Жарактуу эки жигитке жалгыз чалдын алы кайдан жетсин. Айласы кеткен Жаңтакпай эшикке чыгып, үйдүн түбүнө отура калып, күүсүн кайрый баштаганда уурулардын бири токтойт:

~ Капырай, сонун күү экен!

Экинчиси: «Таң атып кетет» — деп жолдошун шаштырат. Бирок экөө тең күүгө барган сайын кызыгып отуруп тандын атканын билбей калышат. Жер аппак болгондо: — Бали, өнөрүнө, баракелде! Уюнду өзүнө таштадык, — деп ыраазы болгон уурулар тоого чыгып кет.

Ошондон кийин Жантакпайдын даңкы ого бетер күчөйт. Айыл арасындагы кумарпосторду ким тыят, кээ бирөөлөр ышкысына чыдабай, түш ченде анын короосуна далдаланып келип, укмуштуудай күү тыңшашканын айтып жүрүшөт. Анткени ал күндө эки маал — эртең менен, түштө гана чертет. Бул адетин эч качан бузбайт.

Жантакпайдын күүсүн өзү, кемпири жана ала мойнок ити гана угат. Ити да комузга кайдыгер эмес. Жантакпай ала мойнокту күүсү менен чакырып алганын Аккыз да көргөн.

Атайдын таятасы дал ушундай киши.

Алар үйгө жакындаганда комуздун кубулжуган дабышы чыкты. Аккыз аттын тизгинин тартып, күүгө кулагын тосту. Атай демин албай көзүн кыбыңдатып, рахаттын бешигине термеле баштады. Бул эмне деген шумдук? Комуз кол менен чертилбей, торгойдон бетер бөзенип сайроодо. Аңгыча кыргын тийген чиркейлер торунун таноосуна өрдөп кеткен белем, ат тыбырчылап, бышкырып жибергенде, үйдүн артында көлөкөлөп жаткан аяа мойнок ит тура калып, үрүп жиберди. Торгойдун дабышы басылды. — Кап! — Энеси менен баласы чиркейлерге ачууланышып, атты жемелешип, катарлаша теминишти. — Чү! Чү!

Жепирейген элечеги бар, бүкчүгүй кемпир эшикке чыга калып, келе жаткандарды таанып, чалын сүйүнчүлөгөнсүдү:

— Кызың! Жээниң!

Кепич, маасычан, ак топулуу чал көйнөгүнүн жеңин түрүнгөн калыбында үйдөн чыгып, утурлай басты. Анын шымаланганына караганда чын ыкласы менен комуз черткени сөзилет.

Чалдын кубанганы ушунчалык: бети бырыштырышка толуп, иреңи кандай экени билинбей, курчу кайта элек көздөрү гана жалтырап турду. Элден бөлүнүп, ээн жерде отурушкан жалгыз үй абышка, кемпир жакындары эмес, деле келген чоочун меймандарга да кубанышчу. Мейман келгенде алар элге аралашкандай сөзишчү. Ошого караганда Жантакпайды минтип жалгыз отурууга кандайдыр бир купуя күч аргасыз кылганын түшүнүү кыйын эмес.

Алар кызы менен жээнин кучак жайып тосушуп, үйгө киргизишти. Биринчи Султаналынын алжайын, анан башкалардын аман-түгөлүн сурашты. Көбүнчө кемпири сүйлөөдө. Жантакпай күлүңдөгөнүн жазбай суроолорго да, жоопторго да кулак салууда. Эки көзү меймандарда.

Анын карашында түбөлүк канбас сагыныч, өкүнүч сүйүү бар.

Жөн-жай сурашып, бир топко отуруп калышты. Алгачкы көрүшүүдө берилчү суроолор, айтылчу келимкетим сөздөр аяктагансыды. Абышка да угарын угуп, билерин билип бүткөнсүп, өз алдынча тунжурап отуруп калды. Элдин 9-жайы кандай? Айылда эмне жаңылыктар бар? Бул жөнүндө кызыкпады. Эми анын иреңи суз тартып, жылмаюусу тарап, өрөпкүгөн көңүлү кадимкидей калыбына келгенде бетинин бырышы анчалык көп эместиги байкалды.

Жантакпай жулма сакалын сылап, байбичесине үн катты:

— Отура беребизби? Мен эчкини алып келейин.

— Тим эле койгула! Биз бөлөк-бөтөн киши белек?!

— Аккыз атасынын мал союшуна каршы болду. Ага ата, энеси көнбөдү.

Жантакпай эчкиге кетти.

Керегеде илинип турган комуз баланын көз кумарын ырбатууда. «Мунун башка кол кармабай турган эмне касиети бар? Башка киши билбей турган заттан жаралганбы?» Атай азыркы курагынан кичирээк көзүндө таятасынын үйүнө катышып жүргөндө күүнү эркин угар эле. Жантакпай өз төрүндө мандаш урунуп, үргүлөгөнсүп көзүн сүзө черткенде Атай жанында тыңшап отурчу, кээде тапшырмасын унутпоо үчүн эшикке чыгып, башка бирөө жокпу дегенсип үйдүн айланасын карап чыгуучу. Таятасы кызыган көздө бүткүл денеси күүгө кошо термелип, көзү жумулуп калуучу. Мындайда ал өзү этияттанууну унутуп, кароолчусу да эч ким менен иши болбой оозун ачып отура берчү. Атай эсине кирип, комузду өзү да черте баштаганда таятасы аны кароолчу кылмак түгүл, анын көзүнчө чертпей турган болгон.

Арманда калбай, бу комуздун эмне керемети бар экенин билүү үчүн Атай аны кармап көрүүгө чымырканды. Колу урунганда жүрөгү түрсүлдөдү. Кимдир бирөө эшик жерди дүкүлдөтүп жүгүрүп келаткансыды. Колун тартып алды. Келе жаткан эч ким жок.

Апасы менен таянеси эшикте кемегенин жанында сүйлөшүп отурушкан.

Экинчи жолу умтулганда кереметтүү комуз колуна келди. Ары-бери оодарып, кармалап, бетине жакын алып келип тиктеди. Кадимки эле, өрүктөн жасалган, үч кыл комуз. Киши кызыгарлык алтын же күмүш чегелери, эюм-чийими жок Баланын кызыгы тарай түштү. «Мунун есин элден жашырат?» — деп, кылдарын анчейин дың-тыратып көрдү. Толгоосу жанбаган кылдар тил киргендей шаңгырай түштү. Бала ошондо гана таң калды.

Күлүктү табына келтирген саяпкер, кушту кыраан кылган мүнүшкөр сыяктуу комузга кадимкидей тил киргизген даанышман устаттар болот. Алардын аспабы күлүк аттай болуп дайыма табында. Балким, сыр билбеген адамдын колуна тийсе бир паста айныр эле.

Комуздун жаны ичегиден жасалган кылдын сапатында гана эмес. Кеп — аны урунууда жана сактай билүүдө. Колу машыккан чеберлердин буроосу жана кайруусу өзүнө гана белгилүү, комуздун бир калыпта шаңкылдап турушунун себеби да ошондо. Кокус аны башка бирөө чертсе, күүнүн ыргагы өзгөрүлүп калат, ошондуктан ээси комузга чоочун кол тийгенин сурабай эле билип коет.

Атай күүгө кызыкканы менен азырынча комуздун жана чеберчиликтин сырын биле элек болучу.

Жантакпайдын ыйык комузун көргөндөр бар, бирок ага колу тийгендер жок. Мындай учур мындан ары көзигеби?! Көңүлгө таберик болгон ушу комузду, кантсе да, чертип көргүсү келди. Жүрөгү опкоолжуду. Колуна тиери менен эле, андан кандайдыр бир жаңырык чыкты. Кылдары толголуу экен. Ал эми черте бер. Бирок толголуу кылдар кандай чертсе да эч бир күүгө келбеди. Комуз, илгерки Каратөлөк саятчынын Буудайыгына окшоп, эркек көнбөдү. Канчалык убараланса да тилин таппады. Бул эмне деген керемет буроо?

— Тентек десе! Абышка билсе, бул үйдү экинчи көргүс болосуң! — Кайдан жана

кантип келгени билинбеген таянеси баланын колунан комузду жулуп алып, анын илинип турган ордун издеп, буйдала түштү. Эгер ордунан жаңылса абышканын каарына калмак. Жантакпайдын ачуусун таратуу эч кимисинин колунан келмек эмес. Оюна ар нерсе түшүп, эчен күнү, эчен түнү беймаза болуп, өзүнөн өзү кыйналып, акырында шайманы кетмек. Ошо бойдон далай күнгө алына келе албай катуу оорудан жаңыдан баш көтөргөнсүп, шалдайып жүрмөк. Байбичеси ошону эстеп, карбаластап, өмүрүндө катуу айтпаган, сүйкүмдүү жээнин какты.

*

Жантакпайдын эч кимдикине окшобогон өмүрү, тиричилиги Кең-Кол тоолорунун бүгүнкү жомогу, бүгүнкү табышмагы. Кишилерге ал өздөрү менен замандаш катары көрүнбөй, кандайдыр башка дүйнөдөн адашып келген жолоочудай туюлар эле. Элден качып, турмуштун жыргалчылыгынан бөзип, ушу ээн тоону пааналаган комузчу чын эле жалгыздыкты сүйөт экен деп ойлоюн десең, ал андасанда нарыбери өткөн жолоочулар үйүнө тийип өткөндө капкачанкы кыйышпас досу менен көрүшкөнсүп, кубанып, колдо болгон даамдуу оокатын дасторконго жайнатчу. Айтор күүдөн башкасын аячу эмес.

Ал эми кызы, жээни же күйөө баласы Султаналы учурашууга келгенде жетине албай, жанын берүүдөн да тартынбастай агылыптөгүлө турган. Бирок аларды да күүсү менен сыйлачу эмес.

Бул жолу Жантакпай жакшы көргөн кызы менен жээни келген күнү түштөн кийин, жайыттагы эчкисин алып, үйүнө келер менен, жадырап-жайнаган кубанычы бүтүп, кабагын салып калды.

Мындай болорун кексе чал Атай аттан түшүп, көчүгүн жерге кое электе эле билген. Баланын оттуу көзү шек берип койгон. Комузду байбичеси ордунан жаңылбай илсе да, аны кыңгыратып көрүп, чоочун кол тийгенин дароо баамдаган...

Бирок ал кыйкырбады, ачууланбады. Ушу кызы менен жээнинен башка жакыны, сагына турганы, өзүнө да киши экенин сөздирип жана калк менен кээде аралаштырып турган булардан башка эч кимиси жоктугу гана сабыр берди. Чыдады. Ичинен туталанып, сыр билгизбөө үчүн кепкесөзгө кошулбай тымпыйды да калды.

Арадан эки-үч күн өттү. Жантакпай кабагын ачпайт. Кызы менен жээни эмне үчүн келгенин сурабайт, качан кайтышары менен да иши жоктой.

Анын эмне үчүн тырчыганы өжөрлүгү кармап, көшөрүп отурушунан белгилүү болду. Эми аны сооротуу, көңүлүн ачуу эч кимдин колунан келмек эмес.

Аккыздын максатынын жарымы гана орундалды, Атайдын түнкүсүн чоочуганы басылып, уйкусу тынчыды, бирок таятасы менен сүйлөшүп, күү үйрөнөм деген тилеги аткарылбачудай. Атасынын сырын жакшы түшүнгөн Аккызга баласын ээрчитип, өз үйүнө жөнөп кетүүдөн ашка арга жок эле. Ага Атай көнбөдү. «Таятамдын черткенин көрмөйүнчө кетпейм», деп, ал андан бетер көшөрдү.

Капырая, кантем эми? — Аккыз энесине даттанууашк^ГаСЫ1э ^0ЛДУ — Таятасы менен жээни биринен бири ашкан өжөр экен. Эми кандай айла болот?

— Эр тайын тартат деген ошол. Кемпир жообун тамашага чаптырса да, ичинен бушайман. — Азыр да эч нерсе эмес. Аңгеме силер кеткенден кийин башталат. Абышка капасына чыдабай өлүп кетеби? — деп корком.

Ошондой болууга да мүмкүн. Аккыз акыры оюн бир жерге токтотуп, энесине кеңеш салды:

— Мынча болору болду. Эми атама ачык сүйлөшөлү. Тилегибизди ачык айталы. Жарылса да, чечилсе да биздин көзүбүзчө болсун.

«Эмнеси болсо да, биздин көзүбүзчө болсун» деген жери кемпирге жагып калды.

Алар кечки оокаттан кийин Жантакпайды ортого алышты. Сөздү кызы баштады:

— Ата! Биз сизге чоң үмүт менен келдик эле. Аны жашырганыбыз болбос. Тентек

жээниңиз сиздин черткениңизди көрүп, күү үйрөнсөм деген тилекте. Жалгыз жээниңизден өнөрүңүздү аябаңыз. Сизден мындан башка сурарыбыз да, тилерибиз да жок:

Абышка кызынан ушундай сөз чыгарын мурда эле сөзип, ага жообу камдалуудай былк этпеди. Учурдан пайдаланып, байбичеси да сөзгө кошулду. Эми ал сүйлөбөсө да, сүйлөсө да күнөөлүү эле: V

— Атайдан аяп, кимге чертесиң? Төрүңдөн көрүң какын. Же комузунду көрүңө алып кетесиңби?

Маселе ачык коюлду. Комуз жөнүндө кымындай шек билинсе, жаанын огу тийгендей секирген Жантакпай ачык жана тайманбай айтылган сөздү сабырдуулук менен тыңшап отурду. Тырчыганы басылып, ойго түштү. Кемпири менен кызы андан жооп күтүшкөндөй телмиришет.

Атай үйдүн тышында тыңшап отурган эле.

Жантакпай ордунан туруп, комузун алды. Аны ойлуу тиктеп, дагы да кыйлага тура берди. «Чындап ак көңүлү кармадыбы?» дешип, тигилер жымың этишти. Бирок абышка үйүнөн чыгып, өзөндү бойлоп, жогору көздөй аяндап жөнөдү. Аны токтотууга аракеттенүү жана каякка барарын суроо пайдасыз. Бу кежир чал дайыма өз билгенин иштейт, бирөөдөн кеңеш сурабайт да, бирөөнүн акылын укпайт. Катындар жалдырашып отуруп калышты.

~ : Абышка белин бөкчөйтүп, өр таянып майпандап басып баратты. Көзүн жерден албайт. Эки жагыңа карабайт/ Дүйнөдө ал кызыгарлык эч нерсе калбагансып, кастарлаган ыйык, кол тийгис нерсесин сугалак көздөрдөн далдалоого кең дүйнөдөн кенедей орун табылбагансып, арман-асирети козголуп, эгерде тиги дүйнөнүн эшиги ачыла калса, кылчактабай түптүз кетчүдөй ызалуу баратты.

Абышканын кебетесинен жана жүрүшүнөн бир шумдук күткөндөй үйдүн тышында жашынып турган Атай соңунан ээрчиди. Анын комузга берилгендиги, таятасына дилгирлиги ушунчалык — эгерде ал жердин ачыгына кирсе кошо кетмек. Бирок абышканын өрү калган көкүрөгү, муундары бошогон буттары алыска жибере турган баштанбады. Өзөндүн башына жеткенде эле каруусу кетип, энтигип басыгы акырындады. Ээр белдей кайкаңга көтөрүлгөнчө иреңи кара көк болуп, күшүлдөп-бышылдап жүрбөй калды. Бир көздө терс кыялы кармаганда, ич күптүсүн чыгаралбай Кең-Кол тоолорун керели-кечке тыным албай аралап чыгар эле. «Карылыктын тушоосу түшкөн экен» — деп ойлоду бир нече жылдан бери тоо аралабай калган Жантакпай. Ушу кайкаңда татынакай көк майсандуу тегиз жер, анда күн батышты көздөй аккан булагы бар. Кээде ушу жерге келип эс алып, комузун каалаганча чертип, кумардан чыгар эле.

Мына, ээр белдей белес. Батышты көздөй аккан шылдыр булак. Ушул жерге жетүү аны үчүн кымбатка турду.

Күүдөн тая элек көздө ал күн батышты бет алып отурууну жаман көрө турган. Башына бакытсыздык түшүп, кудайдан тилек тилегендер, курмандыкка мал чалгандар, беш убак намас окугандар гана күн батышка бет алышчу. Ал күн батышты көздөй аккан булакты да жактырчу эмес. Эрегиши бүтпөгөн тагдыр анын карып калган чагында, жакын жерде чыгышты көздөй аккан булакка туш кылбаганын карачы. Жантакпай алгач ушу булакка көнө албай жүрдү.

Азыр болсо, бу тетири аккан булак терс мүнөздүү комузчу үчүн атайын жаралганын, өмүрү да күн батышка бет алып калганын биротоло түшүндү. Тагдырына ыраазы болду. Бул анын тагдырга биринчи жолку ыраазылыгы эле.

Иңир коюулап, ымырт жабылды. Асмандан жылдыздар көрүнүп, иймек ай тоо үстүнө илингенсип турду.

Тоонун абасы өзгөрүп, сыдырым жел согот. Абышка Демин жыйып каруусуна кире баштады. Булак менен сырдашкансып, өз алдынча кыялга батып отурду...

Ай нуруна чагылышкан тунук булактын шылдыраган агымы тили чыга элек баланын былдыраганындай сүйкүмдүү жана жылаажындуу угулат да, колдон түшүп, ташка урунган күмүш сындуу шыңгыраган бойдон шагылга житип жоголгондо жүрөк зырп этет. Бул жүрөктү кытыгылаган назик күү барган сайын ачык сөзилп, ээликкен көңүлдөн эриксиз кайталанып чертилет. Ошондуктан сөзими курч комузчу булактын жанында отурганын унутуп, өзү чырымтал өмүрдү сыбызгысын тарткан сыяктанат. Жантакпай дүйнөнү талак кылам дегени менен булактай оргуган өмүрдү сөзип жана анын башкалардын кулагына жетпес сонун күүсүн угуп, моокусу канып, турмушту ого бетер сүйүүчү. Ошону үчүн Жантакпай элден бөлүнүп, бир колотко камалганына карабастан, уйларын багып, кемпири менен ала мойногунун жанында эркин доорон сүргөнүнө кээде сыймыктануучу.

Атайдын тунук сөзимине Обонун түнкү көрүнүшү, ай нуруна жаркыраган булактын көркү жана таятасын коргошундай балкыткан кереметтүү күчтүн ортосунда кандайдыр байланыш бар экендиги таасир берди.

«Дагы канчалык отурар экен?» деп ойлойт бала. Ал канча отурса отура бермек, жатса жатмак, турса турмак, ага ошонун баары кызык, табылгыс нерсе.

Бир маалда комуздун күүсү угулду. Таятасы комуздун кулагын толгобой туруп черте баштады. «Баягы толгоосу ушу экен го» деп ойлоду Атай.

Күү кандайдыр эркин жана мукамдуу чыгып, дароо эле муңга айлана баштады. Ал бирде өмүрдү мактаган армандуу булбулга, бирде чежиречи торгойго, бирде жетим калган ботонун боздогонуна окшойт. Аба да, тоо менен булак да муңга толуп, чертип отурган киши жана арт жагында угуп отурган Атай да илеби чыкпай, көлгө тумчугуп бараткансыйт. Бул эмне деген турмуш? Эмне деген дүйнө? Атайдын сөзимине дүйнө жана жашоо биринчи жолу ушундай азаптуу, коркунучтуу сөзилди.

Жантакпайдын «Арман күүчү ушул», «Ойрумалуу кыядан, жалгыз чыктым уядан» деп башталат. Ооба, ал бир убакта атадан жалгыз болгонуна арман кылган. Анан замана да аны жалгызсыратат...

Күүнүн мазмуну ушу. Күү бүтөр менен Атай терең улутунду. Камырабай эркин отурган абышка бөйрөккө бирөө сайып калгансып Солт этип, артына кылчайды. Атай да өзүнөн өзү чоочуп, эрбеңдеп тура калганда, абышка жин же албарстыга туш Келгенсиң аптыгып, козголууга чамасы жетпеди.

— Таята! — Бала шашкалактады. — Мен... Атай!

Өх! — Жантакпайдан ошондо гана дем чыкты. — Жаным да калсачы, шумпай! Кайдан жүрөсүң? .

Бая эле келгем.

— Бая эле?! — Абышканын башы шылк этти. «Мындан кутулбайт экенмин го» — деп ойлоду.

Кээнинин комузга кызыкканын мурда эле билчү. «Чертет экен» деген сөздөрдү да кулагы чалган. Бирок маани бербеген. Ал турсун, «мен комузчумун» — деп төшүн уруп топто чертип жүргөндөрдүн көбүн жактырчу эмес. Атайды да ошолордун бири болор деп болжогон.

Өзү үйдө жокто ээн баштык кылганы үчүн жээнин жек көрүп калган. Ошону үчүн кызы менен байбичесинин суроосуна кыжырланган. Анысы аз келгенсип, бу шумпай аркасынан кошо келип, күүсүн угуп койгонун көр. Жантакпайдын ачуусу келе түштү:

— Сага эмне керек?

— Күү...

— Күүнү эмне кылат экенсиң! Колуңан келе турган жумушка талпынсаңчы?!

— Колуман келет, таята.

— Эмне?

— Күү.

— Эшек! Эшек отко айдаса, каякка качарын билесиңби? — Абышка мыскылдуу

сүйлөдү.

— Мен эшек эмесмин. Мага күү үйрөтүңүз, таята?

— Ансыз да ачуум келип турат, — Жантакпай ага комузун сунду. — Ме, черт. Эгерде черте албасаң, кулагыңды үзүп алам.

Мунусу опузасы эмес. Жалаң Жантакпай эмес, чоң комузчулардын баары күүдөн жаңылган комузчуну өлөрчө жек көрүшөт. Аны уруп жиберүүгө да мүмкүн.

Түнкү тоо: караңгыдык менен кокту-колот, капчыгай жана жылгалуу бийик беттер ширелишип, киши өзүн кандайдыр бир чункурга түшүп же туюкка капталгандай сөзөт. Чаңкайган асмандан бүлбүл шоола чачкан кичинекей ичке ай гана дүйнөнүн бурчунда турганыңды жана тирүүлүгүңдү күбөлөгөнсүйт.

Башка күн буйругагансып, ушу үрөйлүү түндө, эл-журттан обочодо эки караан атайын аңдышып келишкенсип, бет маңдайлаша отурушкан. Кичинекейи чоң караандын көңүлүндө эмнеси бар экенин билбейт. Ал эми кичинекейинин оюнда эмне бар экенин чоң караан кап-качан сөзүп, аны соңунан илештирбей бир жолу кутулуу үчүн ачыкча сүйлөшкүсү келип отурат. Ошону үчүн ал араңдуу, өзүнө-өзү ишенимдүү.

Кичинекейдин мындан аркы өмүрү, тагдыры, чоң караандын бир ооз сөзүнө жараша чечилмек.

Абышка сөз баштоого ашыкпады. Сүйлөшпөй туруп эле, ушу бала жөнүндө ойлогон ою бар эле. Балким ошондойдур...

Бала чакта комузга, ырга, усталыкка жана башка өнөргө ким кызыкпайт. Бара-бара кызыгы тараганда балдардын көпчүлүгү аны таштап, тагдырдын буйруган жолу менен кете беришет. «Балким, жээним да ошондой делбелердин бири болбосун» деп ойлойт абышка. Атайдын комузду өз алдынча толгоп, адегенде эле, «Ак Зыйнатты» созолонто чертишинен улам, «чымыны» бар экенин болжоду. Минтип, үйрөнгөнүн жакшы аткарып, ыры жана аны коштогон күүсү менен айыл арасына эрмек болгон шайырлар бар. Алардан чоң күү, чоң чыгарма үмүт этүүгө болбойт. Атайды ошондойлордун катарына кошулууга мүмкүн деп, алымсынбагандай суроо таштады:

— Болгон өнөрүң ушубу?

Бала аны күттүргөн жок. Комуздун кулагын шашылбай, таамайлап толгоп, өзү сүйгөн «Арсар күүнү» кайрыды.

Ниязалынын «Арсар күүсү» — кыргыздын ири күүлөрүнөн. Аны дал өзүндөй чертүү ар бир комузчунун колунан келе бербейт. Залкар күүнү жараткандар жана көркүнө чыгара чертүүчүлөр деп Жантакпай тааныгандар: Токтогул, Аксынын Ниязалысы, солтонун Тайтекеси, сарыбагыштын Мураталысы. Азыркы жаштардан маркум Абдыракманды жактыра баштаган эле...

Баланы теңине албай, Талас ичинде өзүнө теңдеш комузчу болбойт — деген текебердүү ишенимине биротоло берилген карт комузчу «Арсар күүнү» укканда, шамал тийген байтеректей ордуна козголуп барып, кайра былк этпей калды. Атай анысын байкаган жок. «Арсар күүнү» карт комузчунун көңүлүн өзүнө буруу же жагынуу үчүн эмес, аны каалагандыгы, сүйгөндүгү үчүн гана чертти. Баланын өнөрү болжолунан ашып түшкөнү күтүлбөгөн окуя эле, ал ойлонууга аргасыз болду. Оюн тыянактай албай күбүрөдү:

— Ниязалыны көрө элек турбайсыңбы?

«Аны кантип билип койду?» — Атай таятасынын сурабай билген кыраакылыгына ыраазы болду.

— Бул күүнү Абдыракмандан үйрөнүпсүң, — деди Жантакпай сөзүн жаңыртып. Аны да таап сүйлөдү. Баарыжоктун баарын айттырбай билген абышка дагы эмне дээр экен дегенсип, баланын жүрөгү туйлай баштады. Анын кереметтүүлүгүнөн чочуду.

— Кайран Абдыракман! Жубарымбек кетти... — Ал ушкүрүп койду. — Бирок жаштайынан өлгөнү деле дурус.

— Эмне дейсиз, таята? — Бала уккан кулагына ишенбей. — Жаштайынан өлгөнү жаман болду дейсизби?

— Кулагың жокпу! — Абышка кага сүйлөдү. Кылайган иймекей ай тоого далдаланды. Айлана эми

кадимкидей караңгылап, абышка менен бала бири-биринин караанын гана ажыратып калышты. Бирок эч кимиси ордунан жылбады.

Абышка бул учурда өзүнүн өмүрү жөнүндө ойго чумуган. Жээни болсо, андан жылуу сөз күтүүдө. Керек болсо, түн жарымы эмес, таң атканча тирмийип отура бермек.

Жантакпай бир убакта Атайга окшоп күйүп-жанган бала эле. Комуз дегенде ичкен ашын таштап, үйүнөн бөзип, комузчуларды, ээрчип апталап же айлап башка айылда жүрчү. Ошентип, бармактайынан бирөөлөргө жаман көрүнүп, бирөөлөрдүн кызматын кылып, көзү менен кошо тең айланып жүрүп комузчу болуп чыккан. Антпесе, көздөгөн максатына жетпейт эле.

Бет маңдайындагы каргадай баланы да мага окшотуп тагдырдын таш боор жазасы, бакытсыздык күтүп турган экен — деп ойлойт.

— Балам! — Эми анын илеби жумшарыңкы чыкты. — Мынча келген экенсиң, экөөбүз эркекче бетке айтып, ачык сүйлөшөлү. Макулсуңбу?

— Макулмун.

— Сен комузчу болууну каалайсыңбы?

— Каалайм.

— Менин суроомо ачык жооп бер: Эмне үчүн?

— Билбейм.

— Ырасын айттың. Билбегениң чын. Эмесе билип ал: комузчу болсоң оңбойсуң.

Түшүндүңбү?

— Жок.

— Комузчу болсоң, корсуң, багың байланат же болбосо ар-намысынан, абийириңен ажырап, бирөөгө көз каранды болосуң. Тыягың да, быягың да туюк. Эми түшүндүңбү?

— Жок.

Жооптор ачуусун келтирдибй, таяттыбы, айтор ал унчукпай калды. «Менин сөзүмө нааразы болуң, таятам үйүнө басып кетпегей эле» — деп, бала чебеленет. Бирок абышка албууттанбады. Мурункудаң да жай сөз катты:

— Атаңдын малы көппү? ^

— Аз.

— Кедей турбайсыңарбы? Кедейден чыккан өнөрпөз өз башына өзү ээ болбойт. Эми түшүндүңбү?

— Түшүндүм.

— Түшүнсөң сага комузчулуктун эмне кереги бар?

— Керек... — деди бала ишенимдүү.

Абышка кайрадан унчукпай калды. Узакка тымпыйып отура берди.

Шантакпайдын өмүрүндөгү кээ бир окуяларды эл биле турган. Бирок аны элден бөлүнүп, жалгыздашынын жана күүсүн башкалардан жашырышынын сырын эч ким таасир билчү эмес.

Бир көздө ал комузчулукту кадимкидей өздөштүрүп, айыл арасына таанылып калганда ушу кемпири кырчындай кыз. Жантакпай ага ашык болот. Кыз да аны сүйөт. Өзүндө ишенимдүү белдүү туугай болбогондуктан, караманча жетим Жантакпай өз айлындагы күүгө ынак, бир сөзмөр абышканы жуучулукка жумшайт. Абышка жигиттин өнөрүн кадырлаганы үчүн гана жуучулукка макул болот. Болбосо, үйүндө адалдан түгү жок жигитке орточу түшкөн киши чекеси ысыбасы белгилүү эле...

Кыздын атасы макул болот, калың талап кылат. Абышка менен Жантакпай акылдашат да, алар жетелеген малы же түйүп алган акчасы жок, ошол үйгө жетелешип кирип барышат.

Үйдүн ээси мал союп, кыз айттыргандарды сыйлайт. Алардын калыңын күтүп отуруп калышканда Жантакпай комузун чертип кирет.

Жигиттин күүсүнүн биринен бири кооз, биринен бири сонун. Айылдагылар бүт чогулушат. Күү таң атканча басылбайт. Үй ээси да ышкыбоз киши экен, угуудан тажабайт. Бир катар кишилер отурган жеринде уктап калышат. Көпчүлүгү отура беришет. Жантакпай күн чыкканча чертет.

Ошондо бир күүнү экинчи кайталабайт. Эл ыраазы болуп, жигитке бата беришет.

Анын өнөрү купулуна толгон үй ээси ырааылыгына чыдабай элдин көзүнчө жуучуга ачык жооп берет: «Кечтим калыңдан!»

Ошентип, Жантакпай калыңсыз үйлөнөт.

Муну айылдаштары жакшы билишет. Ал өзү да комуздан көргөн пайдам ушу деп айта жүрөт. Бирок, өнөрүнүн азабын көп тартат.

Бир тамашада Кызылбаш Кудайберген аны өзүнүн комузчусу менен чертиштирет.

Байгөни Кызылбаш өзү

белгилейт: жеңгени жеңилгенинин атын алмак болот. Кантакпайда ат болбогондуктан, мындай дейт: «Болуптур! Мен жеңилсем, экинчи комуз кармабай турган болоюн».

Болуш аны мазактайт:

— Сенин комуз кармаган-кармабаганың кимге зарыл. Ат тап. Таппасаң, айлыңдын бирөөнүн атын жыгып алабыз.

Берки комузчу сөзгө аралжы болот:

— Болуш! Жантакпайдын шартына мен макулмун.

— А, шоруң кургур! «Эшекти отко айдаса, ыпласка качат» деген ушул, өзүң бил. — Кудайберген Кызылбаш өз комузчусуна нааразы болот. — Мага силердин чертишкениңер керек.

Чынында Жантакпайдын шартынан чоң байге жок эле. Аны комузчулар гана жакшы түшүнөт.

Берки комузчу чабалыракпы же Жантакпайды аядыбы, жеңилет, Атын тартат.

Жантакпай анын атын албайт. Өзүнө калтырат. Бирок ошо жеңилиш менен ал комузчунун күнү бүтөт. Болушка шылдың болуп, куулат. Элдин бетин карай албай, комузун таштайт. Ал эми комузчу үчүн комузун таштоо өлүм менен барабар. Ал арманда жүрүп, аз жылдарда дүйнөдөн кайтат.

Жантакпайдын атагы чыгып, Талас ичинде андан өткөн комузчу табылбай турганын билген Кызылбаш аны өз колуна алат. Болушка баарыдан мурда «Кызылбаштын комузчусу» деген сөз калышы керек эле. Жантакпай жанында жүргөндө башка манаптардын комузчулары анын четине жолой алабы?

Талас ичинде Кызылбаш менен теңтайлаш, мансад талашкан манаптар бар. Байлык жактан да, башкаларга таасирдүүлүгү жактан да алар бири-биринен калышпайт. Бирок алардын биринде да, эл араласа манаптын шаанисине шаани кошуп, атагын асманга чыгарып, ээрчип жүрчү белгилүү ырчылары же комузчулары жок.

Бул жөнүндө Кызылбаш Кудайберген көп ойлоноор эле. Мындай мүчүлүш Таласта өнөрпоздор жоктуктан эмес, бул өрөөндүн билермандары аларды күтө билбей жана кадырына жете албагандыктан эле. Жаактууга жай бербес Жеңижок ырчыны кичинекейинде Аксыга куушкан. Эшмамбетти бир эчкини карышкырга жедиргени үчүн Кетмен-Төбөгө качырышкан. Кийин алар акын болуп, элге таанылганда да айылга чакырып, кастарлап алып жүрүүгө жарактуу билерман болгон жок. Кайран

Эсенаман өз тизгинин эч кимге бербей, оң менен солду кыдырып жүрүп, дүйнөдөн өттү. Анын кадырын билген да жан болбоду.

Таластын манаптарынын эчактан келаткан жаман адатын оңдоо үчүн Кызылбашка учур келди. Эми ал комузчунун ким экенин жана өзүнүн ким экенин оң менен солго, түндүк

менен түштүккө таанытуу керек эле.

Ошентип жүргөндө Ташкент шаарында губернатор Сыр-Дарыя областы боюнча чоң жыйын чакырат. Жыйынга өңчөй гана болуштар жана атактуу байлар барат.

Учур күтүп жүргөн Кызылбаш жыйынга Жантакпайды ээрчитип барат.

Жыйын башталуудан мурда эле Таластан келген комузчунун атагы дүңгүрөп, ар түрлүү жактан келген билермандар аны черттирип көрүшөт. Кабар губернаторго да жетет.

Губернатор комузчуну да, анын ээсин да өзүнө чакыртат. Кызылбаш мына ушуну күтүп жүргөн. Башка манаптар ойоздун эшигин тырмалап жүргөндө ал түз эле генерал губернаторго мейманга чакырылышыңың өзү чоң бедел, башкалар көз арта турган сыймык. Балким губернатор ага чен берер же болбосо дагы жогорку кызматка көтөрөр. Жалаң Кызылбаш эмес, башка болуштар да «мунун иши оңунан чыкты» — деп кеп кылышат,

Бул чакыруудан корккон жалгыз гана Жантакпай. Ал чарчап чаалыккан эле. Күнүтүнү дебей, чертип, манаптардын биринен бирине барып, көңүл ачып жүрүп, кээде ачка калып, комузунун кылы түтпөй, тырмагына күч келип жүргөн көз.

Кызылбаш менен Жантакпай генерал-губернатордун резиденциясында күнү-түнү болушту. Ал жерден Кызылбаш жалгыз өзү чыкты. Жантакпайга эмне болгонун жана алар губернатордон эмне сый көргөнүн эч ким билбеди. Сурагандарга Кызылбаш жооп бербеди.

Жантакпай губернатордун резиденциясынан экинчи күн дегенде качып кеткени кийин билинди. Анын комузунун кылдары түгөнүп бүтүп, оң колунун тырмагы канталап, чертүүгө келбей калган. Сага убал болду, эс ал деп айтууга эч ким чыкпады.

«Комузумдан күү кетти, колумдан шайман кетти» — деп даттануудан намыс кылып, Жантакпай айлын көздөй качкан...

Генерал-губернатордун жана Сыр-Дарыя областынын билермандарынын көзүнчө абийири төгүлгөн Кызылбаш эми комузчусун кантип жазалаар экен — деп күтүп турушат.

Кызылбаш Ташкенттен кайтып келгенден кийин Жантакпайды жигити аркылуу айдатып алат. Ал тоң моюн комузчуну кантип жазалаганын жана экөөнүн ортосунда эмне сөз болгонун эч ким көрбөйт, укпайт...

Бирок ошондон кийин Жантакпай эл аралап, комуз чертмек мындай турсун, кишинин көзүнчө аны колуна кармабай турган болот. Анан элден биротоло бөлүнүп, тоо ичине жалгыз үй жашап калат...

Өмүрү кайгы менен өткөн абышка мына ушул азаптуу окуяларды көз алдына элестетип, анан балага акыркы мудалуу оюн айтты.

— Тил алсаң, комузду ташта! Тил албасаң, мендей болосуң!

Ал үчүн мындан оор, мындан коркунучтуу сөз жок эле.

— Таята! — Атай аны укканда коркмок түгүл, кубанды. — Сиздей эле болсом, башканын кереги жок.

Абышка өкүнүчтүү башын чайкады:

— Кудай кылса, кубарыңдын акысы барбы? Балким жазмышта ушундайдыр...

* * *

Чоң Саздагы даңкайган ак өргөөлөр Тыныбек байдыкы. Анын айланасында чакан жайлоо үйлөр.

Жакада чөп чабылып бүтүп, ар кайсы жерде сербейген аштык эгиндер да жыйналган.

Ошону үчүн элдин көпчүлүгү мал күздөтүү үчүн жакага түшүшкөн.

Чоң Саздын көрүнүшү баягы жаз мезгилиндегидей эмес. Талаа мейкини саргайып, тээтиги токой тарап гана көк жашыл. Жайлоонун салкынына көнгөн мал талаага токтобой суу жээгин, токойду көздөй качышат.

Айылдын ортосундагы дөбөдө Тыныбек, Тоймат бий баш болгон беш-алты киши. Алар айланасына көз чаптырып коюшуп, алдыдагы батнүскө үймөлөнгөн жүгөрүнүн дүмбүлүн чайнап отурушат. Мүмкүн дүмбүлгө кызыккандан сөзгө чололору тийбей жаткандыр.

Тыныбектин жакшы көргөн оокаттарынын бири — жүгөрүнүн дүмбүлү, жүгөрү дүмбүл болгондо жайлоого байласа да токтобойт. Жайкысын болсо, ичкени кымыз. Жайында жакага байласа да токтобойт. Жыл мөзгилинин башка убактарын анча барктабайт. Ынак кымыз, козунун эти жана жүгөрүнүн дүмбүлү — Тыныбектин каалаганы жана ыракаты. Канына кан, демине дем жана өмүрүнө өмүр кошуп, жаңын жашарта тургандар да ушул.

Ырас, Тыныбек өмүр жөнүндө терең ойлогон да учуру бар. Адам туулат, өлөт. Аздыр-көптүр өмүрдө жакшылап жашап кетүү керек. Ал үчүн байлык жана бийлик зарыл. Байлык деген — мал, байлык деген — сулуу жар. Малдын молу, аялдын көбү жакшы. Бир ат жана бир катын менен тиричилик бүтпөсүн, жашоо кызыксыз болорун Тыныбек капкачан түшүнгөн.

Мындай ой башына түшө электе анын бир гана аялы бар эле. Манат анда отузга жаңы гана чыккан. Бир аял менен марыбасын түшүнөр менен Бурулчаны алат. Бара-бара үчүнчү аялдын зарылдыгын сөзгөн. Ошентип Айсалкынга үйлөнгөн. Ошондо Тыныбек алтымышка караган эле.

«Өх, чиркин! — деген бай тагдырына ыраазы болуп, — аялдан бактым эми ачылбадыбы! Улам төшөк жаңырта берсең акыры бир күнү каалаганыңа жетет экенсиң!»

Тыныбек мурунку аялдарынын ар бирине жаңы үйлөнгөн сайын кудайга жана өзүнүн тагдырына ыраазылыгын билдирчү эле. Бирок кийинки ыраазылыгы мурункусунун баарын басып кетти. Балким Айсалкын салкын тарта баштаганда дагы бир жолу төшөк жаңыртса, мындан бетер ыраазы болмоктур.

Жүгөрүнүн дүмбүлүнө, токолуна жана өз тагдырына ыраазы болуп жүргөн байдын жаагы карышып калгансып, оозундагы жүгөрүсү ууртунда томпоюп, те алыс жакты тиктеди да калды. Байга эмне болду дегенсип, отургандар да жүгөрүнү кепшегенди токтотушуп, ошол тарапка көз чаптырышты.

Күн ылдыйлап, эл кечки тиричиликке баш койгон учур эле. :

Тиги, Көк-Жашаттын түбүндө жалгыз теректин жанында үч боз үй көзгө түштү. Булар Султаналы менен Тууганбайдыкы, үчүнчүсү Субандыкы.

Дөңдө отургандардын көз жоосун алган т кашаттын үстү жагында өгүзгө төрт кап эгин артып келаткан дыйкан. Анын соңунан сылай жүк артылган дагы бир өгүз көрүндү. Булар Султаналы менен Тууганбай.

Дөңдө отурган кишилер жүгөрүнүн даамдуу дүмбүлүнө тойгончо эгин ташыгандар кырманта үч жолу барып келишти.

Таңгала тургандай эле жорук. Бул жердегилердин эч кимяси мынчалык көп аштык алчу эмес. Султаналы эки-үч жылдан бери дыйканчылыктын кынуусун тгапкан мет нен быйылкыдай мол түшүмгө эч качан ээ болбогон. Бу да болсо, орус тамырынан алган соконун шарапаты.

Жүк ташыган өгүздөр боз үйдүн жанына келгенде Субан абышка катынкалачтарга кошулуп, каптагы эгиндерди түшүрүшүп жана ташышып жүрөт. Аялдарданкалышпай тюлтура капты темтендебей көтөргөнүнө караганда али күүлү, демдүү.

Бир өгүздүн жүгү бүт бойдон Субандын үйүнө түшүрүлдү. Бул отургандардын арасында мынчалык бекер эгинге ээ болуучулар жок. Көп болсо, шыралгага же тартууга бир кап, ашып кетсе, эки кап аштык алышат.

Тыныбек колундагы жаш сотону кармап отуруп калды.

— Субан? — Өзүнүн карыган малайын ал өлдү, өлбөсө да, киши катарынан чыкты деп ойлогон. Анын дале тирүү жүргөнүнө, баш маанек таап, кадимкидей жашай

баштаганына таң калды.

Жибек жал үйүрү менен жоголгондон кийин Тыныбек бийлерге арыз жазып, Субанды соттоткон. Бийлер Субанды жана уулун байга адал кызмат кылбай, касиеттүү айгырын баштап, бир үйүр мал жоготкону үчүн колдогу бээсин, уюн, анча-мынча жандыктарын бүт байга кесип беришкен. Субандын болгон малынын баары биригип, Жибек жалдын туягына арзыбай турганын эсептешип, Субан менен Абдыракман өмүр бою байга акысыз иштеп берсин деген бүтүм чыгарышкан. Субан ошондо гана байдын акысынан кутулмак.

Абдыракмандын өлүмүнөн кийин байдын планы да өзгөрөт. Карылыгы жетип жана акылынан ажыроого баш койгон абышка мындан ары керек эмес. Ошондуктан, аны «эми өзүң билгендей жаша» деп, эркине коюп, өзү жайлоого көчүп кеткен. Күйө турган жакын тууганы жана жанын сактар дүйнөсү жок Субан эски журтта калган иттей болуп күнү бүтмөк.

Тыныбек бай жайлоодон келгенден кийин Субан өтмөк түгүл, кадимкидей жашай баштаганына эмне үчүндүр кыжырланды...

Эгинди ташып бүтүшкөндөн кийин Султаналы менен Тууганбай өгүздөрдү суусун үчүн байлап коюшуп, өздөрү жалгыз теректин түбүнө эс алууга отурушту.

Субан болсо, Атайды ээрчитип, кашаттын кырына чыкты.

Атай комуз чертет. Субан тыңшайт. Калгандары күүгө көңүлкош.

Мына ушуну көргөндө Тыныбек ого бетер ачуулан—ды. Байдын шагын сындырып, анын өлүм ортосундагы жалчысын өз колуна алып алган Султаналыга ачууланды.

— Шашпа! Сага көрсөтөрмүн! — Ачуусуна чыдабай тишин кычыратып, ызырынды.

Анын кимге ызырынганын жана эмне үчүн ызырынганын отургандар айттырбай түшүнүштү...

* * *

Күн батты. Дөңдө отурушкан Тыныбектин тобу тарады. Ал эми кашаттын кырындагы абышка менен бала отура беришти.

Султаналынын тынчы кете баштады. Намасдигер менен намасшамдын ортосунда бир нерсе иштөө, ал түгүл, комуз чертүүгө да болбойт. Муну эл бейубак дешет. Бейубакта жатуу да жарабайт.

Субан абышка аны билсе да, комузду токтоткон жок. Ал турсун, намасын унутуп, намасдигерди каза кылды.

— Субаке! — Акырында Султаналы кыйкырууга аргасыз болду. — Жарыктык! Намасты унуттуңузбу? Атай, болду, бейубакта чертпе!..

Султаналынын өкүмдүү дабышы гана абышка менен баланы ордуна козгоду.

Султаналы абышкага боору ооруп жана сыйлагандыгы үчүн гана көпкө чейин унчукпай, араң чыдаган. Анткени — Субандын күйүтүн басып, көңүлүн алагды кылган — комуз, Атай. Ансыз тура албайт. Абдыракмандын күүлөрүн он кайталап, күнүтүнү чертсе да, жадабай отура берет. Балким көз алдына жалгызын элестетип, күү дүйнөсүндө көңүлү балкып, уулу менен беттешип, сүйлөшкөнсүп сергий түшсө керек. Атай жайында таятасыныкына кеткенде Субан эсинен танып, катуу ооруп жаткан эле. Үч күн дегенде, денесинин ысыгы тарап, көзүн ачты. Тилге келер менен Атайды сураган. Бала үйгө кайтып келгенче ал да баш көтөрүп калган. Ошондон бери баладан ажырабайт.

Бечаранын собуна калып, эрмек болгону үчүн Султаналы баласынын комузчулугун жактырат. Бирок күүдөн башканы ойлобой, куу жыгачты өнөкөткө айландырып баратканын жактырбайт.

«Ырчылык менен комузчулуктан жарыган кишини көргөнүм жок» деп ойлойт Султаналы. — Андан көрө дүйнө тапкан жакшы. Колдон келсе, элди бийлөө керек.

Бала комузга биротоло ыктай электе аны пайдалуу ишке үйрөтүү керек». Бир топтон бери ушул ойдо жүргөн Султаналы абышка менен уулунун жоругун көргөндөн кийин максатты кечиктирбей ишке ашыруунун зарылдыгын түшүндү.

Ымырт жабылып, эл орунга отурду. Султаналы болсо, боз үйдүн жанында колун артына алып, жалгыз өзү ары-бери басып жүрдү...

Эртеси Султаналы баласын окутуу үчүн Таластын баш жагындагы молдого алып жөнөмөк болду. Анын оюна эч ким каршы чыкпады. Субан унчукпай тим болду.

Капысынан башталган ?корукка түшүнө албай Атай гана суроо берди:

— Ата, эмне окуу?

— Эмне окуу болмок эле. Мусулманча оку. Молдо болосуң.

— Апий, ооруган катындарга дем салып, тумар жасай турган молдо болбойм.

Султаналы күлүп:

— Анан кандай молдо болмокчусуң?

— Абжалбек менен Кожокулдай.

Алар мусулманча да, орусча да окуп, кызмат иштеген кишилер эле.

Атасы башын ийкеп:

— Алардай болуш үчүн эң мурун кыргызча оку. Анан барып, сени учителге берем.

Бул ойго Атай макул болду.

— Мен да барып, кандай молдо экенин көрөйүн, деп Субан да ээрчип алды.

Атай окуу деген кандай болорун жана алдыда эмнелер болорун кайдан билсин.

Атасынын сөзүнөн баш тарта албаганы үчүн гана баратты. «Комузумду ала барайын» деген суроосу канааттандырылган жок. Бала ошого гана кыңырылды. :

ЖОЛ АЧУУ

Элүү чакты кой айдашкан үч жолоочу чоң жолдун чаңың буруксутуп жайбаракат баратышат. Куйругу кучак соолуктар атка жеткизбей даңкакташат, Жолоочулар узун чапан кийишип, сыртынан жоолук курчанышкан, алдында салынган куржундары жана артынчактары бар, экөөнүн башында селде, бири калпак кийген. Булар Наманган тарабына жөнөп баратышкан соодагерлер эле. Алар атлес, көлөш, маасы жана башка буюмдарды элетке жаз-га маал алып келип сатышып, кайсы бирлерин насыя калтырышып, соодадан түшкөн малды ушинтип күзүндө жыйнап кетише турган. Соодагерлердин алдында бастырып келаткан карала атчан, мурду коңкогой кара киши арт жактагы эшек минген кызыл чийкил балага теңеле бастырып, тегерек чоң көздөрүн күлүндөтүп эркелете карады:

— Ээ, Атайжан, мына буюрса айлыңа келдиң! Жоонун колуна түшкөнсүп, түнү менен уктабай чыктың эле.

Берки эки соодагер малдын эки жак четинде, жетелеген аттардын улам тартынганынан улам кыргыздын малынын баарын сөгүп келатышып, башчысы менен баланын сөздөрүн уккулары келбегендей терс карашты.

Ооба, айлына келгенин бала да капкачан эле көрүп сүйүнүүдө.

Жоонун колуна түшкөнсүп түнү менен тынчы кеткени да ырас. Соодагерлерге ишенсе да, ишенбесе да болот, анткени, аларга алдангандар көп. Андай ташбоорлор жомокто да көздөшөт. Кайсы бирөөлөрү ушу балага окшоп адашып жүргөндөрдү алтын алдыруу үчүн асканын бооруна таштап, же башка кишиге кул катары сатып жиберилчү экен.

Алардын жомоктогу уккандарынан улам чоочуган. Ага кошумча соодагерлердин бангчысынын сөзү да суук угулду. Кечээ токойдогу чоң суунун жээгинен көзиккенде анын аты-жөнүн билгенден кийин: «Султаналы бурадарыма сени өз колум менен тапшырам» — деген. Түндө Чат-Базардагы кербен сарайга келгенде бир кыргыз абышкага Наманганга барабыз деп жооп берген. Эмнеси болсо да коңкогой мурун кашын үрпөйтүп, шектүү карайт. Бала анчалык корккон жок. Башка соодагерлер ырайымдуу: аны ылдам эшекке мингизишти, тамак менен жемишти аяшкан жок.

Эгерде алардын ою бузук болсо, Намангандан деле качып келем деп ойлоду. Жүрөжүрө айлынын чети көрүнгөндө гана соодагерлердин алдабаганына анык ишенди. Тигине, Көк-Кашат, арыктын жээгиндеги жалгыз терек, бийик короо, боз үй... Түндүктөн түтүн булайт, балким, апасы чай кайнатын жаткан чыгар. Сагынган айлы баланын көзүнө бөтөнчө татынакай көрүндү. Оң жакта торпок минип жарышчу Тыныбектин сазы, көгүчкөндүү ак жар, сол жагы Калба жайлоосу. Апасы жол карап жүргөндүр, ээ?

Айыл эч нерсе менен иши жоктой. Көксөп келаткан баланы күткөн киши байкалбайт. Үйдүн жанында жалгыз отуруп алып, өлгөн баласы жөнүндө ойлончу Субан да көрүнбөйт. Аккыздын жол тоскону кана? Издегендери жашырылган сайын аларды ого бетер көргүсү келет.

Атай өз айлынан бөлүнгөндөн берки эки ай ал үчүн эки жылдан да узак көрүнүп, мындан ары апасынан, Субан чоң атасынан жана комузунан эч качан ажырабайм деп ойлоп келатты. Атасы жөнүндө ойлогону жок.

Жүрөгү элжиреп үйгө кирген баланы ата-энеси салкын тосуп алышты. Анын сагынганың билбей, эмне үчүндүр тааныбай калгансып тиктеп калышты. Султаналы Короз Молдого окшоп акшыя карады.

Бетине муздак суу чачылгандай денеси дүр дей түшкөн Атайдын оозунан «апа», «апа» деген гана дабыш чыкты. Аккыздын жүрөгү түтпөй ордуна тура калды:

— Эрбейген кагылайыным! Кайдан адашып жүрөсүң? Бул убакта соодагерлер да аттарын байлаштырып, үйгө кирип, салам айтышты.

— Вассалом алөйкум!

— Валеykuмаассалом!

Үй ээси алар менен туруп көрүшүп, меймандарды төргө өткөздү.

— Ээ, Султаке! — Коңкогой мурун өзбек Атайды көрсөтүп, — уулуңузду биз алып келдик—деди сүйүнчүлөгөндөй.

— Бекер алып келипсиз. — Үй ээси анын сөзүнө кубанган жок.

Султаналы эмне үчүн антип айтканын меймандар түшүнүшпөдү. Бирок унчукпай; калышты.

Ата-эне баланын окуудан качып келгенин дароо эле билишти.

Султаналынын үмүтү чоң эле. Уулу эң мурун мусулманча окуудан көзүн ачса, башка жакка көнсө, анан орустан окуп, ортон колдон киши болмок. Орустан окуп, тилмеч же болуш болуп, падыша өкмөтүнөн чен алгандар да бар эмеспи. Атаның ысык үмүтү сууду.

Коңшулаш кыргыз аңлына токтобогон бала орустардын арасына байласа турабы. Султаналынын капасы ушунда эле.

Туюк жеме жайдары балага да оор учурады. Ал апасынын тизесине жөлөнүп жатып, Ата-энесине эмне үчүн жаман көрүнгөнүн ойлоду.

Үйгө киргенде бабырашып, жөн-жайды сурашкан соодагерлер да күтүлбөгөн жымжырттыктан кийин сүйкүмсүз конок болдукпу дешкенсип, насаа болушуп, көңүлдөрүн насыбай менен гана алаксыта башташты.

Атам менин сагынганымды билген жокпу? Атай өз алдынча башын катырат. — Короз молдону да билбейби? Комузду сагынганымдычы!..»

Комуз оюна түшкөндө бала башын көтөрүп:

— Апа, комузумду алып бериңизчи!

Султаналы аялын акшыя карады. Мунусу жактырбаганы эле. Аккыз козголуп барып кайра отурду.

— Коомузумду дейм, апа!

Аккыз эмне кыларын билбей бир аз карбаластап, анан меймандардын көзүнчө кажылдашпайлы дегенсип, ордуна туруп, чоң сандыктагы комузду сууруп чыкты.

Үнүрөйүшүп суз отурушкан кишилердин арасынан качып, бала жарык дүйнөгө чыкты да, көптөн бери көрө элек терегийин түбүнө барып, сагынган комузун кучактап, кулагын толгой баштады.

Комуз менен баланын ортосунда туугандык тамырдын түбү тереңде: учурунда Оогонбай маркум да чертчү. Абдыракман байкеси да чертчү, таятасы Жантакпайдып мындан башка кесиби да, эрмеги да, кубанычы да жок, анын караңганы, карманганы комуз. Атайдын чөйрөсү ушундай болгондугуна жараша тагдыр аны жерден боорун көтөргөндө эле комуздан өмүрүндө ажырабай турган бир окуяга туш кылды. Атай аз жерден бутунан ажырап кала жаздайт. Балдар менен тоодо ойноп жүргөндө, үстү жагында турган Чырымдын кулаткан ташы анын шыйрагын талкалап кеткен... Жыл маалын төшөктө өткөрүү оюнкараак бала үчүн жеңилби? Бир буту шыйрагынан талкаланган Атай эмне кордук көрбөдү. Айылдагы, билермандар аны козголбой турган кылып керегеге жаткыра таңып коюшуп, табып издешти. Табыптан даба болбоду, молдо менен дубаналар бөзө качышты, акырында аны арабага салып, Ак-Чийдеги доктурга алып барышты. Аз күндүн ичинде Атайдын буттары карайып, шишип, жыттана баштады. Ак-Чийдин догдуру кесүүдөн башка айла калбаганын түшүндүрүп, төзирээк Олуя-Атанын чоң догдуруна жөнөттү, ылдамдабаса шишик бүткүл денеге жайылып, бала чукулунан мертинмек. Бутунун сыздап ооруганы, уйкусу качып, тынчы кетип, оору менен алышуудан башка нерсе оюна келбей, кылдыраган арабада ачык асманды тиктеп чайпалып баратканы Атайдын өмүр бою эсинде калды.

Ак-Дөбөгө жеткенде алар тыныгуу үчүн арабаны токтотушту. Аттарды чөпкө коюп, өздөрү чайханага киришти... Жол жээгиндеги арабанын үстүндө Атай гана калган. Аттын дүбүртүн угуп, бала мойнун жол жакка бут-рат. Кулундуу тору бээ минген бакжакай ак сакал адам өтүп баратып, арабадагы таңылып, онтолоп жаткан баланы байкап, кайрыла калат.

— О, мурдунду урайын! Эмне үчүн жатасың?—Анын төгөрөк чоң көздөрү таңылган бутка барып урунат.

— Бутум сынып...

— Сейи каякка алып баратышат?

— Олуя-Атанын догдуруна.

— Жакшы, баргыла.—Аксакал киши бээсин теминип жолго түштү да, эмне үчүндүр кайра артына бурулду.

Чайханадан бир чайнек чай, нан ала чыккан Султаналы карыяны көрүп салам айтып, жөн сурашып калат.

— Бузурман табып деген мен болом.—Жолоочунун ким экендигин билгенде Султаналы анын үстүнө үйрүлүп, чайханага ээрчитип кирет:

— Олуя-Атага аргам жок баратамын. Бутун төз кеспесе, кабылдайт дейт...

Кантейин! Сиздин атыңызды укчу элек... Эгер баламдын бутун кестирбей айыктырсаңыз сураганыңызды берем...

— Өзүм да баланы көрүп, жалдыратып таштап кете албай кайрылдым. Менин жумушум көп... Баланын өмүрү үчүн тобокел... Дарылайм. Балаң жазында бутун шилтөөгө жарап калат. Бирок ачык айтайын: бир тогуз.

— Куп болот! — Султаналы башын ийип, колун сунду. Табып экөө убаданы бүтүрүшүп, чай ичип отурганда ал колундагы малдар эсине түштү. Жылкы, уй, өгүзү болуп — жети карасы бар. «Калганып туугандарыман сурап алып толуктап бериң, жер сыйпалап отуруп калсам да, баламын мажес болбой, аңанэсен айыгып кеткенине ыраазы элем. О, кудай өзүң жардам бере көр?»

Араба кайра артына кайрылып, бакжакай аксакал жол баштап жөнөгөндө баланын жүрөгүндө кандайдыр бир жылуу сөзүм пайда болот. Султаналынын да кабагы ачылып, кейиштүү сөзү түгөнөт. Атай тору бээге ээрчиген тору кашка кулунду, жол боюндагы сазда чөп чаап жүрүшкөн элди байкайт...

Өз үйүнө келгенден кийин табып эң мурун жыгачтан кеп жасайт, баланын бутун жыпар мончок кайнатылган суу менен жууп тазалайт, терисин тепчип чыгып турган майда сөөктөрдү терип таштайт. Атай анын баржагай колунун эптүүлүгүн карап жата берет. Бузурмандын башында ак топу, ак көйнөгүнүн сыртынан кийген кара чыптамасы болбосо, сакал, чачынаң тартып, иреңине чейин аппак көрүнөт. Ал «кармагыла» дегенде кишилер Атайды козголтпоо үчүн колтуктан, жоон сандан алыгышып, тизесин чеңгелдеп былкылдатпай кармап турушту. Табып талкаланган шыйрагын сууруп алып кайрадан жасай тургансып, аткый кармап, оркойгон сөөктөрдү ордуна кое баштаганда бала бир бакырып алды... Бир оокумдан кийин ал буту жыгач кепке таңылып жатканын гана бир билди.

Бузурман бир айча баланын жанынан кеткен жок. Күн, түнү дарылоо менен... Бир ай дегенде табып, өз тиричилигине киришип, аны бир маал гана көрө турган болду. Нул учурда Атайдын бутунун сыздаганы басылып, уйкусу тынчыган. Ата-энеси биринен сала бири үзгүлтүксүз каттап турушат. Оорусунун басылышы менен комузду, оюнду эстеп зериге баштады.

«Чертмек?» — деп какшап болбогондон кийин Бузурман айылдагылардын биринин комузун алдырды.

Атай чалкалап жатып, Абдыракмандан үйрөнгөн күүлөрүн чертет. Бузурман тыңшайт.

— Башка күүң барбы?

— Жок.— Бала билгенин кайталай берет. Бузурман бир күнү айылдагы белгилүү комузчулар

дын тыңырагын конокко чакыртып, аны үч күнгө чейин меймандады. Үч күнгө чейин анын колунан комузу түшкөн жок. Таңылып жаткан Атай анын бир-эки күүсүн үйрөнүп калды.

Мейманды эртең менен аттандырган Бузурман түш ченде сарайынын жанында шакшак жасап жатып, «Куу, куу турумтай» деген күүнү угат.

«Ой, жанагы мейманым баланын көңүлүн кыйбай кайра келгенби?» — деп керкисин таштап үйгө кирсе, Атай чамгаракты тиктеп, чертип жатат.

— О, мурдунду урайын! Атай токтой калды.

— Чертегой. Бул абдан жакшы күү.

Атай кайрадан чертти. «Куу, куу турумтайды» Бузурман өтө жакшы көрөр эле. Анын артынан башкаларын чертип отуруп далай убакыт өттү.

Абышка менен Атайдый ортосунда достук башталды.

Атай табыптын үйүндө бир жыл бою жатты. Аны оорудан алып калган Бузурман болсо, жалгыздык менен зеригүүдөн сактаган комузу. Комуз эрмек гана болбостон, ага азаптуу күндө арка болгон ынак досуна айланды жана ага башка досторду да таап берди.

Бузурман кайра бүткөн сөөктөр бекемдеп жана бүт кубатыта кирсин үчүн жажы деген куурайды кайнатып, бутун ошонун суусу менен жуудура турган болду.

Жыл маалында Султаналы убада боюнча өзүндөгү малдарын бүт жана туугандарынын чогулткандарын кошуп, табыпка бир тогузду айдатып чыгарды.

Тырышчаак Султаналы аз жылдардын ичинде кайра мал курап алды. Киши ушундай болуу керек деп ойлоп, уулун да өз жолуна салууга аракетин үрөөдө. Бирок баласы ага түшүнбөйт, баланын оюндагыны Султаналы түшүнбөйт.

Атай жаш болсо да атасына макул болуп, айтканын иштеп, окууга да барып көрдү.

Канчалык дилин койсо да окуудан эч нерсе чыкпады, комузунан ажырабай турганын барган сайын ачык түшүнүүдө*

Көзүн ача элек кызыл эт көзүндө комуз менен ушунчалык ынак болуп, тилеги ошого оогон баланы башка кесипке бурууга болобу?

Мына, Абдыракман байкеси керез калтырган өрүк комузун толкундана кармап, ичин бук кылган күүлөрдү айдата баштады...

Комуздун сагынычтуу дабышын угуп, аркы үйдөн өңкөндөп чуркап чыккан Субан бала менен уңулдап ыйлап көрүштү. Абышканын ыйына чыдабай Аккыз да үйдөн чыкты.

— Черт, балам! Садагаң болоюнум,— Абышка кемшиндеп жашын сүртүндү. Атай билектерин түрүнүп, черте баштады. Аккыз менен Субан түгүл, үйдөгүлөр да күүгө кулак түрүштү.

Бала жаңы күү чертип жаткан. «Сары барпы» ушул экенин Субан гана түшүндү. Баланын окуудан арттырганы ушул. Бул чоң олжо эмеспи. Билген киши Атайдын мээнетти текке кетпегендиги үчүн кубанмак жана ага алкыш айтмак.

— Короз молдодон окубай эле, Оторбайдан окуган турбайбы,— деди Субан Аккызга,— Башында эле ошо кишиге жибербей... Эгер эчкини Оторбай алса, дагы канча күүлөрдү үйрөтөт эле.

Аккыз күүнү жана Субандын сөзүн уккандан кийин балага ичи жылыды. Аны бекер жемелешкенин түшүндүрүү үчүн Субан үйгө сүйлөй кирди:

— «Сары барпыны» үйрөнүп келиптир. Ажап болуптур! — Көңүлү эмнеге жибигенин билбей турган Султаналы күү жөнүндө укканда кабагы түктүйө түштү:

— «Сары барпысы» менен жерге кирсин! Чымчыктар толуп жатпайбы. Анын эмнесине кубанасыз? Акыл айтып акмакты эсине келтирет десе, кайра менден сүйүнчү сураганы жүрүшөт. Үйдөгү меймандар менин кейпимди көрүшүп, бизди сүйбөй отурабы — деп комсонушпасын үчүн Султаналы аларга иштин жөнүн баяндады.

— Ушу балам тирүү калып, киши болор бекен, деп канчалык мээнет кылдым, тилек тилеп, зар ыйладым. Колумдагы жыйган дүнүйөмдү ушул үчүн зарып кылып, башымды ташка койгулап жүрүп, кайрадан мал күтө баштадым. Аны балам билбесе, же башкалар билбесе, күйөт экенсиң да... Карагылачы, ага бирөө кой кайтарткансып окуудан качат. Чертмегин сагынган имиш!..

— Бала балалык кылгандыр, капаланбаңыз, Султаналы аке,— алиги коңкогой киши кудая шүгүр бизге капа эмес экен деп, көңүлү куунак болуп, ага кеңешин айтты.— Балаңыз эстүү, бышык, жаман киши болбойт. Эсине киргенде тентектигин өзү эле таштайт...

Султаналы меймандар менен кобурашып отура берди.

Комузун дыңгыратып, арыкты бойлой бет алды басып кеткен Атай эл орунга отурганда үйүнө келди. Анын каякка жоголгонун билбей отурушкан Ата-энеси курсагы ачып, үлдүрөгөн баланын кебетесин байкашса да, ага сөз көрсөтүү үчүн үн чыгарышкан жок. Меймандар аңгемени уланта беришти. Атай комузун керегеге боосунан илди да, очоктун жанына келип отуруп, отту ичкерте баштады.

Соодагер башчысы Наманганды мактай берди: — Эч мындай чырайлык жер жок! Коон, жүзүм, шабалды, өрүк, анар... Неме гана жок? Балдардын баары окушат. Биздин молдолордой катта билимдүүлөр Таласта гана эмес, Олуя-Атада да жок.

— Анда окуган баланын арманы жоктур да,— деди Султаналы аны сүрөп.

— Эч...

Жемиш жөнүндө угуп, кулагын салып калган Атай сөз молдого оогондон кийин отту көсөпкөсөп алып, тетири карап отуруп алды.

Соодагер башчысы чын пейли мененби, же Султаналынын көңүлүн улагысы келгендиктенби, айтор, «баланды мага кошуп бер, Наманганда окутайын» — деп кеп салган эле. Кептин четин укканда эле Атай кандайча таасирленгенин сөзгөн Султаналы окуу жөнүндөгү аңгемени уланткан жок. Бирок минтип арачолодо коюуга да болбойт, аны мусулман молдосуна, же орустун молдосуна бермейинче атасынын жаны жай тапмак эмес...

Иши кылып, алыс жердеги окууга берүү керек. Жакын жерден дагы качары ыктымал. Жакын жердеги окуудан качкан себеби мындай:

Боз үйдүн сол жак капшытында 5—6 бала чөк түшүп, колдорундагы бир барак кагазда жазылган тамгаларды жаттап отурушат.

Алип... бэ... тэ... се...

Ар ким өз бетинче күбүрөгөндүктөн үйдүн ичи чуу, эмне айткандарын өздөрү да угуша албай, башкалардын дабышын басуу үчүн ого бетер катуу унчугушат.

Бир гана Короз молдонун окуучулары эмес, башка молдолордо окугандар да чуу жагынан бири-биринен калышпайт. Ошону үчүн шариятта мындай деп айтылат: кыяматтын алдында жалган оюн-тамаша менен Таджы Махал чыгып, элди алдап, тозокту көздөй ээрчитип баратканда, тегирменчи тегирмендин жаңырыгы менен, окуган балдар өздөрүнүн чуусу менен сыйкырдуу тамашаны угушпай, аман-эсен кала беришет имиш.

Молдо ак селдечен болуп, төрдүн башында чөк түшүп куран окуп отурат, жанында узун чыбык. Оң жаккы капшытта молдонун жаш аялы сайма саюу менен алек.

Балдар окуу менен, молдо жана аялы өз иштери менен...

Чуу күчөдү. Мындай чууга шарият өзү жол берсе, молдо каршы болмок беле, биротоло мээлерине тамгаланып калсын дегенсип укмаксан болуп, өзү да куранды кыңылдап окуйт. Чоң китепти барактаарда гана көзүнүн алды менен жаш катынын тиктейт. Үйлөнгөнүнө жарым эле жыл... Багына жараша аялы кыңк этип ашык үн чыгарбай турган ыймандуу жана колу жөндөм чыкты. Келгенден бери күйөөсүнө сайма бет аарчы жана чачыктуу ычкыр өрүп берди. Эми дагы бир нерсени сайып отурат. Молдо бул эмне деп майда нерсеге кийлигишүүдөн намыс кылып унчукпайт.

Аны билүүнүн кызыгы да жок. Жаш аялынын сурмалуу көзү менен өз көзү чагылыша түшкөндө сулуунун ийменип ылдый караганына молдо жетине албай кубанат. Кантсин, отуздан эңкейгенде гана аялга жетти. Анын үстүнө аялын жакшы көрүүгө шарият да жол берет.

— Кудайга шүгүр! — деп молдо жакасын кармайт. — Кокус шарият аялыңды жакшы көрбө десе, айлам канча эле!

Короз кудайга кул болгондуктан жана аялын жакшы көрүүгө шарият жол бергендиктен, акыр аягына чейин ислам дини үчүн жан аябай кызмат кылууга даяр.

Окуу күнүгө ушундайча башталат. Жакшы жери ага

балдар да, молдо да көңүл бурбайт, ар кайсысы өз иши менен.

Жаңырыкка баштары зыңылдаган балдар куру кыйкырыктан жадашып, алдыртан бири-бири менен нукумай ойной баштады. Тултук бет кызыл бала зериккенден оозун чоң ачып, молдону байкады да, сөөмөйүнүн учу менен Атайды капталга бир сайды. Атай «бэ» арибин аңта албай «бөө» — деп, жанында отурган Абдыракман деген кочкор мурун баланы бөйрөк талаштыра бир койду. Молдо менен аялынын көз карашын байкап, кудуңдап отурган Абдыракман чочуп бакырып ийди. Анын бакырыгына балдар дуу күлүштү.

Короз молдо китебин жерге коюп, колуна узун чыбыкты алып, балдарга сурдана карады:

Эшекче бакырган ким?

Абдыракман чын эле эшекче бакырган. Күлкүсүн араң тыйын турган Атайдын кытыгылуу жерин молдо чукуп алгансып, ал кыткылыктап, оозун алакандары менен басып калды. Бирок көзгө чалынбай койгон жок, «Ушунуң ашык болуп калды» — дегенсип, капшыттагы келин да Атайга башын чайкады. Ачмыйган молдонун көзү чарасынан чыгып, узун чыбыкты шилтеп калганда Атайдын чокусу тыз дей түштү, Абдыракман да куйкасын сыйпалап калды жанаша отургандыктан чыбык Атайдан артыла барып Абдыракманга тийген эле). Эгерде чокусу сыздап, өз жаңы менен алек болбосо, Атай Абдыракманга кешик арттырып бергендиги үчүн аябай күлөт эле. Азыр ыйлагысы келип, экөө тең жашылданып араң эле чыдап отурушат.

Молдонун ачуусу тараган жок, жутуп. жиберүүчүдөй балдарды акшыя тиктеп турду: мунусу дагы кандай жаза кылайын деп ойлонгону. Ушул жерде мурду коңкогой боз

бала Эшенкул акылдуулук кылбаган болсо, иш мындан; да кайгылуу болуп бүтөр эле. Ал «Алип —бэ»,— деп созолоно баштады. Калгандары карап турсунбу, Эшенкулду жапырт сүрөп кетишти. Балдар ыйбаа кылышып, кайрадаң окууга киришкендиктен, молдо бир аздан кийин: «иншаалла»,— деп, чыбыгын таштап, колуна китебин алды... Окуу адатынча кызып келгенде алды жакта үнүн мудалап чыгарып кыйкырып окуп жаткан Эшенкулду «жарайсың, бизди куткарып калдың дегенсип, Абдыракман далыга бир чапты. Ыракматты биринчи мен айтышым керек эле, али да кеч эмес дегенсип, Атай да Эшенгулду шилинин түбүнө шак эткизе бир чапты. Балдардын ичи кайнап, ким эмне кылганын келин байкады. Бирок молдо чак эткен дабыштан башкасын биле албай, балдарды алая караганда, алар дагы бирди көрөбүз го дегенсип, баштарын жерге салып мелтирешти. Дагы болсо, Эшенкул акылын тапты. «Алип — бэ...» деп созолоно берди. Беркилер аны ээрчителишти. Ошентип, Эшенкул аларды дагы бир таяктан куткарды. Бирок бу жолу эч ким ага «ыракматын» билдирүүгө батынбады.

Атай үчүн түшүнүксүз тамгаларды жаттап кыйкыруудан көрө балдар менен нукушуунун өзү кызык. Алар үйлөрүнө тарагандан кийин, Атай жалгыз калат. Ойноп баласы жок, тиги үйлөрдөгү эки-үч кыз ага өлсө да кошулушпайт. Эгерде койчу бала үйдөгү тиричилик менен жүрсө жалгыздыгы билинбейт, аны менен кошо кыймылдап, бири-бирине эрмек болуп, экөө да жыргашат. Ал кой кайтарып кеткен күнү Атайды кайгы басат, зеригет, Ата-энеси, Мамат, Субан жана Бектен эсине түшөт. Окууну таштап качкысы келет, бирок аралыктын алыстыгы, жолду бөгөгөн, калың токой, чоң суулар аны эч жакка жылдырар эмес. Кишенделген аттай болуп, үйүнө жетпесин сөзгөндө эч кимге көрүнбөй көз жашын төгүп ыйлайт...

Балдар менен таанышкандан кийин зериккени аздап тарады. Бирок, жүрөгүн өйкөгөн бир нерсе али да кетпеди. Бул комуздун кайгысы эле. Комуздан ажыроо ага Абыш байкесинен айрылган учурундай оор туюлат. Жантакпай таятасынын «чертмекчи болосуң» деген сөзүн эстегенде окуу кулагына кирбей калат, мында келгенине кайгырат.

Барган сайын сабакта ойноп отуруунун да кызыгы тароодо. Ал эч болбосо, Оторбай молдону көргүсү келип, Абдыракмандан кеңеш сурады. Башкалардан көрө Абдыракман ага жакыныраак көрүнүчү.

— Аны тааныймын. Бирок үйүнө барган эмесмин. Өзү сонун чертмекчи киши. Куш салат, саяпкерлиги да бар.

— Охо! — Оторбайды өнөрлүү киши экенин уккан Атай ого бетер таң калды.

— Үйү ушул жерден көрүнөбү?

— Дөңгө чыксак көрүнөт.

Алар үйдүн жанындагы дөңгө жүгүрүп чыгышты. Абдыракман күн батыш тарапка колун сунду...

— Алдагы ат жалындай дөңчөнүн ары жагындагы сайды көрдүңбү?

— Көрдүм.

— Сайдын төмөн жагындагы эки тереги бар короону, анын жанындагы жалгыз боз үйдү көрдүңбү?

— Көрдүм.

— Ошол Оторбай молдонун короожайы.— Абдыракман тиктеп турду да, кубанычтуу кыйкыра баштады.— Тигине, тигине!

— Эмне?

— Тиги теректин бутагына кара ат байланган киши Оторбай болуу керек.

Бая күнү Оторбай кара ат минип жүргөнүн көргөн Атай андан бетер сүйүндү.

— Жүр, барабыз.— Атай аны колдон алды.

— Молдо бизди урат. Ана үйүнө кирди. Азыр окуу башталат,— Абдыракман кылчактады.

— Ушул жерде туруп, окуу башталар менен качабыз.

— Макул.

Тилекке каршы, окуу башталган жок. Эшенкул эшикке чыгып, дөңдөгү балдарга кыйкырды:

— Ой келгиле! Молдокем чакырып жатат!

— Кап, маңка сени! — Абдыракман молдо эмес эле, Эшенкул күнөөлүүдөй...

Сабак башталды: балдар тамгаларды жаттоого киришти.

— Токтогула! — Молдо китебин жанына коюп, — я, алла, — деп ордуна туруп балдардын жанына келип, чөгөлөп отурду. — Бери жакындагыла... тынч... карагыла... силер тамгаларды жаттап бүттүңөр: Бирок эжелеп окууну үйрөнө албадыңар, эшеклер! — Ал урунуштуруп окууну дагы бир сыйра түшүндүрдү. «Ал хам дү» деген сөздү окуу үчүн анын тамгаларын мындайча эжелөө керек: алип лам забар ал; эмин забар хам, ал хам, дал шеп дү.

Балдар бир сыйра угушкандан кийин өз бетинче окууга киришти. «Лам забар алип!» Андан кийинки тамгалардын айтылышын унутуп коюшту да, билгендерин кайра башынан айтып чуулдоого киришти.

«Лам забар алип» дешип кайталай берүүдөн тажап бүтүштү.

Молдо төрдө куран окуп, аялы капшытта ийик ийрип отурат. Эринин көзү китепте, көңүлү аялында.

«Кудая шүгүр! Аялымдын колунан келбеген өнөр жок экен го?»

Узун саптуу коргошун ийик тегирмендин ташынан бетер чарк айланат, аялдын сол колунан башына оролгон жүн азайып, чубатылган жагы чыйратылып, ийиктин сабына оролуп отуруп чоң түймөккө айланууда. Колунун өнөрүнө жараша аялдын иреңи да чырайлуу: кызыл тору, каштары капкара, ууртунун бир жагында нокоттой калы бар. «Жаман эмес!» — Короз молдо буга да тобо кылат. Олуя-Атадагы молдолордун зайыптарын кээде көрүп калуучу. Баары каштарына сурма коюшуп, беттерине кал салып алышкан. Анын баары сулуу көрүнүү үчүн кылган далбас. Кудуанын кудурети менен Короздун аялынын кашы да, калы да тубаса капкара.

Короз өзү кыргыз болсо да, араб билимин өзбек дамбылдадан үйрөнгөндүктөн, тили тантырмунтур, кийген кийими алабула: чапаны кыргызча, топосу өзбектики, селдеси араптыкы. Адаты да чаржайыт: аялына паранжы чүмкөтпөйт, бирок үйүнөн чыгарбайт, чоң кишилер турган жерге жолотпойт.

Балдарга молдонун аялынын кашы менен калынын эмнеси кызык, окуунун азабын тартып, эркин сүйлөп, эркин күлө албай бук болушуп араң отурушат.

— Сен болбосоң, биз качып кетет элек, — деп Абдыракман ооз учу менен күбүрөп, көзүн сүзүлтүп, ариптерди эжелеп окуп жаткан келте мурун боз баланы көк желкеге бир муштады. Эшенкул «лам забар алипти» так айта албай, «алип» деп, тилин тиштеп алып, же ыйлай албай, же күлө албай томсорду. Балдар кыт-кыт күлүп, ооздорун басышты. Молдо башын көтөрүп алды. Балдар оңбой калдыңго дегенсип, Абдыракманды жал-жал карашат. Айып кимден экени белгилүү болду. Молдо ордуна туруп келип, Абдыракмандын оң кулагын толгоп алганда, баланын мойну үзүлүп кетчүдөй кошо буралды: Көздөрүнөн жашы шорголоду. Үн жок...

Молдо ордуна барып отургандан кийин да, Абдыракмандын кулагынын учу бопбоз болуп каны качып турду.

«Лам забар алип», — кобууроо кайра жанданды.

Атайдын эки көзү Абдыракмандын кулагында. Бир аздан кийин анын кулагынын учуна кан жүгүрдү, бирок тарап кетпей, ошол бойдон кыпкызыл болуп туруп калды.

«Эмне үчүн тарабайт? Бир жерге жыйналып калганбы?» — деп Атай колунун учу менен кызарган жерин чымчып көрдү, Абдыракман «ий» — деп чыңырып ийди.

Абдыракманды ким чыңыртканын молдо байкап калды. Муруттары сербейип ордуна турду. «Мени да кулактайт го?» — деп Атай коркту. Молдо Арсыкул деген дардайган

чоң кара балага буйрук кылды:

— Керегедеги тай чыбыкты мага алып бер!

Атай керегеде илинип турган кичинекей үч чыбыкты жаңы келгенде эле байкаган, бирок аны элес албаган. Анын жайын берки балдар жакшы билүүчү. Үч чыбыктын өздөрүнчө аттары бар. Жоонураагы — бышты чыбык, ортосу — кунан чыбык, ичкеси — тай чыбык. Чектен чыга бейбаштык кылган балдарды молдо күнөөсүнө жараша ушул үч чыбыктын бири менен жазалайт. Күнөөсү күчтүүрөккө — бышты чыбык, жеңилирээгине — тай чыбык.

Арсыкул кичине чыбыкты алып келди да, колун бооруна алып, молдонун алдына тура калды.

— Тиги баланы көтөрүп тур!

Арсыкул «куп» деди да, Атайды колунан жетелеп, улага жакка алып барып, күрмөсүн чечтирип, аны аркасына салаңдатып көтөрүп, эки колун өз мойнукан айкалыштырып кармап турду.

«Бул эмнеси?» — деп таң калып турган Атайдын май куйругуна көк чыбык чыпылдай түшкөндө бакырып, туйлай баштады. Албеттүү Арсыкул аны жылдырар эмес...

Атайды сабап бүткөндөн кийин улаганын түбүнө тикесинен тик тургузду.

— Жаагыңды бас, кыймылдаба!

Буулуккан Атай бакырыгын баса албай турганда, чыбык жонуна ойноду.

— Болду! Бас!

— Ба,— деп жиберип, Атай өзүн-өзү токтото албайт энтигет, бышактайт.

«Бекер бакырган экемин» — деп, Абдыракман убакытты кайгыруу менен өткөздү...

Окуу бүткөндөн кийин Атай жаткан үйүнө барбастан, Абдыракманды ээрчип, Оторбай молдонун үйүн карай чуркады. Алардын каякка барарын башка балдар билишкен жок, Чөнөрдүн суусунун боюна барышабы деп гана болжошту.

Молдонун үйүнүн артындагы кара суудан өтүшкөндөн кийин жаңы дүйнөнүн илеби келе баштады.

Күн бешимге жакын убак. Асмандын чет-четинде түрмөктөшкөн ак булуттар каяккадыр тарап жатышкандай, улам азаюуда. Түндүк тараптагы аркайган бийик тоолордон соккон муздак жел Калбанын шамалына окшоп, кой ыйлаба дегенсип, эркелете беттен сылайт. Ат жалындай мончого жеткенде кош терек көзгө дайын көрүндү. Баягы байланган ат жок.

— Оторбай молдо бир жакка кеткен го? — деди Абдыракман мурдун ормойтуп.

Эмнеси болсо да барабыз.— Эптеп эле молдодон

алыс кеткиси келип турган Атай комузчуну кайдан болсо да издөөдөн качар эмес.

Алар үйгө жакындаганда тегерек көз сары аял жууп жаткан кирип таштап, эшиктин алдында маңмаң үргоп карала дөбөттү кармады:

— Биздин үйгө келатасыңарбы? Төзирээк киргиле! Балдар эшикти ачып алганда, улагада кушка жем

берип турган шишимек көз кишини көрүп, салам айтышты.

— Ассалмалейким:

— Алейкимасалам! — Ал балдарга караган жок.— Тыякка өткүлө, отургула!

Кушуна жем берип, аны тууруна отургузуп койгондон кийин гана балдарга көз жүгүрттү. Абдыракманды тааныды. Тигинисин кайдан көрдүм эле дегенсип боолгоп турду:

— Сен кимдин баласы элең?

— Султаналынын...

— Баса, сен молдо болууга келген мейман бала эмес белең. О, окшошкон ананайындарым. Отургула.— Ал аялына кыйкырды.— Айым, оо Айым! Балдарга чай кайнат!

- Биз чай ичпейбиз, деди Атай керегедеги комузду тиктеп.
- Эмесе козу союп берейин...
- Козуну да жебейбиз.
- Мейман берсең тогуна бер дегендөй, бизди кудай жалгаган экен.
- Оторбай шишимик көзүн бүтүйтүп каткырып күлдү. Бирок балдардын эки көзү комузда экенин байкады. — Эмесе күү чертип коноктоюнбу?
- Ооба, ооба — дешип, экөө тең сүйүнүштү.
- Уй менен төөнүн жарышын? — Атай бул күүнү уккусу келди.
- Оторбай жеңилденип отуруп, комузун күүлөй баштады. Күүгө балдар гана эмес Оторбай өзү да ошончолук кызып, чай кайнап алдыларына дасторкон жайылганча далайларды аткарды.
- Меймандарыңызга чай ичирип алыңыз? — деди аялы акырында.
- Биз чай ичпейбиз деп убадалашканбыз.— Оторбай комузун жүккө сүйөп коюп, нандан алды.— Кана балдар, алгыла чайдан. Өзүңөр үчүн эмес, апаңардын көңүлү үчүн ичип койгула!
- Балдар чай ичпейбиз деп жооп бергенден улам, үй ээлери аларды ток экен деп ойлошкон. Нанды бурдап жешип, пияланы үстү-үстүнө бошотуп баратканы окуудан чыгар менен бери чуркашканын билгизип турат.
- Кош, балдар, жол болсун! Жумуштап келдиңер беле? Сүйлөй отургула.
- Күү угалы деп келгенбиз.
- Комузду жакшы көргөнүңөргө караганда өзүңөр да чертесинер го? Кана чертип көргүлөчү? Мен да угайын?..— Ал комузун Абдыракманга сунду, ал аны Атайга узатты.— А, жаман арам, сен тим эле ээрчип жүрөм дебейсинби?
- Абдыракман унчуккан жок.
- Атай комузду күүлөй баштаганда эле Оторбай анын колунун эптүүлүгүн баамдуу көзү менен карады.
- Баланын сөзими жана кол шилтеши Оторбайды өз алдынча ойго чөмүлттү. Атай кайсы күүнү чертсе да, Абдыракман маркумга окшоп, колдорун алчылантып, сыбызгыдай сыздатып, күүнү өз алдынча өзгөртүп жиберет.
- Атың ким? — Карт комузчу анын аты-жөнүн эми гана сураштырды.
- Атай.
- Абдыракман устатың беле?
- Ооба.
- Баракелде! Жакшы үйрөнүпсүң! — Ал аялына карады.— Бу балдар тегин конок болбой калды. Жылкынын этинен ас. Козу сойбой эле коеюн, балдардын оозуна козунун этинин даамы татыбайт экен.
- Бала коноктор эт жештен баш тартышкан жок «конок койдон жоош, май берсеңер жей берет» — дегенсишип, тым-тым болуп отурушту.
- Силер отура бергиле — деди да, Оторбай колуна кумганын алып, эшикке чыкты.
- Бул киши эмне үчүн бала окутпайт? — деди Атай жолдошуна шыбырап.
- Мындай бала окутпаган молдолор көп, тиги маңдайда Молдокул деген бар. Ал чертмекчи. Айылда кат жазып, китеп окуган кишинин баарын эле молдоке дешет.
- Биздин айылда деле ошондой.
- Комузду кыңгыратып отурушкан балдар Оторбай молдо намаз окуу үчүн жайнамасын төшөй баштаганда чертүүнү токтотушуп, унчукпай калышты. Аялы уюн саап, сүтүн бышырып коюп, анан казан асып, этти толтура салды.
- Үйдүн ичине күүгүм кирип, шам жагылды. Оторбай молдо балдарды жанына отургузуп алып, комуздун жайын үйрөттү.
- Колду жөнү жок тайрактата бергенде болбойт. Жоргонун жүрүшүн келтирүү үчүн колунду арбаңдатсаң арыш керген күлүк атка окшоп калбайбы! Ошону билүү керек. Муңдуу күүнү черткенде комуздун дирилдеген кылынан сөөк сыздап, көздүн

жашы төгүлүп турсун. Ал үчүн өтө кылдат болуу керек.

Оторбай кандайдыр бир муңдуу күүнү черте баштады. Күүдөгү кыздын ыйына караганда ал «Эдилдин кызынын кошогуна» үндөш. Бирок, кайрылышы жана сыбызгышы башкача. Комузчу өзү дал айтканындай кылдаттык жана чеберлик менен чертип жатат.

Эт бышты. Үй ээси бала конокторунун алдына койдун жиликтерин жана жылкынын карта, чучугун тартты. Өмүрүнүн ичинде өздөрүнө арналган мындай чоң сыйды көрбөгөн Атай менен Абдыракман аксакалдардан бетер бирден жилик мүлжүшкөнү үчүн үй ээлерине ыраазы болушту.

— Бүгүн биздин үйгө эле конуп алгыла! Караңгыда убара болбой...— деген сөз менен алар комузчунун үйүнө конуп калышты.

Экөө бири-бири менен кучакташып, өз үйлөрү сыяктуу эркин сүйлөп, кенен дем алып жатышып, таттуу уйкуга мемирешти.

Бала коноктор эртең менен молдо намазынын акырына чыгарда гана ойгонушту.

Молдо менен аялынын төшөгү жыйылуу. Аялы үйдө жок. Турсакпы, же жата туралыбы — дегенсишип, бир азга ойлуу жатышты. Оторбай бата кылып, ордуна турду да, керегеде илинген комузун алып, эшикке чыкты. Ал кетер менен балдар да турушуп, кийимдерин кийиништи.

Улага жактагы туурда отурган куш да капкачан ойгонуп, коңгуроосун шыңгыратып, канат куйругун таранып, суксуң-суксуң этип балдарды айбаттуу карайт.

Алар кийинип жатышканда терек жактан комуздун дабышы угулду.

— «Чайкама!» — деди Атай күүнүн атын.

Балдар эшикке чыкканда Оторбай «жуунуп келгиле» деп суу жакты көрсөттү.

Короонун оозунда байланып турган карала ит чоочун балдарды көрүп арсылдап жулкуна баштады...

Алар муп-муздак өзөн сууга жуунуп келишкенде чай даяр эле.

...Балдар тамактанып алышып, үй ээлери менен коштошуп, жолго түшүштү.

— Эми каякка барабыз? — Атай Короз молдонун жүзүн көргүсү келбейт.

— Биздикине — деди Абдыракман.

Алар келген издерине түшпөй жогорулап жөнөштү...

Атай качкандан кийин молдону агасы жемеледи: — Балдарды минтип ура берсең, эч кимди кармаи албай таш жалак каласың, кадырың кетет.

— Антпесе мусулман болбойт, пачагарлар. — Короз ага көнбөдү.

— Сен качан мусулман кылганча бардыгы качып жоголушат. — Агасы инисине акыл үйрөттү. — Сен эптеп буларга китеп окуп, кат жазганды үйрөтсөңчү. Башканын кереги эмне?! Чоңойгондо кааласа, өздөрү мусулман болуп алышар.

— Көп урбайын. Бирок бала молдодон коркпосо шайтан болуп кетедилар.

— А мунуң акыл! Бейбаштык кылбас үчүн алдын ала коркутуп коп!

Короз молдо жаш болсо да, эч качан шарияттын жолунан чыгуучу эмес. Анын максаты балдарга билим гана берүү эмес, аларды дин жолуна берилтүүдө эле. Ал Олуя-Атадан келерде мечит кармаган чоң дамбылда дал ушинтип осуят айткан.

Динге дили менен берилген Короз китептен окуганына жана дамбылдан укканына түшүнсөтүшүңбөсө да бүт ишенүүчү. Айылга келгенден кийин ошо дамбылданы туурап, айтканынын баарына эл ишенет жана макул болот деп үмүттөнгөн. Үмүтү талаага кеткен жок. Чоң молдону сейрек учуратышкан эл аны өтө кадырлашты. Садага, экетти, орозонун битирин ага жеткирип турушат. Мындан тышкары арбактарга куран түшүргөнү, бала окутканы жана ооруларга дем салганы үчүн акы аяшпайт. Оору адамдын айыккан айыкпаганын жана молдонун айтканы туура, туура эместигин ылгаган киши жок. Аны ылгоого да мүмкүн эмес эле. Анткени, айын китеби жана дубасы араб тилинде. Оозунан чыккан сөзүн башкалар түгүл, өзү да түшүнбөйт. Молдонун күчү — тилнин түшүнүксүздүгүндө.

Кайсы бир молдолор аны билишпейт. Окуганын уну-тушуп, өз билгенин иштей беришет. Мисалы Оторбай молдо. Ал кумаркечтикке берилип, куш салат, мылтык атат анысы аз келгенсип, комуз чертет. Ушунусу кудаага жакпай турган иш. Короз молдо аны шарият жолуна эч түшүрө албады. Акыры ушакайыңдан: «Оторбай молдо көзи келген жерден күнөөдөн да баш тартпайт экен» — деген кабар угуп, андан биротоло түңүлгөн. Молдо ошентип отурса оңбогон кеп. «Кайыр, өз күнөөсүн өзү тартканда билер» — деп ойлойт Короз.

Молдо карапайым адамдар менен мамилелешүүдөн эч кыйналуучу эмес. Азапты бала окутуудан көрө турган болду. Булар молдо түгүл, шарият менен да эсептешпейт. Бала окутуунун ушундай кыйынчылыгын алдын ала эскертип, чоң дамбылда мындай деген: «Чыбык жумша, балага кудайды таанытуучу күч — чыбыкта».

Молдонун осуятын эстеп жана агасынын дайындоосу боюнча бүгүн чыбыктарын жоонураак жана узунураак кесип, керегедеги эскилеринин ордуна кыстарып койгон. Иш кыйын жагына айланганын түшүнүшүп, жаңы чыбыкты көргөн балдар тымтым. Сабак баштала элек болучу. Молдонун келинчеги жеңесинин үйүнө кирген, ал өзү эшикте даарат алып жүргөн.

— Чыбыкка туш келгенибиз оңбойбуз! — деди Абдыракман баарынан мурда озунуп. — Бир айла табуу керек.

— Мен таптым. — Атай ордунан турду. Бардыгы кандай амал тапты дегенсип, ага жабалакташып карашты. Атай керегедеги чыбыктарды эки бүктөп сындырып, молдо отуруучу ала кийиздин астына бастырып койду.

Туура дегенсишип, бардыгы күлүндөштү. Эшикте молдонун какырынганын укканда барактарын тиктешип калышты. Молдо киргенде орундарынан текши турушуп.

— Таксыр! — дешип кол куушурушту. Качан молдо отуруп, бата окуй баштаганда гана чөгөлөшүп отуруп, алакаңдарын жайып дуба кылышты.

Окуу ар күнү ушундайча башталуучу.

— Иншаалла, жакында аптекке түшөбүз, — молдо тамагын жасап, бийик жана каардуу үнү менен балдарды опузалай баштады. — Тентектик — кудаанын жолунан чыгуу. Адептүүлүк керек. Якшы тыңлаңыздар. Кимде ким мындан ары шайтанга азгырылып, чекилик кылса мен... — Ал бош калган керегени көрүп, таноолору дербейип, ачууланды. — Чыбыкты ким алды? Аа, ким дейман?

Жооп жок. Балдар телмирип жер карашат.

— А, шайтан падбак, мойнуңарга минген экен аа? «Менин мойнума кандай шайтан минди экен?» — де-генсип, Атай башын артына буруп, далысын тиктеди. Эч кандай шайтан жок, арт жагында коңкогой мурун Арсыкулдун кумсарып отурганын көрдү.

— Айткыла! Ким алды? — Молдо диртилдеди. Айтпасаңар тилинерди сууруп аламан.

Балдар өз эрки менен унчукпасына көзү жеткенден кийин Короз молдо Арсыкулга карады. Бардыгыпын ичинен чоңу да, эстүүсү да, молдону көбүрөөк сыйлап, айтканын кыңк этпей аткара турганы да ушул бала.

— Арсыкул!

— Лаппай! — Бала ордунан учуп турду.

— Ким алды?

Айтып жибербегей эле, — дешип балдардын үшү учту.

— Билбеймин, таксыр!..

— Ишак, билип туруп билмейман дейсиң! Кудай алдында күнөөлү боласан.

Арсыкул билбеймин деп кутула албасына көзү жетти:

— Таксыр! — деди ал колун куушуруп. — Жана мен окууга келатканда сиздин үйүңүздөн жымкырылып чыгып бараткан капкара баланы көргөмүн... Тим эле көөдөй кара бала, төмөнүрөөк суунун жээгине барып, көздөн кайым болду... Мен таң калдым. «Кудайга тобо» — деп, оозумду ачтым...

- Келме келтирдиңби? — деди молдо өзү да чоочуп...
- Келме келтирдим. Калп айтсам ит болоюн!
- Кудай урсун деп айтың?
- Кудай урсун, таксыр!

Молдо бир аз ойлоно калды. Ал жин, шайтан менен өңүндө көзигишпесе да, аларды түшүндө көрүчү. Чоң молдолор жана эшендер элге баарыдан мурда жин, шайтандарды кармашып, аларды кууп, оорулуу кишилерди айыктыргандыгы менен даңкы чыгуучу. Корозго ушу өнөр гана жетпей жүргөн. Бирок ага көрүнөө келүүдөн жалтанган жин өзү жокто үйүнө уурданып келип, тийише баштоого мүмкүн. Бул ой Арсыкулдун сөзүн чындыкка ыйгарды.

— Эй падбак! Бир жин мени менен эрегишип жүрөт. Чыбыктарды ошол ала качкан экен да?

— Ошолошол. Куду жинге окшош,— деди Арсыкул лыпылдап.

Анын жөнсүз лыпылдашына күлкүсү келген Атай бырс күлүп жиберди.

Молдонун куркуйган мойну узарып, көзүнүн чаары чыккан. Атайды кулактан мыкчый кармап силккенде, ал Абдыракманга жабыша түштү.

Чык эшикке кызталак, жогол!

Томсоргон бала артына кылчайбай эшикке чыкты.

Жогол!.. Ооба, кетүү керек. Мындан башка арга жок. Ал айылым кайдасың, деп келген изине түштү...

Жалгыз аяк жолу бар сары талаа менен кетип баратты. Атасы, Субан — үчөө төмөн жактан бир эчки өңөрүп келишкени, алар баланы таштап, өздөрү кайра кетишкени, чоочун айылда анын ичи ачышып кала бергени эсинде. Балдар менен жыргап-куунап ойноп жүргөн учурунда да умтул жол эмне үчүндүр көзүнө ысык көрүнүүчү.

Ошол сүйкүмдүү жол аны кулагынын дуулдап ысыганын басып, ууру иттен бетер үйдөн куулган ызалыгын кетирип: «Капа болбо, сени каалаган жериңе алпарам» — дегенсип, баланын алдында тасмадай сызылууда. «Менин жалгыз баратышымды билесиңерби, балким, түшүнөрдөн көргөн чыгарсыңар?» — деп Ата-энеси жөнүндө ой жүгүртөт, ат коштоп алдыман чыга калышар беле деп таттуу кыялга батат.

Биринчи жолу өз үйүнөн бөлүнгөн бала үчүн эки ай эки жылдан ашык убакыттай туюлду. Убакыттын созулушу, биринчиден, сагынуунун белгиси, экинчиден, ушул кыска мөзгил анын эсине көп эстеликтерди чаптады. Канчалык жаңы окуялар өттү, канча балдар, канча чоңдор менен таанышты: оюнпоз Абдыракман, ак-көнүл, жана туруктуу Арсыкул, окууга зээндүү Эшенкул, жайдары комузчу Оторбай аны менен ажырабай тургансышып,— элеси менен кошо ээрчишип баратты.

Кушчулардын айлы деле өз айлындай шайыр, боорукер, меймандос экендигине ыраазы болду. Бирок жетим койчуну эмне үчүн мынчалык кыйнашканын түшүнө албады. Эч болбосо бутуна чокой алып беришип, курсагын тойгузуп коюшпайбы? Аны кыйнаган ким? Короз молдо жана алардын туугандары. Молдонун агасы мени багамын жана окутамын деп убараланганча, өзүнүн жетим тууганынын бойаягына карабайбы? Бул суроону Атай канча ойлосо да чече албады. Андан көрө уккан ырларын, билген күүлөрүн ойлоо көңүлдүү эле.

Ар кандай күүлөрдүн башын үнгө кошуп, кыңылдап келатып, Абдыракмандын атасынын короо кайтарып отуруп, түн менен сырдашкансып ырдаган ырын эстеди: Коюмду жайдым адырга, Жебедим тыштуу кабырга...

Байкуш өзү миң койду алдына салып айдап жүрсө да, семиз эт жебесе керек.

Кушчулардын айылын ойлогондо Короз молдонун элеси гана жүрөгүн селт эткизет.

Андан кордукту көп көрдү, ата менен энесинен да антип катуу таяк жебеген жана ачуу жеме укпаган.

Каардуу молдо эми артында калды. Атай айлына барат, ага экинчи кайрылып келбейт. Бала канча жерге келдим дегенсип артына кылчайт: молдонун айлынын карааны жаңы

гана көздөн далдааланган, алдына көз чаптырса, барар жеринен дареги билинбейт. Ал алдыда баса турган жолун эсине түшүрдү: тиги тумшукту имерилгенден кийин токой, чоң суу, андан нары түз жол, сай, дагы бир...

Жол узак. Баарынан да түнт токой менен чоң суу коркунучтуу. «Жалгыз кантип өтөмүн?» — деген суроо көңүлүнө келе калганда жүрөгү зыр дей түштү. Кайра кетсемби дегенсип, артына кылчайды. Колуна узун чыбык кармаган, коркогой каардуу молдо көзүнүн чаарын чыгарып, «жогол» дең чыбыгын көзөгөнсийт. Ал молдодон биротоло кечип, тааныш жол менен кыңылдап ырдап, сагынган айлын көздөй бара берди. — Мындан ары үйдөн алыс эч жакка кетпеймин!

Туулуп өскөн жери анын көңүлүн ээликтирет, эргитет, демине дем кошуп, өз бооруна тарткансыйт.

Узун жол кыскарууда. Кыңылдаган ичке үнү койчунун зары, же жесир аялдын кошогуна окшоп, кандайдыр күүнүн ыргагына айланды. Божураган сөздөрү бири-бири менен чатышып, өзгөрүлүп, жаңырып отуруп, Абдыракмандын атасынын ырына окшоп жылмалана түштү:

Окуп молдо бол деген Атакеме багындым. Сагынбай мени жүр деген Апакемди сагындым.

«Ыр! — Ээн талаадан алтын тапкансып кубанычтуу кыйкырат. — Ыр!»

Баланын жүрөгүнөн биринчи ыр ушинтип оргуп чыкты. Ыр билгенге ээн жол коркунучтуу эмес. Ага ыр эрмек жана жолдош.

Атай кушчулардын айлынан ошондой окуяларды көрүп, ал жерден да комузчу менен комузду жана курбуларын тапты. Бирок молдого окуудан көңүлү сууду. Эми тирүү турса, молдого бармак эмес.

Султаналы болсо аны катыктырып, талаага көндүрүп, билим берүү үчүн андан да алыска жибермек.

Ата менен баланын ортосундагы мамиле өтө эртелеп курчуй баштады.

Ой, турсаңчы! Турсаңчы! — Кызык уйкудагы баланы кимдир бирөө кулактан чое тарткандай болду. Ал таттуу уйкудан бөлүнө албай «Койчу, тийбечи» — деп, чукуранып жатып, көзүн ачты. Кулактан чойгон киши жок эле, эшик жактан кимдир бирөө турсаңчы деп чакырып жаткансыйт. Абайласа чакырык көмөкөйдөн кайрылган уккулуктуу үн болуп чыкты. Бул ким?

Үйдүн ичи ала күүгүм. Балким, эшик жарык боло баштагандыр. Укмуштай дабыш азан айткан сопу эмес, сурнайдын күүсү экендигин ажыратты. Ал канчалык таңшыган санын тили кулакка тактак угула баштады.

Торгой сайрап таң атты, Тозоку пенде, турсаңчы! Булбул сайрап таң атты, Муңдуу пенде, турсаңчы!

«Бул ким?» — Атай төшөгүндө жатып, сурнайчынын ким экендигин ойлоно баштады.

Жакында Тыныбек атасынын ашын өткөрмөк. Туштуштан ырчыларды жана сурнайчыларды чакыртты деген сөз бар эле. Байдын жигити «Бүгүн эртең Тойкожо келет» — деп айтып жүргөнүн эстеди. Анын уйкусу умачтай ачылды. Бир аздан кийин апасы ордунан козголду. Балким, кишилердин баары тургандыр. Ошолордун баарын Тойкожонун кереметтүү сурнайы гана ойготконсуду.

Апасынын соңунан Атай да кийинип, эшикке чыкты.

Таң агарган. Кашаттын жогору жагындагы секиде боз чепкен жамынган ак сакалдуу киши сурнай тартып туруптур. Малчылар менен намаз окуй турган кишилер жапырт көтөрүлүшүп, баары да секи жакка карап кулак түрүшкөн. Уйлар көздөрүн сүзүшүп, койэчкилер бышкырыгын токтотушуп, өз алдынча мемирешкен. Арыктын жээгиндеги оттоп турган тор ат чирене боюн жазып, мойнун созуп, жолго чыгууга беленденгенсип куйругун чычайтып заңдап жиберди.

Тойкожо сурнапын тартканда аттар заңдап жиберет деген сөз бар эле.

Табият ойгонду, малга да, жанга да кыймыл кирди.

Чоң сазга тигилген боз үйлөрдүн саны мурдагыдан эки эсе көбөйгөн. Айылды бир жерге топтоп, жаңы үйлөр тикмейинче ашка келген конокторду батырууга мүмкүн эмес.

Аш менен той айрым гана кишинин наамына арналганы менен ага жалпы эл катышат. Демейде тоо элин бир жерден баш коштуруу кыйын. Ар бир уруулар эмес, майда уруктар жана айылдар да чогуу отурууга мал жайытынын ыңгайы келбегендиктен, майда-майда топко бөлүнүшүп, тоо-таштын кокту-колотторуна сиңип кетишет. Качан гана ушул сыяктуу аш-той, же чоң жыйындарда сансыз булактардан куралган көл сыяктуу кап-каяктагылары агылып келишип, бир жерден баш кошушат.

Чачкын кыргыздар үчүн ушинтип баш кошуунун өзү чоң нерсе. Өмүрүндө бирин-бири тааныбаган кишилер ушул жерден көрүшөт, аңгемелешет. Ырчы, комузчу, кыякчы жана сурнайчыларды эл чогуусу менен табышат. Күрөш, эңиш, оодарыш, эр сайыш, көкбөрү, ат жарыш сыяктуу тамашалардын баары аш менен тойдо өзгөчө даңктуу өткөрүлөт. Күчтүүнүн күчтүүсү, баатырдын баатыры, күлүктүн күлүгү сыналат жана бүт элге таанылат.

Жалпы эл катышканы менен аш менен той бир гана кишинин наамына айтылып калган сыяктуу мөөрөй алган өнөрпоздор, баатырлар жана күлүктөр да ошол тараптарды башкарган манаптын, же байдын даңкын көкөлөтөт.

Тыныбектин атасы Малабектин ашына Талас ичинен чакырылбаган белгилүү кишилер калган жок. Мындан тышкары Кетмен-Төбө, Аксы, Чүй жана коңшулаш казак айылдарындагы сөөк тамырлары да кабарланган. Ар кайсы жактан келүүчү кадырлуу конокторго ээрчий келишкен жана көпчүлүктүн коболоңу менен чакырылбай өздөрү эле келген аттуу-тондуу кишилер да толуп жатат.

Ашка келүүчүлөрдүн эсебин болжоп Тыныбек өз айлын бүт конок күтүүгө даярдаган. Отун-суу белен. Ундун эсебин алган киши жок. Жалаң малдан: ондогон жылкы жүз кой союлду. Боло турган тамшанын баарынын байгеси белгиленди. Байгелерге жүздөгөн кой жана тогуздаган кара малдар коюлду.

Аш Тыныбекке бир жагынан чыгаша, экинчи жактан киреше. Атайын чакыртылган жакын адамдары «ашыңа кошумчабыз» — дешип айдап келишкен малдар короолорго сыйбай барат. Бирок мейман күткөн айылдын кишилеринин туугандык чыгымы толбойт жана алар аш тараганча тыным албай суй жыгылышат.

«Тууган бир жакшылыкта, бир жамандыкта» — дешип, бүткүл колпоч уругу Тыныбек үчүн тикесинен тик туруп, адал кызмат кылууда. Султаналынын бир өзү кушчудан келген меймандардын бир бөлүгүнүн милдетин мойнуна алып, өз малынан бир бээ, үч кой сойгон.

Айыл кан сасыды. Шамал кай тараптан соксо, майга бышырылган боорсок менен жаңы шорпонун жыты өрөөндүн ошол тарабын каптап жөнөйт.

Коногуна келгендер сыйга тунушту. Топураган элди али эртең көрөсүнөр...

«Алыбек алына жараша» дегендей Тыныбектин атасы Малабектин ашы чамалуу.

Таластын баш-аягындагы мартабалуу кишилер жана өрөөндүн тегерегиндеги жакын адамдар гана чакырылган. Булар үчүн атайын тигилген үйлөр отуздан ашпайт. Эртең көп болсо беш-алты миң киши чогулар. Бул кийинки кыргыз турмушундагы мүнөздүү көрүнүш. Мөзгил өткөн сайын той менен аштын чаркы кичирейүүдө.

Тыныбектин «ашыбыздын чаркы кичине болгон жокпу?» деген күңкүлүнө Тоймат бий жайынча гана жооп берген:

— Кыргызга белгилүү аштардын эң акыркы чоңу жана атактуусу Шабдандын ашы.

Анда жалаң коноктор үчүн эки миң боз үй тигилип, кырк миң киши чогулган. Ырчыдан жүз элүүсү катышкан. Ал убак өтпөдүбү, бай.

Ага караганда Малабектин ашы тырмактын агындай гана. Ошону ойлогондо Тыныбек бечара арман кылат. Кантет эле... Шабдандын балдары менен калдайган сарбагышка алтымыш түтүн колпочтун Тыныбеги теңеле алабы? Шабдандын тукумдары өздөрү бай

жана бүткүл сарыбагыштан кошумча жыйнашкан. Тыныбектин ишенгени керт башы. Таластагы көп саруу түгүл, ушул бир аталаш колпочтор да жарытылуу кошумча беришкен жок. Азыр заман башка...

Конокту күтүү түнү менен шаңдуу өттү. Ар бир үйгө кызмат кылуучулар, сөзмөр аксакалдар жана ырчылар бөлүнгөн. Өз өнөрпоздорун ээрчиге келген коноктор да бар. Ар кайсы жерде өзүнчө тамаша, өзүнчө күлкү...

Эртең мененки чайдан кийин сурнайга көзөк келди. Кыймыл өзгөрдү. Үйдөгү кишилер тышка чубашып, тышта жүргөндөр тымтырс болуп кулак түрүп калышты. Кызыкыйма эл толкунсуз тоо көлүндөй мелтирей түштү. Байланышкан аттардын топурашканы, үйлөрдүн сыртындагы кайнаган самоорлордун боркулдаганы гана болбосо ойногон балдардын чуусу да басылды.

Алчактаган ак боз ат минип, көк нооту чепкен кийген олчойгон кызыл киши эки жагына эки кара атчанды ээрчитип, топту жарып бастырып чыкты. Аны жандоочулардын ак сакалдуусу ууртун булчуйтуп сурнай тартып келе жатат. Бир жагындагы чыкчийган жигит комузун секин кармап, карагердин тизгини менен алышууда.

— Ким? Ким? — деген үндөр чыгат.

— Кудайберген болуш. Кызылбаш.

— Тиги картаңы Тойкожо сурнайчы. Жашы Алымкул төкмө.

Көпчүлүктөн чыккан ушу гана шыбыш биринен бири уланып, тоодон таш кулагандай жер дүңгүрөп барып басылды.

Калың топко өкүм сүргөн сурнайдын үнү ушу турган элге гана эмес, маңдай-тескейге бүт угулуп турду.

Айыл кишилеринин ичинен тойдун камын ойлобогон жалгыз гана Субан. Бирок тамаша башталарда ал да токтоно албады. Көпчүлүктү аралап, баса албай жана издеген кишилерин көрө албай кейип жүргөн Атайды артына учкаштырды. Бала ага жөн эле учкашып отурган жок, аттын соорусуна таманын ныктап, тике туруп, абышканын мойнун кучактап алды.

Атай Кызылбаш болушту мурда эле таанучу. Тойкожо менен ырчы жигитти кечээ гана көргөн. Ушул эле дейсиңби? Буга чейин меймандар отурган үйлөрдүн баарын кыдырып чыккан. Ага сөзмөр карыялар, ак жаздыкка чалкалаган биларман манаптарды көрүү арийне кызык эмес. Издегени ырчы менен комузчу. Үнүн кырылдаткан Сулайман кара ырчы, өлгөндү күлдүргөн Айдаралы жөргөлөк, «Сары барпысын» ойдолоткон Оторбай молдо, таң жарчысындай сыбызгы үнү менен элди ойготкон Тойкожо, эч нерсени капарына албаган «чулдурак» Чор ырчыны, акырында күнү-түнү сайраса жаагы талбас жаш ырчыны сыртынан таанып алды. Алар менен бирге отурбаса да улагадан, же үйдүн сыртынан шыкаалап таанышканына эле ыраазы.

Калың элдин арасында колуна комуз кармаган кишилер да жайнап жүрүшөт. Алардын элге таанымалы да, белгисизи да бар. Ошончо өнөрпоздордон сурнайчы абышка менен ырчы бала гана жарчылыкка тандалды.

Сурнайдын дабышы басылганда боз баланын колундагы комузга тил кирди, бирок күү арткы адамдарга угулбады. Шаңшыган барчындай жаш жигиттин шаңкылдаган обону, ширин сөздөрү гана күүлдөгөн топтун дабышын сурнайдан бетер басып, миңдеген берметтей чачылган сөздөрүн талаага жибербөө үчүн кулак тоскон көпчүлүк болуштун жардыгын угушту.

Жарлыкта: баарыңар айылдан чыгып, кашаттын үстүнө чогулгула, азыр тамаша башталат деп кабарланды.

Тирелишип тургандар аттуу, жөө болушуп кашатты көздөй чубап жөнөштү. Аңгыча «Токтогул», «Токтогул»

деген үндөр угулду. Элдин дабышы күрү-күүгө айланып «Токтогул» деген сөз алыска

кетти.

Көпчүлүктүн көңүлү ары Беш-Таш тараптан чыккан беш-алты кишиге бурулду. Алардын арасында белгилүү бай, же болуш болбогондуктан, аш башкаруучулар чакырылбай келаткан Токтогулду тосуп чыгууну каалашкан жок. Бирок аны менен учурашууга жана караанын көрүүгө кумарлуу эл бүт бойдон утурлай бастырышты. Билермандар элден ажырашып жалгыз калыша турган болгондо өздөрү да акынга утурлай бастырууга аргасын болушту.

Чурулдаган калк Токтогулду курчап калышты. Жанына жеткендер кол алышып учурашты, бир катары баш ийкешип, акындын дидарын көрүшкөнгө эле ыраазы болушту. Алдыңкы кишилердин далдаасында калышкан кээ бир азаматтар биз да анын иреңин көрүп калсак дегенсишип, үзөңгүгө тура калышат. Токтогул аларга бирдемелерди айткансыды. Алдыңкылар дуу күлүшүп, арткылары өздөрүнчө жылмайышты. Бул жолугушууда акын ырдар эле, бирок бир жакка бет алган элдин кыймылын байкап, аларды токтоткусу келген жок.

Кудайберген болуш суунун агымына окшоп бет алган жагын каптаган калкты Токтогулдан бөлүп алуу үчүн топту жөөлөп кирүүгө кудурети жетпегенден кийин Тойкожого сурнай тарттырып, элдин күүлдөгүн басып, топту ачкандан кийин гана жигиттерине буйрук кылды:

— Ырчыны үйгө түшүрүп, чай бергиле!

Токтогул тигилген үйлөргө жөнөгөндө эл кашатты көздөй бет алды.

Субан жарданышкан калың атчандардын орто ченинде эле. Эпилдеп теминип, алга жүткүнсө да, атынын тумшугу батар жылчык табылбады. Атайдын ичи бышыпкетти:

— Чү, дебейсизби, Токтогулду көрөбүз.— Ал чоң атасынын мойнун кучактап, колу менен аны сакалдан акырын булкуп койду. — Артка кайрылыңыз.

— Кантет, тентек? — Кишилер шыкалып калгандыктан, Субан атынын башын артына бура албады. Карыя кыймылдын суюлушун күттү. Артка бурула албаганы менен токтоп туруп, качан гана жөөлөшкөн атчандар сейректегенде, атынын башын артка кайырды.

* * *

Токтогул келгенден кийин баягы кагыраган ырчылар элдин арасына житип-житип жоголушту. Комуз кармагандан Алымкул гана калды. Кабыргасы каржайган кара атынын капталына жаз-күз жалбырак төшөп, кышында ачык ичмек токуган Чор ырчы гана бир кабат үзөңгүсүн чирене теминип, аны-муну айтып, топтон-топко өз алдынча жарчы болуп жүрөт.

— Чокем жарайт! — дешип, тааныгандар күлүп калышат.

Чор элдин күлкүсү менен иши жок, эски таар бешмантынын сыртынан ак кайыш курун кынжыйта курчаний, кара калпагын баса кийип, чү деп атына камчы басат. Кара ат куйругун шыйпаңдатып текирең менен жөнөгөндө эпсиз чоң неме учуу үчүн күүлөнүп чуркаган жорудан бетер калдактайт.

— Бул кара дөөнүн тун баласына окшогон Чорбу? — деп сурады Токтогул жанындагылардан.

— Ошол, ошол.

Чондордун арасына батпай, же жарчылыкка жетпей, эмне кыларын билбей жүргөн Чор Токтогулду издеп жүрүп таап салам айтты:

— Ассаломалейкум! Асыл Током, аманбы? Илегилектей арбайган кара неменин жүрүшүнө кы

зыгып, тамашалагысы келип турган Токтогул анын саламын алик алып, сөзгө имерди.

— Ботом, чагайдын чак түшүндө үйүрүнөн адашкан айгырдай аңкилдейсиң да.

Чукул келген Чор айтылган сөздүн оюн чынын ажырата албай, томоголуу бүркүтчө ормоюп калды:

Ой, сен мени тааныбайсыңбы? Кушчудан чыккан Чор ырчы мен болом.

Карап тургандар ак көңүл ырчынын сөзүнө жана жоругуна дуу күлүштү. Аштын тамашасы башталганча элге эрмек болуп тургусу келген Токтогул чөнтөгүнөн бир сомдук сөлкөбайды сууруп чыкты:

— Ме! Ырчы экениң анык болсо мени мактачы. Чор чымчык алган аксарыча сөлкөбайды чеңгелдей

кармап койнуна катып алды да, тамагын жасап, заңкылдап кое берди:

Бир бутунда байпак бар, Бир бутунда шакшак бар. Токтогул, энең өлүп какшап кал!
Бул ырды уккандардын баары каткырышканда, Токтогул ызаланымыш болуп Чорду көздөй жулунду:

— Митаам десе! Мени алдагысы бар. Бергин акчамды! Бер дегенде бер!

Токтогул жемин серпип түшүүчү шумкардай чеңгелин камдап келатканын көргөн Чор: «Бул кудай урган тамашаны билбейт экен го» — деп, элди аралап өчүрөндөп качып жөнөдү. «Бер эле, бер» — деп Токтогул артынан сая түштү. Күлбөгөн киши жок. Ошончо жыйындын каткырыгына жана кыйкырыгына сүрдөп, кара терге чөмүлгөн Чор акыры атынан түшө качып, калдалаңдап жөө кишилердин арасына кирди...

Субан ар ким менен койгулашып отуруп Токтогулга жакындаган. Атай адегенде эле акындын бырышы жок аймаңдай ачык паанайын, буурул сакалын жана куудулданып сүйлөп, тегерегиндегилерди тынымсыз күлдүрүп жатканын байкады.

Аңгыча Кызылбаштын бир жигити Токтогулдун бет маңдайына келип үн салды:

— Төмөнтөн чоң болуш келе жатат. Ырчылар тосуп чыккыла!

Жигит Токтогул барат го деп ойлосо керек. — Оо, Чор, кайдасың? — Алымкул үзөңгүтө тура калып, эки жагын карады.

— Мындамын. — Жөө кишилердин арасынан Чордун кара калпагы жана куркуйган мойну бөлүнүп турган экен.

— Чоң болушту тососуңбу?

— Тососуңбу, дейт тура. — Чор арышын арбаңдатып барып кара атка минип, топтон суурулуп чыкты:

— Тососуңбу дейт. Мен кандай гана тиш салар экенмин!

— Деги азамат! — Токтогул эмне үчүндүр анын баратышынан кооптонду. — Бу капыр ушу кебетеси менен соо ырдабай бир балээни баштайт го.

Анын сырын жакшы билген Алымкул:

— Ырды кандай баштаганынан белгилүү болот, — деди.

Аркарлар оттойт кыркырда Амандашам ыр менен,

— деп баштаса оңуна кеткени, антип баштабаса бир балээ чыгараары ырас. Өзү дөөпөрөс болгону менен эр жүрөк киши, башына кылыч кармаса да сөзүнөн кайтпайт.

Токтогул Таласка далай жолу келген. Бул өрөөндүн ырчыкомузчуларын беш колундай билчү. Чорду да мурда эле таанычу, бирок мындай чоң жыйында көздештириши ушул.

Ырчылык чоң өнөр. Эки-үч күү кайрып, эки-үч ооз сөздүн башын кошуп айткандын баары ырчы эмес. Адамдын жүрөгүн элжиретип, сөзимин козгоп, акылына акыл кошуп, ой туудурган азаматтар анык ырчылар. Талас эзелден ошондой ырчыларды көп берерин Токтогул жакшы билчү. Аз жылдар мурда көзү өткөн Эсенаман менен Чонду, замандаштары Эшмамбет менен Жеңижокту, ал өтө жогору баалай турган. Жаштардын ичинен көбүнчө ушул Алымкул менен Эсенамандын уулу Кыдыралыдан үмүтү чоң.

Т*Ыктогул Таласка келип, жаңы талап жаштарды жолуктурган сайын олжонун олжосун тапкансып кубанчу. Аларды өзү ээрчитип, балапандай машыктырып жүрүп, анан кетүүчү. Ошондой сүйкүмдүү шакиртинин бири жанындагы комуз кармап турган кара көз жигит Алымкул.

Чоң акын БешТашты ашып түшөөрү менен эле: «Өспүрүмдөрдөн көзгө көрүнүп келе жаткан ким бар?» — деп сураган. Бирок, ынанарлык жооп уккан эмес...

Эки ырчынын сөзүн угушуп, айланадагы калың атчандар Чорду акмалап байкап

турушту. Чорду ээрчип чоң болуштун алдынан тосуп чыккан, суусар тебетейчен жаш бала Тыныбектин уулу Зоотбек.

Төмөнтөн келаткан жоон топ атчандар жакындаганда Чор атынын үзөнгүсүн чирене теминип, колдураган бийик үнүн чыгарып, ырдаганы бери жактагы элге угулуп турду.

— Оо, төмөнтөн келген чоң болуш! Төбөңдөн урган, чоң доңуз!..

«Чорду кудай урду» — дешти беркилер. Чор жаңылып кетсе керек, эми анысын ондойт го дешип турганда, анын үнү улантылды:

— Сенин Жай жайлооң күз болсун! Тукумуң өсүп түз болсун!

Анын тайманбай айткан кээрдүү сөзүн угушуп, бери жактагы калың эл дүүлүгүп калышты. Кадырлуу меймандардын ичинде сүлөөсүн ичик кийип, көк жорго минип теңселген чоң болуш атынын тпзгинин бура тартты:

— Бир итин менин алдыман чыгарып, каптырайын дешкен экен. Кеттик!..

— Эмне болду? Мен сөздөн жаңылдымбы — деп Чор Зоотбекке карады.

Сөздүн жайын түшүнбөгөн жоош бала «сени атама айтам» — дегенден башка жооп кайтарган жок.

— Тиги Чор итти аякка жиберген ким? — Кызылбаш айкырык салды.

Ким жибергенин эч ким айткан жок. Ондогон атчандар төмөнтөн келген чоң болуштун артынан барышып, жыгылыштуу болушуп, кечирим сурап жатышып, аларды араң кайрышты.

— Чор анык азамат экен! — деди Токтогул. — Бул байкуш жалтанбастыгынан жарыбай жүргөн турбайбы.

Жана Токтогул Чорду кууп жүргөндө Атай аны жамандыгы үчүн урганы жүргөн экен деп ойлогон эле. Чоң ырчынын азыркы сөзүн укканда Чокем оңой эмес турбайбы деген ойго келди.

Кудайберген менен Тыныбек баш болушуп бир болуш элдин билермандары жаңы келген меймандардан кечирим сурашып жүргөндө Чор чоң ишке жарагансып, кара атын кайкалатып жаймажаи кайра келди.

— Ой, шордуу, азыр бекин! — Боору ооругандар кыйкырышты. — Жазанды гана колуңа беришет.

Ал элдин арасына киргенче Тыныбектин бир жигити качырып келип чоң келтек менен салып кеткенде, Чор аттын үстүнөн учуп түштү...

Четте тургандар анын башын жөлөшүп, эс алгандан кийин атка мингизип коюшту.

* * *

Ашка чакырылгандардын арасында бир катар улуттардан келген меймандар бар. Казактардын башындагы жапырайган тебетейлери, өзбектердин топулары менен узун чапандары эле бөлүнүп турбаса, жергиликтүү салтты, жолжосунду билүү жагынан кыргыздардан айырмалары жок, сөздү талаша сүйлөшүп, калың додонун кайнаган жеринде жүрүшөт, кайсы бирөөлөрү күлүктөрү менен балбандарын ала келишкен. Бир катар орустар элдин кайнаган жеринде. Ал эми арабанын үстүндөгү үч орус эмне үчүндүр коомайлашкансып, элдин чет жагында өзүнчө сүйлөшүп отурушат. Араларында көөнөргөн орусча бешмант жана шапке кийген кыргыз жигит бар. Орус-орус дешкени менен тоолуктар орустардын да ар кандайы болорун билип калышкан.

Арабага туурасынан коюлган калкандын чет жагында бутун айкалыштырып отурган чычагай мурут Николай — Султаналынын тамыры. Анда бирин-серин мал бар, жери мол. Эки-үч жылдын ичинде чарбам чар тараптан дүркүрөп өсөт деген үмүттө. Кийиминин түрүнө карап, эл аны жөн эле орус деп коюшкан. Ал ашка чакырылган эмес. Бир айдан бери Тыныбектин айлында чоң Камылганын даңкын угушканда Россиядан келишкен эки иниси: «Кара кыргыздардын турмушу жана салты менен таанышабыз» — дешип, агасын тойго чакыртпай келтиришкен. Алар эң мурун Султаналынын үйүнө түшүп анан бери кайрылышкан. Николайдын жанындагы иниси

Петр студенттик форма менен отургандыктан, кыргызда аны жаш төрө экен деп коюшту. Анын ары жагында жалаң баштанган куйкул чачтуу, жайык төш, жупу жигитти агасы сыяктуу карапайым неме го деп бол жошту.

Эл болжогондой эле Анатолийдин билеги жоон, колу катуу, көзү өткүр, сакалмуруту сапсайып өсүп кеткен Ал жумушчу. Тиги кичүү инисинин иреңи эмне үчүндү купкуу, чачы үлпүлдөп эң эле назик колдорунун манжалары ичке. Ал жаш төрө эмес, жогорку музыкалык курсту бүтүп, консерваторияга экстерно экзамен тапшырууга даярданып жүргөн жаш музыкант.

Бир көздө элеттиктер көрүнгөн орустун баарын төрө, же улук экен деп жүрүшкөн. Бирибири менен аралаша баштагандан кийин гана кимисинин кандай экенин айра алышты. Кээ бирөөлөр Султаналыга окшоп орустан тамыр күтүштү. Базары, соодасатыгы гана бир болбостон, тиричиликте да алышберишке үйрөнө башташты. Николай Таласка көчүп келгенине үч жылга жакын убакыт болгон. Ал алгачкы келгендерден эмес, турмуштун азабынан өзүнчө келген дыйкан. Ушул үч жылдын ичинде ал кыргыздардын турмушу менен кадыресе таач нышты. Анатолий менен Петр болсо Россиянын чет жакаларындагы мындай булуңбурчтарды биринчи көрүшү: Кыргыз сыяктуу элдердин турмушу жөнүндө китептерден жана айтылган ушактардан гана билишчү. Алардын кабарына караганда кыргыздар караңгы, эч кандай маданияты жок жапайы эл. Цивилизациялашкан Европа аларды таш арасындагы «жапайы кыргыз» «кара кыргыз» деп кемсинтип аташуучу. Бирок музыкант менен, жумушчу жигит орус саякатчыларынын китептери жанф агасынын каттарынан улам кыргыздар жапайы эл эместигин, алардын да эзелден келаткан улуттук маданияты жана салты бар экендиги жөнүндө элесбулас түшүнүктө эле.

Аларга бүгүнкү чоң жыйын чоң таасир берди. Музыка менен башкарылып жаткан кыймыл эки агасына караганда Петрге өзгөчө көрүндү. Чуулдашкан калың элкиминекей трубанын мелодиясына баш ийишинен улам кыргыздын музыканы сүйгөндүгүн жана аны урматтаганын байкады/ Боло турган ар бир тамшаны кара атка минген чыкчыйган жигит шаңдуу ыры менен жарыялап турушу да ылайыктуу. Бул жакшы салт эмеспи.

Азыр күрөш башталат. — Тилмеч Эсенбек эки тараптан чыгышкан сары жаргак шымчан эки жигитти көрсөттү. — Тетиги ийни бир кулач, жалайк ооз жигит Мыктыбек, берки үйлөгөн чаначтай семиз кишини күрөшкө салуу үчүн алыстан атайын алып келишкен.

Күрөш орустар үчүн белгилүү болсо да, эки азаматтын булкушуп, силкишип, торой чалышканын көргөндө: «Силердин күрөшүнөр башкача экен» — дешти. Акыры Мыктыбек бука моюн балбанды таптак көтөрүп туруп чапканда эти оор неме жерге күч менен күрс этип, ордуна туралбай эси ооп калды.

Эңиш алар үчүн жаңылык эле.

Жаргак шымчан, көөдөндөрү жыпжылаңач эки жигит аттарын туйлатышып, ач билектен алып тартышканда аттар ордунан жыла алышпай ыкшалышып, «тарт эле, тарт» деген үндөр чыкты. Эңишкендер гана эмес, карап тургандар да ыкыс беришип, алга жутунганда, аш башкаргандар алардын атын башка чапкылашып, кайра артка чегиндиришет.

Эр сайышка келгенде мындайды биринчи көрүшкөн орустар түгүл, кызыл кыргынга аралашууга көнгөн карт карышкырлар да жүрөктөрү шуулдап, эмне болор экен дегенсишип, сабырсызданышты.

Башаягы бир чакырымдай жерге жыйналган элдин эки четинде турган эки атчанга найзалары тапшырылганда алар «оомийин» деп алакан жайышты, ар биринин өз тарабы «жолуң болсун, олла акбар» дешип, чурулдап бата беришти. Аңгыча сурнайдын жүрөктү зырпылдаткан сыбызгы үнү чыкты. Тойкожонун бир жак уурту чоюлгандан чоюлуп эки көзүнүн кызарып кетиши анын кызыганынын белгиси эле. Эл бүкүтүкү. Аттар да чуркай тургансып, кулактарын тикчийтишип, куйруктарын көтөрүшкөн.

— Бул кандай күчтүү мелодия? — Петрдин суроосуна Эсенбек жооп таба албады.

Эр сайышта тартылуучу «Ажы күү» деген ушул.

Найзаларын мелтирете кармашкан эки баатыр атка камчы урушту.

Жүрөктөрү элепжелеп болуп турушкан Петр менен Анатолий найзакерлердин кимисинин кандай экенин байкай алышпады, экөө да алп сыяктуу көрүндү. Күн чыгыш жактан чыкканы ак боз атын туйлатып, камчыны басыпбасып алып, найзасынын сабын колтугуна кыса кармап, жаанын огундай зымырап келатат. Бул Арыкбай баатыр. Күн батыштан бет алып чыкканы өз күчүнө өзү ишенгендей кара айгырын текиреңп менен кое берип, душмандын талуу жерин болжогондой үңүлө тиктейт. Бул Ажыбай баатыр. Экөө тең далай сайышты башынан өткөрүшүп, аттан түшүшпөгөн адис найзакерлер.

Арыкбай баатыр табына келген шумкардай күүлөнгөн. Тойкожонун «Ажы күүсүн» укканда каны капнап, денеси чымырап, отгон да тартынчы эмес. Анын мындай өзгөчөдүгүн баатыр менен сырдаш кишилер жакшы билишчү.

Ажыбай күүсүү менен иши жок, кара күчүнө гана ишенет.

Эки баатырдын качырышын тиктеген элдин көбү алар бирибирине жетишип, найзалар карскурс эткенде көздөрүн жумуп жиберешти.

Ажыбайдын найзасы тең бөлүнүп, өзү аттын соорусунан ала салып барып чаңга оонап калган...

— Ужас! — иреңи кубарган Петр калчылдап башын чайкады. — Это слишком...

Арыкбай баатыр атын ойготуп, найзасын булгалактатып, кайра артына жөнөгөндө жаатка бөлүнгөн эл жаагын унутуп коюшуп, бүт бойдон алкоосун айтып чуулдашты. Найзачылардын экинчи тобуна Теке баатыр менен Бука баатыр түштү. Алар үч кайталап беттешип бирибирин түшүрө алышпады. Найзалар күп эткенде экөө тең чалкалап барып оңолуп, аттар тура калышат. Анатолий менен агасы сабырдуу болсо да көздөрү тикирепишип, эмне болор экен дегенсишет. Петр бирде кабагын чытып, бирде куба иреңи ого бетер кумсарып терс карап кетет. Ал найза адамга кандайча тийгенин көрүү үчүн канчалык кайраттанса да, көзүн жумуп жибергенин гана бир билет. Төртүнчү жолу беттешип өткөндө, Теке эски адатына салып, атын моюнга чапкылап, чукулунан кайрылды да, Буканын соңунан түштү. Бука артынан келаткан душманын сөзип, тизгинин карыштыра тартып, атынын башын имере бергенде, такыр колтугуна найза тийип, телпектей учуп түштү.

Текенин ыктуулугу ушундай эле. Каршы жаат чычаласа да, мөөрөйүн алдырып коюшту.

Эр сайыштын артынан байге көкбөрү башталды.

Петр ушунча тамшанын ичинен эр сайышты гана каалаган жок. Калгандарын таңырктоо жана кызыгуу менен карады.

Жөн убакта биригишпей уруу-уруу болуп, талашыптаргышып, чабышып жана бири-биринин үстүнөн падыша өкмөтүнө арызданышкан чогул эл мындай чоң жыйында тартип бузушпай, тамашага дили менен берилип, аны ынтаа менен өткөрүшү бекеринен эмес. Бул алардын салтты сыйлаганы жана зарыл убакта ынтымакка келүүгө жана баш кошууга жөндөмдүүлүгү. Анатолий менен Петр чогулган элдин кыймылынан мына ушуну түшүндү.

Анатолий Шулгин бул жакка эл көрүү үчүн келген эмес, Петроградда жумушчу кыймылына катышкандыгы үчүн полиция тарабынан кармаларда дем алууга келаткан иниси Петрге кошулуп, ушул жакты көздөй качкан. Бирок, бу келиши ага өтө пайдалуу көрүндү. Оңуту келе калса, жумушчу табы түп көтөрө чыкса, Россиянын дыйкандары гана эмес, тоо элдери да козголууга мүмкүн экендигин сөзө баштады. Майда уруучулдук жана феодалдыкпатриархалдык мамилелер өкүм сүрүп турган элдердин эмгекчилери бириге албайт деген жоромолдор негизсиз экендигин түшүндү. Бирок кыргыз эмгекчилери менен байланышуунун жолу ал үчүн белгисиз эле. Кыргыздардан

сабаттуу жана прогрессивдүү адамдарды тапса Шулын алар менен байланышууга, карангы элге большевиктер партиясынын идеясын жайылтууга токтолбостон киришүүнү өз алдына максат кылып койду.

Мындай адамдар барбы? Эсенбек менен Султаналынын айтууна караганда бул жерде прогресс жана революция деген сөздү түшүнгөн кишилер оңой менен табылбайт. Жөнөкөйлөтүп жаңы турмушту курууга, күрөшүүгө даяр кедейлер барбы деген суроого көп деп жооп беришет.

Ушул жерде отуруп Анатолий Шулгин бир ойго келди. Петроградга кайра кетпей эле ушул жерде калып, мугалимдик кызмат сурап, өз ишин жүргүзө бергиси келди.

Эртеден бери элдин көңүлүн буруп, топ ичинен бөлүнүп турган Токтогул Анатолий менен Петрдин көзүнө алда кандай көрүндү. Акынды Эсенбек болуштар менен кармашып, Сибирге айдалып барып качып келген деп түшүндүрдү.

Тамашаны эркин өткөрүп жаткан эл эмне үчүндүр карышкыр көргөн жылкыча дүргүй түштү. Кыштак жактан келаткан коңгуроолуу тачанкадагы төрөлөрдү жана ага ээрчишкен аттуу солдаттарды көргөндө көкбөрүчүлөрдөн башкалар дүүлүгүштү. Куралдуу кишилер ашка мейман болуу үчүн келатканы белгилүү. Токтогул да ушу жөнүндө ойлонду. Ал Сибирден качып келгенден кийин дагы бир жол, камалып, элдин талабы менен кутулса да, падышалы бийликтер ага ишенимсиз киши катары карашчу. Ал нечен жолу суралып чыккан.

Коңгуроолуу тачанка элдин жанына келип токтогонда мундирин жаркыраткан полиция офицери Кызылбаш менен Тыныбекти бөлүп чакырып алып:

Токтогулду тапкыла,— деп ыңгыранып буйрук берди. Солдаттар эч кимди качырбоо үчүн беш атарларын белендешип, элдин эки четин тосуп алышты.

Кызылбаш Шадыбек старчынды жанына чакырып алып, кылычын жалаңдаткан эки солдатка кошуп берди:

— Элди кырка тизип коюп, Токтогулду таап бер.

— Куп болот.

Токтогул солдаттардын келишин күтпөстөн аттан секирип түшүп, өбөктөп элди аралай жөнөдү. «Ал мында жүрөт» — деген үн эч кимдин оозунан чыккан жок.

Бош калган аттан солдаттар шектенбесин үчүн Алымкул аны бирөөгө мингизгиси келип, эки жагын карады. Чалга учкашкан бала көзүнө уруна калды. Алымкул баланы карап, бери кел дегенсип башын ийкеди. Атай чоң атасынын артынан түшүп, эми эле Токтогул минип турган тору атка ээ болуп калды. Бир аздан кийин Шадыбек менен солдаттар Алымкулдун жанына келип токтой калышты. Солдаттын бири жаш ырчынын колундагы комуздан шектенгенсиди:

— Сен Токтогул?

Алымкул колу менен жаңсап Токтогул ортон кол экендигин, өзү чыпалак экендигин түшүндүрдү.

— Ал каякка качты? Сенин жаныңда турбайт беле?— старчын Алымкулга жүзүн үйрүдү.

— Бая эле кетип калган! — Жанында турган кишилер да жапырт күбө өтүштү. Субанга Шадыбек мурдагысынан да суук көрүндү.

Токтогул чөптүн арасынан жөргөлөгөн бөдөнөдөн бетер калың элге калкаланып, өбөктөп качып баратат. Ар кимди жөөлөп бара жаткан акынды эл арга тапса, этектери менен далдалап калсак деп тилешет. Солдаттар анын соңунан жылчык калтырбай тинтип келатышат.

Мени полициянын куугунунан Сибирдин токою да куткарды эле, эми ушунча журт куткара албайбы деп ойлойт акын. Колго түшпөсүнө ишенет. Бирок дагы нарылап барганда бир четин тосуп турган солдаттар байкап калууга мүмкүн. Токтогул аны билген жок.

Акынга боору ооруп отуруп турган Анатолий ал жанынан өтө бергенде:

«Токтогул, бери бас!» — деди орусча.

Орустардын ырайымдуулугун сөзгөн акын алардын аркасына далдаланып, арабанын ичине жата калды. Анатолий анын үстүнө кашектен таштап койду.

Полиценскийлер калың элди нечен жолу аралашты. Далай убакыт өттү. Акырында Кызылбаш зиркилдеди:

— Элди бекер кармабагыла! Токтогул капкачан кетип калган окшойт?.. Азыр ат келет...

Офицер букжуйган Тыныбекти үнүрөйө тиктеди:

— Шайтан, — ал жерге түкүрүнүп, тачанкесине отурду да жөнөп кетти. Атчан солдаттар чочоңдошуп артынан ээрчип алышты...

Кече күнү «Беш-Ташка Токтогул келиптир» — деген кабарды укканда Тыныбек полицияга жашырын кабар жиберген. Акындын элдин чогуу жеринде жүрүшү падышалык бийлик үчүн коркунучтуу деп эсептеген полиция аны бүгүн кармап кетишмек.

Опузалап жана коркутуп жүрүшүп, улуу акынды топтон жана элден четтетип, эмгекчилерди анын таасиринен сактап калышмак.

Тыныбек полицияны кече күнү келип, Токтогулду ашка жеткирбей кармайт деп күткөн. Акын бүгүн кармалса, ашка катышкан элдин көңүлү иренжимек жана алар байдын өзүн да жек көрүшмөк. Тыныбек ушуну ойлоп Токтогулду өзү издешкен жок. Башка убакта болсо, Рыскулбектин балдарынын көңүлү үчүн аны мойнунан байлап берүүдөн да тартынбайт эле.

Бай полициянын офицеринен бекер жеме укпаганын Кызылбаш да түшүндү.

Солдаттар кетери менен Токтогул арабадан түшүп, анда отурган төрт кишини кучактады.

— Ракмат, бир боорлорум!

Токтогулду куткарып калгандыгы үчүн арабадагы жигиттер өздөрү да кубанышты.

Калың элдин далайы чубап келишип, орустарга алкыш айтып жатышты:

— Ракмат, көп жашагыла, кем болбогула!

— Жакшы адамдар турбайбы.

Падышалык чиновниктердин жана орус кулактарынын азабынан жалпы эле орустарды жаман көрүшүп жүргөн бир катар караңгы кишилердин көздөрү ачыла түштү.

* * *

Аш бүттү. Тыныбектин көңүлү тынып, айылга тынч тык кирди. Ар ким өз оокаты менен алышкан кадимки дей күндөлүк турмуш кайрадан башталды.

Аш бүткөнү менен Талас өрөөнүндө тамаша улан берди. Токтогул ырчы кай жерде болсо, ыр менен күү ошол жерде, топурашкан элди да ошол жерден көрөсүң. Калктын мүдөөсүн ойлогон даанышман киши үчүн чаңкап тургандардын суусунун кандыруу, алардын кубанычы менен кубанып, кайгысына ортоктош болуп, көңүлүн куштар кылуудан жогору нерсе барбы. Токтогул бир жакка аттанганда ушундай максатты көздөп, алдыда күтүп турган элдин урматын сөзип жана өзү да ошо менен сыймыктануучу. Даанышмандар түгүл, чабал ырчы, чоркок уста, асыресе тайкы болуштар да элди өз оозуна каратууну ойлойт. Андайлар журттун таламын көздөбөй, мансапты эңсейт, ошол үчүн башканы көрө албаган ич тарлыкка, атаандашууга жана наадандыкка өтүп кетишет.

Эл ыдыраган сайын башкаруучулар андан бетер майдаланып, мурдагы залымдиктин үстүнө паракорлук, алдамчылык, арыздашууну кошо үйрөнүшүп, зулумдук күчөп, букаралар кимдин ким экенин ачык түшүнүүдө. Ушу көздө бекке, болушка жана байга мурдагыдай ишенген жана алардан ажалындай корккон кедейлер жок. Эки жүздүү башкаруучулардан жалтанышканы болбосо, аларды жек көрүшөт. Калк үчүн —

көпчүлүккө маанек болор кишилер өтө керек боло баштады. Бирок андай азаматтар бөлүнүп чыга элек жана андайларды таанууга букараларда да чама жок. Ушундай шартта жалпы журттун көңүлүнө шоок жакшы ырчы менен комузчуларды эл төбөсүнө көтөрүшөт.

Токтогул Талас элине ушундай кырдаалда келди. Атактуу ырчынын тайманбастыгы, сүргүндөн качып келип, падышанын жардыгына моюн бербей, эл аралап ырдашы анын зоболосун ого бетер жогору көтөрдү.

Таластыктардын чоң ырчыны сүйгөндүгү ушунчалык: болуштардын арасында байланышы болбосо да, анын кайсы айылда жүргөнүн, башка жердегилер үзгүлтүксүз угуп турушту. Ал Тыныбектин ашынан кийин Таластын башындагы Каракол болушу тарапка өтүп кеткен. Өрөөндүн башынан кирип, аягына чыгайын деп ойлосо керек. Жанына ээрчиткени — өзүнүн шакирти Алымкул ырчы. Кең-Кол болушундагылар бир жумадан бери: «Током Кыржыда экен», «Жетигенге конуптур». «Каймасарлар эки күнү меймандашат имиш» — деген кабарларды алып турушту. Акырында биз жакка кайрылыптыр деген сөз угулду.

— Кимдин үйүнө түшөр экен?

Токтогул Кең-Кол тарапка кайрылганы ырас. Бирок кимдин үйүнө коноору белгисиз. Ал Сибирден качып келгенден бери атактуу байлар жана болуштар аны атайлап чакыруудан айбыгып калышты. Ал эми кедейлер сый көрсөтүү үчүн чакырууга кудуретсиз. Муну Токтогул өзү да жакшы билет. Ал конок болор үйдү издеген жок, тамашаны сүйгөн элди издеп чыккан. Тамашаны ким сүйбөсүн. Токтогулдун келген жерине эл чогулат жана айлында жүргөн атактуу ырчыны байлар кээде өз намысы үчүн да аргасыздан конокко чакырышат.

Токтогулдун ойлогону ордунан чыкты. Эки болуш элдин чек арасын бөлгөн Калбанын сайынын четинде жол карап турушкан эки атчан жигитти көргөндө ал шакиртине карап, тигилер эмне үчүн турганын байкадыңбы дегенсип, ээгин көтөрүп койду.

— Тыныбектин айлындагы жигиттер го, байдын кумары тарабаган окшойт.— Алымкул кыткылыктады.

— Бая күнү сынык мүйүз кара өгүзүн ыйлап жатып араң берди эле, же ошонун акысын доолайын дегенби?

— Жубарымбек шашпа! Кимдин акысы кимде экенин ага көрсөтөбүз.

Ырчылар жакындаганда эки жигит утурлай бастырып салам айтышты. Токтогул алар менен учурапты. Алымкул тизгинин жыя кармап, уялчаак жигиттердин кантип учурашканын абайлап күдүп турду. Тосуп чыкканрар муруттары жаңыдан көөлөнгөн, жаш уландар экен. Башындагы ак калпактарынан башка кийимдери боз төбөл, минген аттары өздөрүнүкү эмес окшойт: биринин үзөңгүсү узун, экинчиси бостектен көрпөчө салынган. Кебетесине караганда байдын, же болуштун жигиттери эмес, бирөөнүн жумшоосу менен табылган атка минип келишкен кичи пейил боз уландар. Токтогул билмексен болуп аларды сөзгө алды:

— Балдар, кимди күтүп турасынар?

— Токтогулду...

Жигиттин бири күткөнүбүз силер болуп жүрбөгүлө? — деген кыялда жолоочуларды суроолуу тиктеди.

— Андай немени тааныбайбыз.— Токтогул атын чү деп бастырганда Алымкул балдарга күлө карап устатын ээрчий жөнөдү.

Балдар өз ара кажылдашып калды:

— Ой, Током ушул эмес беле? Сени эмнеге карабасты? Бая күнү ашта көргөн жок белең?

— Каяктан көрөм? Киши көп болуп жанына чендей албай койгомун. Кокуй, андай болсо артынан чабабыз.

— Уят! Уят! — Балдардын экинчиси абдан катуу кейиди.— Жана эле сизди күтүп

турабыз, деп айтпай.

Эки жаштын талашын угушуп жолоочулар күлүп баратышты. Аңгыча балдардын бири: «Акыры уят болорун болдук, жүр чакыралы» — деп жолоочулардын соңунан кууп жетти.

— Токо, айып бизде... Сиздерди бай чакырат.

— Кайсы бай?

— Кожоке.

— А, Кожоке болсо баралы! — Жолоочулар аттын башын айылга бурушту.

Талас өрөөнүндө Токтогулдун тааныштары, достамырлары өтө көп. Ал Кожокени да биле турган. Кожоке элүү кой, он чакты жылкылуу адам. Мынча мал байлыкка татыбаса да, айылдагылар аны кадырлап бай деп аташчу.

— Баса, бул жерде мени конокко чакыра турган белгилүү бай жок эле,— деди Токтогул...

Баланчаныкына ырчы келиптир, десе айылда киши калбай баары түп көтөрө ошол үйдө болору кыргыз үчүн расим. Жабалактаган коңшуларына үй ээси да кайыл. Токтогул келди деген сөздү укканда ким карап турсун.

Кожоке меймандарына чай берүүдөн мурда эле эшиктен салам айтышып келип жаткан кишилердин сакалдуулары жогору чыгышып, жаштары улага жакка шыкалууда.

Комузга жалдырашкан көздөрдү көрүп турушуп, коноктор чайды кенен иче алышпады. Аксакалдын суусуну кансын дегенсип, Алымкул өз чынысын көмкөрүп коюп, бир кесе айранды шимирип ийип, колуна комузун алганда отургандар кубанычтуу кобурашып калышты.

Бул жаш ырчыны жердештери төкмө деп аташа баштаган. Азыр анын атагы бул өрөөнгө гана эмес, кыргыздын башка тараптарына да жайылууда.

Үйдө чогулгандар өздөрүнөн чыккан ырчы баланын чоң акынга шакирт болуп, ага ээрчип, эл аралап жүрүшүнө кубанычтуу. Алар атабаладай ынак ырчылардын сөзүн гана аңдыбастан, сыпатын, кыял-жоругун да кызыгуу менен баамдашат.

Токтогул төрдө жумшак төшөктүн үстүндө чепкенин чечинип, күрмөчөн болуп, мандаш урунуп, эркин отурат.

Устара менен алгандан кийинки чымыраган чачтары кыроодон бетер аппак болуп, башындагы кара топуну көркүнө чыгаргансыйт. Ырчы менен тааныш кишилер кайран булбулду карылык тооруп калганын көгала сакалынан да байкашты. Бирок туурда отурган турумтайдай кууш ийни, чымыр денеси, муңбаган кичирээк кой көзү, дымактуулугу жана шайырлыгы куду жаш күнүндөгүдөй. Үй толгон кишинин ичинен сүйлөп жана баарын күлдүрүп отурган Токтогул гана.

Алымкул жылаңбаш, чийбаркыт күрмөсүнүн сыртынан күмүш кемерин курчанып, өзү да күмүш сыяктуу жаркырап, күлүп, устатынын төмөн жагында. Аны сүйгөнү жана урматтаганы ушунчалык: ашык сөз айтпайт, бирок Токтогулдун ар бир кыймылын байкап, көзөктүү жерде анын сөзүн сүрөп кетип, өзү да эл менен кошо чын пейили менен кыткылыктап күлөт. Акындын жанында жүргөндө андан жооп болмоюнча ырдабайт жана комузду да кармабайт.

Азыркы отурушта Алымкул эмне үчүндүр устатынан жооп күтпөстөн, колуна комузун алды. Кары адамдын чайга суусуну кансын жана отургандар бөөдө жалдырашпасын деп ойлогонун Токтогул дароо түшүндү:

— Мени картаң текедей калжактапмай өнөрүңдү бая эле көрсөтпөйсүңбү!

Жаш жигит ырын жазгы кара жамгырдай төктү. Анын ыры, обону калк менен учурашуудан башталды. Адатта бул милдетти Токтогул аткаруучу эле. Ырдын күтүлбөгөн багытка кетишине ал ич тарлык кылган жок, эмне айтар экен, деп сабырдуулук менен тыңшады.

Шакирти туугандарына бир ооз ысык саламын айтты да, тек устатынын өнөрүн баяндоого өттү. Токтогул чоң жорго экендигин, өзү куйрук-жалы жетиле элек тай

экендигин айтты. Акындын келиши менен тоо элине береке кирди, жүргөн жери той-тамаша.

Алымкулдун шаңкылдаган ачык жана сүйкүмдүү дабышы, орундуу сөздөрү отургандарга абдан жакты. Токтогул баланын көптөн бери оюн бийлеген сырын, таза жүрөгүн жана эл үчүн күйүп жанганын тилинен гана эмес, үнүнөн да сөзди.

Жаш ырчы баянынын акырына чыкканча кишилер үйдүн сыртын да курчап калышты. Көзөк Токтогулга келди.

— Бу киши да ырын учурашуудан баштар бекен? — деп ойлошту кээ бирөөлөр. Андай болуп чыккан жок. Токтогул бирөөнүн жосунун кайталамак түгүл, өзүнүн айткан ырын да экипчи кайталоочу эмес. Комузду колуна алар менен «Ак куу» деген күүсүнүн жайын түшүндүрө баштады.

— Ак куу мойнун созуп, канаттарын сермеп, минтип учкан экен. Көл... Ак куу сүзүп жүрөт. Таранат. Мергендин мылтык сунганы...

Комузчу ак куунун учканын, сууда сүзгөнүн жанатаранганын күү менен жана колунун кыймылы менен сүрөттөдү. Ошондо сыртта тургандар эшик талашып, бири-биринин үстүнө чыгышып, бирок нары тур, бери тур деп кажылдашпай, «төө бастынын» алдында калгандары ынтыгышып жата беришти. Эшикке жетпегендери туурдукту макилери менен тилишип, кичинекей жылчык чыгарышып, шыкаалап жатышты.

— Мылтык тарс этет, ок тийбейт, ак куу кулкулдап учуп жөнөйт...

Күү аякталган көздө эшиктин алды опур-топур боло түштү:

— Тур!

— Бастың...

— Ии, кокуй, колум.

Кимдир бирөө бир баланы ачуусу менен ыргытты эле, ал отурган кишилердин башынан ашып келип, коломтого жетпей жыгылды. Бирөө аны көтөрүп ала койду. Баланын бир жак чекеси сыйрылып жана топурак болгон. Ал чекеси менен жумушу жок, эшикке чыгарып жибериптесе эле болду дегенсип, аксакалдар тарапка элеңдеп карайт.

Көңүлдөрү көтөрүлүп, күлүүгө ыроо таппай отурушкандар жапырт каткырышты.

Токтогул да ага күлө карады.

— Ой, Атайсыңбы? — Капшыт жакта отурган Субан маңдайынан чымчым тер чыккан баланы чакырып алып, жанына отургузду.

Мени эшикке чыгарып жибериптесеби деп жалтанган Атай чоң атасынын жанына келгенде көңүлү бир жаңсыл болду.

Баланын тамашасы унутулуп, баары Токтогулдун колуна тигилишти. Бет маңдай жакта отурган Султаналы гана Атайды акшыя карады.

Атай жана жер сүзүп жатып Токтогулду караганда акындын көзүнө көзү чагылыша түшкөн. Чоң атасынын жанына келгенден кийин да акын аны эркелеткендей күлө карады. Атай үчүн анын ырдаганы бир тең, ага көңүл бурганы бир тең эле.

Токтогулдун комуз кармашы, чертиши да башкараак.

Бирок да күүсү тааныш — «Мырза кербөз». Муну Абдыракман маркум, Эркесары, дагы башкалар да черте турган. Бирок бул өз ээсинин колунан өзгөчө утулду. Эмне үчүн андай?

Таманы жаңы кызыган күлүкчө Токтогулдун өнөрү барган сайын арбыды. Эми сыртта эмне болуп жатканына эч ким назар салбай, жалдырап гана отуруп калышты. Улам эшикке чыгып туурдукка асылгандарды акырын жемелеп келип турган Кожоке өзү да көзүн сүзүп, терең ойго батты. Боз үйдүн туурдугу калбырга айланып, ар бир тешиктен жыбыраган көздөр жайнап турду. Муну сырдакана Алымкул гана байкады.

Бир аздан кийин күүнүн мукамы да, кайрымы да өзгөрдү. Мемирешип тыңшап отурган кишилер да жандана баштады. Бул эмне деген күү? Токтогулдун манчалары тийсе, тийбесе да үч кыл сүйлөп жатат. Балким комузчу жансыз кылдарды колу менен эмес,

дили менен сүйлөткөн чыгар. Ана, Токтогулдун башындагы кара топу чыракты чарк айланган парбанадан бетер анын башын тегеренип ойной баштады. Көзү, уурту, кулагы, бети — кыскасы бүткүл денеси кыймылга келди. Ичи толо чаначты булуккан өңдүү улам бир жак ныптасын көздөй булт эткен сайын үйдүн ичинен да, тышынан да күлкү жаңырат.

— Колунун сөөгү жок окшойт.

— Колунан садага!

— Кем болбосун!

Комуздун дабышы токтолуп, күлкүлөр тыйылганы менен алкоодон кулак тунат. Токтогул күнү-түнү сайраса да талыгып койчу эмес. Карылыкка баш койгону, айрыкча Сибирге айдалып барып келгени курчу кайтыңкырап калганын Алымкул сөзүүчү. Устатын аяп, анын кубатын көп зарп кылбоо үчүн өз убагында эс алдырып, тыныктырып, анын ордуна элге өзү эрмек боло калучу. Тамашаны сүйгөн Токтогул чарчаганын билбей, дагы да сайрай бербеси үчүн шакирти отургандарга мындай деди:

— Агайиндер, ылаажы болсо эшикке чыгып шамалдап келсек.

* * *

Кожокенин үйүнө чакырылгандар да, чакырылбагандар да келишкен. Ырчы жүргөн жердеги каада ушундай болгондуктан, бул эч кимге эрзэн көрүнбөйт. Бирок чоң бай менен манаптын үйүнө карапайым кишилер батынбас эле. Кожокенин эшигин кеңири ачкан — анын орто чарбалыгы, карапайымдыгы жана меймандостугу.

Жайында Абдыракмандын кыркына келишкен жалаң төш жатакчылардын көпчүлүгү ушул жерде. Мында таң каларлык эч нерсе деле жок. Бирок Токтогул ошолордун кайсы бири менен тааныш экендигине Атай абдан таң калды.

Токтогул Отунчуну көргөндө: «Тегирмениң күүсүндөбү, бакжагай?» — деп учурашты.

Узун кара сакалдуу чалга: «Үйлөндүңбү Арзыбай?» — деди.

Узун сакал карыя катын алууга калыңы жетпей жүрүп, мурдагы жылы гана никелүү болуп, бир балалуу болгондугун Токтогулга айтып берди.

Меймандар үйгө киришкенден кийин Токтогул комузун колуна алып, Талас жери, анын эли жөнүндө ырдады.

Талас — Манастын мекени, кыргыздын берекелүү асыл жери. Эли кең пейилдүү. Бул баатырдын, чечендин жана алтын жаак, жөз таңдай акындын конушу — деп кап-качантан берки белгилүү адамдарды санап чыкты. Атай көп кишилердин ичинен Кокон ханы тарабынан өлтүрүлгөн Бүргө баатырды, Жеңижок, Чонду жана Эшмамбет ырчыны өзгөчө эскерди. Бүргө капкачан Кокон ханынын карасанатайлыгынан өлгөн баатыр. Чонду менен Эсенаман дүйнөдөн кайткан. Жеңижок менен Эшмамбет өз элинен качкан. «Эгерде Талас эли кенен болсо, тиги эки акын эмне үчүн качышкан?» — деп ойлойт Атай...

Токтогул Талас жөнүндөгү ырын бүткөндөн кийин колго суу куюлуп, меймандардын алдына дасторкон жайылып, табак тартылды. Боз үйдүн туурдугунан жалтыраган көздөр ошондо гана жоголуп, эшиктин алды да кишиден тазаланды.

Үйдө меймандар жана аксакал адамдар гана калышты. Атайды чоң атасы жибербей отургузуп койду.

— Алгыла! Алгыла! — дегенде Атайдын эки көзү Токтогулга кадалды. Ал кандай жиликти аларын билүү да балага кызык.

Токтогул жамбаш алып, жумшак этин макиси менен кичинеден кесип, майдалап чайнай баштады. Алымкулдун колунда кашка жилик. Атайдын өзүнө омуртка тийди. Ал меймандарды тиктөөнү токтотуп, омурткасы менен эпмектеше баштаганда:

— Ай, балам! — деген Токтогулдун дабышы чыкты. Атай кимге айтат дегенсип эки жагын карады.

— Сага айтып жатам.— Токтогул ага баш ийкеп, жамбашын сунду.

Атай ордуна лып тура калып, төргө умтулду.

— Ме, балам! Алып кой. Жамбаш көргөн сайын мени эстеп жүрөрсүң.—

Устуканын берип жатып, ырчы эмне үчүндүр аны тиктеп калды.— Токточу, балам!
Көзүң жылуу учурайт.

— Бул Султаналынын баласы эмеспи! — Алымкул жооп берди.— Баягы күнү ашта...

— Ооба, ооба. Эми эстедим. Мени полициядан сактап калгандардын бири сен эмес белең! О, тирмийген көзүңдөн ананайын... Сендей баланы өстүргөн атаңа ракмат! Атың ким?

— Атай.

— Атай! Атың да жакшы экен. Бери отура кой. Мындан ары мен да сени унутпай турган болдум.

Токтогулдун көзүнө илингенине кубанган бала ушундай сөздү укканда эмне дээрин билбей кысталып калды. Көргөндөрдүн баары кубанышты. Султаналы баласы эс тарткандан бери ага биринчи жолу ыраазы болгону ушул.

Атай ордуна келгенден кийин да жамбашты же мүлжүбөй, же койбой тамылжып отура берди. Аны эртеден бери баамдаган Токтогул ушул бала тегин көрүңбөйт, комузга дилгирлигине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду.

Тамак желип бүтүп, колго суу куюлгандан кийин Токтогул комузун алып, балага кайрылды:

— Балам, келчи бери!

Атай ырчынын жанына барып, коомайланып отура калды.

— Чертчи.— Ал комузун балага кармата берди. Токтогулдун комузу колуна тийгенде баланын жүрөгү кабынан чыкчудай туйлады. Анын аптыкканын сөзгөн карт ырчы тамашалуу сөз баштады:

— Менин комузум деле жаман эмес. Элдикине окшотуп өрүктөн эле жасап алгамын. Кылын да өзүм чыйраткам. Комузум жорго, башы элпек, каякка айдасаң кете берет.

Бала жүрөгүн басып, Токтогулдун «Чайкамасын» чертти. Жөн гана черткен жок. Бытыңдаган манчалары кыркалакей кыдырып, асем менен чертти. Бир гана айыбы башындагы тебетейи менен курсагынын кыймылдабаганы болду.

Баладан мынчалык өнөр чыгарын күтпөгөн Токтогул аны комуз менен кошо кучактап, бетинен өптү.

— Анык комузчу быякта жаткан турбайбы! Баса, айтам да, Талас ушундай жер! Мунун асылы чөбүндөбү, же суусундабы?

Үйдө олтурган кишилер да комузчу баланы биринчи жолу гана көрүп отургансып таңыркашты, Токтогулдан бетер алкашты. Субан көзүнөн аккан жашка ээ боло албай бышактай баштады. Султаналы: «Бул жиндиде кеп бар экен го» — деп уулунун өнөрүнө көтөрүлө түштү.

— Биз кээде колдо бар алтындын баркын билбейбиз.— Токтогул маңдай терин жүз аарчысы менен сүртүп, олтургандарга тегерете көз жүгүрттү.— Мен Беш-Таштан ашып түшкөн күндөн бери айлыңарда жаңы өспүрүм балдар барбы? — деп сурамжылап жүрөм. Бу бала жөнүндө ооз ачкан киши болсочу! Жалаң эле Атай дейсиңби, араңарда дагы бардыр... Кайсы бири таанылар. Таанылбай жүрүп өтүп кеткени да болор. Турмуш ушундай. Багы бар азаматтар шарданшарга урунуп жүрүп, акыры сыртка калкып чыгар, багы жок ташка согулуп, же бир кемерге кептелер.

— Ырас айтасың, асыл Током! — Субан көз жашын салаалатып уңулдап жиберди.

— Бу аксакал күйүттүү киши го? — деп сурады Токтогул.

Отургандар жаш көзінде дүйнөдөн кайткан Абдыракман комузчунун жайын

түшүндүрдү.

— Сиздин уулуңуз кабарымда бар,— Токтогул баягыдай жадырабастан тиштенген калыбында сүйлөй берди.— Кайрат кылыңыз! Заман ушинтип кала бербес. Мен Сибирде жүргөндө орус жолдошторуман не бир сонун сөздөрдү укчу элем... Ток этер жерин айтсам, эркиндик заман, теңдик заман бизге да келет. Муну көптү көргөн билимдүү жана акылман орустар айткан. Аларга игденүү керек. Менин көзүмдү ачып, падышанын торунан куткарган да ошолор. Өзүңөр көрдүңөр, бая күнү мени полициядан куткаргандар ким эле?

— Орустар.

— Биз кыргыздар, орус калкын жакшы түшүнө элекпиз. Капыр менен мусулманды гана жонунан ажыратабыз. Ошо мусулман деп бой салгандарыбыз далай жолу азапка салып, капыр деп жийиркенгендерибиз бизге канча жакшылык кылып жатат. Алардын арасында эл үчүн, азаттык үчүн жанын курман кылууга даяр эрлер бар экендигин өз көзүм менен көрдүм. Силер да көрөрсүңөр.

Мен буга ишенемин. Сибирдеги акылман туткундардын айткан белгилери келип жатат...

Токтогул мындан ашык сөздөрдү айткан жок. Өмүр бою жакшылыкка зар болгондор үчүн ушунун өзү да чоң канимет эле.

Султаналы өзүн бир башкача сөзди, комуздун баркын ойлой баштады. Баласын каардап, дагы башка жакка жиберип, молдолукка окутам деген оюнан кайра тартты. Атайга жол ачылды.

Ушул күнгө чейин Николай тамырынан башка орусту жактырбай жүрсө, азыр жалпы орус калкы жөнүндө жакшы пикирге келди. Бирок жаңы заман кандай болоруна жана анын белгилерине көзү жетпеди.

Жалаң Султаналы эмес, башкалары да чоң ырчынын акыркы сөзүн түкшүмөлдөөгө чабалдык кылышты. Балким, турмуш оңолуп, малыбыз көбөйүп, курсагыбыз тоер деген кыял менен гана курсант болушту.

Арадан жылдар өттү. Тетирисинче турмуш начарлап, элдин башына коболоң түшө баштады.

ДҮРБӨЛӨНДҮҮ МЕЗГИЛ

Чаңкайган асманды боз чалып, дүйнө жүзү түнөрүңкү. Күндүз бешимге чейин үлп эткен жел жок, аптап демиктире каптап турат да, бешимден кийин керимсел согот. Тушарга чыкпаган талаа чөбү тамыр жайып, боюн жаза албай эрбейип, тамчы сууга зар болгондой сарганып бүрүшүп калышкан. Жер каксоо, кичине жел урса жолдон да, талаадан да чаң чыгат.

Адам менен мал үрөйлүү. Жылда жайдын үзүрүн көрүшүп дуулдап жатышкан айылдарда быйыл кандайдыр шаанишөкөт жок, кишилер кургакчылык, согуш жана солдатка чакырылган балдар жөнүндө гана сөз кылышат. Бардыгы эмне кабар бар, бир шумдук чыкпоочудайбы дешип, сырттан келген жолоочулардын жана узун кулактардын оозун тиктешет. Калк арасында күбүр-шыбыр, ушак-айың көп.

Бул күндөрдө күнүмдүк оокаттын зарын тарткан кембагалдар гана эмес, телегейи тегиз, боору бүтүн, ток пейил адамдардын башына да ой түшкөн. Элдин үрөйүн учурган: кургакчылыктын жана солдатка алынган балдардын коболоңу.

Ырас, айыл кишилери кээде чогулушат. Баягыдай тамаша курбай, түлөөгө мал союшуп, кудайдан жакгабылык күтүшөт. Бардыгынын тилегени жакшылык... Эгерде жамгыр жаап, көк кайра жанданса, солдатка кеткен балдар кайра кайрылса, кудай тилектин бергени дешет.

Түгөнбөгөн чыгым жана зомбулуктан жабыр тартышып, анын үстүнө балдарынан ажырагандан кийин кыжыры кайнаган букаралар азыр октон да, оттон да кайтпоочудай көзенишип жүрүшөт. Акыры көр оозуна такалып турган немелер өмүр үчүн

кармашууга даяр,, Кыжыры кайнаган букараларды ээрчитер киши жок, динчилер күйт-күйт деп коюшуп, тумшугун жакаларына катышат; билермандар заманга карамакаршы туруу үчүн алсыз экендигин сөзгөндөй эмне үчүндүр кылчакташат. Эл энгиреп турган көз.

Ушундай, туюкталып турган шартта айкын жол тапкан азаматтар жок, каякка барарын билбей карбаластаган эл, кандайдыр бир шумдуктун болорун сөзүп, кулак түрүп турушат, бирок шумдук кайдан чыгарын, жана качан болорун билишпейт.

— Эл кантээр экен?

Бул суроо ар бир кыргыздын жүрөгүн өйүйт. Байлар малынан айрылуудан, билермандар мартабасынан кагылуудан, букаралар өз башына ээ боло албай калгандыгынан коркуп ушул суроого такалышат.

Ырас, жалпы умурай журттун амандыгын тилеп жана ал жөнүндө кам көрүүчүлөр да бар. Өзүн илгеркилердин Бакайы болбосо да кийинки Шабдан баатырдын Баякесиндей деп эсептеген Тоймат бий акыркы күндөрдөн бери чындап эле тынчы кете баштады. Түнүнкүсүн уйкусу бөлүндү болуп, күндүз ойдон башы көтөрүлбөй, керсары неме азыр сакалынан бетер купкуу болуп, чекирейген көзү эле өзгөрүлбөй калды.

Тоймат элдин башына түшкөн кайгыдан мурда, ушундай оор күндөрдө аларга акыл таап бере албагандыгы үчүн намыстанат, арданат. Көптү көргөн даанышман кыргыз кайдасың? Сен, бир көздө Бакай өңдүү акылманды берип, Манаска жол көргөздүң. Сен, бир көздө Шабданбай баатырга Баякедей жолдош кошуп, экөөнүн да мартабасын көтөрдүң,— деп ойлойт Тоймат. Ошол даанышман аксакалдар кайда? Кыргыз касиеттүү эл эле, Манастын арбагы тирүү дечи эле, эгер ошонун ырас болсо, мен бечарага кубат берип, акылыма акыл кошкула...

Торгой менен тең ойгонгон Тоймат чепкенин желбегей жамынып, дөңгө чыгып отурат. Эрте мененки чайга да барган жок. Кудайдан, арбактан тилек тилеп, ак эткенден так этет. Тилектин чети да кылайбайт.

Жүрөктүн үшүн алар эмиштер күндөн күнгө күч алууда.

— Ак падыша германдан жеңилиптир дейт. Падышанын башынан сыймык кетиптир... Орустардын карамагындагы калктар бөлүнүп чыга баштаптыр. Чүй боору менен Көл балдарыбыздан айрылып өлгөнчө, чогуу өлгөнүбүз жакшы,— деп кол курап жатышат дейт. Аксы, Кетмен-Төбө тарабы тынч экен...— Ушул өңдүү эле каңырыштар. Кыргыздар бир тарабы баш көтөрүп, бир тарабы камырабаган кандай эл? Таластыктар каягына кошулмак? Бул суроонун үстүнө кургакчылыктын азабы кошулуп, бийдин башы маң... Турмуштун жышаанасы жакшы эмес. Ал айланасына көз чаптырат...

Дүйнөнүн суру учкан... жер бетин мунарык баскан. Талаа гана томсорбогон тоонун күңгөйтескейи да саргайган. Булбул таңшып отуруучу дарактардан сагызгандардын шакылыктаганы угулат. Кара башыңа көрүнгөн бабырган түн ичинде дал короонун кырына келип сайрачу болду. Тоймат аны таш менен уруп учуруп, нээти жаман шүмшүктүн тилеги өрттөнсүн үчүн артынан чок ыргытат. Тигини карасаң, демейде ач бел, куу жондо жүрүүчү кузгундар куркулдашып, айылга үйүр боло баштады. Жорулар көбөйдү. Түгөт алган чычкандар так түштө куйругун чычайтып көтөрүшүп алып, төрдүн төбөсүнөн чуркап өтүшөт. «Жакшы эмес. Жакшы эмес... Куда өзү оңдобосо, адамдын колунан келбечүүдөй балаа босогодон башбактагансыйт».

Ушул дөңдө отуруп алып, эл тагдырын чечип, өткөндүн тарыхын жат билүүчү даанышман карыя өмүрүндө азыркы учурдагыдай шумдуктарды көрбөгөн жана мынчалык башы каткан эмес. Эгер андай болбосо акыл кимден чыкмак? Ал жанына келген карыялардан жаңы кабарларды гана угат, башка сөз сурабайт. Өзү да аларга кеп айтпайт. Белин бүкчүйтүп, чекир көзүн ачыпжумуп, көзөрип отурганы отурган... Дөңсөөнүн жанына атчан бастырып келген жигит бийдин каптал жагынан салам айтты. Чал уктап отургансып жооп берген жок.

— Бий! Кудайберген болуш сизди кечке конокко чакырат! Келбей койбоңуз!

Жигиттин акыркы сөзүн гана кулагы чалгандай Тоймат мойнун буруп, аны эмне деп калжырап турасың дегенсип делдейе карады.

— Болуш сизди конокко чакырды. Аттаныңыз.

Бийдин кеңкелес кебетесине күлкүсү келген жигит атынын башын чукулунан имерди.

* * *

Кең-Колдун сол жак тарабындагы боз чыбырдын этегинде отурган калың айыл Кудайберген болуштун айылы. Бул жер анын кыштоосу гана. Кең-Колдун ичтишында болуштун энчисиндеги мындай кыштоолор, жайлоолор жана күзгү оторлор толуп жатат.

Болуш Талас өрөөнүндө гана эмес, кыргыз менен казактын далай жерине даңктуу. Анын бир башында эки аты бар: өз ысмы Кудайберген, элдин койгон аты Кызылбаш. Эмне үчүн эки атка конгон? Таласта Кудайберген аттуу көп, бирок алардын ичинде болушу экөө гана. Кудайберген десе, уккандар кайсынысы жөнүндө сөз болуп жатканын ачык билбей буйдалып калышчу экен. Бир күнү кокустуктун шарапаты менен эки болуш Олуя Атаны көздөй бирге жол жүрүп калышат (Экөө каршы болушкан, бирге жүрүшчү эмес). Аларга казактын билермандары жолдош болуп, ар кимиси менен таанышкандан кийин:

— Мынасы Кызылбас Кудайберген, анысы Карабас Кудайберген экен гой — дейт. Ошондон кийин болуштардын бири Кызылбаш, экинчиси Карабаш аталып калат. Таластан тышкары элдер көбүнчө аны Кызылбаш деген ат менен гана таанышат. Кызылбаш мансапты гана көздөгөн болуш эмес, дүнүйөнү маңдайына туткан бай, өмүрүн жыргал менен өткөрүүнү каалаган кадимки эле киши, жана тиги дүйнөдөн үмүтү чоң дааткан мусулман. Атап айтканда, жыйырма жылдан бери болуштукту бербеген «түшпөс хан», үч миң койдун, миң жылкынын ээси, үч катындын эри жана беш убак намасын жазбаган пенде.

Болуш күндөлүк жумуштарынын барын аткаргандан кийин, бешим намасын окуп отурат. Бүгүн Беш-Таштын болушу Дөөт саламдашууга келген экен. Байкуш карып жана арыя калыптыр. Көзинде ал Кызылбаш менен текөөрлөшүп жүргөн кара көктүн бири эле. Кийин амалдуу Кызылбаш Дөөттүн таянган тоосун өзүнө ыктатып алып, эрегишкен болушту басынтып, намызына жетет... Эми Дөөт карыган көзинде катыны өлүп, жардыланып, кадыресе жүдөптүр. Ошону көрүп отуруп, ажатчыл Кызылбаш өз жигити Боронбайдын аялын Дөөткө аялдыкка кошуп берип, үйүнөн чыгарды. Дөөт калыңы жок, сулуу аялга жеткенине кубанды. Боронбай менен Канымбүбү томсорушту. Болуш Дөөттү катындуу кылуу менен бирге, аны жана ошол болуштун элин сөзгө сындырык кылдым го дегенсип көңүлү көтөрүңкү.

Мындай зордук далайдан бери кайталанып келаткандыктан, ага эч ким каршы чыга албайт жана антүүгө ал кайда?!

Кызылбаштын бул дүйнөдөн арманы жок, каалаганы колунда, мартабасы бийик. Анын тилегени эле — тиги дүйнөнүн бейиши. Намас окуганы жана кудайга сыйынганынын себеби ушунда.

Бул дүйнөдөн көңүлү тынык жүргөн болуш кийинки убактардан бери эл ичиндеги дүрбөлөңдү, турмуштун берекеси кетип баратканын көрүп, өзү да кооптоно турган болду. Бул дүйнөнүн жыргалынан да ажыратпоону кудайдан сурай баштады.

Эрке жана сергек токол күйөөсүнүн көңүлүнүн басмырланганын байкап, мындай учурда кымбат баалуу памил чайдан күмүш самоорго кайнатып, алтын чайнекке демдей турган. Чайдын шыбаасыбы же сулуу токолдун ыкласы мененби, айтор болуштун денеси жайылып, мурду барбайып кадимкидей калыбына келер эле.

Кызылбаш намасын аяктап, алакан жайып, дубасын күбүрөп жатканда эшик ачылып, Тоймат бий кирип келди. Бурулкан «жогору чыгыңыз» деп төр жакты көргөздү. Бий сыйлуу орунга отуруп, расим боюнча өзү да алакан жайды, дуба кылды.

— Оо, жараткан жалгыз, менден өткөн күнөө болсо кечир! Мен эч кимге деле кыянаттык кылгым келбейт. Мүнөзүм жаман, өзүмдү өзүм токтото албайм... Аллатаала, аны өзүң жакшы билесиң. Сенден сурарым: күнөөмдү кеч, тиги чын дүйнөдө мени шерменде кылба? Бул дүйнөдө да, ырыскымы кемитпе: Оомийин! — Кызылбаш ушинткенде, кыргактуу элечек кийип, жоодурагап жаш келиндин жумуру билегине, аппак тамагына сугу түшкөнсүп, тикирейе караган Тоймат да «оомийин» деп бата кылды. Кыргактуу ак элечек, кырчындай жаш келиндин мөлтүрөгөн кара көзүнө, анан калса, куюп койгондой жарашып турат. Кемпири карып, өзү да күүдөн тайып бараткан Тоймат малдуурак жана алдуурак көзінде токол алууну ойлонбогонуна өкүнгөндөй үшкүрүп койду.

— Ассалом алейкум! — Кызылбаш жайнамасын бүктөп, коногун көздөй басканда Тоймат ордунан тура колун сунду.

— Ува — алейкумасалам!

— Отуруңуз. Отуруңуз! — Бийди төргө чыгарып, үй ээси анын төмөн жагынан орун алды. Чай карып кетпесин үчүн чайнекти белендеп, намастын бүтүшүн күтүп отурган Бурулкан күмүш жагдандын оозун ачып, жалтыраган кутуну сууруп чыкты. Бул эмне дегенсип, меймандын көзү аялдын колунда. Кутудагы чай экен.

— О, жоо алгыр! Чайды мынча эмне барктайт — деп ойлоду бий.

Чай борк-борк кайнаганда үйдүн ичи жыпардай буркураган сонун жытка толо түштү... Меймандын астына түрдүү татты жана жемиш аралаш коюлган берекелүү дасторкон жайылды. Чайды чоюлжуган Бурулкан өзү куюп, билериктерин шалдыратып, алтын шакектерин жаркыратып, чыныны кош колдоп сунганда Тоймат сунулган колду тиктеп тургусу келди, буруксуган жыпар жыт же чайдан же келинден чыкканы билинбей каңшарын жарып жиберди.

— Кудай таалам, берчү кишисине баарын берет экен го — деп койду өзүнчө, чыны алдына коюлганда.

— Кана, алыңыз! — Кызылбаш дасторконго чакырды. Тоймат чайды биринчи көргөнсүп, секин ууртап, тамшанды. Ооба, мындай даамды оозуна алганы ушу гана.

— Болуш, мунуң эмне деген чай?

— Ээй, аксакал! Төрө чай деген ушул. Памил чай деп да коюшат. Муну мен өзүңө окшогон көңүлүм сүйгөн кишилерге гана ооз тийгизем. Мындай чай оңой менен табылбайт. Кокондо бир өзүбек досум бар. Жылына кырк кунан кой айдатып, ошо досум аркылуу Кытайдан алдырам...

— Бали! Бий тамшанды! — Аш, ичкен оозго жарашат. — Ал сөзүнүн аягына чыккан жок. Бирок анын эмне айтарын болуш сурабай эле түшүндү.

Бул тегеректеги байлары болсун, манаптары болсун, дүнүйө жыябыз — деп итче ыркырашып жүрүп, жашоонун жайын ойлонушпайт. Тыныбек байдын сыйынган оокаты — жүгөрүнүн дүмбүлү... Аш жасоого уста аялдар менен эркектер, даамдуу оокаттар ар качан жалгыз гана Кызылбаштыкынан үзүлбөйт. Бийдин кулак кагыш кылганы упул эле...

Намастан жана дубадан кийин кудай тилегин кабыл алганы же албаганын билбесе да, Кызылбаш өзүнүн иштеген күнөөлөрүн унутуп койду. Ал азыр мартабасына чиренип, көтөрүлө сүйлөп коюп отурду. Бирок алдыда ушунчалык күчтүү болуштун колунан келе бербес иштер бар эле. Ошол тууралуу акылдашуу керек. Кызылбаш ушу максат менен бүгүн үйүнө айыл аксакалдарын чакырган. Элдин түрүн байкап келүү үчүм бир катар жигиттерин Таластын аягына чейин чаптырган. Кош, муну билүү менен эмне бүтмөкчү. Кеп, Чүй тарапта. Кишини ошол жакка жиберүүнүн зарылдыгы эсине түштү.

— Ай! — Болуш улагада отурган жигитке карады. — Барып Боромбайды чакырып келчи!

— Куп болот!

Алар чай ичип бүткөнчө кара көрпө тебетей, кара күрмө, кара өтүк кийген борбогой

мурун, кара сур жигит кабагы салыңкы келип, салам айтты.

Боромбайдын кара кийингени — кеткен катынына аза күткөнү эмес, өзүнүн адаты. Ал төмөн жакка чөгөлөп отура калганда, Кызылбаш жоон үнү менен өкүм сүйлөдү:

— Сен эмнеге шылкыйып калгансың! Туубаган катындан улактуу эчки жакшы... Көтөр башыңды!

Канымбүбүнүн келгенине үч эле жыл болгон. Анын туубай турганын ким билсин!

Баланы кечигип көтөрөр... Бирок Боромбай каяша айткан жок:

— Болуш, эрк өзүңдө. Буйрук сизден, аткармай бизден.

Кызылбаш ага ыраазы болгондой бир аз жумшара түштү да, тапшырмасын дайындай баштады:

— Сарбагыштарга чейин тийип кайт... Чоңдоруна жолук. Элдин түрүн байка... Төз кел...

Болуштун максаты эмне экенин кыраакы жигит жакшы билет. Чүй тарабындагы элдин пикирин билермандардын оозунан гана эмес, көпчүлүктүн түрүнөн байкоо керек эле.

Баарыдан да алардын падышага каршы чыгары ачуу менен айтылган сөзбү же алар чындап козголушабы — ошонун жөнүн түшүнүү зарыл.

— Кут болот.— Боромбай башын ийип, кулдук кылып, эшикке чыгып кетти...

Бир аздан кийин үйгө Тыныбек бай, Шадыбек старчын, алардын соңунан Кең-Колдун жана барактын аксакалдары келишти.

* * *

Тамактан кийин ак сакалдарын жайкашкан олчойгон карыялардын кээси кош жаздыкка чыкканактап, кээси жүккө жөлөнүшүп керилипчоюлуп ойлуу отурушту. Келгенден бери чөкө түшкөнүн жаспай, каккан казыктай болуп, бир ордуна козголбогон Тоймат бий.

От боюнда аюу талпактын үстүндө чалкалап, аялына бутун ушалатып жаткан

Кудайберген устара менен таза алдырган мадырайган кызыл башын ак жаздыктан

көтөрүп, мандаш урунуп отурганда, Бурулкан илберинки тура калып, эрине кылкарадан чепкенин жаап, чыгып кетти.

— Аксакалдар! — Болуш тамагын жасаганда бардыгы жабыла орундарынан козголушуп, анын оозун карашты.— Жылдын түрүн өзүңөр көрүп отурасыңар. Андан да элдин түрү жаман. Ушак-айыңга караганда Чүй, Ысык-Көл, Нарын тарабындагылар ак падышага каршы көтөрүлгөнү турат дешет. Дейт, дейт көбөйүүдө. Ар кандай сөздөр Талас ичине да таралды. Кокус журт башына коболоң келсе, биз эмне кылмакчыбыз? Силер менен бүгүн ушу тууралуу акылдашмакчыбыз.

Бардыгы сенин оюң кандай дегенсишип бири-бирин тиктешет. Алардын ичинде жашы жана кийиминин жупунулугу жагынан көзгө урунбаганы Тыныбек гана. Бирок анын баарынан бай, баарынан акылдуумун деген ою бар. Башкалардын жообун күтпөй Тыныбек кара сакалын селкилдетиپ сөзгө киришти:

— Ээленгендер өз билгенин кылышсын! Жумушубуз эмне? Бизди бирөө кыйнабаса, жайыбыздан сүрбөсө, падыша менен сүбөлөшө турган кандай жөнүбүз бар?... Баягына да, тыягына да кошулбайбыз...

— Туура айтасың! — ак сакалы көкүрөгүн жаап турган кара сур чал күркүрөгөн дабышын чыгарып, кымкап чепкенин кымтыланып койду.

Тойматтын чекир көзү чакчая түштү. Булар кайда жүргөн үй күчүктөр? Элдин башына күн түшсө, кара жанын далдалаган кишиден кай жакшылык чыксын — деген ой менен үрпөйгөн кашы бириндей түштү:

— Мындайда ар ким керт башын калкаласа, элден эл калабы? Ошону ойлогула.

Кудай берген жанды кудай алат. Тирүү болсок бир дөбөдө, өлсөк бир чуңкурда бололу!

— деди ал демите сүйлөп.

Андан кийинкилердин кайсы бири Тыныбекке, кайсы бири Тойматка кошулушту.

— Бирөөлөр өлөт,— деп биз да ажалга башыбызды кармап берелиби? Болбогон сөз.— Тыныбек букжуйган мойнун толгоп, колун шилтеди.

«Ооба десен», «туура айтат» деген сүрөөлөр угулду. Элдин тагдыры кылдын учуна илинип турганда жанбактылардын кесири тиеби деп чоочулаган бий отургандарды эсине келтирүү үчүн күчүн үрөп чечендикке салып далай сөздөрдү айтты. Бирок анын сөзү көбүнүн кулагына түшкөн жок. Ал түгүл, «сеники туура», «меники туура» деген талаш чыгып, бирок эч кимиси өз оюнун тууралыгып аныктап түшүндүрө албай, арбак кудайга сүйөнүшүп, теске көнбөгөндөрүн жемелейбиз деп уруш чыгып кете жаздап барып токтошту. Болуш жер карап отура берди. Качан гана аксакалдар айтышуудан чарчашып, бирибирине таарынышып, мурчуюшуп отуруп калганда тамагын жасады. Тигилерге караганда азыркы кырдаалдын жайын Кудайберген жакшы билүүчү. Анын жигиттери, алыстан келген меймандар, акырында, тамыр пристав Колесников өзү да бир топ нерсенин жайын түшүндүргөн. Падышанын күчтүүлүгүн жана кыргыз элинин бириге албасын, ал өзү да жакшы түшүнүүчү. Кечээ Кененсары, Норузбай кол салганда баш кошо албаган кыргыз, бүгүн чалдыкуйду болуп, туштушка бөлүнүп кеткенде кошулабы? Башканы коюп, ушу алакандай Талас элин ким бириктире алат? Эл балким баш кошууга көнөр эле. Бирок аны ким баш коштурат? Жогору жактан эки Кудайберген, орто ченден эки Үзөн (бала Үзөн, чоң Үзөн), төмөнтөн Ыймамбек, Ташкаранын ар кимиси мен башчы болсом деп жутунушат. Башканы коюп, ушу отурган Кызылбаш көзү тирүүсүндө өлүп баратканда тизгинин эч кимге бергиси жок. Андан көрө өлгөнүн артык көрөт.

Талас ушундай ала болгондон кийин, кыргыздын башка уруулары бириге албасы ага бештен белгилүү. Жалаң эле Кызылбаштын өзү Кетмен-Төбөлүк еаяк менен ыркы жок, Сарбагышка таарынчы бар, солто менен гана таттуу эле алардын атактуу болушунун уулун салам айтпай айылдын жанынан өтүп баратканы үчүн кыштын чилдесинде кар үстүнө отургузуп койгондон бери, солто менен да араз.

Бул бир жагы. Экинчиден падыша өкмөтү менен тийиштик кылуу жагынан да Таластын манаптары унутулгус сабак алышкан. Бир көздө, кыргыздар Россиянын составына кирип, тоо эли мамлекеттик бийлик, закон кандай болорун жакшы түшүнө элек көздө биринчи жолу болуш шайлоо башталат. Ал көздө Таластын ири манабынын бири Сатылган датка болгон. Сатылган байлыгы, каардуулугу жана куулугу менен таанылган. «Оруска болуш болгондор динден чыгат экен» деп, башка манаптарды коркутуп, болуштукка өзү шайланат да, элге салык, чыгымды көп чыгарып, муну бербесеңер чочко кайтартат — деп баарын коркутат. Өзүмчүлүктүн амалы менен өз уруусу бүт бай болот. Ошондон кийин башка манаптар алданганын билипшип, болуштукту талаша башташат...

Кийинчерээк, Жанкороз деген болуш даңкы таш жарып чыгат. Падышалык бийлик эмне экенине баа бербей кайратына ишенип өз билгенин кылат. Чыгым салуу, кун төлөтүүнүн өз бетинче жүргүзөт; молдо, дубана, кожолордун элден жыйнагандарын тартып алат... Анын законду ою келгендей бузгандыгы жөнүндө оёзго арыз түшөт... Жанкороз калың элдин көзүнчө оёздун алдында суралат. Анткени оёз аны көпчүлүктүн көзүнчө шерменде кылып, мындан ары эч ким законду бузгус кылмак болот. Жанкороз заңкайган чоң киши экен. Аны стулга стургузушканда, оордугуна чыдабай орундуктун баары качырап сына берет. Акыры издетип жүрүшүп, болуштун өзүнө окшош олчойгон чоң кресло алып келип, отургузушкандан кийин кресло кычырап барып сынбай калат. Оёз погондорун жаркылдатып, анын бет алдында отуруп, бир гана суроо берет:

— Сени чектен чыккан бузук дешет. Ушул ыраспы? Эл жарданышып Жанкороз менен оёздун оозун тик дешет.

Жанкороз тартынбай жооп кайтарат:

— Эгер элдин айтканына ишенгиң келсе, мени «бузук» дешет, а сени «торгойдон

келген мужук» дешет.

Тилмеч төкпөйчачпай сөздү бир тилден бир тилге которуп турат.

Оёз сөзгө сынат. Анткени ал торгой казактары тараптан келген чиновник, теги төмөнкү катмардан эле.

— Бар, кете бер! — дейт да оёз жолуна түшөт. Ошондон кийин болуштун залымдиги ого бетер күчөйт. Бирок кечикпей улукка кайрадан суралат. Бул жолу татар оёз сурайт. Ал чыканактай гана кичинекей киши экен. Мурда улукту сөзгө жыгып текебери күчөп калган неме, буларды экинчи жолу мага жологус кылайын дейт да, оёзго катуу сүйлөйт:

— Торгойдон келген мужук беттеше албаган Жанкорозду чыканактай болгон татар сурайт имишти? — Жанкороз кээрдүү сөзү аз келгенсип, оёзду төшкө чоң муштум менен шилтейт. Эпейген оёз үчтөрт ала салып кетет, Жаалап турган куралдуу солдаттар болуштун колун артына байлашып, айдап кетишет. Ал он жылга кесилип, Сибирге айдалат...

Россия менен кошулганга чейин кыргыздын манаптары башкарып турган хандарга жана алардын өкүлдөрүнө көзүндө тийиштик кылбай койгон эмес. Бирок айыбын төлөп, кутулуп кетүүчү. Жанкороз да оёзду ургандыгы үчүн көп болсо айыпка жыгылып, чыгымын төлөп, кутулуп кетем деп ойлогон.

Жанкороздун окуясынан кийин Таластын манаптары падышалык бийликтин өкүлдөрү менен экинчи жолу тамашалашпай турган болот. Мына ошондойлордун бири — ушу Кудайберген.

Ушу кырдаалдын баары Кызылбаштын көңүлүндө эле. Бирок ал жөнүндө айтууну туура көргөн жок. Анын ою башкада.

Бүгүнкү сөз элге жайылбай койбойт. Балким улуктарга да жетер. Бул үйдө падышага кыяпат боло турган сөз чыгышы коркунучтуу. Тетирисинче, элди тартипке чакыргандыгы жөнүндө сөз тараганы пайдалуу. Эгерде, шарт өзгөрсө, дагы ылайыгына жараша иш кылар.

— «Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес». Ага катылган соо калбайт.

Азырынча кажыкужу жок, жайжайыңарга тарагыла... Күбүршыбырды токтоткула... Айылдагы терсаяктарды теске салып, чыгымга калбаска бүтүрүп жибергиле... Биздин иштер ишибиз ушул. Калганын көрө жатарбыз.

Карыялар унчугушпай угушту. Тоймат шылк дей түштү. Болуш менин сөзүмдү колдойт — деп ойлогон эле, анткени — аны абдан кадырлачу, сөзүн кайтаруучу эмес. Бүгүн Тойматтан башка кишиге төрө чайдан татырбаганы бекеринен болгон жок. Бирок азыр урматтуу бийдин шагын эмне үчүн сындырды?

Баятан бери сөзгө катышпаган Шадыбек чыгым дегенде жандана калды:

— Эл бербей жатат. Кантип төздөтөбүз?

— Шадыбек, сен эң мурун өз алкымыңды тый! Бая күнү пристав келгендеги менин чыгымымдын үстүнө ар бир түтүндөн кошумча акча жыйнапсың! Акмак! Азыр жан кулактын учунда турганда кулкунуңа этият болбосоң, биринчи ок сенин чыккыыңа кадалат. Уктуңбу? Бар. Жөнө.

Меймандар ордунан козголушканда Кызылбаш «аксакал куру кетпеңиз» деп Тойматтын үстүнө чепкен жапты. Сөзүн коштобогону менен тигилердин көзүнчө болуштан сый алгандыгы үчүн бийдин көңүлү да көтөрүлө түштү.

* * *

Айыл жымжырт. Жылдагыдай ат жарыш, көкбөрү тартуу, кыдырышып кымыз ичип, күпүлдөшкөндөр жок. Ар кайсы жерде биринсерин кишилердин күбүршыбырына караганда айылда коболоң бар.

Кызылбаш болуштун үйүнө да эч ким катташпайт.

Букар килем тартылган капшытта калыңдыгы тпзеден ашкан каткат төшөктүн үстүндө, ак шейшептүү жука шайы жууркан жамынып жаткан болуш баш жагындагы күмүш баканга илинген чаар ала жолборс терисинин жерге үч бүктөлүп, чубалжыган узун куйругун сылап ойлуу. Саргыч муруттары майланышып, таноолору дердейип, бадырайган кой көзүнөн от чачырайт. Минтип жатуу болуш үчүн адат. Үй ичинде не бир кымбат баалуу буюмдардын ичинен жалгыз гана жолборс терисин ардактайт. Аны дайыма баш жагына илдирип коюучу.

Кызылбаштын төшөктө жатканына бешинчи күн. Бирок анын оору, же соо экенин эч ким билбейт. Ал өзү оорумун деп айтпаса, «эмне үчүн жатасың» деп ким сурайт алат. Ошону үчүн кишилер ага иш боюнча да, көңүлүн сурап да келе алышпайт.

Ал жашыраак күнүндө кызыл жүгүрүк менен ооруп айыккан экен. Андан бери күн бүркөлсө тула бою туташып, буту-колун аялдарына ушалатууга адат алган. Бул адаты Бурулканга үйлөнгөндөн бери ого бетер күчөгөн. Бирок азыркы жатышынын себебин башкалар түгүл, Бурулкан да билбейт. Оорусу катуу болсо табыпка түшөр эле, болбосо төшөккө мынчалык байланчу эмес.

Эмне үчүн жатканын Кызылбаш өзү гана билет. Үч күн мурда Шадыбектин букаралардан өлөрчө тепки жегенин уккан. Айылдын ээн баштары кечээ күнү дагы эки старчынды көк ала койдой союптур. Чыгым да, салык да жыйналбай калды...

Болуш оёзго киши жиберип, болгон абалдарды билдирип турду. Оёз «элге катуу чара көрбөсүн, салыктарды да кыстабай кое турсун» деп туюк жооп кайтарган. Жыйырма жылдан бери элди былкылдатпай кармаган Кудайбергендин жана асманга колу жеткен падыша өкмөтүнүн бийлиги колдо турганда букаралардын эсирип, башка чыгып кетиши ал үчүн жаман белги эле. Өзү атка минип жигиттерин шаймашай ээрчитип чыгып, ач айкырык салып, эсиргендерди эсине келтирейин десе, оёз келдирип кести. Коркок оёздун сөзүнө түкүрүп, өз

билгенин кыла берейин десе, кыжыры кайнап турган эл мени да «старчындардын кебетесине келтиребиди» деп чочулайт. Эгерде үйдө жата берсе болушка үйүн кайтарттык деген ушак тароого да мүмкүн. Айласы түгөнгөн Кудайберген эски оорусун бел кылып, сырын айтпай жата турду.

Сопсоо киши төшөктө жатса, ойго эмне келбейт? Германиядан жеңилип, элдин козголоңунан коркуп, алактаган ак падышаны көз алдына элестетет... Ал тактыдан кулайт. Колуна найза, кылыч кармаган эл падышаны тоголотконуна алымсынбай, оёз, пристав, болуш жана старчындарды кууп келатышат. Кызылбаш «көзүм жамандык көрбөсүн» деп жолборстун куйругун бетине далдалай койду да, оор үшкүрдү. Үшкүрүүнү билбеген күйөөсүнүн оорусу жүрөгүндө экендигин сергек токол сөзди. Мындай дарт ушалоо менен чыгабы. Ал ордуна туруп, күмүш самоорду кайнатып, төрө чайдан демдеди.

— Кудая шүгүр,— болуш баш көтөрүп, ичигин жамынып отурду.— Кудайдын сүйгөн пендесин киши кор кыла алабы? Элге сыр алдырбоо керек...

Даамдуу кызыл чай анын көңүлүн ачып, денесинин курушун тараткансыды. Ушул учурда өтүгүн тарпылдатып, кийими да, иреңи да чаң болгон бирөө кирип келди. Аны Кызылбаш өтүгүнүн дабышынан гана зорго тааныды. Жигиттин кара чапаны менен тебетейи бопбоз, иреңи көрдөн чыккандай купкуу, мандайынан жана жаагынан аккан терлери суусу кургаган сайдай кашкайып калган. Көзү карышкырдыкындай кыпкызыл. Бул Боромбай эле.

— Ассаломалейкум? — Ал колун бооруна алып чөгөлөп отура калды.

Валейкум ассалоом!

Жол азабынан кыйналып, сүлдөрү гана калган жигиттин кебетесинен улам болуш чочугандай акырын гана сурады.— Жакшылыктын жьппааны барбы?

— Жок! Рарыбагыш козголуптур... Чабыш болуп солдаттар жеңди. Эл үрктү. Кытайга...

Солто аман.

— Ажап болуптур! Аксарбашыл...— Кудайберген кудайга тобо кыла баштады.— Жигиттер, жигиттер!

Сырттан эки жигит энтелешип чуркап киришти.

— Ат токугула. Баарыңар мени ээрчигиле!

Ооруп жаткан болуш чайга карабай, шашылып кийимин кийип, керегедеги камчысын көздөй басканда чаалыгып, эси эңги-деңги болуп отурган Боромбай анын эмнеге кубанганын түшүнө албай, чапталышкан көздөрүн ачуу үчүн аракеттенип, кирпичтерин төз-төз ирмей баштады. Бирок желим менен батталышкандай кирпичтери анын эркинен күчтүүрөк болду. Жабыла аттанышкан болуш жана жигиттеринин дүбүртү ага солдаттардан качып бараткан кыргыздарды элестетти... Боромбайдын көздөрү жумулуп, араа менен кыйылган теректен бетер салмак менен кыйшайып барып кулап калды.

— Байкуш ий, өлгөнү калган экен го...

БурУлкан аны кийизге жеткирүү үчүн эки колтуктан алып тартканда жигит ордуна козголбоду. Ошондо да башына жаздык коюп, үстүнө чапан жапты да, күйөөсү кеткен тарапка көз жүгүрттү. Жигитжалаңын ээрчиткен Кудайберген карамагындагы айылдарга барып, старчындарды жазалаган ээнбаштарды жигиттерине кердирип коюп сабатып, элге жарлык таратты:

— Кимде ким болуш менен падышанын буйругун аткарбаса, үй мүлкү таланып, өзү Сибирге айдалат. Журт, оң кулагыңар менен да, сол кулагыңар менен да уккула... Уюшпаган чачкынды букаралар топ жигиттүү Кудайбергенге катыла алышпады. Башка болуштар түгүл, падышанын төрөлөрү да бугуп калган көздө Кызылбаштын атка минип, айкырып чыгышын көргөн кишилердин бир катарлары «бул ушундай жолборс жүрөк, муну менен эрегишип болбойт» — дешип кеп кыла башташты.

* * *

— Пенде башка түшкөнүн көтөрүү керек. Эмне кылам десе кудайдын өз эрки. Мунусуна тобо.— Бостектин үстүнө чөк түшүп, колун бооруна алып отурган Субан өзүнчө күбүрөй баштады. Жалгыз уулу Абдыракман өлгөндөн бери карыянын көңүлүн комуз жана тынчы жоктугу гана күйүттөн алагды кылды. Жайыкышы дебей Султаналы менен кошо жарышып иштеп жүрүп, эки-үч жылдын ичинде саан уй, үч эчки күттү. Баарыдан да эгинге тоюнду. Абдыракмандан кийин тирүүлүктөн үмүтү үзүлгөн киши али да эл катарында кыбырап жүргөнүнө тобо кылбай кантсин. Зуура көтөрүп келген отунун эшикке коюп, күрмөсүнүн чөпчарын күбүп жатканда үйдө үргүлөп отурган Субан көзүн ачып алды да: «Кандай жаның жай таппаган кишисин» — деп айтабы деген ой менен сакалын көкүрөгүнө тиреп үргүлөй баштады. Аялы эринин жосунуна кубанган жок. Мыйыгынан күлдү: «Мунусу да жакшы». Бечара Субан кара жанын карч уруп жалчы болуп жүрүп, жандын рахаты жөнүндө билбей калган окшойт. Аялынын» бөзилдегенине болбой ушул убакка чейин өз үйүнүн төрүнө отура албайт, капшытта же улагада, калың төшөнбөй бир кабат кийиздин үстүндө гана чөк түшүп отурганы отурган. Эгерде Зуура болбосо, байкуш чал жашоо кандай экенин билбей жалчылыктын кесепети менен дүйнөдөн арманда өтмөк. Ар бир кишиге, анын ичинде малайга да жашоо керек экендигин Субан Абдыракмандын өлүмүнөн кийин, айрыкча, өз алдынча тиричилик кылгандан кийин түшүнө баштады. Буга себепчи аялы. Аялынын өзүн да, сөзүн да сыйлагысы келип, ошону үчүн үргүлөп отурат. Зууранын көзүнө чалы бир туруп алжыгансып, бир туруп баласындай ысык көрүнөт. Аксакалы жайкалып турса да, куулукшумдукту билбейт, аны сакалдуу бала деп атаса да болор эле. Бирок өмүрүнүн ичинде чалы менен тамашалашып көрбөгөн Зуура антүүдөн ийменет.

— Арманым чоң. Артында тукум болор туягың Жок. Кантейин! Бирок өзүм тирүү, он эки мүчөм соо болсо, сени кор кылбасмын, эркек баланын жоктугун билгизбесмин дегенсип, ал үргүлөгөн күйөөсүн жалооруй тиктеп туруп, коломтого төзөк калай баштаганда эшик жактан шатыраган калың дүбүрт чыкты. Өнө бою жылкыда өскөн Субан көзүн ачып, алаңдап калды.

Калың дүбүрт дал үйдүн түбүнө келип токтогондо ууктары карсылдап, үзүк, туурдук сыйрылып, керегелер качырай баштады.

— Чап!

— Сыйры!

Субан эшикке чуркап чыга бергенде көк союл башына тийип телпектей учуп түштү. Эси чыккандан эмне кыларын билбей кудайлап, үйдүн ичинде арыбери чуркай берди. Зууранын чыңырганын угуп, Султаналы балачакасы менен чуркап келип, арага түшмөкчү болгондо, Шадыбек старчындын камчысы аны тилге келтирди. Баканын ала чуркап, Шадыбекти чапмак болгон Атайды бир жигит артынан барып аты менен койдуруп өттү. Анын колундагы бакан Шадыбекке жетпей, аттын соорусуна тийди, Атай өзү жерге катуу жыгылып, тура албай калды. Аккыз жерде жаткан баланы камчыдан коргоо үчүн бакырып барып кучактай калды. Атай апасынын кучагында ыйлап жатып, маңдайы канга жуулса да, бетинен түгү чыгып, айбаттуу отурушкан Субан менен атасын көрүп, өзүнүн ыйлаганына намыстанды: кичинекей балага окшоп шолоктобоо үчүн көз жашын жеңи менен сүртүнүп, башын көтөрдү.

Боз үй бир заматта жер менен жексен болду. Союл кармашкан бир топ жигит үйдүн ичитышын артынып, өңөрүшүп, эшиктеги малдарды айдаган бойдон жөнөштү.

Субандын үй-бүлөсү как талаада калды.

— Катуудан казан, жумшактан күл калсын.— Шадыбектин үнү гана угулуп жатты.

Ооба, казаны менен күлдөн башка эч нерсе калган жок. Бирок казан да эки бөлүнгөн.

Булар Кызылбаштын сөзү менен ээликкен Тыныбек байдын жигиттери эле.

Бай эрк талашкан малайдан өчүн ушинтип алды. Намыскөй Султаналы бактысы жок тууганын талаага калтырбоо үчүн ар кимден кийиз, кереге, уук кураштырып ошол эле күнү Субанга алачык жасап берди. Бир сыйра кийиз, төшөнчү жана идишти өзү кошту. Субандын ырысына анын ороодогу эгинин байдын жигиттери билбей калышты. Быйыл кургакчылык болуп, элдин башына кыйынчылык түшүп турганда эгиндин шарапаты менен ал тентибей, өз журтунда калды.

Эгерде байдын жигиттери Субандын малын таштап, ороодогу он чакты бут эгинин алып көтсө, кыйын болот эле...

Султаналы намысы үчүн туталанды. Айбан Тыныбек атасынын ашында Султаналынын кылган кызматын билбеди. Анысы аз келгенсип, бүгүн жигиттерине сабатты.

Алсыздарга жардам болор киши кыргыз эмес, орус арасынан да табылбоочудай.

Николайдын иниси Анатолийди кечээ күнү полиция камакка алыптыр. Николай да коркконунан үйдөн чыкпай калыптыр.

Беш канат кенен үйдө жашоого көнүп калышкан Субандын үй-бүлөсү эшигинен жөргөлөп кире турган алачыкка корголошту. Субан чөк түшүп, ойго чөмүүдө. Аялы менен кызы көздөрү шишигенче ыйлашып, баштары ооруп, улутунупулутунуп отуруп калышкан.

Айылдаштары бир сыйра келишип, мүлк-сүлк чогултуп беришкенден кийин аяктары тыйылган. Минтип журтунда көз жашын төгүп калган жалгыз Субан эмес... Ал эми Султаналыга окшоп камчы жеп, тил угуп, ыза болгондор толуп жатат. Бирөөгө кайрат айтып, кеңеш бере албай ар ким өз алдынча дал...

Түндүгү туюк, эшиги ачык алачыктын ичи күүгүмдөнүп баратты. Адатта Субандын бүлөсү бул убакта үйдө отурушуучу эмес. Чал менен кичинекей кызы мал менен убараланышып, Зуура сүт бышырып, кечки оокаттын камылхасын көрүүчү. Тагдыр аларды ошол түйшүктөн арылтып, ар кимисинин буту-колун байлап отургузуп койду.

Бактысыз өмүрдү эскерткенсип батып бараткан күн Зууранын жүрөгүн туйлатты. Ал өзүнүн кубанычсыз секелек учурун, биринчи күйөөсүнүн тилегин, акырында Субанга кошулуп байдан башын куткарышып, максатка жеттик го деген ишенимдери жөнүндө ойлонуп отурган. Жок, ал тилегине али жетпептир. Мындан ары да жакшылык болору бүдөмүк. Мурда керт баштарынын боштондугу, өз алдынча жашоону алдыларына максат кылып коюп, азаптозокту тоотушпай турмуш менен күрөшүп келишкен эле. Азыр көз алдына тутар максаты да түгөнүп, жээги көрүнбөгөн терең көлгө чөгүп бараткандай сөзишти.

Зуура мунга батып калган абышкасын көрүп зээни кейиди. Жалгыз баласынан ажырап, өмүрүндө кордуктан башканы көрбөгөн абышкасын аяды, «тирүү болсом жалгыздыгыңды билгизбесмин» деген антын эстеп, кайраттанды. Күрмөсүн топчуланып, көйнөгүнүн жеңин түрүнүп, жепирейген эшиктен жөрмөлөп чыкты. Соо калган үйлөрдөн түтүн булап, кишилер чурулдаган малдарын кайрып жүрүшөт. — Биз башкалардан кем белек? — Зуура да тиричиликке киришти.

Тыныбек байдын жигиттери бүгүн үймүлктү талаганда кетмен менен күрөктү байкашпаганбы, же аны буюм катары эсептешпегенби, айтор, калтырышып кетиптир. Эң зарыл буюм ушулар. Зуура дароо кемеге казып, от жакты. Аккыз алып келип берген ундан камыр жууруп, нан жасады. Кызы чай кайнатты.

Субан башын көтөргөндө толукшуган алтын ай күлмүндөп нурун чачын турган эле. Бет маңдай жагынан алоолонгон от көрүндү. Дүйнө караңгылап, очогуна ажырап калгансыган кишиге бул жакшылыктын белгиси катары сөзилди. Кемеге менен от кайдан пайда болду? Ушул укмуш көрүнүштөрдөн аялынын сөөлөтү ашкере бөлүнгөнсүйт. Эгер Зуура болбосо дүйнө ага караңгыланып, жаркыраган оту да өчүп калчудай.

Эркек башы менен кайгыга алдырып койгонун байкап Субан намысына келди. Бул үйдүн ээси менмин го, башка түшкөн кыйынчылыкты мен көтөрүп, катынбаламды багышым керек эле го... Ал кайраттаныммыш болду, бирок аялына өтө ишенип, ага сүйөнүп калганын мойнуна алды. Тиричилик ушундай: эрдикатын эришаркак болбосо жашоо кыйын...

Субан менен Зуурада байдан башын куткарышып, өз алдынча жашоодон башка чоң тилек жок эле. Ошол тилек орундалып, эл катарына кошулушкан. Бирок бактылуу турмуш көз ачыпжумганча бүлүнүп, эзелки таз кейпине келишти. Жалгыз ал эмес, далайлар жабыр тартышпадыбы... Аларды зордук менен кордуктай эч ким коргой албады. Арага кийлигишмек болгон Султаналы менен баласына да таяк тийип, кыңк эте албай туруп беришти. Үйү таланбаганы болбосо ушул учурда Султаналынын Субандан кандай артыкчылыгы бар? Зкөө да алсыздыгын билишти.

Үйү таланганга чейин Субан кудайдан кийин эле Султаналыга ишенчү. Султаналы ага канча жолу жардам берип, эл катарына кошту. Бирок бай менен болуштун каарына туруштук бере албады. Ошондон кийин Султаналы тиричиликте жардамы болгону менен өмүрүнө калканыч боло албасын Субан баамдады.

Бүгүнкү таланган, чабылган жана жөн эле көк келтекке жанчылуу менен жазаланган букаралардан улам Субан менен Зуура кырсык көптүн башына келгенин көрүштү. Болбосо алар мээнеттен качкандыгы, же бекер оокат издегендиги, же бирөөгө кыянат кылгандыгы үчүн кордук көрүшкөн жок. Башкаларга окшоп ак ниеттүү жана адал мээнеттүү болсо да акыйкаттын жоктугунан жазаланышты. Алар жалпы букаралар жакшылык көрүшмөйүнчө жалгыз бири жарыбай тургандыгын элес-булас түшүнүштү. Бирок жалпы кембагалдар жакшылыкка жетеби? Бул суроо түпсүз жана учу-кыйырсыз.

Азыркы абалдан, Султаналы өзүнчө тыянак чыгарды, Он эки мүчөсү түгөл, үйү үстүндө, аты астында болсо, ал эч убакта кор болбоймун деп ойлоочу. Тыныбектин кыянаттыгын билсе да тууган кыйышпайт, алыс кетише албайт деп ойлоочу. Бирок ден

соолук, мүлк жана тууганчылыгы менен тилегенине жетмек түгүл, бүгүн ит кордугун тартты... Киши кишидей болуп эркин жашоо үчүн дагы башка нерселер зарыл сыяктанды. Бул кандай зарылдыктар? Ал үчүн өйдөдө өбөк, ылдыйда желөк болор таяныч керек эле. Эгерде ошондо таяныч тапса эч кимге намыс бербей, теңдикке жетем го дейт.

Жазалангандардын арасында Мыктыбек да бар. Ал башкалардан көбүрөөк жабыр көрдү. Балбан жигитке кеги кайнаган Шадыбек анын колу, бутун таңдырып, көйнөкчөн көмкөрөсүнөн жаткырып коюп, өзү чарчаганча кызыл камчыга алды...

Болуштун жазасынан кийин падышалык бийликтин «элди жоошутуу чаралары» башталды. Айыл арасында солдат алууга буйрук болуп жана падышага каршы сөз айтышкан кишилерди камакка алышты. Ордуна турбай калган Мыктыбекти атка өңөртүп, түрмөгө алып жөнөштү.

Элдин паанайы түшүп турган убакта тагдырына ызалуу Султаналы өзүнө жана баласына аттай арка, тоодой медеп, Кызылбашка куда түштү. Болушта Атайга берер кыз жок эле, бирок Султаналы келинге зар болбой, жекжаатка зар экендигин сөзип, кабырга туугандарынын бир кызынын башын байлады. Эми мага Тыныбек болсун, Шадыбеги болсун, эрегишип көрсүнчү» деп Султаналы тың сүйлөй баштады. Мүмкүн бул кудалыктан анын душмандары аздап жалтангандыр. Баласы экөөнүн тагдыры ушуну менен чечилип калдыбы, же дагы да башка түшөр кыйынчылыктар барбы, аны болжоо кыйын болсо да, камбыл атанын көңүлү тынгансыды.

«Атай Кызылбаштын кызын алмак болуптур» — деген сөз элге дүңк этти.

Боюн түзөп, кимдин ким экенин байкай баштаган боз улан эмне үчүндүр колуктулуу болгонуна маани берген жок, анысы өзү теңдүүбү, сулуубу, сертпи — аны да билбеди. Субан, Султаналылардын зулумдардан кордук көргөнү, Мыктыбек менен бир катар жигиттердин камалышы, эл ичиндеги кайгы анын көңүлүнө бекем орногон эле.

* * *

Таң менен кошо ойгонгон Аккыз көзүн ачар менен жууркандын жакасын каптаган бубакты көрүп, чыйрыга түштү. Боз үй жабуусунан бери агарып, Султаналынын оозунан чыккан деми Тыныбектин моруна чыккан түтүндөй бурулдайт. Атай чүмкөнүп уктап жатат.

— Капырай, суук кантер экен? — Аккыз малдын алдындагы чөбүн жаңыртып, уйларын сааш үчүн ичиркенгенине карабай төшөктөн турганда ашкана жактан чыйпылдаган үндөр угулду. Чычканбы? Быйыл бул оңбогурлар эпсиз көбөйдү. Чыйпылдашкандар чычкан эмес экен. Коломто менен ашкананын ортосунда сорондошуп секирип, бирдеме оттоп жүргөн таргыл чымчыктарды көрдү.

— Жут чымчык. Ий байкуштар, баш калкалар жер табалбай үйгө кирип келишкен экен ээ.

Чилденин чыкыраган суугун биринчи сөзүүчүлөр ушул чымчыктар. Көпчүлүгү суукка туруштук бербей кырылып калат да, тирүүлөрү сарайларга жана үйлөргө кирип келишет. Суукка боштугу үчүн кишилер аларды жут чымчык деп аташат.

Колдо өскөн канаттуулардан бетер үйдүн ичинде өз эркинче жүрүшкөн жут чымчыктарды Аккыз бир топко чейин карап турду...

Эшиктеги көрүнүштөр мындан да үрөйлүү. Асман чайыттай. Айталааны ак кар чүмкөгөн. Шамал жок. Бирок чилденин суук тили бетибашты зыркырата жалап турат. Үйдүн бет маңдайындагы дөбөдө отурган кузгундар кишиден чочуп да койбойт, бир нерсе күткөнсүп, ормoe карашат. Тээ төмөнкү жол алдында калдаңдаган жорулар, карга, кузгундар толуп жүрүшөт. Аккыз ошол тарапты узакка тиктеди. Жол боюнча малдын өлүгүнөн көрө кайырчылардын өлүгү көп учуроочу эле.

Аккыз кайгырып турганда жонуна таңылчак көтөрүп, колуна таяк кармаган чоң киши айылдан узап чыгып, ошол азаптуу жолго бет алды. Бул Мыктыбек балбан эле.

Жоомарт эрдин колун кескен жокчулук балабакыралуу немени алсыз бечарадай кыйнады. Кызылбаштын каарына калгандан бери ага эч ким каралашпайт. Мыктыбек жалгыз атын сатып, бир аз акчасына талкан сатыа алып, аны балачакасына калтырып, өзү жүгөрү алып келүү үчүн Кетмен-Төбөнү көздөй бараткан. Жолго жалгыз жана жөөжалаң чыкты. Ишенгени күчү менен таягы.

Айылдардын көрүнүшү быйыл бөтөнчө: каерде болбосун, кайырчылар жана аларды аңдыган каргакузгундар.

— Кудай артын өзүң оңдой көр! — Аккыз чакасын көтөрүп сарайга кирди...

Күн чыга Султаналынын үй-бүлөсү тегиз турушуп, эртең мененки чайга жаңы гана отурушканда эшиктен орто жашаган аял эски чапанынын жакасын кымтылана албай, элечегин кыйшайта оронгон калыбында кирип келип, жыгылып кетчүдөй ыргалып, керегеге сүйөнө калды.

— Олда бечарай! — Бет сөөктөрү оркоюп, көзү ичине тарткан карып аялды Аккыз колтуктан сүйөп, оттун боюна олтургузду. Анын оозу карышып сүйлөй албай, отко алаканын, маасычан бутун кактап, денесине жылуу киргенден кийин гана тили күрмөөгө жарады.

— Бери дасторконго жакын отур... — Анын алдына чай коюшту. Аял оозуна чыны алып барганча Атай көз ирмеген жок.

— Ээрчиген балаңыз кайда? Аял укмаксан болду.

Баланын кайда экендиги бардыгы үчүн түшүнүктүү... Оор тынчтык ийинден баскансыды.

Бир аз күн мурда бул аялдын кыякчы абышкасы боло турган. Алар бирөөнүн үйүнө келишкенде абышкасы эски жыгачтан эптеп койгон кыягын киндигине такап, күү тарта баштоочу. Аспабы алгылыктуу болбогону менен күүсү уккулуктуу эле. Абышка кирип келери менен эки көзү ашканадан өтүп, кыягын тартатарта денеси солкулдап кыялдын бешигинде термелүүчү. Анысына караганда чоң өнөрлүү болуу керек эле.

Абышка жок болсо да кыяктын мундуу дабышы Атайдын кулагында жаңырып турду. Ал күү эмес эле мундуу тилекке окшоду...

Оттун табы жана ысык чай суукка кайыккан ачка аялды жандандырды.

Аккыз муну кантсек дегенсип күйөөсүн суроолуу карады. Султаналы ойлуу, жооп кайтаруунун ордуна кызыл чокту тиктейт. Аял кайырдуу адамдарга батасын берип, жер таяна турмак болгондо Аккыз аны токтотту:

— Каякка барасың?

Каякка барарын өзү да билбеген аял алсыз ээгин көтөрүп койду. Бет алган жакка кете бермек.

— Ишенген жериңиз болбосо, биздин үйдө жүрө бериңиз.

Кишиден мындай сөз күтпөгөн жесир уккан кулагына ишене албады.

— Кааласаң биздин үйдө кала бер,— деди Аккыз экинчи жолу кайталап.

Кайырчы аял укканына эми гана ишенгендей магдырап отуруп калды.

Султаналы каршы болгон жок.

— Бая күнү эле ушинтпей! — Атай сууп калган чайын жутту.

Кече эле күлкү, тамаша жана күүдөн башканы билбеген Атай өзүнө түшүнүксүз, түйшүктүү суроолорго башын айлантат. Турмуш мурда эле ушундай беле? Же турмуштун кыйынчылыгы быйыл өзгөчө күчөдүбү? Мурда да ыйлагандар болчу эле, бирок кургакчылык, каатчылык, ачарчылык күч алганына караганда, турмуш барган сайын кыйындаганы сөзилет. Эл мөгдөп турган убакта Жантакпайдын күүлөрү көңүлүнө көбүрөөк келет.

Кең-Колдун бир бурчунда жатып алып, турмуштун зарын тарткан чалдын күүлөрү азыркы кайгынын баянындай туюлат.

1916-жылдын жайындагы кургакчылык — эгин өнбөй, чөп куурап кетиши, кыштын каардуулугу жана малдын өлүмү менен элге ачарчылык кириши ушундайча башталган.

Миңдеген кыргыздар, казактар тентирешип, ач бел, куу жолдо, карга менен кузгунга жем болушкан...

Колукту

Тыныбек бай токолунун үйүндө, ооруганы же соо экени билинбей эшикке чыкпай чепкенин чүмкөнүп жатканына бир топ күн болду. Анын эмне үчүн жатканы менен эч кимдин иши жок. Бир убакта бай токолунун үйүнө ушинтип имерчиктеп калганда берки аялдары чычалашып, күйүнүшүп калар эле. Азыр алар да унчугушпайт. Андай болсо байга эмне болду? Малы дале баягыдай жер жайнайт, аны баккандар — жалчылары. Аты астында, үйү үстүндө, багы башында.

Ооба, ошондой. Бай ушинтип ойлойт. Антейин десе, эмне үчүн кече чак түштө, умурай журттун көзүнчө Султаналыга намысын алдырып айылга шылдың болду?

Султаналы атчан бастырып келип, байдын жайылып жаткан малдарынын арасынан музоолуу уюн торпогу менен кошуп айдап кетти. Байдын жалчысы Алымбайдын каяшасына «Субандын ую үчүн барымта» деп бир ооз гана жооп кайтарды. Алымбай ошо замат кожоюнуна чаап келип, болгон ишти билдирди. Тыныбек жигит-жеңеңин жыйноо жана Султаналыны жазалоонун ордуна башын шылкыйтып отуруп калды. Бай ошол бойдон токолунун үйүндө, көрпөчөсүн төшөнүп, чапанын жазданып, кара чепкендин астында ойго чумуйт. Башынан багы тайып баратканын баамдайт. Корот. Өмүрүндө каяша сүйлөбөгөн Султаналы башына чыкты. Кыңк этишпеген кедейлер теңтуш. Заман өзгөрүлүп баратат. «Акыр заман» деген ушулбу деп ойлойт Тыныбек. Султаналыны кутурткан экинчи нерсе — кудасы Кызылбапгган деми. Ал болуштуктан калганы менен эл арасында дагы эле таасирлүү. Тыныбек кап-каяктагы чоңдор менен жекжаат болгончо айылдагы Кызылбаш өңдүү манаптарды колго албаганына арманда. Тиги, кедей болуш Райымбек да Султаналынын сөзүн сүйлөйт.

Бай өз өмүрүндө биринчи жолу шагы сынып, намысын алдырып, башкага кор болгону ушу. «Өлөйүн дейт — жан таттуу, кирейин дейт — жер катуу» дегендей, айласы түгөнгөн.

Жабыккан жаныма сеп болор бекен деп, токолунун үйүнө келип коргологон. Айсалкын өзүнүн жаштыгы, сулуулугу жана кылыгы менен кары күйөөсүн кээде көңүл чөгүүдөн сактап калчу эле. Бу жолу андан да арга жок.

Жупуну турмуш, үнөмдүү жашоого токолун өзү үйрөткөн Тыныбек андан эмнени күтөт? Айсалкын күйөөсүнүн жанына отуруп, башын укаламыш болот. Териси калың, майлуу башка келиндин назик жана күчсүз колунун даремети жетпейт. Жаш токол айранга талкан чалып, же каймакка аралаштырып берет, кымыз сунат. Бай алдына келгендин баарын жейт да, ныксырап уктап, коңурук тартат. Уйкусу канганда дагы беймазаланат.

Эки ортодо токол убара. Күйөөсү эс алып жатканын, оорусу же кайгысы бар экенин түшүнө албайт. Ал уктаганда гана тынчыйт. Ойгонуп, ооналактап, тынчы кете баштаганда улам бир тамактын башын кураштырып отуруп чарчайт. Күйөөсү кандай оокат болсо да «жок» дебейт жана оңой менен тойбойт.

Арадан бир топ күн өттү. Тыныбек түнкүсүн да оокат ичүүчү болду.

Күндүз, түнү тыным албай Айсалкын жүдөдү. Малайларды улуу абысындары, токолго эрегишкенсип жибериппейт. От жагуу, оокат бышыруу, үйдү жыйноо, жалгыз өзүнүн мойнунда.

Күйөөгө жаштайынан тийип, байдын колуна туш келип, күйөө деген эмне, турмуш деген эмне экенин байкабай жүргөн Айсалкын күйөөсү үйдөн чыкпагандан бери андан жадап бүттү. Ал турсун, күйөөсүнөн иренжип, аны ичинен жек көрө баштады. Өзүнүн бакытсыз экенин, турмушка чыгуу жана жашоо мындай болбосун сөзө баштады. Бирок башка арга жок экендигин ойлонуп, заманасы куурулду...

Көзүн чоң ачып алган Тыныбек келинчегинин ыйлап отурганын көрдү. «Байкушум

менин абалымды түшүнүп боору ачыган экен» деп ага ичи жылыды.

— Эркем! — Бай ыңгыранып, тамшанып койду. Айсалкын жанындагы көнөктөгү кымыздан толтура

кесе куюп, ага сунду. Бай башын көтөрүп, бир жутуу менен кесени көмкөрүп койду.

— Эркем! Күн кайсы убак?

— Бешим. Жел жүрүп калыптыр.

— Алымбайга айтчы: Тоймат бийди чакырып келсин.

— Өх! — Күйөөсүнүн тирүүлүк ишаратына токол эс ала түштү. Боюн керип, көзүнүн жашын сүртүнүп, эшикке жөнөдү.

* * *

Тоймат бий баягы дөбөдө карыялардын арасында отурган эле.

Дөбөгө мурдагыдай тандалган кишилер гана чогулбастан, айыл ичиндеги

аксакалдардын каалаганы келип отуруп, кепке-сөзгө аралашчу болгон.

Азыр мында бийлик кылган Айтыке. Атабек анын төмөн жагына отуруп алып, «сиздики туура» — деп Айтыкени жактап калган. Абышкалардын ичинен бул жерге басып келбегени — жалгыз Субан.

Тоймат белин бүкчүйтүп, топко капталын салып, көңүлсүз. Бирок кулагы кепте. Ал азыр заман кандайча өзгөрүлгөнүн түшүнө албай отурат. Падыша тактан куласа, дагы бири анын ордун ээлеш керек эле. Эзелден берки салт алдын үстүн болуп, падыша алтын тактысы менен кошо кулап, бийлик жалпы кедей-кембагалдарга келиши акылына сыйбайт. Кызылбаш менен Тыныбектер турганда «оозуң кайсы?» десе, мурдун көрсөтүшкөн шордуулар элди кайсы кебетеси менен, кантип башкарышмак. «Кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт» — дегендей, алар көп узабай урап түшмөк. Тоймат бий ошону күтөт. Дөңгө келип, өзүнө тең эмес томаяктардын арасында сөзгө кулак түрүп отурушунун себеби да ошондо. Айылда, Талас ичинде жана жалпы эле эл арасында болгон жаңылык мына ушул жерден угулат.

Убакыт өтүп баратат. Тоймат бийдин ойдогусундай болбой кедей болуш Райымбек бийликтен түшпөйт. Кудайберген кайрадан качан тизгин кармары белгисиз. Мынаана, баары өз ордуна келет деп үмүттөнгөн бийдин тилеги аткарыларыяткарылбасы күмөнгөр. Тоймат ушу какыраган, топураган томаяктар өз оокатын өткөрүшө албай жүрүп, бийликтин үдөөсүнө кантип чыгып жатканына түшүнө албайт.

Дөңдө отургандардын сөзү, талашы да тереңдөөдө.

Жакшылыктын кечи жок дейт. Тоймат эртеңкиден үмүт үзбөй зериккенде дөңгө көлүп, эл ичиндеги жаңылыктарды угат. Бирок өзү аңгемеге көп катышпайт. Кээде кулагына жакпаган сөздөр айтылса да, укмаксан болот.

— Төңкөрүш деген эмне? — Мыктыбек көптү билген

Айтыкеге суроо менен кайрылганда бардыгы тынчтана түштү.

Ошону билбейсиңби? — Айтыке сакалын сылап

койду. — Төңкөрүш деген төңкөрүп салуу — заманды алдын үстү кылуу. Ошондой эле болбодубу: — Кызылбаш, Тыныбекке окшогондор алдында калып, кара таман кедейлер алардын төбөсүнө чыкты.

Туура! — чалдар күлүп калышты.

Тойматтын кыжыры кайнады, чекир көзүн Айтыкеге кадады.

Былжыраган сөз! «Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат» — дегендей, оозуна келгенди оттойсун. Кызылбаш тирүү болсо эч кимди төбөсүнө чыгарбайт. Байсыз оокатыңар өтөбү? Оокат байдан, ажал кудайдан. Томаяктар бийлесе да оокаттары байлардан.

— Туура айтасыз. — Айтыке сылапсылап дагы чымчып өттү. — Байларыңыз сыйлаганынан берип жатыптырбы? Коркконунан берип жатышат. Мурунку заман болсо, ченине жолотушат беле? Төбөсүнө чыгарганы ошол эмеспи!

— А да болсо кудайдын амыры. — Тоймат кызыл кекиртектигине салды. — Мал

менен дүнүйө кимге оошпогон! Ошо да сөзбү!

Тыныбектин жигити келип, талаш токтолду.

— Бий! Сизди бай чакырып жатат,— деди жигит ат үстүнөн.

Тоймат бийликтен калса да, көнүп калган кишилер бий деп аташса, ыйманы кубат таап калат. Таламайга түшүп, көңүлү бузулуп отурган неме жигиттин сөзүн уккандан кийин байдын үйүн көздөй басты.

Бай конок болуп кетүү үчүн гана чакырбаганы белгилүү. Кысталышта ал бийден акыл сурап туруучу эле.

Тыныбектин үй-бүлөсү конок күтүүдөн башка учурда тиричилик менен иши жок, жайжайында отурчу. Азыр бай эмне үчүндүр эки жагын кылчаккылчак каранып, өз алдынча беймазаланат. Күрп болгон улардай олчойгон байбиче күйөөсү менен бийдин оозун жалжал тиктейт.

— Заман оңолор бекен, бий аке? — Манат эринен мурда озунуп, сөзгө киришти. — Байлар камалат экен деген сөз бар... Кудай сактай гөр ай!

Тыныбектин кабагы салыңкы. Бийдин укканы да ушундай. Алардын көңүлүн соороторлук жоопту кайдан табат, замандын акыры кандай болоруна өзүнүн да көзү жетпегенин айтса, булар ого бетер мүнкүрөшө турган. Кайрат айтуудан башка даба жок.

— Ушак сөз... Бай болбосо, ушу томаяктардын оокаты өтөбү? Сааны кимден? Байдан. Азыгы кимден? Байдан. Унаасы кимден? Байдан...

— Ылайым эле ошондой болсун! — Манат кудайга сыйынып, келме айтты.

Тойматтын алдына чоң көнөк кымыз коюлду. Иче иче сөз кызыганда Тыныбек сырын чыгара баштады:

— Ким камалат, ким жашайт, аны ким билсин, кудайдын каалоосундай болор. Сизден сурап акылым башка. Дүнүйөм түгөл, башымда дөөлөтүм турганда эки балага энчисин бөлүп берсем дейм... алдыда кандай замандар болот... Аталык карызыман кутулайын деген ак ниетим бар...

— Кудай тилегинди берсин? — Тоймат күбүрөп бата кылды... — Ошенткениң жакшы. Баланын энчисин берүү — карыз... Атанын балага карызы: төрөлгөндө жакшы ат коюу, өнөр үйрөтүү, үйлөнтүү, төртүнчүсү — энчисин берүү. А, бала болсо, Ата-эненин карызынан өлгөнчө кутулбайт.

Ушул сөздөн улам Тыныбек балдарымдын карызынан куп кутулат экенмин деген ойго келди. Улуу баласынын аты Зоотбек, эр болор бекен деп атын тандап койгон, бирок анысы малдан башканы билбеген момун чыгып калды. Кичүүсү Мамат — сүйгүнчүгү жана ишеничи; заман кыйчалыштабаса чоң манап болуп, эл башкармак, али да кишиге жемин жегизбей турган азамат болот го деп үмүттөнөт. Эки баласына тең өнөр, билим үйрөтө албады. Кыргызга өнөрдүн кереги деле жок, мал багууну же эл башкарууну билсе жетишет. Ал да өнөр. Балдарын үйлөндүрдү, карызынан да кутулду, экөөнүн аялы тең тектүү жерден.

Тыныбек бай эмиш-эмиш сөздөн улам келечегинен кооптуу. Баштагысындай болуп, бир айылды каалаганындай башкарып, көңүлүнө жакпагандарды каалашынча жазалоодон калды. Балким өкмөт малды алып коер. Байларды жоготор. Баары колдо турганда балдарынын көңүлүн ыраазы кылып, акыркы аталык карыздан кутулуу керек эле.

Тыныбек бий менен бир акылга келгенден кийин эки уулун чакыртып алып, карызынан кутуларын айтты.

Мал менен өлүү дүйнө үчкө бөлүндү. Үчүнчү бөлүгү байдын өзүндө калды. Анда балдарынан жана аялдарынан жашырып катып жүргөн кымбат баалуу буюмдары бар эле. «Алдыда дагы кандай замандар болот?» — деп, аны жашырын бойдон калтырды.

Тыныбектин балдарына энчи бөлүп беришин уккандар эп көрүштү. Кайсы бирлери аны

«ата ушундай болсун» —
деп макташты.

Бул кабар өз теңдигине жетип, кеткенден кегин алып, айылдын кадырман карыяларынан боло баштаган Султаналыга жаккан жок. Анткени Султаналы жалгыз уулу Атайга энчи бөлүп бермек түгүл, ушул күнгө чейин үйлөндүрө элек болучу. Аны менен тең Мамат азыр үйлүү жайлуу, миң кой, үч жүздөн ашуун каранын ээси. «Сасыган бай, бу жолу да менден озуп кетти» — деп ойлойт Султаналы. — Кантейин, тагдыр ушундай болсо, Тыныбек менен эрегишип, Кызылбаш менен куда болдум, байдан өчүмдү алдым. Бирок экинчи жактан жеңилдим: уулумдун колуктусу жаш, эми Кызылбаштын башын аттап, башка куда күтүүгө болбой, өз колумду өзүм байладым. Турмуш акылга, айлага көнбөйт окшойт го».

Мүмкүн кичинекей кызга кудалашканы үчүн Атай да нааразыдыр.

Маматтын үйлөнүшү жана Тыныбектин балдарына энчи бөлүп бериши Атайдын капарына да келген жок. Айылда кыз узатып, келин алгандар көп. Мамат ошондойлордун бири да.

Бою өскүлөң тартып, муруту көөлөнүп, оттуу кара көздөрү дайыма күлмүндөгөн боз улан Атайды кызыктырган ыр менен күү, тамаша. Мындай нерсе аш менен тойдо, жаштардын кайнаган жеринде. Оюнтамашага өзү теңдүү балдардан мурда аралашса да, үйлөнүү жагынан алардан кеч калышынын себеби да ушунда.

Бир убакта үйдүн жанындагы бака теректин түбүнөн жана Субан абышканын жанынан алыс жылбаган бала азыр үйгө токтобойт. Чакыруудан колу бошобойт. Кээде аптасына жоголуп кетет.

Тыныбекти атасынын ашында Токтогулга жолуккандан бери Султаналы уулунун өнөрпоз болушуна каршы чыгууну токтоткон. Ага кам көрүп, үйүнө чоң ырчы, комузчуларды чакырат, баласынын өнөрү өсүшүнө көмөкчү.

Султаналы уулунун кандайча чоңойгонун элес албай калды. Анын үстүнө падыша тактысынан кулап, анан Коренский чыгып, падышанын соңунан жоголуп, заман өзгөрүп, убакыт да төз-төз өтүп бараткандай сезилет... Ушу башаламан жылдардын ичинде баласы татынакай ырчы жана комузчу болуп чыга келди.

Карт ата эми анын келечеги жөнүндө ойлойт. Атай элге кадырлуу чоң комузчу болор бекен же жоронун тегерегинен кетпеген майда өнөрпоз болуп калар бекен? Чертүү, үнүнүн келишимдүүлүгү жагынан, кең пейилдүүлүгүнөн кадиги жок. Атасын чоочуткан: уулу эр жетсе да, токтолбогону, дүнүйөнүн көзүнө карабаганы, жан-сактоо жайын ойлобогону...

Атай төмөнкү айылда бир жума жүрүп, үйүнө кайрылып келгенде Султаналынын шеги дагы бир жолу ырасталды. Анын ат кошчусу болуп жүргөн, куудул сымал көсөө киши үйгө кирер менен Атайды мактады:

— Султаке! Ушундай баланы өстүргөнүңүз үчүн сизге миң мертебе ракмат. Арыкбайдын үйлөнүү тоюнда балаңыз өнөрүнүн дарамети үчүн бир кунан өгүз беришти. Шыралга сурагандар алка жакадан алганда балаңыз: «мына, өзүңөр бөлүп алгыла» — деп чыга берди. Бул өгүздү тогуз козуга алмаштырып, тогуз киши олжолуу болдук. Бала ушундай болсун!

Султаналы мурутун чыйратып, аны алая карады:

— Анын эмнеси эрдик?

— Жолборс алганына кубанбайт, чалганына кубанат. — Көсөө киши кудундап деле кубанычы тарабай отурду.

Султаналы каарданып:

— Жаш баланы өңчөй арам тамактар курчап алган турбайсыңарбы? Сен, көсөө, баягы жылы Дөөт болушка жигит болдуң, анан Кызылбаштын жугундусун ичтиң, эми менин уулума жабыштыңбы? Жогол азыр!

Көсөөнүн күлкүсү тыйылды. Бирок ал чоочуган да, уялган да жок. Кагуу менен

сөгүүнүн далайын башынан өткөрүп, көндүм болгон неме шашпай ордунан турду. Андан көрө Атай аны үчүн кызарыптатарып жер карады. Жеменин бир чети анын өзүнө да тийгенсиди.

Көсөө киши кеткенден кийин Султаналы ачуусун баса албай, кабагын үнүрөйтүп, көпкө отуруп калды. Эч ким үн чыгарбайт. Мындайда ал бир нерсе десе эле, оозунан заардуу сөздөр чубамак. Атайдын кайда болгонун, эмнелерди көргөнүн Аккыз да сурай албады.

Аккыз көз карашы менен уулуна учурашып, жөн жай сурашкансыды. Уулу ирени албырып, көзү жайнап турат. Мунусу сапардан кубанычтуу кайтканы. Энесин жалдырап көп тиктейт. Анысы — сагынганы. Чепкенинин оң ныптасы томпоет. Жигит ошо тарабын көргөзүп, көз кысат. Сага белек ала келдим дегени. Аккыз да «бери сууруп чык» дегендей баш ийкеди.

Чепкендин алдына катылган нерсе көйнөктүк карала шайы экен. Аккыз аны жазып, боюна ченей баштаганда гана Султаналы көңүл бурду. Ормоюп шайыны тиктеди. «Олжосун талаага чачып жиберсе, мында кайдан насип болсун» деп отурган ата, анын ырымга бир нерсе ала келгенине каниеттенди.

Ушул учурда үйгө Мамат мырзанын жигити Алымбай келди.

— Ассалоом алейкум!

— Вaleyкима салам! Жогору чык! — деди Султаналы. Алымбай Атайдын төмөн жагына отурду.

Султаке!.. Мамат мырза уулуңузду конокко чакырат. Башында Тыныбекке жигит болуп, далайды башынан өткөрүп, сыпайкерчиликти байкап калган Алымбай адегенде эле Султаналыга кайрылды. Эгерде түздөн-түз Атайга кайрылса, Тыныбек тукумун жек көргөн Султаналы уулун жибермек эмес. Алымбай кылдаттык кылып, Мамат мырзанын сөзүн түзөп айтты. Мамат Атайды конокко чакырбастан, «келип мага эрмек болуп берсин» деп чакырган.

Жигиттин сылыктыгына карыянын ичи жылый түштү:

— Жигитке кымыз куйгулачы!

Султаналы уулуна барып кел дегенсип, баш ийкеп, бирок сүрдүү карап руксат берди. Мунусу «Эсинди жыйып жүр» деген белгиси эле.

* * *

Чоң Саздын бир четине Мамат мырзанын аппак өргөөсү тигилген. Анын жанында чакан аппак үй. Бул Алымбай малайдыкы.

Тыныбек балдарына энчи бөлүштүргөндө Мамат менен келинчеги жаш болгону үчүн, аларга кызмат кылууга Алымбайды кошо берген. Зоотбек болсо, «өз жансактоомду өзүм аткарам» деп малайдан баш тартып, энчисиндеги жылкысын да өзү багууга киришкен. Койлорду багуучу башка.

Жаш мырза жашоону өзү билгениндей өткөрө баштады. Атасындай зыкым жана дүнүйөкор эмес. Берекеси төгүлгөн март. Үйүнө бир киши келсе да, беш киши келсе да кой соет.

Малайына да карамдуу. «Жаш мырзанын жалчысы самтырап жүрөт» деп айтышпас үчүн Алымбай менен Маананын үйүн жаңыртып, кийим-кечесин да жаңылаган.

Өмүрүндө биринчи жолу үстү-башы жаңырып, жакшы үйгө жетишкендиги үчүн Алымбай менен Маана мырзанын кызматынан баш тартышар эмес. ;

Чоң шашке болуп калган. Эл капкачан тиричиликке; киришкен. Малай токойго барып, өгүзгө отунду сылаа артылып келип, жагууга белендөөдө. Маана мырзанын түндүгүн ачып, самоор койгон. Кайнаган самоор нечен бөксөрүп, нечен толтурулду.

Бир маалда шайы жууркандын шуудураганы, «ах!» деп эстеген назик үн угулду.

— Күн жабыктан ылдыйлап калган тура! — Келин козголду бейм, колоң чачка тагылган күмүш чачпак шарактай түштү.

— Уйкумду качырдың, кап! — Мамат оодарылып көзүн ачты. — Күн чыккан го.

— Антпей эле чоң шашке...

Мырза жаздыктан башын көтөрүп, көзүн ушалап, көйнөкчөн отура берди.

— Маасым кайда?

— Шымымды алып берчи! — Күрмөм...

Мурдараак кийинген келинчеги анын кийимин бирден чубап бере баштады.

Мамат эс тартканы өз кийимин өзү кийинип көргөн эмес, бала күнүндө апасы кийинтсе, азыр бул милдет аялынын мойнунда.

Мырза желең чепкенин желбегей жамынып, ак калпакты алчыланта кийип, салмактана басканы менен жетиле элек балапан мүчөсү, жылдыздуу кебетеси анын али өспүрүм курагынан өтө электигин айгинелегенсийт. Чынында ал бала күнүндөгүсүнөн көп өзгөрбөгөн: денесн толмоч, шишимик нөз, боз улан болгон.

Согончогуна жеткен калың чачы эле жеткилең көрүнбөсө, тараз бойлуу, арыкчырай Уулжандын ажардуу иреңи жана жалтанчаак көзүнө караганда ал да он төрт, он беш жаштан ашпаган. Алар эшикке чыгышканда Алымбай менен аялы ийилип салам айтышты. Уулжан эмне үчүндүр кызарып таттарып терс бурулуп кетти. Мамат мурчуюмуш болуп алик алды.

Ээлери үйгө киргенче Маана төшөнчүлөрдү жыйнап үйдү шыпырып, тазалап койду.

Алар эртең мененки чайга жаңы гана отурушканда Мамат менен Седеп келишти.

— Келгиле! — Баары орундарынан турушту. Уулжан кайып энени урматтап жүгүндү.

Теңир жалгасын! — Манат ызааттуу келинине батасын берди — Алганың менен тең кары! — Ал төргө отурду, бир жагында уулу, бир жагын

Кайын энеси келгенден кийин Уулжан чайнек менен Маматты алдына жылдырып, чайды өзү куя баштады. Кийинки жылдардын ичинде Маматтын карындашы Седеп да тал чыбыктай боюн түзөп, көзгө көрүнө түшкөн. Иреңи апасыныкындай кызыл тору, тулку бою сындуу, оймолжун көз карашында мудалуу ой жана жароокерлик касиет жашырылгандай муңайым. Ал келер менен экеңесине ыктап, кулагына бирдеме шыбырады эле, экөө да токтоно албай бырс күлүштү. Иреңи жана мүнөзү жагынан караганда экөө жашташ жана ынак курбу сымал.

Кыз доору — өмүрдүн жарашыгы, оюн-күлкүнүн, таттуу кыял жана таза сөзимдин доору. Бирок бечаралар боолуу куштай болуп, атанын төрүнөн карыш жыла албай, күлкүдөн мооку канбай, таттуу кыялдын маанисин ача албай эртелеп эрге кетишет. Анда да жарпы жазылары күмөн. Кызыл гүлдөй буралып турган чагында айылдаш, коңшулаш курбулары болсо да жакшы. Болбосо, жеңеге күнү түшөт. Эгерде жеңеси жакшы болсо бир жөн, кишилиги болбосо, арманы атасынын төрүнөн башталат. Седептин Уулжандан башка сырдашар жана муңдашар курбусу да, жеңеси да болбогондуктан, ушул үйгө көбүрөөк имерчиктейт. Уулжан кожоюну жокто айылдагы кыз-келиндерди чогултуп баштаң таңышат, өздөрүнчө ырдашат, жаштык жана махаббат жөнүндө сүйлөшөт.

— Кыз, чайга кара! — Жеңеси анын алдына чыны жылдырды. Седеп нандан ооз тийип, чыныны кайра анын өзүнө узатып, кулагына шыбырады:

— Чайды орозосун жаңы ачкандар ичишсин... Капырая, байкем экөөңөр кантип табыштыңар?

— Күйөөгө тийгенден кийин сенин уйкучу болбогонунду көрөрмүн.

Кыз сөзүң суук дегенсип, кыйгачынан карап, жеңесин чымчыпалганда, байбиче алардын оюнун жактырбагандай эринин кымтыды.

Мамат ысык нанга бал каймактан илип жеп, чайдан шорулдата ууртайт. Күндө бир маал келип, акыл айтууну апасынын «эрте тургула», «үйүңөрдү жакшы күткүлө», «опур-топурду көп жолотпогула» деген сөзүн уккусу келбегендей мурчуют. Баласынын сиркеси суу көтөрбөй турганын байкаган байбиче кулак кагыш кылды:

— Күн чыкканга калбай туруп жүр, балам! Антпесең, кудай тааланын насибинен куру каласыңар.

Эрте турайын десе күйөөсү болбосуна көзү жеткен келин кайын энесине убада бере албай кысталууда. Муну Мамат түшүнүп, мурдунан күңк этти:

— Апа, мен азыр бала эмесмин, чоңоюп калбадымбы, өзүңөр аял алып бердиңер. Эңчимди да бөлүп бердиңер. Мен каалагандай жашайм. Атам экөөңөргө окшоп, малчыларга аралашып, майда тиричилик менен убара болгубуз келбейт. Биз жыргал доорон сүрөбүз. Мындан кийин кулактын кужурун албаңыз.

Байбиче терикти. Аны кичине дейин десе, үйлүү-жайлуу, короо-короо койдун, үйүр-үйүр жылкынын ээси. Катуу айтса кадыры калып, шагы сынар.

— Кудай өзүң шерменде кыла көрбө! — Байбиче жакасын карманды. — Келинине ыйман бербесе, уулуман кайыр жок. Кудай өзүң оңдой көр...

Жаш үй ээси менен чоң байбиче бири-бирин жактырышпай мурчуюшкан соң келин менен кыз да күлкүсүн тыйып, дагы эмне болуп кетер экен дегенсишип, элеңдешет. Седеп үчүн эркин отуруп, кенен сүйлөшүп, көңүл ача турган жери ушу агасынын гана үйү. Башка жакка барбайт, барса да тиричилик, мейман күтүү менен эле алагды болгон бүлөлөргө көзигип, кеткенче шашат. Бүгүн бул жер да көңүлүндөгүдөй болбоду. Кыздын ирени суз тартып, коймолжун кара көзү сүзүлүп жер карап калды. Жеңесинин шыбыры, жароокерленгени анын көңүл кирип жууй албады.

Апасы менен байкесинин араздашканы кыздын демейдеги көңүл чөктүсүн козгоп кетти. Анын сырын билген Уулжан кайын энеси менен күйөөсүнө ачууланды, бирок ачык аларга эч нерсе айта албай өз ичинен кошо кейиди.

— Ассалоомалейкум! — эшиктен кирип келген жигиттин саламы түнөрүп отурган бүлөнүн көңүлүн заматта алагды кылды.

— Алейкума салам! Жогору өт! — деп Мамат ордуна тура калды. Уулжан төргө көлдөлөң төшөдү.

«Дагы бир коногу келди го» деп Манат байбиче жактырбагандай күбүрөдү.

— Алымбай! Ээ, Алымбай, козу алып кел! — Мырзанын мурду эдирейип кубанып, үйүнө бүгүн биринчи болуп келген мейманга дасторкону берекелүүлүгүн көрсөткүсү келди.

Келген мейман Атай эле. Үстүндө кара чийбаркыттан сыртынан күмүш кемер курчалган. Башында шырымал кара көрпө тебетей. Комузун кучактай төргө отурганда сол колунун аты жогундагы күмүш шакеги жаржылдап көзгө урунду. Атай менен Мамат кичинекейинен бирге ойноп, бирге өскөн курбу болгону менен эс тарта баштаганы аталарынын пикир келишпегендигинин таасири менен өз ара катташпай, кимиси кандайча чоңойгонун баамдабай калышкан. Мамат аны көргөндө «оо, чоң жигит болгон экен» — деп болжоп, кийиминин жана шакегинин ага жарашып турганына кызыкты.

Атай болсо, бул үйдөгүлөрдүн эмне үчүн үтүрөйүшүп отурганын, байбиченин кыртышы сүйбөгөнүн этибар албады. Жаш мырзанын жасалгага толгон үйүнө: күмүш бакандарга илинген кымбат баалуу аң терилерге, ар түрдүү кооз кийимдерге, аттын жабдыктарына, кереге менен тең жыйылган жүккө назар салбай, оттуу көздөрүн үйдө отурган кишилерге бир сыйра жүгүрттү. Ал да Тыныбектин бүлөлөрү менен көп убактан бери аралаша элек болучу.

Анын көз карашы байбичеге токтолгон жок. Маматтын эртелеп үйлөнүшүнө таң калгандай аны бир аз тиктеп турду. Уулжандын баамчылдыгын көз карашынан байкады. Капшыт тарапта кере карыш кундуз тебетей кийген кызды көргөндө аны тааныбагандай кадала тиктеди.

Атай Седепти кичинекейинде да сейрек учурата турган. Анын кандай кыз экени, өңүтүсү да эсинде калбаптыр. Көңүлдүн түпкүрүндө уюган муз жаткандай коймолжун кара көзү менен муңайым тиктеген кыз башка жактан адашып келип, туш болгондой

туюлду.

— Седепти тааныбай турасыңбы? — деди байбиче бир жак ууртун жыйрып. Атай ыңгайсызданып, жооп кайтара албай калды.

— Сени ырчы болду, чертмекчи болду деп уктук. — Байбиче деле болсо кээрдүү.— Кана, өнөрүңдү көрсөтчү.

Кыз апасынын кээрдүүлүгүнө нааразы болгондой эринин тиштенди. Ага антпе дегендей ишарат берди. Байбиче ага көнбөдү:

— Кана, эмнеге мелтиреп отуруп калдың? Апасынын кыртышы сүйбөгөнүн байкаган Мамат да, ачуусун араң эле басып отурду. Алар Атайды таарынып, кетип калар бекен — деп чоочушту.

Атай таарынган да, тартынган да жок. Оюна бир нерсе түшкөндөй көздөрү жайнап, комузун толгойтолгой экиленте кол ойнотуп, так секирген бир жандыкты туурагандай күү чертти.

— Мунуң эмне? — Манат байбиче баягы калыбында сурады.

— Ээ, байбиче, «тебенээк ат, сүзөнөөк уй» деген күү упул.

Келин менен кыз бырс күлүштү. Мамат бир нерсени түшүндүбү же күүнүн атына күлкүсү келдиби, айтор каткырды. Олчойгон байбиче үйүн көздөй жөнөдү:

— Жүр, кызым!

Седеп кеткиси келбегендей кыйылды.

— Кыз мында калсын? — Келини туруп эшик ачып, ийменгендей акырын сүйлөдү.

— Мен анан өзүм жеткирип коём.

— Жүр дейм! Өңчөй бакшылардын арасында сага эмне бар?! — Байбиченин чындап ачууланганын көргөн Седеп аргасыздан ордуна козголду.

«Олда менин шоктутум ай!» деп, Атай кемпирдин ачуусуна тийгенине өкүндү. Седеп тура бергенде анын суусар тебетейинин кыруусуна кыстарылган темир комуз көзгө урунду. Айылдагы келинкыздардын көпчүлүгү, комуз кагышкандыктан, Атай ага анча маани берген жок, кетишине гана өкүндү.

Аңгыча Алымбай үйгө козуну жетелей кирип, бата сурады.

— Кемпирдин кеткени жакшы болду! — деди Мамат кудундап, — өзүбүз ээнэркин жыргайлы!

* * *

Седеп менен Мамат Тыныбектин ортончу аялынан. Зоотбек улуу аялынан. Бирок алардын баары Манат байбиченин колунда өсүп, тарбиялангандыктан, аны апа дешет, Бурулча менен Айсалкынды жеңе деп аташат.

Седеп ортончу апасынын үйүнө барбайт. Манат байбиченин «өз энесин тапты» деген кээринен коркот. Бири бирин түшүнө тургандай, жакынсынтып токол апасынын үйүнө баруучу. Экөөнүн ортосунда алтыжети жаш гана айырма бар. Бирок күйөөгө он үч жашында тийип, жаштык өмүр кандай болорун, кыздын сөзими кантип жетилерин билбей калган Айсалкын ага эч нерсе айтып бере алчу эмес.

Тыныбек байбичесинин үйүндө эле. Мамат Атайды мейманга чакырганын угуп, «көңүл ачканы жакшы» деп койду бирок козу сойгонун туура көрбөдү. «Минтип жүрсө, малдан айрылып, как талаада калат го» деди оройлоно.

Айтсам болбойт. — Байбичеси дале кыжырланат. — Билбейм, кандай киши болорун? Эрте туруп жүргүлө десем уялбай өзүмө каяша айтат. «Мени менен ишиңер бол болбосун» дейт.

Ошенттиби? — Бай кайталап сурады.

Ишеничи, үмүтү ушул баласында болуп жүргөн Тыныбек беймазалана түшүп, кайра сабыр кылды: «жаш эмеспи, курчтук кылып жаткандыр. Токтолгондо мыкты киши болот. Байтик баатыр менен Кызылбаш ушуга окшоп, жаштайынан агыл-төгүл, шок

чыгышкан экен».

Седеп Ата-энесинин күңкүлдөгөнүн уккусу келбей кичи апасынын үйүнө кетти. Айсалкын адатынча сайма сайып отурган экен. Бош убактысын дайыма сайма менен өткөрө турган. Калган убагын абышкасына кызмат кылуу менен... Анын кубанганын же кайгырганын Седеп эч убакта байкоочу эмес. Балким кубаныч менен кайгыга сайма саюудан чолосу тийбегендир.

— Кыз, кел! — Айсалкын башын көтөрүп күлө карады.

Седеп унчукпай басып келди да, анын колундагы сайманы жулуп алып, ыргытып ийди:

— Деги мунсуз жашай аласыңбы?

Айсалкын «ортобузду бир укмуш ушак аралаган экен» деп коркконунан иреңи кубарды. Дагы эмне дээр экен дегенсип, кооптонуп турду.

Ачуулуу кыздын оозунан башка кеп чыкпаган соң башын көтөрүп, аны жалтаңдагандай көз кыйыгы менен карады.

Седеп каткырып ийди.

— Эх, жаным ай! Боорум ката жаздады! — Седеп ичин басып, кыткылыктай берди.

— Өх, мынчалык катуу күлгөн жок элем, ыйлабагай элем... Сендей да жан болобу? —

Ал Айсалкын менен «сен» деп сүйлөшө турган.

— Анан кантем! Жаным калган жок...

— Айыбым үчүн комуз кагып берейин!

Седеп кичи апасынын бетмандайына отуруп, тебетейинин кырындагы темир комузун алып, шуулдата кага баштады.

Ансалкын тыңшап отура берди. Темир комуздун бирде мундуу, бирде шаңдуу чыккан үнү узакка созулду...

— Ээ, берекем! Кайдан жүрүп комузчу болуп кеткенсиң? Жүрөктү титиретесиң да? Анын комуз какканын Айсалкын да, башка энелери да далай уккан. Андайларды укпай жүрүшүптүрбү?! Бүгүнкү комуз кагышы мурункулардын бирине да окшободу. Кыздын көңүлү буулутуп, кыялы ээлигип, жанын коерго жер таппагандай учуру экен. Анын мынчалык ачыктыгын, шайырлыгын жана жароокерлигин да жеңеси байкабай жүргөн. «Кыз бойго жетип калган экен» — деп ойлоду Айсалкын.

Седеп бул түнү кичи энесинин үйүнө түнөдү. Ал тышка чыккан сайын Маматтын чырагы өчпөгөнүн, кээде, жел ошол тараптан соккон сайын күүнүн, же обондун жаңырыгын кулагы чалат. Кичи апасы менен кыз бир төшөктө жатышты. Тыныбек башка аялдарына түнөгөндө Айсалкын Маматты же Седепти өз үйүнө чакырып келчү. Бул жолу Седеп чакырткан жок.

* * *

Атай чийбаркут күрмөсүн тазалап, тебетейин силкип, күзгүнүн алдында сыланып турду. Бала бир жылдан бери боюбашына каранып калган эле. Айрыкча жакындан бери күзгүгө үйүр боло баштады. Үйдө отурушкан ата-энеси уулдун эр жетип калганына кубанышып, астыртан серп салышат.

Ал кийимин кийинип, курун курчанып, комузун колуна алганда Султаналынын үнү чыкты:

— Дагы каякка? Атай токтолуп калды.

— Эшикке чыгарбайсыңбы уулунду? — Аккыз анын кысылганын сөзип, сөзгө аралжы болду.

— Каякка барарын өз оозунан укчу? — деди Султаналы кытмырланып.

— Каякка?

— Маматка.

Султаналы бекер жеринен чебердебегенин Аккыз ошондо түшүндү. Тыныбектер менен катташпаган Атай жакын күндөрдөн бери Маматтын үйүнө эки-үч жолу барды. Жаш мырзанын дасторконуна кызыкпаганы белгилүү эле. Тыныбектин кызы бойго жетип калганын алар да билишчү. Атай ошо кызга имерчиктешинен аябай чоочушту.

Тыныбекти чочкодой көргөн немелер анын үй-бүлөлөрүн да жактырышчу эмес.

— Балам, отурчу! — Уулу улагадагы ээрдин үстүнөн жай алды. — Жаңылбасам, ушу сен сасыган байдын кызына имерчиктеп жүрөт окшойсуң? Чынбы? Сөздүн ачыгы жакшы...

— Жок. — Атай буйдалган жок. — Жөн эле, Мамат менен тамалашалып. Кызык жигит болуптур. — Ал Тыныбектин кызына ашык болгону жок, аны көргүсү, сүйлөшкүсү келчү. Бирок эки-үч жолу көзигишсе да, агасы менен жеңесинин көзүнчө сүйлөшүүнүн эбин таппаган. Анысын атасынан жашырды. «Кыз менен сүйлөшкөнүмдө атамдын жумушу кайсы?» — деп ойлоду.

— Андай болсо, Маматка барба. Анын акмактыгына кызыкпасан, башка, кызыктыра турган эч нерсеси жок. Абышканын чукугандай сүйлөгөнүнө Атай күлдү.

— Эшикке чыгып, ойнрой бер каралдым! Маматтыкына барбасаң эле болгону! — Аккыз баланын шагы сынбасын дегенсип, аяп кетти.

— Эшикке чыгып, ойнрой бергендей, бала беле?! — атасы мурчуя калды. — Сен эми жигитсиң! Атыңа мин, жаныңа жигит ээрчитип, кайындарыңа барып учурашып кел.

— Эми акылын таптың — деди Аккыз күйөөсүнө... Күйөө балдар аттанаарда Султаналы аларга бир семиз бээ жетелетти:

— Кайнатаңдын союшуна...

* * *

Атай биринчи жолу кайындап келишинде Кызылбаштын уулу Тынарбектин үйүнө түшкөн эле. Кудайберген аны ошол жерден көрүп, жаңы күүсүн уккан. Бу жолу аны болуштун каалоосу боюнча чоң үйгө түшүрүштү.

Кудайберген жеңилденип, бутун сунганда бети табылгынын чогуңдай ак саргыл келин анын төмөн жагына илбериңки отуруп, бутун ушалай баштады. Атай менен күйөө жолдош болуп келген бакыракай жигит болуштун жоругуна таң калышты. Алар Кызылбаштын каардуулугун, көп сөздү жактырбасын угушкан. Аттанарда: «Ашык сүйлөбөгүлө, өзүңөрдү жакшы кармагыла» — деп, Султаналы абдан дайындагандыктан, демин ичине алышып, тымпыйып отурушат. Колуктусун көрүп, көксөсүн суутайын деген максаты болбосо, келчү жер эмес экен.

Күйөө менен күйөө жолдош үндү ичке катуудан жарыла турган болушса да, аргасыздан тынч отурушат. Качан гана болуш чалкалап жатканда төрдө отурган балдар эркин баш көтөрүшүп, үй ичине көз жүгүртүпүп, атүгүл, эрке токолго серп салышты.

Бурулкан балдардын эмне үчүн сабырсызданганын байкап, аларга боору ачыгандай жалт карап коюп отурган. Бул көз карашы балдардын эркин байлоо, буттун оорусунан да күчтүү дегендей туюлууда.

Атай менен жигити картаң болуш менен келинчегин салыштыра баштады. Келин күйөөсүнөн кеминде эки эсе жаш экендиги байкалды.

Ушул салыштыруу Атайды өзүнүн колуктусу жөнүндө да ойлонтту. Угушуна караганда ал быйыл сегиз, тогуз жашта, Атайдан 6—7 жаш кичүү. Теңтуш эле болчудай. Кудая шүгүр деп ичинен күбүрөп, Бурулканды карап күлүп койду. Токол, күйөө баланын эмне күлгөнүн түшүндүбү, же түшүнгөн жокпу, аны билгизген жок, бир аз ойлонгонсуп отурду. Атай көп убактарда келин-кызды көз ымдашы, же жылмаюусу менен күлдүрүп эрмектөөчү эле. Бирок Бурулкан жеңе андай окшободу. Эринге эңкейип күбүрөдү:

— Чоң уул келди бекен?

Атай менен жолдошу сөз эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнүшкөн жок.

— Келген чыгар. Чакыртчы! — деди күйөөсү. Бурулкан эшикке чыгып келип, кайрадан эринин тизесин укалай баштады.

— Ассалоомалейкум! — Кирип келишкен Тынарбек менен Боромбай болушка

салам айтышып, балдар менен кол алышып учурашып отургандан кийин: «Бүгүн мырзалар биздин үйдө болушсун» — деди Тынарбек:

— Атасы уруксат берди.

Чоң кишинин үстүндө жаштардып кысылганын Бурулкандын түшүнгөнүнө жана ал оюн күйөөсүнө билдирип койгонуна балдар ичинен ыракмат айтышты.

Тынардын үйүнө Атай Маматтыкында отургандай өзүн кенен жана эркин сөзди.

Черткиси жана ырдагысы келет. Бирок комузу жок. «Кайныңа барганда алабармандабай жакшы конок болуп, зымпыйып гана отургулуй» — деп, Султаналы комузун бербей койгон эле. Эми Атайдын эрмеги Тынарбектин аялы болду.

— Жеңе, көңүлүңүз тынчпы? — Мындай туюк суроого жооп таба албай жеңеси кызара түшкөн.

— Биздин колукту чоңоюп жатабы? — деди Тынарбек эшикке кирип-чыгып жүргөн учурда.

— Чоңоюп жатат. — Багалчак бойлуу, сурма көз келин күлүп жиберди.

— Эмне үчүн күлөсүз? — Атай жармашып алды. —

Деги күйөө деген сөзгө тили так келеби? Келин кыткылыктап ийди:

— Сүйлөгөндү жакшы эле билет. Быйыл ондо.

— Оо, тебетей менен урса жыгылбай турган болуп калыптыр го. — Атай чөнтөгүнөн атыр, самынды сууруп чыкты. — Жоодураган көзүнөн айнанайын жеңетай, колуктумду бир эле көрсөтүп койчу! Болду, сенден башка суарым жок. Жеңелик карызың ошо гана.

Келин кыйылып турду:

— Күйөөң чакырып жатат десем, өлсө да жолобой калсын.

Бечаранын ак көңүлдүгүн жана куулукшумдугу жогун түшүнгөн Атай аны какшыктаган жок, жеңелик кеңешти ага өзү үйрөтүп берди:

— Биздин үйгө кирип чыкчы, кыз? Эл каттап жүргөн өкүматтар келди, көрүп кал,— десең жүгүрүп келет.

— Макул! — Шылтоо ойдогудай табылды.

Ал чыгып кеткенден кийин Атай менен жолдошу жеңенин комсоолугуна каткырышты...

Кечикпей эле эшиктен дабыш угулду.

— Сыр билгизбөө керек,— деди жолдошу,— сен чөнтөгүнөн кагаз алымыш бол.

Колукту деген сөздүн күчүн ай! Атайдын жүрөгү түрсүлдөп, шашыпбушуп коюнкончун аңтарып жатып, чөнтөгүнөн момпосуй оролгон кооз кагаздан башка нерсе таба албай, ошону тиктемиш болуп калды.

Эшик ачылды. Чачтары сербейген кызыл чыт көйнөкчөн, жылаңаяк кыз жеңесине сүйөнүп, эшиктин алдына токтой калды. Жүрөгү жарыла жаздап турган Атай боюн токтотуу үчүн башын кагаздан көтөрбөй отура берди. Жолдошу тамагын жасады:

— Жогору чыгып отур.

Кыз жеңесинин төмөн жагына сыңар тизелеп отурду эки көзү момпосуйдун кагазында.

Элди каттай турган кагаз ушундай болобу деп таңыркаганы, же мунусу момпосуй оролгон кагаздай экен деп алымсынбаганы белгисиз» Атай башын акырын гана көтөрүп, жылаңаяк сексейген кичинекей колуктусун көрүп, эмне үчүндүр күлүп койду.

Кыз бутунун жылаңаяктыгына уялгансып, көйнөгүнүн этегин чое жаап, төмөн карады.

— Сен кимдин кызысың? — деп сурады Атай.

— Алымдын...— Кыз үнүн акырын гана чыгарды.

— Оо, айнанайын, чоңоюп калган турбайсыңбы? Келчи бери?..

Кыз таякесин көргөнсүп, ордунан тура калды. Агалары жана алыстагы таякеси бир жактан келгенде аны ушинтип чакырышчу. Балким, бул өкмөттөр атамдардын таанышы болуш керек деп ойлоп, Атайдын жанына басып келип, уялыңкы ылдый карап турду. Мейман анын көкүлүнөн сылады:

— Мени тааныйсыңбы?

— Жок...

— Сенин кудалашкан жериң бар беле? Ошол...— дегенде кыз бокочо көргөнсүп бакырып, колун жулуп алган бойдон качып жөнөдү.

— Мына колукту! — Атайдын күлкүсү тыйылды. Аялдын 6—7 жаш төмөндүгү кичүүлүк кылбайт деген оюнун ойрону чыкты. Бойго жеткен кыз болсо бир жөн, момпосуйдун кагазына көзү өтүп турган, ойноо баланы колукту деп атоо кулунун ат жарышка кошом дегендей шылдың экенин жүрөгү сөзди...

Тынарбек меймандарын колдон келишинче жакшы сыйлады. Эртесинде чоң шаткепе «балдар келсин» деп чоң кайнатасы чакыртып жибериптир. Атай жана Тынарбек болуп Кудайбергендин үйүнө келишти. Бүгүн болуш мандаш урунуп, жылаңбаштанып кыпкызыл болуп оттун боюнда шаттуу. Кечээ күнү Ташкенден келген өкүлдүн текжайын сураштырып, ал эски досунун баласы экенин билип, ары тектүү жерден чыккан алачтын азаматы болгондуктан, аны чоң сый берип жөнөтүп, белдүү жерден өзүнө арка тапканына кубанычтуу эле. Букаралар баш көтөрүп турганда кедей болуш Райымбектин өктөмдүгүнө азыр моюн бербей турган болуп калды. Ташкенден келген өкүл Кызылбаш менен «бармак басты, көз кысты» кылганын эл да укту.

Ушинтип отурганда сырттан аттын дүбүртү, кобурашкан үндөр угулду. Булар кайдан жүргөн аттуулар. Кызылбашка келген кишилер аттарын обочо байлоочу эле. Аңгыча «сен башта», «сен» деген сөздөр угулду.

Эшиктегилер ким экендигин отургандардын баары түшүнүштү. Орозо убагы эле.

Ушундай учурда айылдагы бекерчи балдар жана колунан чоң иш келбес жамакчы ырчылар айыл аралашып, бирөөлөрдү макташып ырдашып, жарамазан айтышып, анча-мынча дүнүйө чогултушчу. Эшикте «сен башта» дешип тургандар ошолор эле.

Болуптур эмесе жүрөгү жок коркоктор! Болушка өзүм тиш салайын!! — деди бири көнөккө таш салгандай колдурап. Анын Чор экени үнүнөн эле таанылды.

— Чордун үнү бийик, бирок тили чулдур эле. Айтканы анча даана билинбесе да, дабышы капкаякка кетти:

— Жарамазан! Жарамазан!

— Тиги тобурашкандарды аттан түшүргүлөчү! — Кызылбаштан буйрук чыкканда Боромбай карап турсунбу, кара тебетенин баса кийип, кара мурутун жаныпжанып алып, маалката басып барып «токтот» деди Чорго.

Бу кандай акмак. дегенсип, Чор ормoe карап, кара атынын бир кабат үзөнгү боосун созо теминген бойдон туруп калды.

Тетиги айылдын четин көздөй бастыргыла. Болгула. — Алардын атын алып, ызаат көрсөтүүнүн ордуна айылдын четине кууп барып, аттарын байлаштырып өздөрүн жөөжалаң болуштун үстүнө айдап киргизди. Солдойгон беш киши улагада кырка тартып отуруп калышты.

— Булар суусап калган көрүнөт. Беш чаканы толтуруп келгилечи. —

Кудайбергендин оозунан сөз чыгаар менен бешөөнүн алдына беш чака суу, беш көзеси менен даяр болду.

Болушту мактап, олжо алабыз деп келген бечаралар, бирибирин тиктеп калышты.

Баарын кылган сен деп, Чорду жаман көзү менен тиктешет. Кызыл чочконун чочколугу кармаган экен деп ойлоп, эң баш жагында отурган Чор кесени кармаганда: «Калтырбай ичкиле, жугу калса өз убалыңар өзүңөргө» — деди болуш.

Кудайбергендин айтканы айткан. Аны аткарбаган киши бир кырсыкка туш болорун бешөө тең жакшы билүүчү. Кудай кылса кантели дегенсишип, бешөө улам биринин чакасын тиктеп коюшуп, чоң кесени куркулдата жута баштады.

Бул адеттен тышкары жорук алгач Атайга тамашалуу көрүндү. Бирок тиги

байкуштардын ичи сууга чыңалып, энтигишип калганда эмне кыларын билбей, башын чайкап, сабырсыздана баштады. Андан башкалар үчүн бешөөнүн жоругу айтып

түгөткүс тамаша болду.

Чор берки төртөөнүн ичиндеги улуусу да, албеттүүсү да. «Чочко сени ушуну менен коркутмак болгон экен го» — деп, ага атаандашып, чакадагы суу жарымынан төмөндөгөндө аны кош колдоп көтөрүп туруп, калганын бир гана жутуп, отуруп алды. Калгандары заарканып, ичиркенип жатып, өз энчилерин араң ортолошту.

— Убада — убада. Аткар буларды! — деди Кудайберген жигитине.

Боромбай эшик ачканда шылдың болгон ырчылар жерден араң турушуп, кош кабат аялдан бетер челкектей басышты. Атка минип, айылдан узаганча болуштун каарына калбайлы дегенсишип, бешөө тең үн чыгарышкан жок. Чор гана чыдай албай күңк этти: — Болуш акмак эле да! Тыякта кымызы сабадан ашып турса, бизге уялбай суу берет...

Анын сөзүн Боромбайдын кулагы чалып, аларга жал караганда, бешөө тең аттын оозун кое беришти. Өчөндөгөн байкуштарды мыкты аттуу жигит куткарбас эле. Бирок катйырыгы менен гана кубалаганына ыраазы болуп артына тартты.

Кудайберген кымызын аяганы үчүн аларга суу ичирген жери жок, кутуруп башка чыгып баратышкан букараларды эсине келтирүү үчүн бул жорукту атайлап иштеген эле...

Кайын журту чоң сый менен жөнөтсө да, Атайдык көңүлү чөгүңкү кайтты. Колуктунун кичинекейлиги жана чоң кайнатасынын жоругу анын көңүлүндөгү таттуу кыялдын даамын бузду. Эч кимге карасанатайлыгы жок Алымкул төкмөнү батырбагандыгы үчүн элге ушак боло баштаган Кызылбаш ачуусу келген күнү мени да ушинтип маскаралайт го деп ойлоду. Бирок ал мындай кордукка чыдоодон көрө өлүп тынар эле.

Куданын сыйын жана колукту жөнүндөгү үмүтү куюн менен учкансып көңүлүнөн дайынсыз жоголуп, жүрөгү сыздай баштады. Жүрөк эмнени эңсейт? Жигит ошону издегиси келди. Колукту күтүү, чоң жерден жек жаат табуу жаштык өмүргө арзыбай турган далбас экени, баарынан тазасы жана күчтүүсү махаббат экендиги кайнатасына каттагандан кийин ачык боло баштады. Эми жалгыз гана көңүлгө шоогу, үмүтү Седеп сыяктанды. Бирок жолунда камандай бөгөп турган Тыныбек бар, анын үстүнө жаш каман Мамат кошулду. Бул максатка Султаналы да каршы. Эгерде ушул ой ачыкка чыкса Кудайбергендин да каарына калмак. Кыскасы, ал зоокалуу туюкка капталды. Ушундай туюкта кичине гана шоола байкалат. Ал шоола — Седеп. Бирок анын көңүлү эмнеде?

Атай бир топ күнгө чейин өз үйүнө гана имерчиктен калды. Колунда комузу, же черткен күүсү, же иштеген иши жок, сороюп жалгыз. Балдар менен торпок минип жарышып, бейкут оюнун ойноп жүрүүчү убагы өткөн.

Ата-энеси баланын басмырттаганын, кандайдыр бир ой менен алышканын этибар алышкан жок. Боз уландык учур башталганда кишилер андайларды: «Мурдунан көбө баштады» деп коюшат. Кайсы бирөөлөр Атайдын мүнөзүнүн өзгөрүлө калышына чоңойгондук, көбөйүн дегендик деп да баалашты. Ырас, кээ бир жаштар ушу куракка жеткенде чоңдорго ээрчип, аларды туурап; кээси чылым тартып, кээси насвай ата баштайт, ичкиликтен ооз тийип көрүшөт.

Бирок Атайдын уландык курагы анын жүрөгүндө жаңы сөзимдин жаралышы менен башталды.

КҮЙДҮМ ЧОК

Момпосуйдун кагазын тирмийе тиктеген, кызыл көйнөкчөн, чачтары сексегей кыз далай күнгө чейин Атайдын элесинен кетпеди. Ойногону куурчак, кызыкканы момпосуй, жазыксыз наристе бала бирөөгө бармактайынан башы байланып, колукту болгону менен иши эмне?! Ал ушу кибиреген колуктусу экөөнүн биринчи жолугушун эстеген сайын күлөт. Ага үйлөнмөк түгүл, экинчи жолу жолугушуудан арданат. Колуктунун чоңкичинеси жок, бешиктеги ымыркай, а түгүл, курсакта жатышкан көзүндө деле аталарынын убада, шертине жараша кудалыкка байланып калат эмеспи.

Бытыкый кыздан качып, аны колукту деп атоодон намыстанганы менен, батадубанын чынжырынан бошоно алабы. Шарияттын жолу менен тагылган бу кереметтүү чынжырдын бир учу Кызылбашта, бир учу Султаналыда. Ушуну эстегенде Атай кичинекей кыздан кутулбоочудай коркот, тагдырына ызаланат.

Баарыдан да айыл ичинде «Атай колуктусуна күйөөчүлөп келиптир» деген сөз уялтты. Теңтуштары «колуктуң кандай экен?», «Деги тили чыгыптырбы?», «Тебетей менен урсаң жыгылбайбы» — деп тамашалашат. «Кандай экенин билбейм, айтор момпосуйдун түрлөрүн ажыратып калыптыр» — деген жооп менен жолдошторунун шылдыңынан кутулат.

Атайдын колуктусуна күйөөчүлөп барышы Тыныбектин айлына ^кетпеди дейсиңби. Ошол тарапты жүрөгү дегдеп жүргөн боз улан Маматтын үйүнө барууга батынбай, өзүнөн өзү корунуп, үйүнөн алыстабай калды.

Атайдын жүрүшүнүн өзгөрүшүн Ата-энеси «колуктусун жактырып, Тыныбектин кызынан баш тартканы» — деп түшүнүштү. Ал балакатка жеткени колго тийбей, Субан абышка да чандачанда жолутуша турган. Абышканын көзүнө боз улан туура эле Абдыракмандай көрүнүп баратты. Тагдыры да ошонукундай башталгансыды. Субан аны менен этияттанып мамиле кылып, көбүнчө ти-лек тилеп тим болот. Күүнү кээде гана угат. Атай башкаларга көңүл бурбай, эртели-кеч өзү менен өзү алышып, жалгыз теректин айланасынан алыстабайт. Кээде комузун чертет. Комуздан мурдагыдай күүлөр куулбастан, кыңгыркыңгыр эткен бирер-жарым кайрыктар чертилип, кайталанып, анан дымып калат. Анан унчукпай, жыгачка сүйөнүп ойлонуп турганын же анда сайраган канаттуу куш менен сырдашкансып отурганын көрөсүң.

Боз уландын көңүлү уйгу-туйгу, эки көзү Тыныбектин айлында. Айрыкча эрте менен кечинде оокатка да, тиричиликке да карабай, кашаттын кырына чыгып, ошол айылды тиктегени тиктеген.

Кундуз тебетайды керилте кийген, ак көйнөгү булактаган кыз күнүнө эки маал — эртең менен жана кечинде колуна кош чака алып, сууга жөнөйт. Башка убакта энелеринин биринин же Мамат агасынын үйүнөн чыкпайт. Зоотбек байкесиникине эмне үчүндүр башпакпайт.

Атай анын жүрүштурушун Маматтыкына биринчи жолу баргандан кийин гана байкады. Мурун анын кантип жашап, убакытты эмне менен өткөргөнүн капарына алчу бекен?

Седеп башкаларга окшоп, шаркыраган өзөндөн сууну сузуп алып, кайра тартпайт.

Чакаларын жээкке коюп, ак көбүктүү көк иримди узакка тиктейт, шарга таш ыргытып ойнойт... Балким ошо учурда ал сууга келгенин да унутуп коер. Бир оокумда жайыктын четине келип, колун жууп, кашкайган тунук тоо суусунан кош уучтап жутат.

Ушул учурда жолугушуу, кандай сонун! Бирок кыз иңир киргенге калчу эмес. Жарыкта элдин көзүнчө бойго жеткен кыздын жанына барууга мүмкүн эмес.

Суусуну канган аккуудай болуп, ак көйнөгүн булактаткан кыз чакаларын көтөрүп, кайра үйүн көздөй жол тартат. Мына ушул учурда «мени көрөр бекен, караанын ээрчигенимди сөзөр бекен?» — дегенсип, боз улан катуу чебелектейт.

Атай колуктусуна жолугуп келгенден кийин аккуудай булактаган караан көрүнбөй калды. Эртең менен да, кечке маал да Тыныбектин айылы менен суунун ортосундагы жол, өзөндүн жээги бош калгансып аңгырайт. Эртеси да ошондой эле көңүл чөгөрлүк көрүнүш.

«Баарына өзүм айыптуумун, тырмактай кызга күйөөлөп барганча сууга агып кетсемчи, — деп кайгырат боз улан. — Көңүлүмдүн суудай тунуктугун, Кызылбаштын үйүнө жөн эле барганымды кантип түшүндүрөр экем?..»

Жаңыдан туулган айга окшоп кыз үчүнчү күнү гана көзгө урунду. Атайдын кубанганын айтпа — көөдөй түндө капилеттен чагылган жарык нурга көз болгондой, өзүн чексиз

бактылуу сөзди. Балким күтүүдөн чарчабаган жана жалкпаган жаш жигиттин пейилин кыз да сынагандыр. Адаттан тышкары, кыз сууга үч жолу барып келди. Боз уландын жүрөгү элепжелеп, кашаттын кырында туруп ырдагысы, кыйкыргысы келет. Дүнүйө батып бараткан күндүн мээримине, күүнүн ыргагына мемиреп, кайдандыр тереңдеп кубулжуган ыр чыккансыйт. Жаш жигиттин колундагы комуз да ошо кереметтүү ырга ээрчийт. Анын комузунун кылы жүрөк менен туташкансып, назик жана көңүл ташкынындай оргуган күү созулат.

— Бул кандай күү? — Ал кайрыкты кайталайт. Дагы... Дагы...

— Күү! Жаңы күү! — Жаш комузчу сүйүнөт. Асман алоолонуп, күн батып бараткан.

Короонун жанында тирчилик кылып жүрүшкөн Ата-энеси баланын делбеленишине күлкүлөрү келип турушкан.

Атай кашаттын кырынан чуркап түштү.

— Иш жайында! — Султаналы аялына көзүн кысты. — Бала кандай чечимге келер экен? — деп, үч күндөн бери көзүм ошондо. Адамдын бир нерседен бир нерсеге бурулушу оңойбу? Мындай учурда кээ бир жеңил немелер жинди болуп кетишет... Аккыз күйөөсүнүн сөзүн эп көрүп, «Бир нерседен бир нерсеге» дегенин «Тыныбектин кызынан өз колуктусуна оогону» деп түшүндү...

Атай бүгүн өзгөчө шат, өзгөчө шайыр. Кыларга иш таппай, атасына жардам берип, үйдүн тегерегин шыпырышат, жыгач отундарды жарат... Тынбайт. Таңдын төз эле атышын күтөт. Бирок түн кыйла узарып калган эле.

Эртең эле Маматтын үйүнө бармак. Колукту, Кызылбаш менен атасынын кудалыгы эми ал үчүн бөгөт да, коркунучтуу да сөзилбейт. Седепти көрмөйүнчө, аны менен сүйлөшмөйүнчө жаны жай албайт, минтип кашаттын кырында кароол карап турууга мындан ары чыдабайт.

* * *

Тыныбектин келин, кызы саздагы айылдан узаган сайын өздөрүн желеден бошогон кулундай эркин сөзишип, токойду көздөй катарлаша басып баратышты. Айланасында өзү теңдүү кыздар жок, Ата-энесинин катаалдыгы менен айылдагы кембагалдардын жаштарына кошула албаган Седеп кээде токойго же суу боюна барып, көңүлүн алагды кылар эле. Токойго жөнөрдө ээрчитери Уулжан. Мындай мүмкүнчүлүк Мамат үйдө жокто гана болот.

— Ээ, кыз! — Жеңеси аны карысынан чымчып, — эмне эле суз болуп баратасың? Седеп колун тартып албады жана жооп бербеди, токойду тйктеп, ойлуу.

— Бойго да жетип калдың. Буюрса, жеңкетайлыгыңа тунам го.

Ал тыягынан, быягынан чалса да, кайын синдисин сүйлөтө албады. Анын көңүлүндөгүнү табууга дараметсиздигин сөзгөндөн кийин жеңеси ыктай басып, кыңылдап ырдоого киришти.

Тектирге теке камалат, Текенин жүнү сабалат. Теңтупгум, Зыйнат, сен кетсең, Телмирип көздөн жаш агат.

Седеп жалт бурулду:

— Ии, жеңе! Сонун ырдайт турбайсызбы? Созо түшүңүз...

Бая эле ушинтпей — деп Уулжан ырын улантты:

Курбу-курбу, курбу саз Куушуп ойнойт өрдөк каз. Курдашым, Зыйнат, сен кетсең, Куюлуп агат көздөн жаш.

Атакең салган ак коргон, Айланасы бак болгон. Айлуу түнгө көрк берип, Ак Зыйнат үйдөн козголгон.

Уулжан ырын бүтүп, эми эмне дейсиң дегенсип, кайын синдисине бурулду.

— Абдыракмандын ушу ыры ар дайым көңүлүмдө... Зыйнат эженин андан ажыраганын эстесем, чыдай албай, көңүлүмдү башка нерсеге бурууга шашам.

— Зыйнат эже менен Абдыракманды ким эстебейт дейсиң. Бактысы, насиби болбосо, кантишет эле. — Жеңеси жооткото сүйлөдү. — Анын үстүнө Атай чечек «Ак Зыйнатты» түрлөнтүп ырдап эле ого бетер дүнүлдөтпөдүбү.

— Атай «Ак Зыйнатты» ырдайт бекен?

— Ырдаганда кандай! Бая күнү биздин үйдө таң атканча уктаганыбыз жок...

Седеп анын өнөрүн кулагы чалганы менен ырын да, күүсүн да өз кулагы менен уга элек болучу.

Мына алар күзгү токойго киришти. Бой тирешкен ак теректер шуудурашып, жалбырактар сапырылып түшүн турган учур экен.

Седеп жаздан бери токойго келе элек болучу. Жайкысын жайлоодо. Тоодон көчүп келишкенден кийин үйдөн чыгууга жеңесинин колу бошобойт, дайыма мейман күтүү менен убара.

Калдыраган жалбырактарды шатырата басышып, суусунун жээгине келип токтошту. Талас суусу жайкы көрүнүшүнө караганда кыйла бөксөргөн, көк иримдүү шардын тунуктугу ушунчалык — түбүндөгү таштар даана көрүнүп жатты. Жылаңач билегин сууга матырып, шар менен ойноп, башы айлан көчөк болуп отурган кыз бетине муздак суу чачылганда, аптыга тура калды.

— Хаха! — Суу чачышууга даяр турган жеңесин көрүп, качып жөнөдү.

— Токто. Тийсем эмне болоюн... — Уулжан токойду аралап бараткан кыздын соңунан чуркады. Седеп теректентерекке жашынып, караанын үздү.

— Күкүк! Күкүк! Таап ал!

Уулжан айланасын алаңдап тиктеп, токтой калды. Анын үнү улам бир тарабынан жаңыргансыйт. Жеңесинин башы айланды.

— Кыз кайдасың? Үнүңдү чыгар. Адашам...

Келин бет алды, теректерди аралап кете берди. Бир маалда «күкүк» соңунан сайрайт. Артына бурулуп издей баштаганда кайра башка жагынан үн салат. Издебейин десе, кыз окус адашып, же токойдо каңгып жүргөн бирөөлөргө олжо болуп, шермендем чыгабы — деп чоочулайт.

Седептин караанынан ажыраган жеңеси кучак жеткис жоон теректин жапалак бутагына сүйөнүп тура калып кыйкырды:

— Таппадым... келе бер! Жооп жок.

— Ушу да оюнбу? Кетем. Мына кеттим. — Аны коркутайын дегенсип, жалбырактарды шатыратып басып баратып тура калды. Каягыман чыга калып чочутар экен дегенсип, жүрөгү дик-дик. Элегеги чокусун басып алкашалка тердеп, жежигеси уюп баратат. Ал элечегин акырын алып, жанына койду. Жылаңбаш жүргөнүн токойдон ким көрмөк эле. Башы сергип, денеси чыйрала баштады. Ошентип отурганда жанындагы бадалдан шырпырып эткен дабыш чыкты. Уулжан ордунан секин туруп, бадалды көздөй аралап жөнөгөндө, бир нерсе шарт этип, бадал шытыраганда бакырып жиберди... Бул таманынын алдынан учуп чыккан кыргоол экен. Келин артына кайрылганда алдынан тапыраган дүбүрт угулуп, көзү алайып токтой калды.

Каяктандыр качып чыккан элик элечектин жанына келгенде кишинин жытын алгандай так түйүлө кайрылып, майда бадалдардан аша секирип, көздөн кайым болду. Өмүрүндө элик менен көзигишпеген Уулжан дагы бир нерсе чыга калчудай элендеп, элечегине араң жетип, кайын синдисине кыйкырайын десе, үнү чыкпай теректин түбүндө отура берди. Ал токойду аралап жүргөндө бырпырап учкан кыргоолду, булт этип секирип жөнөгөн коендорду көп көргөн, бирок азыркыдай коркунучтуу абалда калган эмес... Седеп бадалдардын далдаасынан жеңесин байкап жүргөн. Каягынан басып келсе да, жалбырактардын калдыраган дабышынан улам шек берип койчудай, ошондуктан, жеңеси мындайраак издеп чыкканда, элечегин бекитип, анан өзү келип, жылаңбаш Уулжанга «элечегиң кайда?» демек.

Жеңеси элечегинен алыстаган жок. Кыз аны элечегин бекитүүдөн түңүлгөндөн кийин жалгыз өзү суу боюнкөздөй басты. Жыгачтын башында отурушкан бактектер канаттарын бапыратышып, туштушунан уча качышат, бутактан бутакка тынымсыз учуп конгон королулар гана айланчыктап алыс кетишпейт. Булбулдун тили катып, чыйыпчыйып эткен кадимки боз чымчыкка айланган.

Кээде алдынан серендеген коендор көрүнүп, туштушунан кызыл короздун үн салганы угулат.

Токой көркүнөн ажырабай эле жаңы түргө кирип, тиричилиги да жаңырган. Көңүлү черге айланган кыз шуудураган жыгачтар менен сырдашууга дилгирленип, токойго тереңдеп баратат. Анын муңайым көз карашында, суудай тунук көңүлүндө эмне ой бар? Мүнөзү токтоо кайын сиңдисинин эмне үчүн чуйулунан шайыр болуп, кээде обу жок оюнкараак жоруктарды башташкан башкалар түгүл, эң жакын жеңеси да аңдабады. Уулжан анын максатын, ойпикирин билчү эмес. Муну кыз бечаралар өздөрү да билбей калышат, жаңыдан көзү ачылып, өмүрдүн кубанычын сөзип келатканда бирөөгө башы байланып, күтүлбөгөн түрлүү окуяларга көз болушат да, пайда болгон жаңы сөзүм ошо бойдон жок болот.

Седеп жеңесин адаштырып, токойдо жалгыз калганын ойлогондо, эмне үчүндүр иреңи суз тартты. Күрүлдөгөн өзөнгө келип такалганда бул жерге кайдан келгенин түшүнбөгөндөй, элеңдеп эки жагын каранды, мындан ары жол жок, же сууну кечип өйүзгө, же артка кайрылуу керек. Каякка барат? Деги издегени эмне? Кыз ойлонуп турбастан, секин сыңар тизелеп отуруп, тынымсыз кубалашкан ак чамбыл агымды тиктеди. Агым анын издегенин таап бермек түгүл, өзүн кайыкка мингизгенсип, зымыратып алып жөнөдү. Баратат... Башын көтөрсө, баягы эле жеринде отурганын көрдү.

«Чиркинай!» — Ал тизесинин үстүнө жумуру салааларын айкалыштыра төшөп, жаагын коюп, кыялдын кемесине кайрадан отурду... Ушул токой, ушул суу анын эрмеги, сырдашы, мундашы. Көңүлү уйгутуйгу болгондо жеңеси менен келип, анын башын маң кылып, өзү чери жазылып, кадимкидей сергий түшүүчү. Ушул жерде туулуп калганына кубанат, эми ушу жерден ажырабагай элем деп тилейт.

Убакыт өтүп жатты. Башын көтөрүп, эки жагын карады. Жеңесинин кыйкырыгы бирде алыстан, бирде жакындан угулат: «Балакетинди алайын, кыз! Үнүңдү эле чыгарып койчу?».

Седеп жымыйып күлдү да, тебетейинин кырына кыстарылган темир комузду алып кага баштады.

Акын куштар сайрабай шаанисинен ажыраган токой мукамдуу күүгө чайпалгансыды. Ал «Ак Зыйнаттын» муну эле.

Жеңеси менен кайын сиңдиси жашынмак ойноп жүргөндө аларды сыртынан дагы бирөө акмалаган. Уулжандын айланасынан учуп чыгышкан кыргоолдор, үрккөн элик, булаң эткен коендор эмнеден чоочушканын ойлошсо, токойдо үчүнчү бирөө жүргөнүнө шектенишпейт эле.

Кыздан анча алыс эмес жерде кара көрпө тебетайчан, кара күрмөсүнүн сыртынан күмүш кемер курчанган жаш жигит жоон теректин түбүндө жашынып турду. Ал жашынган менен комузунун капкагы ачык эле көрүнөт. Темир комуз каккан кыз аны эмне үчүндүр байкаган жок. Бул Атай эле.

Маматтын үйүнө келип, Алымбайдан башканы таплай калып:

- Эч ким жокпу? — деп сураган.
- Алымбай кытмырланган:
- Сага ким керек эле?
- Мамат.

Алымбай каткырган:

- Маматты эмне кылмак элең? Жеңеси менен кыз тиги жакта! — Токойду карап,

башын экчеп койгон.

Атай ага ыракмат айтып, токтобой бери келген. Жолдо келатып, комузду үйгө таштабаганына өкүнгөн, токойдо кыз менен жашырын сүйлөшө турган болгон соң, анын пайдасы кайсы?

Ал токойго Тыныбектин келин, кыздары менен удаа келип, алдрдын сүйлөшкөнүнө, жашынмак ойногонуна — баарына, л баарына күбө болсо да, кызды эркине коюп анын жоругун таң кала жактырып, сыртынан аңдып жүрдү. Кыздарды мындай болот экен деп ойлочу эмес. Баарынан да темир комуз кагып, «Ак Зыйнатты» сыздатканына таң калды. Боз улан курагына жетип, келин, кыздар менен аралашып, тойлордо ырдап, кыз оюн жана башка тамашаларга катышып, кыздар жөнүндө өзүнүн ойлогон ою, тилегин элестеткен мүдөөсү болсо да, Седеп аны үчүн жаңы дүйнөнү ачкансыды. Ушундай сөзүмгө көңүлү эргиген жашты эми эч нерсе токтото албоочудай.

Темир комуз басылганда Атайдын комузуна тил кирди. «Ак Зыйнаттын» зары токойду кайрадан термелтти.

Кыз шашкалаң ордуна турду. Тааныш күү, мурунку угуп жүргөндөрүнөн да мукамдуу, кереметтүү. Мындай күүнү Атай гана чертипга мүмкүн деген ойго келгенде жүрөгү байлоодогу күлүктөй туйлады. Ушунча токойдун ичи куурулуп, качууга жана жашырынууга карарган бута табылбагансыды. Эмне кыларын билбей, терекке сүйөнө ылдый карап турду.

Комуз күүсү улам жакындап, дал жанына келгенде токтолду. Седеп башын көтөрүп, бетмандайында турган Атайды көрдү.

Жолугууга жана сүйлөшүүгө бел байлап, сөзүн камдай келген жаш жигит да эмне айтаарын билбей, апкаарыды.

— Седеп! Седеп!..

Кыз аны күткөн, көрүшүүнү самаган. Бирок келет деп ойлогон эмес. Анан эмне үчүн жана кантип келгенин түшүнгүсү келгендей боз уландын дидарына дагы бир жолу карады. Атай өзү тубаса ушундайбы же махаббатка чалынгандыктанбы, кол жеткис таалайын зарыгып жүрүп таап, башыаа ^сылыч кармаса да, андан ажырабоочудай.

Кыздын жүрөгү опурталдуу согот.

Жаш жигит аны сөзгендей, чын көңүлүндөгүнү ачык айтты:

— Мага ишенип кой, Седеп! Мен сени сүйөм.

Седептин көзү ирмеле түштү. Ага окшоп, оюндагыны ачыкка чыгарууга чамасы жетпей, токойдон арга издегендей, жалбырактарды шуудуратып, илкий кадам шилтеди. Жаш жигит аны жандай басты.

Бой жетип, толгон чатышкан суроолор пайда болуп, жүрөгү ашыктык отуна чалынган кыз, Атай колуктусуна барып келгенден бери, эмне жөнүндө гана ойлободу. Төрт үйдүн ортосундагы эрке, көзгө басар сүймөнчүктүн мурунку зеригип, жалгызсырап жүргөн учуру кийинки үчтөрт күндүн ортосундагы убайымы менен салыштырганда эч нерсеге арзыбай, жалгыздыктын жана бакытсыздыктын анык кайгысы башына келди. Эгер ушу кайгылуу сөзүм каптаган бойдон кетпей койсо кантмек? Тилекке жараша, кубаныч менен бакыттын жышаанасы да таштаган жок. Акырында булардын кайсынысы кетип, кайсынысы кыздын энчисине айланмак?

Седепке бакыт мунарыктап гана элестенет. «Бир жолу жолугушкан жигитке, ким экенин, кандай экенин ачык билбей туруп, азгырылдымбы?» деп, махаббаттын кереметине да таң калат, азгырган жигиттин ким экенин көргүсү, билгиси келет. Ансыз жаны жай албоочудай. Мындай максаттын аткарылышы кыздар үчүн кыялда же түшүндө гана боло турган нерсе. Бирок кыздын жүрөгү аны менен жолугуучудай опколжуйт.

Үмүт кызды алдаган жок. Экинчи жолку көрүшүү, өзүнө, бир өзүнө арналуу сөздү угуу менен махаббатын чындап тапканына толук ишенди. Өзүн дүйнөдөгү эң бактылуу адамдай сөздү. «Мындай бакыт адамдын таалайына кантип сыяр экен?» — деген ойго

кетти. Ал сүйүү жана турмуш куруу өзүнүн энелери менен атасынын же Мамат менен Уулжандын жашоосундай, жөнөкөй эле тирчилик, күн өткөрүү деп ойлочу. Азыр махаббат да, эмүр да киши сөзү менен айтып бере албай турган бийик жана ыйык нерсеге окшоду...

Бадалдан бадалды аралап жүрүп чарчаган Уулжан комуздун кү\тсүн кулагы чалганда бир шумдуктуу окуянын болушуна шектенип, акыркы күчүн жыйнап, ошол күү чыккан тарапка чуркаган. Кол кармашып, жанаша басып баратышкан эки жаштын бири колуктулуу Атай, экинчиси кайын синдисин экенин көргөндө, ачууланып бакырууга алы жок, жыгачка таянып, энтигип, солуктап ТУРДУ. Демин жыйганда, «булар далайдан бери соо эмес окшойт байкап көрөйүнчү» — деп аялдык кытмырлыкка жеңилип, соңунан ээрчиди.

Эки жаш кол кармашып, каякка жана эмне үчүн баратышат — аны ким билсин? Башаягы билинбеген ушу токой өзүнүн нечен түрлүү жыгачтары, бадалдары, чытырман түнттөрү жана анда жашаган ар түрдүү айбанаттары менен турмуштун элесин берип, алар өздөрүн турмуштун табышмактуу жолунда кол кармашып, бирге бараткандай сөзүшөт. Аларды ээрчийм, андыйм — деп убараланган Уулжан акырында үн салды:

— Ай, кыз!

Алар артына кылчактап, токтой калышты. Уулжанга көңүл бурушкан жок.

Атай дале суроолуу тиктейт.

— Мен сага ишенемин, — деди кыз.

— Андай болсо эмнеден күмөн санайсың. Чынын айтайын, мен сага түшүнө албай турам.

— Мен өзүмө... — Седеп акырында жүрөгүндөгү коболондуу коркунучту эскертти. — Экөөбүз бирибирибиз үчүн жаралган окшойбуз. Бирок...

— Эмнеси бирок? Ачыгын айт?

— Түшүмөн чоочуйм. Экөөбүздөн башканын баары бизге каршыдай... Экөөбүздүн алыбыз эмнеге жетет?

Атай эркектик намысына келе түштү:

— Азыр заман башка. Сен түшүнбөптүрсүң. Каалаганыбыздай жашай алабыз.

Мындан ары мөгдөгөнүңдү кой. Убаданы аткаруу үчүн ант берем! Апкел колунду?

Седеп «ишенем» деди, колун бербеди. Келечек дагы кандай болот, жигиттин антка калганы жаман болчу эле — деп ойлоду. Кокус бир каргаша чыгып, антты аткара албай калса намыстуу жигиттер өз жанын кыюудан кайра тартпайт. Антпесе аны ант урат.

Кыздын көңүлүндө ушул ой бар эле.

Уулжан алардын акыркы сөздөрүн угуп, бетин чойду:

— Колуктусу бар неме менен эзилишип калган тура. Элге билинсе шерменде болдук. — Ал мыкчындап басып келип, кайын синдисин жетелеп жөнөдү.

Мамат марттыгы жана дасторконунун берекелүүлүгү менен эл оозуна илине баштады.

Улуу, кичүүлөр анын меймандостугун айрыкча белгилеп, сыйлай турган болушту.

Жаш мырза дүйнөсүн көп көрүп, аны чачкысы келгендиктен ошенткен жок, анын өз максаты бар. Элди алуу керек эле. Көп кишилер аны түшүнүшпөйт, дүйнөнүн кадырын билбеген жагп бала катары эсептешет, шылдыңдашат. Мамат баарына кайыл. Салбар катындан төрөлгөн Байтик баатыр жаш көзүндө көпкүлөң туугандарына тең болбой, шылдың болуп жүргөндө марттыгы, адамгерчилиги жана эрдиги менен таанылган экен. Кызылбаш Кудайберген да атасынын жылкысын багып жүрүп, марттыгы менен эл алып, болуштукка жеткен.

Мамат ошолордун изине түшүп, жигиттерин жакшы кийинтип, жолдошторун сыйлап жана көбөйтө баштаган. Колу ачыктыгы, кең пейилдиги айылга билинди. Бирок азырынча эрдиги билине элек.

Жаш мырзанын үйүндө толо мейман жигиттер. Алардын арасында Тоймат бийдин баласы Чырым менен Атай бар. Чырым бекер оокат менен тамашага кызыгып, анын

үйүнөн кетпейт. Атай болсо Седеп үчүн имерчиктейт. Кишилер жыйнала баштаганда кыз алардын арасында отура албай, өз үйүнө кетет да, сүйгөнү аны менен сүйлөшмөк түгүл, толук көрө албай калат.

Кой деген тилди албай уулунун Маматтыкына үйүр болушунан Султаналы чындап шектене баштаган... Ар кандай имиш айыл ичине тарап, кыз менен жигиттин мамилеси жөнүндөгү ушакайың Тыныбектин кулагына да жеткен. Кишилер чогулганда Седептин кетип калышы да ошондон. Баары эле аны менен Атайдын көз карашын аңдыгансыйт. Мамат жолдбштору менен отурганда үйдүн алдынан бир атчан шартылдата бастырып өттү. Жаш мырзаны көзүнө илбей, кайрылып келип салам айтпай өткөн кишиге үй ээсинин ачуусу келди. Эшикте эт бышырып жүргөн Алымбайга кайрылды:

— Бу мага салам айтпай айылды аралап бараткан ким?

— Эсенбек.

— Кармагыла!

Мырзадан буйрук болгондон кийин Чырым жанында жаткан тегерек калпагын кийүүгө үлгүрбөй, жылаңбаш эшикке атып ^ыкты.

«Кудай ур, болуштун секретарын кармап, бир балаага калып жүрбөйлү» — деген ой Чырымдын көкүрөгүнө түйүлүп, талканга какалгансып, оозун басып туруп калды.

— Болуштун секретарына ушунуң батынабы? — Үйдөн Уулжандын шынкылдаган күлкүсү угулду.

— Эсинер ооп калдыбы? — Намысына келе түшкөн

Мамат үй ичинен жемеледи.— Илгери Кызылбаш солтонун чоң манабынын күйөөчүлөп бараткан баласын салам айтпай өткөнү үчүн карматыл алып, кыштын күнү кардын үстүнө отургузуп койгон экен. Булар кедей болуштун секретарынан коркушат. Өлгүлө, бу көрөкчө!

Мырзанын сөзүн закон катары көргөн Алымбай Эсенбекке кыйкырды:

— Эй, бери кайрыл! — Чакырып алмайынча аныкууп кармай турган даяр ат да жок. Ак калпакчан, кара палыю кийген жигит: «Жумуш менен чакырышкандыр» — деп ойлоп, бейкапар кайрылып келди: «Болору болду» — деп ойлоду Чырым кайраттанып, эми мен катышсам да, катышпасам да сөз тиет...

— Аттан түш! — Чырым ушундай дегенде, Алымбай аны тизгиндеп алды:

— Баякта мырза отурса, салам айтпай өткөнүң уят эмеспи! Айыпка жыгыласың!

— Силер соосуңарбы? — Эсенбек мыскылдуу күлдү.— Кайсы доордо жашап турганыңарды билбейсиңерби?

— Тигини, күлүп коет.— Алымбай жерде жаткан баканды бир колуна алганда, секретарь чатактын ырбоосун күтпөй, аттан түштү.

— Менин атым керек болуп калдыбы?

— Какшыктап коет! — Чырым ага сөөмөйүн көзөди.— Былжырабай жолуңа түш!

Алымбайдын баканы көтөрүлгөндө Эсенбек аргасыздан жөө басып жөнөдү.

— Ырас кылдыңар! — Эрдигине мактанган Мамат каткырды.— Атын байлап койгула. Айыбы үчүн союп алабыз. Мындан ары атасын тааный жүрсүн!

Салт боюнча айыптуу киши беркинин алдына түпгүп, тартуу тартышы керек эле.

Мамат ошону ойлоп, атты сойдурууну кечиктирди. Болжогондой эле, бир оокумда, топ атчан киши келди. Араларыада Тыныбек менен эски старчын Шадыбек бар.

«Кайрандар атамды арага салышкан экен! Бардыгы жалыныпжалбарышса, Эсенбектин күнөөсүн кечем» — деп ойлоду Мамат.

Арачылар эмне үчүндүр түзүн уйрө киришти. Чырым качып жоголду.

— Акмак! Бул эмне жоругуң! — Тыныбек камчысын бостекке бир чапты,—

Башкаң келишип, ушунуң калдыбы?

— Ата, абайлай суйлөнүз! — Мактоо угам деп отурган: Мамат ызаланып, оозун чормойтту.— Эмне үчүн мага салам бербей айлымды аралап өтөт. Мен анын атын союп алам.

Көзүнөн чаары чыгып, ийни менен дем алган Тыныбек уулуна жооп берүүнүн ордуна жоон камчысын Алымбайдын жонуна басып алды:

— Бар, атын жетелеп алып бар!

Алымбай колун бооруна алып, ордунан турарда:

Алып барба дейм! — Атасынан кагуу жеп, ыза ланган мырзанын көзү жашка толду. Алымбай мырзасынын ырайына карап отуруп калды. Бирок ачуулуу Тыныбек Шадыбекке карап ээк кагып койду.

Шадыбек Маматтын дартын билеби, байдын буйругун орундап, Эсенбектин атын коштоп, үйдөн узай берди.

— Намысы жоктор... Душманды б»ашка чыгардыңар! Тыныбек баласынын намыс чакырган сөзүнө түкүрүп, эшикке чыкты... Булардын жоругуна келин да түшүнө албай күйөөсүн жалооруй караганда, Маматтын муунжүүнү бошоп, төшөккө үстөмөнүнөн түшүп, жаш балача өксүйөксүй ыйлады.

Үйдө отурушкан меймандар астыртан күлүштү да, тарап кетишти. Кайнап турган эт ошо бойдон желбей калды.

Атай Маматтын меймандостугуна жана адамгерчилигине ишенчү эмес. Аны менен жолдош болсо, чоң уятка кала турган. Кол үзүшөйүн десе, Седеп менен жолугушууга мүмкүндүк берген ушул үй гана...

Ушул окуядан кийин Мамат салам айтпай өтүп бараткандарды айыптоого көңүлдөнбөй калды. Эрдигинен жана жолдошторду көбөйтүп, аларды сыйлай берген менен эч бири жардам бере албасын көрүп, конок чакырууну азайтты. Бирок мансаптан түңүлгөн жок. Ага жетүүнүн жолун таба албай, бактытаалайынан жана кудайдан күттү.

Анын жанында калган кыйышпас жолдошу Тоймат биидин уулу Чырым жана малайы Алымбай.

Ал убакытты куш салуу, мергенчилик кылуу менен өткөрө баштады.

Атайдын жакындай баштаганын Мамат ойго албаган менен Тыныбек, Султаналы ойго алып, ар кимиси өзүнчө жыйынтыкка келди.

Замандын өзгөрүп, өзү алдан тайып баратканын эки уулунан көрө Тыныбек жакшы түшүнөт. Мындай шартта баягысынча айылды каалаганындай башкарып, өз бийлигин жүргүзүүгө мүмкүн эмес. Андан көрө жакырдан чыккан чоңдор менен мамилени бузбай, а түгүл түбү бирге тууган Султаналыга окшогон тоң моюндар менен илажы болсо жарашуу жакшы.

Байдын оюнда көп нерсе болсо да, аны аткарууга шарт жок. Султаналынын алдына барып «элдешели» деп жазакерсинүүгө намыс кылат. Жараштыруучулар табылбайт. Ал кысталып жүргөн учурда Атайдын Седепке имерилиши эрегишкен эки кишиге данакер боло тургансыды. Султаналы менен Кызылбаштын куда экенине карабастан, эки жаштын мамилесине атасы тоскоол болбоду. Атай да Абдыракманга окшогон көк экендигин, ашыктыкка чалынган жигит акыры атасын көндүрө турганын Тыныбек алдын ала ойлоду. Анын үстүнө тууган кишилер кетишип каякка барышмак? Балким Султаналы да жакындашуу үчүн ылайыктуу учур таппай жүргөндүр.

Өз оюна өзү кунт койгон Тыныбек акыркы күндөрдө сары оорудан айыгып, кишилер менен аралашып, калыбына келе баштады. Мына ал көңүлү куунак, төрүнүн төбөсүндө букжуюп отуруп, байбичесине карк этет:

— Ээ, байбиче!

— Эмне болду? Жаныңда эле отурам го...— Байбичеси анын жоругуна күлөт.

— Кызың канчада?

— Ии, ботом! Кызыңдын канчада экенин ушу убакка чейин билбейсиңби?

— Эсимде жок, жоо алгырдыкы!

— Жылы улуу. Эсептей бер.

Жашты сүрүштүрүү айылдагы кишилердин баарынын колунан келе бербейт. Бай антип

башын оорутуп көргөн жан эмес.

Байбиче өзү эсептей баштады:

— Мына! Улуудан улуу он үч, жылан он төрт, жылкы он беш. Азыр кой жыл, он алтыга чыгат. Ушунун эмнеси кыйын! — Байбиче эсепчилигине мактанып калды.

Байдын башка аялдары жаш эсептегенди билчү эмес.

Өз оюнда жаш деп жүргөн кызынын кара далы болуп калганын Тыныбек эми билип отурат. «Баланчанын кызы эр албай атасынын төрүндө карыптыр» — деген сөз жаман. Кудасы болсо, бере салып, бир милдеттен кутулуу жакшы. Седептин башы ачык. Кээ бир жуучу түшкөндөргө Тыныбек макул болбой койгон. Бирөөлөр теги жагынан мыкты, күйөөнүн керт башы келишпейт, күйөөсү келишсе, текжайы төмөн. Ошентип, Седеп атасынын төрүндө отуруп калган.

— Кызың бойго жетти.— Абышканы иренжитпейин— дегенсип Манат байбиче сөздү жылмалап сүйлөдү,— Кудай бактысын ачсын!

— А, кудай, бактысын ача гөр! — Бай да тилек кылды.

Султаналынын үй-бүлөсү эки жаштын ортосундагы мамилеге башкача карашты. Атай Маматтын үйүнө эмне үчүн үйүр болгондугу түгүл, токойго барып жүрүшүнөн да кабардар. «Көп болсо Тыныбек жаманатты болор, баламын эч нерсеси коробойт»,— деп ичтен тынып жүргөн Султаналы иштин ырбап баратканын түшүндү. Анын үстүнө кече күнү Кызылбаш да какшыктаган: «Тыныбек байдын этегин кармайын деген экенсиң». Ыза болгон Султаналы: «Эсиң барда этегинди жап» — деп, Атайга катуу зекиген. Бирок ал кечетен бери Маматтын үйүндө. Уулунун жүрүшү анын ачуусун ого бетер келтирген.

Атай чоң шашкеде кайтты. Николай досуна араба жасатуу үчүн АкЧийге жөнөгөнү турган Султаналы аттанар алдында Атайды тергөөгө алды:

— Каякка жоголдуң?

— Маматта...

— Маматсаматың менен. Булардан алиге көңүлүң кала элекпи? Намыс дегенди билесиңби?

Атай үнсүз.

— Мындан кийин ошол иттердин айлына басканыңды көрөйүн! Кыз эле көргүң келсе, кайнатандын айлына бар!

Султаналы буркулдап атына минди. Унчукпай калуу менен иш бүтөбү. Сөз мынчалык чыккандан кийин Атай өз оюн ачык айтууну туура көрдү.

— Ата, убара болбоңуз. Мен Кызылбаштын кызын албайм.

— Эмне? — Султаналы атын теминип койгондо тору ат баланы тепсеп кете жаздап, жер чапчып турду.

Атайдын жүрөгү болк этти, бирок оюндагысын жашырууга болбой калды:

— Кудалыкты кечтим!

— Ийи, Тыныбекке эмитен бала болуп калган турбайсыңбы? Жогол, Мамат, Тыныбегиң менен кошо жогол! — Султаналы бөрү тил камчыны шилтегенде, Атайдын жону кайыш тилингендей зыркырап, үйгө кире качты...

Иш ушуну менен бүтүп калса жакшы болот эле. Султаналы ачууланган бойдон Тыныбектин айлын көздөй катуулап баратты. Тыныбекке эмне айтканын Атай уккан жок, бирок тилеги таш капканын туйду...

Султаналы эшиктен үн салганда кымыз ичип отурган бай:

— Аттан түшүргүлө, суусун ичсин,— деди. Байдын күткөнү жакшылык эле.

— Ээ, Тыныбек! — Султаналы бакылдап катуу сүйлөдү.— Сен, акмак, менин баламдын кудасы бар экендигин билбейсиңби? Же анын башын имерип алгың барбы, уятсыз! Болду, ушундайыңда абийириңди жап...

Тыныбектин көзеси колунан түшүп, кымызы этегине төгүлүп, эмне дээрин билбей тишин кычырата берди. Султаналынын үнү алыстап, аттын дүбүртү угулбай калганча

эсине келбеди.

— Кудай! — деди ал акырында бакырып.— Бул эмне деген кордук! Мындан көрө өлгөнүм жакшы... Өлгөнүм! Кайда жүрөт, уятсыз кызың?

Султаналынын каардуу сөздөрүн жана Тыныбектин бакырыгын Седеп гана эмес, Мамат менен Уулжан да угушуп, бугуп калышкан.

Тыныбектин айылы бүлүккө түштү. Уруш, бакырык. Үч аял тең эринен таяк жеди. Ошондо да байдын ачуусу басылган жок.

Бул кабар Атайга түшкө жакын жетти. Уулжан Алымбай аркылуу болгон ишти толук айтып жибериптир: «Султаналы баарыбызды шерменде кылды. Атам арынан өлө жаздап, ачуусун аялдарынан чыгарууда... Баарын кылган силер деп Мамат экөөбүздү күнөөлөп, эшикке чыгарбап койду. Кыз азыр өлүү менен тирүүнүн ортосунда... Атай мындан ары биздин көзүбүзгө көрүнбөстөн, анын да өлгөнү, биздин да өлгөнүбүз...» Абал кыйындады. Баары эч нерсе эмес, ызалуу Седеп кантээр экен? Атайды толгонткон суроо ушул.

Атай баягы жалгыз теректин түбүн пааналап калган. Арман айтары да, угары да комуз. Ага боор тарткан Субан абышка менен Аккыздын колунан эч нерсе келбеди.

Султаналыны убададан тайдыруу Талас суусун тетйри агызуу — деп айтты акырында апасы. Чертет, кайгырат. Ойлонот. Кашаттын кырына чыгат. Кыздын карааны үзүлгөн. Эч болбогондо анын барыжогун, өлүүтирүүсүн билүүгө зар болду.

Ал атасынын мынчалык кара өзгөйлүгүн, бет алган жагынан кайтпасын билчү эмес. Баласынын зарын тыңшабап, иштин баарын чаңдатып, Седеп менен Тыныбекти эл карагыс кылды. Тыныбек эми Атай үчүн күнөөлүү көрүнбөй калды. Бардыгын бүлдүргөн — жалгыз гана Султаналы. Тыныбектен өткөн таш боор, мээримсиз болгону үчүн ал атасынан көңүлү сууду, ичинен жек көрө баштады. Эшмамбетке окшоп, үйүнөн, айлынан бөзип, кулак уккус жакка качкысы келди. Седепти кыйбайт. Атасы жокто гана үйүнө кирет, өлбөс үчүн наар татат. Кээде Субандын үйүнө, кээде башканыкына түнөйт. Көрүнгөнгө жалдырап жүрүп, акырында «Седеп тирүү» деген кабар угуп, бир аз тынчыды.

Жигиттин башы маң. Эгерде Тыныбек кыйшандаса, аны менен өлгөнчө күрөшмөк. Совет өкмөтү, кедей болушу сөзсүз аны жактамак. Өз атасы сөзгө келбеген соң эми аны менен күрөшүүнүн жөнүн таппады. «Атасы менен жоо болуптур» деген сөздүн өзү эле жексур. Султаналы өз атасы болсо да бир жөн. «Өгөйлүк кылып, атасы менен кармашты» деп сөз кылышары шексиз. Баарынан ушунусу жаман.

Күндөр өтүп жатты.

Бака теректин жалбырагы күүлүп бүтүп, арбайыпсарбайып, көркүнөн ажыраган. Анын түбүндө комузун кыңгыратып отурган жигиттин кызыл чырай иреңинин каны качып, күзгү жыгачтай саргара баштаган. Ушул жерден кетпейт. Чакыргандарга да барбайт. Жакындан бери Тыныбектин койчусу Мамыр ушул тарапка көбүрөөк каттай баштаган. Сырт жактан келип, жаш комузчунун абалын көрүп, жанына отура турган Мамыр гана. Калгандары окуя эмне менен бүтөр экен— деп, аны алыстан байкашат.

Мамыр Субандын кызына кылчактап келип жүргөнүн Атай да түгпүндү. Бир күнү экөөнүн ортосунда күтүлбөгөндөй аңгеме башталды.

— Сенин арманың барбы? — Сөздү Атай баштады... Койчу үшкүрдү:

— Арманым чоң!

— Кара ташыңа арман кыласыңбы? Заман азыр кедейдики. Башың бош, каалаган жагыңа кете бересиң. Сага эрегишкен, касташкан эч ким жок.

Койчу да тартынбады:

— Сенин арманың барбы?

— Арманым чоң!)

— Кара ташка арман кыласыңбы? Жетимдик дегенди билгениң жок. Бирөөгө малай болгонун жок. Атың ал: дыңда, комузун колунда.

Атай күлдү:

Сага ошондой көрүнөт. Мен каалаганымды иштей албайм. Колум байлануу. Мындан көрө сенин ордунда болсом, бактылуу элем.

Мамыр да күлдү:

— Менин жолум ачык. Бирок колуман эмне келет? Менин сөзүм кимге өтөт?

— Сен эмнеге арманда болгонуңа түшүнбөйм. Субан чоң атамдын кызына ашык болуп, ошого жете албай жатканыңабы?

— Ошо оңойбу?

— Жигит эмес экенсиң! — Комузчу аны далыга чык эткизди. — Сонун экөөңдүн кымылдашыңа караганда бир ооз гана сөз керек. Ал колуңан келбесе, Субан чоң атама мен эле айтайын.

— Оозуңан айланайын! — Мамыр ага жалынды. — Өмүрүмдө сага кул болуп жүрүп өтөйүн.

— Мага кулдуктун кереги жок.

— Аа, билем. — Мамыр санын чаап күлүп, — Седепке бир ооз сүйлөшө албай күйүпжанып жүрөсүң го. Аны мага кое бер.

— Оозуңдан айланайын! Сага кулуң болоюн.

— Мага кулдун кереги жок! Экөө тең каткырышты...

Эки жигит бака теректин түбүнөн бөлүнүшүп, бири Субандын үйү, бири Тыныбектин айылын көздөй кетти.

Бүгүн Тыныбектин үйүнө Кетмен-Төбөдөн бир топ конок келген. Бай менен байбиче коноктор менен кошо отурушат, түйшүк жалчылардын мойнунда. Алымбай кой союп, Мамыр отун жарып, от жагуу менен күйпөлөктөп жүрөт. Самоор кайнатып, нан бышырып, меймандарга чай беришкен аялэркектер башка.

Тыныбектин конокту шаңдуу күтүшүнө Мамырга өзүнүн жүрөк сыры шаңдуу.

Алымбай эшиктен көрүнө калганда, бир ооз сөзүн айтып калгысы келет, бирок ал алактап токтобойт: «Бя, эмне?» — деп коюп өтө берет.

Этти Тыныбектин ортончу жана кичи аялынын үйүндө бышырышты, Мамыр бир казанга ээ болуп, Бурулчанын үйүндө.

Чоң үйдө отурган меймандардын кебинен кур калгысы келбеген Бурулча кирипчыгып бир жерге байыстабайт. Чоң үйдөн чыкпайын десе, Седеп жалгыз калат, аны өзүнчө калтыруу баары үчүн коркунуч, кыздын жанынан жылбайын десе, кептен куру калат. Седептин иреңи жөздөй катып, бурчта. Апасынын сөзүнө, башкага да жооп бербейт, тек санаасы менен гана эрмектешкендей.

Атай менен Седептин аңгемесин билген Мамыр кызга боору ачыгандай «дүнүйө» деп койду.

Тамакашты текшерип, ар бир үйгө кирип, кызматкерлерге буйрук берип жүргөн Алымбай ортончу үйгө келгенде Мамыр аны этектен алды:

— Токтосоңчу!

эмне үйлөнө тургансып делоеленип калгансың!

Же мени тсноңа чакырууга келдиң беле! — Андан жадаганеып Алымбай тумшугунан тийди.

— Жакында үйлөнөм. Азыр Атай мага жуучу болуп, Субакемдин төрүндө отурат. Сага атайын ушуну айтагыңа десем...

Атай деген сөз чыкканда Алымбай эрдин кымтып, кыздын көзүнчө аны айтпа дегенсиди:

— Жакшы болуптур! Тилегиңе жет! — Чайчы жигит башка сөзгө келбей жүрүп кетти.

— Сага корогон кайран сөз! — деп үйлөнүүнүн маанисин түшүнбөгөн Алымбайга нааразы болгон Мамыр от боюнда кала берди.

«Атай» деген сөз угулганда Седеп селт эте түшкөн. Мамырдын үйлөнүү дегенин гана утуп, кеп эмне жөнүндө болгонун аңдабады. Ал оттун жанына келип, жакшы күйбөй бырыксыган суу жыгачты ичкертимиш болуп, малайга көз салды да, анын жасанып алышынан улам ушул үйлөнөт экен го деп болжоду. Мамыр Субанга бала болорун, Субан менен Атайдын мамилеси өтө жакындыгын Седеп да уккан. Малай жигиттен шектенбей сөздүн четин чыгарды:

— Атай кайда?

— Үйдө...— Мамыр мукактанды.— Азыр Субакемдин үйүндө.

— Унуттубу?

— Унуткан, унутпаганын билбейм, айтор, «Күйдүм чок» деген күүнү чертип эле кереликечке сыздап жүрөт. Сенден кабар алып кел — деп, менден суранды.

Кыз Мамырга жакындап келип, анын кулагына жылуу илебин тийгизе шыбырады:

— Бүгүн мен ушул үйдө болом... Мындан башка күндөрү ал менин караанымды көрө албайт... Уктунбу? — деди да, кыз бзүнүн ордуна барып отурду.

Атай жөнүндө бир ооз сөз гана айтылса да, кыздын иреине нур жүгүрө түшкөнүн Мамыр көрдү:

— Казан кайнадыбы? — деп жекире кирген ортончу апасын Седеп сөзгө алды:

— Келгендер кимдер?

Кудай буга берген го деп, кыздын сөзгө келгенине кубанган Бурулча жалынып жиберди:

— Садагаң болоюн! Сага жаным курман! Муну ичип жиберчи! — Ал майга кайнатылган куруту бар кесени суна койду.

Седеп эки-үч дем алып жутту да, кесени апасына узатты.

— Кимдер экен?

— Кетмен-Төбөлүк саяктын манаптары, атандын эски досу баласы менен...

— Эмнеге келишиптир.

— Билбейм, айтор, «кеңеш өкматы, Анжиян, соода» деген эле сөздөр...

Мамыр оокатты бышырып болгондон кийин, кешиккүшүк күтпөй Султаналынын үйүн көздөй чуркады. Өзү Атайдын жаңылыгын угуп, Атайга Седептин саламын айтмак. Бул эки кабар теңдеши жок кубаныч эмеспи.

Султаналынын үй-бүлөсү оокатты жаңы гана жеп болушуп, колдорун жууп жатышкан экен.

Аңырандап кирип келип, энтелеп туруп калган Мамырды көрүп, баары күлүп калышты.

— Сүйүнчүндү чыгар! — деди Аккыз,— тилегиң орундалды.

— Башым даяр! — Мамыр чөгөлөп отура калып, мойнун созду.

— Болду. Болду. Ыраазыбыз.

— Атаке, бери кел! — Мамыр эшикке башын шилтеди.

— Барчы! Жуучу болгонунду өз оозунан уккусу келип турат.— Аккыз балдарынын артынан күлүп калды.

— Сүйүнчүмдү бер? — Эшикке чыгар менен Мамыр Атайды кучактады.

— Эмненин сүйүнчүсү? Сенде бир жакшылыктын жышаанасы бар...

— Седеп... Седеп менен сүйлөштүм...

Атай анын оозун алаканы менен баса калып, үйдөн обочо жетелеп барды:

— Качан? Кантип? Эмне деди?

— Субакемден жооп алып келишинди күтө албай сандалып Алымбайдыкына барып, ушул ишке туш болбодумбу! Тыныбектикинде бүгүн чоң меймандар бар экен. Баары конок күтүү менен алек. Кызы ортончу үйүндө экен. Мен отун жарып, тамак бышырышып...

— Сенин отунунду кое турчу! Седеп эмне дейт?

— Унуттубу дейт... Мындан башка күндөрдө менин караанымды көрө албайт дейт. Атай эки жагына кулак түрдү. Казыктын түбүндөгү күрөң уйдун бышылдаганы, үйдөгүлөрдүн кобураганынан

башка дабыш жок. Тоо башынан ай кылтыйып чыга калды. Жарыкта көзгө чалынбайлы дегенсип Атай жолдошун жетелеп дагы ары кетти. Эми уйдун бышылдап дем алганы жана боз үйдөгү кобур да угулбай калды.

— Седептин иреңи кандай? Сөздү кантип сүйлөдү? Мамыр көргөндөрүн жана уккандарын айтты...

Кыз күнүтүнү кайтарылуу эле. Түнкүсүн эшиктин каалгасы ичинен кош кулпу менен бекилип, босогонун түбүндө балтасын жазданып, Тыныбек өзү жатып жүргөн. Кыздын төшөгү апасынын жанына салынуучу. Мупун баарын Алымбай менен Маана аркылуу билишкен.

Тилеги бүгүн орундалуучудай Атай Мамырдын колун кысты:

— Сураганың сеники! Эми Тыныбектин үйүнө жетүүнүн амалын тап. Иттери Тыныбектин өзүнөн да ажаан.

— Байдын иттерин күчүк көзүндө өзүм чоңойткомун... Эки жигит айылга жакындаганда арсылдаган бир топ ит жарып салчудай качырып келатышты. Атай Мамырдын артына корголоду.

— Кантет? Майтике, Актөш!

Тааныш үндү угушканда иттердин жаагы сынып, чамгарактаган куйруктарын бултактатып туруп калышты. Алар бир кыйынчылыктан өтүштү, бирок ай шыкаалап турганда айылга ачыгыраак барбастан, нары жакка өтүп, сай жактан киришмек болду. Атай сайдын четиндеги чырканактын түбүнө жатып, ортончу үйгө кирип бараткан жолдошун көз ирмебей карап турду. Жабылган эшик качан ачылаар экен... Анын көзү талып, убакыт учуп жаткансыды... Бир оокумда эшик жалп этип, кимдир бирөө чыкты. Атайдын жүрөгү түкүлдөп, иттерге көрүнүп калбоо үчүн чырканактын арасын акмалады. Шөлбүрөгөн чоң чапандуу, тебетейчен караан эркек, же кыз экени ачык билинбейт. Чырканакты көздөй түз баспастан кыйгачтап келатат.

«Тыныбектин өзү, же даарат алганы жүргөн мейманбы?»

Ал чырканактын тушунан өтүп барып, сайдын кашатына токтоду/

«Ушул сандалган неме да жолто болду!» — деди Атай кыжырланып.

Жигит кейип турганда «Күйдүм чок» кулагына зыңылдай түштү. Ал кайдан угулганын билүү үчүн тегеренип кетти. Абайласа темир комуздун үнү сайда турган чоң чапандан чыгууда. Атай ашыккан бойдон чырканакты шатырата аралап, сай ылдый чуркады...

Мамыр кыз бөтөн көзгө чалынбагай эле деп титиреп турганда темир комуздун чыккынчы дабышы чыкканда ал ичи оорудай тыбырчылады. Жакшы жери эшикте эч ким жок экен, үйдөгүлөр кобурсобур, күлкү менен укпай калышты.

— Эмнеси болсо да төз кайткай эле! — Мамыр өзүнүн үйлөнүшүн ойлобой эле, ушул жерден аман-эсен кетүүнү ойлоп отурду. Кокус шек билинсе, Атай менен? кыз түгүл, Мамыр да бул жерден тирүү кайтары күмөн.

Аларды аңдый турган кишилер бар экендигин эки жаш ойлободубу, же баарына кайылбы, айтор, бири-биринен бөлүнүшө албады... Экөөнүн бети тең жашка жуулган. Эриксиз ачуу жаштын баары жалгыз Седептикиби, же өзүнөн да кошумчасы барбы, аны жигит абайлаган жок.

— Сени бир көрүп өлсөм арманым жок, — деп тиледим эле. Ыраазымын...

Каалашса, эми менин колу-бутумду таңып ыргытышсын!

— Антпечи! Сени менден бөлө алышпайт.

— Атаке, куру сооротуунун пайдасы кайсы? — Ал кабыргасын кайыштырган

кучактан бошонуп, анын сүрөтүн тартып калчудай көзү талыганча тиктеди.

— Мен да бала эмесмин.— Атай ага колун сунду.— Бер дейм колунду! Азыр заман башка... Экөөбүздүн аталарыбыз да, Кызылбаш да кыңк эте албайт.

Седеп бу жолу да колун берген жок.

— Шерттешпей эле колундамын... Сенин оюңду түшүнүп турам. Бирок...

— Бер дейм колунду!

— Жанымды ал!

Ушул сөздөн кийин Атай кол алышууну суроону токтотту...

Мамыр үйгө кирипчыга берип жедеп бүттү. Кыздыв жанына эмдигиче эки-үч жолу келип кете турган. Бурулчанын аягы тыйылганына да ишене албады. Балким, бир нерсени иштеп калгандыр. Барып билүү керек: эгерде Бурулча жөн эле олтурган болсо, Мамыр кызды Атайдын кучагынан сууруп алып, үйүнө жетелеп келмей болду.

Мамыр чоң үйгө жакындаганда эле үнү салмактуу жана жай чыккан ыр угулду.

Байыш дубана ак урганын айтып жатат. Агасы Жаныш жанында жашып турат дейт.

«ЖанышБайышты» Мамыр да элдирселдир уккан эле. Болжолу аяктап калыптыр. Ал чуркаган бойдон сайдыа жанына жетти:

— Бүткүлө! Тарагыла! Бурулча азыр келет! Сөзүнүн жайын түшүндүрбөй Мамыр майпаңдап ортончу үйдү көздөй чуркады.

— Кош, Атайжан!

— Кишини муңайтпачы!.. Кабарды эртең эле угасың! Алар чырканактын жанына чейин басып келишип, дагы туруп калышты. Бул учурда Бурулча да чоң үйдөн чыгып калган эле. Мамыр эми эмне кыларын билбей үйдүн жанына отурган калыбында чотун жыгачка какылдата ургулап, какала жөтөлдү. Бурулча аны капарына албай үйгө башбагып алып, кайра чыкты:

— Көр болгур, кыз кайда?

Мамырдын чоту жаза чабылып, өтүгүнө тийди. «Өлдүңөр» дегенсип, ал чырканак жакты карады. Анын көз карашы аялга «тигине» дегендей туюлду.

Чырканактын жанынан бир караан бөлүнүп чыкты. Бурулча кишинин баары барып жүрчү тараптан шектөнбөйт эле, дагы бир караан булаң этип сайга киргенин курч көзү чалып калып:

— Оңбогур, тиги ким? — деди Мамырды желкеден алып.

— Кайсы?

— Суук баштын анткорлугун кара! — Аны түртүп жиберип, кыйкырмакчы болуп, оозун ачып барып, өзүн өзү токтотту. Чуу көтөрүлүп, кыздын бирөө менен болгону шардана болсо, анын азабын Бурулча өзү тартмак.— Ыр укпай эле куруп калсамчы! Өлдүмөлдүм!

Ортончу катын жинденип турганда Мамыр качыа чыгып, Атайдын жолун тосту.

* * *

Болуштун секретары Эсенбек сур жоргосун чайпалтып, Тыныбектин айлын аралап өтүп баратты. Эшиктө нооту чепкен жамынып, суусар тебетейин бир көзүнө түшүрө кийип чиренип турган Мамат аны көрмөксөн болуп бурула бергенде.

— Ассалоомалейкум! — деди Эсенбек өтүп баратып. Мамат алик албай, ал өткөнчө чиренген бойдон турду. Эсенбек тексиздин кебетесин карабайсыңбы: башында кийиз калпак, күрмөсү шайтан териден, бар абийирин жапканы — алдындагы сур жорго. Ошону үчүн Мамат аны өзүнө теңеген жок.

Райымбек болуш беш канат боз үйүнүн капшытында, бир кабат көлдөлөңдүн үстүндө мандаш урунуп отурган.

Анын төмөн жагында секретары отуруучу кичинекей жазуу столу. Катарлаш жыйылган жүктүн алдындагы кооз сандыктан башка үйдө көзгө көрүнөрлүк жасалга жок. Бирок кийимдер ала баканга илинүү, идишаяктары аяк капка салынган, төшөлгөн кийиз менен

шырдамалдар таптаза, үй ичи көзгө жылуу учурайт.

Ишке келген Эсенбек болуш менен учурашкандан кийин чапанын чечинип, стулга отуруп, папкасын ачты.

Райымбек жанында чөк түшүп, арызын айтып отурган кур шымдуу эки кишиге кайрылды:

— Бара бергиле, акынарды Кудайбергенден өзүм өндүрүп берем!

— Кудай жалгасын! — Даттуулар алкоосун айтышып, ыраазы болуп кетишти.

Совет бийлиги орносо да, Кызылбаш тизгин талашканын койбоду. Азыр бир болуш элди баштагыдай башкарбаса да, өз айлын өзү бийлейт, доону, чатакты болушка акылдашпай, өзү бүтүрөт. Эл арасында «Райымбек тексиздик кылып, Кудайбергенден коркот» — деген ушактар тараган. Эски манаптар менен чечкиндүү күрөшүү керек эле. Райымбек ушу жөнүндө ойлоп отурганда Эсенбек аралжы болду:

— Аксакал! Акылдаша турган сөз бар.

— Айт! — Райымбек чөнтөгүнөн сууруп чыккан сайма баштыкчанын бүктөөсүн жазып, тамекиден чымчып алып, орой баштады. Анын кызылдуу иреңи, куш тумшугуна бап келген капкара сакалы сүйлөгөн сайын селкилдеп турду. Ал өзү кедей болсо да тың чыгып, мүчөсү, иреңи жагынан да көзгө көрүнүктүү экенин Эсенбек дайыма ойлоп калучу. Болуш чылымын чегип, жогору жактан келген кызматчыларга окшоп, бутун айкалыштырып отурушу да жаш жигитке ылайыктуу көрүндү.

— Өкүматтын адилеттик жана аялдар тендиги жөнүндөгү заңын аткарышыбыз керек! — Эсенбек сабаты жок болушка бир иш жөнүндө айтуудан мурда анын саясий жагын түшүндүрө турган.— Оёздон келген чоңдор ушуну бизге катуу дайындабады беле! Жанагы кишилер доолорун өндүрө албаганы эркиндик заңынан пайдалана албагандыгы. Бул бир. Кечээ күнү Султаналынын уулу Атай сизге даттанып келиптир. Сиз тышта болуп, датын мага айтып кетти. Анын колуктусун Тыныбек өкүмзордукка салып, бербей жатыптыр, калыңга сатканы жүрөт окшойт. Бул эки. Ушулардын баарын жөнгө салмайынча биз Ленин атанын айтканын орундатпаган болобуз.

Секретарь сөзүнүн акырына чыкканча Райымбектин каны кайнап, чылымын удааудаа соруп, коломтого ыргытып ийди:

— Көнтөрүш жолу бай, манаптарды теске салып коет... Кызылбаш менен Тыныбек Никелейден мыкты дейсиңби?!

Оозунан ушундай сөз чыкканда Райымбек темирдей чыңалып, отгон кайра тартчу эмес. Эгерде кыңк эткен бай болсо: «Сенин ишенген Никелейиң жок» — деп кыйкырганда, душман мойнуна укурук түшкөн азоодой калтырап туруп берчү.

— Чакырт азыр, Тыныбекти!

— Куп болот! — Эсенбек болуштун чабарманын байга жөнөтүп жиберип, кайра келип кагаздарын жаза баштады.

— Ассалоомалейкум!

— Алейкимасалам!

Мурдун таңырайтып, сес көрсөтө кирген Тыныбек кылычтай жалаңдап турган Райымбектен мизи кайтып, бөжүрөп кол алышып, төргө барып отурду.

— Бай, кызыңды калыңга сатканы жүрөсүңбү?

— Жок. Бул ушак, болуш аке...

— Эмесе, эмне үчүн каалаганына бербейсиң?

— Каалаганын мен кайдан билем?

— Атайды билбейсиңби?

Тыныбек камчысын бүктөй кармап, тетири карады.

— Бай, жооп бериңиз?—деди болуш бир аздан кийин. Бай бир жагынан намысынан, бир жагынан закондон өпкөсү кысылып, айласыздан чынын айтты:

— Султаналы эл караган бетимди жер каратты. Аны өзүң да уккандырсың...

Кызынды тыйып ал деп, бетиме көө сүрткөн кишиге эмне дейм? Калыс болсоң, кара кылды как жарган калыс болбойсуңбу? Бай, бай деп мен байкушту ак жерден айыптай бересиңби?

Тыныбектин сөзүнүн чындыгы Райымбекти жумшартты:

— Султаналы макул болсо эле, сен убада бересиңби?

— Кол куушуруп алдыма түшсүн! Бооруман чыккан баламды колуна кармата берчү буюмдай көрбөсүн!

— Сөз ушундай! — Райымбек акыркы сөзүн айтты. — Султаналы экөөң тең кыңкылдабай туруп, эки баланы кошосуңар! Мен мындан башканы билбейм...

Бай бирдеме айтууга озунду эле, болуш анын сөзүн бөлүп кетти:

— Султаналы менен да сүйлөшөбүз. Сөз бүттү, бай!

Кызылбаштын колунда да мйнтип баладай ойноп көр^өгөн Тыпыбек: «Кудай Райымбек томаяктын канын ууртар күнгө жеткирер бекен» — деп ызырынып кетти...

Чабарман Султаналыны да чакырып келди.

Султаналы менен болуштун сөзү жайыраак чыкты.

— Болуш аке! Силер да байды жек көрөсүңөр, мен болсо Тыныбекке башынан каршымын... душманым менен кантип гана жекжаат бол дейсиңер?

— Анан ким мөнен жек жаатгашууну каалайсыз?

— Баламдын колуктусу бар.

— Ким?

— Алым...

— Кызылбаш дебейсизби? — Райымбек аны тигиле карады. — Кызылбаш Совет өкматына дос бекен? Сиз менен катындарча кажылдашпайлы. Кудай деген сөзүңүздү коюңуз... Керек болсо берген калыңыңызды кайтарып беребиз. Баланын каалаганын алып бериңиз.

— Тыныбекти кантем!

— Кантериңизди өзүңүз билиңиз. Кызын келин кылып алсаңыз болду.

— Кудайберген менен ак батам бар эле. Кудай өзү кечирсин!.. — Султаналы келме келтирди. — Бирок сасыган байдын алдына кол куушуруп бара албайм. Анын кызынан башка кыз дүйнө жүзүнөн табылбаса, балам өзү каалаган жарын өзү ала качып албай жаны жокпу? Мындай ишке мени копшогула.

Райымбек да, Эсенбек да анын оюна макул болушту.

Эсенбек болуштун ар бир сөзүн ынтаасы менен угуп, келген кишилер менен кантип сүйлөшкөнүнөн бери байкап отурду.

— Кандай, уулум, дурус иш болду го...

— Революциячыл иш ушундай болуу керек, аксакал!

— Эми Кудайберген менен сүйлөшүп көрөйүн! Булар Совет өкмөтү эмне экенин жакшы түшүнүшпөй жүрөт. Райымбек буттарып жыйнап, мандаш урунуп отурду. Ал ак жаздыкка чыканактап, же чалкалап жатып, чылым чегүүчү эмес. Мурун кандай жупуну болсо, болуш болгондон кийин да ошол жүрүшүн өзгөрткөн жок.

Райымбек Кудайбергенге да шумкарча тиймек. Мурдунан эшек курту түшө элөк манап намысына чыдабай болушка кордук көрсөтүшү да мүмкүн.

— Аксакал, жалгыз барбаңыз. Мени ээрчийин, же башка жолдош алыңыз, — деди Эсенбек.

Жигит коштотуп жүрүүнү каалабаган Райымбек секретардын сөзүнө көнгөн жок.

— Сен мындагы жумуштарды бүтүр. Өзүм эле барам. — Ал жалгыз жүрүп кетти.

Райымбек келгенде Кызылбаш үйүнүн жанындагы дөбөдө карыялардын аңгемесин тыңшап, чыканактап отурган. Сөз Шабдандын кайрымдуулугу, Байтиктин эрдиктери жөнүндө жүрүп жаткан. «Мен да өз учурумда далайды иштедим, менин эрдиктеримди

да кийинки карыялар ушинтип кеп кылышар бекен» — деген ой Кызылбаштын көңүлүндө эле.

Жаңы болуш салам айтканда карыялар алик алышты. Кудайберген тексиз немени теңине албагансып, ордуна козголгон жок. Четте отурган бир жигит болуштун; атын алып, карыялар ага Кызылбаштын төмөн жагынан орун беришти. Райымбек манаптын аяк жагына отурбастан, бетмандайынан жай алды.

— Сүйлөй бер — деди Кызылбаш сөзмөр абышкага. Абышка тамагын жасап коюп, сөзгө киришти:

— Балбай Төрөгелдинин бутун үч жолу сындырат... Балбай төртүнчү жолу келип: «Ийи, бутуңуз кандай? Бери кылыңызчы, көрөйүн» — дегенде Төрөгелди: «Баатыр кудая шүгүр» — деп, бутун ала качып жалтактап калган экен. Колго түшкөн жаралуу баатырдын жүрөгү өлгөн экен деп, Балбай аны азоо букага мингизип, атчан эки жигитке айдатып айлына жөнөтөт...

Кудайберген: «Эрегишкен душманды дал ушундай кылуу керек» — дегенсип кампайды.

— Аксакал, сизге иш менен келдим эле! — Райымбектин сөзү Кызылбаштын оюн ылайлантты. Муруту түктүйүп, аны акшыя карады. Адатта Кудайберген «жайынды айт» демейинче келген киши аны сөзгө алчу эмес. Жаңы болуштун бул жоругу ага башка чапкандай туюлду.

— Жумушуң болсо, айта бер! — Ал жактырбагандай ныгырыла сүйлөдү.

— Жума менен Ысанын акысын али бербептирсиз. Төңкөрүш законун билесиз... Жардыжалчынын тамаи акы, маңдай терин жешке болбойт!

— Токтот сөзүңдү! — Элдин көзүнчө тергөө түшкөнүнө кыжыры кайнаган Кудайберген башын көтөрүп алды.— Мени ким деп ойлойсуң? Өзүң кимсиң, арсыз?!

— Тек сүрүштүрүүчү Никелейиң жер астында. Аны коюп, жардыжалчынын акысын бергин, Кызылбаш!

Кудайберген мурутуна жылмайып койду. Көптөн бери Райымбек менен эрегишкени, андан өч алуунун көзеге келбей жүргөнү эсине келе калды. Кедей болушту көк ала койдой сойдуруп, Төрөгелдиге окшотуп жүрөгүн өлтүрсө, башка жарды, жалчы кынына кирбейби? Райымбек көп болсо, оёздук жерге даттанып барар. Анда Кудайбергендин сөзүн сүйлөөчү киши да табылды. Эски казак досунун бир тууганы оёзду чоюп тургандардын бири, ага паранын күчү менен таанышып алган. Тааныштык менен пара күчүндө турганда Кудайберген душманына басынабы?

— ЭДырзага сый көргөзүлөчү! — Кудайберген Боромбайга кашын кагып койду.

— Мырза туруңуз! — Жигит болушка кекээрдүү карады.

Бир балээ чыгарын түшүнгөн абышкалар бүжүрөштү. Жаалына келип турган

Кудайберген: «Бир ачууңузду берип коюңуз» — дегенге көнөр эмес.

Райымбек жалтанган жок:

— Кудайбергенинди сыйлай бер, кысталак! Көзүңдү ач! — деди Боромбайга.

Да бир жигит элди аралап келип, Райымбекти жакадан тартканда, болуш аны колго коюп жиберди. Жигит Райымбек болушту отурган жеринде басып калды. Дагы эки-үч жигит опуртопурга кошулуп, дөбөдөн чаң чыкты. Кудайберген баш болуп, карыялардын баары тура качышты.

Муштумдар карсылдап, өтүктөр күрсүрс тийгенде Райымбек дем тартпай жатып калды. Бети башы көпкөк, куйкасы менен чекесинен жошулган кызыл кан топуракка тама баштады.

— Иттин баласы, жата турсун! — Кудайберген үйүн көздөй алчаңдай басканда, чалдар жайжайына тарады.

Ушундай окуя чыгарын сөзип, айылдын четинен акмалап турган Эсенбек милицияны көздөй чапты...

Кудайберген мыкты аттарды токутуп, жанына жигиттерин ээрчитип, акчаны мол алып,

ОлуяАтаны көздөй жөнөгөнү жатканда үч солдат ээрчиткен Эсенбек ат тердете жетип келишти. Солдаттын бири эшиктин алдын күзөтүп турду. Экөө мылтыктарын көзөшүп үйгө кирип барышты.

— Аттиң, камынтпай бастыңар! — Кудайберген тутамындагы акчаны жерге бир урду. Эр өлтүрткөндө да кылы кыйшайбаган манап кокусунан кармалгансып, мудасын уулдарына дайындай албай калды.

— Олуя-Атага барышсын! — Аялы ушуну гана укту, калганы түшүнүктүү эле. Кудайбергендин катын-баласы чуркурап кала берди. Солдаттар аны ортого алып, Акчийди көздөй жөнөштү.

Эсенбек ошол айылдагы жардылардын жардамы менен Райымбекти атка өңөрүшүп, доктурга алып барышты.

Кудайбергендин окуясы Таластын башаягына дүңк дей түштү. Бир катарлары анын көзеги келди, эми өкмөттүн капканынан бошобойт дешти. «Эр неме паранын күчү менен бошоп кетет» — дегендер да болду. Иши кылып, ал камалгандан кийин калган карышкырлардын жаагы карышып, эл ичи тынчый түшкөн.

Кечикпей бул ишти сот карай баштады.

Айылдагылар болуштун үйүнүн жанына топтолушкан. Ортодогу чоң столдо судья жана заседателдер отурушат. Бет маңдай жакта жасакер Аалы уулу Кудайберген. Бирок анын кебетесинде жасакерсинүү жок, сүлөөсүн тебетейди алчыланта кийип, кимдин көз карашы кандай болду экен дегенсип, тегерегиндегилерди үнүлө карайт. Анын тузун татып, кошомат кылып жүргөн кишилердин кээси баш ийкешип салам айтышып, кээси ага арка боло албагандыгы үчүн тике карай алышпайт.

Ачык сотко Тыныбек, Султаналы, Субан, Атай да келишкен. Кудайберген чынжырлуу жолборс болсо да, Тыныбек менен Султаналыга кыр көрсөтүп, жонун салат.

«Шашпагыла, аман-эсен бошонсом силерге көрсөтөрмүн» — дейт анын жышанасы.

Бул соттон Кудайберген гана эмес, анын тилектештеринин баары үмүттүү. Сот кушчунун каймасар, уруусунан чыккан Чолпонбай уулу Кожокул деген киши Кудайберген менен кабырга тууган.

Эски болуштун иши ырбаган соң, анын балдары Олуя-Атадагы чоңунун оозун майлап, кушчудагы туугандарынын алдына да барышкан. Муну Кудайберген түрмөдө жатып угуп, көңүлү тынык.

Башында приставда тилмеч болуп жүрүп, Совет бийлиги орноонун алдында болыневиктер партиясынын катарына кирип, юридикалык билими болгондуктан, судьялык кызмалчса көтөрүлгөн Чолпонбай уулу кантип эле адилеттик кылбасын деп ишенгендер андан бетер көп. Айтор, эки анжы болуп турган кишинин баары судьянын коюу кара кашы былк эткенин өткөрбөй баамдашат.

Судья палыосунун топчусун чыгарып, күрмөсүнүн төш чөнтөгүнөн сууруп чыккан күмүш чынжырлуу саатын тиктеп туруп, кулагына тыңшаганда, өмүр бою саат көрө электер күбүршыбыр сүйлөшүп калышты.

— Сотту баштайбыз.— Судья тебетейин алып коюп ордуна турду. Заседателдер да жылаңбаштанды.— Айыпкер Аалы уулу Кудайберген!

Кызылбаш өзүн эркинде жүргөндөй тутуп, мойнун толгой мурчуя карады.

— Тебетейиңизди алыңыз! Туруңуз! Сиз революциячыл сот алдында турасыз.— Судья сабырлуу көрүнсө да сөзү, эски болушка токмоктой тийди.

Аалы уулу тебетейин башынан алып, силкип коюп, ыңгыраңып ордуна турду.

Судья анкеталык маалыматтарды сурай баштады. Бурч жакта отурган секретарь шыпылдатып жазып жатты.

Кожокул каймасар уруусунан чыкса да, эски болуштун каяшасын майтарышы элге Совет сотунун тартибинин күчтүүлүгүн көргөздү.

Сот ырайымдуу болсо, Кудайбергенди жактапбыз деп убада беришкен күбө чалдар эмитен эле ыргылжың болуп калышты.

Болуш, секретарь өңчөй кедей тобу менен кошулуп, көпчүлүк болуп олтурушту. Кудайбергендин уруктууганы, жекжааты өзүнчө топ. Тыныбек, Султаналыга окшогондор ортодо.

Сурак башталды. Кызылбаш башын жалтыратып сөздөрүн жаттап алгандай зыркыратты:

— Райымбек болуш мага элдин көзүнчө озунуп камчы чапты. Бу кордукка чыдабай балдар аны эсине келтирүү үчүн төпөштөп коюшту. Мен өзүм арачалабасам, анын колкосун сууруп алышмак... Эгер акыйкат сот болсоң, чатакты баштап, мага камчы чапкандыгы үчүн Райымбекти кошо сотто, болбосо, экөөбүздү тең куткар...

Топ ичинде отурган Тоймат баарыдан мурда совет ооту кандай болоруң байкоо үчүн келген. Кызылбаштын сөзү жүйөөлү угулду: «Баракелде, законду жаттап алгаи экен» — деп ойлоду. Эгер илгерки заман болуп, соттукту Тоймат өзү жүргүзүп жатса, Кудайбергенди ушу жообу үчүн күнөөлүү болсо да куткармак. А, тиги советтин соту эмне дээр экен?

— Болуштун сизге камчы чапканын эмне менен далилдейсиз? — Кожокул судья акырын сүйлөдү. — Бети-башыңыздын бир жеринде камчынын изи жок го. Чертип койсо жарылып кетчүдөй чытырап турган Кудайбергендин аймандай кебетесин көрүшүп, отургандардын бир катары күлүп калышты.

Судья Райымбекке кайрылды:

— Сиз камчы тийгиздиңизби?

— Камчымды көтөргөн да жокмун. Судья күбө чалдарга карады:

— Аалы уулу Кудайбергендин башына камчы тийгенин силер көрдүнөрбү?

Кудайберген акшыя караганда чалдар үнсүз жер тиктешти.

«Далилиң барбы?» — деп судья суроо бергенде далью дин эмне кереги бар — деп ойлоп отурган Тоймат бий окуянын заматта күтүлбөгөндөй багытка кетиши ушу суроодон башталганына таң калды...

Элдин баары өкүмдү күтүп калышты. Иш эмне менен бүтөөрү соттун сурагында эле белгилүү болду. Бирок Кудайберген тарабындагылар: «Кожокул тууганчылыкты, арбак, кудайды сыйлар» — дешип, жакшылык күтүштү.

Өкүм окулуп: «Аалы уулу Кудайберген түрмөгө кесилет», — деген сөзгө келгенде анын балачакасы чур дей түштү... Кедейлер чогулган жаккы чоң топтон «туура», «сооп болот» деген үндөр угулду.

Болушту аяган Тоймат бий бетинин бырышына токтолгон ысык жашты жеңи менен сүртүп, өзүнчө сүйлөндү: «Соттун адилдигине баракелде!»

Эгерде Кудайберген аман-эсен акталса, Райымбектин кысымынан кутулабыз го дешип өз алдыларында ойго батып отурушкан Султаналы менен Тыпыбек: — «Кудай уруп, чындап сөөк болобузбу» — дегенсишип үтүрөйүп бири-бирин тиктешти. Алар эски болуштун кесилишине кайгырбастан, өздөрү кыйын абалда калганына кайгырышты. Солдаттар Кудайбергенди арабага отургузуп алып жөнөштү.

Кудайберген тебетейин баса кийип, эч ким менен коштошпой, эки жакка мойнун бурбай бет алдын тиктеп, түнөрүп отура берди. Ушунча дүнүйөнү чачса да, жолдошторуна жана туугандарына сыйынса да, ошонун баары эч нерсеге арзыбай калганына башы маң... «Мен билген, мен жашаган дүйнө мындай эмес эле, заманымдын өткөнү ушулбу?» — деп ойлоп баратты...

Тынар менен Бурулкан гана көз жашын төгө жандай бастырышты. Эски болуш «менин элим» деп жүргөн калдайган кушчу, саруу аны ээрчимек түгүл, коштошкон да жок.

* * *

Атай аргымак моюн карагер быштысын сугаруу үчүн арыктын боюна жетелеп келди. Карагер кулактарын тикчийтип, шуудураган камышты кошкура тиктеп туруп, суута

мойнун созду. Шимирген сайын алкымы бүлкүлдөп кулактарынын түбү балкбалк этет. Эртең мененки капталдата тийген күн быштынын кундуз жүнүн жылтылдатат. Семиз багылбаса да, азыйына жете элек неменин соорусу тегизделбесе да, сыны жана жүрүшү көзгө толумдуу.

Карагер — Атайдын энчилүү малы. «Ат жалын тартып минип, жигит катарына кошулуп калдын» — деп Султаналы аны уулуна кунан көзүндө энчилеп берген. Дос, душмандын көзүнө жаңы тилек баланын жарашыктуу кийими, жакшы ат минип, сыпайкерчиликтүү болушу керек. Атасынын көп кеңештеринин ичинен жакшы ат менен жарашыктуу кийими гана анын кулагына кирген.

Аргымак чалыш мал тай, кунанында байкалбайт экен, быштысына толгондон бери төз сынайып, көзгө толо баштады.

Боюн жазып, кулактарын тикчийтип оозунан суусун чуурутуп, алыска карап калган карагердин көкүлүн сылап турган Атай карккурк эткен дабыш угуп, чалкалап асманды тиктеди. Каркыра, турналар желесин тартып, ысык жакты көздөй бет алышкан экен. Келгиндер кайткан убак да өзүнчө кызык. Саргайган талаанын үстүнөн бөдөнө, торгойдун үнү угулбай, кылаңгыр булуттуу асмандан сапырылган күйкөлөр, сапсап болуп учушкан сарала каздар каркылдашып өтүп жатышат. Жаратылыш тынчтыкты сүйгөндөй сумсайып, келгиндерди көңүлсүз узатат.

«Жаныбарым! — Атай суута канган атын азанатып үйүн көздөй жетеледи! — Биздин тиричилик ушулжерде».

Аттын кадырын жакындан бери билген Атай аны канатындай баалай турган. Чоң жарышка кошпогону менен карагер кууганына жетет да, качса кутулат. Эл аралап, жер таанып жээлигип жүргөн балага башка бирөө өз атын береби?

Бүгүн карагер чоң кызматка жарамак. Түн кире ал Седепти ала качууга убадалашкан. Султаналы менен Тыныбектин айлынын ортосу жакын болсо да, каргаша болуп куугун чыкса, чү дегенде караанын үзүүчү курч ат керек. Атайдын ишенгени карагер. Үйгө жетип алса болуш да ушул жерде болуп, Тыныбектин ит терисин башына каптап туруп айлына жибермек.

Иш оңуна келсе айла жок. Райымбек болуш менен Эсенбек кийлигишпесе, Султаналы менен Тыныбек тирүү турганда ал Седепке жетер беле. Кудайбергендин түрмөгө кесилишинен кийин экөөнүн аталары да Райымбек болуштун эркинен чыга албай калышкан. Бирок экөөнүн пикири али эки башка. Тыныбек: «Келин алчу кишинин тилеги ак болсо, алдыма жыгылып, мени менен элдешпейби. Анып нээти таза эмес». Султаналынын ою: «Сасыган байга сөөк болгум келбейт Атай кааласа, анын кызын тартып алсын».

Атай жүрөгү элепжелеп болуп, түнкү болучу окуяга эртең мененки чайды ичүүдөн мурда камынууда.

— Ушул тентектин көксөгөнүн алып берип, аталык карызыман кутулсам экен.

Туубасам да тутунгандай болдум эле! — деп Султаналынын пейли чечилип, короосун тазалап жүргөн.

— Султаке, — деген үн чыкты.

Болуштун секретары «түшүп, чай ич» деп Атайдын суранганына көнбөй атчан турган экен.

— Ээ, балам! Эртең мененки насипти таштаба! — Султаналы да аны чайга чакырды.

Булардын камылгасын байкап, Эсенбек күтүлбөгөн кабар угузду.

— Кечиктиңер, Султаке! Тыныбек кызын качырып жибериптир.

— Эмне? Койчу.

— Ии, ботом!

Султаналы менен аялы чочуп кетишти. Атай атынын тартмасын тартууга шайманы келбей, ээрге башын жөлөп калды.

— Чынбы? — Аккыз атчандын жанына чукул келди.

— Мен сиздерге тамаша айтчы белем! — Эсенбек атынын башын бурду.

Атай үйгө кирип комузун алып чыкты да, карагерди минип, болуштун үйүн көздөй чапты.

Райымбек менен Эсенбек да үйдүн жанында Атайды күткөндөй атчан турушкан.

— Жүр уулум! — Болуш эки жигитти ээрчитип, Тыныбектикине дселди.

Алымбай алардын атын алып, байдын чоң өргөөсүнө киргизди. Үчөө тең салам айтпай, төрдү тепсей отурунуу. Байбиченин көзү шишиген, меймандар келгенде жер таяна аран туруп, жылып бараткан сабага окшоп, эшикке чыгып кетти. Байдын ортончу аялы, токолу жана Мамат аялы менен тымтырс отуруп калышты. Меймандар киргенде эле өбөктөп отурган Тыныбек жерден башын көтөргөн жок.

— Бай! — Райымбектин дабышы кулагына чак эт. кенде, Тыныбек башын кандай көтөргөнүн билбей калды.— Кыз кайда?

— Кыз курусун, качып кетиптир? — деп Бурулча ыйлап жиберди.

— Өзү качыптырбы?

Эч ким жоп кайтарган жок.

— Кимге качыптыр?

Кыш тирүү болсо, табылар, бирок митаам Тыныбек аны алыс жакка аттандырган болуу керек — деген ой болуштун көңүлүндө эле.

— Бай, убадаң ушул беле? — деди ал акырында.

— Мен убададан качканым жок! — Тыныбек комузду тырмалап күйүт тартып отурган баланы көрүп, үшкүрүп койду.— Султаналы алдыма келбесе, кызымды ага өзүм жеткирип беремби?

Байдын сөзүндө да чындык бар дегенсип, Райымбек да тим болду.

Кыздын качышы алдырган бүткөн иш эмей элег тагдырдын жазмышындай, Атайдын шорундай сөзилип, баары муңдуу тынчтыкка баш ийгендей телмиришти. Атай дал ушуну сөзди. «Седеп ушундай болорун сөзип, менин антымды уккусу келбеген экен» — деп ойлоду. Анын антка учурабасын дегени го... Кайран кыз! Кишилерден көзүн ала качып, керегенин башын карады эле, чийдин учуна илинген темир комуз көрүндү. Жүрөгү зыр этти. «Күйдүм чокту» кагып, ыйлап отурган Седеп көз алдына келди. Седеп жана темир комуздун күүсүнөн башка нерсе көзүнө да көрүнбөй, кулагына да угулбай калды. Эриксизден Атайдын өз колдору да кыймылга келип, комуздан муңканган дабыш чыкты:

Күйдүм гана күйдүм — ай, күйдүм чок. Күйөйүн десем түтүн жок. Жүрөгүмдүн — ой башында Кантейин, ай жүгөрүдөй бүтүн жок!..

Дайынсыз жоголгон кыздын күйүтүн азыр гана түшүнгөнсүп, Тыныбек катын, баласы менен шолоктоп отуруп угушту. Кайраттуу Райымбектин да мууну бошоп, сөз айтууга чамасы келбей баратты...

Ыр бүткөндөн кийин Атай шолоктоп ыйлагандардын ортосунда отурганын көрүп; эмнегедир иренжигендей эшикке чуркады Райымбек болуш менен Эсенбек камчыларын сүйрөй анын соңунан түштү.

Ыр басылган менен Тыныбектин үйүнө толо түшкөн муң ошо бойдон кала берди.

ЖАЗ

Жаз быйыл эрте келип, күн таптуу, айылдын жанындагы дөбөгө абышкалар жылдагыдан эртерээк чогулушкан. Тоймат бий болсо, чекир көзүн сүзүлтүп, кеп тыңшаганы же үргүлөгөнү белгисиз, кээде гана оң жак көзүн жылтыратып ачып-жумуп коет. Башкалар анын эмне кылып отурганын көңүлгө албаганы менен, баарынын ой-санаасы эмнеде, ангеме эмне жөнүндө болгонун ал байкап отурат.

Кыштан бери ар кимиси эки-үч түтүндөн болуп бөлүнүшүп, коктололот, жылганын

жыбыттарына малга каралап конуш ээлешип, андасанда мейман үстүндө гана жолутушпаса, бирибири менен көрүшпөй калышкан кишилер бүгүн биринчи баш кошушуп отурганда сыпайкерчиликтүү жакшы сөздөрдөн гана кеп кылууну каалашат. Дөбөгө биринчи болуп Тоймат бий келген. Аны көргөн абышкалар биринин соңунан бири чубашкан. Алысыраак жердегилери атчан келишип, аттарын дөбөнүн түбүнө байлаштырып коюшкан.

Кыштын кандай өткөнү ушу чогулушкан абышкалардын кебетесинен эле сөзилгенсийт. Баягы күз мезгилиндеги чатырашып, кызара бөрткөн кишилер кыштай жүк ташыган өгүздөй болуп арышкан жана азышкан, жаак сөөктөрү уркуюп, бапыйган сакалдары гана өзгөрбөй калган.

Күн таптуу. Абышкалар күн нуруна мемирешип, кыштын катаалдыгы, баштан өткөн азаптозок заматта ойдон чыккансыйт. Алар анымуну чукулап, сөздү кызыткылары келишет. Бирок аны эмнеден баштоону биле алышпай, бирибирин тиктеп коюшат. Ошонун баарын байкап отурган Тоймат бий тамагын жасап, ордуна копшолду. Баары анын оозун тиктешти.

— Ии, Султаналы Анжияндан келиптир дейт. Эмне билгени бар экен? — Анын чекир көзү Айтыкеге урунду.

Айтыкө Султаналы менен тууган жана акылдаш эле. Бий жаңылык уккусу келгенин билдиргени менен, экинчи жагыпан Султаналы жана анын таламдаштарынын жарасынын оозун чукуп алгансыды. Отургандар «кайран карт карышкыр» дешип, өз ичтеринен бийдин чукуп сүйлөгөнүн жактырыпты.

Чымчыкей суроого кандай жооп болор экен дегенсишип, эми Айтыкени карап калышты. Чоң сакал абышка жоопко шашылбады, чөнтөгүнөн мүйүз чакчасын сууруп чыгып, насыбайдан бир чымчымды эрининин алдына таштап коюп, кумары канбагандай отура берди. Анын маалкатышына чыдай албай, бир катар абышкалардын чыйпыйы чыгат. Бирок айла канча. Бийдин суроосуна башкалар жооп бере алмак эмес. Седеп жоголгондон кийин Султаналы менен Тыныбектин үй-бүлөсүнөн тынчтык кеткен. Райымбек болуш, милиция, прокурор Тыныбекти, уулдарын жана аялдарын суракка алганын токтото элек. «Кызыңарды каякка саттыңар?»—деп сурашат. «Эч жакка» деп жооп кайтарат бай. «Андай болсо, өлтүрүп, өлүгүн жашыргансыңар, мойнуңарга алгыла» деп кыйнашат. Беркилер «анткенибиз жок» — деп, зыркырашып карганышат.

— Андай болсо, Седеп кайда?

— Билбейбиз.

— Эмнеси болсо да, силер колдуу болду.

Ушуну менен сурактын, тергөөнүн башталганына бир жылдан ашуун убакыт өттү.

Тыныбектер ачыгын айтышпайт, тергөөчүлөр аларды текшерүүдөн жадашпайт.

Седептин анык жоголгонуна көзү жеткенден кийин Атай атасына таарынып, айылдан качмай болгон. Анысын угуп калып, энеси менен Субан ыйлашкан, «эгер сен качсаң, муунуп өлөм» — деп энеси карганган. Седептин тагдырынын кайгылуу болушу үчүн Аккызда кымындай күнөө болбогондуктан, жана аны атасынан артык көргөндүктөн Атай ал оюнан кайткан. Атасына таарынып, энесинен айрылуу кыйын эле. Бирок Султаналынын үйүндө да тынчтык жок, ырк кетип, ынтымак бузулган.

Намыстуу Султаналы ыйлабайт, муңбайт, эмне болуп кеткенин салкын кандуулук менен ойлонот. Ал ар нерсени акылга салып өлчөп, анан иштеп, эч качан жаңылчу эмес. «Бу жолу мага эмне болду?» — деп өзүн өзү текшерет: бардыгы өз ирети менен. Уулун кыя албай жана кедей болуш Райымбекти кадырлап, Кызылбаш менен кудалыкты бузууга убада берди; Тыныбек акмактын алдына бара албайм, уулум керек болсо, Седепти өзү ала качсын деп, өзү чатак чыгарбоого убада берди. Бул акылга Райымбек да, баласы да — баары макул эмес беле?!

Тыныбек да өз алына жараша баарын акыл менен иштеген. Бирок ал да аягы мындай

болуп, балаага башы малынаарын билбеген. Мындан оор иштерди деле башынан өткөргөн эле. «Бу жолу каеримен жаңылдым?» — деп ал да ойлонот. Эгер текшерүү менен тергөө дагы бир аз улантылып, аны опузалап, түрмөгө эки-үч күн отургузса, окуя ачылмак...

Султаналы кыз жоголгондон бери тыным алган жок. Талас ичин мындай кой, башка тараптарга да барып келди. Ага эрегишкен бирөө кышында сөз таратты: «Седеп Анжиянда экен».

Аны уккандан кийин Султаналы акчаны мол камдап, ОлуяАтага чейин атчан, андан ары поёзд менен кетип, кечөө күнү гана кайрылып келген. Анжиянда тааныш соодагерлери жана достору бар неме аркалыктан келин алган өзбектерден сураштырып да кыздын дайынын таппады.

Тоймат бийдин кытмыр суроосу жана Айтыкенин жоопко буйдалышынын жөнү ушундай болучу.

Айтыке, насыбайын түкүрүп, оозун арчынып, шашпай сөз узатты:

— Аман-эсен келиптир. Анжиянда кыш жумшак өтүптүр. Биз сыяктуу абышкалары кыштан топучан чыгыптыр. Андагы жаңылык деле биздегидей: бай, манаптар бийликтен куулуп, кара таман өзбектер бийликке келиптир.

— Ой, тобо! — Атабек жакасын карманды. — Советтин бийлиги Анжиянга да жетиптирби?

Чымчыкей суроого аткыгандай берилген жооп башкалардын моокун кандырды, ага бий да тырчыган жок.

— Сенден эмне кабар бар? — Тоймат эми Атабекке карады.

— Кызылбаш түрмөдөн бошонуп келиптир. Дагы бир жарым жыл жатмак экен, кантип кутулганын билбейм.

— Ошону үчүн Кудайберген да. — Тоймат кампайып койдү.

Бул кабарды жаңы уккандар дүүлүгүштү. Бай, манаптар бир жагынан куулса, кайра бир жагынан имерилип келишип, тирелишип турган учур. Ошону үчүн отургандардын бир катары бай болсун, кедейдин башкаруучулары болсун, эч кимиси жөнүндө өз пикирин ачык айтышпайт/

— Дагы эмне укканыңар бар?

Бийдин бул жолку суроосу жалпыга карата айтылса да, эч ким үн катпады.

— Эмесе, менден уккула. — Бий ондонуп отуруп, ар бир сөзүн салмак менен айта баштады. — Таластын башынан кадимки Айнабай болуштун туутаны оёзго бапгчы болуптур, орто ченде Үсөндүн тукумдары бийлөөдө, өрөөндүн этегинен болсо чоң болуштун окумуштуу баласы бар. Бизде Кызылбаш. Бай, манаптын баарын алдынүстүн кылдык дейсиңер, аларга тең келген кимиңер бар?

— Бий ашыкпаңыз? — Айтыке да жоопту чукулунан кайрыды. — Бардыгы акырындык менен... Саналуу гана кишиңер калды...

Дөндө акырындык менен башталган сөз кызып, аягы талашка айланды. Сөздү кызыткан Тоймат бий менен Айтыке чоң сакал. Айтыке сөзмөрлүккө салып, оңой менен жеңидбей турган болгон соң бий ичке каткан акыркы оюн айтты:

— Силер андай эле мыкты болсоңор, Тыныбектин кызын эмнеге алдырдыңар.

Султаналы, Атай, тиги жылаңаяк болушуңар Райымбек баш болуп как талаада калдыңар!

Эски бий өзү бийликтен кеткенден бери жыйналышта болсун, же өздөрүнчө ушинтип кобурашып отурушкан жерде болсун, мынчалык ачык, мынчалык каардуу сүйлөй элек болучу.

Упгу учурда жогору жактан карагер жоргону чайпалткан бирөө келатканын көрүшүп, сөздү токтотушуп, аны карап калышты. Шаша келатканына караганда кандайдыр бир кабар айтчудай, же эмне кыларын билбеген көпкүлөң жигит, же ат сууткан саяпкер. Ал

жакындаганда гана Атай экенин таанышты.

— Бу жигит эмнеге шашып калган? — Тоймат бий дагы кытмырлана суроо таштады.

— Ассалоом алейкум! — деди атчан жигит.

— Алейкима Ассалоом!

Атай токтолбой абышкалардын дал түбүнөн өтө берди.

— Ии, жөнү бар экен.— Тоймат бий бир көзүн кысып.— Атасынын кабарын угайын деп ашыгып келаткан турбайбы, үйүнө токтобогон бөчара. Кантсин, мында жазык жок. Баарын кылган Султаналы куу мурут!

Бул айтканыңыз туура дегенсишип, абышкалар баш ийкешти.

Жалаң булар эмес, айылдагылардын ; баары «Атай үйүнөн кетет го, канчага чыдайт эле!» — деп кеп кылышчу.

Айтыке берилген суроодон буйтап, «Анжиянда да бай, манаптар бийликтен кулап» — деп какшыктаганы менен, Тоймат бий Султаналынын тумшугу ташка тийгенин жакшы билет. Ал турсун, Анжиянга да бирөөнүн шылдыңы менен барганын уккан.

Седептен түңүлбөй, атасы каякка кетсе саргая жол карап жүргөн Атай «жок» деген жоопту укканда кантер экен дегенсишип, абышкалар Султаналынын үй жагын акмалап отурушту.

Султаналы да бекер отурган эмес. Ушу жолку сапарында «эң акыркы издешим, табылса, табылганы, табылбаса — мындан ары биротоло жоголгону» деп шерт кылып аттанган. Ал кыздан бир жолу түңүлдү. Бирок аны уулуна кантип айтат, айткан күндө да, бу каргашалуу окуянын аягы эмне болот? Баланы алдоо, жалынуужалбаруу керекпи? Же сооротуунун дагы башка жолдорун табуу керекпи?

Кайраты таштай, өмүрүндө эки сүйлөп же жалыныпжалбарууну билбеген Султаналы уулу менен бетмебет отуруп, ачык сүйлөшкүсү келди.

Атай аттан түшүп, үйүнө киргенде Ата-энеси, Тууганбай балачакасы менен жана Субан абышка отурган экен. Баарынын кабагы салыңкы.

Ал «салоом алейкум!» деди да, отуарын же кайра чыгып кетерин билбей, олкусолку болуп туруп калды.

— Алейкимаассалом! — Субан барпалаңдап — кел! Быякка өт!

Атай, токтолбой турган жолоочуга окшоп, камчысын керегеге илбей, Субандын жанына отурду.

— Төрт көзүбүз түгөл отурабыз.— Султаналы күтүлбөгөн жерден сөз баштады.— «Ооруну жашырса, өлүм ашкере кылат» дегендей, ачыгын сүйлөшөлү. Таппадым.

Анжиянда андай неме жок. Башка жакта да жок.— Ал уулун карап койду.— Колуман келгенин аяганым жок, бар күчүмдү жумшадым. Буйругу жок нерсе ушундай болот.

Эми андан түңүл, балам! Тагдыр менен эрегише албайсың!

— Эх, таш боор тагдыр! — Субан үшкүрүндү. Атай мурутунан жылмайып, ордунап турду.

— Кагылайын, каякка барасың? — Апасы кошо туруп, аны кучактай калды.

— Издейм. Өзүм издейм — деди Атай.

— Кое бер.— Султаналы аялына ачууланды.— Өзү түңүлмөйүнчө. бирөөнүн айтканы жарабайт.— Ал алакан жайып:

— Бар уулум, бет алдыңан жалгасын! Оомийин! — Ал бата кылып бүтүп, көзүн ачканда баласы үйдө жок эле. Отургандардын баарынан жаш кылгырат. Аккыз эси ооп жыгылды.

Карагер жоргону минип, төмөн көздөй кайкайып жөнөгөн жигитти көрүп, дөңдө отурган абышкалар да үрөйлөнүштү.

— Анын эмнесине таңгаласыңар? — Тоймат чежирени чече сүйлөдү.— Султаналы уулунан ажыраганы ушул. Ушундай болмок. Биздин Таластын элине өнөрпоз токтобосу атабабадан калган салт.

* * *

Качуу! Каякка качам? Эмне үчүн качам? Бул суроолор Атайды көптөн бери эрмектеп жүрсө да, тобокел — деп атка мингенге чейин акылы бир жерге токтолбогонуна өкүндү. Чын эле элимден качып баратамбы? Элден көңүлүм калгандай эмне болду? Бул суроого жооп таба албады. Элден качканым жок, сүйгөнүмдү издеп баратам. Каякка? Баса, каякка? Бир жылдан ашык убакыттан бери ою бир жерге токтолбогонуна ачууланды.

Эми анымунуну ойлонуп отурууга убакыт жок. Туугандары чууруп эшикке чыгышып, дөңдөгү абышкалар да букжуюшуп тиктеп калышты.

Атасы айткандай «бет алган жакка» тобокел деп кете берди. Акыл, балким жол жүрүп баратканда ойго келер, же Седептин кабарын угармын, ал табылбасай.. Анда эмне болом? Башка элге сиңип кетемби?

Атай кетип баратат жана каякка барарын ойлонуп баратат. Алыска аттансам кереги тиер — деп чогулткан тыйыны, же айдаган малы жок.

Ал жүрүп отуруп, бешимге жетпей Талас кантонунун борборуна келди. Нарыбери жүргөн атчандар көп. «Чогулуш», «Кантондук аткаруу комитетинин жаңы председатели шайланат экен» деген сыяктуу сөздөр чыгат. Тааныштары жолугушса токтото калып сурашат:

— Ой, сени башка жакка кетти дешти эле го?

— Кетсем, сенин жаныңда турат белем?

— А балким, кайрылып келгендирсиң.

— Кеткен киши кайрылып келчү беле? — дейт Атай тамашага чаптырып: — Ой, эмне баарыңар эле дүрбүп ушул жерде жүрөсүңөр?

— Чоң чогулуш. Кантондук аткаруу комитетинин төрагасы шайланат экен?

— Ким? — Бул жаңылык Атайды да кызыктырат: — Чогулушуңарга мен да катышсам болобу?

— Мандатың барбы?

— Мандат дегениң эмне?

— Мандатың болбосо, убара болбой кете бер.

— Эмесе, кош бол, көрүшөбүзбү, жокпу?!

— Ой, каякка?

— Сен айткан жакка.

Атчан карагер жоргону теминип, топтон бөлүнүн чыгат.

Аңгыча кыйкырык чыгат:

— Атай! Ой, Атаай!

Кызыл желек тагылган чоң имарат жактан энтелеп чуркап келаткан Эсенбекти көрүп ал кайрылып келет.

— Кайда жүрөсүң? Бир жумадан бери таппайбыз. Атай мурчуюп, анын сөзүнө жооп бербейт, атын туура тартып, кетүүгө камынат:

— Эмнеге чакырдың? Айт. Жолуман калбайын.

— Каякка бармаксың?

— Кетип баратам. Кайра айланып көрүшкөнчө аман-эсен бол! Менден өткөн кемчиликтер болсо, кечирип кой... Жолугуп калганың жакшы болду... Кана, апкел колуңду!

— Кое тур, анан кечиришип алабыз. Азыр экөөбүз чойгулашып отурууга убакыт жок. Чогулуш башталып калды. Атыңан түш!

Ал тарткынчыктайт:

— Мандатым жок.

— Сен эмне делегат белең, мандат менен киргендей. Көп сүйлөбөй аттан түш. Ал атын зым карагайга байлап, Эсенбектин соңунан ээрчип, чоң залга кирди. Эл толо. Алар арт жактагы бош орундуктарга отурушту.

Атайдын көзү президиум тарапта. Өңчөй чачтуу кишилердин арасында башын мадырайтып Райымбек. Аны көрүп бир чети кубанып, бир чети күлкүсү келип, Эсенбекке шыбырады:

— Тиги, биздин мадырайган болуш чоңдордун арасына кантип отуруп калды?

— Акырын. Ал Кантисполкомдун төрагасы болуп шайланды.

Атайдын оттуу көздөрү жайнай түштү:

— Баракелде! Эми ал байлардын, манаптардын сазайын берет... Тамаша башталат турбайбы!

Жолуман калам деп ашыккан Атай чыгып сүйлөгөн кишилердин сөзүнө кызыгып отура берди. Бардыгы эле тап душмандарды жоготобуз, кедейлердин турмушун оңдойбуз, жаңы турмуш курабыз деп шандуу сүйлөшөт. Алардын айткандарынын баары туура болсо, Таласка бейиш орногондой. Ушундай сонун сөздөргө муюп отурган жигитти Эсенбек капталга түрттү:

— Сени Райымбек аксакал өзү издеткен? Каякка жоголдуң дейм!

— Аксакал өзүбү? — деди Атай ишенбегендей.

— Ооба, чогулуштан кийин аксакалга өзүм жолуктурам.

Жүрөгү эленжелеп болгон Атай «шашып турам, жолуман калбайын» деп айтпады.

— Азыр иштей турган жумуштар көп. — Эсенбек сөздү таамайлап, шыбырай сүйлөдү. — Тап күрөшү курчуп турган учур. Бай менен манаптарга ар тараптан чабуулга өтөбүз. Сен да биз менен алдыңкы катарда болушуң керек.

Атай аргасыз күңкүлдөйт:

— Менин башка жумуштарым бар. Тияктан келгенден кийин...

— Революциянын ишин эртеңкиге калтырууга болбойт. — Эсенбек ачууланып катуулай сүйлөдү. — Антсек биз тап душмандарына мүмкүндүк берип, социализмдин курулушуна бөгөт болобуз. Душмандар менен опноого болбойт.

Жанында отурган кишилер «акырын», «бакылдабагыла» деп эскертишти. Президиум тарабындагылар да алардып бакылдаганына көңүл буруп калышты.

— Түшүндүңбү? — деди Эсенбек ызырынып. — Биз аларды жер бетинен жексен кылмайынча...

— Толук түшүндүм. — Атай комузун сыйпалап, ойлонуп отуруп калды.

— Булар чогулуштан чыккандан кийин эле кызыл тууну булгадап, өрөөндү каптап жөнөшөбү? Буларга кедейлер кошулуп, шатырашып жөнөшсө, жер солкулдар эле. Чогулуштан кийин алар кызыл тууну булгалап жапырт аттанышпастан, ар кимиси ар жакка тарап кетишти. Эсенбек Атайды ээрчитип, кантондук аткаруу комитетинин төрагасынып кабинетине алып келди. Райымбектин жанында жогору жактан келишкен дагы эки кипш бар экен.

— Ой, бала сен кайда сенделип жүрөсүң! Быякта иш кычап атса! — Райымбек ага ырайымдуу карап, жанындагы жолдошторго тааныштырды:

— Атай деген жигит ушул.

— Султаналынын уулу деп Эсенбек кошумчалады.

— Кайсы Султаналыны айтасың? — Райымбек айкыра сүйлөсө да, сөзүнүн аягын жумшартты:

— Атай Огонбайдын уулу. Огонбай деген бир уйдан ашык мал күтпөгөн анык пролетар. Султаналы болсо, Огонбайдын агасы, орто дыйкан. Саясы жагынан олкусолку, кедейлерге да болушат. Кызылбаш манапка да жан тартат. — Ал Атайды далыга чапкылап. — Сен мындан кийин, өз фамилияңды колдон. Сен чыныгы кедейдин

тгукумусун. в— Анан Эсенбекке буйрук берди. — Анкетин Огонбай уулу Атай деп толтур.

Тиги эки кишинин бири анын комузун көрүп:

— Ырчыбы?

— Ырчы да, комузчу да. — Эсенбек озунуп жооп берди.

— Кеп, мунун ырчылыгында же комузчулугунда эмес. — Райымбек сөздү башкага бурду. Бул жигиттин тап сөзими бар. Султаналы күчкө салып, Кудайберген менен кудалашып койду эле, андан баш тартты. Тыныбек байды ажалындай көрөт. Султаналынын саясий жактан туруксуздугун билип, андан да бөлүндү. Жаш болсо да, элге кадырлуу. Бизге ушундай киши керек.

— Андай болсо, жакшы,— дешти жогору жактан келгендер.

— Кош эмесе! — Райымбек Атайга колун сунду. — Калганын айылдан сүйлөшөбүз.

Ошондой сапаттары бар экенин эч кимден укпаган Атай Райымбектин мактоосунан кысылып, көлшал тердеп, эшикке чыкканда бетибашынан көк буу көтөрүлдү.

«Революциянын ишин эч качан эртеңкиге калтырууга болбойт»,— деп Эсенбектин сөзүн көңүлүндө кайталап, Көк-Кашатка кайра кайтмак болду.

* * *

«Атай качыптыр», «жок, ал кантондук жыйынга катышыптыр», «Кызматка көтөрүлөт экен» деген сыяктуу карама-каршы кабар ооздон-оозго тарады. Бу каңырыштын аныктөгүнү ачыла электе шайлоо жүрүп, Атай Райымбектин ордуна болуштукка шайланды.

Ушу жолку шайлоо бир болуш эл үчүн унутулгус күн болду. Кары-жаш дебей мурункудай, бирөөгө жакшы, бирөөгө жаман көрүнөмбү,— ден кысталбастан эркин жүрүп, чын ыкластары менен доош беришти. Талаш-тартыш, жаатташуу болгону жок. Бул кандидатура байманаптар үчүн да күтүлбөгөн окуя эле.

Намыс жана мансап үчүн туулган Султаналы ушул кубанычтуу окуядан кийин баштан өткөн бардык ызаны, кордукту, доско күлкү жана душманга таба болгону ушуну менен чыгып кетсин,— деп, ак боз бээ союп, элге түлөө берди.

Болуш шайланарын шайланды. Бирок анын үстүндө, үйү жок, коколой башы. Эл башкарган кишинин өз очогу, келим-кетими, эң негизги жубайы болуу керек го. Султаналы туугандары менен акылдашты. Үй-жай, буюмтерими табылды, баарын кыйнаган баягы эле суроо — үйлөнөбү же дагы эле жоголгон кызды күтө береби? Бул суроону атасы да, туугандары да чече алышпай, болуштун секретары Эсенбекке келишти.

— Аны менен тең жигиттер бала-чакалуу. А биздин бир болуш элди башкарган кишибиздин аялсыз жүрүшү уят го! — деп Султаналы сөз баштады.

— Бул жөнүндө айтканбыз. Жакында үйлөнүүгө тийиш. Бирок байманаптардын таасиринен тышкары...

— Ээ, айланайын! Кимиси болсо, анысы болсун, эптеп эле үйлөндүргүлөчү. Анын да, биздин да санаабыз тынсын.

— Болуптур, аксакал! Болуш менен өзүм сүйлөшөм! — деди Эсенбек. Бирок алар Атайды таппай калышты.

— Кең-Колду өрдөп кетип баратат деп маңдайдан келгендер жооп беришти.

Бул кабардан улам Атайдын «Заман өзгөргөнүн, Совет бийлиги орногонун түшүнбөгөн бир гана киши бар...» деп айтып жүргөнүн эсине түшүрдү. Ой, кандай кежир чал. Эч кимдин айтканына ишенбейт, «Кызылбаш камалды» дегенде да кубанган эмес. Жээни болуш болгонун көргөндөн кийин, балким абышка акылына келер,— деп ойлоп, Эсенбек да Кең-Кол тарапты көздөй аттын оозун кое берди.

Жантакбай баягы эле Обосунда, кызыл таштын түбүндө жалгыз үй отурган экен. Ала

мойнок ити капкачан өлгөн. Үйүнүн тегерегинде бирин-серин уйлар жуушап жатышат. Эскирип, куурап бүткөн мамыда карагер байлануу.

Атай төрдө, Жантакбай капшытта калың көлдөлөндүн үстүндө.

— Ассалом алейкум! — Эсенбектин саламын абышка оозун кыбыратып гана алик алды. Келген ким жана эмне жумушу бар экенине кызыкпагандай картаң комузчу ээгин мүлжүйтүп өзүнчө отура берди.

Атай комузун колуна алып, кыңгыратып отурган экен. Таятасы менен сүйлөшө албай жадаганбы же аңге-мени күү чертүүдөн баштагысы келгенби — анысын Эсенбек биле албады.

Кийинки жылдарда Жантакбайдын үйүнө кызы менен күйөөсүнөн башка эч ким каттабай калган. Алар өздөрү да эл менен аралашуудан түңүлгөндөй бирөөлөрдүн келишин күтпөйт. Абышканын колдорунун мууну кетип, комузду баягыдай таасын черте албай кээде гана кыңгыраткан болот... Күндүз көбүнчө эшикке чыгып, Кең-Кол тоолорун, токойлорун кароолдогонсуп, эки жагынкарап отурат.

Атай комуздун кылдарын чытырата толгоп, колдорун эркин шилтеп, кээде жоргодой айдатып, кээде терип чертип, өзүнүн сүйгөн күүсүн аткара баштады. Эсенбекке түгүл, жээнине, анын колундагы комузга сер салбай отурган абышка шартылдаган салтанаттуу күү чыга баштаганда жан киргендей ордунан козголуп, бирде көзүн сүзө тыңшап, бирде жаш комузчунун келбетине көз жүгүртөт.

Жантакбай комузду жана аны чертип отурган комузчуну көрдү. Чыныгы күү, чыныгы комузчуну даана сөзди. Бул ким эле? Кырдач мурун, көздөрү оттуу, кызыл жигит өзүнүн жээни экенин да тааныды. Жакасын кармап, тобо кылды. Анан көзүн жумду да күүгө кулак тосуп, көшүп калды.

Өзү күүдөн тайып, колдорунун каруусу кетип, карылыкка чындап моюн сунгандан бери Жантакбай күүгө бүгүнкүдөй мооку кана элек болучу. Анын оюндагысын, дартын башка эч ким түшүнчү да эмес. «Аллатаала колумдун күчүн алганча жанымды алсаңчы!» — деп зарлап ыйлай турган. Аны да эч ким билчү эмес.

Күү бүткөндөн кийин да абышка ракатка термелип отурду. Атай жөнүндө ойлоно баштады.

«Кызылбаш менен Султаналынын каарына калдыдешчү эле го. Эч кимге батпай талаада калып, башка элге качканы жүрөт дешчү эле го». Ал көзүн чоң ачып, жээнин көпкө тиктеди: кийимкечеси жакшы, иреңи азбаган, көңүлү көтөрүркү.

Атай комузун жүккө сүйөп:

— Таята, кайрадан учурашалычы! — Ал ордунан тура калганда Жантакбай да колун сунду. — Биз сизге келдик.

Абышканын иреңи нурланып, акылы бир жерге топтолуп, сөзгө аралашты:

— Келгениңер жакшы.

Эсенбек да аны менен учурашып, сөздү улай баштады.

— Аксакал! Кеңеш өкмөтү орногонун билесизби?

— Уккам.

— Уксаңыз, азыр Атай жээниңиз болуш болуп шайланды.

— Ким?

— Атай! Атай болуш!

Абышка мурункудай кежирленбей ынтаа менен сурады:

— Кызылбаш кана?

— ^Кызылбаш түрмөдөн чыгып, үйүндө. Анын заманы бүттү. Кызылбаш да, башка байманаптар да мындан кийин бийликке келбейт.

— Анан ким бийлейт? Дайым эле Атай экөөң бийлеп турасыңарбы?

Абышка суроосуна өзү да, башкалар да күлүп жибершти.

— Мындан ары кедейдйкандар жана алардан чыккан балдар бийлейт.

— Аа, дурус экен, балам. Бийлегиле! Бийлегиле! Абышканын эмне үчүн сөзгө төз

кошулганын жана

кежирленбегенин эч ким абайлаган жок. Атай чыныгы комузчу катары анын дилиндегисин таап, аңгемени күү чертүүдөн баштаганы менен, тажрыйбасыздык кылып, ошо өз күүсүнүн таасири ага канчалык тийгенин баамдабай калды. Таятасын өзү чечилгендир деп ойлоду.

Жантакпай акыркы жылдары элден ого бетер обочолонуп, турмушка ого бетер салкын караганы — Атай жээнинин да кайгысын тартчу. Анын комузчулук кесиптен жарыбасын, кор болорун алдын ала билген. Айтканым келди, куу бала тилимди албады,— деп арман кылчу. Турмуш ушундай каардуу, опосуз!

Ошентип, бул турмуштан өзү үчүн да, Атай үчүн да биротоло түңүлгөн абышканы азыркы уккан күү арбады, бооруна тартты. Ал жашоо бүтпөгөнүн, көңүлдүү, эркин жана салтанаттуу турмуш башталганын ушу күүдөн түшүндү. Бул күү Атайдын «Маш камбарканы» эле.

Адегенде ушу кереметтүү күүнү черткен ким экенин билгиси келгендиги үчүн гана ага сер салды. Черткен өз киши экенин тааныганда абышкд өзүн биринчи жолу бактылуу сөзди. Баягыда аны комузчу болбо дегени үчүн өзүн жемеледи.

Сөз уланбай ар кимиси мостоюп отуруп калгандыктан, Эсенбек аңгеменин отун тутанткысы келип:

— Аксакал, өз күүлөрүңүздөн кайрып койбойсузбу?

— Ээ, балам! — Абышка улутунуп,— биздин күү чер—тилип бүткөн. — Ал жээнин карап,— ии, болуш аке, эмне жарлык айтмаксың?

Атай андан ушу гана суроону күтүн тургандай:

— Таята, сизди айылга, элдин арасына көчүрөлү — деп келдик. Жер беребиз.

— Жериң ошончо көпбү?

— Жер азыр элдик. Баарына жетет.

— Аныңар жакшы экен. Жерди иштегендерге бергиле. Мага жердин эмне кереги бар?

— Жер албасаңыз да, айылга көчүп барыңыз. Качанга чейин жалгыз үй отурасыз?

— Мен жалгызмынбы? Айлананы карап көргүлөчү: түркүн дүйнөнүн баары ушу жерде. Мени козгобогула...

Ошентип, Жантакбай эл арасына кошулган жок. Кийин өлгөндөн кийин анын сөөгүн өзүнүн керээзи боюнча булактын жогору жагына коюп, кемпирин эл арасына көчүрүп алышты...

* * *

Жантакбайдын үйү артта калды. Атай кыңылдап ырдап келатты. Көп күндөн бери орчундуу маселелер менен аралашып, ишке берилип, кайгыкапаны унуткарган жигиттин көңүлү көтөрүңкү эле.

Жаз жадырап, мандалак гүл ачкан көз. Кызылбаштын айлындагы келинкыздар боз адырдын чабырында мандалактын гүлүн терип жүрүшкөн экен. Жер жайнаган гүлдөр жана кызылтазыл кийинген кызкелиндер адырды көркө бөлөгөн. Адырдан көзүн албай келаткан Атай ошо тарапты көздөй тизгин бурду.

Гүл терчү, кыз оюн, токойду аралоо — ал үчүн көңүл ачуунун эң сонун түрү. Ошонун баарын сагынып, жүрөгү кусадар болуп, араң жүргөн жигиттин делебеси козголуп, жаштарды көздөй шыр бастырып келатты. «Булар кандай уяты жок немелер?» дешип, келинкыздар айылды көздөй чубашты. Алар жигиттин көңүлүндө эмне бар экенин кайдан билишсин.

— Токто! — деди болуш секретарына!

— Болуштун буйругу буларга өтпөйт,— деди Эсенбек. Атай аттан түшүп, көк майсанга мандаш урунуп отуруп, алып, комузун чертти. Күү шаңкылдай баштаганда кыз-келиндер да токтолуп, өз ара шыбырашып калышты. Көзүн кысып коюп Эсенбек

да аттан түшүп, кызыл гүлдөн үзүп алып, Атайдын төшүнө кыстарды.

Күү үстү үстүнө жаңыра берди. Келин-кыздар бир-экиден келип отуруп, бардыгы комузчуну тегеректеп алышты.

Ачык асман. Жазгы мээлүүн жел, гүл аңкыган тоо, жоодурашкан кыздардын көз карашы менен шыктанган комузчу өнөрүн аяган жок. Көңүлү чалкыса да көзү кыздарда. Күүгө кызыккан сайын алар ийменгенин, кысынганын унутуп, кайсы бири оозун ачып, кайсы бири көзүн жайнатып, комуздан көз алышпайт.

Курбуларынын арты ченде турган кундуз тебетей, ак бетинде нокоттой калы бар кыз күүнү да тыңшап, жаш комузчуну да баамдуу тиктеп, анын оттуу көзүнөн жазганып, улам бурула калат.

Күү басылар менен ошо нокоттой калы бар кыз шыңк этти:

— Ыракмат, жезде!

— Кандайча жезде? — Атай таңданып.

— Жезде болбосоңуз, күйөө бала чыгарсыз. — Дагы бир келин каптал жактан чыкты.

— Ооба, силердики туура! — Атай ойго алаарлык токтоолук менен жооп кайтарды.

— Балким, жезде болормун же күйөө бала!.. Аны көрө жатарбыз.

Атай алар менен тамашалашып турганда Эсенбек да бир келиндин жанынан чыккан жок. Алар узап кеткенден кийин комузчу жолдошунан сурады:

— Жанагы, меңдүү кыз ким экенин билдиңби?

— Айымкан деген сулуу ошол.

— Кызылбаштын кызы эмеспи?

— Кызылбаштын айлынан болсо эле, баары Кызылбашка таандыкпы? Кара таман кедейдин кызы экен.

* * *

Жылда жаз келген сайын айылдын кажы-кужусу кайра башталчу болду. Жер кенен, бирок кош айдоого унаа, соко жана үрөн жетишпейт. Болуш, айылдын активдери, кантондун өкүлдөрү баары кийлигишүү менен, биринин унаасын жана башка күчтөрүн бирине үлөштүрүп, жазгы жумуш дайыма кеч бүтөт.

Быйыл да ошондой болду. Камдуулар аштыгын капкачан айдашкан, көгү кылтыйып өнүп калган. Көпчүлүгү анысы, же мунусу жетишпей, бакашака түшүп, кош айдоо алиге бүтпөгөн.

Эртеликеч жаңы болуштун боз үйүнөн киши үзүлбөйт, көпчүлүгүнүн өтүнүчү — кош айдоого жардам суроо. Атай бириникин бирине жалгаштыруудан жадап бүтүп, акырында кедей активдерге буйрук берген: «байлардын бош жүргөн аттарын, өгүздөрүн бүт алгыла; жумушун бүткөн дыйкандардын унааларын да сурагыла; өнөктүк бүткөндөн кийин, бардыгын өз ээлерине кайтарабыз». Жаш болуштун өкүмү күчтүү болду дешип, кедей жигиттер айылдагы бош жүргөн унаа күчтөрдүн баарын жыйнап, муктаждууларга бөлүштүрдү. Эми унаа мол болуп, сокошайман жетишпеди. Сокошаймандын жетишпегендиги баарынан кыйын эле. Болуш кечөө кантондун жетекчилерине барып, ушул жөнүндө маселе койгон. «Бир-эки күн күткүлө. Жардам беребиз» — деп айтышкан.

Ошон үчүн болуш бүгүн өтүнүч менен келгендин барын «күткүлө» деп кетирбей койду.

Өзү да эшикке чыгып, кантондун борбору жакты карайт.

Үйдө болуштун жаңы алган келинчеги Айымкан. «Жаңы тирлик немелер кыйналышпасын» дешип, Аккыз күндүз уулунун үйүндө, тиричилигине жардамдаш.

Келимкетим көп.

Айымкан жаштыгына карабастан чыйрак, тиричиликке тың жана колунан көөрү төгүлгөн уз экен. Келер менен үйдү жасалгалоого киришти.

Кызылбаш болуштун аялдары айланадагы колунан иш келе турган келинкыздарды

чогултушуп, сайма сайдырышып, кийиз бастырышып, кийим тиктиришип, баарын каныктырышкан. Айымканды эски болуштун эрке токолу Бурулкан карамагындагы кыздардын баарынан жогору баалай турган. Ылайыгы келсе, аны өзүм бийлепу мыкты жерден күйөө табам — деп ойлочу. Бирок анын ойлогонундай болбоду, Кызылбаштын колу кыскарды. Атай болуш, Райымбек кантонду башкарып турган соң, Айымканды талашууга эч кимдин дити барбады.

Атай болсо күнү-түнү, талаштартыштын, бирөөлөрдүн арызын текшерүү, кембагалдарга жардам берүү менен убараланып, комуз чертүүгө убактысы калбайт. Жаш келинчегин түнүнкүсүн төшөктөн гана учуратпаса, анын эмне деген жан, колунан көөрү төгүлгөн уздугун, бышыкчыйрактыгын'да биле элек.

Мына азыр, үйдө жүргөн учурда да келинчегинин жанына отура албады. Эртең мененки чай же кечки оокатты болсун, өздөрүнчө жей алышпайт, киши үзүлбөйт жана кандайдыр маселелерди сүйлөшүү, кеңешүү же чечүүгө аргасыз болот. Койнунда жаткан келинчегин баягыда боз адырдын чыбырында гүл терип жүргөн күндөгүдөй таамай көрө элек.

Айылдын тегереги жандуу. Талаада соко айдаган, буурусун кармаган кишилер... Карамагына тийген аттарды качырып, кармай албай кыйкырыпөкүрүп кууп жүргөндөр да бар. Кайсы бирөөлөр күлүгүн аяп, сурагандарга бербей бакылдашат.

«Сагакөрсөтөм!», «Сагакөрсөтөм!» — дешип, муштум түйүшөт. Болуш уксун дегенсипшп, ого бетер алкынып, айкырып сүйлөшөт.

— Эмне болушкан, жоо тийгенсип? — Атай бакылдагандарга нааразы болгондой таристе сүйлөдү.

— Революциянын духу! — Эсенбек анын саясий маанисин ачып. — Бардыгы эркиндиктен, тең укуктан пайдалангысы келет. Кыңкылдабай башын жерге салып, боз койдон жоош жүрчү убакыт өткөн. Азыр күрөш! Барын күрөш менен гана бүтүрүү керек.

— Өзүбүз менен өзүбүз да күрөшөбүзбү? Тап душман менен болсо башка кеп — деди Атай түшүнө албагандай.

— Түшүнүшүү оңой эмес.

— Аны үчүн да күрөшөбүзбү?

— А мүмкүн, күрөшүү керек.

Айылдын тегерегинде бакылдашып, талашыптартышып иштеп жүргөндөр эч нерсе эмес. Кээ бирөөлөр үйлөрүнүн эшигин түрдүрүп коюп, башканын малын өз энчисиндегидей пайдаланган букараларга жана аларды кутурткан жаңы болушка кекенип, коңулда кыйтыйышып турган. Мына ошондойлор коркунучтуу эле.

Тыныбек менен балдарынын Минүүгө жарар күлүгү калган жок. «Жаңы болуштун буйругу» дешип, баарын кедейлер кармап кетишкен. Жазгы тиричиликке ашыкпаган Тыныбек жана анын балдарынын кошу айдалбай, үрөөнү себилбей калды. Өз малынын убайын башкалар көрүп, өздөрү элдин эң артында калгандыгы үчүн Тыныбек да, балдары да катуу ызаланды. Бирок айла канча! Тыныбек сыяктуу Атайга кекенген байлар, орто дыйкандар канча дейсиң. «Мурунку болуштардын эч кимиси мынчалык катаал болгон эмес, көргүлүктү Огонбайдын жетиминен көрө турган болдук» дешип, алар өз ара арманын айтышып, жаңы болушту жамандап, кызматтан түшүрүүнүн жолун ойлоп калышты.

Акчий тараптан келаткан булгары чолок тончон, чолок куйрук жээрде ат минген киши түз эле болуштун үйүнө бурулду.

— Анатолий Федорович! — Эсенбек анын алдынан жүгүрүп чыгып, жолоочу менен учурашып калды.

— Атай бу киши уездин өкүлү. Таанышкыла!

Болуш менен уездин өкүлү кол алышып учурашты. Эсенбек толкунданыа:

— Атай, бу кишини тааныдыңбы? Николайдын иниси!

— Атай аны менен кайрадан учурашып:

— Кичүү инициз кайда?

— Москвада. — Анатолий инисинин композитор болгонун, өзү камалып, Октябрь революциясынан гана кийин бошонуп ушул жакка иштөөгө жиберилгенин айтты. Анатолий Шулыиндин кыргызча, казакча аралаштыра сүйлөгөнүнө караганда элетте көптөн бери жүргөнү байкалып турду.

— Кош, исиңер калай?

Эсенбек иштин жайын кыскача баяндады.

— Мен кантондо болдум. Азыр сендерге жардам кели жатыр — деди Анатолий Федорович...

Бир маалда талаадагы жумуш, айылдагы ызычуу тык токтоду.

АкЧий жактан чубашып келе жатышкан калың арабаларды көргөндө эркекайал, карыжаш дебей жабыла жолго тигилишти. Караандар улам жакындаган сайын арабалардын дөңгөлөктөрүнүн калдыраганы, сокошаймандардын шаңгыраганы кулакты тундуруп баратты. Айыл ичиндеги тың кишилердин баары Атайдын үйүнүн жанына чогулушуп, жарданып карап турушту. Тыныбек менен Мамат гана өз үйлөрүнүн жанынан чыгышкан жок.

Алдыңкы арабада шапкесин чалкалата кийип, мурутун чычайтып, чылым чегип келаткан Николайды Султаналы жазбай таанып, алдынан тосо чыкты. Эл да Султаналыны ээрчишти.

Эң жакын адамдарын күткөнсүп, иреңинен кубаныч жанып турган кыргыз кедейлерин көргөндө арабакечтер жакшы иш кылган экенбиз дегеншишип жүрөктөрү алып учту. Эл топтошкон боз үйдүн кырчоосуна кыстарылган Кызыл Туу жаңы замандын, жаңы тууганчылыктын белгисиндей желпжелп этет. Анатолий Федорович, Атай жана Эсенбектер да эл менен кошо басышты.

Элге жакыпдаганда Николай менен жолдоштору арабаларын токтотушуп, тосуп келатышкан элдин жолунан чыгышты.

Айылдагы абышкакемпирлер түгүл, жолдон өтүп бараткан аксакал киши да атынын башын тартып, орус менен кыргыздардын кантип учурашарын байкап турду.

— Салам!

— Идирасти!

— Салам!

Кайсы бирлери күлүндөгөн көзү, жаңсаган колдору менен биринбири түпгүнүшүп, баары текши учурашып чыкты.

Сен брат.

— Тууган во!

Жолдо туруп калган карыядан сурнайдын созолоңгоң мукамдуу дабышы чыкты. Күлкү, шаттуу сөздөргө аралаша чыккан күүгө баарысы кулак салышып калды. Күүнү орус да, кыргыз да достук менен туугандыктын гимни сыкктуу сөзишти.

— Бул ким?

— Ким болсо да ыракмат.

— Тойкожо! — деди бирөө таанып.

— Аксакал, бери кайрылыңыз! — Султаналы ага кол булгалады. Тойкожо атынын башын бери бурду.

Кайран кишинин эки көзү тең көрбөй калып, артынан учкашкан баланын жардамы менен гана жүрүп калган көзи экен. Ал элдин жанына келгенде жигиттер аны аттан түшүрүп коюшту. Анатолий Федорович көзүнүн жээктери канталап жашы агып турган мойну куркугуй, көөдөнү кең аксакалдуу кара чалды тиктеп туруп:

— Бу киши анав жылдардагы аста осы трубасын ойногон аксакалдын өзү эмеспи?

- Ошонун дал өзү, — деди Султаналы.
- Аксакал, саламатсызбы? — Анатолий Федорович ага утурлай басып, анын шадылуу колун кыса кармады.
- Аманаман. Сен мени кайсы ашта көрдүң эле?
- Тыныбектин атасынын ашында. — Ал үчүн Султаналы жооп берди.
- Ооба, ошол көздө бир көзүм соо эле...
- Анан эмне болду? Оорудубу? Доктурга көрсөткөн жоксуңбу?

Анатолий Федорович менен Тойкожонун сөзүн укканда АкЧийден келген орустар жакын келишип, аларды курчап алып, кыргызча билгендери билбегендерине тилмеч боло баштады.

Тойкожо сөздү оңой менен баштай албай, жаак эттери тырышып, куудай сакалы эрбендеп тиштенип турду. Көздүн жайын эстөө карыя үчүн эң оор эле. Анын сырын билген кишилер бул жөнүндө кеп козгошчу эмес. Азыр сурнайчы туталана баштаганда Атай топтун ичине кирип, Анатолий Федоровичке иштин жайын баяндады.

- Аксакал анын баарын айтса түгөнбөйт... Бул киши кыргыз, казакка белгилүү сурнайчы эле. Бирок манаптар менен падышанын өз кишилери аны кор кылышты,

акырында эки көзүнөн ажыратып тынышты. Сиз билесизби: Кетмен-Төбөдө Акмат, Дыйкан деген манаптар болгон.

- Укканмын. Рыскулбек Нарботиндин балдары...
- Ооба, ошолор... Дыйканы ушу биздин Таластагы Сатылган датканын Сейилкан деген кызына үйлөнөт. Тоюна Тойкожону чакыртат... Тою өтөт. Дыйкан сурнайчыны алып калат: «Түнкүсүн бизди сурнайдын күүсү менен уктат да, таң атканча ошо күүндү тарта бер, таң атканда күүң менен ойгот» — дейт.
- Вот, сволочь!

Орус, кыргыз болуп баары ошого кантип чыдадың? — деп жыртак абышканы тиктешти.

— Тойкожонун сурнайды кантип тартканын байкап туруу үчүн тегерегине тыңчы коюшат. Таң кылайганча сурнайдын жаагы тынбайт. Бир оокумда «Сейилкан, Дыйкан таң атты» — деп таңшыйт. Ошондон кийин аксакалдын көздөрү начарлай баштайт... Экинчи жолу, Тойкожону ОлуяАтанын оёзу чакыртып, облустан келген жандаралынын¹ урматы үчүн Меркиге чейин сурнайыңды тартып бер дейт. Кыргыз манаптары: «Тыным албай тартып барат» — деп кошумчалашат. Жандыралы тачанкеде, Тойкожо атчан болуп, ОлуяАтадан Меркиге чейин сурнайдын жаагын тындырбайт. Улук таң калат, ага ыраазы болуп, жанынан 10 сом чыгарып берет. Бирок сурнайчыга күч келип, уурту бир жагына кыйшайып, бир көзүнөн жаш чууруп калган экен. Кийин ууртунун кыйшыгы оңолот, көзүнүн оорусу күчөгөндөн күчөп, акыры ушул болду... — дегенде чогулган орус дыйкандары кыжырданышты. Эски жомогу көз алдына келип, каны кайнап, тишин кычыраткан абышканы Анатолий Федорович колунан кармап, жылуу сөзүн айтканда гана эсине келди.

- Азыр заман биздики. Манап да, губернатор да жоголгон... Орус, кыргыз — баары бир тууган, сиз баарыбыздан аксакал, биз сизди сыйлайбыз.

Султаналы Тойкожону үйдүн жанындагы кийиздин үстүнө отургузду, анын тегерегинде орус менен кыргыздын кедейлери.

- Это, чудо! Ошончо жерге дем албай сурнай тартууга кантип чыдады? — деди Анатолий Федорович Атайга.

— Мындай сурнайчыны эл «дем өткөргүч» деп аташат. Дем өткөргүчтөр сурнай тартып жатканда бир ууртунан эп менен дем алып турушат. Аны билбегендер дем алам десе, күү бузулат. Ошону үчүн кыргызда дем өткөргүч сурнайчылар аз.

- Да. Канча таланттар кор болгон!..

Жолдон өтүп бараткан кишилер жана бир болуш элдеги кедейкембагалдардын баары чакырылбаса деле чогулуп калышты.

Элдин көп чогулушун Анатолий Федорович салтанаттуу жыйналышка айландырды.

Ал митингди ачып, сөздү казакча чалып сүйлөдү:

— Туугандар! Совет өкмөтү бар — бизге баары табылат. Силер орус, кыргыз, казак, өзбек — деп бөлүнүшпөй, ынтымактуу жашап, кайраттуулук менен иштесеңдер ташты талкан кыласыңдар. Эш дусман сендердин жолыңдарды тосо алмайды...

Шулыин сөзүнүн акырын казакча бүткөндө, тургандардын баары кол чабышты.

Жылаңбаш, чачын сеңселткен, колун көзөй сүйлөгөн орус кедейинин сөзүн Эсенбек кыргызча айтып берди:

— Мен силерге окшогон жуксуз кедей элем.. Азыр менде жер бар, үрөн бар... Биз акыр күчтүүбүз. Бизди эзип келген буржуйлар талкаланды биз жакшы турмуш курабыз...

Кыргыз кедейлеринен Мыктыбек сүйлөдү:

— Бизге жер, үрөн, соко болсо, иштөөнү эч кимден сурабайбыз... Бизге жардам беришкени үчүн орус туугандарга, чоң рахмат! Жашасын Совет! Жоголсун бай, манаптар!

Анын сөзүн Шулыин орусча түшүндүрдү. Көзөк болушка келди:

— Туугандар! — Атай комузунун кулагын толгоду...— Мен оруска да, кыргызга да түшүнүктүү аспабымды сүйлөтөйүн. Бул жаңы күү. Аты «Жаңы камбаркан». «Маш камбаркан» десе да болот.

Ал комузду дыңгырата баштаганда орустар өз ара кобурашып күлүп турушту.

Атай тоо суусунун агымындай оргуштаган жаңы күүсүн шартылдата кайрыды.

Анатолий Шулыин бир көзде оштоно черткен Токтогулду көз алдына элестетип, баамдуу укту. Күүгө кулагы канык кишилер комуздун дабышынан замандын шаңын сөзип турушту. Орус менен кыргыздын оозунан чыкпай, бирок жүрөктөрүн туйлаткан сыр ушул күүдөн айтылгандай шаттанышты.

Эл «Жаңы камбарканды» колчабуу менен кабыл алды. Жыйналыш тарагандан кийин Николай Султаналынын жанына басып келди:

— Кедейлерге сен өзүң эмне жардам көргөздүң?

— Өгүздөрүм менен сокомду бердим. Шайтандыкы, менде эгин аз.

— Ничего. Ушундай кылуу керек... Баарыбыз тууган.

— Баарыбыз тууган! — Чепкенинин жакасын кайрып, кыпкызыл төшүн дагдыйткан Мыктыбек шаңкылдады.

— Туугандар, үйгө киргиле! Аз да болсо сыйыбызды көргүлө.

Орус дыйкандарынын жардамга келерин уккан Султаналы кысыр калды кунажынын союп, этти бышыртып жаткан.

Орус, кыргыз аралаша отурушуп, беш бармакка киришти...

Орус туугандарга чоң ыраазы болушуп, рахмат айтышып, аларды сурнайдын күүсү менен узатышып коюп, комиссия жардамга келген буюмдарды кедейлерге бөлө баштады.

— Тойкожо аксакалды унутпагыла, балдар! — Султаналы колун артына алып, комиссиянын жанынан жай басып өттү.

Үрөнсүз киши калган жок. Тойкожо сурнайчы да куржундун эки көзүнө толтура салынган буудайды ээринге арта салынып, кудундап жолуна түштү.

Анатолий Федорович Шулыин жумушун бүткөндөн кийин Каракол болушу тарабына кетти.

Кылымдар бою ар кимдин энчисине өтүп, корук болуп, буурусун тийбеген кара кыртыштуу жерлер майын чыгара иштөөчү эмгекчилердин колуна тийгенде каршытерши тилине баштады. Тыныбекти кудай ошондо урбаспы! Атабабасынан калган мурастын таланып жатканын көрүп турууга чыдабай, үшкүрүп үйүнө кирди.

Мамат атасынан бетер чебелектеди:

— Чырым, эмне кылабыз?

Мен оокат менен тамашаңа гана ортокмун, мындай ишке акыл кошо албаймын дегенсип Чырым үнсүз.

— Уулжан кантебиз?!

Маматка тиешелүү жерди бузуп кирген Мыктыбекти көрүп, аялы да кантерин билбей чыйпалактайт.

— Алымбай! — Мамат кыйкырганда жигити даяр болду. — Барып, Мыктыбекти токтот, болбосо, кордук көрүп калат!

Жер бөлүнгөнүн укпаган неме атка минип чү деди.

— Ушундан мыкты киши жок, — деп Мамат бир аз тынчтанды.

Алымбай кошко жете электе кыйкырды:

— Токтот! Токтот!

Мыктыбек сокону кое берип, малайдын келишин күтүп, бакжайып турду.

— Бирөөнүн жерине ээн баштык кылганың уят эмеспи! — Алымбай атын булкунтуп ачууланды.

— Байкуш малай! — Мыктыбек арсалактап күлдү. — Сага эмне жок! Ичи күйсө мырзаң өзү келсин... Сен билбейсиңоо: бул жерди Маматтын энеси тууп берген эмес, элдики.

— Башынан эле Тыныбектики эмеспи.

— Бир убакта Тыныбектики болсо, азыр элдики. Аны сен гана түшүнбөйсүң... Эсин болсо, сен да мырзаңы таштап, бизге кел. Жер ал. Азыр эркиндик заманы... Качанга чейин малай болосуң?

Аны менен талаша албай Алымбай шылкыйып мырзасына келди:

— Сөзгенер эмес. Жер элдики дейт.

— Мейли, айдай берсин, үрөндү өзүбүз сээп алабыз. — Укмуштай акыл тапканына корстон болуп, Мамат да ачуусун басты.

Бир чатак чыкса, арасында калбайын деген ой менен Чырым үйүнө кетти.

Бешим оогон көздө Мамат Алымбайга эгин арттырып, айдоону көздөй жөнөдү.

— Мыктыбек куу аяк, кет! Жер меники... Үрөндү өзүм сээп алам. Мага айдап бөргениң жетишет.

— Мырза көзүңүздү ачыңыз!

— Мунун көпкөнүн! — Маматтын камчысы Мыктыбектин так чокусуна зың эткизди, бирок ал көз ирмебей, кыңк этпей туруп берди. — Мырза, дагы айтам: абийриң барда кет. — Оозу жыйылганча камчы чабылды.

Мыктыбек шашпай гана мырзаны жакадан алып, силкип койгондо ал атынын үстүнөн учуп, айдоого күп этти. Оозу, мурдуна топурак кирип, какапчакап тура албай жатып кекетти:

— Сен мырзага кол тийгиздиң. Тукумуңду курутам!

— Сен олуя белең? Ким экениңди билбей жүрөсүңбү? Азыр жаныңды мөөнүңөн чыгарайынбы? — Мыктыбек бир бутун анын төшүнө чыгарып, ныгырып койду эле, Маматтын көзү аңтарылып «ба» дегенге араң жарады. Ары жакта байкап турган Тыныбек: «Жутту эле, жутту» — деп, үйүнөн бакырып чыкты.

Туштуштан кишилер келишип, топурактан көзүн ача албаган Маматты тургузушуп, айрылган, же сынган жери барын билүү үчүн ^егеректеп карап көрүштү.

— Мен бул иттин жазасын колуна берем. — Жанына келген атаеы менен көпчүлүктү көргөндө Мамат шерденди. Камчым кайда бергилечи колума.

— Сопсоого? — Тыныбек букжууп, уулун көзүнүн алды менен карады.

— Бул көрөкчө өлсөң, күнүң артык эле.

Жазгы кош айдоо жана жаш болуштун буйруктары нан кийин Тыныбек түгүл, Кызылбаш да баш көтөрдү, антпеее, букаралар төбөгө чыгып, мурунку билермандар өзүнөн өзү катардан чыга турган.

Жалаң бул айылдар эмес, Таластын бардык жеринде кедейлердин бийлиги чындалып, байманаптар мансаптан ажыроо менен, кембагалдардын кордугун көрө баштаган.

Тыныбек менен Тоймат байдын акылы боюнча Кызылбаш өрөөндүн баш аягындагы ишенимдүү, белдүү кишилерге орточу салып, мындан аркы иштер жөнүндө биргелешип акылдашууну сунуш кылды.

Кедей болуштар менен алгачкы жылдарга окшоп ачык күрөшүп, көзи келсе, аларды сабоо азыр жарабайт. Антүүдөн Кызылбаштын көңүлү калды. Облустта чоңкызматта иштеген тааныштарды колго алып, тил албаган тоң моюн кедей болуштарды кызматтан четтетип, өзүнө жакын кедейлердин уулун кызматка көтөртүү — Талас манаптарынын чогулушуп, иштеп чыгышкан акыркы планы ушул. Ушул план аткарылганда гана Кызылбаштар эл арасына кадырын, таасирин сактап калышмак.

Манаптардын планы жашырын иштелип, элге жарияланган жок. Аларга жардам үчүн Тыныбекке окшогон байлар акча чогултушуп берди.

Бул жөнүндө Атай да билген жок. Эсенбекти Фрунзеге окууга жөнөтүү үчүн АкЧийге чейин узатып келип, ОлуяАтага каттаган содагерлер менен сүйлөшүп турган. Аңгыча ары жактан Эсенбек энтелеп чуркап келди:

— ОлуяАтага бара турган арабаны таптык. Бекер түшө турган болдум.

Атай күлдү:

— Арабакеч сага таяке чыгып калдыбы?

— Жок...— Эсенбек үнүн басаңдатып,— Кызылбаш менен Карабаш жүрүптүр, ар кимисинде бир куржундан оокат, дагы башкалары бар окшойт. Менин каякка барарымы сурап билишкен соң кубанышты. Пишпекке алып барууга жол билген жана орусча билген эптүү киши таба албай убараланышкан көрүнөт...

— Ошондой де! Алар да окууга барышат бекен?

— Анысын билбейм. Иши кылып, ошолор менен жолдош болчудаймын.

— Сак бол! — деди Атай коштошууга колун сунуп.

— Революциялык кыраакылыкты жоготпойм,— Эсенбек да, колун сунду.

Кызылбаш менен Карабаш бирибири менен элдешпеген, кас кишилер эле. Булар кандайча биригип калышканын эки жигит түшүнө алышпады.

Эсенбек кызыкты жолго чыкканда көрдү.

— Менин жаныма жүр! — деп Карабаш шыбырайт. — Келгенде ат мингизем.

— Карабашка жолобо! — деп Кызылбаш зекийт. Эсенбек арабада эки карышкырга да карабай араба

кечтин жанынан орун алды.

Жол ортолоп келгенде, аларга дагы эки манап, өрөөндүн этегинен чоң болуш кошулду. Өрөөндүн эски манаптары шагырашып, бир арабадан орун алышты.

Эсенбек жаңы кошулган манаптардын даңкын уккан, бирок өздөрүн мурун көргөн эмес. Алардын баары Эсенбектин ким экенин, уругун жана каякка баратканын сурашат. Бирок өздөрүнүкүн айтышпайт. Алар жигитке шектүү караганда, Кызылбаш аларды сооротуп коет:

— Өзүбүздүн бала!

Кызылбаштын сөзүнөн кийин гана жолдон кошулган манаптар оң карап калышты.

Поёздге түшүп көрбөгөн манаптар менен Пишпекке чейин бирге баруу Эсенбек үчүн унутулгус тамаша болду. ОлуяАтага чейин эки топ болушуп, бирибири менен оң сүйлөшпөй чиренишип турган. Качан поёздге отурганда: «О, кудай Пишпекке жеткенче кара букалар сүзүшүп, кырсыкка учурабагай элек» — деп, баары келмелерин айтышкан. Жүрөжүрө келмени токтотушуп, эшикке, же башка жакка кирип чыгарда Эсенбекти жаш балача туткактап калышты. Ооздоруна «садага», «иним», «балам»

деген гана сөздөр чыгат. Эсенбектин окууга баратканын жана Пишпекти нечен жолу көрүп, Кыробкомдо иштеген бир топ кызматчыларды тааный турганын сурап билишкенден кийин баардыгы аны алпештеп калышты.

— Иним, биздин жаныбыздан чыкпачы! Сен кетсең эле бир нерсебиз кемигенсип коолдоп калат экенбиз. — Кызылбаш бышырылган этти кыя кесип алдыга коюп, жигитти тиги топко жибербеди.

— Балам, кайда жүрөсүң? — деп бир маалда курсагын челкейтип Карабаш келди. — Сени күтүп калдык.

— Эсенбек биздин бала, башка жакка барбайт!

— Энчиңерге басып алдыңар беле? Эсенбекке биздин да, силердин да тиешенер жок, ал Советтин баласы, Таластын кулуну, баарыбызга тең жигит. — Карабаштын баркылдагы вагондун башаягына угулуп турду. — Өзүң айтчы балам, же булардын ыктыярына өтүп кеттиң беле? Андай болсо, мен жөнүмдү табайын.

— Мен баарыңарга теңмин. — Эсенбек жылмайды. — Артыңыздан барам. Эки тарап аны сүйгөндүктөн эмес, баштарына күн түшкөндүктөн, арга болор бекен деп талашып жатышкан. Иоёздде да эч нерсе эмес, кеп анын Пишпекке жеткенден кийинки кызматында эле. Ал Таластын манаптарын областтын чоңдоруна тааныштырып койсо болгону, улагага бир жетсе, төргө өздөрү эле чыгып алышмак. Ошондуктан, Эсенбекти мурдараак пайдаланып калуу үчүн аракеттенишет. Жигит кызыгар бекен дегеншип: «Окуунду бүтүп, Таласка кайтканыңда тор жоргону мингизем», «кызыл оозду», «алдыңа тартам» дешип, аны сөз менен байытышууда.

Эсенбек алардын марттыгына кубанган да жок, манап экен деп боюн ала качкан да жок. Чиренип турган немелер ОлуяАтадан чыккандан кийин мусапыр болуп калышкан, бирок жай сөзгө келгенде ойтоонун башын чалып, дале баягы митаамдыгын кылышат. Алардын жоругун Эсенбек жакшы түшүнүүчү. Ар кимиси бир аттан оозанышканда: «Булар мени айылда жүргөнүмдө эмне үчүн көрбөй калышты экен?» — деп ойлоду. Ат эмес, бир ууч талканга зар болгон учурлар анын башынан көп өткөн эле. Эсенбек азыр ошо жөнүндө ойлонуп баратты.

Атадан жетим калат. Апасы иштин көзүн таппаган жесир болуп, алар Бир-эки жылдын ичинде эле биринсерин малдарын барымта карматып, ууруга алдырып, чыгымга төлөп жана эгин менен кийимге алмашып, жалгыз уйга такалышат. Аштык түгөнөт. Байлар түгүл, туугандары да каралашпайт. Ошондо атасынын орус тамыры эсине түшүп, он эки жашар Эсенбек колуна кичинекей баштыгын алып, АкЧийдеги таанышынын үйүнө келет.

Атасы ошол орус дыйканы менен кыйын учурда тамыр болгон экен.

Атасына учкашып барып алма жегени, Мишанын аялы ага күнкарама жана картошка беришин эстеп, башына кыйынчылык түшкөн бала эски тамырдын үйүнө барат.

Ал Эсенбектин атасынын өлгөнүн укпаган экен. — «Жаль. Сенден чоң бала барбы?» — деп сурайт. Бир үйдө жесир аял менен жаш бала гана калганын түшүнгөндөн кийин өзү бир кап эгин, эки кап картошканы арабасына салып алып, Эсенбекти дал үйүнө жеткизип келет..

Мишанын буудайы менен картөшкөсү аларга жаздан күзгө чейин оокат болот.

Кийинчерээк Мишанын жардамы менен ал орустардын бадачысы болуп жүрүп, Николайга жана анын инилерине таанышат. Апасы такыр жылы өлөт... Октябрь таңы атат. Эсенбек орусча окуйт. Анан кедей болушка секретарь болот, элдин катарына кошулат.

Совет өкмөтү окутуп, тарбиялап, киши катарына кошулганда манаптардын көзүнө чалынып, азыр аларга «бала» болушу жүрөгүн жибитеби?

Алар Пишпекке келип токтошкондон кийин: «Эсенбек балабыз биз менен барат» — дешип эки топ дагы кажылдашып калды.

— Жаңжалыңарды койгула! Кажылдашпагыла! Мында өкмөт бар. Тынч отургула! —

Эсенбек алардын чатагын басып, эки топту эки жерге отургузат. Алар бактын түбүндөгү көк чөпкө чапандарын төшөнүшүп чалкалашып жатышат. — Мен азыр келем!

Кызылбаш кошулган топ областтык мекеменин биринде иштеген Эсен уулу деген таластык кызматчыга жолукмак, Карабаш кошулган топ Абыл уулу аттуу чүйлүк кызматчы башында турган мекемеге барышмак, анткени, ал Карабашка таяке экен. Муну алар жолдо келатканда эле Эсенбекке айтышкан.

Эсенбектин жалгыз кеткени — керектүү кишилердин бар, жогун билүү. Отургандар да аны түшүнүшөт.

Кыргыз областынын жетекчилери манаптарды кабыл алабы, жокпу, жигитти кызыктырган суроо ушул эле. Эмне үчүндүр эки кызматчы тең «кабыл алабыз» деп бир убакытты белгилешти. «Бул эмнеси» — деп таңгалган Эсенбек манаптарды извощикке отургузуп, борборго алып келди.

Чоң мекемеге киргенде эки топ эки бөлүнүшүп, тийиштүү бөлмөлөргө кайрылышты. Карабаштарды Абыл уулунун үстүнө кийрип коюп, Эсенбек өзү Кызылбаштарга кошулду.

Кенен бөлмөнүн төр жагында отурган гимнастеркачан, чачы типтии, тегерек кара көздөрү, эрди жука жигит ордуна тура калды:

— Келгиле!

Чоюлган манаптар салам айтышып, анын алды жагына маңдай тескей отурушту.

— Кош келипеиңер?

— Учурашалы — деп эле келдик. — Кызылбаш бөйрөгүн таянып, чалкалай түшүп кеп баштады. — Кыргыздын өзүнчө облус болуп, өз бийлиги өзүнө тийиши жана өзөгүбүздү жарып чыккан өз кулундарыбыздын эл башкарышына жетине албай, кудайга тобо кылабыз. Кубанычка чыдабай, учурашып, көз көрсөтөлү деп алдыңарга келип олтурабыз. Биз силердин гана амандыгыңарды тилейбиз, мартабаңарга мас болуп, белибиз тоодой болуп турган көз...

— Кудай силерге кубат берсин! — Дагы бири Кызылбашты сүрөп кетти.. — Бизге ыйман берсин!.. Балам, биз да мүңгүрөп, үйдөн чыкпай калган киши эмеспиз. Айкырыпкыйкырып атыңарды сүрөөгө жарайбыз. «Карынын сөзүн капка сакта, өлүгүн апта сакта» — дегендей, керек болгондо, акыл табышуудан да качпайбыз. — Ал сөзүн токтотуп, кызматчынын оозун тиктеди.

— Бир чоң максат менен көлгөн окшойсуздар! Айткыла, акылдашып көрөлү! — Төрдөгү жигиттин оозунан жылуу сөз чыкканда, дагы бири жиреп кетти:

— Элдйн тагдырын сиздер чечесиздер. Пишпек, Ташкен, Маскөө — ал жагын биз билбейбиз. Бирок Талас тарабын бизге кое бергиле. Элди тим эле былк эткизбей кармайбыз. «Иниси жакшы болсо, аганын ырысы» — деген ушул... Ушул отурган чалдар силерди эч качан уятка калтырбайбыз...

— Башка айтаарыңар барбы? — деди Эсен уулу.

— Айта берсе сөз табылат. Калганын дагы сүйлөшөүбүз, — манаптар бирибирине көз кысышты.

Кызылбаш койнунан көк баштыкты сууруп чыгып, Эсен уулунун алдына койду:

— Ордунду куттуктаганыбыз! Аз болсо, көптөй көр, кагылайын!

Жооптуу кызматчы баштыкка толо акчаны стол үстүнөн козгогон жок. Коңгуроосун шыңгыр эткизди. Оозгу бөлмөдө отурган жигит келгенде: «Жолдош Абыл уулун чакырып койчу» — деди.

Бир аздан кийин коңкогой мурун акжуумал кызматчы Карабаш баштаган манаптарды тоо текедей шагыратып ээрчитип кирди. Эки топ капысынан жолугушуудан жана жашырын баштыктардын стол үстүнө жанаша коюлушунан алакташты.

Аңгыча орто жашаган бир кызматчы кирди.

— Мына, биздин туугандар балдар үйлөрү үчүн жардам чогултуп келишиптир.

Эсептеп туруп, акт түзгүлө да, Наркомпроско өткөрүп бергиле,— деди Эсен уулу эки баштыкты түртүп.

Алиги кызматчы эки баштыктагы акчаны колтуктап, эшикке чыгып кетти.

Эки кызматчы шаа мүйүздөргө көз жүгүртүп чыгышты. Эсен уулу кеп баштады:

— Силер менен тууганча сүйлөшөлүбү, же закон боюнча сүйлөшөлүбү?

— Кагылайын, тууганча эле сүйлөшөлү! Биз законду түшүнбөгөн караңгы кишилербиз...

— Айткан сөзүңөр, этек алдынан сунган параңар Совет өкмөтүнүн саясатына карамакаршы. Ушуну үчүн силерди азыр эле жайыңарга тапшырсак сооп болор эле. Мүмкүн түшүнбөгөндүк кылгандырсыңар. — Ал ордуна туруп, колундагы каламды столго тыкылдата сүйлөдү. — Мындан ары түшүнүп жүргүлө. Совет өкмөтүн сатып алууга болбойт. Туугандык жана параны унуткула... Таласты ким башкарат, башка жерлерди ким башкарат, ага силердин тиешенер жок. Айлыңардан чыкпай, өкмөттүн ишине кийлигишпей, элдин ичин бузбай соо жүргүлө. Эгерде соо жүрбөсөңөр, өз убалыңар, өзүңөрдө... Сурооңор барбы?

Беркилер шалдайып отуруп калышты.

— Эмесе, эч жакка кайрылбай айлыңарга жөнөгүлө. Эгер бир мекеменин алдына темселеп барып калсаңар, таарынбагыла. Бул менин туугандык сөзүм!

— Таякенердин айтаары деле ушул! — деди Абыл уулу бир ооз гана.

Салтты мыкты билишкен билермандар «кош» деп айтууга жарабай, жөнөп баратканда, тууган менен жээн «кошкула» дешти.

Эми аларга Эсенбек керек болбой калды. Бирок аз да болсо, жолдоштошуп калдык эле деп, Эсенбек тумшуктары ташка тийген жердештерин станцияга жеткирип барды.

Таластын манаптары ошондон кийин топтошуп алып, тууган, жекжаат жана дос издеп, Пишпекке чабууну токтотушту. «Кудай берсең, ушул жерден бер» — дешип, ач карышкырга окшоп, өз айылдарын гана аңдып калышты.

Бытпылдык

Атай болуштукта алты ай иштегенден кийин жадай баштады. Бүтпөгөн арыздарды текшерүү, доо өндүрүү, мамлекетке эгин топтоо — убактыларынын барын ушута кетип, комуз чертүүгө, көңүл ачууга чоло тийбеди. Конокторго, аш, тойлорго да бара албайт, барган күндө да, баягыдай элге тамаша куруп бере албайт. «Болуш», «болуш» дешип, атын баккан бирөө, барган жерде колтуктап аттан түшүрүп, кетерде колтуктап аткарышат. Дайыма төрдө — каркайган абышкалардын же жогору жактан келген зыңкыйган убакилердин катарында. Мындай жерлерде илгерки нускалуу сөздөр жана азыркы көздеги саясат, эл турмушу жөнүндө гана кеп болот.

Ал барына көнсө да, комуздан колу үзүлүүгө көнбөдү. «Дагы бир аз иштөө.

Чатактарды, жумуштарды жайгаш тыргандан кийин колум бошоор» деп ойлойт. Бир чатак чечилсе, экинчиси башталат. Жумуштун соңунан жумуш чыгат. Анын үстүнө Эсенбек окууга кеткенден кийин секретарга да жарыбады. Башка билимдүү киши табылбагандыктан, убактысынча деп эски мэлдону секретарлыкка дайындашкан. Ал революция, жаңы закон жөнүндө билбейт. Өнөрү эле: катты катыра жазат жана токтолбой окуйт. Эски адатын карматып, кээ бир официалдуу кагаздарды жазганда «бисмилла» деп баштаган экен — кантондук жерден эки жолу эскертүү алды. Үчүнчү кайталаса, катуу чара колдонмок. Ошондуктан жаңы секретарь өзү бүтүргөн документтерди этияттык менен текшерип, ашык сөздөр табылса, сызып таштоочу. Жаңы секретарда андан башка кемчилик жок. Дува окуу, оорууларга дем салууларды токтоткон.

Атай бул жооптуу жумушка көнө албасына көзү жеткен соң, кантондун жетекчилерине «мени кызматтан бошоткула» деп даттанды. Алар болуштун датын тыңшашпады.

«Жашсың, ататегиң кедейдыйкан. Бай манаптар менен күрөшүп, өз табыңдын таламын

туура коргоп жатасың. Мындан артык эмне кылышың керек?» — деп кайра анын өзүнө асылышты.

- Мен комузчумун. Өз табыма эрмек болоюн! — дейт Атай да жанталашып.
- Азыр тамашаны уга турган учур эмес. Социализмдп орнотмоюнча кое тур!
- Социализм качан орнойт?

Кантондун жетекчилери такалып жооп бере албай: — Шашпа, жигит. Баары болот — деп коюшту.

Атай акыркы жоопко алымсынбады. Айлына келгенден кийин сагынган комузун колуна алды. Кээ күнү жумушта, кээде чакырган жакка, аштойго, оюнтамашаларга кетип, бир нече күндөн кийин кайтат. Болуш жокто секретарь да өз билгенин иштейт. «Чаар дербиш», «Софу Алдияр», пайгамбардын тарыхы ж. б. чогулткан китептерин кыраат менен окуй берет. Тоймат, Айтыке, Атабек жана башка абышкалар «анык секретарь сен экенсиң» деп. Ип, аны мактап, керели кечке эски жомокторду окутуп угушат. Бош убактарында айыл активдери да секретарга келишип, биринин үстүнөн бири арыз жаздырышат.

Ошентип, айылда кажыкужу, талаштартыш кайрадан көбөйдү. Болуш менен секретардын үстүнөн да жогору жакка тоголок кат түшүптүр.

Кантондон текшерүү келип, арыз далилденип, «саясий кыраакылыкты мокоткондугу үчүн» болуш менен секретарды кызматынан бошотушту.

Атай ошол түнү эрте жатып, кеч ойгонду. Күн чоң шашке. Түндүк ачылуу. Асман көпкөк болуп чаңкаят. Тышта самоордун шарактап кайнаганы, жумшак баскан келиндин күмүш чачпагынын шыңгыры угулат. Ушу дабыш ага бөтөнчө жагымдуу, кумарын ырбатып, качанкы өткөн окуяларды эске салат.

Ал жылаажындуу дабыш кайдан чыкканын билгиси келип, төшөгүнөн көйнөк, штанчан тура калып, эшиктин босогосунан шыкаалады. Ак жибек көйнөк, кара макмалдан чыптама кийген, кош өрүм колоң чачы согончогуна жеткен, бели кындай перизат самоордун жанында турган экен. Анын жүрөгү зырп этти. Ким экенин ачык биле албай, ким болсо да, жүрөгүнө уялаш экенин сөзгөндөй, босогого тырмышты да турду.

Перизат самоордун капкагын ачып, чакадагы суудан толтурду да, үй тарапка жалт карады. Анын ажарлуу ак бетиндеги нокоттой меңди көргөндө жигит каткырды...

Айымкан капалуу эле. Күйөөсүнүн эмнеге каткырганын билүү үчүн боз үйгө шаша кирип, анын көйнөкштанчан арбайып турушунан ийменип, бетин басып, чарк имерилди. Ал келин атка конгону менен эркекке көзү үйрөнүшө элек, күйөөсүнүн жорукжосунун, оюнтамашасын анча биле элек болучу. Анын тумшукка чаптырган торпоктой чарк имерилишине күйөөсү ого бетер каткырды. Акырында келин эшикке чыга качып, жаңыланган самоор суусу кайра кайнаганда гана үйгө кирди.

Атай күлкүсүнө чыдабай жуурканынын үстүнө күп этип кулап түшүп, дале ооналактап жатты. Каткырыгы басылса да, эки ныптасы солуктап, жакшы дем алалбай чалкасынан оодарылды.

Ушу чамгарактын ар жагынан көрүнгөн алакандай асман түпсүз жана чексиз... Турмуш да Атайга ошондой сөзилди. Адам колу бир жерге байланбагандай болуп, өзүн кенен жана эркин сөзмөйинче, ишинен да, жашоосунан да ырахат тапмайынча өмүр текке кетерине түшүндү. Бала күнүндө молдодон бир жолу кол үзгөнсүп, кызмат менен да биротоло коштошуу, мындан ары башына кылыч кармаса да, комуздан ажырабаска чаңкайган асманга ант берди. Мына өз үйү, өлөң төшөгү. Ал үйдүн ичине көз жүгүрттү. Төшөнчү орун керегеге тирелет. Капшытта ар түрлүү кийим, күмүш чабылган ээртокум, күмүш бакан. Капшытка букар килем, саймалуу туш кийиз. Ал башка бирөөнүн үйүнө түнөдүмбү дегенсип, кооз буюмдарга чоочуркоо менен тиктейт. Атайга үй көтөрүшкөндө жасалганын бир катарына сарамжалдуу Аккыз берген, бир катары келиндин төркүнүнөн келген (Кызылбаштын карамагындагы кыздайкедей болуп көрүнбөсүн — деп, Бурулкан да бир топ асыл буюм кошкон), калганын Айымкан

өз колу менен иштеген. «Келин болсо, ушундай болсун!» дешип, айылдагылардын баары аны аябай макташкан. «Колунан көөрү төгүлгөн ургачыга жолукту, бактысы бар экен» — деп, Атайга да суктанышкан.

Бирок анын баарын үйдүн кожоюну билчү эмес. Жаңы эле күйөөгө тийип, башы быша элек Айымкан да үйдө эмне байлык бар, эмне жок жана өзү эмне бүтүрүп жүргөнүн күйөөсүнө айтчу эмес.

Эки жаш баш кошушкандан бери биринчи жолу меймансыз, өздөрүнчө чайга отурушу ушу. Күйөөсү кандайдыр бир кубанычтын толкунунда. Жубайынын ажарлуу бети суз, иймекей кашы түнөрүп, көз карашында кайгынын салйагы бар.

Атай анын эмне үчүн кайгырганын, ал турсун, көңүлүндө күптүсү бар экенин да сөзгөн жок. Жөн эле жаш келиндердин кыялынын демейдеги чыртылдактарынын бири деп болжоду.

Айымкандын көз карашы дагы эле суроолуу. Күйөөсүнүн жанагы каткырыгы окусунанбы деп ойлоюн десе, ал дале көңүлүндө кыпындай кири жок, жымындап кубанычтуу. «Эмнеге күлөсүң?» деп кээрдөөгө оозу барбады, экөөнүн мамилеси ысык көзи, кермур айтышып көнө элек.

Атайдын ага кызыга караганы — жубайы күндөн күнгө көзүнө сулуу да, ысык да көрүнүүдө. Азыркы сыртын салып, кыңыры отурушу да анын сулуулугуна жарашкансыйт.

— Сиз эмнеге күлөсүз? — Айымкан буулугуп отуруп, көңүлүндөгүнү бурк эткизди да, кайра өз сөзүнөн чочугандай элендеди. Бирок күйөөсү аны эрен көрбөдү.

— Жөн эле.

Келин үчүн сөзгө жол ачылгансып, шыр кепке кирди: ь — Сиз чын эле бошоп калдыңызбы?

— Чын эле, — деди Атай жымыйып.

— Ушу күлө турган ишпи? — Айымкандын көз жашы кылгырды. — Уят, намыс эмеспи, эл эмне дешет?

Атайдын күлкүсү тыйылып, келинчеги эмнеге түнөрүп отурганын эми түшүндү.

Аялдар ушундай жашык жана боорукер келет эмеспи.

— Мен өзүм да кутула албай жүргөм. Болуштук менин ишим эмес.

— Эми кандайча жансактоо болот? Кимдин колун карайбыз? Эл кыдырып, дүйнө чогултасызбы?

Бул оор суроо эле. Атай анын салмагына майыша түшүп, унчукпай отуруп калды.

Айымкан кичинекейинен Кызылбаштын аялдарынын колунда жүрүп, дүнүйөлүү, дөөлөттүү кишилер кандай жашашат жана колунда малы, койнунда пулу жоктор аларга кандайча көз каранды болорун ажырата билчү. Айрым ырчылар кээде эски болуштукуна келип, аны күнүтүнү макташып, аздыркөптүр сый алышканын да көргөн.

— Сиз өзүңүз бошондунузбу? — деди Айымкан оюна бир нерсе түшө калгандай.

— Өзүм арыздангам. Анын үстүнө кошумча үстүмөн арыз жазышыптыр.

Анын болуштуктан эмне үчүн бошогонун өзүнө караганда келинчеги жакшы билчү.

Кызылбаш анын төркүндөрү аркылуу «Атай менин ыркыман чыкпай жүрсүн» деп бир нече жолу айттырган. Айымкан Кызылбаштын саламын айтканда күйөөсү тыңшабай да койгон. Ага карабастан, Кызылбаш «балам менен дос кылам» деп жаш болушту үйүнө да чакырды. Атай анда да барбай койгон. «Мунун шиши толду, жакында кызматынан бошойт» — деп Кызылбаш күрпүлдөгөнүн да угушкан. Ушунун баарын жаш келин көңүлүнө түйүп жүргөн.

Атай ошолорду угуп туруп, кенебегенин келинчеги күчүнө ишенгенинен деп түшүнгөн. Күткөнү тескерисин

дей чыкканга мурункудан катуу кайгырды. Көз жашы басылбай, самоордун жанында шолоктой берди.

Сырттан аттын дүбүртү, басып келаткан кишинин дабышы угулганда Айымкан жашын сүртүндү.

— Ассаломалейким! — Кызылбаштын жигити Боромбай кирип келди.

— Алейкимасалам! Жогору өт. Чайга кара. Эски болуштун жигити нандан ооз тийип:

— Шашылышмын. Сизди болуш чакырат, ошону айтайын — деп келдим.

— Барсаң боло? — дегенсип, жаш келиндин көзү жалооругансыйт.

— Бара албайм.

— Анда мен кайтайын! — Боромбай ордунан турду.—Айыке, аиандын оорусу катуу. Төзирээк бар. Сени келсин дешти.

Айымкан эмне дээрин билбей алдастап калды. Анткени төркүнүнө каттай элек болучу. Биринчи жолу төркүнгө баруу үчүн атайын даярдык керек. Анын үстүнө Боромбайды кожоюн дайыма бүлүнө турган ишке жумшачу. Ага ишенүү кыйын.

— Өз айлыңа баруудан, апанды көрүүдөн коркуп турасыңбы? — Боромбай тийиштире сүйлөдү.

— Эмнеге коркот? Кете бер. Өзүнчө барат,— деди Атай.

Бул кабарды угуп, Султаналы да дүрбөп калды. Боромбайга ишенбейли — десе, апасы оору экени ырас, Аккыс кече эле каттап келген. Бирок «кызымды жибергиле» деп айтышкан эмес.

Ары чоюп, бери чоюп отурушуп, Аккызды кошуп Айымканды төркүнүнө жиберешти. Ошо бойдон Айымкан төркүнүндө кармалып калды. Күндө «эртен», «анамына» дешип, арадан үч айга жакын убакыт өттү. Акырында Кызылбаш Султаналыга орточу жиберди: «Келин керек болсо, Атай менин алдыма жыгылсын».

Иш ырбады. Атай анын алдына түшпөдү. Кызылбаштан коркуп, төркүнү кызды жибербей койду. Айымкан өзү да эски болуш менен Ата-энесинин эркинен чыга албады, «ушулардын батасын алмайынча экөөбүз көгөрбөйбүз» — дегенден башка сөзгө келбейт.

Кечикпей эле «Айымканды кантондо иштеген бир чоңго күйөөгө бериптир» деген ушак угулду. Ушак чын болуп чыкты.

Ошентип, Атай биринчи үйлөнгөн аялынын ким экенин жана кандай экенин жакшы баамдай албай калды.

«Кызылбаш эр экен, намысына жетти — Атайды кызматынан бошоттуруп, анысы аз келгенсип, аялын тартып алып, башка бирөөгө берди» дешип, эл сөз кылышты.

* * *

Достун каны башка, жаны бир. Эл достукту жогору баайап, «жан аяшкан дос болбойт» — дейт. Достошунун жолу да көп. Бирөөлөр бала чактан, бирөөлөрдүкү бир максат үчүн бирге талпынышуудан, же башка түшкөн жакшылык, же кыйынчылык учурдан башталат. Адатта дос күтпөгөн киши болбойт, бирск анын өтөсүнө чыгуу баарынын эле колунан келе бербейт.

Мамат менен Чырым экөө достугу эмнеден башталганын жана анын келечеги жөнүндө ойлонушчу эмес. Качан гана кагырашкан жорозолдоштордун баары жсголуп, эки дос өздөрү гана таттуу бойдон калышканда экөө тең бирибирине ыраазы болушту. Достук жөнүндө ойлонушту. Улаш күчүктөй моюндашып чоңойгон курбуларды мөзгил ушунчалык Жытыгыштырган экен. Бири жокто экинчиси коолдой турган абалга жетишиптир. Чырым жокто Уулжан да бир немеси кемигенсип калчу.

Көнүмүш катары билинбей өтүп жаткан мөзгилдин суук белгиси эми байкала баштады. Маматтын жер жайнаган малы жутка учурагандай азайып, көбүрүпжабырган мартабасы бөксөрдү. Күнүнө мейман канча жолу келсе, ошончо союлуучу малдын чаркы копшолду, бирок мырза өзүн баралына толгондой сөзип, айылдын тегерегиндеги

эттүү койлорду ээсинен суратпай, карматып алып сое баштады.

Алардын бирин да сиңирген жок, козусуна козу, коюна кою барымтага кетип турду. «Биздин элден уят кетти: илгерки элдер жакшылардын союшун өздөрү камдап берип, колунан чыкканын доолачу эмес экен» — деп Мамат байлоодогу кушуна окшоп күүлөнөт:

— Эл баштар курагыма жетейин! Али жаш болсом керек. Шашпагыла! Шашпагыла! Мейман үзүлүп, шааншөкөттүн кунары кетип, кабак бүркөөнү билбеген мырза көбүрөөк кыжырдана баштагандан бери Чырым экөөнүн ортосундагы таттуулуктун даамы да азаюуда. Мейман келбесе койсун! Мырзанын өзүнө жакшы оокат менен оюнкулкүнүн керектиги мурункудай эле.

Мырзанын турмушундагы өзгөрүш аялы, Чырым, Алымбайга башкача таасир калтырууда. Алардын үмүтүн үзбөй турган ишеним: «эрдин насиби элден» — деген акылман сөз.

М^ырза күндөгүсүндөй: башында ак жаздык, чалкалап жаткан. Чырым жомок айтып отурган. Ал билген кыргыз жомогунан айтылбаганы калган жок, акырында айылга келген молдолорду ээрчип жүрүп, «Чаар дербиш», «Миң бир түндү» да үйрөнгөн. Уулжан Шахразаданын окуясынын аягына жете албай жомокчуга бетмандайлаш тамшанып отурганда чоюлуп жаткан Мамат жомокту бөлүп кетти:

— Мага жаш шорпо керек! Мал сойгулачы! Улагада өтүгүн көктөп отурган Алымбай ашканада

тирелип турган сүр этти карап алды:

— Мырза, малыңыз аз. Абайлаңыз.

— Эй, сенин акылдуулугуң өтүп бүттү. Насипти кудай өзү жеткирет. Жалгыз аттуу Төлөбай деле жегеничкени элден болуп, Таласты канча жылы бийледи?

— Ал башка убак! — Жомогу үзүлгөнүнө өкүнүчтүү Чырым малайдын сөзүн жөнөттү.

— Төлөбай үчүн башка убак. Азыр менин убагым. Ар ким өз убагында дуулайт. Бул үйдөгүлөр мырзанын сөзүн кайтарып көрбөгөндүктөн, талашууну нарылаткан жок. Жыл өткөн сайын эринин сөзүнүн байсалсыздыгын байкап, катылып каршы чыкпаса да, аны жылуу сөзү менен башка жолго буруунун таалимин тапкан Уулжан кашын кагып, шаңк этти:

— Ий, илбесиндин этин сагынганым, ай! Койдун этинин эмнеси таңсык — ашканада толуп туру!

— Жеңем туура айтат, — деди Чырым. Алымбай андан бетер кыйкырды:

— Буйруса, куш салып кумардан бир чыгалы!

— Аттарды токугула эмесе! — Канаттарын таранып, коңгурросун шыңгыратып отурган кушту жаңы эстегенсип, Маамиордунан козголду. — Ту, жата берип, ныксырап калыпмын.

Алымбай керегедеги жүгөндөрдү алып, саздагы аттарга кетти. Чырым: «Менин атым жок, апам төркүнүнө минип кетти» — деп жамбаштап жатып алды.

— Мейлиң! — Мырза анын үйдө калышына каршы болгон жок. Өзү кумардан чыгып, аялы илбесиндин шорпосуна канса, башканын кереги эмне?! Чырымды жомок айтып берип эрмек болуу үчүн аялынын жанына калтырып, кушун кондуруп, аңга кетти. Аңчылар кетер менен жомок да бүттү.

— Атың жогу ыраспы? — Көптөн бери көз карашы бузулуп жүргөн жомокчу жигитке келин күлө багып карады.

— Атымды кудай алды дейсиңби?! Жүргөндүр бир жерде.

Келин кыткылыктап:

— Ал эмнең? Калп айтчу эмес элең?

— Куш салууну эмне үчүндүр каалабай калдым. Деги тамашага шыгым жоголду. Бир гана...

— Эмне, бир гана?

— Бир гана сени көргүм келет... Сени менен отургум...

— Апий, койчу, уят эмеспи! — Келин чач мончогуна шарактатып, эшиктин астына басып барып, мойнун созуп, эки жагын карады. — Маматка кара санайсыңбы? Эл сен экөөңдү тууган, тууган ичинде дос дешет.

— Эл айта берет... Мага сен болсоң жетишет...

— Маматчы? Анын тузуна кара санайсыңбы? Чырым сөзгө такалган жок:

— Жашчылык деген кыйын экен, жеңеке! Абдыракмандын өлүмүн, Атайдын нечен жылы тентип жүрүшүн билбейсиңби?

Жигиттин көңүлү чындап карарганын түшүнгөн келин алдыкийнин тазалай баштады. Ал жигиттердин сөз салганын биринчи жолу угуп отурганы жок. Кээде көңүлү азгырылса да, өзүн өзү кармай билчү. Бирок көптөн бери сырын сыртына чыгарышпай, ичтен сызышып жүргөн Чырым менен бети ачылышып, сөз улам тереңдеп баратты:

— Ак нике деген кыйын болот. Менин апам өмүрүндө ала жипти аттабаган саакы киши экен. Илгери ок аттап түшүрүптүр. Эл али аваз кылышат, ыраматылык ошондой жакшы киши эле. Мен андай боло албасмын. Бирок абийир керек, ак никелүү эримди кантип карайм! Оң жагымда ал турса, сол жагымда сен турсаң, акырым эмне болот? Кой каран күн аныңды!

— Эч кимге билдирбейбиз! Бир мен, бир сен гана... Кудай урсун, жеңеке, сен дегенде уктай албай чыгам...

— Койчу! Койчу! — Алмадай кызыл бетине Чырымдын оозу жармашып, уйпаланышып калганда да Уулжандын «койчукойчу!» — деген сөзү кайталана берди... Мөзгил кайсы убак экендигин алар байкашкан жок. Ачык түндүктөн бир нерсе кылаң этип, аңгыча болбой конгуроосун шаңгыраткан куш чамгаракка коно калып, моюн жүнүн үрпөйтүп, ормоне караганда айкалышып жаткан келин менен жигит бүркүттүн чеңгелин көргөн сагызгандай жер менен жер болуп жабышып, эки жакка томолонушту. Уулжандын жүрөгү оозуна тыгылып, уйпаланган чачын жыя албай, жоолугун тетирисинен салынып, Чырым тура чуркайм деп шымына чалынып жыгылып, коломтодогу күлгө кулагына чейин бата түштү.

— Бегимий! Бетим! — Келин чачын саксайтып, бетин чойгулап тура берди. Чырым бетибашын чалабула сүртүнүп эшикке чуркады.

Эртеден бери ээсине кызмат кылса да, бир жерипе чаң жукпай, саңоор жүнү самсаалап, зыпыйып отургап куш үйдөн уча качкысы келгендей мойнун соксоңдотуп, куйругун көтөрө шарт эткизгенде заңынын чачырандысы Уулжандын маңдайына тийди.

— Бетим! Бетим! Ушуну көрмөкмүн. Көрмөкмүн... Мага чала!

Алактаган Чырым Маматтын атынын туягын кучактап зар ыйлоо үчүн эшикке чыкканда мырза алыста, те токойдун бери четинде келатканын көрүп, «өх!» — деди да, кудайга ыраазылыгын билдирип, үйгө кирди:

— Эсинди жый: чачыңды оңдоп, жоолугуңду түз салын. Мамат алыста келатат. Алыста...

— Өзүң оңдон! Ий, бетим,— деп келин тегеренип кетти.

Чырым оңдонуп, бетибашын тазалагандан кийин, эшикке жаймажай чыгып, колуна жем алып кушту чакырды. Куш үндөккө келген жок.

Мамат канжыгасын илбесинге толтуруп, кубанычтуу:

— Уулжан! Уул...

Анын чачы таралуу, жоолугу оң, кыскасы эри аттанганда кандай болсо, азыр ошондой. Бирок аттын тыягынан бир нерсени көрүп тургансып, башын көтөрбөйт.

— Мына, кекилик! Мына, кыргоол! Алымбайда коен бар. Бьякты кара! — Аялы канжыгадагы олжону чечип бүткөнчө Мамат бажылдап сүйлөй берди. — Бүгүн бир шорпо жасА. Чырым үчөөбүз бир жыргайлы!

— Сонун экен! Семиз кекилик турбайбы? — Чырым чечилген кекиликтерди кармалап көрбөй эле мактап жатат.

— Калп айтасың! Азыр анча семирэ элек! — Алымбайдын какшыгын да этибар албады.

— Жакшы кекиликтер экен!

Андан кайтканда жадырап тосуп алчу аялынын нымтырап жер карашын Мамат байкаган жок. Алымбай өзүнчө «кеп бар» деп койду да, кушту чакырып алып, ү кирди.

Аңчылар жай алып отурушкандан кийин Чырым:

— Апам айылдан кайткандыр. Кетейин. Атты отк койбосом...

— Уулжан экөөң үчүн атайын аңчылыкка барды Кой, мунуң болбойт. Ат ачтан өлмөк беле? — деди, Мамат асылып.

— Калп айтат! — От жагып олтурган Алымбай туурадан чыкты. — Аты токойдо эле жүрү.

Ушу сөздү укканда келиндин башы эки тизесинин ортосуна кире түштү. Чырым кайсалактады:

— Ошондойбу? Көрдүңбү? Апам келип, өзү кое берген го...

— Атты отко коюнун эмнесиң сөз кыласыңар? — Маматтын көңүлү кыргоолдо. — Шорпоңун жайын айта бергиле! Үчөөбүз тең жыргайлы...

Дагы бир кысталыштан жаны калганына шүгүрчүлүк кылып, келин башын көтөрдү. От алоолонуп, казан боркулдап, Чырымдын сөзү түзөлүп, кадыресе кепке кошулуп кетти. Алымбай да аларды аңдыгаңып коюп, от жагуу менен алек. Баары өз жайыңа келди.

Уурулуктун изи жашырылды. Бир дасторкондун тегерегинде бир туугандай ынтымактуу отурушуп, бир табактан аш ичишти. Бирок Уулжан беймаза: бир көзү никелүү эринде, бир көзү никесиз эринде. «Койчу, ал кантип эле эрим болсун» — деп, жаман ойду көңүлүнөн кубалайын десе, никеленбегени эле болбосо, аялы болгону айгине. Өмүр жолу эки ачаланды. «Ачык жана жашырын эки эрим болсо, көөдөндөгү жаным да чыркырап экиге бөлүнөбү, же бирөө бойдон кала береби?» Ушул ой Уулжандын жүрөгүн мыжыгып отурганда Мамат ага ачакей сөөктү сунду:

— Кармачы! — Эки ачакей сөөктүн бир учун тандоо керек. Демейде күйөөсү ушинтсе, ал эки учундагыларың кимдер деп аныктап алып, анан тобокел деп бирин кармамак. Азыр булар ким деп сураса эле, айыбы чукулуп калчудай жүрөгү дүкүлдөп, сөөктүн оң жаккы учуна сөөмөйүн тийгизди.

— Хаха! — Мамат арсалактады. — Мени жакшы көрөт экен!

Тамашаны баштап, күлкүнүн уюткусун табуучу Уулжан күйөөсүнө шек бербөө үчүн анткорлоно күлдү:

— Анан эмне? Аял күйөөсүн гана жакшы көрөт. Кайраным, кашкайып туруп, калпты соктурду дегенсеп, Чырым мурутунан күлдү. Уулжан айтарын айтып, кызарып кетти.

«Мына жандын экиге бөлүнгөнү! вл мындаиды вки жүздүүлүк деп аташат. Шерменде... Баарына кайылмын, кудай эми жашырын ишти жабык бөйдон калтыр» — деп келин өзүнчө тилек тиледи.

«Кыңыр иш кырк жылда билинет» — дейт. Байкуш Уулжан, сенин сырың, балким, таптакыр билинбей калар. «Өлсөк да эч кимге сыр айтпайбыз» — деп Чырым экөөңөр шилекей алышпадыңарбы!..

Чырым үчүн бекер оокаттын үстүнө бекер аял кошулду. Досу менен да баягыдай.

Убакыт күлпөт менен өтө берди. Шерттешкендердин оозу бекем болсо да, Уулжан менен Чырымдын көңүл жакындыгы соккон желден кабарлангандай айыл ичине сөз

болуп кетти.

* * *

Айылдын жанындагы дөбөдө Султаналы отурганын көргөн кишилер ар кандай ой жорушту. Карылыкка жеңдирип, жумуштан кажагандыгыбы же капалуу болуп, башка абышкалар менен бакылдашып көңүлүмдү алаксытайын дегениби? Бирок анын жанына эч ким барбады. Ага жардамдашуу же кеңеш айтып, акыл таап берүү эч кимдин колунан келмек эмес.

Бир маалда Султаналынын жанында отурган Тоймат бийди көрүштү. Балким көптү көрүп, көптү балген эки абышка бири-бирине датын айтып, жашырын кеңешели — дегендир деп ойлошту.

Султаналы менен Тоймат бий бир уруктан болсо да, экөөнүн өз ара мамилеси салкын, катташы жок болучу. Бий андан көрө Тыныбек бай менен ынтымактуу.

Эки абышка саламдашкандан кийин көпкө чейин сөз аңдышып отурушту. Султаналы «бий мага арманын айтат го» — деп күтөт. Тоймат болсо, «сенден да армандуу бекенмин» деп мыкчыят.

Султаналынын кеп күткөн себеби бар. Тоймат бийдин уулу Чырым арам тамак, жатып ичер, Уулжан менен болгон окуясы да элге шардана болгон. Тыныбек бийге «уулунду тый!» — деп бир нече жолу катуу эскертти. Чырым атасынын сөзүн укпады. Тоймат бий ошондо гана билектен күч, башынан бакыт кетип, сөзү элге түгүл, карамагындагы уулуна өтпөй калганын түшүндү. Мурда уулун жолго салалбагандыгы үчүн Султаналыны бекер эле жаман көргөн экемин — деп өзүн айыптады.

Тыныбек байга болсо, алсыздыгын айтып, актанды: «Менин өз пейлим сүттөй ак, кудай баламды эси жок кыл; жаратса, менин колуман эмне келет. Айлам түгөндүк Тыныбек ага ишенди. Бирок Тоймат арылбас муңга каталды. Азыр дөңгө келгенде Султаналы экөөбүз арызарманыбызды айтышып, ичтеги букту, көптөн берки жыйналган таарынычты тазалайбыз го — деп ойлогон. Сөз жалгашпады.

Султаналы болсо, бийдин кишини жактырган жок. Анга бир нерсе күткөнүн, көңүл кирип чайкоого ниеттенгенин да сөзди. Бирок андан эмне пайда? Султаналынын арманы айткан менен түгөнбөйт.

Ал ат жалын тартып мингени өз тизгинине өзү ээ болуп, не бир кыйынчылыктардан кыл сууругандай чыгып, намысын душманга алдырбай, көп катарынан калбай жашап келаткан. Акыр аягына чейин ошол калыбынан таймак эмес. Анын кендирип кескен Атай. Баланы оң жолго салам — деп жүрүп, алдан тайды, картайды. Акырында ырысы төгүлүп, абийирдүү кызматынан бошоп, аялынан айрылып, как талаада калды. Атасы, өгөй ата болсо да, кантип күйбөйт? Кантип тутанбайт?

Атай болуш болуп, өз атасы Огонбайдын наамына көчкөндөн бери Султаналынын көңүлү сууган. Арбак, кудай үчүн, элден уялганы үчүн гана кирипчыгып, чай ичишчү. «Канча айткан менен жаш эмеспи, токтолуп, акылына киргенде оңолор» деп жүргөндө Атай «Шалтакбай абышканын аялын тооруп жүрөт» — деген ушактарды угуп, абышка ордунан турбай калды. Үч күн үйдөн чыкпаган Султаналынын бүгүн биринчи жолу эшикке чыгышы.

Тууганынын арманы терең экенин кыраакы Тоймат байкады. «Атандын көөрү куу дүйнө, ушинтип бир-бирибиз менен тирелишип, жакшылап сүйлөшө албай, сыйлаша албай жүрүп өтүп кетебизго?» деп оор үшкүрдү.

Бийик дөбөдө эки жакка баамдуу отурган Султаналы Шалтакбайдын үйү тарапка бараткан каранды таанып, көзүм жамандык көрбөсүн — дегендей, шашылып жер таяна ордунан козголду. Тоймат жакасын кармап:

— Ээ, кудай шерменде кылба? — деп келме айтты.

Шалтакбайдын үйүн көздөй бараткан Атай эле. Анын бул үйгө имерчиктеп калышынын жөнү мындайча.

Бул укмушка Атай кокусунан көзикти. Чабылган беденин ордуна аркандап койгон карагерин токунуп, айыл аралап баратса, карысына чака илип, белдемчи, «гартыпган келин жолунан чыга калып, адат боюнча жолоочунун алдынан кыя баспай, токтой калат. Келиндер улуу кишини, же өз кайын агаларын көргөндө ушундайча ызаат кылчу эле. Балким, бул мага келин болуп жүрбөсүн деп, бээ саадыруу үчүн ээрчип келе жаткан баладан анын ким экенин сурайт.

Шалтакбай айылдагы таанымал кишилердин бири. Атасы орто чарба, казанаштуу, колу ачык, бакылдаган адам. Шалтакбай жакшыга да, жаманга да кошулбаган, өз алдынча кызык неме. Биринчи аялы менен он беш жыл бирге турган, андан үч баласы бар (аялы былтыр дүйнөдөн кайткан. Атасы ага кыз алып берем десе, ал жубан алып берүүсүн сурайт: «Мага балдарымды багып, өзүмдүн бойаягыма карап, үй тиричиликти жакшы билген катын керек». Атасынын кызга шыкактаган себеби, Акшайым кичүү баласынын колуктусу эле. Кичүү баласы жубарымбек кетти. Эми калыңы талаада калсынбы?

Шалтакбайды ыйлатып туруп бата жаңыртып, ага Акшайымды никелеп берет. Мындай нике колукту үчүн да кайгы. Көз жашы кургабайт. Аны көрүп, күйөөсү да сакал, мурутун сапсайтып жашып кетет:

— Кейибе, ананайын! Кудай кылса, кубарыңдын акысы барбы! Сени кор кылбайм. Балдарым менен өзүмдү оокаттан өксүтпөсөң, тиричилигиңе тың болсоң эле...

Калганын өзүң бил. Каалаганыңдай ойноп күл. Кудай урсун, тарлыгым жок.

Жаш аялын сооротом деп ого бетер пюлокоткондон кийин, айтарга сөз таппай, башка жакка аттанып кетип, Бир-эки күндөн кийин кайрылчу. Караса, Акшайым балдар менен алагды болуп, жайдарылана түшкөн. «Ии, жайында экен» — деп ойлоп калар эле, күйөөсү. Алардын сыры айылга бүт угулган. «Күйөөсү уруксат бериптир» — деген кабарды бел кылышкан бойдок жигиттер жана нысабы жок кер муруттар Шалтакбай жок түндөрдө Акшайымга тынчтык берүүчү эмес. Келиндин эмне ойлогонун ^ким билсин. Каалгасы күн чыкканча ичтышынан кулпуланып туруучу. Эгерде өлөрмандары жабыкка асылса, же түндүктөн түшмөк болсо канжарын тулгага кайрап: «Эр болсоң бери түшүп көрчү», — деп кайраты жана айбаты менен токтотуучу.

— Келесоо келин экенсиң! Күйөөң өз көңүлүнөн актык бергенден кийин эмнеге тартынасың? Кайран өмүрүңдү кор кылдың — деп, ындыны өчкөн сугалактар сөгүп кетишчү.

Атай дарттуу келин менея экинчи жолу көзиккенде кыйшалактай баштайт.

— Жеңеке, кандай?

— Кандай болсун, жеңең өзүңдөй эле байкуш!

— Кантин эле мендей болсун! Сен мойнунан байлаткан байкушсуң...

— Сен эле жыргап калыпсыңбы?! — Шайым жөнөй бергенде сөзгө жыгылыштуу жигит алдын торойт:

— Айтайын дегеним башка. Жүрөгүмдүн жаратын чукуп алдың... Сени утурумдук эрмек үчүн азгырган жерим жок, бирөөгө зар нерсенин бирөөгө кор болгонуна кейиймин. Менин чын пейлимди түшүн, Шакин!

Акшайым бойдок менен аркыберкини айтышууну каалабагандай үйүнө кайрылды.

Атай кылчактап турсунбу, ага ээрчий кирди.

Эки жашар баласына каймакка көөлөнгөн талканды жегизип отурган бүкүр чалыш көк сакал киши төрдү көргөздү.— Чертмекчим, жогору чык.

Атай ага салам айтып, төргө өттү.

— Бу жигитке чай кайнат.— Бүкүр чал кайыш кепичин кийип, керегедеги камчысын алды.^ Мен мал көздөйүн...

Шалтакбайда тыйындай жумушу болбосо да, үйгө кирип келип, ага капысынан жолукканда эмне деп айтаарын билбей ыңгайсызданган жигит амалсыздан чайга карап калды. Күйөөсүнүн жоругу көнүмүшкө айланса да, жаш келин кызарып:

— Мейманды таштап кетесизби? Уят эмеспи?

— Эч нерсе эмес. Өзүбүздүн бала го. Мал жоголбосун!..

Чал кете турган болсо, эртерээк кеткей эле деп чыдамсызданып отурган Атай ушу да жашообу деп, чалдын бечаралыгын, келиндин кайгысын ойлоп, зээни кейиди да оозунан тамаша сөз чыкпай, жөнжайды гана сурашып калды.

Жигит шоктонбой, анын тагдырын түшүнүп, сыр алышууга ниеттенгенин сөзгөн келин өмүрү жөнүндө айтып берди:

— Ата-энем оокаттуу кишилер, мени кийимкечеден өксүтпөй, эркимче өстүрүштү, кааласам оюмчийимди үйрөнүп, темир комуз кагып, теңтуштарым менен ойнойм... Мени бешиктеги чагымда ушу Шалтакбайдын бир тууган инисине кудалашкан экен, бойго жеткенимде аным өлдү. Атам ак батамды бузбайм деп, мени Шалтакбайга берди. Күйөөм жаман киши эмес, бирок экөө-бүз бирибирибизден чоочунбуз, бирибирибизден коркобуз. Менин көңүлүмдү табайын дегениби, же мени сынаганыбы: үйгө боз балдар келсе, мени ошолор менен калтырып, өзү бирдемеге шылтоолоп кетип калат. Баарынан да ушу кордугуна ызамын. Элдин ушагынан өлө турган болдум. Келиндин аты эле Акшайым болбосо, иреңи катыңкы, керсары, суз. Суздугу тубасабы же турмуштун азабынанбы, бир көргөн киши түшүнүүгө мүмкүн эмес. «Мурда», «Кыз күнүмдө», «жашымда» деп сонун убактары өтүп кетип, карылыкка алдыргандай сүйлөйт. Ал башынан өткөн тарыхын айтып отурганда жигиттин эт жүрөгү элжиреп, өзүнүн эски дарты козголду. Тирүү болсо, Седеп ушуга окшоп, кор болгондур да... Тагдырдын таш боордугу — ай! Эч кимге айыбы, кылмышы жок, солкулдаган кызыл гүлдү эмне үчүн куу тикенге жармаштырып койду?

— Бу кордукка кантип чыдап жүрөсүң? — деди Атай.

— Айла канча!

— Кетпейсиңби, төркүнүңө. Өзүңө теңтуш табылат да...

— Төркүнүм батырса, мында эмнеге жүрөт элем?! Алар сүйлөшүп отурганда колдоруна чүкө уучташкан

эки бала үйгө киришип, чоочун кишини көрүп, эшиктин алдына туруп калышты.

Чонураагы артына кетенчиктегенде кичүүсү ыйламырады:

— Апа, курсагым ачты.

— Киргиле. Оокат ичкиле.— Келин ордуна турду. Бирок чоңураак бала «анан» деди да, кичүүсүн желкелеп, эшикке жөнөштү. Бул эмнеси? Мүмкүн атасы үйдө киши отурганда жолтоо болбогула деп балдарына да табыштаган окшойт.

Каралашар киши жок, жалгыз бой жашап келин карыган абышкасын жана анын жаш балдарын багам — деп, ушул үйдүн босогосун аттаганы түйшүккө малынып, эч кубаныч көрбөй өзү да мөзгилсиз соолуп бараткан окшойт. Балдардын биринбири сүйрөп чыгып кетиши үйдүн авасын ого бетер оорлотту.

Атай комузунун кулагын толгоп, «Күйдүм чокту» черте баштады. Мындан башка айтууга кеңеш, сооротууга илаажы жок өңдөндү.

Акшайым бул күүнүн тарыхын жана Седептин окуясын жакшы билчү. Бирок бу жолу комуздан өз арманын, өз күйүтүн уккансыды.

Комуздун дабышын угуп, балдар боз үйдүн сыртына келип туруп калышкан эле, күү басылар менен өз а кобурашып турушту.

— Мен кетейин.— Комузчу коштошкон жок.— Бал дар ачка көрүнөт.

— Ыракмат, күү чертип бергениңе,— деди Акшайы иймениңки.— Кээде, күйөөм үйдө жүргөндө келип, че тип берсең?

— Сенден күү аямак белем!.. Атай Шалтакбайдын үйүнө көбүрөөк каттагандан бе ри ушак күчөдү. Шалтакбай өзү да мурункусундай «чай ич», «малга барайын» — дегенин коюп, тайган көргөн кирпиче дүрдүйө калат да, аялын коруп үйдөн чыкпайт. Анын мурдагы бала кыял жоругу көргөндүн күлкүсүн келтиргени менен чын дилинен чыкчу. Кийинкисин жаш аялы кыянаттык катары баалай баштады.

Шалтакбай ушактан корктубу, же намысына келдиби? Жок. Анын жүрөгүн түшүргөн — урият.

Акыркы убактан бери теңдиги жок никелер тигиши ыдырыган кийимдей далдалынан бөлүнүүдө. Жалаң ушул КөкКашаттан бешалты келин эрин таштап, каалагандарына тийип кетишти. Мындай окуялар ар кайсы айылдарда бар.

«Акыр заман деген ушул. Эл арбакты, кудайды, батадубаны унутуп баратат» — дешип, карыялар бүкүДүкү.

Урият! Урият! Аялдар партияга жана комсомолго мүчө болуу, окууга кирип, жыйынга катышуу жана никеге карабай, каалагандары менен кете бериши ата салтын ашкере барктаган эркектер үчүн кырсыктуу белги катары туюлду. Алар «билбегенге урият, билгендерге уят» — деген макал ойлоп табышты. Бирок уриятка тоскоолдук кылуучуларды эл да, жергиликтүү бийликтер да колдошпуду.

Шалтакбай урияттан ошону үчүн коркту.

Шалтакбайдын атасы да бекер карап жаткан жок. «Тууганчылык үчүн арбакка коем, балаңа кыз түгөнүп калды беле? Колуңа гана өлөм» — деп Султаналыга ачууланды. Султаналы намыстанып, Атайга арачы салды: «Өлөрман чалдын жаман катынына тырмышканча, кыз алсын, кимдин кызын алам десе да, калыңын өзүм төлөйүн».

Шалтакбай өзүнүн этияттыгына жана атасынын камкордугуна ишенип, эми аялым өзүмдүкү болот го деп ойлогон түнү эшикке күрмөчөн чыккан Акшайым кайрылып келген жок. Ана келет, мына келет деп күтүп жатып Шакең уктап калат. Эртең менен ойгонсо, айылдагылар «Шайымды Атай ала качып келиптир» — дешип чуулдап жүрүшкөн экен. Шалтакбай жанындагыларга угуза «кеч кирсин» дейт да, балдарын атасыныкына дайындап коюп, малга аттанат.

Аялынан айрылган чалдын кекенич сөзү да элге угулат. «Туутандын эрегиши жаман болчу эле» — деп Султаналынын тынчы кетет. Бирок баласынан көңүлү сууган киши ага өзү басып барбай, кабар айтып жиберет: «Сак болсун!». Султаналы аны менен да сабыр кылбай күн бата Атайдын үйүнө кимдер келгенин, эмне кыларын байка — деп, Мамырды тыңчылыкка коет. Бир окуя чыгарын эл да күтөт.

Шалтакбай кечке жуук малдан кайткандан кийин Атайдын үйүнө бастырып келип, атын мамыга байлаганын Мамыр куурайдын түбүнөн көрүп жатат. Ал үйгө киргенде артынан келип, жабыктан шыкаалайт.

Шалтакбай байкатпай киргенде Атай тура калып, салам айтты, Шайым төргө бостек салды. Ал Атай менен учурашып, бостекке отурганча, бычакташып калбагай эле деп Мамырдын жүрөгү опколжуду. Бирок шектүү эч нерсе байкалган жок.

Меймандын алдына дасторкон жайылып, чай келди. Эртеден бери малда жүрүп, курсагы ачкан бүкүр чал чайга канттан чылай салып, боорсоктон бурдап шашпай баштады.

Сыртта турган Мамыр гана эмес, бир жаңжал болобу—деп саксынып турган Атай да: «Иш оңуна кетти» — дегенсип, жүрөгүн басты.

— Шакин! Аксакалга тамак ас!

Шайым казандагы сууга сүрсүгөн жамбаш менен чучук салып жатканда бул «Шакин» болуп калган экен го дегенсип, ал көк сакалын ийсеңдетип койдү.

Мамыр чуркаган бойдон Султаналыга жетти:

— Шалтакбай келди! Султаналы шашып калды:

— Кудай сактай гөр! Чатак жокпу?

— Эмненин чатагы?—Мамыр бетин басып күлдү.— Чай ичип жаймажай отурат. Болжолу этке карап калды.

— Эмне дейт арам?! — Аккыз ишене албады.— Мен барып келейинби?

— Кой сен барба! — Күйөөсү аны токтотту.— Өңчөй аңги менен маңгинин ортосуна кыпчылуунун эмне кереги бар? Өздөрүн тим кой. Жаш эмеспи, Мамыр

барсын...

Мамыр баарына салам айтып, Шайымга кол кабыш кылуу үчүн улагага отуруп, от жагыша баштады, тиктегени — чал.

Шалтакбай чайга кангандан кийин да эмне үчүндүр сөз чыгарган жок. Топ кишинин тымтым отурушунан үйдүн абасы оордоп баратты. Атай ичи бышып кетти белем, комузун алып өзүнчө черте баштады.

Колго суу куюлуп, алдыга эт тартылды. Мейман менен Бектен бир табакка, Атай, Шайым, Мамыр — үчөө бир табакка карашты.

Шалтакбай гүлчөдөн ооз тийип, Бектенге кайрылды:

— Кана, балам, ал!

— Аксакал, сиз улуусуз. Сиз алыңыз. Экөө куп кошулган экен деп, Атай күлдү.

Шалтакбай улуулук кылып жамбашты, Бектен омурт каны алды. Кыя кесилген чучук менен койдун куйругу алдыга келгенде Бектен чыга берди.

— Балам, жебесең да колунду салып отур! — деди мейман. Бала анын сугунганын тиктеп, табакты тырмалап отура берди.

Эт туурап отурган Атай кулдудай кара кесек этти меймандын табагына таштап койду эле, чал аны бет аарчысына ороп алып, чөнтөгүнө салды.

Ал кичинекей уулун абдан жакшы көрөт, бир жакка барганда, кешик ала келе турган.

Оокат желип бүтүп, колго суу куюлгандан кийин, сөздү Атай баштады:

— Аксакал, айыбым мойнумда, кечирип коюңуз. Мен аял таппаганымдан ушул ишке барганым жок. Ар кимге өзүнө ылайык жар керек экен. Сизге да өзүңүзгө жайлуу, балдарыңызга апа боло турган аял керек... Бирок мындай ишти сиз менен алдын ала акылдашууга оозум барбады. Дагы өтүнөм: кечирип коюңуз. Айыбым үчүн алдыңызга ат тартам.

Шалтакбай майланышкан колу менен сакалын сылап, «и деген экен» деп кепке кошулду:

— Алдыңа түшсө атаңдын кунун кеч дейт. Бирок бир ооз акылдашсаң болот эле.

Мейли эми, ыймандай сырынды айттың. Кечтим. Ыраазылык берейин...— Ал алаканын жайды.— Мени сыйласаң, сени кудай сыйласын. Кем болбо! Оомийин!

Баары алакан жайып бата кылышты. Убада боюнча Атай Шалтакбайга бир ат жетелетип чыгарып, Акшайымдын башын ачып алды...

Бул сөздү укканда Султаналы ого бетер бөймаза болду:

— Деги, мээси бүтүнү жок экен го. Баламды да, чалды да кудай урган турбайбы! Шермендечилик! Шермендечилик!

Аккыз эрин жоошутту:

— Бакыра турган эч нерсе жок. Шалтакбайга ыраазы болуп калдым. Акыры, тең болбогондон кийин, жаш аялдын багын байлоонун кереги эмне? Туура кылыптыр.

Кээ бир учурда Султаналы ачуусу келип бир нерсеге тырчый түшкөндө аялы жүйөөлүү сөз айтса, бир аздан кийин жоошуп калчу. Азыр да мойнуна укурук түшкөн азоочо бир мөңкүп алып: «Багы тайкы кишинин жоругу ушундай болот» — деп тим болду.

* * *

Акшайым тектүү жерден чыккан эмес. Атасы бирин-серин малдын аркасы менен жупуну оокат өткөргөн ток казан киши, белдүү азуулуу билермандар менен да байланышы жок. Кыз үйдүн кара тиричилигине киришип, эне-атасына кол кабыш кылып чоңойгон. Бирок сайма саюу, килем токуу, оюм оюуну иштеп көрбөгөн.

Шалтакбай малдуу болгону менен анын да турмушу жупуну жана күңүрт эле.

Акшайым Атайдын үйүнө келгенде гана санжыргалуу дүнүйөгө — Айымкандын чеберчилиги менен бүткөн буюмдарга көз болду.

— Мунун баарын кайдан жыйнагансың? — Күндөшүнүн кол өнөрүн укса да,

күйөөсүнө ушундай суроо берди.

Күйөөсү ийнин куушуруп койду.

— Айымкан иштегенби?

— Билбейм.

— Кандайча билбейсиң. Анын билбейм дегени кеткен аялды мактай албайм деген сыяктуу туюлду. Анын эмнесин жашырат.

— Буюмдары түгүл, Айымкандын өзүн да жакшы билбей калдым.

Акшайымдын дилгирлиги улам күчөй берди.

— Үй мүлкүндү, койнуңда жаткан аялды билбегениң кандай?

— Мен сени гана билем. Сени. Менин жарым да, дүнүйөм да сенсиң,— деди Атай.

Мынчалык жоопту күтпөгөн келин тым отуруп калды.

Бул үйдөгү баалуу буюмдардын, аземдүү ат жабдыктарынын кайсысын Аккыз топтоп, кайсылары Айымкандын колунан чыкканын жаңы келин кийин укту.

Ал мурунку күйөөсүнүн кемчилиги карылыкта деп тана эсептеп жүргөн. Эгер Шалтакбай өзүнө тентуш болсо, балким экөөбүз бирибирибизден чочулабай эрдикатын болуп, жашай алмакпыз — деп ойлой турган. Мурунку күйөөсүнүн кемчилиги карылыкта гана эмес, анын шору майдалыгында, андай неме күнүмдүк тиричилик менен чарылдашып жүрүп, өмүрүн текке өткөрөт.

Шалтакбай менен жашаганда күйөө деген нерсе коркунучуу сөлөкөт катары көрүнчү.

«Жаш күнүбүздө баарыбыз ошентип ыйлап жүрүп, көнүп кеткенбиз» дешип, абысынажындары айтканынан улам гана жакшылыкты алдыдан күтүүчү.

Азыр болсо күйөөнүн коркунучу каякка жоголгону билинбей калды. Буга алгачкы күндөрү ишене албап жүрдү. Улам жаңы бир нерсе ачылып, өмүр жаңыланып, келин ак жуумал болуп, өңүнө чыгып, көзгө толумдуу болуп баратты. Анын баарын жарына айтып түшүндүрүүгө кубаты жетпегени менен, Акшайымдын жайдары, бала кыял мүнөзү, ишенимдүү жоодураган көз карашы көп нерсени күбөлөгөнсүйт.

Анын кишини жадаткан бир гана адаты: Атай бассатурса, же бир жакка барып келсе, курсагың ачтыбы, кийимиңди котороюн,— деп үйрүлүп турушу. Балким Шалтакбай абышка менен балдарын багам деп жүрүп, үйрөнүп калган көнүмүшүдүр.

Айымкандын убагындагыдай сайма, оймочиймеге чогулган кызкелиндер, опуртопур Меймандар жок. А түгүл Султаналы да каттабайт. Аккыз менен Субан гана келип, кетип турушат.

Атайдын «Үй күчүк» болушун көпчүлүк жактырышпады. Эл кыдырып, жер таанып, өнөрүн өрчүтөр убагы келмек түгүл өтүп баратат. Бирок алар бир нерсени байкашкан жок. Мына ушу үйгө имерчиктеп, кээде күнүтүнү чертип жүргөн жылдары ал көп нерселерди үйрөндү: анын чыгармачылыгына да дем берип, шарт түзүп жана кандай табылгаларга ээ болушуна күбө да жубайы. Бир убакта караса, ал комузду түрлөнтө бирде чокусуна, бирде желкесине коюп, бирде тетирисинен кармап, ойдолото черткенин көрөт. Бирде түркүн куштун кубулжуган үндөрүн таңшытат. Айтор он эки мүчөсү бүт кыймылга келип, күү менен кошо термелет. Бир күнү комузду буту менен кайрып отурганын көргөндө «мунун жини барбы, соо киши кантип ушункадык чертсин» — деген ойго келди.

Биз канчалык акылдуу болсок да убакыттын кандайча өткөнүн элебей калабыз, тагыраак айтканда, аны өткөрүп коюп эсибизге келип, ошол мөзгилден из калганын же калбаганын издейбиз. Өткөн убакыт өмүрдүн өз үлүшүн өөнөй кетет да, анын калтырган изинин канчалык айкындыгына карабастан, адамды өкүнтпөй койбойт. Атай да, башка күнөкөрлөрдөй эле, бир топ жылды жөн эле өткөргөнүнө кийин өкүнөт. Антүүгө бир окуя себепчи болду. Атай кыздуу болуп, анысы үч жашка чыгып калган. Каш карайып, жылдыз толгон убакта үйдүн жанынан жалгыз аттын дүбүртү угулуп, Бектен чыга калды.

— Атайдын үйү ушубу? Өзү үйдөбү? — деп, кимдир бирөө атынан түрттү.

Беймаал жүргөн аксакал киши салам айтып кирип келгенде комузун кыңгыратып отурган Атай ордунан туруп, алик алды да, аны карап каткан бойдон калды. Чытырашнайдан шырыма чапан кийген, кара көрпө тебетейлүү аксакал адам тууруна конгон турумтай көздөнүп, ага баамдуу тиктеп, кантээр экен дегенсип, жылмайыңкы турган экен. Атайдын көзүнө капысынан келген киши Токтогулдай көрүндү. Турган турпаты, иреңи жана көз карашына караганда башканыкына окшобойт. Анан кантип эси ообосун. Токтогул болсо жалгыз жүрбөйт эле жана Талас эли анын келишинен кабарсыз калбайт эле. А бу киши уурдан бетер беймаал убакта эч кимге билинбей жалгыз өзү шып кирип келди. Балким, ал азирети Кыдыр болуп жүрбөсүн. Башына бакыт конор кишинин үйүнө Кыдыр пайгамбар түнөйт дечү эле. Диний түшүнүктөн кабары бар Атай ушундай ойго да түштү.

— Балам, мени тааный албай турасыңбы? — Карыянын оозунан сөз чыкканда, Атай аны үтнүнөн жазбай таанып, алыс сапардан кайткан атасын көргөндөй бакырды:

— Токо! Токо! — Алар кучакташып көрүшкөнчө Акшайым боюн түзөп, төргө жумшак төшөк салды, алар жөнжайын сурашканда самоорго чай коюп, сүйүнчү ала тургансып: «Токтогул келди» — деп Султаналы менен Субандын үйүнө Бектенди жиберди.

Атай менен Айымкан ажырашкандан бери бул үйдүн босогосун аттабай калган Султаналы Субандан мурда жетүүгө ашыкты. Үч үйдүн балачакасы бүт чогулду.

— Мен узак отурбайм.— Токтогул айылга кабар бербөөнү суранды.

— Учурашып алып кайтам. Чүтй тараптан келатам... Көзгө таберик киши менен опур-топурда жакшы сүйлөглө албасын түшүнүшкөн карыялар «куп болот» дешти. Мамыр бата сурап, бир кара козуну көтөрүп чапты. Туурга конгон туйгундай букжуюп отурган Током карыялар менен аман-эсендикти сурашкандан кийин:

— Атай баламды чочутуп, силерди таң калтырганымды кантейин! — деп оң колу менен тизесин мыкчий кармап, кыткылыктап күлүп койду.— Жүрүшкө жол болсун десеңер, айылга шашылып кайтып баратам.

Отургандар мурдагыдан бетер аңкайышып бирибирин тиктешти.— Казак агайиндер чакырышкан экен, Чаткалдан Кара-Буура ашып келгемин. Казак айылдарында жыйырма күнчө жүрүп, солтого чейин аралап кайттым...

— Тиги жакка өткөнүңүздү укканбыз,— деди Султаналы.

— Мен жаңы угуп отурам.— Атай жакшы кабардан куру калганына ызаланып, эрдин кесе тиштенди.

Токтогул бул үйгө Атайды көрө кетейин деп гана кайрылган. Баягы аштагы жолугушуудан бери көп жыл өттү. Ошондон кийин аны менен көрүшпөсө да, өнөрүн сыртынан сурамжылап угуп жүргөн. Жана эшиктен киргенде эле, комуз денеси менен кошо бүткөнсүп, ыкталышып чертип отурганынан улам укканы ырас экенин билген. Анын аптыгышы, тааныгандан кийин боюн таштап жиберishi жигиттин жигердүү жана албуут чалыш мүнөзү бар экендигин сөздирди. Жүрөгүнүн оту жок, алдыкийинине көбүрөөк кылчактаган жаштарды анча жактырбаган карт акын аны көрүшкөндө эле купулуна толтурду. Бирок айыл ичиндеги кабардан куру калышы аны эки анжы ойго түрттү: элден четтеп калган, же кирген буурадай буулугуп өзү менен өзү алышып жүргөн күндөрү болуу керек. Мындай өзгөчөлүк жаштык үчүн мүнөздүү. Токтоң да токтоно албай, өйдө-төмөн жүргөн учурларын эстеди. Эми карыганда Сасык-Жийдесинен чыкпай турган убакта да, элде эмне жаңылыктар бар — деп, ар кимден сурап турат.

Токтогул сөз күтүп, анын эмне үчүн шашып баратканын билгиси келген кишилерге түшүндүрдү:

— Эркек балалуу болгомун... Жаш көздө үй-бүлө анча билинчү эмес эле.

Карылыктыкыбы, уулумду сагынып, токтоно албай койдум... Кичине тойчук өткөрөйүн дедим эле...

— Бешик боосу бек болсун!

— Кудай таала өмүр берсин,— дешти отургандар.— Ошону үчүн шашып бараткан экенсиз.

Атай балам, карыган киши үйүрсүк болот экен го деп күлүп отурасың го!

Жон эле чечекейи чеч болуп күлүмсүрөп отурган Атай «жок» деди чочугандай.

— Ээ, жаштар өздөрү антпейт бекен? — Султаналынын сөзү каякка кеткени баарына белгилүү эле.

— Жаштардын жөнү башка. Бизге эмне жок дебейсиңби!

«Ырас жооп берди Током» — деп койду Атай өзүнчө.

— Кагылайын Токо! Кээде ушинтип келип турбасаң жетимсиреп калабыз. Сен үйүңдү сагынсаң, биз сенин булбул үнүңдү, ширин сөзүңдү сагындык. Көңүлдүн черин таратып бере гөр,— деди Субан жалбарып.

Токтогул ырдан аянсынбы! Бирок акыркы убактан бери мурдагыга окшоп, сураган жерге түшө калып, каалаганча сайрай берүүнү токтоткои. Мүмкүн карылыктын таасири бардыр. Сыртынан билгендер ошондой эле ойлошор. Мунун себебин акын өзү гана билет. Ырдоого ал тойбосо, угуута эл тоюнабы? Ал карып баратат. Акыры эмне болот? Токтогулдун чолпон көзү өткөндөн кийин артына калары эмне? Кудая шүгүр, шакирттери бар: Калык, Алымкул, Коргол, Атай. Алар өздөрү өнөрлүү болуп чыгышты жана устатынын байлыгын алып калышат. Акын буга алымсынбайт. Асылдарынын баары көзүнүн тирүүсүндө жыйналбайтерилбей чачылып калды. Ал молдолугунун жоктугуна армандуу. Бирок өткөн ишке өкүнбө, деп көбүнчө шакирттери жөнүндө ойлоно турган. Ушулар жакшы өсүп, элге сүйкүмдүү өнөрпоз болуп чыкса экен деп тилөөчү.

Өмүрдүн далай жерине барып калган киши элди күнүмдүк тамашага курсант кылуу үчүн мурдагыдай конуптүнөп жүрө бербей, келечекте Токондун көзү жокто, ордун жоктопой турган өнөрпоздордун камын жегенин билген киши аз.

Бирок өнөрпоздорго болжол жок. Дүкөнгө кирген уста, суунун четине келген балыкчы, китепти көргөн молдо бекер карап турчу беле? Атай менен комузду көрүп, Субандын чын жүрөгүнөн чыккан өтүнүчкө шүйшүнгөн акын көтөрүлө отуруп, мойнун кушча койкондотуп, комузун белинен сууруп алды.

Күү кол менен чертилбей эле кайнар булактан чыккандай атылды. Токтогул турган турпаты менен күү эле: куйкасы өйдөылдый жыйрылганда жылтыр башындагы кара топу төбөсүндө ойноп жүрөт, бөрсөйгөн курсагы жел толгоп ууртка окшоп, улам бир жаккы ныптасына булт этет; далысы кээде карчыганын мүрүндөй куушурулуп, кээде баатырдыкындай кериле түшөт; кыскасы тула бою бүт кыймылда. Ушуну көрүп турган киши аны колу менен гана чертип жатат деп кантип айта алат.

Устатынын бул өнөрү жана бир катар күүлөрү шакиртинге мурунтан тааныш. Бирок анын кыймылы жана күү кайрышы көзүнө азыр башкачараак көрүндү. Бул эмнеси? Токтогул өзгөрүлүп кеткенби? Ошол эле күү, ошол. Эле Токтогул, бирок өзүт жетилип, көзүт каныгып жана колдору жатыгып калган жигитке баары өзгөрүлгөйдөй көрүнүп жаткан.

— Мен бир топ күүчүлөрүтн бузуп чертип жүргөн турбаймбы! — Күү басылганда Атай оюн ачык айтты.

Токтогулга да ушу керек эле. Анткени ал күүсүн бузуп, же өксүтүп черткен далай жигиттерди көргөн.

Токтогул көзекти шакиртинге берди. Атай апын бир катар күүтлөрүн аткарды. Токтогул өтө баамдуу отурду. Атайдын күүлөрүнүн ичинен «Жаңы камбарканга» гана көңүл бурду, калгандары ага белгилүү эле. Мунун жаңы күү экенин жана атын Жаитакпай койгонун укканда Токтогул «баракелде» деди. «Жаңы камбаркан» угуучуну күтү

дүйнөсүнө жетелөөчү чыгарма. Мындан ары ушул жолду арбытып кетсе, ал чоң комузчу болот, эгерде ушунусу менен кала берсе деле атагы өчпөйт. Токтогул аны менен жалгыз отуруп, кеңегниси келди.

Султаналы менен Субан «баягы да» дегенсип мурун көтөрүшүп отурушуп, бир маалда Атайдын колундагы комуз төбөсүтнө чыгып, жонуна айкалып, кайра жерге төбөсүнөн сайылып, көмкөрөсүнөн түшүп, куду Токтогулдун колунда тургансып ойной баштаганда көздөрү 7 бакырайды. Бул бери жагы эле. Атай буту жана бычак менен черткенин көргөзүүдөн уялды.

— Бул жинди муну кайдан үйрөнүп алган? — Султаналы Субандын кулагына шыбырады.

— Ким билсин! — Субан ээгин кемшийтип койду... Токтогулдун суроосу боюнча ал устатынан алган күү лөрдүн баарын чертип бүттү.— Аз,— деди устаты.— Сеи билбеген күүлөрүм көп экен. Ал «Терс кагыш», «Алайдын миң кыялын» айдатып чыгып, акырында «Көкөй кестини» сыздатты.

Тамактан кийин Токтогул эки чал менен кош айтыгаты.

— Эми эс алалы. Мен уулум менен бир аз аңгемелешип, жолго чыгам. Түн бакырдыкы дейт.

— Караңгыда каякка барасыз? Конуп, таңында эле аттансаңыз. Өзүбүз БешТашты ашырып коебуз,— деди Султаналы.

Таңга калса, бир топ күнгө чеин жолу байланарын сөзгөн акын макул болбоду:

Бөдөнөнүн үйү жок, каякка барса бытпылдык.

Биздин каерде болорубузду болжоого болобу?

Туура айтасыз.— Субан аны жактады.— Ушу Атай да мага бытпылдык болуп көрүнчү эле.

— Сиз туура тапкансыз,— деди Токтогул,— өнөрпоздор бытпылдык болуп жүрүп, акыры ордун табат.

Чаддар аны менен кучакташып коштошуп, үйлөрүнө кайтышты...

«Мени менен эмнени сүйлөшөт?» — деп ойлойт Атай. Аны ачык билбесе да, устатынын оозунан ушундай сөз чыкканына кубанат.

Токтогул төш чөнтөгүнөн дандакүсүн алып, биринсерин тишин тазалап отуруп, Атайдын эмне иштеп жүргөнүн, Талас эли менен мамилеси кандай экенин сурап баштады. Ушул суроолорго жооп бере баштаганда гана ал билгендеринин аздыгын, иштеген иштеринин андан да аздыгын байкады. Ырчы менен комузчунун баары ушундай болобу, же мен өзүм начармынбы дегенсип, ал акырында устатынын кеңешин күттү.

— Балам, ушул курагыңда, эч болбосо, Таласты нечен жолу аралап, эл менен камыржумур болууң экен. Айылдан чыкпаганың жаман... Көп болсо, кушчуга барып кайтат экенсиң... Жарабайт. Айыл кишиси болуп каласың. Эсинде болсун, айыл кишиси болсоң, айылыңа сыйбайсың. Айылдан да, элден да четтейсиң. Эл кишиси бол. Эл кишиси болсоң гана айлыңа батасың. Аны үчүн элинди сүй, элди аралап, көңүлдүн дабасын тап.

Атай кимдир бирөө өзүн чуңкурдан сууруп алып, кырга чыгарып койгондой сөзди. Буга чейин Токтогулдун чоң акындыгын, комузчулугун гана билсе, анын даанышпан киши экендигин азыр түшүндү.

Эх, турмуш! Не бир сонун булбулдарды, акылмандарды аянсытып жок кылган экенсиң го. Өткөндөгүлөрдү коюп, ушу оозмооз сүйлөшүп отурган Токтогулдун ким экенин али толук билбеген кишилер да бар экенин өзүнон улам түшүтүнгөн Атай кайгыга чөмүлдү. Турмуштун уусун нечен жутуп, балын нечен таткан Токтогул буга назар салган жок.

— Балам! Өйөрүңдү арбыт. Антпесең элди ыраазы кыла албайсың. Мен карыдым.

Мындан ары айлыңарга каш күнүмдөгүдөй төзтөз кайрылбасмын. Шартың келсе, Кетмен-Төбөгө өзүң каттап тур! — деди да, Токтогул жолго чыгууга камынды. Расим боюнча үйгө биринчи келген кадырлуу адамды куру кол чыгарбоо үчүн Атай:

«Тоюңузга кошконум» — деп, согумга байлаган бээсин алдына тартты. — Ээ, балам! Мага союш табылышы оңой. Сага азырынча кыйыныраак... Ыраазымын, албаймын. Током таштап кетти, — деп өзүң союп ал!

Атай атын токунуп, устатын Беш-Таштын оозуна чейин жеткирип койду. Асман ачык. Зоолору бийик, карагай, кайың менен капталган өзөн ымырт тартып тунжурап жатат. Токтогул аны менен коштошуп: «Менин жолдошторум тиги бурулуштагы айылда» — деди да, караңгыланып, күүлдөпшуулдап турган коркунучтуу тоо өрөөнүнө сиңип кетти. Атайдын жүрөгү эмне үчүндүр шуу дей түштү. Атын моюнга чаап артына бурулду...

Эл аралоо ырчы, комузчулар үчүн сонун. Бирок эл кабыл алса сонун. Тааныбаган айыл атактуу акынды да, качан билгенге чейин, улагага отургузуп коюуга мүмкүн. Атай ыргыштаган карагерин минип, комузун белине байланып жолго чыкканда, алдыдагы жолугушуулар жөнүндө ой жүгүртүп баратты. Таластын баш жагындагы кушчулар, КеңКол менен БешТаштагы туугандары аны аттан көтөрүп түшүрүшмөк. Ушул убакка чейин катнашы, байланышы жок төмөнкү чоң айылдар кандайча күтүшөр экен.

«Бейтааныш эл менен таанышууга Токтогулдан машыккан акын жок» — деп Алымкул ырчынын айтканы көңүлүнө келе калды. «Кишинин баары эле Токтогул боло алабы? Багыма түшкөнүн көрөрмүн» — деп ойлойт Атай.

Акчийдеги орус селосун аралап өтүп, даңкайган асыл тукум уйлар жайылып жүргөн сазга келгенде шапкесин тетири кийип, колундагы узун шапалакты үйрүп, ырдап турган орус жигитти көрүп, токтой калды. Жолоочу анын бийик жана уккулуктуу үнүнө көңүл бөлгөнүн байкагансып, ал шапкесин түздөп кийип, мурдагыдан да созолонто ырдады.

— Рахмат! Жарайсың! — Жолоочу колун бийик созуп койду. Ал шапкесин колуна алып, кош дегенсип булгалады. Саздан кийин созулуп жаткан аңыздар көздөшти. Булар орус дыйкандарынын эгин жайы. Анан бөксө жолго жыбыраган мүрзөлөр менен чала бузулган күм-бөздөргө түшүп, майдамайда саздардан өтүп, дөңчөлөргө жеткенде туш келди.

Ал жолдогу айылдарга токтолбостон, мурда катнашы болбогон Үр-Марал, Күмүш-Такка багыт алды.

Чоң жолдон чыгып, тоону көздөй жүрүп отуруп, немецтер турган чоң кыштактын тушундагы калың айылга туш келди. Бул жер Үр-Маралбы, же Күмүш-Тагыбы, сураган жок. Жолуккан кишиден айылдык советтин төрагасынын үйү кайсы экенин билип алып, түз эле ошол жерге келип токтоду:

— Ким бар?

Орто жашаган, багалчак бойлуу аял эшикке чыга калды:

— Түшүңүз?

Мейман аттан түштү. Үй ээси аял анын атыжөнүн жана эмне жумуш менен келгенин сураган жок.

— Төрага кайда?

— Кантонго кеткен эле.

— Секретарь кайда экенин билбейсизби?

— Бирге кетишкен.

«Эми каягына барар экемин?» — деп ойлodu Атай. Эркеги жок үйгө конуу туура эмес. Анын үстүнө издегени түнөк эмес, тамаша көрсөтүү. Чай ичкенден кийин ал ракмат айтып, аттанып кетти. Эми каягына барат?

Айылдын каптал жагында көөнөргөн чоң өргөө турат. Тегерегинде топураган кишилер көрүнбөгөнүнө жана жумурткадай аппак эместигине караганда байдын, же манаптын

үйү эмес го деп, Атай ошол үйдүн тушунан дабыш салды.

— Ким болсоң да түшө бер! — Ичтен карт аюунун күрүлдөшүндөй үн чыкты. Атай капшыт жакта отурган башы чарадай, мурду чочмордой карыяга салам айтып, төргө өтүп отурду. Карыя аны адегенде акырая тиктеген бойдон экинчи назар салган жок. Үй ичинде карыянын алп кебетесинен башка көзгө түшөр эч нерсе жок. Жууркан төшөгү аз, шырдамалы эсийи, капшыттын бир жагына гана жаңы таар тартылган. Бирок идиш-аяктары көп. Чалдын алды жумшак, кийими таза, көз карашы айбаттуу.

— Уулум сүйлөй отур! — Карыя колдураган үнүн дагы бир жолу чыгарды.

— Сизге саламдашайын,— деп кайрылдым. Атым Атай, колпоч Ооганбайдын баласымын.

Үй ээси башын ийкеп койду. Атай деген ат кабарында барыжогун билдирген жок. Үйгө кирипчыгып жүргөн кызматкер жигит ээсиин айтуусу боюнча козу жетелеп келип, бата сурап, сое баштады.

Бул карыя ушул элди эски замандагы болушу Үсеке эле. Азыр картайып, бийликтен тайып, бирок колдогу малынын жугу үзүлбөй, балачака, агайынтууганынын жардамы меиен турмуштан кемиген жок. Атай деген атты эл уккан эмес, колпочтон бир чертмекчи бала чыгыптыр деген каңырышты гана кулагы чалган, ырчы, күүчүгө ыкласы болбогондуктан, ал жөнүндө сурамжылабаган. Мейман жигиттин жылдыздуулугу жана ошончо ыраак жерден саламдашуу үчүн келгенпне гаыя ичи жылып, мал сойдуруп отурат.

Бир аздан кийин көлкөйгөн чоң кемпир жана бала ээрчиткен жаш келин келди. Үйгө от жагылып, казан асылды. Мейман менен үй ээси баягыбойдон күүтүм кирип, үйгө чырак жагылганча сүйлөшүшкөн жок. Атайдын ичи бышып баратты. Кимдигин байкатуу үчүн белиндеги комузун сууруп чыгып, жүккө сүйөп койду. Чал байкады, бирок ага кызыгар эмес. Келин көлкөгөй байбичепин кулагына бир демени шыбырагандай болду. Ошондо гаия байбиче абышкасына кайрылды:

— Бу бала ырчы болсо керек. Укпайсыңбы?

Үй ээси угууга каршылыгым жок дегенсип, башын ийкеди.

Атай «Кербөз», «Ботойдон» баштап, бир нече күүлөрдү айдатып чыкты. Мындай кол ойнотууну күтпөгөн чал ага көзкөздө көз чаптырып коюп отурду.

— Колуң жөндөм экен! Үнүңдү кошуп көрчү!

— Кандай ырды каалайсыз, ата?

— Билгениңди айта берсеңчи.

Атай келинди тиктеп туруп, эсине бир нерсе түшкөнсүп «Күашүм чокту» жиберди. Мейман жигиттин ашыктыгын айтып зарлашы, муңканышы эски болушка жаккан жок. Эгерде ырчы аны мактаса, даңкын элге жайса ыйманы кубаттанмак. «Муыунар ыйбаа кылууну билбеген неме го» — деп Үсеке кыжырланып отурду, эч болбогондо кадырлуу аксакалды бир ооз ырына кошуп койбойбу. Мыыдай уятсыз ырчылар көзинде айлынын четине жолобой турган. Эми төрүнүн тобөсүнө чыгып, кутурганын көр. Атай аны иреңи бузулганын байкаган жок. «Күйдүм чокту» бүтүп, дагы бир ырга көчкөндө чалдын башка чапкандай айбаттуу үнү чыкты:

— Токтот, каңкылдабай! Эшикке чыгып ырда. Атайдын оозу жабылды. Эмне деп айтаарын билбейт.

Эпшкке чыгып ырдаганча кеткени артык эмеспи. Чочмор муруп бир залим неме экенин эми гана сөзди. Казанда кайнан жаткан козунун этине карабап кийимин кийип, камчысын алып: «Кошуңуз аксакал» — деп эшикке чыкты. Жемге тойгон карагер аса байланып турган экен, ээсгш корүп окуранып койду.

Түн көөдөй карацгы. Туштуштан оттордун жарыгы жалтырайт. Үргөн иттордин дабышы чыгат. Атына минген Атай каякка барарын билбей, бет алды жол тартты. Чоң, кичинеспп ажырата албап бир топ үйлөрдөн өткөндөй кийи бакылдаган үндөрдүт жана каткырыктарды кулагы чалды. Келин алган, же кыз бергендер болуу керек, же аш

менен тойдун коногосу чыгар. Эскип залымдерден чочуп калган неме аяндап бастырып, чуу чыккан жерге жакындады. Эгерде баргаы жери чоң өргөө болсо, аттан түшпөй кайра тартмак. Тилегине жараша чыкчыйган боз үш кемегеде жагылган оттордун шооласы менен дайып көрүнүп турат. Ал турсун, колуна чыны, чайнек көтөрүшүп, нарыбери чуркап жүргөн келиндердин ак көйнөгү да булак этет. Атай жакындап келип, үйдүн тегерегинде жүргөн бирөөнү чакырып алды.

— Кимдин үйү?

— Ысанын...

— Эмне тамашанар бар?

— Келинине тойчук өткөрүп жатат.

— Өзүңүз кайдан? — деди алиги жигит.

— Мейманмын.

— Мейман болсонуз түптүңүз? — Жигит анын атын байлап когоп, үйдү көздөй ээрчитип барып, кабар салды. — Сырттан конок келатат. Орун бошоткула.

Төр жакта отурган үч карыянын төмөп жагындагы жаштар ордунан тура калышты. Мейман «той куттуу болсун» дегенде, боз тебетей кийген чаарала чыт чапанчан кара сакал адам «айтканың келсин» деп жооп берди. «Үй ээси ушу болсо керек» — деп ойлоду Атай.

— Ой, сен Атайсыңбы? — ал жаңы эле отурганда бир жигит ордунан тура калды. — Баягы жылы Таластын базарында карагер атыңды ойнотуп, чертмек чертип турганыңды көрдүм эле. Атай болуш ушул дешкен.

— Атай?

— Атай?

Үйдөгүлөр түгүл, сырттагылар дүрбөп калышты.

— Ай, келиндер! — Үй ээси камкордук кылды. — Мейманга ысык чай алып келгилечи... Кудай берерде ушинтет. Издесе табылбай турган кишинин той үстүндө туш болгонун карачы!

— Пейлиң туура экен! — Бирөө үй ээсин мактады. — Сенин ушундай ак жолтойлугуң бар.

Ыса жардыраак адам окшойт, жалгыз уулунун кубанычы үчүн бир кунаажын союп, той өткөргөн экен. Киши аз келиптир. Бирок ырчынын кабары менен айыл түбүнөн түрө чогулушту. Тамак чак келбей баары ыр менен күүгө гана карап калышты.

Ырчы үчүн мына ушундай ынтаалуу эл керек. Көпчүлүгү нобурсобурду сүйүшпөй, ырга кулак тосуп мелтирешсе, анын кебетесин жана кыймылын дааналап көрүп калуу үчүн алга жутунуп, көрүнгөндөн кагуу жеп, тил уккандар да бар... Убакыттын канча өткөнү белгисиз. Бирок жаштар тараар эмес. Аларга жаңыжаңы нерселер керек эле. Атай таң атканча отурса да, тамашасы түгөнбөсүн жакшы билүчү. Бирок ошонун баары бир түрдүү угулуп, кайсы бирөөлөр үргүлөп, каалгып барып, кайра селт этип, көзүн ачып алганынан улам, ал оюнга жан киргизүүнү ойлоду.

Ушундай отурушта Токтогулга жан жетпейт го, чиркин! Куудул сөздөрдү, шумдуктуу окуяларды айтып, күүлөрдүн тарыхынан бери козгоп, отургандарды кыраанкаткы күлдүрчү. Ырлары да ар түрдүү чыгуучу. Эң мурун отурган жерин ырдап, анан санат, үлгүг, терме ж. б. Жадаганда денесинин кыймылы деле өзүнчө тамаша эле. Ал эми Токтогулдан башка акындар отурган үйү менен саламдашып алгандан кийин көбүнчө өткөндөгү ырчылардын айтышын же «ЖанышБайыш», «Курманбек», «СаринжиБөкөй» сыяктуу жомокторго токтолуп түтөдү өткөрүчү.

Атай мындай узун жомокторду үйрөнгөн эмес. Ыр жана күү менен баарына жетем деп ойлогон. Бирок өз айлынан чыккандан бери бир нерсе жетпегендигин сөзди. Сөзмөрлүк керек экен. Аны үчүн көп угуу, көп үйрөнүү жана көп нерселерди көрүү зарыл. Ошондо гана мелтирөп отурган элге ар жердин өзгөчөлүгүн, болгон окуяларын, улама сөздөрдү айтып берип, көңүлүн толук ыраазы кылууга болот. Антпесе, жаакты жанып, кол

ойпотуу менен таң атырууга Атайдын кырчындай жаш өмүрү, ташкындаган жүрөгү, ышкыбоздугу, жана талыкпас кубаты гаиа түтө турган. Барабара карылыкка баш коюп, бойдон кубаты тайганда, элди мурункусуна окшоп, таң атканча алып отура албай талыкшый баштаганда сөзсүз арман кылмак.

Келечеги жөнүндө эмне үчүн мурда ойлонбоду экен? Ушунун баары — өз айлынан чыкпоонун кесири. Калык,

Алымкулга окшоп чоң акынды ээрчип жүрүп таалим албаган, дагы болсо ырысы бар экен, Токтогул жолун ачып берди.

Өзүнүн тажрыйбасы аз болсо да, сөз көзөги келе калганда Токтогулча тамагын жасап, эки жагын каранып, куудулдана сүйлөгөндө бардыгы тымтырс болушту. Ал алчыланып отуруп алып, атасы кичинекей кызга кантип куда болгонун жана өзү сепейген колуктусу менен биринчи жолу кантип көрүшкөнүн айтканда күлбөгөн киши калган жок. «Ошондогу ырым ушу» — деп кое бергенде каалгып отурган бир топ кишинин уйкусу умачтай ачылды. Анын артынан Токтогулдун айыл аралагандагы жоруктарын жана тамашалуу ырларын айтып түгөнткөнчө таң супа салды...

— Мейман бала дем алсы, — деп үй ээси чогулгандарды таратты.

Атай Үсекенин кабарын ушул жерден укту. Анын каарыпа калган киши мурда жазасыз кетчү эмес, азыр бийликтен тайып турган учурунда гана аман-эсен кутулуусуң дешти. Эл таанууга аттанган жигит ушул жол менен БооТерек, Бейшеке, Бакиян, КараАрча, Жайылгандан өтүп, Күркүрөө, КараБуура тарапка кайрылды.

Сампарлап жааган биринчи кар аттын тушарын жашырып баратты. Жер бети агарып, майда жолдор билинбей, алысыраак айылдар көзүнөн далдаланды.

КичиКапкадан чыккан Атай багытынан адашып, адырлуу белестерге туш келип, каягына болсо да, төзирээк жетүү үчүн карагердин жол жоргосун көшүлттү. Карга бастырылган топ караган, чие жана куурайлардан башка соройгон жыгач жолукпайт: андасанда майда бодур таштардын үстүнө чыгып какылыкташып отурган кекиликтер көзигет. Арадан бир топ убакыт өткөндөн кийин кайданжайдан топ кишинин каткырыгы угулду. Жолоочу дабыш кайдан чыкканын байкоо үчүн аттын жүрүшүн акырындатты. «Ээй», «Хахаха» деген үн бет алды жагыпап чыккансып, аягы каткырыкка айланды.

Кар басылыи, айлана ачыла түшкөн. Шамал согуп турат. Бирок жакын жерден үй көрүнбөйт. Бир аз бастыра түшкөндөн кийин булаган түтүндү көрдү. Мында түлкүнү ийиндетип, түтүн салган аңчылар барбы деп, тамаша көргүсү келип, атынын башын бурду эле, жарга такай тигилген кара үйдүн түндүгүнө туш келди. Ылымтага ыңтайлаган боз үйдүн жанында бир топ аттар байлаштырылган. Ич жактан кажыкужу сөздөр менен күлкү тыйылбайт.

«Бозокордун үйү болуу керек», — деп ойлоп Атай ошол жакка эңкейди. Атын байлап, кийминдеги карын күбүнүп, үйгө кирди: — Ассалоомалейкум!

Тамашага дили оогон кишилер ага назар салышкан жок. Төрдө ак тонду желбегей жамынып, малакайын түшүрө кийип, көк күрмөсүнүн көкүрөгүн ачып, ак көпнөгүнүн бүчүсүн чечсе да, нымтырап тердеп отурган абышка баарынын көңүлүн тизгиндеген сөзүн токтотуп, кирген жигитке үңүлө карады: — Жолоочу окшойт. Бери өт. Өзүмүн жакыман орун ал.

Атан кол алышып, анын төмөн жагына отурду. Чукчундаган чал жолоочуну ийнинеи мыкчый кармаи, өзүнө имере тартты:

— Этиң тирүү! Эрдин жука, көзүтүн шогун! Эл кыдырган кескинин бири болбо — деп, анын жанжагын аңтара ткктеп, жоиун оркойтуп турган комузду байкады. —

Айтпадым беле, мунун түрү башка деп. Мейманга Айдакендин кесесин сунгулачы!

Менман жигит алдына келгеи сыр аяктагы бозону кичи пейилдик менен карыяга сунду.

— Мунун сыпайкерчилигин көр! Мага тийишкиң келип турабы? Ит алган түлкүдөй кылайыпбы ыя? Кесени бошот, арманда каласың (бир аздан кийин бозо жүрөгүнө

барбайт).

Атай кесеи созуна такаганда сары чал чертмегин колуна алып, «чу» дегенде эле зыңылдатып кирди. Чекеси трлрышыпбырышып, оозу чулчуюп, бөрсөйгөн курсагы кымызга толгон сабадай көлкүлдөдү.

Ээ, балам, менин атым сурасаң, Айдыралы жөргөлөк. Ар жыйынга барганда, Айтар сөзүм бир бөлөк.

Керектүү жер чыкырса, Кете берем дөңгөлөп. Келин кызды көргөндө Керегенин түбүнөн Кирип барам жөргөлөп. Уууууу, Хахахаха!

Ал «сахалаганда» бетибашы жыйрылып, курсагы былкшылк этип, каткырык боз үйдү көтөрүп кете жаздады. Капшыт жактагы чийдин үстүнө коюлган чоң кара казандагы бозо бетин боз чалып, толкуп турган тоо көлүпө окшоп түрмөктөлүп бир жагынан бир жагына которулушуи, оргуп жатты. Оттун боюнда төшүнө боркок тагылып, көжө ичип отурган кичинекей бала кашыгын кесеге матырып, Айдыралынын оозу менен курсагына алмак-салмак көз жүгүртүп, борсулдап күлөт. Балага сүйөнүп турган карала мышык да белин бүкүрөйтүп, кулагын тикчийтип калды.

Сары чалдын ким экенин азыр гана көрүтп билген Атайдын кекиртегинен бозо өтпөй, ойго батты. Аны көргөн жигиттер чалдан жүрөгүт түшүп калды дешип, көз ымдашып күлүштү.

Токтогул, Эшмамбет, Чонду, Эсенаман менен замандаш атактуу Айдыралы жөргөлөк менен жоробозодон көздешерин ал кайдан ойлоптур. Элге «Көйрөң күтүдөй» өлбос белегин берип, өзү очогунун башында кала берип, жадагаида, Талас ичин да кенен аралабаган чоң комузчунун тагдыры Атайдын оюн уйгутуйгу кылды... «Соктур, Айдаке», деп үндөр чыкканда гана ал башын чолуп алды.

Айдыралы карткарт кекирип, кекиртегин созуп, комуздун башын көтөрө шилтеп, «Көйрөң күүнү» чертти. Асманда кайкып учкан карчыганын канатынын күүсүнө окшоп зуулдаган комуз күүсүнө өзүнүн тоодон кулаган таштай колдураган дабышы эп келишип, ырдай баштады:

Олуя Ата, Ташкенден, Алып келген «Көйрөң күү» Петербург, Маскөөгө Барып келген «Көйрөң күү».

Алты капка жаймалап, Артып келген «Көйрөң күү». Аркан менен аябай Тартып келген «Көйрөң күү».

Коен жылы кышында Жутап калдык ошондо Уйлар өлүп, кой калды, Күрөң бука бой калды. Сары жүрмө, карын сал, Сасып кетер барын сал. Семиз чыккан оолучу, Майсайын кошуп дагы сал! Күжүкүжү, күжүткүж!

Таластын көкүрөк жагынын комузчулары анын өзүн тааныбаганы менен күүсүн жакшы билишчү. Айдакең очогунуп башында отурганда «күүсү» желдей учуп, бүт-күл кыргызга жеткен. Бирок карт комузчу менен айыл, даштары аны билишпейт.

— Көзекти мейманга берели!

— Эр болсо чалдын күүсүн кайрып көрсүн! — дешип бир катары күүлөнүштү.

— Жигит, коркпогун! Сени коргоп алууга жарайбыз! — дагы бири жыландын башын кылтыйтты.

Айдыралы баланы сынап көрөйүн дегенсип, уучууну укмаксан болуп, көзекти Атайга узатты.

Мейман чапанын аркасына чечип таштап, өз комузун колуна алып, куду Айдыралыга окшоп чекесин бырыштырып, жаагын тырыштырып, ууртун чулчүйтүп, «уууу» деп, уулдай баштаганда отургандар «бу да озол көрүнбөйт» дегенсип, шылдыңды токтотушту. Анын комузунан чыккан «Көйрөң күү» да эң мурун ОлуяАта, Ташкенден аттанып, короздонуп, койкоңдоп Маскөө менен Петербургка чейин барып келип, акырында коен жылы кышындагы элдин зарын, уйлар өлүп, күрөң бука бой калганын жана бир тоюнуп алайын — деп, калганкаткан этти казанына шыкаткан ач көз байды

көргөнүн баяндап, өзү нечен азаптарды баштан өткөрсө да, жоголбой түбөлүккө согуп туруучу тоо шамалына окшоп зуулдай берди...

— Сен кайсы баламсың? — Күү чертилип бүткөндөп кийин сары чал аны ийнинен имере тартты.

— Огонбайдын уулу Атаймын.

— Сен экенсиң го! Өлбөсөң киши болосуң, өлсөң өз шоруң.— Карыя мейман жигитке карап тургапдарга бурулду.— Кана, уулум экөөбүзгө көзе жаңырткылачы! Айдыралы бул үйгө күнүнө бир маал келип, жорочуларга жана өткөнкеткен кишилерге эрмек боло турган. Айылдын жаштары анын чукугандай курч сөздөрү мепеи көңүлдү шаттандыруучу күүлөрүнө кызыгышып, кайдан болсо да чакырышчу.

Жорого жолдош болчу чоң абышка азыр алардын тобунан бөлүндү.

Атай Айдыралыга кошулуп, Таластын этегиндеги айылдарды бир нече күнү аралады. Жетимиштен эбак ашса да, абышканын кайраты, сөздөрүнүн мизи жана күүлөрүнүн күчү калыбында. Отурган жери күлкү. Бирок ырлары аз. «Жөргөлөк», «Коен жыл» жана «Жолборско каптырган байдын» кошогуна башка эсте кала турганы жок. Черткен күүлөрү көп. Бирок өзүнүкү бирөө. Бирөө болсо да бирегей. Билгендер «Айдакемдин өз күүсү көп эле» — дешет. Чал өзү алардын баарын жерип, жалгыз гана «Көйрөң күүсүн» карманып калыптыр.

«Көйрөң күүдөй» укмушту жараткан кишини өзү, же элге таанылбай, же чүнчүп кетпей, бир айылдын букараларына гана эрмек болуп жүрө беришинин сыры эмнеде. Атай чоң комузчунун өмүрүн бир аз күндөн кийин, анын үйүнө баргандан кийин гана баамдай баштады.

Алар кичинекей кара үйдүн жанына келгенде жапырайган элечек оронгон бөкчөйгөн кара кемпир учурашуудан мурда эри минген чолок куйрук көк аттын канжыгасын карап койду. Ошондон кийин гана чалынын дидарына жана ээрчип келген жигитке көңүл бурду.

— Күүлүсүңбү, апа? — деди Атай. Кемпир баш ийкеди да, үйүнө кирип кетти.

— Менин байбичем төрө тукумунап, капа болбо. Капа болгонуң менен эч нерсе чыкпайт,— деп Айдакең каткырып койду.

Картаң комузчунун үйү кадимки букаралардын кепесиндей. Төрдө эски чолок кийиз... Туштушунда таар жана такырая баштаган талпактар... Кемпир эч болбосо, таардын алдына камыш, же бакал төшөп, жумшактап коюуну ойлобосо керек. Табылгаң жок дегенсип, чалын жактырбагандай мурчуюп отурду.

— Мына биздин базарлык,— мейман жигит койнуна эки-үч тоголок чай, бир түйүнчөк сары набат сууруп чыкты. Ошондо гана кемпирдин бырышы жазылды. — Бул Айдакемдин олжосу. — Ал бир тутам акча да сунду.

Кемпир кедендеп тура калып, от жагып, чай тулгага чайнегин асты. Айдаралы кейиген да, кубанган да жок. Меймандын төмөн жагында отуруп, кемпиринен алжайды сурады. Кемпир оттун табына тизесин кактап отуруп, жаңылыктарды божурады:

— Жаңы Сельсовет келди дешет, ким экенин билбеймин... Кичи уулдун кызы күйөөдөн чыгып келди... Марка акемдердин уюн карышкыр жеп, чай катыкты элден сурап калышты.

Абышкаоы өз күүсүн өзү тыңшагысы келгенсип, комуздун үнүн кыңгыратып тетири карады. Кепке кулак салган мейманга карап, кемпир сөзүн чубатты.

— Ую жакшы эле, кунаажынында ургаачы музоо тууп, бир үйдү сүткө ондуруп койгон. Арам өлгүр, быйыл да эрте бооз эле...

— Марка акелердин башка малы барбы?

Бээси, анчамынча жандыгы бар. Кой ары, ошонун баары саан уйга жетеби?

Бир бутун жыйып, бир бутун сунуп кошок күүнү чер ^ тип отурган Айдыралы оор үшкүрүп алды да, мандаш урунуп, комузунун кулагын толгойтолгой «Көйрөң күүнү» зуулатты.

Ушул күү Атайга эмне үчүндүр Айдыралынын өзү болуп көрүнөт.

Бир ат, бир уйдан башка мал күтпөгөн киши күүгө да кедей болгонбу? Билгендердин сөзүнө караганда ал күүгө да сөзгө да бай экен. Кийинчерээк «Көйрөң күүнү» тапкан дешет. Бул уккандын баарына жагып, айыл аксакалдары: «Датканын алдына барып чертип бер, райым кылса, сени топко кошуп, жолунду ачат» — дешет. Ал даткага барып, жаңы табылгасын жандили менен кайрып отурганда датка: «Бул кандай жинди күү?!» — деп жипкирет... Айдыралынын чоңдорду жандашынын башы да, акыры дал ошол болот.

Атай, ал датканын өзүн көргөн эмес, атын уккан, айылдагылар «маркумдун жайы ушу» деп ага төбөсү түшкөн күмбөздү көргөзүшкөн. Кайран киши, атым өчпөй турсун деп, өзүнө ушул эстеликти тургузган экеси. Бирок эстелиги урап, өзү унутулуп баратыптыр. Күмбөздүн жанынан өтүп баратканда Атай датка менен Айдыралынын эстелигин өз кыялында салыштырып көргөн. «Көйрөң күтү» бейит башында орнотулган эстелик эмес, оң, солго бүт таралган өлбөс жана өчпөс, тирүү Айдыралы.

Ушундай кишилердин кадырын даткасы болсун, башка мыктылары болсун, эмне үчүн билишпейт? Алар тирүү көзүндө өз кадыры үчүш гана кам жетпип, өлөр алдында, өзүм унутулбайын деп эстелигин да башкалардын күчү менен тургузушат. Өзү үчүн туулуп, өзү үчүн өлгөн кишинин эстелиги мейли таштан оюп жасалып, өмүр бою тура бергенде да, эл анын ысмын эскербей, муздак ташты гана көрүшөт.

Айдыралы оң, солдун гана кишиси эмес. Ал өзү айткандай, ОлуяАта, Ташкенден баштап, Петербург, Маскөөгө чейинки элдин кишиси экендигин Атай он жылдан ашыгыраак убакыт өткөндөн кийин, 1939-жылдып жайында Москвада, кыргыз искусствосунун биринчи декадасынын учурунда чоң борбордун эмгекчилерине өзү «Көйрөң күүнү» чертип жатканда дагы бир жолу эскерген.

* * *

Дөбө Тоймат бий жалгыз өзү 7 ээлеп калган. Эми баары ачыгына чыкты: Кызылбаш баштаган Таластын

бир топ манабы башка жакка жер ооду болуп, ири байлар кулакка тартылды. Алардын ичине Тыныбектин уулу Зоотбек да кошулду. Малы азайып, өзү карыгандыгы жана оорукчандыгы үчүн Тыныбек гана өз очогунда калды. Аны кичүү уулу Мамат малынын баарынан ажырап, үймүлкүн сатып, жансактап калган.

Таластын белдүү манаптары айдалгандан кийин Тоймат бий эски доорунун кайра айланып келишинен түңүлгөн. Эл жапырт бир багытка — колхоз курууга бет алган. «Баланча чоңоет», «түткүнчө кызматынан бошойт экен», ж. б. ушак сөздөр, кажылдашуулар, эрегишүүлөр тыйылып, кишилер өз иши менен алагды.

Тоймат азыр дөбөгө жаңылык угуу үчүн эмес, үйдө жалгыз отура берип зериккенде гана келет. Карыса да, доорону өтсө да, айылдагы топорлордон өзүн жогору сөзөт, эч кимди боюна теңебейт.

Айтыке чоң сакал карыса да калжаңдап, көпчүлүктүн ичинде. Атабек көсөө активдерди жандап кеткен. Өз жосунун таштабаган — Тоймат. Ал жалгыз калганына кейүүчү эмес, бул жерде аңгемелешүүгө жарай тургак киши жок, бирок акылдагы топорлор көптү көрүп, көптү билген Тоймат аксакалдан кеңеш сурабай, топурашып кантип жашап жатканына акылы жетчү эмес. Алардын жол көрсөтө тургаыдары Фрунзе, Маскөө жагында экен. Чоң иштерди ошол жактан үйрөнүшсүн... Ал эми айыл ичиндеги иштерди, чырчатактарды жайгарууну иштин жайын билген кишиден эмне үчүгк суранышайт. Же билбегенин суроо намыспы? Алардын кемдиги ушу да деп ойлойт. Болбосо, ошолор менден акыл сурашса, даярмын дегенсип, дөңдө жалгыз өзү кимдир бирөөлөрдү күткөнсүп отурганын түшүтнүшпөйбү?!

Ошентип отурганда, көк нооту чепкенин желбегей жамынып, ак калпагын кийип Мамат жанына келди:

— Ассалоомалейким!

— Алейкима салам! — Жанына адам жолобой калган карыя мырзаны көргөндө күткөнүнө кабылгансыды. Бул жаңы болушпу (айыл Советинин төр агасыбы) деп болжоду.

— Кел, балам, отур!

Мамат чыкчыйып мандаш урунуп отурду. Оюнда эч нерсе Жок неме оозунан сөз чыгарбады. Чалдан сөз угуп, зериккенин жазуу үчүн гана келген эмеспи. Тоймат болсо: «Менден качан кеп сурайт экен, же мени сыноо үчүн келгенби» — дегенсип кооптоно баштады. Акырында кексе чал акыы сырын байкагысы келди:

— Балам, карылык кылып, сени тааный албай отурам.

— Мен Мамат эмесминби!.. Карыганыңыз ырас экен!

— Кайсы Мамат?

— Тыныбектин кенже баласы.

— Аа, ошосуңбу?! — Тоймат көк чапандын этегин кымтыланып, башын жогору көтөрдү. — Сени көрбөсөм да билемин...

Ал Мадоаттын обу жоктугун, Ата-энесин кор кылып, бүлдүргүч болуп жана колунан эч нерсе келбеген ашкебелигин уккан эле. Бул кандай торпок баш неме десе, Мамат ушу турбайбы! Опусуз дүнүйө балким, бу бечаранын көкөйүн кесип, акыл суроого келгендир.

Чал менен жигит бири-биринен кеп күтүшүп, бешимден күн батканга чейин уңкуюшуп отура берди. Акырында тынчтыкты Мамат бузду:

— Карыя кеп айтып, эрмек болуузчу. Зериктим... Тоймат ошондо гана ок тийгендей шылк этти, бирск

дардаңпостун желин чыгарайын дегениби, кескин жооп кайтарды:

— Сөз кулагы барга айтылат. — Мээң болсо, түшүнөрсүң, дегенсип, андан ачыгыраак айткан жок.

— Менин кулагым жок бекен? — Мамат таңыркады. — Уганакмын. Түнкүсүн үндө жөргөлөгөн чычкандын дабышын да билип коем.

«Экөөбүздү да кудай урган экен,— деди Тоймат озүнчө. — Мен карынын, бул жаштын келжири. Экөөбүздү ушул дөбөдөн баш кошконубузду кара! Башкалар эмне үчүн менин жаныма келбейт десем, алардын мээси толук тура».

Абышка чекир көзүн сүзүлтүп, арманын козгой баштады. Өз катарынан ажырап, бөөдө баш катырып, дөң сактаганына өкүндү. Заман өзгөрүлгөнүн, бир көздеги акылдуу аксакал эми айылга сыйбаган келжирбайга жолдош болгонуна арданды. Күн батып, күүгүм кирди. Чал ордунан козголбоду. Ансыз жалгыз өзү туруп кетүүгө Мамат да намыс кылды. Акыры курсагы ачып, ичи ысып баратканына чыдабай үйүнө жөнөдү. Чал бир жагына кыйшайган бойдон кала берди. Жигиттин «кошуңуз» деген сөзүнө жооп кайтарган жок...

Үй-бүлөсү Толматты ойготууга келип, анын өлүп жатканын көрүштү. Ызычуу, бакырык чыкканда үйдүн жанында турган Мамат бийдин өлүгүн көтөрүп келатышкан кишилерди көрүп, жүрөгү шуу этти.

Тойматтын мүрт кетишинен кийин Мамат дөбөгө баруудан да коркуп, үйүнүн көлөкөсүндө отуруп, эки жагына көз сала турган болду.

Бир күнү Маматтын көзүнө алиги дөбөдө чаар чапан кийип, бөкчөйүп отурган чал көрүнгөндө таманынан чыккан дүркүрөк төбөсүнө чейин жетти. Ооба, Тойматтын дал өзү!

Дөңдөгү караан Тоймат бий эмес эле айдоодон терилген чаар таштардын үймөгү экенин байкагандан кийин гана жүрөгүнүн түрсүлдөгөнү басылды. Коркунучу басылганы менен мырзаны ач курсагы карайлатты.

Үйдө үнөм калбады. Көзгө көрүнөр буюмдан Маматтын кызыл тукаба тышталган кара

көрпө тебетейи калды, калгандары сатылып бүттү.

— Сенин убайыңды жолдошторуң көрдү эле. Баары тузунду акташкан жок. Өңгө унутса да, Чырым унутпай турган жөнү бар эле,— деди Уулжан ыйлаган баласын соорото албай отуруп.

Ошону уккандан бери Мамат жолдон Чырымдын өтүшүн күтөт. Кече ал бир топ киши менен кетип бараткан экен, чакыруудан айбыкты. Бүгүн эртеден бери көрүнбөдү, сазда төзөк терип жүргөн Уулжан шаша келди:

— Чырым өтүп баратат. Жолук!

Мамат эшикке жүгүрүп чыкты.

Жолдошунун жанындагы шапкечен орусту көрүп, бир аз айбыкты да, тобокелге бел байлап кыйкырды:

— Ой, Чырым!

Атчандар токтолушту. Мамат кол булгады. Жанындагы орус келбей койгой эле деп турганда, экөө тең бери кайрылышты. Чакыраарын чакырып коюп, Мамат каякка качарын билбей шашты. Өзү жумуш кылбайт, агасы кулак болгон, мындай жек көрүмдү немени кызматчылар жактырбасын биле турган.

Чырым айылдык Советтин секретары болуп иштөөчү. Мамат анын колунан бир нерсе өнөт го деп үмүтөткөп. Бирок чоочун кишинин көзүнчө эч нерсе айта албай мукактанды.

— Эмне айтмакчысыз? — деди Чырым,— уялбай эле кой...

— Айта бер,— деди орус кыргызча сүйлөп...

— Эмнени айтам? — Мамат тайсалдады. Аңгыча үйдөн Уулжан чыга калды:

— Оокат түгөндү. Ачпыз. Жардам бергиле. Кайнагам кулак болгону менен биз кедейбиз. Аны өкүмөт өзү деле билет. — Уулжан секретарга катуу таарынгандай оң карабай, жанындагы кишиге бет ала сүйлөдү.

— Булар ким? — кайыш палыочон орус кызматчы Чырымга бурулду.

— Тыныбек уулу Мамат...

— Кайсы Тыныбек?.. Илгерн аш берген Тыныбек эмеспи?

— Ошол,— деди Чырым,— бирок ал кийин орто чарба эле болуп калган. Мамат үрүп чыгар ити жок кеден. Булардан жалгыз гана Зоотбек...

— Анык кедей болсоң, эмне үчүн колхозго өтпөйсүң? деди орус жигит Маматка. Мамат жооп кайтара албады. Чыррам бул орус кызматчыларың ким экендигин эски досуна түшүндүрө койду.

— Бу киши райкомдун секретары Анатолий Алексеевич Шулын. Айта бер датыңды.

— Акт! — Аялы да аны кысмакка алды.

— Мага оокат бергиле. Үрөн бергиле. Колхозго өтөм...

— Бул маселени колхозчулардын чогулушуна койгула. Менин оюмча Маматты колхозго мүчөлүккө алып, тарбиялоо керек.

«Насибим түгөндүбү» — деп чочуп турган Мамат райондун жетекчисинин жообун укканда көрөр күнү бар экендигин түшүндү.

Тыныбектин өлүү-тирүүсү менен иши болгон үч аялы гана. Бай кабыргасынан кагынып, төшөккө жыгылганына бир жумага жакын убакыт болду. Денеси от, жакшы дем алалбай ынтыгат, жөөлүйт. Чоң табыптын айтымына караганда бир жумадан ашса айыгат, болбосо...

Бай көзүн ачканда ачык асмандан жаркыраган жылдыздар көрүндү, мен кайда жатам дегенсип, ал айланасын карамак болду эле, башы көтөрүлбөй «ыңк» деген алсыз үнү араң угулду. «Бүгүн акыркы күнү»,— деп тирмийип тиктеп отурган Мамат байбиче: «Ий, Маматтын атасы, жайың кандай?» — деди көз жашын мончоктотуп, Оору кеберсиген эрдин жаланып, башын чайкады. Начар...

Бай да, байбиче да жалгыз. Берки аялдары улуу абысындын бакырыгы качан чыгар экен дешип, өз үйлөрүндө күтүп отурушкан.

— Кана? — Тыныбек кимди сурайт. Жер ооду болгон Зоотбекти, же таарынычка шылтоолоп, көңүл суроого келбей койгон Маматты, же эки аялын жоктойбу?

— Жок. Эч кимиси жок...

Бай көзүн аңтарылтып, асманды тиктеп жатып, өлүмгө баш койгонун сөзди. Атасы Малабек маркум да өлөр алдында балачакасын чогулттуруп, керезин айтып, ыраа-зылык сурашкан. «Менин бул дүйнөдөн арманым жок, силерден суарарым: агайынтууган ынтымактуу болгула» дегени эсине келди. Тыныбек ата сөзүн актай албады, агайынтууган түгүл Мамат менен да араздашып, балачакасы менен чогуу туруп, ыраазылык айтыша албай жаптасдим кылганы жатат. Чал өзүнүн көзү өткөндөн кийин артындагылар кандай күндө каларын билет. Айсалкындын эч нерсеси коробойт, жаш неме каалаган күйөөсүнө тийип алат; Бурулча кааласа отурат, каалабаса ал да кете берчү катын; ага чындап күйүүчү — байбичеси, аныи каранары, карманары жок карып...

— Суу?

Манат кудайга кулдук кылып, чакадан бир чыны таза суу сузуп, күйөөсүнүн башын жөлөп, оозуна чыныны такаганда, ал эки жолу гана кылк эткизди. Оору жаздыгына кайра баш койгондон кийин «карачы!» — деди набыш менен.

— Кимди? Бироонү чакыранынбы?

— Эшикти кара! — Кишикара жокпу?

Байбиче үйдү айланып чыгып, эч ким жок экендигин билдирди.

Абышка кыңылдаган алсыз дабышы менен керезин айта баштады:

— Акембайда эки бээ, он соолук бар. Четинеп алып жүр. Маматка этият бол...

Өлбөс дүнүйөң бар, капа болбо... Эшикти карачы!

Байбиче үйдү айлана басып келсе, чалынын оозу дале кыбырап жатыптыр. Бирок үнү угулбайт.

— Эмне? Угулбайт. Ачык айт. — Байбиче эңкейип, анын оозуна кулагын такады, бүлкүтлдөгөн эриин кулакты жыбыратканы болбосо, башка эч нерсе билинбейт. Оорулуу чалдын тили байланган. Бирок ал акылын жоготкон жок. Үнү чыкпай тили байланганын өзү да түшүндү окшойт, тоо жакка карап, башын калжаңдатты. Байбичеси эч нерсени түшүнө албагандыгын билгенден кийин бай башын чайкады, көзүнө жаш толду. Байбиче анын оозун тиктеп ыйлап жиберди...

Мындан эки жыл мурда Тыныбек сактык кылып, үйүндөгү алтын-күмүштү шириге салып, сыртынан курмушу менен ороп, түн ичинде жалгыз өзү атка араң өңөрүп, тоо жакка катып келгеннн Манат байбиче гана биле турган. Дүнүйө бекеринен бүкөнбара болбосун үчүн Тыныбек сырын балдарына да айткан эмес. Керек убагында гана четинен алам деп ойлогон. Ошол оюна жетпей ооруду, эми өлөрүнө көзү жеткенде байбичесине дайындамак болгондо, тили байланды... Өлүм алдында жаткан абышка менен байбичеси суурдун ийнинде калган алтын-күмүштү ойлоп ыйлашты.

Бир маалда байбиченин чыңырыгы угулду. Шум кабарды күтүп турушкан эки аял эки жактан жетип келишип, өлүктүн жанында бакыра баштады. Айылдагылар чогулушуп, үйдүн бир жагына чий тартышып, маркумдун сөөгүн далдаалап коюшту. Өкүрүк, бакырык, ый башаламан чыгып, бир аздан кийин байбиченин муңайымдуу коңур үнү гана созолонуп жатты:

Бекзатым, чолпондой болуп баттыңбы? Бекзатым, шумкардай болуп качтыңбы?

Түгөйүмдөн айырдай,

Мен бейбак бир кудайга жаздымбы?

Бекзатым кем болбой өсүп жашыңдан, Бекзатым, дөөлөтүң кетти башыңан... Алтының калды талаада, Ырысы жок бейбактын насибинин азынан...

Тыныбектин сөөгү атасынын мүрзөсүнө жанаша коюлду.

Кечикпей Айсалкынды төркүндөрү үй-жайы менен көчүрүп кетишти. Манат, Бурулча, Мамат үчөө бир үйгө биригишип, калган боз үйлөрдү сатып жибершти.

Мамат эми үч үйдүн ээси, колхоздун мүчөсү болгондуктан, эл менен бирге жумушка кирип, карамагындагыларды багууга тийиш.

Бригадир бир күнү келип, Маматты кош айдоого ээрчитип барып, тийиштүү аттары менен сокону бөлүп берди. Ага Бектен кошулду.

Бири тай букача букжуюп, бири суу жээгине конгоп тартарча тарбайып, айдоо талаасына келишти.

— Силерге тийген жер ушул. Айдай бергиле! — деди да, бригадир жүрүп кетти.

Бул Тыныбектин жери экенин таанып, Мамат сүйүндү:

— Абдан семиз жер. Жыргайбыз...

Бектен жылаңаяк, жылаңбаштанып аттарды жетеккө алган. Мамат күрмөсүн чечип, жалаң көйнөкчөн, бутун ташка, же дүңгөккө алдырбас үчүн өтүкчөн болуп сокону кармаган. Айдоону үч жолу тегеренгенден кийин таноосу кыпчылып, иреңи кара көк тартып, алкашалка тердеген; каруусу кетип, сокону жерге ныгыруунун ордуна ага сүйөнүп алып, тарткан аттарга ого бетер күч келтирүүдө. Түз кармалбагап соконун тиши кыртышты тегиз жиребей, өйдө-ылдый болуп, жер алачокул айдалууда. Ат жетелеп бараткан Бектен кээде артына кылчайып, иштин натыйжасын көргөндө: «Байке, ныгыра кармаңыз»,— деп кыйкырып коет. Алсыраган байкеси соконун сабына жөлөнбөсө эле буту чалыштап жыгыла турган.

Бектенбылтырган бери кош айдашып, соконун жайып билип калган эле. Шеригинин жайсыздыгына көзү жеткенден кийин:

— Аттын башын сиз жетелеңиз, сокону мен кармамын.

Маматка баары бир. Бирок дардайган жигит баланы оор ишке салып, өзү коштун башын жетелеп жүргөнүн көргөн колхозчулар өз ара каткырышып, аны шылдыңдай башташты. Шылдыңды да түшүнгөн киши билет. Ал атасынын жери энчисине тийгенине эле кубанычтуу. Жер апдоону ушуну менен үчүнчү жолу гана көрүшү. Алгач Атай эң бала күнүндө өңчөй буурсундардын арасында соко менен жүргөн Султаналыны көргөн. Экинчи жолу атасынын дал ушул жерин коруймун деп тепки жеген.

— Абаке, борозго тартыңыз, түз тартыңыз!

Ал аттын башын бура коюп, кайра өз кыялы менен алышат. Колхоз деген ушундай болобу? Ар ким өзү иштегенин өзү алса, бардыгын ортолукка жыйноонун эмпе кереги бар? Ал аттарды токтотуп, шеригине карады:

— Сен билесиңби? Кийин ушул жерге зккен буудайды зкөөбүз бөлүп алабызбы? Аны кишисинтип, ушундай собол менен кайрылып турган абаеына таң калган Бектен, уккандарын улап жооп кайтарды:

— Антпей эле, күзүндө алынган түшүмдүн барын ортого салып, казынага тийиштүүсүн жана үрөндүгүн чыгарып коюп, калганын бөлүп алат экенбиз.

— Анысы жаман экен? — Маматтын деми сууй түштү. — Ушул жердин эгини экөөбүзгө тийгенде болмок... Калганы менен ишибиз жок эле.

Анын ынтаасы жоголуп, коштун башын түз алып жүрбөй, соконубултактатып сүйрөтө баштайт. Бектен кыйкырат...

— Ортолуктан ала турган болгон соң, жакшыятман айдалганы — баары бир — дейт Мамат.

— Жаман айдасаңар эмгегинерди төмөндөтөм деп бригадир айтпады беле,— деп суңкугуй бала жанына чуркап келгенден кийин гана ал жөнгө түшөт...

Түчкү дем алышта баары аттарын жайдак минишип, өздөрү гана дем албастан, унааларын да тыныктырып, откоруу керек эле. Үйүнө жетип алгандан кийин Мамат атынын тизгинин жолдошуна карматты:

— Саз жакка тушай салчы. Анан кетериңде мени ала кет.

Мамат үйүнө киргенде кийимин чечүүгө дарманы келбей кулап жыгылды. Ары жакта кара кийип отурган эки апасы чоочуп кетишти:

— Дени сообу, карачы!

Уулжан анын колу, башын кармалап, чекесин басып көрүп, апаларына күлүмсүрөп көзүн кысты:

— Чарчагандыкы.

— Ошондой эле болсунчу!

— Ошондой эле дешет! — Мамат тетири оодарылды. — Өлгөнү калдым. Эч нерсе иштешпей, тетири карап отуруп алышып, калп эле ыйлай беришет,— деп күңкүлдөп жатып уктап кетти...

Түштөн кийинки жумуш бир кыйла көңүлдүү өттү. Кыбыладан салкын жел жүрүп, нымшыган дене сергип, кайсы бир шайыр жигиттердин ыры чыкты. Мамат да өзүн чыйрак сөзөт. Бирок бутуколу сыздайт. Муну кылган соко, бая эле аттарды жетелегенде эч балаа жок эле. Эми көрчү: буттары эркине көнбөй аттарга тебелете жаздап, сенделип араң басат. Канынан өтүп бараткан бригадир Маматтын абалын түшүнгөнсүп:

— Ой, болуп калыпсың! Аттардын бирине минип алсаңчы!

Бригадирдин тамашасын ал чындык катары кабыл алды. Аттарды токтотуп, бирине секирип минмекчи болду, бирок ээри жок:

— Буттап жиберчи, аңкайып турбай!

Бектен аны буттап, аттын бирине мингизин койду. Кошчулардын баары күлүштү. Мамат өзү да каткырат. Жайдак атка деле минүүгө болот экен: бирок аңызды эки-үч тегеренип чыкканча кыштан арык чыккан аттын кыр аркасы көчүтүн жоорутуп, улам бир жамбашына кыйшалактай баштады. Алдына төшөөгө эч нерсе табылбайт. Бектен экөө тең көйнөкчөн келишкен. Жамбашы да эзилип бүткөндө аттарды жөө жетелей баштады...

Чакыйып тийген күн кыйыктангандай кеч батты. Кошчулар жумуштан кайтышты. Мамат өзүн өзү аяп, Бектенге бир атты мингизип, экинчисин жетелетип жиберип, элдин артына түшүп, жөө басты.

«Балама түшкөн күн курусун» — деп кайраттанган Манат байбиче катын башын эр кылып, эки үйдү өз бийлигине алып, сарамжалын бүтүрмөйүнчө кор болуп каларын сөзгөн. Чачын өрдүрүп, белин бекем байланып, тириликке алып, сарамжалын өзү бүтүрүүдө. Кошуп коюп отурган — жалгыз гана Бурулча.

Күйөөсүнүн жашырып кеткен малдарын уулуна угузган жок. Ал шегин билсе үч айдын ичинде акырына чыкмак. Союш керек убагында бирденэкиден алдыра коет. Мамат бул кайдан — деп сураса: «Байбичеге», — деп арнап алып келишиптир деп жооп берет.

* * *

Кургакчылык болуп, жазда себилген эгиндердин көбү жаңыдан өнүп келатканда куурап, күнгө күйүп кетти. Талаа чөбү бүт саргайып, турган жеринде бүрүшүп, катып жок болду.

1916-жылдын кургакчылыгына жаы ачарчылыктан коркуп калышкан эл коболоңдой баштады. Ырас, азыр малдын көпчүлүгү колхозго топтоштурулган, жеке менчиктерде бирин-серин кара мал жана жандыктар бар. Камбыл кишилер токойдон, тооиун жылгаларынан тырмалашып жүрүп, кыштык тоюткорун камдашты.

Эгер кыш катуу болсо, тоюткор чак келбей мал жутаарына эч күмөн жок.

Эчен жылдардан бери бузулбай жаткан Тыныбектин жериндеги эгин гаыя жайкалып жакшы өндүт, аны да кайракайра сугарып жатышып, кургакчылыктан сактап калышты. «Биздин жер», «биздин эгин» — деп Мамат дагы эле көпчүлүккө ыраа кэрбөй тайрандап жүрдү. Эгын кыйгач бышкан көздө колхозчулар жабыла келишип, орок салышты.

Мамат ошондо туйлады. «Өз жерибиздеги данга өзүбүз ээ болбой калабызбы? Эч

болбогендо алдын өзүбүз ооз тийишибиз керек эле» — деп, аялдарына жана аялына акылдашат. Алар согтолуп кетесиң — деп зыркырашат. Ал акырында Бектен менен кеңешмек болду. Андан башка сырдашар кишиси да калбаган.

* * *

Таластын көкүрөк жагынын эгики жаңыдаы бышып жатканда этек жагы жыйынтеринди бүтүп коюшат. Атаы өрөөндү төмөн жагындагы айылдардын чакыруусу менен бир айга жакын жүрүп, үтч бут буудай ала келген. Бу жактагы эл жаңы эгинден али ооз тийише элек болучу. Былтыркы азык капкачан түгөнүп, жаңы түшүмгө жетишпей, кишилер нандын тартыштыгынан кыйналып турган учур. Дан кымбаттап, малдын баасы төмөндөп, бир бут буудайдын баасы бир койго көтөрүлгөн. Нарк дагы кийинчерээк кандай болорун ким билсин?!

Эгин мамлекетке да жетишпей жаткан. Колхоз куруунун алгачкы жылдарында чарбаларды уюштуруу жана чындоо жагынан көп кемчиликтер жиберилип, алып сатарлар, уурулар көбөйүп, кургакчылык башталган шартта совет өкмөтү эмгекчилерди ар бир килограмм дан үчүн күрөшкө чакырган. Уурулар жана кызыл кулактар менен күрөшүү үчүн 7августта жаңы декрет кабыл алынган.

Жер-жерлердеги активдер өлкөдөгү чарбанын абалы жана жаңы декрет менен да тааныш эле.

Калба айылдык советинин секретары Тойматов Чырым ушу учурларда күнүтүнү бел чечпей иштеди. Кандай да болбосун, катыра иштеп, жогорку мекемелерге жагынып, ниети тазалыгын жана жөндөмдүүлүгүн далилдөө керек эле. «Эски бийдин баласы», социалдык жактан коркунучтуу дешип, кызматка араң алышкан. Атасынын жардылыгы, өзүнүн кедейлигин жана тап душмандарын кулакка тартууда Зоотбектин каткан малы менен дүйнөсүн таап бергендигине мактанып жатып кызматка сыпоо иретинде илинген. Эгер сыноодон өтпөсө, эртең эле секретарлык менен коштошмок. Өзүнүн аткарган милдети жактап көзгө көрүнө албагандыктан Чырым эгинди түнкүсүн өз ыктыяры менен кайтара баштады. Колунда даны жок, ачарчылыктын илебине туш келген кишилердин бирержарымы уурулукка барарына өз колундагыдай ишенет. Кимиси болсо да, мейли бир тууганы болсун, милицияга кармап берип, абийир алмак. Чырым орок башталган түнү эле күткөнүндөй, ууру кармады. Ал Мамат эле. Кимдин колуна түшкөнүш көрүп, арга болот го деп, жалдырай баштады:

— Садагаң болоюн, Чырым! Мен ууру эмесмин. Биздин ататегибиз андай жаман жолго баскан эмес. — Ал колундагы бир десте машакты жерге урду. — Уурдаган киши көп албайбы?! Мен атамдын жериндеги эгинден алдын ала өзүм ооз тийейин — деп гана бир тутам машак оруп алдым.

— Сен билесиңби? — Чырым машакты жерден алып, колтугуна кысты. — Өкмөт ар бир тоголок дан үчүн... Сага аз көрүнгөнү менен жаңы закон боюнча он жылга кесилесиң! Түшүндүңбү?

Он жыл түрмөнү укканда Маматтын эси оой түшүп:

— Курбу элек, тузумду таттың эле, бир жолкумду кечирип кой?

— Жок. Андай закон жок.

— Бир эле жолу, кудай жалгагыр?

— Чыныханды айтчы? — Маматтын жайкалган эгинди элендей тиктешинен шектенип. — Жаңыңда ким бар?

Ал таканчыктады:

— Айтпайсыңбы? Өкмөттү алдагың барбы?

— Жок...— Мамат үнүн акырын чыгарып,— Бектен...

— Бая эле айтпайсыңбы? Бар, кете бер. — Ал эгинди аралай басып, узунунан суналып жаткан өспүрүмдү көчүккө тепти. Бектен секирип туруп, кача берерде Чырым билектен шап кармап:

- Козголбо! Бектен калчкалч этет.
- Канча алдың?
- Бир десте.
- Ал эмнеңе жетет?
- Мамат экөөбүз бадырак кууруп, каймакка салып жейли деп...
- Бар, кете бер.

Бектен тайрактаган бойдон чуркады.

Чырым эки десте машакты кармап, таң атканча эгиндин четинде кароолдоп жатты. Башка эч ким келбеди. «Ууру кармадым» деп районду чуулдатып, чоңчоң жыйналыштарда мисал келтирүү үчүн эки десте аздык кылат! — деп, түнү менен ошонун айласын таппады. Таң аппак атканда бөксө кап эгинди ээринин үстүнө жая сала, атчан келаткан Атайды көрүп, куурайдын түбүнө букту. Ал өрөөндүн этегиндеги айылдардан келаткан эле. «Эми иш башка — деди ал, Атай узаганда атына минип. — Кайдан алып келгени баары бир. Айтор жаңы эгин болуу керек. Ууру канчалык ири болсо, кармаган кишинин абийири ошончолук жогорулайт».

Чоң шашкеде Мамат менен Атайдын үйүнө экиден төрт милиция жана бир топ айыл активдери кирип келишти.

Милиция каптагы эгинди ачып, анын быйылкы түшүмдөн экенин көргөндөн кийин Атайга:

- Бул кайдан?
- Күркүрөө жактан алып келдим. Таңында гана үйгө келип түшкөмүтн.
- Муну да Күркүрөөдөнбү? — Милиция машакты көрсөттү.
- Аныңды билбейм.
- Сен да билбейсиңби? — Милиция Бектенге бурулду.

Өспүрүмдүн көзү чанагынан чыгып, калтырап турган эле. Милиционер, Чырым, Атай үчөөн алмаксалмак тиктеп, бышактап ыйлап ийди.

Бир балаа бар экенин Атай дароо түшүндү.

Огонбаев Атайдын үйүнөн үч бут жаңы буудай, бир десте мащак табылганы жөнүндө акт жазылып, милиционер, Чырым, Атай үчөөсү кол коюгату.

Маматтын үйүндөгүлөр да акт жазышты. Чырымдын айтуусу менен, Мамат «машакты Атай экөөбүз уурдаганбыз» — деп түшүнүк берди.

Иш сотко өттү. Райондун жетекчилеринин кийлигишүүсү менен гана Атайды каматышкан жок.

Мунун баары жалган экенин далилдөө үчүн Атай районго келди. Эгинди Күркүрөөдөн алып келгенин аныктоо үчүн ошол тараптагы эки кишинин адресин берди. «Маматтын сөзү калп. Ал эгин уурдаган түнү мен Кең-Арал колхозуна конгомун. Мени Мамат менен беттештиргиле» — деп сунуш кылды.

Районго Маматты чакыртышты. Ал белгисиз тарапка качып, бирөөгө кат жаздырып, бармагын басып таштап кетиптир.

«Атай ууру деген себебим — ал өзү барбастан, иниси Бектен экөөбүзгө тапшырып кеткен. Мен Атайдын тилине кирип, уят болгонум үчүн, элдин бетин карай албай качтым. Ушу сөзүмдүн ырастыгы үчүн бармагымды басам».

Маматтын качып кетиши жана ушу каты болбосо, Атай актала турган жагына чыкты. Эми иш ырбады. Атай акталса да, Бектен түрмөгө кесилери бышык.

Илмийген арык Бектендин көзү ого бетер алайып, жүрөгүнө оокат барбай, азыртадан шалдайып калды. Анысы аз келгенсип, Султаналы менен Тууганбайдан бир сыйрадан таяк жеди.

- Бу сөлдөйгөн немеңер түрмөгө жете электе жүрөгү чыгып өлөт го — Атай анын үлдүрөгөнүнөн чоочуп.
- Өлбөсө, доңуз копсун!

Бектен ичпей, жебей, нес болгон эмедей жалдырап отуруп калды.

Атай ойлонуп турду да, атасы менен Субанга акыл салды.

— Бу байкушту чыркыратып кармап бергенибиз уят. Балага да убал.

— Анан эмне кылабыз? — Султаналы мурутун жанып. — Алып калсаң андан бетер жакшы!

— Урулукту мен мойнума алайын! — деди Атай. Эки абышка селт этишти:

— Оозуңду ачпа! Бектен...

— Бектен али бала, момун, жүүнү бош, түрмөгө барса кайрылып келбеси шексиз.

Андан көрө мага батаңарды бергиле, мен качайын. Уруу качты — дейт да, ишти токтотушат. Ага чейин Мамат да табылып, мен жогору жакка арызданып, чындыкты ачабыз.

Абышкалар оюнан кырынан кетип атышып, акыры ушу акылга токтолушту.

— Ой, тобо! — Султаналы жакасын карманды. — Кудай түбүн оңдой көр. Баламын иши илгерилебей, кетенчиктегенден кетенчиктөөдө... Кетмен-Төбөгө кач. Сенин агаң Эшмамбет да илгери башына кыйынчылык түшкөндө Кетмен-Төбөгө качып кутулган. Олуясы тирүү Шамшыкал атага бар!

Кетмен-Төбөдө Атайдын бет тутуп барары Садыр досу. Былтыр ал бир жума конуп жатып, карагер жоргону каалап алып, Атай менен дос болуп кеткен.

Алыс жерде көпкө байырдап каламбы деп, аялы менен кызын ала кетмей болду. Бул ойго баары макул. Шайымга көк бээни тскушту. Атайга ат таба алышпай, кушчудагы бөлөсүнүкүнө чейин мииип баруу үчүн Субандын тору бээсин мингизишти. Бир сыйра төшөнчү, эки сыйра кийим, жолдук оокат, аттын жеминен башка буюм алышкан жок.

— Кандай каргашалуу күнгө келдик! — Коштошордо Султаналы жашыды. — Бектен, эгерде эки болбо! Кесириң агаңа тийди... Кош, балдарым! — Султаналы жаратканга жалынып, уулуна чын жүрөгүндөгүсүн чыгарды. — Вашына келген бактысын тебелеп, атанын тилин албаган баланып акыры ушундай болмок... Мындай кордукту кормок элек, көрдүк. Ушуну билип, шордуу балам, далай насыят айттым. Болбодуң. Ырчы менен комузчу өмүрүндө жарыганып көргөн эмесми. Сен Эшмамбет агаңдын изине түштүң! Наспбиң ушудур. Мындан ары бактыңа келгенин көрөрсүн. Шордуу балам, менин кыйыгыма да калгандай болдуң эле. Мындан ары сени менен жол талаышайм, жаман антпайм. Өз тизгиниң өзүңдө болсун. Кудай жолуңду ондосуу. Ак батамды бердим. Көңүлүң агарып кетсин!.. Оомииин!»

Субан ээгин кемшеңдетип, козун жеңи менен аарчы ды. Аялдар шолоктошуп ыйлашты...

Түн караңгы. «Үнүңөрдү акырын чыгаргыла» — дейт Султаналы үнүлдөгөн аялдарга. Кырсыктуу иштин кесепетинен бөлүнүүгө аргасыз болушкан кишилер көңүлдүн мунун чыгаруу үчүн эркин коштошо албай үндөрү буулугуп, көпкө солкулдашып турушту.

— Мамыр, башта жолду! — деди Атай тиштенип. Кушчуларга чейин жеткирүүтө макул болгон Мамыр топтон бөлүндү.

— Кор!

— Жолуңар шыдыр болсун! Кудайым, аман-эсен жүз көрүштүрсүн!

Атай айылдан узай түшкөндөн кийин туулган жери, алпештеп өстүргөн эли менен өзүнчө коштошуу үчүн тору бээнин башын тартып, артына бурула карады.

Караңгычылыкка чүмкөлгөн өрөөн тунжурап, эч нерсе көрүнбөйт, жада калса, чалкайган КеңКол менен ак карлуу БешТаш да андан далдаланган. Алыстан күтшкүңк үргөн иттердин дабышы гана кошкош дегендей угулат.

Эх, комузчу! Түн жамынып, эли менен жеринен качып бараткан кишиге эл, жери кош айтышчуу беле!!! Сен кимден качып, каякка баратасың? Жүрөгүн мыкчыган оор сөзим, аны ызалантып, кыйнап, көңүлүңг караңгылатты. Ал же бастырбай, же айлына кайрыла албай токтой калды.

— Эмнеге кылчактайсың? Жолдон калдык! Аялынын дабышы чыкканда Атай бээсин теминип жолго түштү.

Алар түн жарымы оогон көздө кушчудагы бөлөсүнүн үйүнө жетишти. Бул жерге кайрылуудагы максат — Мамыр айлына кайтып, ашуунун белине чейин бөлөсү жеткирип коймок.

Бөлөсү Биялы анын жөнүн угуп, чырак жарык кылбай, кийимин шаша кийинип: «Таң ата электе Чычкандан өткөрүп коеюн» — деп шашылып жатканда аялы Акшайымга эки көмөч сунду:

— Тамакка карабадыңар... Куржунга салып коюңуз, жолдо кереги тиет.

Атай ат минип, төшөнчүнү Биялы артынып алды.

Түн ачык. Жаңыдан гана көтөрүлгөн ай бүлбүлдөгөн нурун чачып, айлана тааныла баштады. Кушчунун жерин туулган жериндей жакшы билген Атай эки жагын абайлап баратты. Мына алар ҮчКошойдун суусун кечип өтүшүп, кызыл борчуктун урчугун айланышты. Ушул жолдун тарлыгы, имерилиштин опуртмалуулугу сөзилди — алдынан чыккан киши, жөөлөшүп, же тосуп жүргөндөр болсо түз эле тизгинден алчудай. Мындан ары Чыпканды өрдөмөйүнчө бөксө жол жок. Ар кайсы жерде карайган тал, дарактуу үйлөр. Бирок кыбыраган жан жок. Иттер да кызык уйкуда. Акыркы кооптуу жер: Чычкандын оозу. Ушул жерде кыймыл көбүрөөк болчу эле. Таң супа салганда андан да өтө беришти. Иттин үргөнү, короздун кыйкырганы жана намазга азан чакырган сопунун үнү артта калды.

Алар Чычканды өрдөй бергенде таң аппак атты. Башында кара көрпө тебетейи бар, шырымал боз чапанды куру менен бек курчанган элпек бөлөсүнүн баамдуу көз карашын, бетиндеги майдамайда чаарын, чекесинин бир жагындагы кичинекей тырыгынан бери шүйшүнүү менен караган Атай өзүнчө ойго чумуп келатты. Бөлөсү жаш болсо да, бетиндеги белгилер анып өмүр тарыхынын татаалдыгын элестеткенсийт. «Мен Жантакпай таятамдыкына келгенде, экөөбүз далай көзигишер элек. Мен чертмек үчүн, бөлөм ошол айылдын уюн кайтарган кичинекей инисин көрүү үчүн койнуна нанын ката келер эле. Таятамдыкынан жымкырып алган оокатыбызды экөөбүз тең курсагы чермейген уйчуман балага алып барар элек. Бактыбызга Совет чыкты. Эки жетим бөлөм оңолду. Улуусу азыр колхозчу, иниси Фрунзеде окууда. А, мен ушундай балага туш келдим.

«Ушу бечаралар каргашага учурабай жакшы жүргөй эле» — деп тиленет Атай. Ким билет? Балким, булардын жүрөгүндө да муң бардыр. Далайга чейин көрүшпөй турган болгондон кийин ат үстүндө баратып, бөлөсү менен кенен сырдашкысы келди.

— Турмушуңар кандай?

— Жакшы.

— Деги чатакматагыңар жокпу?

— Эмненин чатагы?! — Бөлөсү күлдү. — Чатактын көбү активдерден чыгат. Мен алар менен кызмат талашпасам, эрегишпесем, менде эмне акылары бар? Менин талашарым эле жумуш. Биздин айылда жумуш талашкан киши эч качан чатакка калбасын билесиз го.

Атай күлүп жиберди:

— Аның ырас.

КөкКашатта да ушундай. Кишилер жумуш талашмак түгүл, бригадир аптмайынча үйдөн козголушпайт. Албетте элдин жалкоолугунан эмес. Мурда биригип, эмгек кылып көрбөгөн жана жаңы коомдун тартибине калып ала элек немелер, эски адаттын туткунунан арыла албай жүрүшкөн эле. Атай бул жоопко алымсыпбады:

— Уурулукмуурулук, жалаадап амансыңарбы?

— Илгери ачка өлгөнү жүргөндө уурулук кылбадым, эми жин тийиптирби?

Аны жооп эми каниеттепдирди. «Экөө тең өз жолун тапкан экен. Ургаида Бектен

экоөбүздү уруптур»,— деп койду Атай өзүнчө.

Алар ашуунун түбүнө келгенде аттан түшүшүп, бир аз эс алып отурушту. Өздөрү кургак нандан жеп, суу ичишти, кичинекей Саадага шишедеги сүттөн жуткурушту. Көк бээге жем беришти.

— Убакытты өткөрбөйлү! Силер аттангыла. Мен бээни жөө жетелейин, ашууга чыкканча кыйналбаса, мындан аркы жолдо тың болот,— деп жаш жигит озунуп туруп, үч аттын ооздугун салып, ээрлерин оңдоп токуду.

Ой жер кара болгону менен ашууну кар басып, жол билинбей калыптыр.

Акшайым кызды өңөрдү. Атай чоң атты минип, алдыга түшүп, кар кечип, жол ачып баратты. Ашуу бекилбептир. Салт аттуу кишиге эч нерсе эмес, төшөнчү артылган бээни минип аша турган болушса, кыйынчылыкка сөзсүзтү учурамак экен.

Ашуунун белине чыкканда аркыраган суук шамал беттен сокту. Аттар түз жүрө албай башын утуру бир жагына ыктатышып, жолдон бурулуп кетишет.

Как эткен карга, кук эткен кузгун жок, ач бел — куу жол деген ушул. Туш-тушу баш айланткан бийик бет, жылаңач аска, жарданышкан кырка тоолор. Шамалга ыргалышкан арча менен кайыңдан башка жыгач да көрүнбөйт.

Бөлүтнүшөр жер ушул. Алар белдин үстүндөгү борчук таштын түбүнө түшүшүп, ат которупту.

— Кош, Атаке! Жолуңар шыдыр болсун! Аман-эсен көрүшөлүк!

— Кош, бактылуу бол! Тилегиңе жет... Ыраазымын... Иниңе менден салам айтып, кат жаз. Балким, ишимди изденип Фрунзеге барып калсам жолугам.

Жигит качкындар менен кучакташып, атына минди да, бир сөз айтчудай токтой калды эле, ызылдаган бороон дем алдырбай көзүнөн жашын чуурутту.

— Кош! — Бөлөсүт андан башка сөз айтууга буюмасы келбей үнү буулугуп, артына кылчайбай жүрүп кетти.

Мына, жакын кишилеринин акыркысынын да карааны бөлүтнүп баратты. Атайдын жүрөгү тызылдай баштады. Бет алды: ызгарлуу тоо, терең капчыгай. Жанындай көргөн жер алыстады. КеңКсел тоолорунун чокусу сууга

чөгүп бараткан досунун төбөсүнө окшоп аянычтуу көрүнөт. Таштын түбүндө жалдырап отурган Атай ичигинин оң жаккы жеңин чечинип, комузун сууруп алып, үңүлдөп соккон бороонго үнүн кошту:

Ашуусу бийик бел калды, Айтылуу Талас жер калды, Алышып ойноп бирге өскөн Алтындай курбум тең калды.

Күнгөйү бийик бел калды, Күрдөөлдүү Талас эл калды. Күрөшүп ойноп бирге өскөн Күмүштөй курбум тең калды.

Кайран Талас жеримди Ашып келе жатамын. Катын, балам ээрчитип Качып келе жатамын. Калган дүйнө, жыйган мал Чачып келе жатамын.

Карды кечип, суу жутуп, Кайрат кетти, дарман жок. Кайран Талас жеримди Кайрылып көрсөм арман жок.

Кыштын күнү тоо ашып, Кылт этерге дарман жок. Кымбаттуу Талас жеримди Кылчайып көрсөм арман жок.

Атайдын муңдуу обону, катуулап соккон шамалдын ызына кошулуп, асказоо уңулдап, тоо ичи кереметтүү күүгө айланып күңгүрөнө баштады. Суукка чыдабай калчылдаган кызын ичикке орогон Шайым:

— Ырдай элегиң таштын түбү калды беле? Солкулдабай тур эми ордуңан... Кызым кайыгып кетти...

Алар атка миншип, артын кылчайып карап турушту да, «кош» дешип, ашуудан эңкейишти.

КЕТМЕН-ТӨБӨ ЖЕРИНДЕ

Тоо артынан тоо... Касаба мөңгү менен ызгаардуу бороон ашууда калды. Улам арылаган сайын тоо ичи ылымта тартып, саргайгап бийик беттүү кууш өрөөн башталды.

Шайым көк бээге минип, кызын өңөрүп, Атай бешмантчан болуп, колуна таяк кармап, жөө басып алган. Булардан башка кыбыраган караан көрүнбөйт. Учкан куш, сайраган чымчык жок, тоо ичи көңүлсүз. Чанда гана тарптын үстүнө жыйылышкан жору менен кузгун көзигет. Ар кайсы жерде чачылып, тытылып жаткан эски кийимдер, малдын тарпы, көмүлбөй калган кишилердин өлүктөрү... Эңишти көздөй оргуштап аккан чоң өзөндүн шары тоону жаңыртып, кулакмээни жейт. Беттердеги калың бадал шамалга ыргалып, арсайган аскалар жолоочулар үнүлүшөт.

Тоо арасында туулуп өсүшсө да, бейтааныш жана үрөйлүү жолдо баратышкан жолоочулар алдан бир нерсе чыга калчудай этияттуу. Ашуу ашканда кыйналбаган көк бээнин жүрүшү тың, бирок жөө басып көнбөгөн Атай эңкейиште тизесине күч келип, муундары шалкылдап, таякка күч келтире баштаган. Өрөөнгө түшкөндөн кийин: «Сен атка мин, мен жөө басайын» — деди Шайым. Атай башын чайкады да, бээни куйруктан алып, аяңдап баса берди.

Бул азаптуу жолду кимдер баспаган дейсиң. Атай ошону ойлоп, кайраттанып келаткан. Бир көздө Эшмамбет Копо ажынын каарынан коркуп, бир эчкинин этин көтөрүп алып Кетмен-Төбөнү көздөй качкан жолу ушул. Ал заман башка... болсо да, Атай Эшмамбеттин изине түштү.

Эл байкерчиликте, каарына алган бай жок, же уурулук кылбай, же ушак сүйлөбөй, бөөдө жалаага жыгылган Атайдын жүрүшү да башкача. Ал эмне үчүн качып келатканын көп ойлобойт, айтор качканын жана шашканын гана жакшы билет.

Атайды го жалаага жыккан Мамат дейлик. «Огонбай уулу Атай экөөбүздүн машак уурдаганыбыз чын, аныбыз үчүн бармагымды басам» — деп ал тергөө органдарына сурак берип качып жөнөсө: «Сага жакшылык кылып, сыр айтайын: сени камаганы жатышат, качпасаң болбойт» — деп, Чырым бир жагынан эмне үчүн демиктирди? Бул суроолор ашуунун аркы багытында да анын көңүлүнөн кеткен жок.

Атай Маматты караниеттүүлүгү үчүн жек көрүп, Чырымга ичи жылып баратты. Эгер Мамат Кетмен-Төбөдөн көзигишип калса, ит терисин башына каптамак.

Мындай чиеленишкен ой кимдин башына келбеген дейсиң. Иштин түйүнүн чече албай, алданып, азгырылып, далайлар тентиреген, кор болгон жана кан төгүшүүгө чейин барышкан.

Өзү уурулукка берилип, Атайды карбаластатып, Кетмен-Төбөгө чычая качкан Мамат, ошонун баарын уюш

турган Чырым экенин билер бекен, же билбес бекен? Аны билсе Атай Маматты жек көрүп, Чырымга пейли чечилбейт эле го.

Алардын башы маң болгону менен, Чырым самаганына жетти. Мамат качкан түнү Уулжанды аялдыкка ала качып алыт жаны тынды. Манат байбиче небереси колунда калганына гана ыраазы болуп, уулунун алыс жолдон аман-эсен кайрылып келишин тилеп калды. Чырымдын ичи таза эместигин байбиче башынан сөзчү, бирок Мамат укпай койгон. Ал турсун, жаш мырза качаар алдында Чырым менен Уулжандын айткан сөздөрүн да түшүнбөй койбодубу.

«Кошкула, аманчылык болсо, жазында келем» — деген ал кичинекей баштыктагы талканды койнуна катып жатып.

«Байкуштун көзү ачык кетти» — деп аялы үшкүргөн, Чырым ыржайып күлгөн. Муну көргөндө Манат байбиченин тула бою дүркүрөп, өксүп-өксүп ыйлаган.

Чырым Уулжанга үйлөнүп тынды, бирок ызычуунун ичинде калды. «Бирөөгө ор казсаң өзүң түшөсүң» — дегендей сыры билинип калып, Райымбек менен Султаналы аны ура берерге алып, эл маскара кылды.

Анын билиниши мындан башталат. Чырым Уулжанга үйлөнгөнүн уккандан кийин таякеси чоң чатак баштаптыр. Мамат Кетмен-Төбөгө качып баратып, жолдо таякесиникине ушунун баарын уюштурган Чырым экенин айтып кеткен экен. Кабар тергөө органына жана райондук аткаруу комитетине председатель болуп келген Эсенбек менен райкомдун секретары Шулынге чейин жетти. Иш кайра текшерилип: «Атай Огонбай уулу менен Тыныбек уулу Маматтын иши кыскартылды, алар Таласка кайрылып келсин» — деген телеграмманы Кетмен-Төбөнүн прокуроруна жиберешкен. Чырым айылдык Советинин секретарлыгынан бошоп, иши тергөөгө өткөн. Эгер Атай кайрылып келсе эле, экөөнү беттештирип туруп, Чырымды камашмак. Бирок Чырымдын таалайына жараша Мамат менен Атайдын тагдыры татаалдана баштады...

Көк бээни куйруктаган Атай Маматтын изи менен баратканын билген жок. Түш оогон көздө көк бээ да ыргалып калды. Алар жылганын туура суусунун боюна жетишкенде, эс алууга токтолушту. Шайым бээни тушап отко койду. Атай денеси шалдайып ичигинин үстүндө чалкасынан жатты да, заматта уйкуга көзү илинди.

Шайым менен кызы кургак нан жеп, артынан суу ичишип, бээге көз салып отурушту. Бир кыйла убакыт өттү. Көк бээ да жумуруна жук баргандай, чөптү тандап оттоп, ыңгыранып жатты. Бей н тааныш жолду түн кире электе арбытып алуу керек эле. , Шайым уктап жаткан күйөөсүн аяса да, аргасыздан ойготту:

— Тур! Иңир кире электе элдин четине жетели! Атай көзүн ачып, ээн тоодо жатканын көрүп, чочугандай эки жагын карап алды... Жолоочулук... Ал да кургак нан жеп, суудан ичип, курсагын кампайтты.

Шайым бээни жетелеп келип, токулгасын оңдогончо Атай чоюн байлагансып көтөрүлбөй калган буттарын көнүктүрүү үчүн колуна таягын алып, ары төш жакта турган жалгыз арчаны көздөй аяк шилтеди.

Карагайга окшоп типтик өскөн жалгыз арчанын жанында эски таш короо бар экен. Тегерегин чөп басып, койдун кыгы жабылып калганына караганда бул эң эле эски короо экендиги байкалат.

Короого жакындаган тытылып жаткан кызыл тебетейди көрүп, Атайдын жүрөгү шуу этти... Бул кандай дегенсип, дагы нары жылды эле, таш короонун ичинде колу-кол, буту-бут болуп бөлүнүп жаткан кандуу сөөктөр көрүндү.

— Мамат ушубу?

Сөөктөн эмне таанылат?! Чөптүн үстүндө бир нерсе сурагансып, алаканы ачылып жаткан жалгыз кол менен сол буттун таманынан башка бүтүн нерсе жок.

Атай бул сөөктүн Маматтыкы экенине ишене албады. Таанылса тебетейинен таанылат деди да, артында жаткан кызыл тебетейди колуна алды. Баятан бери бээни токуп коюп, күйөөсүнүн жоругун түшүнө албай турган Шайым тааныш тебетейди көргөндө «ай-ий!» деди бетин басып.

Кара көрпөсүнүн жээги аздап такырая баштаган, кызыл баркыт тышынын экиүч жери жыртылып, жүиү булайып калыптыр. Мамат башка буюмдары менен кийимдерин сатса да: «Баш кийимим турганда багым айланып келет» — деп тебетейин абдан ардактоочу эле... Мына! карышкырга жем болуп, өлүгү талаада калды. Атай эмне үчүндүр кайратын жыйнап, таш короону уратты да, сөөктү корумдап койду. Маркумдун тирүүсүндө ардактаган буюму эле деп кызыл тебетейин бейитинин төбөсүнө (желге учпагандай кылып, таштын урчугуна кийгизип) койду.

Ай, байкуш эмнеге шаштың? Эмне үчүн жалгыз чыкты? Менден сырыңды жашыргандырсың. Мындай болорунду билгенде мени ак жерден күйгүзбөйт элең... Мүмкүн, бирөөгө алдандырсың... Кечтим күнөөңдү! — Жолоочу жигит бейит башында акыркы коштошуу сөзүн айтып, короонун түбүнө таштаган таягын алууга эңкейгенде дагы бир укмушту көрдү. Короого жабыша чыккан коко тикен күйөө

издеген кемпирге окшоп, алтын сөйкө тагыныптыр. Кадимки алтын сөйкө. «О, шумдук бу кайдан?» Сөйкө көзүнө жылуу учурады. Бул жерге бирөө сөйкөсүн таштады дейсиңби? Маматтыкы болуу керек. Карышкыр талап жатканда тытылган кийиминен, же колунан түшкөндүр... Атай аны Седептин кулагынан көргөн эле.

Маматтын колуна бул кайдан тийди? Сатайын деген го, же Седеп Кетмен-Төбөдөбү? Жок... жок... Ал тирүү болсо, эмгиче дайыны угулат эле го.

Сөйкөнүн түгөйү табылбады, көбүрөөк издөөгө убакыт жок: «Ушунусун болсо да, апасына берейин» — деп, аны аялына көрсөтпөй, катып алды.

— Мамат бекен? — деди Шайым дале ишене албай. Атай «ооба» деди.

— Таманы менен алаканы гана калыптыр...

— О, шумдук!

Алар жолун улантышты...

Адатта ырчы менен комузчулар бейтааныш тарапка аштойсуз бет алганда сөзсүз дос, тамыр, жекжаат, же сыртынан билишкен бирөөнү бетине кармашчу, Атайдын арка туткан кишиси — Чычкан ичиндеги Садыр досу.

Садыр Чычкандын башында жалгыз үй олтурган экен. Жалгыз үй болгону менен эшигинин алдынан ат үзүлбөйт, кажы-кужудан кулак тунат. Көрсө досу бозо салат экен.

Ысык тамак ичпей, күздүн кечки суугуна катынбаласы кайыгып араң келатышкан немелер чакыртпай эле аттан түшүшүп, жетелешип кирип келишти. Үйдө жык толо бозо ичип отурушкан кишилер жүргүнчүлөргө таң калышкан жок, Атайдын саламын алик алышты да, өздөрүнүн тамашасына киришти.

Келгендерге улагадан жай беришти. Башында бир байлам ак жоолугу бар, боз трике күрмөчөн кара көз келин, жеңин түрүнүп, бозо куюп отурган экен, болжолу үй ээси болуу керек. Бул топтун ичинде күйөөсү көрүнбөйт. Келин жүргүнчүлөргө бозо керек болсо сатып ичитер дегенсип, унчукпай отура берди. Ооба, ал тааныбас-тык кылды. «Кап, досумдун жогу ай, аялы дардандаган урган болсо, үйүнө кондурбай кубалап жибербегей эле» — деп Атай кооптоно баштады. Бир маалда төр жакта отурган суусар тебетейчен сары мурут киши үй ээсине карап, тигилерге: «Бозодон ооз тийгиз» — дегенсип ишарат кылды. Ошондон кийин гана кара көз келин жаңы келгендерге бир чыныдан суусун берди.

Үйдө отургандардын кайсы бири жүргүнчүлөрдүн кийимкечесин жана азыптозбогон чырайлуу ирендерин көрүп, булар тегин кишилер эмес го дегенсишип, аларды топтон бөлүп таштсону уят көрүшүп, кепке алымыш болушту:

— Тууган кайдан келатасыңар? Ким болосуң?

— Таластан. Атым Матай.

— Каякка бармаксыңар?

— Досуна. — Атай Садырдын аялын сыноо үчүи досунун атын азырынча атаган жок. Бозого кызыган жигиттер да аның ким эле деп суроодон эриништи. Кетмен-Төбөлүктөр канча айткан менен ырчы, комузчулардын жорукжосунун жакшы билишет эмеспи, меймандын капталы бекеринен дөмпөйүп турбаганын байкай коюшту.

— Тууган, оозубашың эптүү көрүнөт. Кичине тамаша көрсөтүп берсең кантет? Таластыктар шайыр келчү эле... — деди төрдө отурган сары мурут.

— Анча деле өнөрүм жок эле. — Ырдасамбы, же өнөрүмдү жашырсамбы дегенсип Атай ыргылжың боло түштү.

— Комузун ала жүргөн киши тегин болчу беле, — деген сөз угулгандан кийин тартынууга арга калбады. Кара чапанды чечип таштап, күрмөсүнүн жеңин түрүнүп, оңдонуп отура калып, комузун күүлөгөндө, бардыгы анын шамдагай кыймылын, жылдыздуу паанайын таңыркаша тиктеп, тымтырс отуруп калышты. Баятан бери үй ээсинин салкын мамилесинен кысынып отурган Атай сөздү бир чети тамашага чаптырып ырдай баштады:

Келатам Талас жеримден... Бул жеңем кермаралдай керилген. Келбеттүү сендей көрбөдүм Жеңеке, Кетмен-Төбө элиңден.

Кеп айтканың калыстай Келбетин күлүк чалыштай, Сылыктыгың байкасам, Сыр алышкан тааныштай.

Копшоп койгон дилдедей Колдорундун салаасы.

Козгоп бир ичти күйгүзгөн Сурмалуу көздүн карасы.

Борчуктап бозо кайнаткан Жеңем ботодой көзүн жайнаткан. Арактай бозо кайнаткан, Жеңем алтындай көзүн жайнаткан.

Карадан жибек түрдөп ал, Кайран жаштын барында Кара көз жеңе, гүлдөп ал. Калкына келген Матайдын Жеңе, кадырын билсең үндөп ал.

— Кеп эмес бекен!

— Мывдай кайнинин кадырын билбеген жеңе кишиби?!

Отургандар дуулашып, жолоочуну жактырып калышты.

Мейман осол болбой калды дегенсип, келин аны жаракөр көз карашы менен байкап отуруп, өңүнөн да, сөзүнөн да, үнүнөн да мүүн таба албады. Садырдын аялы өзү да бир айылдын ичинде келбети, билермандыгы жагынан айтылуу келиндерден эле. Бир жолу көрүшкөн жолоочуга андабастан сараңдык кылышынан жана коломтонуу оюнда каралаторала болуп отурушунан арданды.

Келин кескелерге мелтирете бозо куюп, Атай менен Акшайымга суна койду да, өзү кереге менен катарлаш жыйылган жүктү оодарып, кара тукаба күрмөсүн, шалы жоолугун сууруп алганда отургандар бирибирине көз кысышып коюшту. Чоң кесени кылкылдатып жатып, Атай да иш оңуна кеткенин байкады. Күрмөсүн кийип, жоолугун салынып керегенин саканагына кысталган чоң күзгүнү бир аз тиктеп турганда отургандар өз ара кобурашып калышты:

— Буйруса, эми казанды тазалап кетебиз! Барының көңүлү Атайга бурулду. Ара төрдө отурган

сары муруттун жанынан орун беришти. Акшайымды келин өзүнүн жанына чакырып алды.

— Матай тууган! — Сары мурут ага өтө сылыктык менен кайрылды. — Таласта Атай деген жаш комузчу бар дейт. Атагын угабыз. Билесинби, чынында кандай? Кетмен-Төбөгө чейин даңкы, жайыла баштаганына Атайдын көңүлү ташкындады, бирок сыр жашыруу оюнан чыккан жок:

— Алына жараша. Мен ошол Атайдан үйрөндүм.

Ал комузчулугун айткан жок. Күү билесинби деп өздөрү да сурашпады. Сүзүлгөн бозо ыр мене! түгөндү...

Күүгүм кире меймандар жайжайына тарашты. Атай менен аялы гана калды. «Аларды: «Бир күн коноктобой жибербеймин» — деп үй ээси кесе сүйлөдү.

Келин кечки оокаттын камы менен жүргөндө Акшайым күйөөсүн жемеледи:

— Жүрүшүң жаман! Мунуңду койбосоң, азабын дагы тартасың го.

— Эмне кылдым? Элдин баары мага ыраазы болуп эле кайтышты го.

— Мен аны айтып жаткан жерим жок. — Аялы анып элге сырын билгизип койгонуна капаланды. — Жулкулдап ырдабай эле тура турсаң ичин жарылып кетеби?! Матай... Матай дегениң менен Атайлыгың сөзилип эле турду. Антип элге шек бергенден көрө Садырдын досумун десең, сени үйдөн кууп чыгышпайт эле ю...

— Аның туура. — Атай жасакерленип, кыйшалактап күлө сүйлөдү. — Бирок мен кесик кулакка окшоп, башымды жерге салып отура албаймын. Көзеге келип турганда кантип уичукпайсың! Комуз чертпе, ырдаба дегениң деги кудайга жагабы?

— Кантейин! Ушундай тоң моюндугуң жаман. Эми, кышкүрөө кирип келди, биерден качсак каякка барабыз?

— Кейий турган эч нерсе жок. Акмын, эч нерседен коркпоймун. Мага жалаа жабам деген Мамагты карышкыр жеди! Жаныма күч келсе Фрунзедеги аксакалдардын алдына

чейин барамын! Мени менен эч тм эрегише албайт.

Акшайым эмне дээрин билбей убайымдуу отурду. Атай айтканын кылары ырас. Бирок, бир жамаа жери: башканын тилине дароо ишенет, көп алданаг. Жадаганда, элден чыгып калган Маматка бир жолу алдырбадыбы...

Эшиктен чыккан кобур алардын сөзүн бөлүи кетти.

— Үйдөгү сүйлөшкөндөр кимдер? — Атган түшүп жаткан кишинин сөзү угулуп турду.

— Таластан келген мейман... аялы менев...

— Тентиреген эмелерди эмне үчүн кондфдуя?

— Ырчы экен? Аты Матай. Сен таанып жүрбө.

— Токтогулдан ашкан ырчы дейсиңби? Ушул убакка чейин Токтогулду да бир кондура албай жүргөндө...

— Сараңдыктан деле мүйүзүбүз чыккан жок Болду эми, кажылдашпа. Меймандар угат. — Аялыган үпү антип чыкканда эри тим болду.

Садыр мурчуюп боз үйгө кирип келгенде Атай тура к#лып салам айтты:

— Ассалоом алейкум!

Садыр терс карап колун сунду. Атай колун капшыра К0рмаганда ал жата кала жаздап, «кокуйлап» тыбырчылап туруп, ким менен учурашканын тааныды:

— Атай турбайсыңбы? Ой, досум аман-эсенсиңби!

— Тааныдыңбы?!

— Кечирип кой, мен сени башка кишиби деп ойлодум эле. — Садыр үрпөйгөн мурутун чыйратып, бакырайган көзүн жалжылдатып, досу менен кучакташып көрүштү.

— Сиз Матайдын дебедиңиз беле? — деди Садырдын аялы отурушкандан кийин.

— Матайы кайсы, Атайы кайсы? — Бир аз жайланышып, алжайды сурашкандан кийин Атай сырын айтты:

— Жанагы чоочун кишилердин көзүнчө атымды жашырып койдум... Мен качып жүрөм... Бирок ишим ак. Коркпогула, ичиңерде болсун. Мени Матай деп койгула.

Садырдын ирени бузулуп, муруттары түктүйүп, көздөрү алайды. Аялы дабышын акырын чыгарып, ага ого бетер таңыркап карады. Камаларда качып чыгып, эми «мен мындамын» дегенсип ырдап жүргөнүн кара. Эл Атайды иреңинен тааныбаганы менен, аны ыры менен күүлөрүнөн билишет. Ал ушу жөнүндө айтмак болду. Бирок качкын бечараны капалантпайын деп сабыр кылды.

Садыр элеңдегени мындай турсун, бөтөн киши жокпу дегенсип, эшикке кулагын тосуп, тамак оорусу кармагансып шыбырап калды:

— Кудай сактай гөр, биздей бечараларды! Ушул убакка чейин ууру кылып, ушак сүйлөп көргөн жок элем...

Атай анын жаны чыгып кетчүдөй алактаганына алгач түшүнө албады. «Бу байкуштарга да кесирибиз тийбегей эле» — деп Акшайым үшкүрүнгөндө, Садыр да: «Көлөкөнөр бизге окшогон бечараларга тийбегей эле» — деп күбүрөдү.

— Кудай ур, бул ушундай коен жүрөк беле! — Бир Көзде ал Таласка каттап жүргөндө «түпкү атабыз баатыр» деп мактанчу эле. Үзөнтүсүн үч кабат кылып, өзү да дүрдүйгөн муруту, бадырайган көзү жана кочкор мурдунун шарапаты менен баатыр сыяктуу сүрдүү көрүүчү.

Эми досунун качып келгенин укканда шашкан коенго окшоп кирерге жер таппай калды. Эшикке чыгып, айланага көз чаптырып, кулак түрүп кайра келгенден кийин да, бир топко ченин акылына келе албады. Досун үйдөн кууп жиберүүдөн уялат, жашыруудан коркот... Акырында аялы экөө эшикке чыгып сырдашып, бир акылга келгендей болду. Анткени мурутун сылап коюп, сабырдуулук менен сүйлөдү:

— Кыйышпас дос элек. Мынча келипсиң... Колдон келгенимди аябайын. Бирок бир шарт бар: эч кимге көрүнбө, билинбе, дабышыңды чыгарба. Антпесең сен да кармаласың, мен да... Айыпсыз жерден айыптуу болгонум жакшыбы? Менин да

көрөйүн деген күнүм, ичейин деген суум бар?

Атай божурап арызарманын козгой баштаган досунун сөзүн бөлдү:

— Менден мынча эмне корктуңар? Бул жерде мени эч ким тааныбайт.

— Тааныбаган менен таластыктар биздин милицияга билдирип коюшат. Анын үстүнө силердин кишилер бул жакка тынымсыз катташып турбайбы! Кой, анын бетин ары кылсын. — Ал өңгөчүн тартып алды да, дабышынын катуу чыкканынан жазганып, эшикке кулак салды...

— Сен эмес, качып жүрүп Керимбай деле кармалган. Өкүматтын укуругу узун!

— Ой, кокуй! — Атай күлүп ийди. — Керимбай ким, мен ким? Ал тап душманы. Мен эмне, ак жеримен айыпталган кедей комузчумун. Ачуум келсе милициянын алдына өзүм барам. Корко турган эч нерсем жок.

Садырдын аялы «коркпосоң эмне качып келдиң» деп суроого умтулуп барып, кайра эмне үчүндүр сөзүн жумшартты:

— Ооба, корко турган деле жумуш көрүнбөйт.

— Эл мени көрөрүн көрдү го. Эми кимден далдалайсыңар!

— Мындан кийин жашырыңар да жаман эмес. Бүгүнкү көргөндөр сураса БешТаш жактагы таякесиникине кеткен деп коебуз.

Акшайым да «жашын» деп какшап туруп алды. Атай жалгыз өзү каяша айта берүүнү ылайыксыз көрүп, эртең мененден баштап, көздөн далдаа болууга макулдук берди. Бирок жашырынуу да оңой көрүнбөдү. Күндүз керели кечке Садырдын кампа тамында жатат. Кампасы там сыяктуу болсочу! Дубалы кол менен баксалап тургузулуп, үстү чырканак менен жабылып, ичитышы шыбалбай калган. Терезеси жок. Мында Садырдын эгинтегини, керосин куйган челеги, кетменкүрөк, эски кийимкече сакталуучу. Жакшы жери, каалгасы кыюусу жок калкандардан сомдолуп гана жасалгандыктан, аралары ачылып, ошол жерден жарыктын шоолалары жана таза аба кирип туруучу. Болбосо, тазаланбай, чычкандардын мекенине айланган кепенин жытжыбыры жийиркеничтүү эле.

Атай ушул жерден жай алууга аргасыздан көндү. Алдына чөптөн жана жүгөрүнүн бакалынан калыңдап төшөп, жамбаштап жатты. Алды жайлуу. Караңгылык мекен коңурсуган жытын жоготуунун айласы табылбады. Садырдын аялынын бозосу жардам болуп, аны тарс катырып уктатканда гана кампанын азабы билинбей калат.

Аны үй-бүлөсүнө кошуп, Садыр менен сүйлөштүрө турган убакыт — түн.

— Мен үкү болдум, — дейт Атай дайыма тамашалап, — күндүз сыртка чыгайын десем көзүм көрбөйт.

— Акырын! — Садыр өз оозун өзү басат. — Тамашанды кой, бай болгур!

Атай түнкү оокатты үйдөн ичет, күндүз эки маал кампада жалгыз отуруп тамактанат. Оокатты Акшайым жеткирип турат. Эртең мененки чайды Садырдын аялы жеткирди эле.

— Чертмегимди алып келип бер. Караңгы тамда ичим бук болуп, өлүп баратам, — деди Атай жалдырап.

Анын көңүлүн кыялбай Садырдын аялы комузун алып келип берди. Акшайым үйдө жок эле, болсо, ал күйөөсүнүн бул суроосун канааттандырмак эмес.

— Акырын чертиңиз? Киши укпасын! — Садырдын аялы эшикке чыгып, кампаны сыртынан кулптап койду.

— Макул! Менден кам санаба! — Башкалардын көзүнө илинип, же кулагына чалынууну Атай кудай уруп кааласынбы! Сактыкка кордук жок дейт. Анын мында келгенине бир жумага жакын болсо да, Атай экенин жана качып жүргөнүн эч ким биле элек...

Шашкеге жетпей бозо ичүүчү кишилердин баары чогулган. Алардын ичинде баягы сары мурут да бар.

— Матай келдиби? — дешет дайыма алар үйгө кирер менен.

— Жок.

— Аялын таштап кеткенби?

— Балким чангандыр.

Бозого кызыган немелердин ооздоруна ар түрдүү сөз чыга бергендиктен, Садыр менен аялы Акшайымды алар келердин алдында башка үйгө жибереше турган.

Бозо ичүүчүлөр аны да байкашты:

— Матайдын аялы кайда?

— Чакыртып кеткен.

— Эми алар такыр келишпейби?

— Билбейбиз.

— Кап, кайран жигиттин үнү үн эле. Тамашасына канбай калдык.

Алар ошентип, арманда отурушканда алыстан комуздун кыңгыраган дабышы угулду.

— М[^]тай келатат.

— Ошол болуу керек,— дешип отургандар дүүлүгүштү.

Садыр менен аялынын ирени бозоруп, делдейип отуруп калышты. Бир аздан кийин комуздун күүлөрү ташыган тоо суусунун шарындай шартылдай баштады.

— Матай жакындады. Мына азыр үйгө кирет. Бирок ал үйгө кирбеди.

— Кирой! — Узун мурут кыйкырды.

Садыр эсин жыйып, тиги айбанга жаагыңды бас деп айтмакчы болуп, эшикке чыкканда узун мурут артынан жөнөдү.

Эшикте эч караан көрүнбөйт. Комуздун дабышы кампаны ичинен чыккансыйт. Анын каалгасынын сыртында кулпу турат. Садыр айыбы ачылгансып, терс бурулуп кетти.

Узун мурут оюнда жаман пикири жок, каалганын жанына чуркап барып, кулагын тосту. «Эң сонун күү! Ушуну Токтогул чертип отурганын далай көргөмүн».

Мына азыр көздөрүн күлүндөтүп, колдорун ойнотуп отурган Токтогул көз алдына келди. Дабыш басылды.

— Ой, кагылайын, дагы черт! Сонун экен? Ким болсоң да көп жаша!

Чоочун кишинин сөзүн укканда Матай комузга кызып өзүн ашкере кылганын түшүндү:

— Оңбодум! Баарыдан да досумду өлтүрдүм... Сары муруттун сөзүнөн кийин бозокорлордун баары

жабыла келишип, кампаны сагалашты.

— Ийи, ушу жерге бекинип алган экен го.

— Ээ, Садыр ач эшикти?

— Биз деле угалы. Жалгыз өзүң укканда мүйүзүң чыкмак беле.

— Баса, аны эмне үчүн жаман тамга жашырып койгонсуң?

Садырдын көзү тунара түштү. Өлөт деген ушул. Кесирлүү итти достугуна карабай эле, капкачан кууп жибергенде болмок экен. Ал «ач» дегенсип аялына баш ийкеди...

Атай комузун көтөрүп кампадан чыга келгенде бозокорлор бир боорун көргөнсүшүп, кучак жая кубанышты.

— Бизден далдаланып черткениң эмнең?

— Ээ досторум! Түнү менен жол жүрүп, таңында келдим эле. Силер уйкумду бузабы,— деп кампага уктагам. Ошондо да болбодуңар. Дабышыңар менен ойгонуп, силерге өзүмдөн кабар жеткирейин деп черттим эле.

Ушуну укканда, Садыр эс ала түштү:

— Жообуңа баракелде! — ичинен ошентсе да тигилерге угуза башка сөз айтты.—

Беш-Таштан таңында келди. Бүгүн кайра кетет.

— Качан кайрыласыз? — деди бири.

Ошо бойдон келбейт. Элине кетет.— Садыр мурутун бүлкүлдөтүп ачуулуу сүйлөдү.

— Ошондойбу? — Уккандар шалдырап калышты. Атай кабагымкашым деген жок. Калыбынча жар

кылдап күлүп отурду. Анткени Садырдын караңгы кампасына камалуудан түрмөнүн

өзү жакшы эле. Бирок бозокорлор аны жиберешкилери келбейт.

— Эч болбогондо бир жумадан кийин кет. Сен түгүл, Токтогулду да, быякка бир келсе, бир аптасыз жибербейбиз.

Атай калам деп айта албайт, антсе досу ыйлаганы турат. А тигилер ого бетер такышат:

— Каласыңбы? Адамкерчиликти билбесен кете бер! Булар Матайдан убада ала албай жалдырашып отурганда эшиктен дабыш чыкты.

— Ким бар?

— Ой, болуштун үнү экен! Атын алгыла!

Келген киши Жерге-Тал айыл Советинин председатели Абдыраман эле.

«Эми чындап балаа басты,— деди Садыр өзүнчө.— Бул Атайды кармап, туура эле түрмөгө жибертет да, мени кошо кестирет».

Абдыраман суусар тебетей кийген, сыпайкерчиликтүү жигит экен. Ал кирип келгенде баары тура калышып, ага төрдүн төбөсүнөн орун беришти. Алдына чоң кесе бозо коюлду.

— Кана, Матай дос, өнөрүң болсо ташта! — Узун мурут копшолуп койду.

Председатель Атайды бир тиктеп койду да, жоронун ырчысы го деген кыялда мурчуйду. Мындай балдардын далайын көргөн. Анын мурдун көтөрүшүн байкаган Атай сени эсиңе келтирейин деп «Тогуз-Кайрыкты» баштады.

«Тогуз кайрык» төрт аягы төп келген назик жана лаззаттуу күү. Анын кайруусун кемитип, же ашырмак түгүл, дабышын басаңдата чертсе да, мукамы өзгөрүлүп, күү касиетинен ажырайт. Атай мунун сырына жашырынып жаткандан бери абдан канды. Кампа тамга камалып жатып, ичи бук болгондо сүйгөн «Тогуз кайрыктын» Бир-эки кайрымын чалайын деп, акырын дыңгыратып үнгө келтире албай армандуу болгон, катуулап чертүүдөн угулуп калабы деп чочуган. Абдан кыйналган. Азыр бозокорлор ортого алганда «Тогуз кайрыкты» аларга угузуудан мурда өзүнүн сагынганы үчүн тарсылдата кайрыды. Колдору ойносо, муундары кошо шылкылдап, күүнүн алтын бешигине термелгенде үнү да дирилдеди:

Тогуз толгоп кайрысам, Торгой болот комузум. Койгуласам капкагын Кошо чыгат добушум.

Тогуз толгоп черткенче Токтунун эти бышкан күү Токтогул тордон чыккан күү...

— Мейман бош келбей калды.— Аны бозонун тамшакөйүбү деп болжогон Абдыраман ыраазылыгын билдирди.— Кайдан жүргөн комузчусун? Атыңдын ким?

— Таластан келдим.— Атым — Матай. Анчалык өнөрүм деле жок. Токомдон үйрөнгөнүмдү гана чертип отурам... «Тогуз кайрыкты» жигит күүсү деп атаса да болор эле. Курдаштар, өмүрдүн баасын, жигиттиктин кадырын Токтогулдан ашыра биле албассыңар. Эгер билген болсоңор, Током толукшуп турган жаш өмүрүн ушу күүнүндө калтырган...

Мейман сүйлөп бүткүчө Абдыраман малдаш урунуп, бир жаккы тизесин таяна, андан көзүн албай сөз тыңшады.

Ал «Тогуз кайрыкты» Токтогулдун өзүнөн да уккан. Жакшы күү. Бирок ал күүнүн акындын өмүрү менен сиңишкенин биринчи жолу угушу. Абдырамандын көз алдында улуу акын ыр менен күүнүн түгөнбөс кени, бүтпөс сыры сыяктуу элестенди. Акындын сырын жердештери эмне үчүн билишпейт, Таластан келген жолоочу аны кайдан билди?

— Матаймын дедиңби? Укпаган экемин. Таластып кай жериненсиң?

Садыр башына барскан тийгенсип, шылк этти. Атай шашылбай жооп кайтара берди:

— Колпоч уруусунан. Председатель мыйыгынан күлдү:

— Таластын колпоч уруусунда Атай деген комузчу бар дешчү эле.

— Мен ошонун бир тууганымын.

Бир тууганың Атай болсо, оңой эмес экенсиң. Баса ошондой го...— дешти отургандар.

— «Атай деген комузчу бала бар» — деп Током айтып калар эле, сен ошонун бир

тууганы экенсиз го...— Абдыраман унчукпай ойлуу отурду. Акын менен комузчулар кыйын келет: бири-бирин жакшы билишет, аларды эл да жакшы билишет. Токтогул жалаң Кетмен-Төбөнүн кишиси эмес, бүткүл кыргыздын сүймөнчүгү. Ошондой кишини түшүнгөн Матай да оңой эмес экен»...— деген ойлор анын көңүлүнө чабыттады.

Атай «Мырза кербөз», «Арсар күү» жана башкаларды чертип берди.

— Тууган эми үнүңдү кошуп койчу?

Атай «Күйдүм чокту» ырдай баштады. Бул ыр Кетмен-Төбөгө да белгилүү эле. Бирок обонду ар ким ар башка ыргак менен аткара турган. Автордун өз оозунан чыккан обон башкалардыкына окшободу. Качуунун кордугун тартып, туулган жерин сагынып, жаштык өмүрүн ыйык көргөн Атай Седептен жаңы гана ажырагансып муңдуу созолонду... Колуна чөмүч кармап отурган Садырдын аялы бозо куюуну унутуп, ырчыдан көзүн албай оозун ачып, жалдырады да калды. Сары мурут кыялы козголгондой ойго батып отурат. Тынчтыкты Абдыраман бузду:

— Мен кайтайын. Районго шашылыш баратам.— Ал Атайга карады.— Бүгүн кечинде биздин үйдө бол.

— Азыр Таласка жөнөгөнү турат. Жолдон калбасын, кагылайын! — Садыр андан төзирээк кутулууга шашты. Абдыраман районго барып милицияга билдиреби деп шектенди.

— Таласка кетпейт.— Ал Атайга бурулду.— Макулбу? ,

— Макул! — деди Атай.

Отургандар ырчы жигиттин калам деп, убада беришине ыраазы болушту. Абдыраман кеткенден кийин Садыр досун эшикке чыгарып алып кеңешин айтты:

— Түшкө калсаң, колго түшөсүң. Ал районго барып милиция алып келет. Илгери Токтогулду эки жолу айдаткан Кетмен-Төбөлүктөр сени аяшабы. Кач, кач!

— Качканда каякка барам?! Мындан ары каякка

барсам да ачык жүрөм. Күнөөм болсо, камашсын. Болбосо мага эч ким тийбейт.

— Дагы айтам...

— Айтып убара болбо!

— Өз убалың өзүнө. Мен достук карызыман кутулдум,— деди Садыр ордунан туруп.

— Кутулдуң. Сенин доонон мен да кутулдум. Кармалсам да эми айыл Советинин үйүнөн кармалам. Эми мага дооң жокпу?

— ь Башым соо калса, доом жок.

— Өз күнөөмдү өзүм көтөрөм, сага келгенин кошо ала кетем!

Абдыраман чын пейли менен сыйлайбы, же алдап чакырып, айдатып жибереби. Атай үчүн баары бир эле. Ал бир гана нерсеге арманда: Таластан бекер качкан.

Абдырамандын айлы Чычкан суусунун күн чыгыш жагындагы кашаттын үстүндө экен.

Бул жердин өзгөчөлүгү бети күзгүдөй тегиз, көк майдандуу жер, башаягы 150

гектардай... Бул Кетмен-Төбөнүн кооз, малга да, жанга да эң ыңгайлуу жерлеринин

бири. Ошон үчүн бул жерди эзелден бери Садыр, Сейит деген манаптар, кийин алардын

тукумдары: Рыскулбек, Акмат, Дыйкан, Керимбайлар ээлеп келген. Бул татынакай

жерге бөтөн кишинин изи түшпөсүн үчүн ошол 150 гектар аянттын айланасын коргон

менен курчатышып, корук кылган. Аны Чоң-Оол деп аташкан.

Чоң-Оолдун этек жагында мурда Садырдын сепили болгон. Азыр анын орду гана

калган. Мындагы көзгө көрүнөрлүк бир гана нерсе: Дыйканбайдын ак тамы. Бир көздө

бул жерге бейчеки киши жолой алчу эмес. 1928-жылдан бери Ак үй мектеп болгон.

Атай кашаттын башына чыкканда ак мектепти жана анын тегерегинде чуулдашып

жүргөн жаш балдарды көрдү. Бир көздө Беш каман мекен кылган жерде азыр жайнаган

колхоз айлы. Корук — жалпы элге менчик болгон. Бир көздө чоң мурас боюнча бийлик

кылган манаптарга көз каранды эл азыр бийлик жүргүзүүчү айылдык Советти өздөрү шайлап алышкан. Абдыраман Райымбекке окшоп, майда уруудан жана тексиз жерден чыккан кедей. Бирок, тап күрөшүнөп кайнап чыгып, азуулууга алдырбай турган белдүү активдин бири. Мындай жаңы айыл активдерин Атай жакшы билүүчү. Ал эмне үчүн чакырылганын Абдырамандын үйүнө келгенден кийин түшүндү. Эшиктин алдында кою союлуп, самоору кайнап турган экен. Каалабаган кишисин

кыргыз минтип тоспойт. Ушундай кишилер алдоого болобу? Таластан качкандыгы үчүн күнөөсүнүн үстүнө күнөө кошуп, өкмөт алдында маскара болгону деле жетишет. Ал башынан өткөн тарыхты Абдыраманга айтып бермей болду...

Эшикте турган кишилер меймандардын атын алышып, балык жон там үйгө киргизишти.

Там оозгу далисин кошуп эсептегенде үч бөлмөдөн турат. Бири конок үйү, экинчисинде өздөрү жатышат. Эки бөлмөнүн ар биринде бирден керебет жана анын тушунда тушкийиз тартылып, тактайланбаган жерге ала кийиз шырдамал төшөлгөн. Башка көзгө көрүнөрлүк байлык байкалбайт.

Кечке жуук Абдыраман өзү да келип калды. Анын соңунан баягы сары мурут менен бир топ айыл активдери чогулушту.

Атай чертти, ырдады.

Эл тарагандан кийин Абдыраман Атайга оюн айта баштады:

— Сен азыр кетпе. Жазга чейин биздин үйдө жүрө бер. Ушул бөлмө энчиңе тиет. Элди арала, Токтогулга жолук...

— Мен макул болор элем.— Атай кыйылгансыды.

— Бирок?

— Бирок? Мен Матай эмесмин, өзүң сураган Атайдын дал өзүмүн. Башымда иш бар. Бир болбогон жалаага жыгылыштуу болуп, качып келгемин.

— Кабарымда бар... Кылымыштуу киши качса, аны кое берет бекен? НКВДга розыск жиберип, сени капкачан кармап кетет эле го...

— Билбейм...

— Билбесең жүрө бер.— Абдыраман чылым ороп, ойго бата түшкөндөй комузду тиктеп калды.— Болжолу сеп арзыбаган ишке туш болгонсуң го?

— Анан эмне? Бир Мамат деген селсаякка кошулуп, иним машак уурдашыптыр. Жалаага мен калдым... «Камалгандан; мурда машак уурдаганы үчүн деген сөз уят экен!

— Кырсык ошондой болот. Болбосо, ушу сени машак уурдайт дегенге ким ишенет? Сөзгө ыкласы менен кулак салып, каргашалуу окуяга кейип отурган Абдыраман чоң жаңылык утуп келгенин айтты:

— Мен бүгүн райондун борборунда жүрүп, Таласка барып келген кишиге жолуктум. «Таластан Атай, Мамат деген эки жигит качыптыр, аларды кубалаган деле киши жок экен, Маматтын аялын ошол айылдын секретары аялдыкка алыптыр» — деген кабар антты.

Атай өзүнүн артынан куугун жогуна көңүл бурбастан, Маматтын аялын алган Чырымга кыжырланды.

— Жүзү кара!

— Токтой тур! Дагы тамашасы бар. «Маматты бирөө арам ой менен качырыптыр. Апасынын көзүнүн жашы көл дайра. Абдыраманга айтып кой, ошо Тыныбек уулу Мамат деген жигитти көрсө, кайра Таласка жиберсин»,— дептир.

— А, Абыш! — Атай күрсүндү.— Маматты карышкыр жептир. Жолдо өлүгүн аран тааныдым... Дагы эмне сөз бар?

— Башка сөз жок.

— Мени да «качпасан камаласың» деп азгырган Чырым эле... Жүзү кара! Бирок, мени эмне үчүн алдайт?

— Ээ, Атай комузчу! Кишиде ар кандай кыянатчылар болот. Аны кийин билерсиң... Бирок Кетмен-Төбөгө келгениң жаман болгон жок. Ансыз деле келишиң керек эле...

— Келгеним жакшы, качып жүргөнүм жаман. Сага жакса, мен жашырынганымды коюп, Атай эле болуп, ачык жүрөм.

— Мага абдан жагат! Ошент! Мынча келгенден кийин, Кетмен-Төбөнү арала. Бу дагы өз элиң. Тыякта Токтогул атаң бар... Каалашыңча жаша! Анан кеткиң келгенде кетерсиң. Мына үй, алдыңа ат берем...

Атай макул болду.

Ал Жерге-Тал айылдык Советинин төрагасынын бир үйүндө туруп калды.

Кетмен-Төбөлүктөр Атайдын аты-жөнүн жана эмне үчүн келгенин сыртынан эле угуп алышкан. Бирок эч кимдин оозунан жаман сөз чыккан жок.

Атай эл кыдырат. Ал Кетмен-Төбөгө ыраазы, качып келгендеги ызалыгы да унутулуп баратты.

Кетмен-Төбөлүктөрдүн баары эле комузчуга дос сыяктанып көрүндү. Кай жеринде болбосун урмат менен тосуп алышат. Элге ишенген Атай чакырган жерине кылчактабай бара берет. Бүгүн КоңурӨгүз тараптан жаңы эле келип, аттан түшкөндө, Абдыраамандын үйүнөн чыккан өспүрүм бала басып келип, салам айтты да:

— Сизди чакырып келдим.

— Каякка? — Атай жообун күтпөй үйүн көздөй басты эле, өспүрүм бала апы колунан кармап калды.

— Төзирээк, жооп бериңиз.

— Каякка? Ким чакырат?

Бу кандай бала дегенсип, Атай анын кара бешманы боз тумагына чейин көз жүгүртүп чыкты.

— Кара-Суунун баш жагындагы айылга... Бери жагына токтобой коктуну өрдөй берсеңиз чоң сарайлуу кыштоого көзигесиз. Сизди ошол үй күтөт.

— Ал кимдин үйү?

— Айтпаймын.

— Эмне үчүн айтпайсың, айтпасаң барбаймын.

— Мага айтпа деген. Барбасаңыз өзүңүз билиңиз. Өмүрүндө мындай табышмактуу чакырууну укпаган

Атай барарын, же барбасын билбей ыргылжың болуп туруп калды. Жигит атына минди да, урган бойдон жөнөдү. Аңгыча кызын көтөрүп эшикке чыга калган Шайым: — Ой, сен эмнеге туруп калдың? — деди.

— Атам! Атам,— деп Саада апасынын колунан бошоп, чуркап жөнөдү. Атай кызын көтөрүп, өпкүлөп турганда Абдыраман да үйүнөн чыга калды.

— Ассалоом алейкум! Аتكөлүк аман келдиңби?

— Вaleyкима салам! Өзүңөр аман-эсенби?

Алар учурашкандан кийин Атай табышмактуу чакыруу жөнүндө айтты.

— Баруудан чочуп турасыңбы?

— Ким билет?

— Мен баланы терөзеден көрүп калдым. Тааныш бала. Чакырган үйдүн ким экенин да билип турам... Айылдын үстү жагында бир жыгач уста бар эле... Ошол болуу керек. Бирок ал эмне чакыртканын түшүнө албайм...

— Барбай эле кой. Күн батайын деп калды, чоочун жерде каргашаны кайдан деп болбойт,— деди Шайым.

— Бир кеп бар.

— Сөзсүз.— Абдыраман чочуган жок.— Сенин барганың дурус. Жанагы келген бала шенимдүү кишинин баласы, булар жаман ишке барбай турган немелер...

— Көк бээм да чарчап калды,— деди Атай кыйылгансып. 4

— Сен үйүңө кирип, чай ичип чык. Мен өзүмдүн жоргомду токуп коеюн.—

Абдыраман короого кирди...

Атай кер жоргого минип, каптал жолго түшкөндө күн батып калган. Бир аздан кийин кар жаай баштады.

Кара-Суу коңшулаш айыл. Бирок өтө чачкын. Бир катарлары кашаттын алдындагы түздө, бир катарларынын короо жайлары секиде. Ошо секинин майда колотТОРУ, бурулуштары бар татаал жер.

Атай ашыгып катуу жүргөнү менен кабарчы балага жетпеди, кар күчөп, ымырт каптады. Каякка барарын билбей калды. Бирок кер жорго мойнун созуп жиберип, ооздукту чайнап, эч жакка бурулбай жана буйдалбай зымырап баратат. Эч нерсе көрүнбөйт. Болжолдуу жерге жеткенсиди. Бирок кайсы колот, сарайы кайсы экени билинбейт. Ар кайсы жерден үргөн иттердин үнү гана угулат. Атай иттин үнүн улап, аттын башын бурду. Карагер жолдон чыкканын сөзгөндөй жүрүшүн акырындатып тизгин талашпай, ээсинин эрки менен гана жүрүп калды. Баш айлануу башталганын эми көр. Иттин үнүн улап бет алды жакты көздөй баратканда, үргөн дабыш каптал жактан угулат. Капталга бурулса, дабыш арт жакта калгансыйт. Чынында иттин үргөнүн улоо деле пайдасыз, балким, таптакыр башка үйгө алып барар. Кимди издеп жүрөсүң десе эмне жооп кайтармак. Ошентип, ал секи тарапта бир топ убакыт жүрүп калды.

Кар лапылдап жаап турат. Жакшы жери: бороон жок. Эртеден бери жол жүрүп келген неме башы айлангандай бастыра берүүдөн тажап, чарчаганын сөзө баштады. Атты бөөдө кыйнабайын деп, тизгинин жыйып, ойлонуп тура калды. Өпкөсүн кагып, солуктаган карагерди аяп, кайра кеткиси келди. Бирок табышмактуу кишини ойлогондо дилгирлиги кармап, сабыр кылат. Илките бастырып, бет алды келатканда карагер кулагын тикчийтип токтой калды. Ат бир нерсени сөздиби дегенсип, Атай демин ичине алып, кулак тосту. Эч нерсе билинбейт. Дагы илгериледи. Кайдандыр бир татынакай үн кээде угулуп, кээде жоголот. Ышкырыкпы, ыйбы, ырбы? Айтор ийайи дегенсиген мукамы кээде утула калып, кулактын мазасын алат. Ушул үндөн ажырабоо үчүн өйдө-төмөн бастырып жүрүп, анын чыккан жагын байкады да, ошол тарапты көздөй ашыкпай бастырып отурду. Кар да акырындап басандап, суйдаң туман арасынан ай шооласы булаңгыр тартып көрүнө баштады.

Жүрө-жүрө үн темир комуздуку экени байкалды. Атайдын көз алдына чогулушуп комуз кагышып отурган кыз-келиндер келе калды. Балким, бозоюн эстеген селки, же алыска кеткен жубайын күткөн келиндир. Өмүрдүн өткөн бир учуру жүрөгүн козгоду. Талас... чоң саз... Седеп жеңеси менен токойду көздөй сейилге чыкчу эле. Ошондо Атай аркасынан акмалап барып адашып калганда, темир комуздун жылаажындуу ыргагы аны кайдан да болсо, таап берчү эле... Жаштык, махаббат өз көзүндө сонун экен го. Анын баары кайрылбас сапар кетти десе жүрөгү дале опколжуйт... Үн басылды. Бирок ал утурлап бара берди. Бир аздан кийин темир комуз кайрадан тилге кирди. «Күйдүм чок»... Атай ат үстүнөн кулап кетчүдөй энгидеңги болуп, эрдин кашын бек кармап, үндү жандили менен тыңшады. Байкуш Седеп темир комузду унцнттип кагуучу эле. Бул ким? Ошол байкуштун өзүбү? Же «Күйдүм чокту» билген дагы бир армандуу бечарабы?

Атай атын ылдамдата бастырды. Эми алдынан бир душман кылыч кармап чыга калса да токтобоочудай кайраттуу. Бет астынан киши да, үй да көрүнгөн жок. Бир түп дүпүйгөн бадал көзикти. Комуздун дабышы басылды. Тумагын баса кийген, кара ичикчен киши бадалдан чыга калып.— Сен кимсиң? — деди.

— Мен. Жок издеп жүрөм.— Атай муңайымдуу үшкүрдү.

— Качантан бери? — Баягы дабыш кыздын үнүнө айланды.

Эмне үчүндүр Атайдын жүрөгү зырп дей түштү. Көзү ымырчымыр болуп баратты:

— Седеп!... Седеп! Сен болуп жүрбө? Ой, тобо, мен кимдин үнүн уктум?

— Жаңылган жоксуң, Атайжан!

Ал аттан кулап түштү... Седеп денеси калтырап жүрөгү бүкүдүкү ,болгон Атайды сүйөп, маңдайынан өптү. Тил күрмөөгө келбейт... Арадан он жылдан ашуун убакыт өткөн... Дайынсыз жоголуп, арбак сындуу түшкө кирген Седеп капасынан табылды.

— Ырас эле Седепсиңби? — Колунан чыгып кетчүдөй Атай аны бекем кучактаган.

— Ишенбей турасыңбы?

— Бул түш эмеспи? Муңдуу темир комузуң, жибектей үнүң, маңкай^ан ак бетин, ысык демиң баягы эле, сен Седепсиң, ыраспы, ыя? Седеп элесиң!

— Ооба түш эмес. Түштөн да мүшкүл иш!.. Кыбыладан соккон суук шамал карагандын бадалын

дуулдатканы жана тизгини каңтарылган жоргонун суулугун чайнап, жер чапчылаганы гана угулат. Кең асман бетиндеги ай жашынмак ойногон балача булутка бирде жашырынып, бирде жарк этип күлүмсүрөйт.

Атай Седепти кучагынан жибербей, ай жарк эткен сайын бактысына ишенбегендей анын дидарын тиктейт.

— Сени бул дүйнөдө жокко деп ойлогомун.

— Ишенемин. Ошонун деле жакшы болуптур, эгер менин мында экеними билсең издеп азапка түшөт элең, балким, чатак ырбап, кан төгулүүгө чейин барат беле!

— Баарына даяр элем!

— Дагы эле баягы бойдон экенсиң! — Седеп булуттан чыккан ай өңдүү жаркырап күлдү.— Сени, жадаганда, жактаганыңды бербегенине чейин жакшы көрчү элем... Түк өзгөрүлбөгөнсүң. Иреңиң да бала күнүндөгүдөй айырмаң эле чырымтал жүнүң жетилии, балтыр этиң толуп, баралыңа келгенсиң, баланын атасысың.

— Д, сен жоолугуң эле болбосо, кыз күнүндөгүдөй көрүнөсүң!

Турмуштун нечен кыйын ашууларын ашып, кагылып,. согулуп, кыялдуу жаштыкты жөнөтүп, токтоо мүнөз Ата-эненин курагына жетишсе да, эриксизден бөлүнүшкөп немелер капилеттен кошулушканда керээздүү кептен башташпай капкачанкы өтүп кеткен махабаттын сөөлөтүн эстеп, өздөрүн бактылуу сөзишти. Бирок Атайдын акыркы сөзү чын жүрөгүнөн айтылса да, Седеп үчүн тамашадай угулду. Кыз доору кайда калды? Өмүрдүн кубанычы ошо менен кошо кетпедиби! Эми ал өзүнүн бакытын унутуп, балачакасынын гана келечегин тилеп калган эненин өзү эмеспи! Бирок жүрөк жалыны суубас жигит аны кайдан түшүнсүн! Тек, беш көкүл селкисин сагынганда көргөн уланча жүрөгү элепжелеп.

Сөздү Седеп баштады:

— Мен баягы Седеп эмесмин. Очорбачар катынмын төрт баланын энесимин.

Кыял менен алпурушуп отурган Атай аны кучагынан кандайча бошотконун өзү да байкабай калды.

Сүйгөн селкисинин оозунан чыккан сөздөр жигиттин ысык жүрөгүн кышкы желдей суутуп баратты.

— Кетмен-Төбө конушум. Кудай эми мага ушу конушумду кут кылсын!

Балачакамын кубанычын көрсөм,. бакытым ошол. Сен да балачакаң менен бактылуу бол!

— Токточу! — Уга берүүгө Атайдын жүрөгү чыдабады.— Сен эмне деп жатасың?

Антпечи! Өмүрүң гүлүп кага элек, өзүң эле азармандан бөзарман болуп жатасың.

— Сен мени өзүңдөй көрбөчү! Сен таптакыр башкача жаралган жансың! Мен өмүрүмдөн кечкемин. Эгер жыл айланбай төрөп койбосом, күйүттөн эле тындым болот элем... Бала үчүн гана жашап жүрөм.

Анын сөзү Атайга эми гана жетти. Өлүп айрылбайм деген кишисинен тирүүлөй

ажыраганы ушул эмеспи! О, ташбоор тагдыр! — ал кар чеңгелдеди.

Седеп баягыдай эле салкын кандуулук менен сүйлөй берди:

— Сени чакырган себепим: жоголгон бакытымды таап, сени да бактылуу кылайын дегеним эмес, башка... Кетмен-Төбөгө келгениңди капкачан уккамдын. Жолугуунун

амалын таппай жүргөмүн. Бул жерден дос да, душман да таптың... Досунду билесиң, душманыңды билбейсиң.

Турмуш, турмуш! Баарыдан мурда өмүрдүн кубанычы болгон ыр, махаббат, достук жөнүндө гана таңдайлашууну ойлогон Атай кээде аргасыздан гана ушак, тарыныч, эрегишүү деген жексур нерселерге алагды боло тургап. Таластан кеткенде эми ошондой балаадан кутулдум го деп ойлогон. Бирок Седептин сөзүнө караганда каргашалар анын артынан кууй келгендей. Балким, Кетмен-Төбөгө соккон жел менен илээше келгендир.

— Алар ким? — деди ал тиштенип.

— Билбейсиң.

— Атын эле айтып койчу, чыдабай баратам.

— Атасам: Кестикбай менен туугандары. Билдиңби!

— Өмүрүмдө көргөн кишим эмес. Андай неме дүйнөдө барыжогуң да билбеймин.

Мен ага эмне күнөө кылыптырмын?

— Сенин күнөөң махаббатың, үнүң, тилиң.

— Ээ, секет! Бирөөгө күнөөлүү болбоюн деп жүрөгүмдү сууруп, кекиртегим менен тилимди кесип таштайынбы? Бул эмне деген кыянатчылык!

Седеп ичигинин жакасын кайрып таштап, ыркырап соккон желге төшүн тосо:

— Кетмен-Төбөдө Жоробай деген бай болот. Ал менин атам менен эски тааныш экен. Келипкетип жүрүп, мага көзү түшүп, атама кудалашуу үчүн арачы салат. Атам макул болбойт. Экөөнүн ортосунда эрегиш башталат да, Жоробай жигиттерин тымызын жиберип, жылкынын камбар атасы Жибек жалды үйүрү менен уурдатып алат...

— Жүзү кара! — Атайдын көзү чакчая түштү.— Абдыракманды өлтүрүп, Субандын малын талатууга себепкер ошол Жоробай экен да. Ал азыр тирүүбү?

— Сабыр кыл! Бул бир эле чети. Анын дагы бир кыянаттыгы бар. Кийинчерээк сен эр жеткен көздө Райымбек болуш экөөң атамды кыстап, сен мага үйлөнмөк болгондо атам Кетмен-Төбөгө киши жиберип, мени Жоробайдын уулуна өңөртүп жиберешет.

— Жүзү кара! Бизге башынан бери жармашкан кырсык ушулар турбайбы. Айтчы, ал тирүүбү дейм? — Атай аны колдон кармады.— Мен аны тирүүлөй муздайм.

Седептин каны ташкындап, күйүттүү жүрөгү күйүп жанган менен манжалары мупмуздак экен. Атай анын салааларын кыса кармап, жооп күттү.

— Ашыкпа, сен Кетмен-Тобого качып келдиң. Муну элдин баары жакшы билет.

Эртеңби, бүрсүгүнүбү, айтор, жакында сени калың эл алдында маскара кылуу үчүн камынгандар бар. Ачыгын билбейм... Айтор колунан келсе, Кетмен-Тободон кубалап, же набактыга отургузушат. Ушуну укканда кантип чыдап жатам. Жанагы баладан туюк саламдуба айтканымдын себеби ушул. Сак бол, Атаке, эч нерсени кенебеген неме элең. Ылаажы болсо кайра Таласка аман-эсен кеткениң дурус.

— Азыр мага жамандык издеп жаткандар ким? Ошону айтчы?

— Менин күйоом Кестикбай.

— Кестикбай... Ошол уурудан коркуп, айлыма кетүүчү менминби?

Мен сени коркот деп жатканым жок. Жалгызсың. Сенин жашырын душмандарың коп. Байкоосуздан алдырып койбо деп жатамын. Эсиндедир мени да душмандарыңа аңдоостон алдырдың. Мен ал көздө жаштыккылып, колго түштүм, болбосо, азыркыдай дасып калган көзим болсо, далайынын жазасын колуна бермек элем.

Атай тура калды.

— Корсот үйүңдү, Секебай! Азыр эле муздап салам! Абдыракмандын каны, экообүздүн махаббатыбыз үчүн!

— Үйүм жашырын эмес. Корсотор элем. Бирок кан тогүү сенин кесибиң эмес... Сен ага бара албайсың...

Жаш өмүрдү оксүтүп, азыр да кыянаттыгын улантып, далайдан бери каргаша болгон

кишиге кыжыры келип, чайнап жибергиси келет.

— Кагылайын Атай! — Седеп аны колдон тартты. — Мен баягы эмесмин десем, мени тирүүлүктөн түнүлгөн экен деп ойлоорсуң. Жок, андай эмес. Мен омурго тойгон кишимин. Менин махаббатымды аңкаганда кандырган жалгыз гана сенсиң. Мен омурүмү ошо сени менен откоргон аз гаиа күндөрүм үчүн ыраазымын. Мындан ары сага кыйышпас курбуң, тилектешиң болуп кала берем. Сен жалгыз эмессиң. Дагы бир мыкты досуң Абдыраман! Ошого ишене бер. Ага эл да, окумот да ишенет. Кош, эми далай убакыт отту. Мени издешип келип калышпасын!

— Сенин эриң Кестикбай жыгач устабы? — деди Атай оюна бир нерсе түшө калгандай.

— Жок. Соодагер! Мен жыгач устанын үйүнө идиш жасатуу үчүн келип, эрим шектенбесин үчүн сени ушул жерге чакырттым... Күн туман болуп, кар жаганда сени адашабы деп чочуп, үстүмө устанын кийимин кийип, баятан бери дөңгө чыгып, комуз кагып, жолуңду тосуп жүрдүм... Эми менин эң акыркы сөзүмө жооп бер, мени ыйлайт экен деп алдаба. Мамат кайда? Таластан удаалаш чыккан экенсиңер, кабарын билишин керек.

Атай үшкүрүнүп, койнун ачып, түгөйүнөн ажыраган жалгыз алтын сөйкөнү жарк эткизип сууруп чыкканда Седептин көзүнөн жашы мөлт этти.

— Тагдыры ушундай экен! Бирге жүрөлү десем болбой, апасы Маматты менден бир күнү мурда качырыптыр...

— «Шордууга шорполуу аш жакпайт» деген ошо. Аны сага кошуудан чочуганы: Седептин кабарын башып калат деп арамзалык кылганы... Арамзалыктын акыры ушу... Сөйкөнү кантип таптың?.. — деди Седеп.

— ...Маматтын сөөгүн кызыл тебетейинен тааныдым... Корумдап көөмп, таягымды алайын деп эңкейсем, ушул сөйкө тикенге илинип турган экен...

Седептин жашы көлдөдү. Атай аны соорото баштады.

— Седеп, жүрөгүң таза, акылың тунук, баягы эле бойдон экенсиң. Турмуш сени майтара албаптыр... Айрылуу оор, өтө оор. Мындай каргаша бизден мурун да болгон, кийин да чыгар... Тилекке жетпесек да, өмүр бою тилектеш болуп кала бергендигибиз сенин гана асылдыгың. Мен ушуну үчүн да тагдырыма ыраазымын. Сен ма береки айга окшоп, өмүрүмдү жаркыраткан жарыксың! Кош!

— Кош!

Седеп терс бурулган бойдон артына кылчайбай колотко бурулду.

Суукка чыйрыккан ат тынчыбай жер чапчып, тыбырчылап турган экен. Ай эңкейип калган...

Атай атка мингенде көз алдында Седеп, Абдыракман, Субан, Жоробай, Кестикбай... Таластан эмнени көрсө, Кетмен-Төбөдөн ошону көрдү. Аны досторунун да кастарынын тамырлары тутумдаш сыяктанды. Оюна ар түрдүү нерсе келген неме каякка баратканын болжогон жок, кер жоргого чайпалып, бет алды жүрүп отурду. Качан гана алдынан иттер үрүп чыкканда, капысынан Жоробайдын торуна туш келгенсип, селт этти.

— Бу кайсы айыл. — Жанагыдай эле секетче, төбө чачы дүркүрөдү. Каңкылдап жарыша келген иттер жанына келгенде, эмне үчүндүр, куйругун шыйпаңдатыпшып, эркелегенинен улам гана жүрөгүн басты. Төмөн жагында шаркырап агып жаткан Чычкан суусун дабышынан тааныды.

Карагер жорго туура мамысынын жанына келип токтоп, окурана баштады.

— Үнүнөн кагылайын! — Атай жерге түшүп, кер жоргонун көкүлүн сылады. — Акылэсинен адашкан мен байкушту кор кылбай үйдү таап келгениңе ыраакмат! Эңе да ыраакмат! Кичинекей нерседен бери алдын ала ойлогонун көрчү! Кетмен-Төбө жеринен да, элиңен да айланайын!

Береги кырка тоонун ары жагы Талас, бери жагы Кетмен-Төбө. Мобу шаркырап аккан

Чычкан суусу башталган жылганын аркы бетинен Таластын Чычканынын суусу башталат. Эки тараптын ошондой эле тушташ Туз-Ашуу, тушташ Беш-Таш деген жайлоолору бар. Жери да киндиктеш, эли да киндиктеш.

Атай ойго батып отурганда ичигии желбегей жамынып Абдыраман туруп келди. Ал уктабай жатканбы, же аттын дабышы менен ойгонуп кеттиби?

— Жата бер! Атты өзүм жайлайм!

— Жок, мен эле тууралайм. Колуман келбейт дейсиңби?

Абдыраман кой деп айтпай, кампадан калың жабууну алып келгенче, Атай жоргону жайдактады. Ээси ага жабуу жаап, ооздугун чыгарып, таң ашыруу үчүн аса байлап:

— Жаталы! Сөздү эртең менен сүйлөшөлү,— деди Абдыраман.

Сонун кабарларды досу менен бөлүшүүгө дилгирленип турган Атай аргасыздан өз бөлмөсүнүн эшигин аттады.

* * *

Кетмен-Төбөнүн аба ырайынын бир өзгөчөлүгү: жайкысын ысыгы, кышкысын суугу күчтүү. Бир көргөн киши бу тегерете тоо менен курчалган ойдуң жерди кышында шамал тийбеген ылымта деп божомолдоого мүмкүн. Тетирисинче, бул ойдуңдун шамалсыз күнү аз болор, анткени, тоо жели туштуштан согуп турат. Эгер кең пейилин карматса, кыштын кычыраган чилдесинде да, шамал сокпой күн чайыттай тиет.

Бүгүнкү базар дал ушундай күнгө туура келди. Кичинекей кыштактын ортосундагы аянтка эл жык толгон. Ар кайсы жерде байланышкан аттар, өңгөчүн тартып айкырып турган эшектер. Ийинине куржунун асып, колуна таяк кармаган жөөлөр да көп.

Базардын бир бурчунда жүгөрү, арпа, ун. Буттап саткан киши жок, ар бир каптын үстүндө кесе, же чай чыны. Алуучулар деселеп, чакалап гана алышат. Базардын бул тарабында соода мээлүүн. Талкан, жүгөрүнүн бадырагы жана бозо сатылган тарапта эл кыжыкыйма.

Кишилердин баары иши менен алагды, өз ара кыжы-кужу. Ушунча топтун ичинде чокчо сакал бышмыйган сары киши тумагын түшүрө кийип, тумшугун ак тондун сеңселген кара жакасына катып, топту аралап тынбан басып жүрөт. Сатыктагы малга жана азыктүлүккө көңүл бурбайт, бирөөнү издегенсип, ар кимдин иренине коз чаптырат. Ал Бир-эки кеседен бозо ичишип, базардын ичин жаңы гана аралап келатышкан Абдыраман менен Атайдын дал бет алдына чыкканда, терс бурулуп тура калды да, алар жанынан өткөндөн кийин, артынан акмалай басты. Бул бышмыгы сары Жоробай уулу Кестикбай эле. Анын кабарын Седептен уккандан бери Атай «жолукса мага көрсөтүп кой» — деп, Абдыраманга дайыма эскертип жүрчү. Мына жолугушту. Бирок Атай түгүл, тааныш Абдыраман да аны байкай албады. Кестикбай тиги экөө элдин арасына барып токтогондо гана кайра артына бурулду.

Кестикбай өз уругунун ичиндеги мыкты киши. Колхоз уюшулардын алдында малын аябай союп, сатып жана туугандарына, дос, тамырларына таратып берип, өзү «орто чарбамын» деп колхозго кирген. Ошондон бери колхозду жарытпаганы менен тийип качып иштейт, айтор, жалкоо деген атакка чалынган жок. Жашырган малы, күткөн дүйнөсү көп болгондуктан, турмушу али мыкты. Ал турсун, айылдагы бир катар кедейлерге, атка минерлерге марттыгын көрсөтө коет. Ошондуктан кээде аларга да тили өтөт.

Бүгүнкү базарга Атайдын келерин ал тыңчы аркылуу үч күн мурда уккан жана жолугушууга камданган. Өзү турган колхоздун бригадири, ичкиликти сүйгөн дардаңпос жигит Кестикбай алып берген бир челек бозону жорожолдошу менен бир бурчта ичип отурушкан эле. Ичтери ысып, тамаша таппай отурган немелер «Атай келди» деген сөздү угушканда орундарынан жабыла турушту.

Бригадирдин иреңи майланышып, кара палыосун топчулана, беркилерди жайгарып койду:

— Алабармандабагыла. Өзүм эле ээрчитип келем.

Кестикбай чакырылган кишилердин келишин сыртынан байкап турду да, алар бозочулардын катарына кошулганда, ашкананы көздөй жөнөдү. Өңчөй жаштар кундуз жакалуу ичик кийген, багалчак бойлуу кара тору келинди ортого алышып, тамак жешип отурган экен.

— Жүргүлө! — деди Кестикбай эшиктин алдына туураланып тура калып.

Тигилер алдындагы оокатын ташташып, жүрүп баратканда официантка бирин этектен алды:

— Акчаны төлөгүлө!

— Акчаны мен төлөйм.— Кестикбай койнунан дыңкыйган кара капчыгын сууруду.— Буларды кое бер...

Кара тору келинге ээрчиген топ туура эле Атайлардын үстүнө келип кошулду.

— Келгиле! Келгиле!

Атай эч нерсени байкаган жок. Абдыраман аны ийни менен түртүп, келинге карай көзүн кысты:

— Ырчы жана комузчу келин. Кеп бар экен... Сени менен айтыштырмак го. Муну уюштурган ким?

Аны Атай кайдан билсин! Балким, келинди жөн эле бозо ичүүгө чакырышкапдыр. Атай айтышуу жөнүндө ойлонбой колундагы кесени келинге сунуу үчүн ордунан турду:

— Кыздын кырк чачы улуу дейт. Кесени жеңемен баштайлы. Таанышуунун алды болсун!

— Кайним, таанышууга ашыкпаңыз! — Келин кесени алып жатып, кашын кагып койду.— Кургак тааныштыктын кереги эмне? Бозонун угутундай ашыпташып турган тамашалуу тааныштык жакшы эмеспи!

Күлкү дуу көтөрүлдү. Кестикбайдын тапшырган кишилери баятан бери Атайдын куудул сөздөрүнө алагды болушуп, «келинди гана сүрөйлү» деген убаданы унутуп баратышты.

Сейилкан деген ырчы жана комузчу келин ушу. Өзү тектүү жерден чыгып, тектүү жерге бүлө болуп, эски адат боюнча, кайын ата, кайнагаларынан корунуп жүрүп, өнөрүн анча арбыга албай калган. Кийинки жылдардан бери, уялар кишилеринин көбү керт башын ала качып, туштушка тараганда Сейилкан да колхозго кирип, курбуларынын арасында аздап эрмек боло баштаган... Бүгүн Атай менен беттешерин ал жакшы билүүчү. Аны мейман комузчунун биринчи көрүшү... Анчамынча ырчыларды оюнчындын ортосунан жеңе жүргөн келин оюнкараак жигитти чындасам койбоймго деп болжоду.

Айтышуу тууралуу ырчылардын арасында ар түрлүү түшүнүктөр бар. Кайсы бирөө айтышкан кишисин жеңүүлү ырчылыктын негизги белгиси катары эсептешет.

Ошондуктан, аны жеңүү үчүн кемсинтүү, кордоого чейин барышып, кызыгында уятсыйытты да унутуп, оозуна келгенин оттоп кетишет. Кайсы бири айтышууга башкача карайта Эрегишкенди капилеттен сөз таап, нускалуу пикир айтуу менен жеңүү керек дешет. Мындайлардын көрүнүктүүсү Токтогул. Айтышуунун жөнү ошондой экенин башкалар да танбайт. Бирок «күлүктөн күлкү чыкса төрт аягы тыбырайт» болуп, күч келгенде, бири-бирин шылдыңдап, элге күлкү кылуу үчүн бу жобону тепсеп кетишет. Кайрап акындыкты кор кылышат. Токтогул да далайлар менен айтышкан. Бирок антип абийирден кетишүүдөн көрө нааданта сөз коротпой чыга берүүчү.

Токтогул айрыкча аялдар менен айтышууну жактыруучу эмес. Аялдан чыккан ырчылар өтө сергек жана кылдат келет да, талылуу жерден кармайт. Алар менен кармашуу үчүн урунттуу учурлар эркекке табыла бербейт. Ошону үчүн Жеңижок өндүү чоң акын да шашканда аялды кордоп, элди күлдүрүү менен гана жеңүүчү. Калык да аял менен айтышууда Жеңижоктун жолуна түшкөн.

Ушул жөнүндө Токтогулдун Алымкулга «Балам эч качан аялдар менен айтышпа»,— деп айткан насыяты Атайдын эсинде эле.

Улуу устатынын сөзүн унутпаса да, азыркыдай кысталыш жерден кокустук чыкса, кантет? Эгерде айтышуу башталса, кара көк болуп кармашпай, же абийирин төгүшүп элге шылдың болбой эле, кытыгылуу жай сөз менен чымчылашып отуруп, элди күлдүрсө болбойбу! Буга айтышкан аял да, эл да жок дебес...

Баш кошушкан эки топ Бир-эки кеседен бозо ичишкенче аларды эл курчап калышты. Арадан бирөөнүн сөзү бөлүнүп чыкты:

— Карап отурбай эки өнөрпостун тамашасын көрөлү. Кана баштагыла!

— Туура айтат. Мындайда ырдашпаган качаи ырдашат?

Бозо ичкендери да, ичпегендери да дуулдашып Атай менен Сейилканды карашты. Илбериңки эки жигит экөөнүн алдына отургуч алып келип бергенден кийин, алар комуздарын кармашып, текемандай отурушуп калышты. Сейилкан бир жеңин көтөрүп койду эле бир келин, экинчи жеңин көтөргөндө экинчи келия артынан келип, ичигин чечип, аркасында турушту. Кыска күрмөчөн болуп, билектеги кабаткабат билеригин шалдыратып, оңдонуп отуруп, тамагын жасап, комузунун кулагын толгогондо эл кубаттагандай күлө багышты. Сейилкан күү чертишүүнү кое туруп, эң мурун ыр менен күч сынашмак болду:

Ашуу ашып, таш басып, Шашкан жигит сенсиңби? Акылынан адашып, Качкан жигит сенсиңби?

Дабан ашып, таш басып, Шашкан жигит сенсиңби? Тобосунан жаңылып, Качкан жигит сенсиңби?

Көк байтал миндиң буудан деп, Атайым, көчүп келдиң тууган деп. Көп жыйындын ичинен Мен айтпайын урган кеп.

Ак байтал миндиң буудан деп, Атайым, качып келдиң тууган деп, Алты сан жыйын ичинде Аша айтпайын урган кеп.

Жылмайышып турган кишилер күлүп ийишти. Келин ырды кээрдүү баштап, арасына тамашалуу сөз кыпчышы бекеринен болгон жок. «Эркек менен айтышканда бетинди ачып алуу үчүн уяттуу сөздөрдөн баш тартпа» — деп, бирөөлөр бышы кулак кылган окшойт.

Жаракөр Атай, кайрылчы, Жалпы журттан ийменбей. Чабыттап кайда жүрөсүң
Жаныма жакын бир келбей?

Кайрылчы, Атай, көрөйүн, Калың журттан ийменбей. Качып кайда жүрөсүң
Кашыма жакын бир келбей?

Карагай найза колго алып, Качырап болсоң эр мында. Калк чогула келгенде
Кара көз жеңең мен мында. Катынча качып уялбай Катарым Атай, кел мында.

Түпөктүү найза колго алып, Түртүшөр болсоң кел мында. Түнкүн тынбай сайраган
Түгөнгөн жеңең мен мыяда.

Түйтөктөп качып уялбай Түгөйүм Атай, кел мында.

Ырдын акыркы кайруусуна келгенде бир топ киши кыйкырып «бали» дешти. Аңгыча топтун арт жагында кайыш палыю, кара тумак кийип турган узун жаак^ кызыл ЖИРИТ кыйкыра сүйлөдү.

— Сейилкан сен эле ырдах! бересиңби, же жанындагы кишиге көзөк бересиңби?

Келин комузду такылдата чертип келип, да бир эки сап ырдап туруп, көзөкти Атайга берди.

Атай да ичигин чечип таштап, күрмөчөн болуп, эки жеңин карысына чейин түрүнүп, колдорун ойдолотуп күү башын кайрыганда элдин оозунан күлкү тарап, бардыгы сабырлуу карап калышты. Ошондо Атай жүтрөктү козгогон коңур үнүн кээде созуп, кээде буулуга түшүп муңкантип, ырдай баштады:

Аймалаи согуп жел турса,

Айткым келет эл турса.

Аитпай да кантип коеюн

А жынымда, ак көйнөк жеңем бир турса.
Айтып Атай бүткөнчө
Бул жеңем алдастабай тим турса!
Эмесе, калк чогулуп жайнаган,
Катарлап бээ байлаган.
Калба деген наамы бар
Төрүм алыс калды эле.
Калдайып жаткан кең Талас
Жерим алыс калды эле.
Каргадайдан бир өскөн
Теңим алыс калды эле.
Караңгыда барганда,
Капшыттан колду салганда
Кайран Атай келди деп
Кадырды билчү Кара көз
Өзүндөй келин алыс — оо калды эле ийий.
Эл дуу күлүштү. Эми ал эки көзүн келинден айырбай боздой берди:
Көчөндүн башы көркөм тал, Көркөм тал көрсөң кыйбай жүр. Көчүп келген Атайды
Жеңе, көңүлүң менен сыйлай жүр.
Эшигиң алды эки тал,
Эки тал көрсөң кыйбай жүр.
Элиңе келген Атайды
Жеңеке, эсиңе алсаң сыйлай жүр.
Кайыңга чыга карагын,
Кайрып чачың тарагын.
Качып келген Атайдын
Жеңеке, катуу ишине жарагын.
Белеске чыга карагын,
Беш көкүл чачың тарагын.
Бөзеленген Атайдын
Жеңеке, бир ишине жарагын.
Кадырды билер жан жеңем,
Качты деп менден баштадың.
Карагай найза өңөрүп
Капшытыңа мен барып,
Качырап болсом качпагын.
Кыраанкаткы күлкү.
Атай тамашага чаптырып, элди каткыртып, келинди басмырттатып баратканын
көргөндө алиги жигит дагы үн салды.
— Бали, экөөң тең мыкты экенсиң. Ракмат, жетет!
— Сейилкан, кайрып жибер! Черт. Өлбөгөн жерде кал! — Туштуштан
кыйкырыктар чыкты.
Келин комузунун кулагын толгоп:
— Карамолдонун «Насыйкатын» — деди. Келиндин ыр башташынан да, күү
башташы салмак
туу. Карамолдонун аты угулганда эле Атай оңой жоо менен беттешпегенин түшүндү.
Таластыктардып жана Кетмен-Төбөлүктөрдүн бир катары Карамолдонун кабарын
жакшы билишчү. Анын өзүн көрө албай жүргөндө, ошо кишинин таалимин алган келин
менен көзигишүү да чоң сыноо эле.
Сейилкан колун жумшак шилтеп, терип черте баштады. Күңгүрөнгөн күү комуздан
чыкпай эле келиндин өзүнүн жүрөгүнөн чыгып, ага колундагы кош билериктердин

дабышы кошулгансып угулууда.

Атай күүнү да, чертишин да өз ичинен жогору баалады. Келин Карамолдонун же карындашы, же айылдашы болсо да, таасын үйрөнгөн экен. Бул күүнү мындан ашыра чертүүгө мүмкүн эмес.

Адатта Мураталы, Токтогул, Жантакпай, Ниязалы, Тайтеке өңдүү комузчулардын бүткөн күүсүн эч ким жакшырта албайт. Ошолордун өзүндөй кайруунун өзү чоң өнөр. «Насыйкат» да ошолордуку сыяктуу күү эле.

«Насыйкатты» Атай да жакшы чертчү. Бирок келинге жооп иретинде Карамолдонун вариантын кайрый баштады.

Комузду колго алып, колун ойдолотуп киргенде эле эл жандана түштү. Чертиши башка болгону менен күү баягыдай эле... Атай көпчүлүктүн көңүлүн шамдагайлыгы жана чеберлиги менен гана бөлө алды.

Эки комузчу Токтогулдун күүлөрүн, өз күүлөрүн да кайрышты.

Кетмен-Төбөлүктөр күүгө кумар эл, алар Токтогулдун салтына каныгып калышкандыктанбы, же Атай ашкан чеберчилиги менен арбап кеттиби, аны таңыркандуу менен угушту.

Аңгыча топтон бирөө баркылдады:

— Буларды чертиштирбейбиз... Кайра ырдашсын! Сейилкан аянба!

Булгары палыточон жигит ортого чыкты да, сумсайып колун шилтей сүйлөдү:

— Силердин оюнарча кан базарда жигит менен келин абийирден кетишип жаман тилдерин агытышса силердин моокунар канат экен го, уятсыздар! Болду, айтыш токтолсун.

Атай комузун токтотту. Бет маңдай жагында Абдыраман «иш жакшы болду» дегенсип, маңдайы жаркылдап турган экен.

Эркек, аял, орус, кыргыз, өзбек, уйгуру болуп тирелишкен калың эл кол чаап жибершти. Ошончо көпчүлүктүн ичинде эки жагына элеңдеген бышмыгый кишини Атайдын көзү чалды. Ал ачуулангандай топту жөөлөй аралап, бир милиционердин жанына жете келип, кулагына шыбырады. Милиционер түз эле Атайдын жанына келип:

— Тур ордуңан, сен камаласың! — деди.

Эл жымжырт болуп, иштин эмне болгонун түшүнбөй таңыркандуу калышты. Абдыраман жакындап келип, кумсарып турду. Атай кубарган да, кумсарган да жок, колундагы комузду Абдыраманга сунду:

— Балачака жазга чейин ушул жерде болушсун. Кийин айылдагылар келип, көчүрүп кетишер.

Абдыраман ага жооп берген жок, тек милициянын жолун тороду:

— Камоого кандай акыңыз бар?

— Качкын камалбайбы! Бул ишке сиздин тиешениз жок, жолдош төрага!

— Атай Огонбай уулун камоо жөнүндө розыск жок,— деп өзүңүз айтпадыңыз беле?

— Дагы айтам, сиздин тиешениз жок.— Милиционер Атайды алдына салып жөнөгөндө, алиги кайыш палыточон кызыл жигит:

— Токто,— деди милиционерге,— сизге ким берди мындай укукту?

— Шектенесизби? жолдош прокурор Жумалиев?

— Акыңыз жогу үчүн...

— Аны өз убагында билербиз... Эл милиционер менен прокурордун сөзүн тыңшап, ого бетер жабалакташты. Баятан бери күлүп турган былг мыгый сары кумсарып: «Качкынды аябоо керек»,— деп кыйкыра. Мүмкүн комузчу актыр, бирок элдин көзүнчө прокурордон жеме угуп, аны бошотууга намыс кылып, милиционер ыргылжың боло түштү.

— Атай Огонбаев качкын эмес. Эгер сиз билбесеңиз мендей угуңуз: анын иши кыскартылган. Менде телеграмма бар. Бул киши Кетмен-Төбөнүн мейманы, Токтогулдун шакирти, элдин эрке шайырларынын бири. Элдик шайырларды эч ким кордой албайт.— Прокурордон сөз чыкканда чыкыроонго чыйрыгып турган милиционердин маңдайынан муздак тер чыгып: «Кечиресиз» — деди Атайга карап.— Жоробаев кайда жүрөт? Сөз, ушакчы менен болсун!

Милиционер Атайдан кечирим сураганда эле иштин жайын түшүнгөн Кестикбай элдин ичине спнип кеткен.

— Жок. Качса керек,— деген үндөр угулду. Амалкөйлүктөн пайдаланууга болот, бирок амалкөй

лүк менен жашоого мүмкүн эмес. Ар кандай амалкөй киши башкаларды алдадым деп кампайганы менен амалы өз башына жетип, келечеги өксөгөнүн эртедиркечтир түшүнөт.

Кестикбай митаамдыкка сыйынганы: бир көздө малын будамайлап, атасын качырып жүрүп, аны кулак болуудан сактаган. Аны менен тең Керимбай болуш эмне болду? Ошолордун баары акылсыздык кылышты деп ойлоочу, болбосо, жанын коргоп калбайт беле. Амалкөйлүктүн опосуздугун Кестикбай өз башынан биринчи жолу өткөрдү жана ошону менен амалы да тамам болгонун сөзди. Ал үчүн жашоонун мааниси кеткенсиди.

— Кайсы жеринен жаңылдым — деп ойлойт бышмыгы. — Атайдын качып келгени ырас. Андайды ар ким кармоого акылуу. Канчалык азгырдым. Айтышууну каалагандай уюштуруу үчүн айылдагы жигиттерге канча челек бозо алып бердим. Бирок ал уятсыздар Атайдын ырын да кубатташып кетпедиби?

Ойлоп көрсө, укмуштай акыл менен иштелген иши тетирисинен чыкты. Мунун себеби эмне? Аны Кестикбай түшүнө албай, айлына армандуу кайтты...

* * *

Сапардан кайткан Атай Кара-Суунун башына келгенде Седептин айлын көрүп, шыр бастырып кете албай апталаада кылчактап туруп калды. Чыйыр жол эки ача: бири белес ашып, Чычкан тарабына түшөт, экинчиси жогорку айылга бурулат. Ачакей жолго келип кылчактап турушунун себеби, акыркы илмекайып жолугушунда Седеп: «Мындан ары мени издеп келбе, бирок өмүр бою тилектеш курбу болуп кала берели» — деп суранган. Барайын дейт, аны жаманатты кыламбы деп чочуйт, бир көрбөй жанынан өтүп кетүүгө жүрөгү чыдабайт. Акырында эркти атына берди: жол ачасына туруп алып, чү демек да, ат каякка бурулса ошо тарапка бармак. Башын салып үргүлөп турган көк бээ чү дегенде эле жол тандоону ойлонбой, чети көрүнүп турган айылды көздөй бурулду.

— Жаша! — Атай кыйкырып ийди.— Сага ыраазымын! Жакшы мал ээсинин оюн түшүнүп турат.

Ал эң мурун башка үйгө түшүүнү туура тапты. Седепке кантип учурашуунун амалын ошол жерден ойлоо керек. Эгерде ал «мага эмне үчүн келдиң? Убада кана?» десе, күнөөнү көк бээге оодара салмак.

Өткөн базарда ушу колхоздун председатели конокко чакырган болчу. Шарт болбогондуктан, Атай Торкенге өтүп кеткен. Азыр Седептин шылтоосу үчүн башкарманын үйүнө кайрылды.

Кыштактын башы чендеги чоңураак там үй ошонуку экенин жолоочу сурап билди.

Тилекке жараша үй ээси үйүндө жок экен. Ошондо да аялы меймандостук кылып чай кайнатып ийди.

— Кожоюнун каякка кетти эле?

— Токомо учурашам деп.

— Током Аксыдан келиптирби?

— Ооба.

Атай кошо жөнөөчүдөй обдулуп, кайра токтоду. Седептин кабарын билүү керек эле.

— Кестикбай деген кишинин үйү ушул айылдабы? — Ооба.— Жыйырма бештин курагындагы кызыл чырай, нур жүздүү келин Атайды тааныбаса да, тегин конок көрүнбөйт, көзү шок экен, күйөөм келгенче башка үйгө тура турсун дегенсип, анын сөзүн жиреп кетти.— Ал бизге коңшу, жанаша.

— Аялы мага карындаш болот, биздин туугандын кызы.

— Тумарбы?

— Жок.

— Кумарбы?

— Жок,— Атай таңыркады,— анын канча аялы бар деги?

— Экөө... Сиз карындашыңыздын атын унутуп койгонсуз го... Кичүүсү Таластын кызы, каеринен экенин билбейм, аты Тумар.

— Тумар аттуу карындашым жок.

— Аял тамактын камы менен оозгу бөлмөгө кеткенде Атай жөн отуруудан зеригип, белиндеги комузун чечип, акырын дыңгыратып отурду. Кызыл чырай келин аны карап койду да, мунун ким экенин билейинчи деп коңшусунун кичи аялынын үйүнө кирди.

— Биздин үйдө чоочун конок отурат. Күйөөмдү издеп келиптир. Кестикбайдын аялы карындашым дейт.

— Аты ким? Иреңи кандай? — Тумар элендей түштү.

— Атын билбеймин... Башында суусар тебетей, кара ичикчен, жалаңдаган кызыл чырай жигит...

Тумар дегенибиз Седептин дал өзү эле. Тыныбектин суроосу боюнча Жоробай келининин атын өзгөртүп алган. Коңшусунун сөзүнөн улам Седеп чоочун жигиттин Атай экенин билди. Убадага тура алган эмес экен. Эми биздин үйгө кирип келип, бир чоң жаңжал чыгарбасын деп, ал коңшусуна ээрчий чыкты;

— Барып көрбөсөм, кайдан билем?

Седеп кирип келгенде Атай шашылганынан ордунан тура калды.

— Аман-эсен келдиңби? — деп Седеп кол сунду. Атай унчукпай анын колун эрдине такады.

— Карындашыңыздын атын эми эстедиңизби? — Келин кубанычтуу сүйлөдү. Мейман күлүмсүрөп башын ийкеди.

— Эмесе, чайды алып келейин.— Ал чыгар менен Седеп шыбырады:

— Бекер келипсиң, күйөөм колуңа өлүүдөн тартынбайт. Башкарма сени чакырганын угуп, бычагын кайрап жүрөт. Кокус, жаман оюң жок деле, биздин босогону аттаганыңды көрсө, иштин бүткөнү.

— Көрүнбөй урулган бычактан көрүнөөсү кыйын дейсиңби? Ансыз деле жаралуумун.

— Аны зске салбачы!

Аңгыча алдыларына дасторкон коюлду. Атай Седептен көзүн албайт. Баягыда иреңин жакшы көрө албай армаыда кетти эле. Оо, ал көп өзгөргөн. Акчыл жүзү кер сары, маңкайган маңдайын мөзгилсиз бырыш каптай баштаган. Жаракөрлүк жок, суз. Анын назик кыялын муңайымдуу көз карашы түбөлүккө жашыргансыйт.

— Сен махаббат үчүн аянган жоксуң... Дайыма мени аяйсың. Акырында каргашалуу күйөөң мага дагы бир жолу ор казганда да, боорукерлик колуңду бердиң... Унутпаймын... мындан ары менден чочуба. Мага турмуш өзү үйрөттү... Андан көрө өзүңө кара, сен мөзгилсиз солуган гүлдөй болбо. Азыр теңдиктин заманы. Оюңду ачык айт. Мен өлгөнчө сен үчүн кызмат кылууга даярмын...

Ооба, Атайдын жетилгенин ал да даана көрдү. Дегендей эле жигит болгон. Анын

кыйындыгы — эл кишиси. Арсыз Кестикбай катылам деп катыгын жеди. Седеп мындан ары Атайдын тагдыры үчүн чочуунун кажетсиздигин сөзди.

— Мага эч нерсенин кереги жок. Керек учурда сага кайрылармын. Көңүлүңдө болсун.

— Мен качан болсо да даярмын.

Ал комузун толгойтолгой «Күйдүм чокту» сыздатты.

Келин меймандын Атай экенин ошондо гана тааныды.

«Күйдүм чок» менен курбусунун көз жашынын ортосунда кандайдыр бир ыйык байланыш бар экендигин жүрөгү сөзгөн келиндин көңүлүнө алакат түштү.

Бул коштошуу ыры эле...

* * *

Атай устаты менен жолугушууга шашылды.

Атай менен Абдыраман чоң акынды сурамжылап жүрүшүп, аны райондун прокурору Курман Жумалиевдин үйүнөн табышты. Мейманда Токтогул күрмөчөн, топучан болуп, адатынча төр жакта чукчууп, мандаш урунуп отурган экен.

— Ассаломалейким? — деп жолдо отургандарды тепсей колун жайып, шашыла келе жаткан суусар тебетей жигитти көргөндө ал жер таянбай тура калып, кучагын тосту...

Алар сагынышкан ата менен баладай кучакташты.

Токтогул шакиртине өзүнүн жанынан орун берди. Абдыраман үчүнчү болуп отурду.

Бир топ жылдан бери бет алышып жолугуша албай, сыртынан угушуп жүргөн Токтогул Атайдын баралына келген чымыр денесин, ителгинин чеңгелиндей катуу колуун байкагандан кийин, көңүлү тына түштү. Ырчы менен комузчуда табигый шыктан тышкары балбандык күч, баатырдык кайрат болуу керек. Ошондо гана талбай чуркаган күлкүчө арышын арбыта алат. Токтогул өзү чоң жыйындарда күрөшкө түшпөгөн менен жекече кармаштарда далысы жерге тийген жан эмес. Анын кара күчүн сырдакана кишилер жакшы билүүчү. Сибирдин суугун, ачкалыкты, кабырганы кайыштырган оор түйшүктү, акырында качкандагы жол азабын ансыз көтөрө албайт эле... Мындай эргиген күч, кайнаган кайрат Тойкожо сурнайчыда да болгон. Ал чоң топтун алдына түшүп, ОлуяАтадан баштап Меркиге чейин атчан жүрүп, сурнайын оозунан түшүрбөй тартып барган.

Токтогулдан башкалар жаш комузчунун колдорунун күчүнө баа беришкен жок. Таң атканча чаалыгып койбой тамаша кылып берүү ырчы менен күүчүнүн чыгармаларынын көптүгүнө жана сөзмөрлүгүнө гана байланыштуу деп ойлошсо керек.

Үй ээси чолок мурун, кызылдуу, семиз жигит олчойгон денеси менен ийкемдүү кызмат кыла албаса да, отурган жигиттер менен аялынын жанын жай алдырган жок:

— Чай? Дасторконду жаңырткыла! Куурдак! Бозо... Агынан...

Ардактуу меймандын үстүнө саламчылар кошулуп, үйгө киши жык толду.

Токтогул менен Атай жайланышып отургандан кийин эле сөзгө киришкен, тамаша токтоп, баары кепке кулак түрүшкөн.

— Балам, таластыктар куубаса, Кетмен-Төбөгө келмек эмес экенсиң го...

Чогулгандар күлүп калышты. Токтогул сөз тизмегин башка жакка бурду:

Айдыралы менен жолугушуп жүргөнүң жакшы. Өнөрпоз карыялардын акыркысы ошол Айдакен. Улууларды сыйла, сен да бир көздө карыйсың... Жантакпай дүйнөдөн кайттыбы?

— Ооба.

— Ошо бечара жакшылык көрбөй, КеңКолдун бир бурчунда далдаланып жүрүп өтүп кетти. Ал элди, эл аны билбей калды. Совет чыгып, эл теңдик алганда ал карып, көр оозуна барып калган эле, иши кылып силердин оозуңардан жылуу сөз укканы жакшы болуптур!

Комузчулар чай ичишип, жай аңгемелешип отурганда бери жактагылар арасында шыбыш башталды:

- Комузчулардын камбаркандары баш кошупшан экен, бүгүн тамашага баталы!
- Аңыраңдабай кое тур, буларды чертиштирсең, тамашаны ошондо көрөсүң!

— Мээң бар, таап айттың.

— Андан көрө чертишер бекен? Шыбыр басыла түштү.

— Курманды ортого салалы. Током да, Атай да анын сөзүн сыйлайт.

— Курмандын жаман адаты бар: айтышууну, эрегишип чертишүүнү каалабайт.

Сөздүн акырында, арага райондук мекеменин биринин жетекчиси кара сур жигитти салууга макул болушту.

Адатта эл күлүктү жарышта, жоргону салышта, балбанды күрөштө, баатырды сайышта сынайт. Мындай мөөрөй албетте чоң сын. Бирок акындардын айтышуусун аттын жарышы менен теңештирүүгө болбойт, жаңы замандын шартында айтышуунун мааниси мурдагыдан да өзгөрдү. Мурда ырчылар кармашууда бирибирин кордоп гана тим болбостон, өз тарабын мактап, айтышкан тараптын мыктыларын жана бүткүл уруусун шылдыңдоочу. Айтышуу көп убактарда бирибири менен эрегишкен манаптарга кызмат кылып, уруучулук жикти ого бетер ажыратуучу. Токтогул мындай айтышууга илгертен каршы. Ал акындар бирибиринин абийирин кетирбей, элди жумшак сөз менен күлдүрүшүн каалай турган. Ошону үчүн Эшмамбет экөө сакалдын жайын талашып, элди күлдүрүшкөн...

Ал шакирттерин ынтымактуулукка жана чыгармачылык жактан ыкташууга үндөгөн. Насыатын айтып тим болбостон, Коргол, Калык, Алымкул менен нечен жолу чоң жыйындарда алым сабак ырдашып, айтышуунун жаңы түрлөрүнө каныктырган. Бирок Токтогулдун ушул асыл өрнөгү бүткүл эл түгүл, ырчы менен комузчулар арасында да толук жайылтылган эмес. Бута бирденбир себеп — алардын азырынча уюшпагандыгы жана бытырандылыгы...

Бул үйдө чогулган кишилер да чоң акындын асыл оюн түшүнүшпөй, устаты менен шакиртин кармаштырып коюп, кумардан чыксак деп жүткүнүшүп отурбайбы.

Башкалар сөз баштай албады. Үй ээсинин айтышууну каалабаганын билгендер сөздү чеченсинген кара сур жигитке дайындашкан.

- Токо! Биз сиздин карааныңызды көрүп, шаңкылдаган үнүңүздү угууга кумарбыз. Бир жактан, бу иниңиз да келип калган экен. Тамаша кылып бериңиздер? Айта жүрүүгө жакшы. Бу иним чочубасын, атагы жаман эмес... Күч атасын тааныбайт дейт.

Сөздүн каякка кеткени баарына ачык болду.

Токтогул чокчоной ак сакалын сылап коюп, айтыштырууга дилгир жигитти карады.

- Ата менен баланын күрөшкө түшкөнүн көрдүң беле?
- Жок...
- Имесе, бизди эмне үчүн шыкактадың?
- Жөн эле байкашып көрсүн деп...

Үй ээси мойнуна чейин кызарып, сөзгө аралжы болду:

- Кечириниз, Токо! Булардын минтип айтарын билгеним жок.

Башкалар «айтышса болот эле» дегенсишип, арманда калышты.

Чогулгандардын насаа болгонсушуп, нымтыраганын түшүнгөн Токтогул:

- Бизди күрөштүрбөсөң деле силерди зериктирбөөгө жарайбыз, — деди баарына көз чаптырып. — Кана Атай балам, жоргонду салдырчы!

Атай чапанын чечип таштап, колуна комузун алып, «Тогуз кайрыкты» тарсылдата

баштады. Баары угушту, сынашты, мүүн табууну ойлошту. Күү Токтогул черткендей угулат, кемчилиги каеринде экенин ажырата алышпады.

Комузчу өзүнүн «Саадак кактысын» черте баштады. Бул жаңы күүнү азырынча

чычкандыктар гана билишчү. Алар «жакшы экен» деп коюшкан. Элге жакканы эң жакшы, бирок жаш авторго мындай туюк мактоодон көрө эмнеси жакшы экендигин аныктай турган калыс сөз зарыл эле. Бүгүн ал Токтогулга учурашайын жана ушул күүмдү сынап алай деген үмүт менен мында келген болучу.

«Саадак кактыны» сыноонун кыйын экендиги да ырас. Ал кайрымы аз, кыска күү болгону менен анын тереңдеп күнгүрөнгөн үнү, жаштыктын отундай жалтжалт эткен жалынын жана көңүлгө тугууга мүмкүнчүлүк бербеген кандайдыр бир жаңы ыргагы бар. Муну Токтогул гана баамдады.

Эл ичинде чоң акындар жана чоң комузчулар көп. Күүнүн эмнеси артык, же каеринен өксүй турганын ошолор гана сынайт. Угуучулар көңүлүнө жакканына, же жакпаганына карап, жалпы баа беришет, ошону үчүн эл арасында кадимкидей күү сыноочулар жок. Ал түгүл, чоп чеберлердин бир катары өз мансабын ойлоп, экинчи бир өнөрпоздун чыгармасы жакшы болсо да мактабайт.

«Саадак какты» чертилип бүттү. Баары жымжырт. Токтогул отургандарга бир сыйра көз жүгүртүп чыгып, араларында өздөрүнөн башка комузчу жок экенин байкады. Эл даанышман акын эмнени ойлоп калганын түшүнүшпөй, бирок анын сөзүн кандай болбосун угууну каалай тургансышып, үндөбөй телмирип отура беришти.

«Саадак какты» Токтогулга башка күүлөрдөн өзгөчөлүгү менен жакты. Мындай жаңы ыргакты ал Атайдан мурда бир жолу уккан. Ага «Жаңы камбаркан» деп Жантакпай ат коюп бергени да эсинде эле. «Жаңы камбаркан» жаш комузчунун жаңы колу, келечеги сыяктуу угулган. Ал жалаң ушул күүсү менен даңктанып кала бермек. Эгерде аны улантса, кыргыздын комузунун тарыхына жаңы барактар кошулмалар... «Саадак кактыны» укканда Токтогул жигиттин өнөрү артканын, жолу уланып, чалгыны жетилген шумкарча чабытка чыкканын туйду. Анын жүрөгү толкуп, жаңы күүлөр жаңырып жаткандай кулагы дүңгүрөдү.

Токтогул таттуу кыялдан күч менен бөлүнгөндөй чалкалап түшүп башын көтөрүп, кулагын делбейтип отурган Атайга мудаасын айтты:

— Балам, өз жолуңду тааптырсың. Мындан ары сенден кадигим жок. Ырас, көрө электериң бар, билелектериң бар! Көзүң каныккан сайын өнөрүңдү өркүндөтө бересиң! Ичи буулугуп отурган кишилер Токтогулдун оозунан сөз чыккандан кийин гана демин алышып, жанданып калышты.

Устатынын кээ бир сөзүн түшүнө албаса да, Атай ага чексиз ыраазы болду. Баягы жылы Жантакпай бир күүсүн «Жаңы камбаркан» деп атагандан бери анын чыгармачылыгы кандай жолдо баратканын бир да киши айта алган эмес. «Өз жолуңду тааптырсың» деген сөзү менен Токтогул камбыл атага окшоп, анын багытын белгилеп койду. Атай үчүн мындан артык сыноонун, мактоонун, баанын кереги жок эле.

Токтогулдун кээ бир сөзүн башкалар да түшүнө алышпады.

Ал мындан төрт жыл мурда Фрунзе шаарына чакыртылып барып, Москвадан келген Затеевич деген музыковедге күүлөрүн жаздырганда ал жерден Мураталы, Карамолдо жана башка комузчулар менен жолугушкан, күүлөрүн уккан. Ошол жолугушуудан кийин Токтогул кыргыз күүлөрүн байытып жаткан залкарлар ар кайсы жерде көп экенин билет. Эгерде көлдүктөр менен илгертен эле катнашып жүрсө, өнөрдү бири-биринен үйрөнүшсө, кыргыз күүсү азыркыдан да күчтүү болмок. Эх, заман, илгери эл быт-чыт болуп бөлүнүп бири-бири менен эрегишкен манаптар өнөрпоздорду баш коштурбай жүрүп, күү да түрдүү жол менен кеткен экен... Азыр Токтогул карып калды, эгерде Сибирдин азабы болбосо, балким, дагы нечен жылга муңбас эле... Анын Атайга көрө элегиң көп дегени бекеринен эмес эле.

— Балам, аманчылык болсо Пронзага барарсың. Өнөрпоздор топтолушуптур дейт. Тамашаны ошол жерден көрөсүң. Бирок сенден сурамым ушул жолуңдан айныба. Токтогул көлдүк комузчулар менен таанышкандан кийин Мураталы менен Карамолдонун күүлөрүнүн жакындыгын билген. Аларга салыштырганда Атайдын

күүлөрү Токтогулдукуна жакын эле. Ушул минутада Токтогул өз өмүрү үчүн сыймыктангандай сакалын сылады. Ал алы келишинче элге байлыгын чачты, нечен жаштарды тарбиялады. Өз колу менен өстүргөн акындардын ичинен: Калык менен Алымкулга, комузчулардан Атайга ишеними толук.

Аңгыча меймандардын алдындагы дасторкон жаңыртылды.

— Чайга караңыздар,— деди Курман.

Токтогул бир чыныны түгөтпөй алдына койду, ага күү, ыр керек эле. Аны туурап, бардыгы чай ичүүнү токтотушту.

— Балам! Биздин элде «Күйдүм чок» деген бир ыр бар, аны ар кайсы жерден угуп калам, Таластан да кулагым чалды эле. Ушуну өз оозуңан бир уксам деп жүрчү элем!

— Токтогул боз күрмөсүнүн топчусу чыгарып, чекесинин терин сүртүндү. Көзү китирейип беттеринин чогу албырып турду. Жанаарак Атайлар келгенде сакалмуруту үрпөйүп, бети кубарып, жүдөңкү көрүндү эле: жол жүргөндүктүн таасириби, же чыйрыгып отурабы деп шакирти күмөн санаган. Үй ысып тамаша башталгандан кийин анын иреңи дароо өзгөрүлүп, тердей баштаганынан улам, карыянын ден соолугу таза эместиги сөзилип ТУРДУ Анын иреңин тиктеп турган Атай акындын суроосу боюнча «Күйдүм чокту» баштады...

— Мен уккан ыр ушу беле, башка беле? Анын суроосуна Атай да таңыркады:

— Айтор, менин билгеним ушул.

Токтогул күлүп ийди:

— Башкалардан укканым чоктон алган тамызгы экен, сенден укканым «чоктун» анык өзү. Балам, бул сонун обон экен. Муну ырдоо үчүн өзгөчө үн керек, өзгөчө үндүү болуш үчүн өзгөчө жаралуу керек.

— Баракелде! — Көйнөкчөн болуп желпинип отурган Курман башын ийкеди.— Илгери, «эр кадырын эр билет» дечү экен. Анысын кайдан билдик, бирок өнөрпоздук кадырын өнөрпоз билери анык экен. Биз көңүлүбүзгө жакканын жакшы, жакпаганын жаман деп коебуз, бирок эмне үчүн жагат, эмне үчүн жакпайт, аны аныктай албайбыз.

— Эл кыйын болот, Курман балам! — деди Токтогул анын сөзүн бөлүп.— Бири бирибизди кадырлаган менен бизди эл кадырлабаса, баабыз тыйынга арзыбайт... Мен Атайды жөн эле мактайын деп отурганым жок... Ушундай ырлар элге эң керек...

— Ырас айтасыз! — дешти отургандар.

Эл чоң акындардын ырларын жогору баалашат. Алардын чыгармаларын өз оозунан болбосо да, үйрөнүп алган ырчылардан угушуп отуруп, жаттап да алышат. Ал эми эл ичинде ошондой эле сүйкүмдүү не бир жүрөк козгогон күйгөн, секетбай, арман ырлар, терме, насыяттар бар. Ырдын бул түрүнүн да артыкча мааниси бар, ансыз жаштар жашай албайт жана айыл көркүнө чыкпайт. Атайдын лирикалык ырлары, айрыкча «Күйдүм чок» менен «Ой жеңеси» ошондой канаттуу ырлардан.

Эки өнөрпоздун оозун тиктешип уйкулары келбей отургандардын оюн билгенсип, Курман чөнтөк саатын сууруп чыкты:

— Туугандар! Саат бешке жакындаптыр, эс алышсын, Током сапардан жаңы эле кайтты эле, кыйнай бербейли.

— Бу кишилер өздөрү да эс алышсын! — деди Атай алардан мурда устатын аяса да. Чогулгандар кыйылышып туруп, кош айтышып, жайжайына тарайт. баштады.

Меймандар эшикке чыгышты.

Ай калкылдап батып баратат. Ак мамыкка оронгон жер да, тоо да уйкуда. Кыштак жымжырт. Токтогул ичигин желбегей жамынып, айга моюн созгон бийик тоо жакка көз жиберип, ойго баткансып үнсүз.

Токтогул да көзүндө чалкайган асмандын көркү болгон алтын айга окшоп, ушул зыңгыраган бийик тоону нечен жолу ашып, Кетмен-Төбөсүнө кайрадан жарк этип көрүнө калчу эле. Өмүр өтүп баратат. Кайрат кадимкидей болгону менен карылыктанбы, же оорунун залдарыбы, бойдон кубат кеткенсийт. Мындан ары ушу

аркайган тоонун ээр белдей белесин канча жолу ашарын ким билет. Бул чоң суроо. Бирок ал өткөн өмүрүнө кейибейт, анткени, өзү өтсө да артында тасмадай таасын изи калат. Бул изи — ыры, күүлөрү жана балапандай бапестеген шакирттери. Фрунзеге барганыка, эл өкмөтүн көрүп, бир катар күүлөрүн нотага алдырып, кагаз бетине калтырганына чоң каниет кылат. Фрунзе! Фрунзе! Чабылыпчачылып жүрүп, азаттыктын таңында баш кошкон элдин борбору. Кыргыздын баш кошконун, кадыресе эл болгонун жана өсүүгө кулач жайганын ал Фрунзеге барганда жакшы түшүнгөн. Ошону үчүнбү, айтор камыш менен жабылган кара кирпич там үйлөрдөн турган каланы сүйдү да калды. Жылдар өтөр, Фрунзе көз мелжиген бийик үйлүү чоң шаар болуп, эл заманынын сайрашында дуулар. Мен аны көрөмбү, жокпу, бирок тиги Атай баламдын көрөрү шексиз деп ойлойт, карт акын. Балким, ал Фрунзенин өзүнө барып жашаар, баш кошушуп жаткан ырчы, комузчулардын катарында болор. Токтогул ичигин кымтыланып, Атайга бурулду.

— Сен Пронзада болдуң беле?

— Жок. Кичинекей калаа дешет го, ыраспы?

— Ким айтат? — Ал кыжырлана жооп кайтарды. — Кичине, чоң деген эмне?

Кичине болсо, бүткүл Кыргызстандагы элдин борбору болобу, биздин көзгө басарлык сыймыгыбызга ушундайча кароого жарайбы, жолуң болгур!

Фрунзе шаары жөнүндө Атай көбүнчө соодагерлерден угуучу. Уккан кебине маани бербей, оозуна келгенин калжыраганы үчүн устатынын алдында уяттуу болду. Сөзүн оңдоого да чамасы келбеди.

Бирок Токтогулдун Фрунзе шаары жөнүндөгү сөзү өмүрүндө унутулбай тургансып жүрөгүнө тамгаланды. Фрунзе жөнүндө ошондон кийин гана терең ойлоно турган болду.

Кайран киши жаш калааны бир эле көргөндө ушунчалык таасирленген экен. Эгерде колхоздор чыңдалып, өнөр жайлар өсүп, маданият гүлдөп турган көздө туш келсе кантмек эле!

Тегерек ай тоого жарымына чейин жашырынып калса да, дүйнөнү кыйбагансып, кылчактап, акыркы жарыгып балбылдатып кош айтышууда. Токтогул артына чукул бурулду:

— Кана балам, үйгө кирели!

САГЫНГАН АЙЫЛ

Баягы Көк-Кашат өзүнүн мекени, Кетмен-Төбөгө жөнөөрдө эгин талаасына айланган берекелүү жери элине кайрылып келген уулуна бир башкача, улам өзгөрүлүп бараткан замандын белгисиндей жаңы жана шаңдуу учурады. Мүмкүн сагынган айлы кусадар болгон кишиге ошондой көрүнүп жаткандыр. Атай күн сайын бош убактысында кашаттын кырына чыгып, туулган жерине көз чаптырып, Абдыракман жылкы жуушаткан талааны, Ак Зыйнаттын көз жашы тамчылап, Седеп баскан жерлерди көз алдына элестетет. Бирок ошол көкөйдү кескен унутулгус элес бытчыт болуп, ырааттуу узун кыштак салынган Көк-Кашат көз астына тартылат. Үчтөрт үйдөн куралган, ак коргондуу Кожокенин айлы жок, Тыныбектин жайытынан из да калбаган. Ойдо, тоодо бытырапды жашаган ондогон майда айылдар баш кошуп, «баланчанын», «түкүнчөнүн айлы» деген наам жоголуп, Көк-Кашат өзүнчө бир колхоз.

Башка жакта жүрүп, өзү сүйгөн жана өмүрү менен ажырагыс айлынын өзгөргөнүн биринчи жолу көргөн Атай алгачкы күндөрдө өз көзүнө ишене албады. Айылдар бир көздө бирикмек түгүл, жаатташып, бирибири менен чабышып, иттер да башка жактын кишилерин жолотушчу эмес. Эми баягыдай жаат талашып, чуу көтөрүшкөндөр жок, көчөгө үйрөнүшкөн иттер да ары-бери өткөн кишилерге үрүп чыгышпайт.

Бул көрүнүш Атай үчүн чоң жаңылык эле.

Бирок анын толкундаган көңүлүн айнытып, көзүнө өөн учураган нерсе да болбой

койгон жок. Ушунча кишилердин ичинен бөлүнүп, көчөгө түшпөй, эски журтунда жалгыз үй калган Султаналы тынчын алды. Эски журтунда калган экинчи үй — Тыныбектин жесирлерине таңгалган жок, там салууга алардын чамалары Жок чыгар. «Атама эмне болду? Ушунчалык карып болуп калдыбы» деп да ойлоду. Бир күнү үйдө ээндетип атасынан көчөгө эмне үчүн түшпөгөнүн сурады. «Чогурашып жашоо орус менен өзбекке жарашат, кыргыз өпкөсү кысылбай кыргызча эле жашаганы жакшы» — деп туюк жооп кайтарды абышка. Атасынын бул сөзү аны көпкө ойлонтту.

Атай бүгүн да эртең менен кашаттын кырында колун да комузу жок, ушу жөнүндө ойлонуп турду (комуз болсо, кишилер жанына жыйылып калышат). Ойлонбо турган жорукпу? Өз учурунда ушул аймактагы кишилердин эң байы Тыныбек болсо, дүнүйө жана мансап күтпөгөнүнө карабастан, баарынын тыңы жана кадырлуусу болуп жүргөн Султаналы азыр өз катарынан калып, өзүмчүлүгү жана өз башынын камын ойлошу анын түбүнө жеткен өңдөндү. Болбосо, андан картандар, андан жармачтар деле эл менен. Жадаганда Субан бечара да күйөө баласы Мамыр менен бир түтүн болуп, кыштакка там салып алышкан.

Султаналы өзү эски ордунда калганы менен, иниси Тууганбайды көчөгө кошконуна караганда замандын агымы каякка оогонун боолголоп, анын эл менен жашашына кыянаттык кылбаган. Өзү эмне үчүн эл арасына кошулбайт? Эски конушунда таштап кете албай тургандай эмне бар? Кырчада турган Атай атабабасынын конушунан көзгө урунарлык, көңүлгө толорлук, эч нерсени таба албады. Көзүнө ысык учураган — жалгыз гана бака терек — бейкут балалыктын, азаптуу махаббаттын жана түйшүктүү чыгармачылыктын күбөсү. Мүмкүн атасынын да ушу бака терекке, эски короого, бабалары басып өткөн топуракка байланган ыйык жана кыйбас эскерүүлөрү бардыр. Султаналы башта кандай болсо, ошондой көрүнсө да анын комузга жана уулуна болгон мамилесинде кандайдыр бир өзгөрүү байкалат. Мурда ырды, күүнү анча каалабаган киши бир айга жакын убактан бери Субанга кошулуп, Атайдын үйүнөн кетпейт. Учурашууга келишкен кишилер менен кошо мейман болушуп, бир нече жолу кайталанган күүлөр менен сөздөрдү угуудан тажабайт.

Эл биринен бири угуп, Атайдын ыр менен күүсүнөн башка да, Кетмен-Төбөгө баратканда жолдо көргөндөрүн, Седепке жолугушун, бозодогу тамашаны, Чыйрымбайдын келини менен айтышууну, Кестикбайдын жоруктарын жана Токтогул менен жолуккандарын кайракайра сурашат. Атай улам жаңы келген кишилерге ушуларды кайра башынан түшүп айта берүүдөн өзү жадады.

Султаналы карып, мурункудай тирчилик кыла албагандыктан, күү менен аңгемени анчейин эрмек көрүп, убакытты өткөрүп жүргөн жок. Күүдөн жана айтылган кептөн улам уулунун кандайча чоң комузчу болгонун, бөтөн элде кантип жашаганын баамдайт. Көп аңгеменин ичинен айрыкча Кестикбайдын жоруктары көп ойлонот.

Кестикбай жана анын атасы

Жоробайдын кесепетинен

Абдыракман кырчынында кыйылды, Субан жинди боло жаздады, Седеп менен Атайдын жаш өмүрү өксүдү, Султаналы өзү канча жылы азапка түшүп, уулу менен араздашты. Анысы аз келгенсип, Кестикбай Кетмен-Төбөдөн да Атайга караниеттигин уланткан. «Бу жүзү кара бизге каршыга тургандай эмне жамандыгыбызды көрдү?» — деп, абышка тагдырдын опосуздугу жөнүндө ойлойт жана өзү канчалык акылдуу болсо да, башка түшкөн кырсыктын себебин табууга жарабай, уулу турмуштун түйшүктүү сырын чечүүгө жана күрөшүүгө жөндөмдүү чыкканына таң калат. Ошону үчүн ал уулуна үйрүлүп түшүп, аны көбүрөөк жана тереңирээк түшүнгүсү келет.

Бир айга жакын убакыттан бери Көк-Кашат гана эмес, жакын айылдардан бери сүйгөн комузчусу менен учурашпаган киши калган жок. А түгүл, Таластын баш-аягындагы жолдоштору, жакындары жана ышкыбоздордон бери келишип, жүз көрүшүп, амандашты. Келгендерди күтүүгө жана сыйлоого айылдагы жигиттер жана келиндер

бүт жардамдашты. Эгерде саламдашууга келгендер союшун жана башка сыйларын ала келишпеген болсо, Атай түгүл, атасы жана жакын туугандары келгендерди күтүү менен жакырланып бүтмөк. Тууган элин өлгүчө сагынган комузчу алардан сыйын да, өнөрүн да аяган жок.

Мына азыр дөңчөдө туруп, ал «мага учурашпаган ким калды экен?» — деп ойлоду. Тыныбектин жесирлери менен Чырымдан башка эч кимди эсине түшүрө албады. Байдын жесирлери да, Чырым да беттери күйүп, ага саламдашууга батына албай жүрүшкөн.

Байдын жесирлеринин келген-келбегени көңүлгө алчу нерсе эмес. Чырымдын тартынчыктаганы бекеринен эмес өңдөнөт. Эгерде ал Атай өзүнүн жана Маматтын айыпка эмне үчүн жыгылганын жаңы түшүнгөн учурда көзүксө, Чырымдын күнөөсүн кечирбөөчүдөй ачуулуу эле. Барабара ал Чырымды унуткан. Айылга кайтарда «Эми мени менен кантип жүз көрүшөр экен» — деген суроо менен гана эстеген. Эгерде Чырым алгачкы күндөрдө көптүн шары менен аралаша келип, саламдашса, сагындырган көп туугандын ичинде анын кыянатчылыгы бастырылып калат эле. Ал кечиккен сайын жүзү каралыгы эске түшүп, шекти ырбатып баратты.

Атай кашаттын кырынан түшүп келгенде, Султаналы менен Субан аны үйүндө күтүп отурушкан эле.

— Ассаломалейким! — Атай кепке тойбогон эки абышканы көргөндө эриксизден күлдү.

— Ээ, балам, бизге таң калба! — кыраакы атасы анын күлүшүнүн себебин байкап, каадасынча олуттуу сүйлөдү. — Сени менен сүйлөшө турган сөз көп.

— Ооба, десең, — Субан аны коштоп кетти, — опур-топур менен кенен сүйлөшө албадык.

Суроонорго жооп берүүгө даярмын дегенсип, Атай алардын төмөн жагына келип отурду. Сөздү Султаналы баштады:

— Налам, сен Кетмен-Төбөдөн башка жакты араладыңбы?

— Ооба, Аксыда, Ош тарабында болдум. Алайга жеткенем жок.

— Ийи, аяктагы туугандар кандай экен? Жеңижок, Ниязалы менен жолуктуңбу?

Түндүк ачык. Меймандан жаңы гана арылган боз үйдүн ичи шыпырылып, тазаланган. Акшайым бүгүш гана колу бошоп, айыл-ападагылардын үй-жайын, үй-бүлөсүн көрүү үчүн кызын ээрчитип, айылдап кетишкен. Абышкалар эркин аңгемелешүүт үчүн ылайыктуу учурду тандашкан экен.

Атай аларга түштүктө деле ушул жердегидей колхоз, совхоз уюшулуп, айылдар кыштакташып атканын айтып берди.

— Түштүктөгү туугандардын турмушунун бир өзгөчөлүгү — капкачан эле отурукташканы. Баарынын тамташы, жемиш багы бар. Мен Аксы тарабында, Ош шаарында болдум. Сиздер сураган кишилер менен да учураштым.

Абышкалар жомокко ынтаалуу жаш балдардан бетер кепке кунт коюп, былк этпей отурушту. Анын түштүктө болгонун кулактары чалган, бирок кай жерин көрүп, ким менен учурашканын угушкан эмес. Жеңижок менен Ниязалы жөнүндө билүү аларга баарынан кызык эле.

— Жеңижок атабыз картайып калган экен.

— Кайран киши! — деп Субан күрсүнүп койду.

— Бир жолдошум экөөбүз үйүнө капысынан кирдик. Аялы бир жакка кетсе керек, капшытында жайлуу салынган төшөктүн үстүндө комузун кыңгыратып отурган экен. Салам айтсак, алик алып, төр жакты көрсөттү. Биз туруп калдык. Аңгыча жанымдагы жолдошум «бу келген жигит — Атай, Таластан» дегенде, ал комузун жерге таштап, жер таянып тура калып, мага кучагын жайды... Экөөбүз көпкө кучакташып учураштык...

Эки күнү жылдырбай үйүнөн конок кылды. Таластын эли, акындары, комузчулары

жөнүндө сурады. Көбүнчө эски ырчыларды билет экен. Эсенаман менен Чондунун өлгөнүн угуптур. Эки кишинин тагдырына айрыкча кайгырды: бири Жантакбай таятам, экинчиси Эсенамандын кызы Ырыскүл. Жантакбайдын шору — кыйын шартка туш болуп, өнөрү элге билинбей калышы, Ырыскүлдүн шору — эркек болуп туулбаганы — деди.

— Туура айтат! — Демейде чыдамкай Султаналы да сөзгө аралжы боло калды. — Илгери айтыш убагында Жеңижокту Ырыскүл кадимкидей шаштырган эмеспи.

— Ошондон кийин Жеңижок Таласка келбептир. «Эми картайдым, туулган жеримди балким кайталап көрбөсмүн» дейт. Кайран киши эки жолку келишинде тең Таластын этек жагынан кайтып кетиптир. Биздин элди бүт аралап да көрбөптүр. Эми сөзгө Субан аралжы болду:

— Өзүбүздүн элге эмне үчүн кайтпайсың деп сурабайсыңбы?

— Сураганым жок. — Атай көңүлсүз жооп берди. — Бармактайында, элдин кадырын биле электе Аксыга качып, ал жерден Ата-эне, жайлуу конуш тапкан Жеңижок түгүл, кечээ жигит курагында Кетмен-Төбөгө качкан Эшмамбет тууганыбыз келбей койгондон кийин, анын эмнесин сурайм.

— Баса, Эшмамбет эмне үчүн келбей калганын билдиңби?

— Эшмамбет 1926-жылы дүйнөдөн кайткан экен. Билгендерден көп нерселерди уктум. Ал киши Таласка бир эмес, эки жолу көчүп келмей болгон экен. Биринчисинде кайнатасынын көңүлүн кыя албай, экинчисинде аялынын көңүлүн кыя албай, ошо бойдон калыптыр...

Абышкалар Жеңижок менен Эшмамбеттин туяксыз экенин угушканда кайгырышты.

Анан сөз Жеңижок жөнүндө болду:

— Турмушу кандай экен? Ал жердеги туугандар каралашат бекен?

— Ал жагынан өөн жок. Аялы айтылуу Көксулууну тилеп алгандай эле бар экен! Карыса да сыны бузулбайт... Жеңижок бойдок көзүндө Көксулуу байдын келини экен. «Көксулууга үйлөнсөм, башка арманым болбос эле» деп кудайдан тилейт. Акынды кадырлашкан билермандар акыры Көксулуунун башын ачып, ага алып беришет. Кийин карыган көздө кайран киши ошондо кудайдан баланы кошо тилебегенине арман кылат, — дешти абышкалар.

— Ой, куу баланын зары ай!

Атай ойго түшкөн чалдардын көңүлүн алагды кылбайын дегенсип, сөзүн токтотуп, аларды тиктеп отурду. Бироокумда Султаналы сөзгө келгенде гана Субан селт этип башын көтөрдү.

— Сенин өзүң жөнүндө бирдеме айттыбы?

— «Таластан качканың жакшы болуптур — деп каткырып күлдү. Мен кайра элге кайта турганымды айтсам, «тилегиңе жет!» — деп ак батасын берди. — Эшмамбет экөөбүздүн заманыбыз башка болучу. Сенин заманың башка. Элден ажыраба».

— Айтканын карачы! — Субан жакасын карманды. — Канча айткан менен чоң киши да.

— Сага ырдап бердиби? Деги кандай ырчы экен? — Султаналы өзүн кызыктырган суроолорду уланта берди.

— Ырдаган жок. Анын чоң акын экенин ансыз деле эл билет. Жалаң өз башынан өткөндөрүн жана кайсы акындар менен беттешкенин эки күнү айтып түгөтө албады. Кээде гана мага черттирип, күүлөрүмдү укту.

Султаналы дагы да анын сөзүн бүтүрбөй:

— Жактырдыбы?

— Жактырганын же жактырбаганын билбейм. Токтогулдай чертет экенсиң, — деди.

— Оо, мындан чоң баа болобу?!

— Сынына толгон экенсиң, — дешип, абышкалар ошондо гана ыраазылыгын

билдиришти.

Алар мандаш урунуп, шымаланып отурган жигитке көз жүгүртүштү. Эки-үч гана жыл мурда көздөрүнө токтоло элек, шок баладай көрүнгөн неме азыр денеси чымыр, булчуңдары чың, сымбаттуу жигит, чынында эле чоң комузчу болгонун баамдашты. Мындай колу ачык, март кишилер дүйнө курай алчу эмес эле, ал Кетмен-Төбөдөн шандуу келди. Аялы, кызы — үчөөнүн мингени үч ат. Өзүнүн алдындагы жоргону досу Абдыраман мингизиптир. Бир атты атасына берди, Субанга чапан, энеси Аккызга бир сыйра кийим...

— Жеңижок айткандай. Таластан качып, эл аралаганың жакшы болуптур! — деди атасы акырында. Субан менен Атай күлүп жиберешти.

Атай эми чоң комузчу Ниязалы жөнүндө айта баштаганда иттин үргөнү сөздү бузду. Дагы кайдагы сандалган неме, же сыйлуу конок келдиби дешкенсип, абышкалар эшикке кулак түрүштү.

Кимдир бирөө атын мамыга байлап, үйдү көздөй келатышына караганда айылдаштардын бирине окшоду.

Эгер сырттан келген киши болсо, «үйдө ким бар?» деп, ат үстүнөн үн салмак. Үй ээси эшикке чыгып, атын алмак.

Боз үйдүн эшиги ачылды. Кирип келген киши Чырым эле. Эч ким ордунан козголбоду. Ал бир аз апкарып, Атайдын бет алдына келип, чөгөлөп отура калып, колдорун боорунан алып, салам айтып жобурай баштады:

— Атаке! Асыл курбум! Аман-эсен келдиңби! Келимкетимин сээлдесин — деп, көптөн бери үстүңө келалбай, бетим күйүп, араң эле чыдап жүрөм. Менден өткөн айыпты арбак, кудай үчүн, курбулугубуз үчүн кечип кой? Сага атым тартуу, башым тартуу.

Андан мынчалык пастыкты жана жалбарууну күтпөгөн Атай эмне айтарын билбей калды. Эки абышка да арбак, кудай деген сөз үчүн ийгишти.

— Балам! — Султаналы сөзгө катышты. — Бул иттин күнөөсүн кечип кой?

— Оо, оозуңан айланайын, Султаке! — Чырым ага да жалына баштады — Абышкалар айлыбыздын берекеси... Силердей кутмандуу кишилер турганда биз бактылуубуз.

Атай андан төзирээк кутулгусу келип:

— Мен кечтим. Бирок Маматтын канын кантесиң? Чырымдын бети чырма этпеди:

— Менин күнөөмдү кудай таалам өзү кечээр? Кантейин, Маматтын андай болорун билгеним жок.

— Сага даба жок экен! — деди Субан. Чырым анын сөзүн укпамыш болуп, Атайга жобурай берди:

— Мен ыраазымын, курбум! Сага бүткүл эл ыраазы. Сен биздин сыймыгыбызсың!

— Анын мактоосуна көңүл бурган киши жок, ичтен тынып отурушкандыктан, Чырымда кош айтышып, кетүүдөн башка арга калбады. Аны менен эч ким кош айтышпады. Узаткан да жок.

Чырымдын келиши менен өткөндөгү каргашалуу окуя эске түшүп, кыжырлана түшкөн кишилердин көңүлү эч нерсеге келбей кыйлага үнсүз отурушту. Акырында гана Султаналы ачуулуу күрпүлдөдү:

— Кесирлүү иттин кайданжайдан жетип келипши көрчү!..

Эшикке чыгып бараткан Атайды ээрчий карап, Субан кийизге жамбаштап, чыканагын жаздана жатты.

Абышкалар ар кимиси өз кыялы менен алышып, кыйла убакытты өткөрүштү. Бирок эшикке чыккан киши эмне үчүндүр кечикти. Сыртка кулак түрүшөт, кишинин дабышы угулбаган соң, абышкалар да ээси жок үйдү кайтарып отурууну эп көрүшпөдү.

Атай үйдүн айланасынан, кашаттын кырынан да көрүнбөдү. Тетеги саз жакка,

Тыныбектин үйүн көздөй бараткан жалгыз караанды көзү чалып, Султаналы адегенде жүрөгү шуу этип барып, келмесин айтып, сабырлакды. Баягы жылы Тыныбектин жигиттеринен таяк жегенден бери байдын үнү суук көрүнүп калган. Тыныбек өлгөндө гана мүрзөсүнө кишилер менен кошо барып, топурак салып, бирок башка ырымжырымына катышпай, өз үйүнө бурулган. Андан бери да жесирлердин кандайча жашаганын билмек түгүл, аларды көрүүгө дити барчу эмес.

Атай башка үйлөр табылбагансып, жесирлердикине баратышы суроо артынан суроолорго такады. Киши бир унутулбас жана кыйбас курбусун сагынганда, анын басып жүргөн жерлери, жашаган жайы, соңунда калган буюму, айтор анын атына байланыштуу нерсенин баары сонун эмеспи. Кургуру эсине түшүп, токтоно албагандыр... Же болбосо, Кетмен-Төбөдөн кайтарда Седеп энелерине салам айтып, дайындаган жумуштары бардыр. Баса, эмне жумуш дайындады экен?

Тыныбектин жесирлери Атайга учурашууга келишпесе да, анын кабарын, айткан кебин каттагандардан угушкан. «Седепти өзүңөр качырган турбайсыңарбы?» деп, бул окуяны биринчи жолу абысындары аларды сыр катышкандыгы, арамзальгы үчүн жемелешкен. Бирок Маматты карышкыр жегенин эч ким угуза алышпаган. «Маматтын каякка качканын билбейбиз» — деп, элге сөз таратышкан жесирлер «балабыздын кабарын билет бекен» деп суроого батынышпады. Ушунча жылдан бери дайынсыз кеткен Маматтан, албетте кооптуу эле.

Атайды күтпөгөн жесирлер карбаласташты. Бир убакта жаш комузчуга кара санашканы, андан сыр жашырганы, эми тетирисинче, өздөрүнө табышмак болгон маанилүү керселерди ушу таңгаларлык комузчу жигиттин билиши жүрөктөрүнүн үшүн алды.

— Саламатсыздарбы!

Кемпирлер баш ийкешип, төргө өт дегендей белги беришти. Өздөрү дале орундарынан козголбой шалдайып отурушту.

Атай жупуну боз үйгө көз чаптырды. Тыныбектин тирүүсүндөгү баалуу буюмдардын бири жок. Дагы болсо, эскирсе да, боз үйдүн эмеректери мыкты усталардын колунан чыгып, кооздугун жана сапатын жоготпогондугу айгинеленип турат. Жесирлер өздөрү да жүдөшүп, карылыкка алдыра баштаса да, баягы көнүмүшүн таштабай, дале текебердүү, кесирлүү сыяктанат.

Бул үй азыр таптакыр башкача. Седептин изи да калбагансыйт. Баягы чийдин башына кыстарылган темир комуз да жок.

— Кандай, аман-эсенсиңерби? Мен силерге учурашайын деп келдим.

— Шүгүрчүлүк! — Акырында Бурулчадан үн чыкты. — Өзүңөр аман-эсен келдиңерби?

— Аман-эсен.

— Баягы темир комуз кана? — деди Атай кайрадан керегенин башын тиктеп.

— Кайсы комуз, ботом? — Бурулча чоочуп кетти.

— Седептин комузучу? Ал кеткендин эртеси тетигинде РГЛИНИП турбайт беле?!

— О, кокуй, комуз түгүл, өзүбүздүн дайыныбызды таппай калдык.

Ушуну менен сөз дагы үзүлдү.

Кызы менен уулунун кабарын өздөрү биринчи болуп сурап бекен деп, комузчу бир азга күттү. Бирок аялдардан суроо чыкпады. Бурулча суз, эч нерсени күтпөгөндөй сабырлуу. Манат байбиче гана бир нерседен кооптуудай жалжал тиктейт.

— Эмесе, байбичелер, көргөнбилгенимди айтып берейин.

Кемпирлер солк этишти. Экөө тең алактап калышты.

— Седеп аман-эсен... Кестикбайдын колунда. Бешалты баласы бар. Күйөө балаңар бир кесеп экен, кызыңарды эч жакка жылдырбайт. Кимдин кызы, кайдан келгенин ушул убакка чейин элден жашырат. Атын да өзгөртүп, Кумар коюп алыптыр. — «Кызын мен сөз салганда бербей, өздөрүнүн башына иш түшкөндө гана мага макул

болушту» — деп, силерди да жек көрөт экен. Кыскасы, Седепти жашыруу жагынан силерден да ашып түшүптүр.

Седептин кайда жана кимде экенин жесирлер өздөрү да билишчү, бирок кандай немеге туш болгонун уккан эмес. Тыныбек өлүп, Зоотбек айдалып, Маматтын дайыны жоголгондон кийин, жашырын сырдуу кыздын жайын билип келчү эч ким жок эле.

— Маматты да Кетмен-Төбөгө качырган турбайсыңарбы!

Мамат деген сөз угулганда кемпирлердин көздөрү алайып, жакын жылып отурушту.

— Аны да бизден жашырдыңар эле.

— Кагылайын, башка сөзүңдү кое туруп, Маматымды айтчы? — деди Бурулча ыйламсырап.

— Эмнесин айтам...

— Деги аман-эсенби? г

— Жолдо баратып, Седептин алтын сөйкөсүнүн бирин окусунан таптым...

— Катыгүн! Эмне дейт? Шорубуз куруган го. — Бурулча бакырып ийди. Мамат байбиченин иреңи күлгө; айланды. — Жүрөгүм элелелеп. Бир шумдук болгон го.г

— Сабыр кылгыла. — Атай унчукпай калды. Бурулча көздөрүнүн жашын аарчып, апан кепке кулак салды.

— Сөйкөнүн түгөйүн таба албадым.

— Бирөө эле болчу. Айта бер? — деди Бурулча.

— Эмне үчүн бирөө эле?

— Анын эмнесин сурайсың! Болору болгон экен, сөзүңдү бултактатпай, көргөнүңдү көргөндөй, билгениңди билгендей айта бер.

— Ооба, ошентейин — деп келдим. Эгер мен да силерге окшоп билгенимди жашырсам, Маматтын жөн жайы ошо бойдон дарексиз калмак. — Атай чөнтөгүнөн бет аарчысын алып, майланышкан чекесин сүртүнүп, Маматтын карышкырларга жем болгонун айтып берди.

Кебетеси кеткен кемпирлер ыйлабай отуруп угушту.

— Мен анын кызыл тебетайынан жана Седептин сөйкөсүнөн улам тааныдым...

Сөөгүн ташка корумдап койдум.

Баятан бери сөзгө аралашпай кооптонуп отурган байбиче ыйламсыраган үнү менен:

— Куран окудунбу?

— Окудум.

— Ыракмат! Адамкерчилик кылыпсың. Бизге теңелип акмакчылык кылбапсың. — Байбиче кайраттанып, сөзүнүн аягы шыдыр чыкты. — Ошо сөйкөнү берчи? Седептин көзүңдөй көрүп, сактап жүрөлү.

— Сөйкө Седепте.

— Сен ага жолуктуңбу? — деди байбиче ишенбегендей.

— Ооба Седептин акылы менен... Күйөөсү билген жок.

— Ошонусу жакшы болуптур. Ал сени муздап коймок!

— Эмне үчүн? Мен анын атасын өлтүрдүмбү?

— Ал сенин ким экениңди Седепти алып жөнөрдө билип калган... Кызым «өлсөм — өлөм, бирок Кестикбайга барбайм» деп катуу бүлүк салбадыбы? Кестикбай кемирен каскыр, бир шум экен «анан кимге барасың?» — деп сурап калганы. Кызым тартынган жок, «Атайга» дегени. Тапыртупур жигиттер жабылышып, оозун таңып атка өңөртүштү. Ошондо сөйкөсүнүн бири түшүп калыптыр...

Атай Кестикбайдын ага эмне үчүн кадала каршыкканын, Седепти эмне үчүн Таласка каттатпай, эки жакка чыгарбай кайтарууга алганын ошондо түшүндү.

Каадасын бузбай кайраттуу, сабырлуу көрүнүшкөн кемпирлер Атай кетер менен баласын жоктоп бакырышты...

* * *

Атай айылга токтобой турган болду: бир күндөрү өрөөндүн башында болсо, кай бир

күндөрү өрөөндүн аягында. Өзүнүн айылдаштары менен али кенен отуруп, тамашасын толук көрсөтө элек. Тамашаны толук көрүп, моокун кандырууга делбеленгендер көп. Анын күүлөрүн тыңшап, аңгемелеринин бир катарын уккан Султаналы ток пейил, калган сөздү ыңгайы келгенде сүйлөшөт да. «Балага өмүр берсин, мага ыйман берсин» — деп, кадырлуу аксакал болгонуна ыраазы.

Ошентип жүргөндө «Фрунзеден артисттер келишиптир. Алар Таластын этегинде экен. Атайды кошуп алышыптыр. Ал да артисттер менен Фрунзеге кетет экен» деген кабар Султаналынын жай алган жүрөгүн кайрадан коболоңго салды. Ушу турган Кетмен-Төбөдөн үч жылдын жүзүндө араң келсе, Фрунзеден качан кайтарын ким билет? Уулу Кетмен-Төбөгө барып келүүнүн ортосунда абышканын башынан көп нерсе өттү, турмуш билбегенди билгизди. Өзүн мыкты кишилердин бири — деп эсептеген Султаналы замандын бай, манаптар үчүн гана эмес, өзү сыяктуу камбыл, керт башынын жансактоосуна тың кишилер үчүн да кыйгач келгенин, азыр ушундай татаал мөзгилде өзүнө жол табууга карылыгы мүмкүндүк бербесин сөзгөн эле. Атай болсо, анын күткөнүнөн тышкары жеткилең комузчу, көптүн камын ойлогон эл кишилеринин бири болуп өсүп баратканын байкады. Элдин кадырына ээ болуп, өнөрүн арбытып алган киши кор болбойт. Уулун ушу абалга жетпейт го деп шектенип, бир көздө аны мансапка үйрөтүүгө аракеттенген болучу.

Атайдай баласынын шарапаты менен абышка мурункусунан да кадырлуу карыя болуп, калган өмүрүн үзүрлүү жана бейкут өткөрмөкчү.

Бул кабар Султаналыга жаккан жок. «Атайды Фрунзеге театрда чакыртыптыр» — деген имиш жана ал жакка барууга баланын көңүлдүү экенин ал эбак уккан. Бирок Атай өзү сөз чыгарбагандан кийин ал да унчуккан эмес. Эгерде кеп козголсо: «Балам, ушул абийриң да жаман эмес, эми мен картайган көздө каякка сандаласың» — деп айтып көрмөк. Балким, карыган Ата-энесинин жайын ойлосо, Атай алыска кетпес, эгерде өз билгенин кылса, айла барбы?!

Султаналы бул оюн аткара албады. Артисттердин келиши чув^улунан болуп, баланын жүрөгү эзленип калды. «Эми сөзүмдүн таасири болбос» — деп болжоду.

— Кимдер келишиптир? — дешип бирибиринен эле сурашкан кишилер.

Султаналы кимге таарынтанын өзү да билбей, үйүнө кирип, тескери карап жатып алды...

Чоң шашкеде айылда кыбыр эткен киши калбагану баары чоң саздагы тамашага жөнөшкөн. Жадегенде Аккыз да келиндери менен кошулуп кеткен. Карыя жалгыз жатып, өзүнчө ойго келет:

— Кокус, Атай артисттерге кошулам десе, мен токтото аламбы. Эмне деп айтам?

Артист дегеы жакшы же жаман экенин, алардын кандай эл экенин билбей жулкунганым кудайга жакпас. Андан көрө мен да барып, эң мурун артист кандай болорун билейин... Баланын барар, коерун анан ойлонушарбыз...

Султаналы ушул ой менен аттанып, чогулган элдин жанына келди. Саздын чөбү чабылып, жыйналып, жайыт ачык болуп калган убагы экен. Кишилер аттарын тушап кое беришиптир.

Четте отурган жигиттер аксакалдын атын алып, алды жакка жетеледи.

— Балам, келген артисттерин кимдер экен?

— Калык, Осмонкул, Мураталы, Адамкалый, Шаршен...

— Өңчөй ноендору келишкен турбайбы. Мага мурда эмне айтып койбодуңар?

— Мен кайдан билем, жарыктык? — Жигит элди аралап барып, аны алды жакка отургузду.

Ак калпакчан, коюу кара муруттуу, быртыйган Осмонкул ырчы элдин бет маңдайында отургучка бутун айкалыштыра отуруп, саламдашуу ырын аткарып жаткан экен. Эл жымжырт угуп отурушат. Өңчөй жаш балдар эң алдыда: анын артында үкүлөрүн сеңселткен кундуз тебетейчен кыздар жана түрлүү жоолук салынып, кызыл-тазыл

кийинген келиндер, өңчөй өспүрүмдөр чөк түшүп, кайсы бири тикесинен тик жарданып турат. Аларды атчандар менен төө мингендер курчап алышкан. Аксакал, көксакалдар бир тарапта.

Осмонкул Талас жерин, жаңы турмушту куруп жатышкан эмгекчилерди мактап, ырдай баштады. Илгерки ырчыларды туураса, сөздү эң мурун райком менен райаткомдун жетекчилерин мактоодон баштар эле. Ал анткен жок, бирок ырынан такалбай даамдуу сөздөрдү куюлуштуруп айдата берди. Үнү коңур жана ачык. Султаналы анын ырына да, өзүнө да ыраазы болуп отурду.

Ыр бүтөөр менен кол чабылды. Осмонкул ордунан туруп, урматтаган элге ызаат менен жүгүнүп коюп, боз уйгө кирип кетти. Султаналы да кол чапты.

Боз үйдүн ары жагынан чыга калган кайкы мурун кара киши таноолорун эдирейтип, эки жагын каранып, анан унчукту. Ал Калык эле.

— Эмки номурда Мураталы Күрөңкеев өзүнүн кыл кыягы менен «Кер өзөн» деген күүсүн аткарып берет — деди да, көзүн ымдап койгондо колдор дүркүрөдү.

— Ой, тобо! Кадимки өзүбүздүн Мураталыбыз го! — Султаналы жанындагы Райымбекке шыбырады. — Күрөңкөйүп деп жатпайбы! Айтсаң, айланайын, ошобу же башкабы?

— Ошонун дал өзү.

— Бу Кеңеш өкүматы болбосо, сарыбагыштын манаптары Мутакемди бизге жиберет беле? Билип койгун, балам. Мутакем экөөбүзгө тууган — саруу. Атасы Таластан көчүп барып, Мураталы ошо жактан туулган...

Райымбек ага жооп берүүгө үлгүргөнчө тебетейин бир жагына кыйшайта кийип, кыягын бооруна сүйөп кармаган көк сакалдуу, кырдач мурун кызыл жүздүү адам кара күрмөсүнүн сыртынан курчанган курундагы кисесин салбыратып, бир жагына ыктап жаймажай басып чыга келгенде колдор кайрадан чабылды. Мураталы күүсүн баштай электе элге башын ийип саламдашып, анан отурду да, кыягын киндигине такай кармап, сыбызгыдай уккулуктуу күүнү созолонтту.

Султаналычоң комузчуларды кадырлайт, күүнү ыкласы менен угат. Бирок кыяк күүсү ага эмне үчүндүр эң түйшүктүү болуп, адегенде эле кыялын коштоп жөнөдү...

Жайкалып жаткан кең өрөөн, Чүйбү, Таласпы, көл бою, же Алайдын өндүрүбү? Айтор, бир кереметтүү жер, кылкылдап чогулган эл, үлпөттүү тамаша, көкүлүн көккө ыргытып эргештеп баскан күлүктөр чубатуудан өткөнү... «Ат кетти, ат кетти» деп жарчынын таңшыганы...

Мураталы кыяк күүсүн бүтүп жөнөй бергенде Султаналы дабышынын баарынча катуу сүйлөдү:

— Мутакемди кетирип коебузбу? — Ал жер таяна ордунан туруп кыякчыны торой басты. — Кагылайын Мутаке, токтой тур! Эч болбосо бир көрүшүп калайын!

Артисттерге сөз берип турган Калык ырчы абышканын жоругун көрүп, арсалактап каткырып күлүп, арага түштү:

— Бу киши ушу бойдон Фрунзеге качпайт. Бир аздан кийин кайра чыгат.

Султаналы анын сөзүн уккусу келбейт.

— Кой, кагылайын, мени алдаба. Мутакем менен кантип учурашпай калайын.

Өзүмдүн көздөй тууганым...

Отургандар кыраанкаткы күлүштү. Калык өзү да «мейлиң эми» деп көнүүгө аргасыз болуп, күлкүсүн тыя албай жолдон чыга берди.

Султаналы менен Мураталы кучакташып көрүшкөндө кол чабуу дүркүрөдү:

— Эми ыраазымын! — Султаналы кучагын бошоткондо Мураталы кол чапкан элге башын ийип, ызаат кылды. Аны көрүп Султаналы да башын ийип койгондо, каткырык кайрадан башталды.

Күлкүсүн күч менен токтотконсуп, кызарыптатарыа энтиккен Калык эмки номурун жарыялады.

Анысы темир комузду жакшы кага турган келинби, же ойсоңдогондун бириби деп Султаналы ойлоп отурганда орто бойлуу, арык чырай чап жаак, кара сур киши темир комузу менен чыкты. «Эркектен да комуз каккандар болобу» — дешип, бир катары ишене алышпады. Бирок анын артына кайрылган кара чачы жана таноосунун алдындагы бир серпим муруту гана эркек экендигине күбө болгонсуйт.

— Артисиндин билбегени жок бейм? — Султаналы жакасын карманды.

Темир комуздун ыргагы куюлушуп, ышкырыгы созулганда: «Артисиң аялдан да мыктылык кылат» экен го деп Райымбекке карады. Райымбек күлүмсүрөп, башын ийкеп гана жооп берди.

Көзөк Шаршенге келди. Аны уккандар да, укпагандар да бар эле, бирок баарынын биринчи ирет көрүшү. Билбеген кишилер «ырын эмнеден баштаар экен» деп күтүштү. Шаршен тамашасын эл менен таанышуудан баштады.

— Туугандар! Силерге таржымалымды айтып берейин: «Термечиков!» десе мен белен! Мени түшүнбөй бирөөлөр момун деген, Жамандын бир аты момуп деп сыртыман камымды жеген, чынында менин акылым жок болгонум менен, эсим терең!

— Жапырт күлкү сүйлөөгө мүмкүндүк бербегенден кийин ал өзү да мурдун чүйрүп, тишин ырсайтып, «эхехелеп» койгондо эл ого бетер ыкшып калышты...

Шаршен өз тарыхын кыскача бүтүп, илгери кантип күйөө жолдош болгонун айта баштады... Ар бир сөзү күлкү менен коштолуп отурду.

— Ой, Шаршениң түш, оой! Илгери Куйручук, Көкөтай дегенди укчу элек! Көрсө, куудул ушундай болот турбайбы! — деди ал кеткенден кийин Султаналы.

— Аксакал, элди жана сиз деле күлдүрбөдүңүзбү? — Райымбек тамашалады.

— Мен эл күлө тургандай сөз деле айтканым жок. Тамаша кылбачы! Мен өмүрүмдө мынчалык күлгөн жан эмесмин.

Элге суздугу менен белгилүү болгон Султаналынын сөзүндө калет жок эле.

— Туура айтасыз! — Райымбек аны кепке алды. — Артисттер жакшы бекен?

— Укмуш экен! Ушуларды чогултуп, бизге жиберген өкүматка ыракмат!

Султаналы эмне үчүн тамшанды, эмнеге таң калды? Кыргыз элинин тарыхында ырчылар менен комузчулар бир үй-бүлөдөй болуп, минтип чогулушуп алып, эл кыдырган учуру болгонун кулагы чалган эмес. Чогулган артисттер тамашаны атайын көпчүлүккө көрсөтүшү андан бетер сонун жаңылык эле.

Артисттердин жөнү башка болсо да, концерт бүткөндөн кийин эл эски жосунуна түшүп, каалагандарын өз үйлөрүнө жана айылдарына бөлүп кетүү үчүн аракеттеништи. Баланчаны конокко мен чакырам, жок мен алып кетем дешип, кадыресе чатак чыгып, кайсы бирөөлөрү жакалашууга чейин барышты. Мураталыны он чакты киши талашканын көрүп, Султаналы аксакалдык кылып, аны мен алам го деп турганда, кажылдашкандар «кимдикине барабыз дешсе, артисттер өздөрү билишсин» деген тыянакка келишти.

«Мутакемдин ыктыярына койсо, меники болду го» — деп Султаналы кудуңдап топ кишиге кошулуп, боз үйгө кирди. Алар сөз баштаганда эле артисттер аларды токтотуп коюшту:

— Биз бөлүнбөйбүз. Кайда жүрсөк чогуубуз. Эч жакка барбайбыз.

Каркырага окшоп тобун бузбаган немелерди чогуу сыйлайлы дешип, далай киши ошол үйдө калышты.

Султаналы өз оюн айта албады. Бирок Мураталы менен өзүнчө сүйлөшө тургап жашырын сыры бар эле, эч болбосо ошонусун айткысы келди:

— Мутаке, бери жүрүнүзчү?

Башкалар Султаналыны туштуштан жаалашты:

— Бөлүп кеткиси бар... Муну карасаң!

— Мутакем эч жакка барбайт. Султаналы кашын үрпөйтүп ачууланды:

- Кажылдаган кандай немесиңер? Тууганчылык сөздү да сүйлөштүрбөйсүнөрбү?
- Андай болсо жөн! — дешти кажылдашкандар. Султаналы кыякчыны үйдөн обочо ээрчитип барып,
экөө тең чөптүк үстүнө мандаш урунуп стурушуп, аңгемеге киришти.
- Мутаке, сизден сыр сурайм. Жашырбай ачыгын айтыңыз?
- Билгенимди эмнеге жашырайын... — Мураталы хахалап күлдү. — Менин сырымдын сизге эмне кереги бар?
- Абдан керек. — Султаналы сөздү арбак, кудайдан айландырып келип, — артистке качан кирдиңиз? — деп сурады.
- Жетисегиз жыл болуп калды го.
- Охо! Ошондон бери Пронзада турасызбы? Малсалыңыз, чарбаңыз да ошол жердеби?

Мураталы сөздүн каякка баратканын түшүнгөндөй сакалын селкилдетиپ күлүп койду да, башын бир жагына ыктатып, папиросун тутандырды.

- Шаарда мал күтүүгө, же чарбалык кылууга болбойт. Керектүү нерсени сатып алабыз. Шаардын турмушун билерсиз.
- Билем. Ошону үчүн сурап жатам. Маселен артистте мал Жок, згинтигини жок дейлик, анда силерге акчаны ким берип турат? Же ушинтип элден чогултуп аласыңарбы?
- Хехехе! Ээ, биз элетке такыр чыкпай калган жылдар да болгон. Бизге акчаны ар ким берип да турбайт. Театр казаныкы, бардык кемкарчын көздөгөн казна, бизге өкмат айлык берип турат.
- Мына ушуну билейин дегенмин... Ыракмат өкүматка! Силерге тим эле илгерки болуштарга скшотуп жалыйна берет турбайбы. Баса, Мутаке, кантип жашаганыңарга акылым жетпей башым маң болду эле... Башка суарым жок. Мага ушул жетиштүү... Сырга канган Султаналы Мураталыны үйгө артисттердин үстүнө киргизип коюп, атына минди.

Ал артисттердин тартибине, ынтымагына бир көргөндө эле каниеттенген. Бирок тиричилик жагын гана түнгүнө алган эмес «Балким, Фрунзедеги өкмөт балдар ар кимисин үйүнө чакырып, тамашасын көрүп, акча берип турабы» — деп да ойлогон. Жок, артисттер да кызматчыларга окшоп, айлык алышарын жана эч кимге көз каранды болбой өз алдынча жашай турганын уккандан кийин аларда эч кандай шегги калбады.

* * *

Артисттер төрдө. Дасторкондун үстү жайнаган тамак, чоң көзөлөрдө мелт-калт кымыз. Ар ким сөзүн бкринин оозунан бири жулуп, кыйкырыксүрөөн менен үйдүн ичи шаңдуу. Кээде гана «кымыздан алыңыздар» — деген өтүнүч угулат. Күрүккү басыла түшүп, кеселер которулат. Бир аз тынчтык өкүм сүрөрдө көзү шишимекче быйтыгык толук жигит ооз ачып койсо, каткырык мекен чуу какра башталат.

Атай чыдамсызданат. Ал Мураталынын күү чертип берүүсүн сурагысы келип отурган. Күрөңкө уулу Мураталы Талас менен түштүк кыргызды аралабаса да, атагы алыска кеткен. Анын атагын чыгарган күүлөрү. Бул комузчу жөнүндө маркум Токтогул да акыркы жолугуусунда Атайга өз пикирин айткан эле. «Мураталы, Карамолдо өзүнчө жаткан залкар экен» — деген сөз али да Атайдын кулагына кайталангансып турду.

Мына Мураталы менен бет алышып көрүштү. Кыягынын күүсүн укту. Атай өзү да артисттерге ырларын ырдап, күүсүн кайрыды. Бирок Мураталы эмне үчүндүр колуна комуз алган жок. Атай андан чертип берсеңиз деп сураганча Шаршендин куудул сөздөрү, отургандардын күлкүлөрү көңүлдү буруп, ооз ачууга мүмкүнчүлүк бербейт. Кеселерге кымыз кайрадан толтурулганда ал эң мурун Шаршенди кантип алагды кылуу үчүн копшолду:

— Шаке! Мутакемдин ден соолугу үчүн көтөрүп коелу!

Курсагы кампая түшкөн кишилер кесеге көңүлсүз карашты. Өзүнүн чамасы арбын экендигин болжогон Шаршен Атайдын сөзүн коштоп кетти: — Мутакемдин ден соолугу үчүн дем албастан ичели! Кана жолдоштор, мен өзүм байкап турам.

Бардыгы кымызды ортолоп келип отуруп калышты.

— Жолуңар болсун! — Шаршен терең дем алып, кесени өбөктөтө берди...

— Баракелде! Шакем ушундай азамат! — деди Атай шаттанып. — Эми Мутакемде өтүнүчүм бар? Ушул жерде отурушкан туугандар аксакалдын күүлөрүн угууга ынтызар... — Ал кебинин аягына чыга электе «суранабыз» деген дабыштар чуу дей түштү.

— Мутакем өнөрүн элден аябайт! — Шаршен ага комузун сунду.

Жайнаган көздөр, сунулган комуз карыянын жүрөгүнө ошончолук таасир бердиби, анын жүзү нурланып, жумуру салаалары өз алдынча кыймылга келди.

Анын колундагы комуздун кулагы толгоно баштаганда кызыган сөз токтоп, күлкү тыйылып, баарынын кулагы делдейди. Ал комузун жай толгоп, сол манжаларын чеберлеп басып, оң колун салмак менен шилтеп, жай гана черте баштады. Анын кыймылы отургандарга эмне үчүндүр өтө кыбыр көрүндү. Бирок күү Бир-эки кайрымынан өткөндөн кийин үртүгү сыйрылып, байгеге айдалган күлүктөй куйрукжалы жайылып, кыялды ээрчите баштаганда, комуздун жай чертилиши, Мураталынын кыбырлыгы таптакыр унутулду. Сөзимге бүлүк салган махаббат жана ага каргаша болгон кыянатчылыктын каардуу кармашын көз алдыларына элестетишип, жүрөктөрү канжар тийгендей сыздап, муңдуу күүгө кошо термелип отурушту.

— Бул Мураталынын сүйгөн күүсү — «Сынган бугу» эле.

«Током ушуну үчүн айткан турбайбы, — деди Атай өзүнчө, — бул киши да өзүнчө Токтогул экен».

— Өх! — Шаршен үшкүрүп, курсагын сылады. — Кымыздын каякка кеткенин билбей калдым.

Отургандар күлүп жибершти.

— Ырас айтасың, Шаке! Баарыбыз ошенттик. — Атай да терең дем алды.

Таластыктар Токтогул менен Атайдын күүлөрү бир башка да, Мураталынын күүлөрү бир башка экенин сөзишти. Эми аларды кай тарабыныкы жакшы деген суроо кызыктырды. Ар ким өз көңүлүндө тон быча берди. Бир катарына Токтогул менен Атайдыкы, бир катарында Мураталынын күүлөрү артык туюлду. Бирок бул эки багыттагы күүлөр тең жакшы экендигин жана алар бирин-бири толуктап, кыргыздын элдик музыкасынын өзөгүн түзөөрүн ойлонгондор аз экен го.

Атай артисттерге таанышуу үчүн гана келген. Калыкты мурунтан билчү. Калгандар менен биринчи жолугушу ушу. Алардын баарынын өнөрүн концерт убагында эле болжогон, бирок Мураталынын күчүн анда да чамалай албай, азыр гана сөзип отурат. Чынында анын жаны комузда экен. Бирок ал эмне үчүн комузду таштап, кыякка өткөн? Бул суроо Атайдын көңүлүндө табышмактуу сыр болуп кала берди. Аны суроого болбойт. Көзи келгенде түшүнөм. «Түшүнбөсөм шорум» — деди өзүнчө. Ал бир гана нерсеге — кыргыз күүлөрү өзүнчө жаткан деңиз экендигин, Атай ушул күнгө чейин деңиздин бир жагында гана сайрандап жүргөнүн түшүндү.

Мындай сөзим кыргыз өнөрпоздорунда көп көзигет. Бир көздө Токтогул менен Эшмамбет: «Ыр жагынан эч бир акынга кууса жеткирбедик, качса куткарбадык, эми өзүбүзгө тендеш издеп, кармашып көрөлү» — деп Алай багытына барып, Кара-Курманга көз болуп, биринчи беттешүүдө шашып калышкан экен. Бул аңгемени Атай Токтогулдун өз оозунан да, Алымкулдан көп уккан. Бирок Токтогул Алайдын өнөрпоздору гана эмес, Ысык-Көлдүн комузчулары менен өзбектин молдо Тойчусунан бери таанышкан даанышман киши эле.

Мураталы ага кыргыз күүлөрүнүн өзүнчө бир кылаасын көргөздү.

Атайдын ойлуу отуруп калганын көргөн бригадир мурутун жанып, эки жагын каранды:

— Бул Мутакемдин өнөрүнүн чети гана. Тамашанын баары бизде. Кааласаң, бизге кошулуп, артист бол?

— Артист? — Атай суроолуу тиктеди.

— Ооба, артист бол?

— Мени азыр эле кошуп аласыңарбы, же Фрунзеге баргандан кийинби?

— Сен эң мурун макулсуңбу? Ошону айт. Калганын өзүбүз билебиз.

Артисттер да, отурган айылдаштар да Атайдын оозун тиктешет. Атам үчүн мындан артык иш да, сый да жок дегенсишип, кубанычтуу.

— Мен макулмун.

— Эмесе жоопту бүрсүгүнү угасыз,— деди бригадир. Шаршен башкаларга угуза шыбырады:

— Өттүм дей бер. Сен жөнүндө Фрунзеден эле макулдашып коюшкан...

Дагы бир кокустук менен калп болуп калбайын деген ой менен, Фрунзеден жооп келмейинче Атай артист болорун туугандарына айткан жок. Бригадирдин сөзү чын болуп чыкты. Фрунзеден оң жооп келди. Эми атасы менен акылдашуу керек эле.

Султаналы бака теректин көлөкөсүндө жеңил кийимчен, маасысын чечип, салкындап отурган эле. Жанында Аккыз менен солдогой Бектен. Ал бою өскүлөң, көзү алаңдап, жандын коркогу, жоош. Эгерде ак көңүлдүгү жана тил алчаактыгы болбосо, андай немени Султаналы жанына жолотпос эле. Абышка баарыдан да анын тил алчаактыгын жактырат. Өткөн жылы Бектен айылдагы бирөөнүн кызына көңүлү түшүп, үйлөнмөк болгондо, абышка «шашпа, агаң келсин» — деп токтотуп коет. Агасы келгенче кыз башка жигитке турмушка чыгат.

Бектен жакын күндөн бери кызматын кылымыш болуп, Султаналы чоң атасынын үйүндө. Анын эмне үчүн айланчыктаганы баарына белгилүү. Кимдин кызын сунуш кылышса, ошого макул дей турган, айтор колуктусунун он эки мүчөсү соо, кебетекешпири иренжиткендей болбосо.

Султаналы Бектенге жооп берүүнү кечиктирүүдө. Анын катын алганы түгүл, өзүнүн башы маң.

Артисттер Таластын көкүрөк жагындагы айылдарда. Жакында Кетмен-Төбөгө жөнөшмөк... Абышка көлөкөдө салкындагысы келбей эле, ошол жөнүндө ойлонуп отурган.

Аңгыча салам айтып, Атай келди. Атасы алик алып, уулуна өзүнүн жанынан орун берди да, аялына карады:

— Бектен экөөңөр бара тургулачы.

Алар боз үйгө кирип кетишти. Бектен менин үйлөнүүмдү макулдашат го деген таттуу үмүттө. Аккыз эмне үчүндүр бушайман.

— Ата! — Ал тунжурап отуруудан кийин сөз баштады. — Мен жөнүндө уккандырсыз... Ак батаңызды алганы келдим.

Султаналы жооп берүүгө ашыкпады. Көчө жакты эмне үчүндүр узакка тиктеди. Балким, сен кетсең, мен ошондо анык жалгыз калам го деп ойлонгондур.

— Уккам. — Бир окумда сөздү күтүлбөгөн жерден баштады. — Балам, кудайдын мунусуна шүгүр, каякка барсаң жолуң ачык. Эми сенден көңүлүм тынык... Канча жылдардан бери сенин камыңды келечегинди ойлоп азабыңды тарттым. Анын баары алыс калды...

— Айтканыңыз ырас. Аны эч качан унутпайм ата!

— Бирок, ойлоно турган бир иш калды.

Султаналы аны сынагандай кызда суроолу карады. Сөз эмне жөнүндө болгонун Атай дароо түшүнө албады.

— Мен картайдым, балам. Башкага билинбегени менен карылыкка төз алдырдым...

— Түшүнөм. Ал жөнүндө мен да ойлоп жүрөм.
— Кош, эмнени ойлодуң? — деди Султаналы кызыккандан.
— Көзүм тирүү турганда апам экөөңөр кор болбойсуңар.
— Аны өзүм деле билем. — Ал мурутунан жылмайды. — Менин айтайын дегеним башка.

Кызык киши дагы эмнени табышмак кылат — деп Атай сөзгө кунт койду.

— Менин өсөрүм калган жок, өлөрүм калды. Ошо жөнүндө сүйлөшөлү. Мындан аркыбыз кандай болору алланын иши. Ошондо да пендечилик, бул дүйнө менен коштошор учур жөнүндө ойлоном.

Атай дале түшүнбөдү.

— Тирүүмдө жакшы жүрдүм, катарыман калганым жок. Эми абийирим башта турганда өлсөм, Атайдын атасы деп калдайган Талас эли урмат менен кош айтышса... Атасы өлүмүнүн камын азыртан ойлогонун уулу эми түшүндү. Мындай кишиге ачык жооп айтмайынча көңүлү тынбасы анык.

— Ата! — деди Атай колун бооруна алып. — Сиз үчүн күчүмдү жана колдо болгон байлыгымды аябайм. Өзүңүз айткандай, Таластын башаягына бүт кабар беребиз...

— Ыраазымын. — Султаналы алаканын жайып, уулуна батасын берди. — Ак жолуң ачылсын! Катарыңдын алды бол! Алла таала, кубатыңа кубат кошуп, өркөнүң өссүн! Оомийин!

Абышка мууну бошоп, мунажаттуу күбүрөп, чын дили менен тилегин айтып, алаканын жайып, көпкө турду... Анын карылыкка чындап моюн сунтаны, кудайга сыйынып жана уулуна сүйөнүп жашай турган гана өмүрү калганын Атай ушу минуталардын ичинде сөзди. Өлгөндөгүсүнөн да, тирүүсүндө көңүлүн ыраазы кылуу керек эле.

Байкуш абышка, Атай бугун талкалаткан учурдан тартып, кандай мээнеттерди баштан кечирбеди. Айтканынын калети жок. Анын карызынан кутулуу үчүн көп, көп нерселер керек.

Атай да узак сапарга жөнөр алдындагы сөздөрүн табыштай баштады.

— Эртең үйгө уста келет. Кыштактын этегинен сизгө там салып берет. Акысын макулдаштык.

— Тамдын кереги эмне? Өзүң кетип баратсаң...

— Сизге кереги болбосо, апам турбайбы... Бектен бар... «Ат айланып казыгын табат» дегендей, мүмкүн мен да келип калармын...

Алыска чапчыган план карынын көңүлүнө жетти. Ырас эле, «мен көз жумсам, кемпирим жалгыз, талаада калабы? Менден башкаларга жансактоо керек эмеспи!» — деп өзүн ичинен жемеледи.

Тамдын акысына берилүүчү акча, өз керегине жумшалчу каражаттарды жана калган малды Атай бүт бойдон атасынын колуна өткөрүп берди.

«Адал балам. — Султаналы кубанганынан толкундады. — Мен кээде өгөйлүк кылат го — деп, кудайга күнөкөр болгон экенмин. Өмүрү узун болсун».

ӨМҮР БАРАКТАРЫ

Чоң бөлмөнүн ичи күбүр шыбыр. Алдыларына дептер жайып коюшуп, колдоруна калам алышып, ооздорун күбүрөтүшкөн өңчөй сакалдуу окуучулар. Булардын ичинде сыйда мурут койгон Атай да отурат. Алардын көпчүлүгү жайылган дептери менен убараланыпгеа, азчылыгы тапшырманы жыйыштырып, кызык аңгемеге түшүшкөн. Жанаша бөлмөлөрдөн музыканын жаңырыктары, тапыраган дабыштар угулат. Отургандар ага көңүл бурушпай өз иштери менен... Кагаз бетиндеги тапшырманы урунуштуруп окуудан жаңылгандары жана жадагандары дептерин жыйып коюп, аңгеме дүкөнүн кургандардын тобуна кошулууда...

Коридорду оң баскан катуу дабыш угулганда алдыңкы катардагылар «келатат» дешти.

Жыйын тарап, ар ким калдалактап өз-өз ордун ээлеп, тынчый калышты. Чачы сөнселген кубакай жигит кирер менен окуучуларга көз чаптырып «саламатсыздарбы!» деди.

Окуучулар коодурашып жапырт салам айтышты.

Мугалим илбериңки отуруп, жашыл папкасын ачты. Бөлмөдөгү сакалмурутун кырдырган кишилерден жана көсөлөрдөн да мугалимдин жаш экендигине, жаш болсо да, баш экенине кайыл болгондой баары анын оозун карашат. Азыр кай жерде болсо ушу көрүнүш — маданиятты таратуучулар жаштар.

Алар мугалимин эски көнүмүш боюнча сабакта молдоке дешет, окуудан тышкары убакта көбүнчө Жаныбек деп атынан аташат.

Жаныбек тизме чакырган жок. Муруттары айбалтанын сабындай болгон класскомду тиктеди да өзүнчө күлдү. «Ким жок?» — деп сураса эле «баары жайында, молдоке» деп орДунан лып тура калмак. Окуучулар түгөлдүгү алаканга салгандай ачык көрүнүп турбайбы?

Терезенин түбүндө отурган Мураталы, анын жанында тартибинен «эң жакшы» деген баадан төмөндөбөгөн чолок мурун Карамолдо. Шаршен мугалимдин айтуусу боюнча эң алдында отургандыктан, кимди күлдүрүүнүн учурун таба албай кыйшалактап, тынчый албай отурат.

Дайыма шайыр мүнөз артисттер сабак башталарда эмне үчүндүр сабыры суз тартып калышчу. «Кантесиңер, силердин сабатыңарды жаш убагыңарда ача албаган эски заманыңарга таарыңгыла! — деп Жаныбек нечен жолу эскерткен, — албетте жашы улгайган учурда окуу кыйын. Окубай койсоңор андан да чоң кыйынчылыкка учурайсыңар».

Бир тобу сабакка көңүлсүз. Ошондойлордун ичинен көрүнүктүүлөрү Атай менен Шаршен. Экөө бирге отурса, өздөрү да окубай, башкаларга да мүмкүнчүлүк беришчү эмес... Атай арткы катарга бөлүнгөнү сабак тынч өтө турган болду. Сабак баштоонун алдында Шаршен мугалимге алдыртан карап, колун көтөрдү.

— Эмне дейсиз?

— Соболум бар, молдоке! — Ал столунан ныгырыла туруп, оор салмак менен сүйлөдү. — Биз окууну бүтөр күн болобу? Же класстан класска көчпөсөк, же курс бүттү деген документ албасак, бул кандай окуу болот? Мен ушуну биле албай жүрөм, молдоке!

— Сабакты ошону үчүн окуй албай жүрөсүңбү? — дешти отургандар.

— Ошону үчүн! — деп жооп берди Шаршен оозумурду кыйшайбай.

— Отуруңуз! — Жаныбек ортого чыкты. — Окуу мөөнөтү өз колун;арда, жакшы окусаңар быйыл бүтөсүңөр, илеңсалаң жүрө берсеңер ким билсин?

Сабатсыздыгыңарды жойсоңор — документ ошол. Же сельсоветтин справкасы керекпи сиздерге?

— Ой, молдоке! — Муруну эдирейген, кер мурут акын туурадан чыкты. — Кээ бирибиз кат жазууну үйрөнүп калдык. Бизди эмне үчүн бошотпойсуңар?

— Бөлүнгөндү бөрү жейт. Чогуу эле бошойбуз — деди Шаршен.

— Али эрте. Шашпаңыз...— Мугалим тынчтангыла дегенсип, колун жаңсады. — Эмесе сабакка кирели. Жолдоштор, мен сиздерге дагы эскертейин... Сабатсыздыкты жоюу бүткүл элдик жумуш. Партиянын бул саясатына бүткүл дүйнө таң калып турган убак...

Балким, артисттерге билимдин кереги эмне деп мурдун чүйрүгөндөр бардыр... Совет эли жаңы турмушту, социализмди куруп жатат. Жаңы турмушту куруу үчүн ар бир киши жаңыча тарбияланган, билимдүү жана адис болуулары керек. Караңгылыктын туткунунда калган кишилер элдин алдыңкы катарында бара албайт. Мына силер артистсиңер! Жаңы турмушту куруудагы силердин үлүшүңөр эмнеде?

— Ийи, ошону айтыңыз?

— Силер жакшынакай ырыңар жана күүнөр менен элди жаңыча тарбиялоого жардам бересиңер... Силер да элге тарбиячысыңар. Сабатыңар болбосо, газета-журнал окубасаңар, күндөлүк агымдан артта калсаңар, элге кантип тарбиячы болосуңар?! Отургандарда үн жок. Атай да тынч отуруп калды. Анын театрга келгенине бир жылдан ашкан. Күү менен ыр жагына ыраазы, бирок нота менен ликбөзгө көңүлсүз эле. Кээде жаны ачынган мугалим азыркыга окшоп, билимдин маанисин жетерине жеткире айтканда гана моюн сунат. Бирок анысы узакка созулбайт.

Артисттер арасында сабатсыздыкты жоюу ишнин башталганына эки жыл болот. Окуунун созулушуна артисттер, же окутуучуну күнөөлүү деп кесе айтууга мүмкүн эмес. Алгач аларга мектеп мугалимдерин жиберешкен. Концертке даярдыктар жана элге чыгуулар окууну көп өксүттү. Окутуучуну артисттердин өз арасынан тандаганда гана иш илгерилей баштаган.

Тиги досканын жанында турган кубакай жигиттин өзү да артист. Ооба артист. Мындай билимдүү жаш артисттер да көп. Алар атайын театралдык окуу жайын бүтпөй эле, ушул эле Фрунзе шаарындагы педтехникумду бүтүрүшкөндөр. Буга таң калууга болбойт. Фрунзенин педтехникуму жалаң гана агартуу кызматчыларын эмес, республиканын партиялык, советтик жана маданий кызматкерлеринин бир нече муунун тарбиялоодо.

Педтехникум жаштарга билим берди, арымын ачты. Алардын эмнеге жөндөмдүү экендигин турмуш өзү көрсөтүп, барына өз ордун таап берүүдө.

Жаныбектин мугалимдик адистиги жана артисттердин сырын түшүнө билгендиги ишин көп жеңилдетти. Жалаң «Алиппени» үйрөтүү, кат таанытуу менен максат орундалбасын ал жакшы түшүнөт. Артисттерди кандай болбосун, билимге абдан кызыктыруу керек эле. Ушул максат менен ал жакшы ырлар, кабарлар жана өкмөттүн токтомдору чыккан газеталарды алып келип, сабактын аягында окуп берүүчү. Жаңылыктардын күн сайын боло турганына каныккан артисттер Жаныбек колуна газета алганда тим боло калышчу.

— Газетада бир жакшы ыр бар экен. — Мугалим сабактан кийин төзирээк кетүүгө шашылды. — Убакыт өтүп кетти. Келерки сабактарда окуп беремин. Кошуңуздаар!

— Ой, иним! Антпей эле окуп берсең?

— Кулакка кирбесе, өзүбүз деле укпайбыз. Сизди кармабайбыз...

— Окуп бербей турган болсоң, бизге эмнесин айттың? — Туштуштан чуулдак башталды.

— Болуптур! — Жаныбек күлүп, газетаны жазды. — «Эсимде» деген ыр бар экен. Жайдын толук көзүндө Адырлуу тоонун бетинде Сан гүлдөн тандап бирди үзгөн Жайдары селки эсимде...

Жаныбек окуй берди. Белмөнүн ичи тынч. Чоң кишилер сабакка көңүл бөлгөндө ушинтип, жымжырт болуп угушат. Мындай учурлар көп кайталанчу эмес. Бирок бул жолку газета окуу башка сабактардын баарынан кызык, эсте каларлык окуя катары өттү.

Мугалим газетаны ачып, «Эсимде» дегенде эле баары кулак түрүп калышкан. Ырдын акырына чыкканча ошо калыбынан жасышпады.

Атай бутунун башы менен секин басып келип, алдыңкы столдун жанында тикесинен тик туруп тыңшады. Ырдын ыргагына жараша башы кошо кыймылга келип, анда санда эрини күбүрөп, акыр жагында кыялга чумугандай былк этпей калды. Ыр окулуп бүткөндөн кийин деле ошентип тура берди.

— Кандай экен? — деди Жаныбек окуп болуп.

— Айтканындай эле бар экен, — деген үндөр чыкты. Атай гана кыялга баткан калыбында, козголбойт да сүйлөбөйт.

— Молдоке! Бул ырды ким жазыптыр? Өзүңдүкү эмеспи? — Капталдан бирөө озунуп суроо таштады. Сыягы баары ошону билүүнү каалагандай жооп күтүштү. Окуу

аяктап калса да, кетүүгө шашылышпады.

— Акын Жусуп Турусбеков... Окуучулар эми өз ара кобурашты:

— Анын колунан келет.

— Канча айткан менен, билимдүүнүн иши билимдүү да...

Китеп, кагаздар шытырап, окуучулар кетүүгө камынышты.

Баятан бери Атайдын жоругуна кызыгып турган мугалим, ага жылмая карады:

— Болуптур эмесе, коштошолу. Жакшы баргыла!

— Кош!

— Кош!

Атай ордуна туруп калышкан жолдошторун байкап, шашылгандай унчукту:

— Иним, садагасы, ушу кезитинди мага берчи?

— Окуй албагандан кийин сизге газетанын кереги эмне? деди мугалим аны бүктөп, папкасына салып. Анын сөзү тамаша эмес, чындап айтылганын отургандардын баары түшүндү. Бул жорук эмне менен бүтөр экен дегеншип, токтоп турушту.

Атай мурункудан өктөмдөй баштады:

— Молдоке! Ушуну окуй албасам, мени окуудан чыгарып ташта! Убадамды бердим.

— Кол алышкыла! — Шаршен арага түшө калды. — Биз күбө болобуз.

Мындай окуяны күтпөгөн мугалим чоң папкасын ачып, газетаны сууруп чыгып, Атайга орчундуу документ тапшырчудай сунду:

— Мына, алыңыз! Экөө кол алышты.

— Сен куу экенсиң, Атай! — Шаршен күлдү. — Эптеп эле окуудан чыга албай жүрдүң эле, шылтоо оңой табылды.

Шаршендин сөзүнө каткырышты. Мураталы аксакал гана сакалын жайкалтып, сабырлуу тиктеп турду.

Күлкүдөн улам мугалим шектенбесин дегенсип, Атай убадасын дагы да бекемдеди:

— Убада деген убада. Эртеңки сабакта ушу ырды окуп берем. — Мугалимге окшоп, анын сөзү да ишенимдүү, чечкиндүү.

Күлкүлөр тыйылып, бирок эмне болуп кеткенин дароо түпгүнүшө албай, дале тарап кетишпей мугалимдин айланасында имерчиктеп турушту.

— Жакшы иш болду. — Ошончо кишилердин ичинен жалгыз гана Мураталы бир нерсени сөзгөндөй, азыркы жоруктун кандайдыр бир купуя сыры жана мааниси бар сыяктуу ыраазылыгын билдирип, башын ийкеп койду.

— Көрөбүз аксакал! — Тургандардын бири Мураталыны сөзгө тарткысы келгенсип, тийиштире кеп салды.

— Сиз бул ишке аралашпаңыз... Кепке калып жүрбөнүз?!

Мураталы аны менен айтышып отурууну каалабагандай, тургандар менен кош айтышты да, ордуна козголду. Бала кыял, тамашакөй Атайдын сөзүнө ишенерин же ишенбесин билишпей илең салаң болуп турган жолдоштору, Мураталы аксакал тегин жеринен айткан жок го деген ой менен үйлөрүнө тарашты.

Бүгүнкү окуя Жаныбекке бөтөнчө учурады. Окууга көңүлү жок Атайдын газетага делбелениши, жолдошторунун күлкүсү, Мураталы карыянын билермандык сөзү ойлонто турган иш эле. Жаш мугалим таңдын атышын, окуянын чечилишин чыдамсыздык менен күтөт...

* * *

Айылда туулуп, айылда өскөн Акшайым адегенде шаардын турмушуна көнө албай жүрдү. Колунда чарбаң болбосо, караганың — магазин, эмне керек болсо, баарын сатып аласың; магазинде болсо го жакшы, болбосо, жаймада тамак-аш, кийим-кече, отун-суу бирде арзан, бирде кымбат. Шаардын шартын, соода жайын жакшы билбеген

киши көп убакта издегенин таппайт же алдатат. Өнөбою үй-тиричилиги, баржок менен иши болбогон Атайды майда тиричиликке тартпаган Акшайым бул жерде айылдагыдан көп убарачылык көздөшсө да, көнүмүшүн таштабады.

Жакшы жери: аларга адегенде квартира тийбей бир жылча ар кайсы кишилердин үйүндө чогуу жашап турушту. Эки үй-бүлө тең келим-кетимге, отур-топурга көнгөн кыргыз болгондугу үчүн гана бирге жашоого чыдашты. Мына ошол убактын ичинде Акшайым шаарда кантип жашоо керектигин үй ээси аялдан үйрөнүп калды.

Алардын өзүнө кийинчерээк эки бөлмөлүү, ашканалуу квартира тийгенде Акшайым шаарга кадимкидей көнүп калган көз эле. Күйөөсү анын жаңы тиричиликке кантип үйрөнүп, башынан кандай кыйынчылыктар өткөнүн билчү эмес. Ал жөнүндө аялы да айтпай турган. Үйдү кандай кармоо керек, мейманды күтүү — анын баары Акшайымдын каалоосу боюнча. Атай үйтиричилигине кийлигишчү эмес.

Акшайым күйөөсүнүн упгул кемчилигин билчү, бирок аны оңдоо үчүн аракеттенмек түгүл, ушунусун жакшы көрчү.

Жаңы квартирага киргенде Атай «Суусамырды жайлагансып калдым» — деп кубанган. Ырас эле, жашаган жериң кенен болсо, өзүң да кенелесиң. Тыштагы отун-сотун сакталчу бөлмөнүн бир жагынан ал өзүнө комуз чаба турган устакана жасап, эми биротоло өз конушун ээлегендей сөздү.

Шаарга келгени булардын турмушуна кирген өзгөрүүлөр да ылдамдады. Эмне болгонун ал күйөөсүнүн иреңинен эле сөзөт. Атай кубанычты, кайгыны же көңүлү бир нерсеге оолукканды эч качан жашыра алчу эмес. Жашырууга аракеттенген сайын анын көңүлүндөгү катылган нерсе ого бетер даана байкалчу.

Бүгүн да ошондой болду. Театрдан жаңы эле кайткан Атайдын көңүлү көтөрүңкү эле. Оокатка да карабайт, кепке, сөзгө да келбейт, бир орунга токтоно албайт. Аялы аны байкамаксан, өз тиричилиги менен. Ушундайда, көңүлү уйгу-туйгу болуп, акылы бир жерге токтобой турганда ал суроо берген кишини жаман көрчү. Унчукпай, өз эркине койсоң, бир маалда олжолуу балача кымындап өзү эле сөзгө келчү.

Атай столуна келип, сүйөнүп отурду да, койнунан бүктөлүү газетаны сууруп чыкты. Жанжагына карады.

— Шакин! — ал столдо жайылып турган газетаны жанына келген аялына көргөздү. Аялы эң мурун сүрөттөргө көз жүгүртүп, көңүл бура турган нерсе таппады.

— Муну кара! Ырды! — деди Атай сөөмөйү менен көрсөтүп.

Аялы түшүнгөн жок.

— Сеникиби? — деп сурады.

— Жок...— Атай күлүп ийди.— Таптың. Меники десең да болот.

Аялы дале түшүнбөдү.

— Шакин! — Ал ордуна туруп, терезенин текчесинде жыйылып турган китептерди, журналдарды аңтара баштады.— Кийин билесиң...

Аялынын иреңинен да аны билүүгө ашыгуу сөзилбеди.

— Ээ, Шакин, баягы жок да...— деди ал бир баалуу буюмунан ажырагандай.

— Кайсы «баягы?»

— Баягычы, «Алиппе»...

Кымбат нерсесинен ажыраган экен деп чоочуган аялы:

— Аны эмне кылмак элең, кызың ойноп жүргөн.

— Эмне дейт? — Бул сөздү ал биринчи жолу уккансып, селт этти. Саада ошо китеп менен ойногонун өзү далай жолу көрбөдү беле.— Анте көрбө. Ал мага керек... Ээ, Саада, кайдасың?

— Эшикте балдар менен ойноп жүрөт. Аны жайына кой. Эгерде мешке от тамызгы болбосо, бир жерде жаткандыр.

Экөө тең шашылып, «Алиппени» издей баштады. Шкаф, шырдамалдардын алдын, керебеттердин астын бир нече жолу тинтишип, акыры мештин оозундагы чаканын

түбүнөн табышты.

— Өх! — деди Атай китептин бетин сүртүп, — бул табылбаса, эртең өлдүм эле... Эми, Шакин, мени өз жөнүмө кой. Кызың келсе, оокатыңарды ичип, жата бергиле. Ал китепти алып, төркү бөлмөгө кирди. «Алиппе». Алгачкы беттеринде бажырайган түрдүү тамгалар. Атай анын көпчүлүгүн жатка билчү. Билбегендери да бар эле. Азыр ошолорго келип такалганда аялына кыйкырды. Акшайым бир көздө күйөөсүнө кошулуп окуп тамгаларды андан мурда бүт жаттап, бирок күйөөсү ары жылбагандан кийин, ал да арылоону токтоткон. Азыр келип, күйөөсүнө билбеген ариптерди үйрөтүп коюп, аркы бөлмөгө кетти. Арипти жаттоо кыйын эмес. Адатта чатак урунуштуруп, эжелеп окуудан башталчу. «Ат. Атка така как». «Улак. Улакта эки кулак» — деген жазуулар жана алардын сүрөттөрү бар. Мугалим ушуну баштаганда эле Атай, Шаршен болушуп, күлүп калышар эле.

— Атка така как, улакта эки кулак.

— Молдоке, үч кулактуу улак болобу — деп Шаршен ого бетер күлдүрөр эле. Мугалим кээде ыза болуп, урушуп, же кетип калчу.

Азыр Атай эрдин күбүрөтүп, «Ат. Атка така как», «Улак. Улакта эки кулак» деп эжелеп окуй баштады. Эмне үчүндүр күлкүсү келбейт. Башта эмне үчүн каткырганын түшүнө албайт. Атты ат, улакты улак дейт да, анын эмнеси күлкү...

Түн бироокум. Уйкусу качкан Акшайымдын кулагы төркү бөлмөдө... Өмүрүндө китепке көңүл салбаган киши чилистен болчудай столунан жылбайт. Бирдемелерди күбүрөп окуганы угулат. Ал күйөөсүнүн жорутуна таң калат. «Билгенимен билбегеним көп экен» — деп ойлойт.

Андан башканы күтсө да, мындай иш баштаары түшүнө да кирбеген. Газетадагы ыр менен анын окууга ынтаа коюшунун ортосунда кандайдыр бир байланыш бар экенин гана божомолдоду. Ошол ырды окуй албаганына арманда болуп жатты. Кечээ эле ариптерди андан начар билген күйөөсү бүгүн гана бүт күчүн үрөп, жан аябай киришип, билим алуунун жолун таба турган кейиптенет. Мүмкүн комузчулуктун шарапаты тийгендир. Кандай гана татаал күү болбосун, ал көңүлүнө жетсе, бир заматта үйрөнүп, өзүнө кайта чертип бере турган.

Шаарга келгени небир мыкты комузчулар жана чоң билимдүү адамдар менен таанышып, көп нерселерди билип, күйөөсүнүн өркүнү өсүп, мартабасы артылып баратканын байкап, ичинен кубануучу, сыймыктануучу. Кадимки Токтогул, Мураталы, Карамолдо менен тааныш, кыргыз күүлөрүнүн билерманы болгон бир чоң жазуучу Атайды өз үйүнө үч түнү черттирип, «комузчулардып тулпар туягы» деп баа бергенинен улам аны комузчулуктун кылда чокусуна жеткен экен — деген пейилде калган. Бирок күйөөсү улам бир жаңы күүнүн соңунан түшүп, кээде ушинтип уктабай чыкчу. Анысы аз келгенсип, төрт кылдуу, беш кылдуу, биринин турпаты экинчисиникине окшобогон комуздарды жасап, өз алдынча черте турган. Жаңы иштери жөнүндө Мураталы карыя жана комузчу уста Чаке менен гана акылдашчу.

— Тыным таппаган киши! — деп койдү Акшайым.

Төркү бөлмөнүн жарыгы өчөр эмес. Кээде күбүрөгөн үн, кээде акырын кыңылдаган обондун кайрыктары учкайучкай кайрылгансыйт. Анан кайрадан жымжырттык өкүм сүрөт.

Ырчы кыялында учуп жүрдү...

Көк шиберлүү чалкайган жайлоо. Кызылтазыл гүлгө толгон жайык бет. Сайрандап кубалашып ойноп жүргөн кыз, жигит. Ошол жайлоо, ошол гүлдөр... Бирок кыз да, жигит да эски замандын адамдарына бейтааныш, бүгүнкү күндүн жаштары. Булар ким? Биз картайдыкпы? Бүгүнкү жаштар башкабы — деп ойлоп, ырчы аларга серп салат. Жок, жок. Ошол жайлоо, ошол гүлдөр... Ыр жандуу улан Атайдын өзү болуп чыгат, жанындагысы өзүнүн махаббаты, тагдырлашы.

* * *

Жаныбек жалгыз бөлмөлүү үйүнө кайтып келип, кийимин которуштуруп, бир кишилик керебетине чалкалап эс алып жатты. Терөзесинин ачык форточкасынан күзгү мээлүүн аба кирип турду. «Окшошконго мушташкан» болуп терөзенин түбүндө жалгыз стол, жалгыз отургуч, бурчта жалгыз тумбочка жана этажерка. Идишаягы да бирден. Жаныбек жыйырмадан жаңы гана ашкан. Педтехникумду бүткөндөн кийин мугалим болбой, театрга киргенине таң калган сыяктуу турмуштан улам күтүлбөгөн нерселер учурап, кээде башы катып, кээде шаттанып, айтор, бир нерсеге илээшкенейт. Каалга такылдады. Жаныбек эшик жакты элейип тиктеп турду да, ким келгенин эстегендей үн чыгарды:

— Капсалаң! Кир!

Ак шымчан, чачын кирпинин ийнесиндей түктүйткөн чарчы бойлуу, чапжаак жигит эшиктен күлө кирди:

— Мен экенимди кантип билдиң?

— Ушинтип эле.— Анткени үйүнө Капсалаңдан башка киши баш бакчу эмес— Кел! — Жаныбек коңшусуна отургучун бошотуп берип, өзү керебетине барып отурду.— Сүйлө. Эмне жаңылык бар?

Капсалаң ага жаңылык айтуу үчүн эмес, жаңылык угуу үчүн келген.

— Коомдук тамак трестинде эмне жаңылык болсун?! Тамактын сапатын өзүн столовойлордон көрүп жүрөсүң го.— Капсалаң столдун үстүндөгү ак баракка жазылган «күз» деген куплетти окуду...— Бир жазайын деп отурган экенсиң. Акындардын турмушу жакшы. Иштеген жеринен айлык алышат, анан калем акысын... А, сен артисттерди окуткандыгың үчүн да аласың го. Силерде арман жок!

Жаныбек күлдү.

— Эмнеге күлөсүң? Жашырбай эле кой, мен билем. Силердин үзүрүнөрдү хан да көргөн эмес.

— Хан биздин түйшүгүбүздү да көргөн эмес.

— Болбогон сөз! Силерде эмненин түйшүгү? Акча каламыңардын учунан чууруп турат.

Капсалаң ак шымынын чөнтөгүнө колун салып, бутун тактайга тыкылдатып койду. Коңшу турушканына алты айга жакын убакыт болсо да, экөөнүн таанышып, ашына болушканына бир айга толо элек.

Аз убакыттын ичинде эле Капсалаң искусствого өтө кызыккандыгын көрсөттү. Ал тааныбаган артист менен жазуучу жок. Баарын сыртынан тааныйт. Театр менен киного үзбөй барып жүрүп, колуктуну да ошол жерден таап, үйлөнгөнүн да айтып берген. Бир айдын ичинде Жаныбекти үч жолу конокко чакырды. Жаныбек ар бир он күндүн ичинде Капсалаңдын үйүнө стол, стулдар, ар түрдүү сүрөттөр жана буюмдар кошулганын байкаган. Акыркы барышында жаңы килем тартылганын көрдү. Ал эми Жаныбектин үйү калыбынан өзгөрүлбөйт. Акчасы каякка кетип жатканын болжоого болбойт. Ага жашоонун жайын түшүндүргүсү келсе да, айтууга оозу барбай жүргөн Капсалаң бүгүн чечкиндүүлүк кылды:

— Досум, керебетине минип отурганча дагы бир стул алып койбойсуңбу? Акчаң жетишпесе мен карызга берип турайын. Минтип отурушуң маданияттуулукка жатпайт.

— Мага мурда эки стулдун зарылдыгы жок эле. Эми сыныңды мойнума алам...

— Билбегенин билгендерден үйрөнүп туруу жакшы! — Капсалаң тамагын жасады. Ал Жаныбектен искусство жана адабият жөнүндө көп нерселерди сурагандыгы үчүн кээде өзүнө нааразы болор эле. Намыстанар эле. Бирок коңшусу аны түшүнбөгөндүгү үчүн кемсинтчү эмес. Капсалаң искусстводон болбосо аны башка нерседен жеңермин деп, көзегин күтүп жүргөн. Мына бүгүн Жаныбекти маданияттуу жашоону билбегендиги үчүн уяткарды. Дагы маданияттын өкүлү имиш!

Эки жигит узакка чейин сүйлөшүп отурушту. Сөз Жаныбектин көңүлүн алагды кылып,

ал эмне үчүндүр өзүн жеңил сөзип калды. Кечки тамактан кийин, көчөдө бир аз басып келип, төшөгүнө жатып, тарс катып уктады...

Эртеңки сабак Атайдын ыр окуусу менен башталды. Ал топучан ордунан туруп, газетанын ар басылган бетин ачып, жай урунуштуруп окуй берди...

Агарып тоодон таң аткан, Суюлуп жылдыз бараткан. Калды го бекен эсимде Кыйышпай күлө карашкан.

Ал буйдалбай окуду. Окуганына эч ким күмөн кыла албады. Угуучуларды «ал кантип окуду?» деген суроо кызыктыра баштады. Жаттап алганбы? Аны сыноо үчүн башка ырды оку деп сунуш кылгылары келишти. Бирок газетага жармаша калып, өткөндөгү бир окуя эсине түшкөнсүп, үнү дирилдеп, бети нурланып турган Атайдын ыкласына эч ким шек келтирүүгө даабады. Айтор, ушул ырды жаттаган болсо да, ага ыракмат дегенсип, мугалим беш койду.

— Ыракмат иним! — Атай маңдайынан чыккан терди суртүндү. — Ата сакал чыкканча эч бир молдодон жылуу сөз укканым жок эле. Сен да мени жаман көрчү элең. Ушул көзитти мага бергендигиң үчүн сага дагы, дагы ыракмат! — Ал газетаны бүктөп пиджагынын ички чөнтөгүнө салды.

— Ой, көзитин кайрып бербейсиңби? — деди Шаршен.

— Мага керек... Иним, капа болбойсуңбу? — Атай мугалимден райым күткөнсүдү.

— Алыңыз. Окуп жүрүңүз? — деди Жаныбек.

— Ой, тобо, мен Атайдын бир күндө молдо болгонуна таң калам! Өзү көрбөгөн киши буга кантип ишенсин? Мутакем билген экен! — деди бири.

Баары жабыла Мураталыны карашты. Мураталы ак топусун колуна алып, жабыла тиктегендерге жүгүнүп койду эле, зал каткырыкка жаңырды.

— Мутаке, сиз кантип билдиңиз?

— Эмнени?

— Айтсаңыз эми!

— Эмнени айтам? Силер кызыксыңар! Эмнени билдиңер. Мен эч нерсени биле элекмин.

— Жолдоштор! — Жаныбек столду тыкылдатты. — Эмесе сабакты уланталы. — Мугалим сөздү токтоткону менен Мураталынын туюк сүйлөшүндө кеп бар дегенсип, аны тикчие карайт. Абышка сакалын сылап коюп, столдун алдынан чыгып жаткан үндү тыңшагансып, бир жагына ыктап, өзүнчө мемиреп отурат. Мүмкүн кулагына ушул ырга чыгарылган күү, же обон жаңырып тургандыр. Бардыгы жайланышып, мугалим доскеге эсеп жазарда ойлуу отурган Мутакен өзүнчө күңгүрөндү:

— Мен эч нерсени биле элекмин.

Жусуптун ыры жана Атайдын жоругу ушуну менен токтолгон жок. Окуучулар да, мугалим да ыңгайы келе калса, анын окууну кандай өздөштүргөнүн аныктап билгилери келишет.

Танапис убагында кимдир бирөө мен бир сонун ыр таптым деп газетасын ачты.

Папиросту буркурагышып, же эрдинин алдын насыбай менен томпойтушкан окуучулар: «Кана, кана» — дешип, аны курчап калышты.

— Ачык окусаңар?

— Какем окусун!

— Жок, Чакем жакшы окуйт.

— Токтогулачы! — Шаршен жолдошунун колунан газетаны жулуп алып, көзүн кысып койду. — Атайдан жакшы окуй турганыбыз жок.

— Туура, — дешип баары көз кысышты. Атай колуна газетаны алып эжелей баштады:

Өнөр, билим, техника, өзгөчө өсүүп бааратат. Зыым аркылуу абыдан. Дүнүйөгө сөзүн

таратат.

— Айтпадым беле Атакем зырылдатат!

— Бул ырдын эмнесин мактайсыңар? — Атай газетаны төрт бүктөп, ээсине кайтарып берди:

— Өзүң жаттап алып, ырдап жүр!

Ушундан кийин Атайдын китеп окуй ала турганына эч ким шектенбей калды.

Эшиктен келе жаткан Мураталыга бири шыбырады:

— Атай чын эле окуй алат экен.

Мураталы сөзгө кунт койбой басып кетти: — Мен ага таң калбайм...

Эшик жакта папирос тартып турган Жаныбек: «Мутакемдин эмне билгени бар» — дегенсип, аны ээрчий карап калды. Сураса сөзсүз: «Мен эч нерсени биле албайм» — деп жооп берчүдөй.

Окуянын түйүнү Жаныбекке бир нече күн өткөндөн кийин чечиле баштады.

* * *

Коллектив концерт берүүгө даярданган. Кимдин эмне аткаары Жаныбекке белгилүү. Жаш композитор Малдыбаев концерт сайын бир жаңы ыры менен чыгуучу эле. Композитор Петр Федорович кыргыз күүлөрүн оркестрлештирүүгө андан бетер катуу киришкен.

Ал эми Мураталынын кыягы Молдоке менен Атайдын күүлөрү, Мусанын обондору анын кулагына жат эле.

Бир топ күндөн бери артисттер «Ажал ордуна», «Карачач», «Жапалак Жатпасов» жана башка постановкаларды коюшуп, музыкалык концертке жол тийбей калган. Борбордун калкы акындардын үнү менен күүлөрүн, жаңы ырларды сагынышканбы, айтор, театрдын ичи кишилерге жык толгон. Жаныбек администраторго кадырын салып жатып, Капсалаңга билет таптырып берди.

— Сен болбосоң, бүгүн театрга кире албайт элем,— деди Капсалаң башын чайкап. Эл өз орундарына отурушкан. Зал караңгыланыш барып, сахнанын көшөгөсү ачылды. Концерт «Манастан» башталды.

Ылаачындай томолок киши улкунуп-жулкунуп «Тайторуну» байгеге жиберип жатканда Капсалаң Жаныбекке шыбырады:

— «Манасты» эмне үчүн жазышпайт?

— Жазып жатышат.

— Китеби качан чыгат?

— Тиш! — деп артта отурган киши ышкыра сүйлөдү... Оркестр чыкты. Мурду борбогой, жазы маңдай Петр Федорович комузчуларды далысынан сылай тургансып жайылган колдорун эптүүлүк менен кыймылга келтирип, дирижерлук кыла баштады. Комуз менен кыяктын үндөрү бирде бөлүнүп, бирде куюлушуп, созулунку чоюлуп, кээде тереңге чөмүлгөндөй басаңдап барып, кайрымына келгенде тегиз шыңгырап, тааныш күү жүрөктү козгой баштады... «Шыңгырама». Бул элге таанымал күү. Оркестр жана аны түзгөн Петр Федорович элге жаңыдан таанылууда.

Кырка тартып отурушуп, дирижердун таякчасын тиктегендер: Мураталы, Карамолдо, Атай жана башкалар. Кайсы бирлери бет алдына нотаны коюп алышкан.

Артисттер жалпы билимин көтөрүү менен музыкалык сабатты үйрөнүүгө умтулушканы да жакшы саамалык.

Петр Федорович оркестрди түзөрдө алдына бир гана максат койгон. Ал максат элдин сүйгөн күүсүн музыкалаштырып, аны кайра элдин жүрөгүнө жеткирүүдө эле. Аны үчүн күүнүн мукамын гана берүүгө умтулбастан, анын негизги улуттук өзгөчөлүгүн сактоону башкы милдетим деп түшүнгөн. Бирок улуттук өзгөчөлүгү мукамында, кайрымында, комуздун өзүндө жана аткарылышында да бар. Мунун баарын изилдөө

үчүн ага көп жылдар керек эле.

Алгачкы аракет өз жемишин берди. Өзү ишинин тууралыгына жана элге пайдалуулугуна көзү жеткен Петр Федорович жаңы музыкаларды түзүүгө бет алды. Мына «Шыңгырама» бүткөндөн кийин эл андан жаңы номерди 1 күткөндөй үнсүз, кыймылсыз мелтиреп отурушту.

«Мага ушул керек,— деп койду Петр Федорович өзүнчө,— эл күтпөгөн болсо, музыка түзүүнүн деле кереги жок».

Оркестр «Камбарканды» аткарды. Дирижердин кыймылы токтолор менен зал дүңгүрөп калды. Өзүн бактылуу сөзгөн Петр Федорович колун бооруна алып, элге бир нече сыйра жүгүндү. Кол чабуу басылган жок...

— Петр Федорович ушундай киши,— деди Жаныбек зал тынчтангандан кийин.

— Кандай киши? — Түшүнө албаган Капсалаң ага жакындап отурду.

— Көрбөдүңбү? «Камбарканды да» музыкалаштырып коюптур. Оркестр кандай жакшы аткарды?!

— Ооба, ошентиптир! — Капсалаң анын сөзүн уламыш болуп, өзүнчө ойго кетти.— Мунун эмнеси жакшы? Музыка билген киши отуруп алып, бардык күүнү музыкалаштырып койбойбу?

— Атай Огомбаев!

Ал элге күүлөрү, комуз чертиши жана «Күйдүм чок», «Ой булбул» деген ырлары менен таанылган эле. «Номурун кайсы чыгармасы менен баштаар экен?» — деген суроо гана ар кимдин көңүлүндө турду.

Сахнага чыкканда ирени албырып, көздөрү жайнап туруучу Атай бүгүн эмне үчүндүр өтө сабырдуу. Конферансье кулактандыра электе эле ал ондонуп отуруп, комузунун кулагын толгоду.

— «Эсимде»,— деди конферансье.

Бул ырды эч бир кыргыз уга элек болучу. Жаныбектин жүрөгү туйлап кетти. «Кайсы ыр» деп сурады Капсалаң.

Сахна тараптагы артисттер өздөрү да көшөгөнүн далдаасынан тыңшап калышты. Бул ырды азырынча театрдын көркөм жетекчиси, директор гана билчү. Көркөм жетекчи жашырылган сырыбыз ишеничибизди актар бекен дегенсип, көшөгөнүн четинен башы көрүнүп калганына карабастан, Атайга тигилди.

Обон жай жана мукамдуу башталды.

«Жайдын гана толук ай, көзүндө

Адырлуу тоонун бетинде»...

Үндү комуздун күүсү коштоп, күү басаңдаганда обон созолонуп, ырдын аягы кол чабуу менен дүңгүрөп турду.

Кыйкырыксүрөөндү ошондо көр. Атай «Эсимдени» эки-үч жолу аткаруу менен элдин суроосун араң токтотту...

— Бул кандай ыр дейсиңби? — Атайды окууга үйрөткөн ушул ыр экендигин Жаныбек жолдошуна кыскача баяндады.— Мен окууга жарабаймын дечү эле. Шык кандай боло турганын куп түпгүндү да...

— Мына искусствонун күчү! — Капсалаң катуу күрсүндү.— Мен айтып жүрбөймүнбү! Искусство!

—Тиши! — деген үн чыкты...

Театрдан чыгышкандан кийин Капсалаң уйго жеткенче ойлуу келип, Жаныбек экөө өз бөлмөлөрүнө бөлүнүшөрдө «токточу» деди.

— Мен искусство жагына өткүм келет!

Жаныбек ийнин куушуруп тим болду. Анткени анын искусство жагына өтөм дегени, өзүнө көндүм болгон, коомдук тамактын бир тармагынан экинчисине, мисал үчүн, оокат бышыруудан татты нан даярдоого которулайын деген сыяктуу туюлду.

* * *

Кыргыз театрынан филармония бөлүнө тургандыгы капкачан эле угулган. Театр жыл сайын атайын билими бар жаш актерлор жана режиссерлор менен толукталууда. Элдик өнөрпоздорду драмалык спектаклдерге, ал эми драмдын артисттеринин концертке чыгышы, хорго кошулушу алардын чеберлигин өстүрүүгө жардам бермек түгүл, тескерисинче бирибирине жолтоо боло баштады. Баарыдан да Шаршен куудул бир жолу драманын актеру катарында сахнага чыкканда эстен кеткис окуя болду. Жусуп Турусбековдун «Ажал ордуна» трагедиясы жүрүп жаткан. Сахнада Кытайга качып барган бечара кыргыздардын кайгылуу турмушунан бир көрүнүш. Кыздар бир табак талканга сатылып, көз жашы көлдөп, Ата-энелердин муну жүрөктү титиретет. Ошондо кыз алууга келген мырзалардын биринин ролун аткарган Шаршен кыйшалаңдап чыга калганда көрүүчүлөр дуу күлүшөт. Муңзардын сценасынын касиети качып, ошол оор сүрөт күлкүгө айланат... Шаршен ошондон кийин драмалык роль аткаруудан биротоло четтетилет.

Актерлорду жана администрацияны бөлүштүрүү алардын жөндөмдүүлүгүнө, шыгына жана өз каалоосуна жараша жүргүзүлдү. Көзөк Жаныбекке да жетти. Ал бир аз буйдалды. Өзү драмада ойноп жүргөн, бирок канжаны ырчы жана көмүзчулар менен. Башкача айтканда Жаныбектин өзү үчүн драм театр керек, элдик өнөрпоздорду ойлосо, филармонияга өтмөк. Драм театрдын коллективинин күткөнүндөй болбой, Жаныбек филармонияны тандады.

Ошентип, Жаныбек жаңы түзүлгөн филармониянын адабий бөлүмүн башкармак болду. Шаршен, Атай, Мураталы, Карамолдо, Калык, Осмонкул, Муса — баары аны жаңы оруну менен куттукташып, тамашага алышты.

— Мурун эки тарап болуп, кыйналып кеттиң эле... Эми өз колуубузга тийдиң.

— Драмга барсаң, ролду Шаршенден артык аткара албайт элең.

— Алардын баары билимдүү, окутар окуучуң жок, кызматыңан бөөдө бошомоксун. Айтор ушу сыяктуу тамашалар, күлкү...

Чынында эле тыягына да, быягына да чуркап, Жаныбек алагды болуп жүргөн. Бүгүн филармония бөлүнүп чыккандан кийин гана драмалык актер болуу максаты эместигин сөзди. Бирок бу сакалдуу окуучулардан эмне үчүндүр ажырай албай тургансыйт. Эмне үчүн андай? Же өзү ырчы, комузчу болбосо, же композитор болбосо...

Элдик өнөрпоздордун нак ортосунда көк сакалын жайкап кубанычтуу отурган Мураталы анын көңүлүн бөлүп, ойго салды. Кыргыз күүлөрү өзүнчө чалкып жаткан миң сырлуу дария, чети оюлбаган кенч. Ал жөнүндө илимий изилдөөлөр мындай турсун, жыйноо жана үйрөнүү жаңы гана башталды. Кыргызда адам изи чалбаган музыка дүйнөсүнө биринчи жолу чалгын чалган орус музыковеди Затаевич, аны үйрөнүп, оркестрге сала баштаган Петр Федорович Шулын.

Алдыда эбегейсиз зор милдеттер турат. Жаныбекти кызыктырып, азгырып, актерлук кесибин таштаткан кереметтүү күч — кыргыздын элдик музыкасы.

Мына, күүнүн Камбар атасынын дал өзүндөй болуп, көк сакалын жайкаган Мураталы карыяда канчалык катылган кенч бар. Кыргыздын гана эмес, ирегелеш казак туугандардын күүлөрүн чертиши, билгичтиги жагынан, уламалыгы жагынан мунун астына чыга турган киши жок.

Жаныбек калдалаңдап, ылдамдай басып келди да, Мураталыга колун берди:

— Аксакал, кыргыз музыкасынын Камбар атасы, жаңы конушуңуз куттуу болсун! Мынчалык чоң сөздү күтпөгөн карыя аны ормoe карап, колун алды:

— Ыракмат, балам. Конушубуз бирге болсун! Жаныбек анын шадылуу бырыш колун өпкөндө тургандар кол чаап жибершти.

Мураталы бу адаттан тышкары нерсе — деп чоочугандай колун тартып алды:

- Бул эмнең?
- Сонун күүлөрдү жаратканы үчүн...

— Сонун күүлөрдү жараткан эмне экенин билгиң келсе, бул! — Карыя ага бырыштуу чекесин көргөздү.

Курчап тургандар каткырышты.

— Аксакалдын сөзүнүн мааниси бар.— Жигит буулуга үн катты.— Эмнеге күлөсүңөр? Бая күнү Атай «Эсимдени» алганда да күлдүңөр. Аягы эмне болуп чыкты?

— Биз жөн эле...

— Балам, булардын жөнү ушундай. Аны өзүң да билип калдың го.— Мураталы чөнтөк саатын карап алып, топтон бөлүндү. «Токтой тур»,— деген сөзгө карабай Жаныбек ага ээрчий чыкты.

Али эрте күз. Көчө боюндагы дарак көк жашыл. Сабагы чириген жалбырактар гана мөзгилсиз саргайып, кичине жел турса калкылдап түшө баштаган.

Көчөдө эл аз. Бирок атчандар, жөөлөр, машиналар жана арабалар аралаша жүргөндүктөн жол чаңдап, кыймыл жандуу сыяктанат. Мураталы жолдон учурашкан кишилер менен саламдашып, басып жүрүп отурду.

Убакыт өткөн сайын чоң жол түзөлүп, майда тамдар чоңоюп, кичинекей шаар өсүп баратат. Театр студиясы жаңы уюшулган жылдары тигилген дарактар көк тиреген чынар болгон. Жаңы окуу жайлары ачылып, айылдан келген жаштар көбөйүүдө. Шаар өзү да жаш, эли да жаш, сүйкүмдүү борборго айланууда. Азыр Мураталы менен сөз сүйлөшүүгө дилгирленип ээрчип келе жаткан жигит студия ачылган жылдары кишинин үстүнө кирүүдөн уялган өспүрүмдүр. Азыр көрбөйсүңбү, эл аралаган эски өнөрпоздорду окутуп, көптү билген кишиче, жарыбагыр, сыр алышканы келе жатабы деп ойлойт карыя.

— Аксакал, сизден сөз сурайын дедим эле.— Мураталы үйүнө жакындаганда, жигит токтоло калды.

Баланын жашырын сөзү барбы дегенсип, карыя үйгө кирбей кулак салды.

— Сурай гой.

— Атайдын окуу үйрөнгөнүндөй окуя сиздин башыңыздан да өткөн чыгар...

— Сурадың эле ушулбу?

— Ушу сыяктуу...

— Ой, жолуң болгур десе! Бул, экөөбүз жашырын сүйлөшө турган сөзбү? Кир үйгө?

Жаныбек карыянын үйүндө биринчи болушу. Эки бөлмөдөн турган тунукелүү үй.

Тактайдын үстүнө шырдамал төшөлгөн, төрдө эки бүктөлгөн көлдөлөң. Алар отурушканда оозгу бөлмөдө жүргөн байбичеси бул кайсы бала дегенсип, бери кирип келди.

— Апа, күүлүсүзбү? — Жаныбек тура калды.

— Шүгүр! Отура гой, тегеренейин! Сен кайдан келген баламың?

— Театрданмын...

Маасычан болуп, башына жука боз жоолук салынган байбиче мейман бала менен толук таанышкансып, кайра оозгу бөлмөгө кетти.

Мураталы эски туш кийиздин үстүндөгү узун мыкка илинген комузун ала отурган.

Мугалим бала анын күүсүн угууну каалайбы, же жооп угуп кетүүгө шашылабы? Андай ой абышканын башына келбегендей кандайдыр бир эң эски күүнү кыңгыратат.

— Балам, бу кимдин шыңгырамасы экенин билесиңби?

— Жок.

Адатта комузчулар өз мейманын күүнү түшүнсө гана жакшы сыйларына, куйма кулактарды жактырбай турганына Жаныбек канык эле. «Эч нерсе билбейт экен»,— деп

абышка мени менен сүйлөшпөй коебу деп, кадиксинип калды.

— Билбегениң ырас.— Мураталы күңгүрөндү.— Атам ыраматылык ушинтип чертчү эле.

«Күрөңкөнүн шыңгырамасы» деген күүнү Карамолдо, Ыбрай, Чаке кээде өзүнчө чертишчү. Бул күү көпчүлүктө аткарылбагандыктан эл да, башка комузчулар да билчү эмес. Эгер Мураталынын көзү өтсө, Күрөңкөнүн өзүнө окшоп «шыңгырамасы» жана башкалары да эскерилбей калчудай.

Жаныбек үйгө кирер менен суроолоруна жооп угуп, кечикпей кайра кетмек. Бирок аңгеме анын каалоосуна жараша башталбай, үй ээсинин адатына жараша баштала тургансыды.

Алдыга чай коюлган көздө жигит үзүлгөн сөздү уламак болду:

— Атаңыз чоң комузчу болсо керек.

— Балам, оокатка кара! — Мураталы ага жооп берген жок, эң мурун нандан үзүп жеп, анан колуна пияланы алды. Жаныбек да ага ээрчиди.

Чай ичүү узакка созулду. Мейман жигит пияласын көмкөрүп койгондон кийин, байбиче чайды экинчи жолу демдеди.

Тамак ичүү учурунда келимкетим гана сөз алмашылганы болбосо, аңгеме узатылган жок.

Узак паузаны Жаныбек оюна пайдаланды. Ал Мураталынын эски комузчулардын өкүлү, өзүнүн салтын таштабаган, бир сырдуу кызык кишилердин бири деп ойлочу. Анын билгени ушул эле. «Ушу да кишини билгенге жатабы»? деген суроо көңүлүнө азыр келип отурат. Күрөңкө чоң комузу... Чоңдун да чоңу болсо керек. Илгерп ал Чыңгышбай деген комузчудан жеңилиптир. А, Чыңгышбайды боз улан курагында бир гана күүсү менен жыккан Мураталыны кандай комузчу деп баалайсың?! Ушундай залкар адам кийинки жылдарда концерттерге комузу менен чыкпай кыягы менен чыгышы кандай? Эгерде комузду таштаган болсо, минтип чертип отурбайт эле го. Дасторкон жыйылганда Мураталы кайрадан комузун колуна алды.

Анын азыркы кош кайрык болуп угулган күүсү Жаныбекке тааныш эле. «Мураталынын шыңгырамасы».

Атасы менен баласынын күүлөрүндө коендой окшоштук да, аттын кашкасындай айырма да бар. Окшош жери: экөөнүн күүлөрүндө да кылымдарды аралап келаткан армандуу кыргыз жана анын тилеги айтылат. Айырмасы: ошол армандуу кыргызды атасы менен баласы гки түрлүү сүрөттөйт. Бул өзгөчөлүктөрдү байкоо үчүн жана үйрөнүү үчүн көп убакыт керек. Жаныбек эң мурун Мураталынын өзүн түшүнбөй туруп, күүсүн түшүнө алабы?

— Кыргыз жаштары комузчулардын өмүрүнө кызыкчу эмес эле? Кыргыз күү угууну гана сүйөт...— Башын бир жагына кыншайтып күү кайрып отурган абышка комузун чукулунан токтотуп, мейманына бурулду.— Сен, мени ойго салдың го. Билгенимди айтып берейин... Ал сакалын сылап койду.— Атайдын окуясындай окуя менин башыман өткөн жок. Ал убакта заман башка: көзит да, сага окшогон мугалим да жок... Мен туулуп өскөн доор, менин тагдырым, башыман өткөндөрүм таптакыр башка. Жаныбек каалаган жообун укту. Күткөнү ушул беле?

Ал кымызды көрүп суусуну канмак түгүл, ого бетер чаңкаган кишиче аңгеменин уланышын тиледи.

Эх, комузчу! Сенин сырың ушунчалык купуя беле? Эгерде сырың кол жетерлик жерде болсо, күү бүткөндүн баарын билген, баарын черткен таанышман Мураталынын сыры элге эмне үчүн шардана эмес.

Көп комузчу өзүн гана билет, көзү өткөндөн кийин өзү да өтөт. Бул кылымдардан келаткан салт.

Затаевич жана Виноградов менен аңгемелешкенден кийин күүнүн мааниси терең экенин жана ага эл кызытарын жаңыдан баамдап калган абышка баланын каалаган

суроолоруна жооп айта берем деп күтүп отурду. Бирок орус музыканттары менен Жаныбектин музыка жөнүндөгү түшүнүгү асман менен жердей эле. Затаевич менен Виноградов эмне жөнүндө сурарын билишчү. А, Жаныбекке, аксакал билгендерин өзү эле айта бериши керек эле.

Жаныбек түгүл, Затаевич да күүнүн сырын ача албай арманда калган учуру болгон. Бул 1928-жылдагы окуя. Токтогул, Мураталылардын күүлөрүн ал нотага алып жаткан.

Ошондо Токтогул музыкантка «Чоң кербезин» өзгөчө табыштайт. Анын сөзүн тилмечтер да жеткире алышпайт. Токтогул да, Затаевич да өкүнүчтө калат...

Жигит ойлонуп алсын дегенсип, Мураталы «Көкөй кестини» чертти.

Бул эмне үчүн мынчалык мундуу? Замананын адилетсиздигинен колуктусунан айрылып, камалып, Кытай жерине качып барып, карыганда туулган жерине кайрылып келген Капалдын өмүрү ушунчалык оор болгонбу? Же башынан өткөн окуя кичине болсо да, талантынын кудурети менен чоң күүгө айландырганбы? Аны ким билсин! Эл «Көкөй кестини» гана билет.

«Көкөй кестини» атактуу Токтогул да чертчү. Азыркылардан Карамолдо менен Атай мыкты кайрыйт. Токтогулдун чертишинде «Көкөй кести» башкача кайрылат.

Бул күү Мураталынын өзүн эске салуучу.

— Балам, кандай экен? — деди ал.

— Сөз жетпейт!

— Капалдын күүсү ушул.— Жаныбек анын сөзүнө макул болгон жок:

— Капал ушинтип чертчү бекен?

Мураталы мурутунан жылмайып коюп, өз комузу менен кеңеше баштады.

— Мен Капалды көргөнүм жок. Атам ыраматылык «Капал минтип чертчү эле» — деп кайрыганы ушул.

«Көкөй кестинин» азыркы чертилиши кадимкисине окшободу. Кайрымдары аз, мукамы күйөөсүнүн күйүтүнө туталанбай, кааданы сактап гана ыйлап отурган жесир аялдын кошогундай...

— Мутаке! Сиз муну жапжаңы күүгө айландырган турбайсызбы!

— Ээ, балам! Несин айтасың? Бир кезде ушул чертилишинде эле мундуу кишини жашытууга жароочу.— Мураталы байбичесин чакырды.— Чай апкел! Куу бала капкайдагы немелерди козгоду го.

— Ыракмат, чайга кандым! — деди Жаныбек.

— Алып келе бер! — Үй ээси көнгөн жок.— Мейман сыпайкерчиликтүү болот...

— Мейманыңызды зордойсузбу? — деди байбичеси.

— Ээ, алып келе берсеңчи. Чынынын алдыда турганы жакшы.

Чал копшолуп кенен отуруп, сакалын эки колу менен алмаксалмак сылап коюп, дасторкондун бүктөөсүн жазып, кайрадан комузун алды. Шадылуу жоон салаалары кылдарга урундубу, жокпу, айтор, күңгүрөнгөн коңур үн көтөрүлдү.

— Балам, мен «Көкөй кестини» жаңыртамын деп ойлогон эмесмин. Менде андай максат жок... Мен да бир көздө Капал сыяктуу каңгырап калдым. Бирок жалгыз эмес элем, эл менен болдум...

Карыя 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздардын арасында көргөн азаптарын эстөө үчүн кээде комузду кыңгыратып коюп, сүйлөй берди:

— Мен бакыт издеп башы маң болгон элди көрдүм... Адамдын каны суудай акканын көрдүм... Бөтөн жерде кайыр тилеген карыптардын арасында жүрүп, Чоң-Кеминди, мелмилдеген Ысык-Көлдү жана Кең Таласты сагынып ыйлаганда ушул күүнү черттим. Мен ошондо Капалдын кайгысын, же өзүмдүн кайгымды, же жалпы журттун кайгысын чертип калганымды билбейм... Өктөбүр төңкөрүшү болбосо, көкөйүбүз биротоло кесилмек. Бул сөздү кишиге айтуудан көрө комуз менен баяндоону жакшы көрчү элем. Сага кайдан айттым? — Абышка күлүп койду.

Байбиче сөз кызып, чынылардын буусу басылгандан кийин кетип калган.

Мураталынын казнасынын оозу жаңыдан ачылды, эми аны менен таң атканча отура бер: кыргыз эмес, казактын күүлөрүнүн тарыхынан бери сайрап берет... Аны менен мурда сүйлөшүп көрбөгөн Жаныбек аксакалдын: «Убактысын коротуп, убара кылдымбы» — деп өзүнөнөзү кооптонду.

— Дагы эмнени сурайсың? — деди абышка.

— Түшүндүм аксакал! Сизге чоң ыракмат... Убара кылгандыгым үчүн кечирип коюңуз.

— Эмненин убарасы? — Мураталы анын кетүүгө камынганын көрүп, тийиштире сүйлөдү.— Төз эле түшүнө калганың жакшы экен. Москвадан келген кишилер мени менен эки-үч күнү бирге жүрүп, кеп сурашар эле. Барагой, балам!

— Кошуңуз! — Жаныбек эшикке чыгарын чыгып, аябай өкүндү.— Мени шайтан кубаладыбы? Абышка сүйлөгүсү келип отурду эле.— Кап! Шашмалыгым!..

* * *

Жаныбек чоң комузчуларга Бир-эки жолугушуу менен мүдөөсүнө жете албасын, аны үчүн өзүнө алдын ала даярдык керектигин, филармонияда гана бирге жүрүү аз экендигин, алар менен жакын жана сырдаш болуу зарылдыгын сөзди. Шашпа, Жаныбек, шашпа!

Ал шашылган жок. Атай менен кадимкидей аралашып, достошкончо арадан бир жыл өттү.

Бир күнү аны Атай үйүнө чакырды. Жаныбек эмне үчүндүр толкундады. Аны жөн гана мейман болууга чакырбаганы белгилүү. Атай Москвага барып, элдик аткаруучулардын Бүткүл союздук конкурсун катышып, анда биринчи сыйлыкка жана лауреат деген ардактуу паамга татыктуу болуп кайткан.

Москвада атактуу комузчунун Ак боору менен чертилген «Ак тамак, көк тамагын» — жаштыктын, сулуулуктун жана махаббаттын күүсүн угууну эңседи. Бул күүнү ал бир гана жолу уккан. Бирок аны автор жөнөкөй комуз менен аткарганын гана көргөн.

Балким зор. атакка ээ кылган жаңы комузудур деп ойлоду.

Жаныбек өзү да кур кол жөнөгөн жок. Жусуп Турусбековдун соңку китебин белекке камдаган, анда «Эсимде» деген ыры да бар эле.

Жаныбек биле элек нерсе али көп. Атай комузчулар ансамблин түзүү үчүн шакирттерин даярдап жаткан. Алдыда кыргыз искусствосунун Москвада өткөрүлүүчү декадасы күтүп турган.

ТАЛАА ЖЫЛДЫЗЫ

(повесть)

Назар карыя акысын төлөп бергенден кийин да, таксини токтотуп туруп, алкышын кайталай берди:

— Рахмат, балам! Көп жаша! Мени убаралантпай... Шаарды баягы жылдагыдай эле деп болжосом...

Машинанын моторунун дабышынан карыянын сөзү ачык угулбады. Ашыгып турган шофер жигит кош айтышуу иретинде башын ийкегенде машина ордунан козголду.

— Атаа! Ырас болбодубу! — Карыя чакан кол чемоданын кетөрүп, бет алдындагы эки кабат саргыч үйгө киргенче күбүрөп, эшиктин алдында олтурган аялдын тушунан өтө берип, кайра кайрылды:

— Сиз билесизби, Назаров ушул үйдөбү?

— Кайсы Назаров?

— Назаров Бек. Менин уулум. Мен анын атасы болом.

Түшүндүм, өзүм да көрүп турам дегенсип, аял жылмайып ордунан туруп, анын жанына келди.

— Ушул тепкич менен экинчи кабатка көтөрүлүңүз. Сол жагыңыздагы экинчи эшик сиздин балаңыздыкы...

— Маржа, сага ыракмат! — деп, Назар экинчи кабатка чыкты.

Май айы... Ал желең күрмөчөн, калпакчан болсо да, машинанын ичинде эле нымшый баштаган. Эми экинчи кабатка көтөрүлгөнчө бүткөн бою чылпылдап баратты.

Бул эки кабат имарат уулунун иштеген мекемеси же жашаган үйү экени белгисиз. Анысы катта да ачык жазылбаган эле. Бирок эмнеси болсо да, куттуу болсун, жакшы жерден жай алган экен деп ойлоду.

Ал заңгыраган коридор менен келатып, сол жактагы экинчи эшиктин тушуна жеткенде токтоп, чокчо кара сакалын сылап ойлоно калды. Шаардыктарга окшоп өтө эле кичи пейилдикти жактырбаса да, дагы кандай учурда кирип барар экенмин дегенсип, этияттанып, каалганы, чыйкылдатып сүйөп ачты. Төрт тарабынан керилген камсурпту бет маңдайына коюп, сүрөт тартып турган жигит көзүнө чалдыкты. Бүйүрмө көк шым, чолок жең боз көйнөк кийген жигит аркасын салып турса да, көзүнө жылуу учурады. Жүрөгү ысый түштү. Иштеген ишине ыкластуулугу, желкесинин чукурунан бери ошонун өзү. Карасаң, эки жакка көңүл бурбайт, эшиктин ачылганын да байкабай калды.

Анын көңүлүн бөлбөйүн дедиби же көз сагынычын таратып алайын дедиби, карыя сакалын апчыган бойдон эшиктин оозунда туруп калды. Оозун күбүрөтүп, ичинен бирдемелерди айтты. Мүмкүн башка бирөө көптөн бери көрүшпөгөн баласына туш келсе минтип, өзүн-өзү токтотуп тура албас беле. Байбичеси ошону үчүн «уулуңа таш боорсуң, мээримсизсиң» деп жемелер эле.

Назар көңүлчөк, жүнү бош эркектерди жактырчу эмес. Күрмөсүнүн топчусун чечинип, көйнөгүн желпинип, бети-башындагы терин сүртүнүп, тамагын жасанып койду. Тааныш дабыштан улам Бек селт этти. Артына жалт бурулуп, бакырып ийди:

— Ата! Ассаломалейкум!

— Вaleyкимасалам! — Назар уулу менен күндө көрүшүп жүргөнсүп, адатынча токтоо гана учурашты. Анын иреңинде эми эле эшикти ачкандагы толкундоо, сагынычтуу көз караш жок... Карыя эми уулу кандай жерге жайланышканын баамдай баштады. Сыртынан бараандуу көрүнүп, ичине киргенде киши токтоло турган эч нерсеси жок ушул жайды мекемеге да, квартирага да ылайык көрбөдү. Мекеме деген мекемедей болуш керек. Телефонун, көк нооту жабылган чоң столу, кирипчыгуучу кишилер отургудай орундуктары кана? Баласы анын ден соолугу, апасынын, айылдаштарынын аман-эсендигин сурап жалпылдап жатканда атасынын көңүлү мекемеде турду.

— Бул сенин иштеген жериңби, же сүрөт коюла тур, ган камнаңарбы? к Сууроо катуу тийсе да, Бек акырын гана:

— Иштеген жерим... .

— Аа, мекемең турбайбы! — Карыя сустая түштү. Баласы көрсөткөн орунга отуруп, бет маңдайына желдеткич коюлуп, бою чыйрала баштаса да, эми ал үчүн бул мекеменин кызыгы калбагансыды. Сүрөт... Туш-туштун баары сүрөт. Сүрөт керек болсо райондон, жадаганда колхоздун клубунан, каалаган жеринен көрөт эле го. Ал уулун көрүп, анын турмушу менен таанышып, эмне деген киши болгонун билүү үчүн алыстан келбедиби.

Бек атасынын иренжигенин байкаган жок. Жөн элө чарчап, жолдо урунду болгон чыгар деп ойлоду.

— Ата, адашып убара болгон жоксуңбу? Кантип таап келдиңиз?

— Кантип таап келгенимди өзүм да билбей калдым. Такси деген бар экен го...

— Келериңизде телеграмма берүүңүз го. Өзүм тосуп алат элем.

Телеграмманы эмнеңе бермек элем деп, айтып жибере жаздап барып, сакалын сылап, сабыр этти.

Бек абышканын кыртыштап турганын сөзип, жумуштарын жыйнаштыра баштады.

Атасын үйүнө ээрчиптип барып эс алдырып, ысык чай берүү керек эле.

Бирок үйгө келгенден кийин атасынын кабагы ого бетер дүрдүйө баштады.

Бектин квартирасы эки бөлмөдөн турат. Андан тышкары ашканасы бар. Шаарда бойдоктор түгүл, чакан бүлөлүүлөр үчүн мындай квартира табуу кыйын. Бектин чыгармачылыгын эске алып, аны сыйлагандыгы үчүн гана эки бөлмөлүү квартира беришкен.

Назар да квартираны кичине, тар деп жипкирген жок. Эки бөлмө тең ар кандай сүрөттөргө, чала иштелген эскиздерге, кагаздарга, китептерге толуп, үй боек жыттанып турушуна гана куйкасы тырышты. Үйдө көзгө көрүнөрлүк эмерек, төшөнчү орун түгүл, казан-аяк жок. Болгону жалгыз керебет.

— Балам, мени каякка ээрчитип келдиң,— деди Назар үйдү бир сыйра кыдырып чыккандан кийин.

— Үйгө...

— Ушундай да үй болобу? — Абышка муруттарын сербейтип, ээрдин тиштеп отуруп калды. Бек аны байкамаксан болуп, үй кийимин кийишип, чай кайната баштады. Ал баласы өз оокатын өзү жасаарын ойлогон да эмес Уулу ашпоз аялга окшоп, алжапкыч тартынып, оокаг жасай баштаганын көргөндө «сайпана» болуп калган тура деп, анысына да кыжырланды. Мүмкүн, мындан башка да мандемдери бардыр. Дагы байкап көрүп, акырында гана бир жолу сүйлөшөйүн деген акылга келди. Ал майдачүйдөнү көргөн сайын чырылдай берүүчү кишилерден эмес. Таарыныч, кыжырлануу, нааразылыкты канча болсо да көтөрүп жүрө берип, тежеп күч келип бүткөндө кымындай шылтоо табылса, ачуусу арашандай атылып чыгар эле. Анын бул мүнөзү уулуна жана сырдакана тааныштарына да белгилүү.

Атасынын бул келиши кантсе да баласы үчүн купуялуу туюлду. Кеп анын тымызын келип, баласынын турмушунан чоочуркап отурушунда эмес.

Назардын көңүлүнө пикир туулушу уулу армиядан кайткандан бери башталган. Бул мындан бир нече жыл мурдагы окуя эле.

Бек армияга чакырылуудан мурда Фрунзедеги сүрөтчүлөр окуу жайын бүтүрүп, художниктер Союзуна кирген. Ар кандай сүрөтчүлүк жумуштарды аткарып жүргөн. Бирок, өз алдынча чыгармачылык өмүр жаңы гана башталганда армияга кызмат кылууга туура келип, чыгармачылыгы башталдыбы, жокпу, чыныгы чыгармачылык жолго түштүбү, жокпу — ошого көзү жете албай калган. Ырас, окуп жүргөн учурда жана иштей баштаган убактарда жакшы бааланган жумуштары бар эле. Бирок ага өзү эмне үчүндүр канааттануучу эмес. Өмүрдө, чыныгы чыгармачылык да алдыда — баары алда көрүнүчү.

Бардыгы алдыда, баарына келечекте жетем го деген таттуу үмүт асыресе жаштар үчүн мүнөздүү. Кайсы бири ушул үмүттү шоок кылып жүрө берип, мүмкүнчүлүктүн баары кандайча артта калып, убакытты кантшг уттурганын билбей калышат.

Бек үмүткөрлүккө алдануу коркунучтуу жана опосуа экендигин армияда жүргөндө сөзди. Баарына келечекте жетем дегенсибей эле, урунупберинип, көздөгөнүн, каалаганын, билгенин тартынбай, талыкпай иштей берүү керек эле. Билгени аз болгону менен, көздөгөнү жана каалаганы көп эле го. Ага тарткынчактык кесир болду эгерде тартынбай иштей берсе, күчүнүн канчалык, жөндөмдүүлүгү канчалык экендигин да сөзмөк.

Бир нерсени каалоо, бир нерсеге берилүү, дайыма ошол элестин соңунда жүрсө да, анын эмне экендигин ачык түшүнбөө кээ бир жаштарды басмырттатып же делбээ кылып жиберет. Мындай сөзүм Бекте сүрөтчүлөр окуу жайында окуп жүрүп, дүйнөлүк мыкты художниктердин өмүрү менен таанышканда башталган. Ошондон тартып, ансыз

да токтоо жигит башкаларга улам басмырттап бараткандай сөзилген. Жолдошторунун арасында жана башка чөйрөлөрдө өзүн өгөйлөп, кампанияга жана тамашаларга кошула албай, өзүнөн өзү комогойлонууп туруучу. Жолдоштору, айрыкча кыздар анын комогойлугун «жөн эле жашоону билбегендик» деп баалаша турган.

Мындай сөздөрдү, жемелерди Бектин кулагы чалса да, ага капаланчу эмес.

Армиялык кызмат, туулган жерден бөлүнүү анын өмүрү үчүн бир жаңылык ачкансыды. Ал өзүнүн да, жолдошторунун да кадырына жетпегендигин, күндөлүк агым менен гана калкылдап, аны өзүнчө жиреп чыга турган жол таба электигине түшүндү. Ушундай көптү билген окутуучулары, кыйышпас шыктуу жолдоштору менен бирге, эмнени иштейм десе да колдон келет эле го. Буга Бек өзү айыптуу экендигин, өзүнүн мококтугу, кашандыгы, башкаларга батымсыздыгы, үмүт менен гана жашоосу айыптуу экендигин түшүндү.

Тынчтык күндөрдүн солдатты өзүнүн күндөлүк күжүрмөн иштерине кыйналчу эмес, көбүнчө эртеңки күн, эмгек жөнүндө ойлоор эле.

Ошентип жүрүп, армиядан кайтканда оболу бир аз эс алуу үчүн туулуп өскөн жерине келет. Айылдык жерде армияга барып келүү, кыз узатып, келин алуу сыяктуу өзүнчө той эмеспи. Бек бир ай бою өз үйүндө, Ата-энесинин маңдайында кенен отуруп, бирге оокат иче албады. Коноктон конок... Өз үйүндө да коноктор менен.

Бош убактарында бейкут балалыгы өткөн жерлерди: көк майсандуу чоң сазды, көпөлөктүү көк жонду, балык алчу тоо өзөнүн жалгыз өзү нечен жолу кыдырып чыгат. Алыста жүрүп, туулган жерди эстегенде, ошол, балалыгындай сүйкүмдүү орундары көңүлүнө биринчи келе калар эле.

Жер да, суу да, саз да баягысындай. Бирок аны менен бирге ойноп, бирге өскөн курбулары жок, бул жер ээн калып, өзүн тобунан, катарынан адашкандай сөзөт. Алардын баары кайда? Бири колхоздо, бири райондо, дагы бири шаарда — ар кимисинин жонунда өзүнчө турмуш жүгү. Эми чоң сазда, тоо суусунун боюнда, көк жондо өкүм сүргөндөр — Бектин бир көздеги курбалдарынын балдары. Аны Бек кимдин балдарысынар деп сүрүштүргөндөн кийин гана билип, эми жолдошторунун балдарына тентуш болуп калганын көрдү. Мына, тагдырдын шылдыңы! Балдардын аны менен иши эмне?! Илгери болгон экен... деген сөз кулактарына киреби? Бул жердин, оюндун, балалык ыракаттын ээлери ушулар... Бек өзү турмуштан артта калып, артта болбосо да, бир нерседен өксүгөнүн сөзди. Балалыгы өткөн татынакай жерлерге да баргысы келбей калды. Ал орундар өзүнө жарашыктуу мойтоңдогон жаш ээлерин тапкан. Анын издегени, турмуштагы орду кайда?

Анын Ата-энесинин ойлогон ою такыр башка эле.

Ушул айылда Сеит деген мектеп директорунун онунчу классты жаңы гана бүткөн Жыпар аттуу кызы бар. Эки баланын көңүлү жарашса, ушу кызды келин кылып алсак деп тилешчү. Бул тилекти оюнчынга аралаштырып, Сеиттин үй-бүлөсүнө да каңкуулап жүрүшчү. Алар да «калың төлөгүлө!» деп тамашалашып калчу.

Бул сөз Жыпарга жөн гана тамашадай угулчу. Ага ызаланып, туталанчу да эмес. Ал жигиттин ким экендигин, кандай экендигин көрбөгөн да, билбеген. Бирок ал эл оозунда көп айтылгандыктан, анын кандай неме экенин бир жолу көрүп койгусу да келчү.

Бек армиядан келген күнү айылдаш аксакал, көксакал, катынбаладан бери түп көтөрө келишип, аны менен учурашты. Жаш солдат аскер көйнөгүнүн сыртынан курун адаттагыдай бекем курчанып, жакасынын топчусун чечип коюп, келгендердин чоң, кичисин ылгабай тура калып учурашууда... Бети тамылжып, анын дидарынан кубанычтан башка нерсе сөзилбейт... Ата-энеси менен бирге Жыпар да келип амандашканда жаш солдат аны теше тиктеп туруп, «Ийи, садага чоңойдуңбу?» деп күлө карап, колунан кысып койгон. «Бу мени кайдан тааныйт?» — деп, Жыпар өзүнчө таң калган. Чынында солдат армияга кетүүдөн мурда деле айылга өтө сейрек каттагандыктан, жаштарды тааный албай, кайсынысы кимдин баласы; экенин билбей,

айтор баарысы биздин айылдын жаштары го деп ойлочу. Жыпарды да ошентип болжогон. Ал бул айылдын кызы эмес, башка райондон келген Сейиттин кызы экенин кийин гана билет...

Ошол учурашудан кийин Жыпар жаш солдатка экинчи беттешкен жок. Анын үйүнө каттоону токтотуп, ал турсун, колхоздун көчөсүнө да көп чыкпай калды. Каякка басса да солдат күлүмсүрөп тиктеп тургансыйт. Кыз үйдөн чыкпаса да, андан кутулбоочудай жүрөгү түрсүлдөйт, дүрбөлөндүү жолугушууга даярмын дегендей аны ичтен сыза күтөт.

Жыпар бүкүдүкү болуп жүргөн учурда Назар уулуна башка бирөөлөр аркылуу кеп салат... Анын максаты уулун үйлөндүрүү, көздөгөнү — Жыпар эле.

Жыпар деген ким экенин жигит ошондо гана сурамжылайт. Анын Сеит деген директордун кызы экендигин, онунчу классты жаңы бүткөнүн угат. Бая күнү учурашууга келген кыздардын кимиси экенин эсине түшүрө албайт. «Барып көр» дегендерге көнбөйт. «Менде үйлөнүүдөн да орчундуу милдеттер бар... Үйлөнбөй турган болгондон кийин, жаш кызды жаманатты кылып, ага жолугуша албайм» деп, бесарман болот. Эгерде жаш солдат кызды көрүү үчүн барып, анан куда түшпөй койсо, кызды жактырбаптыр деген ушак тарап кетмек.

Бектин этияттыгынан да кыз үчүн пайда чыкпады. Аны жигиттин көргүсү да келбептир деген ушак тарап кетти. Жыпар таптакыр эле үйдөн чыкпай калды... Анан, айылдаштары таң каларлык окуя болду — Сеит кечикпей эле, үй-бүлөсү менен башка жакка көчүп кетти...

«Тилимди албадың, жакшы коңшумдун шагын сындырып, айылдан кубаладың» деп атасы Бекке таарынат, «Кызына бир жолугушуп, таанышып койсом болмок экен. Таанышуунун эмнеси жаман эле?» деп жаш солдат арманда калат. Бул жигит үчүн кечиримсиз чоң өкүнүчкө айланат.

Кечикпей эле Бек Фрунзеге, художниктер Союзуна келет. Атасы ошо бойдон бир нече жылга чейин уулу менен кабарлашпайт. Бир күнү кемпири менен акылдашат да, жоголуп кеткен баласын издеп, анын эмне деген киши болгонун билейинчи дейт. — Ал жаман болгондо да, бирөө бизге жакшы баласын береби. Кулжундабай барып кел! — деп кемпири да кыстайт...

Мына, абышка башын жерге салып, ойго чумуганда өткөндөгү окуялар көз алдына келди. «Уздай жаш кызды чанган эме эркек башы менен казан кармап, ушуну көрмөк».

* * *

Назар уулун эр жетип, эл катарына кошулса экен деп тилөөчү. Ал үчүн жигит элге пайдасы тийгендей белдүү кызматчы же илимпоз болушу керек эле. Назар өзү мансапкор болбогону менен мансапты жаман көрчү эмес. Бирок киши кайсы ишти болбосун, атаңа ракмат деги

зип аткарып, адамкерчиликтүү, сыпайкерчиликтүү болушун каалоочу. Ал художник деген атак жана бул ишкө аралашкан кишинин турмушу, адамкерчилиги кандай болорун биле албай жүргөн. Чынында бул ишти өз ичинен жактырчу эмес. Мындан көрө уулу тракторист, шофер болушун артык көрөр эле.

Ушул жолу Фрунзеге астыртан келип, Бектин каерде иштеп, кантип жашап жатканын өз көзү менен көрүп, анын аял баасындагы сайпана киши болуп калганын билди.

Чоочуду. Анын ушул жолдон чыгууга көнбөсүн, кежирлигин билип, аны буга жеткирбей, жаштайында эле башка окууга бербегенине капаланды.

Уулунан шаардагы туугандарынын адресин сурап алды да, «жеткирип коеюн» деген сөзгө көнбөй өзү мулжундап кетип калды.

Абышканын көңүлүн табуу кыйын эмес. Бирок анын оюндагыны аткаруу кыйын. Бек атасынын эмнеге капа болгонун түшүндү. Аны сөз менен түшүндүрүүгө, ийиктирүүгө мүмкүн эмес. «Менин ишимдин жакшы экендигин акыры түшүнөр» деген ой менен өзүн сооротконсуду.

Назар шаардагы туутандарынан үч күндөн кийин келди. Көрүнүшү мурдагысындай капалуу эмес. Сөзгө келчүдөй илберинки... Бекти оң жолго салууга туутандарынын баарын үндөп көргөн эле. Алар художник болуу ар кимдин колунан келе бербестигин, сүрөт менен бүткүл дүйнөгө атагы чыккан кишилер болгонун кайракайра айтышып жатып, чалдын ачуусун араң токтотушкан. «Жакшы художник — элдин сыймыгы» деген сөздү уккандан кийин гана ал күүлөнүшүн токтоткон.

Назар туугандарынан келгенде уулу үйдө эле. Баягы бүнрүмө шымчан, боз көйнөкчөн болуп, сүрөткө кадалып турган экен. Ал сүрөт тартып жатабы же өзү сүрөт болуп жабышып калганбы деп абышка эриксизден серп алды.

— Баланы жүрүштурушунан адаштырып, Ата-энесин капалантып, перинин кызындай азгыра тургандай сүрөттүн эмне кызыкчылыгы бар? — деген суроо анын көңүлүнө келе калды. Бирок ал суроого жооп таба албады. Бул суроого кыргыздын өткөн турмушу, ал турсун, укмуштуу жомоктору да жооп бере албайт. Эгерде Бек уста, мүнүшкөр, саяпкер болсо, атабабадан келаткан белгилүү кесип болгондугу үчүн баарына макул эле.

Художник деген сөз жана анын боек менен иштеген иши ага чоочун көрүнүп туруп алды.

Атасынын тамагын жасанып келишин укса да, Бек полотнодон төз чыга албады.

Мунусу ата үчүн адепсиз диктей учурады. «Сүрөтчүлүк жакшы иш эмес экен го деп ойлоду. Эгерде кызматчы кабинетинде отурганда кирип барса, өзүнөн улуу кишилерди көргөндө канда~ болбосун, ордунан тура калар эле. А, сүрөтчү уулу өз атасынын келгенин билсе да, жүрөгү ташка айланган сып, кылчаюуга жарабады.

Назар ызаланып, уулуна коштошпой эле, айылына жөнөп кеткнси келди. Дал ошол учурда эшик ачылыпг Бектин жолдошу Жума кирип келди. Бул жигиттик абышка биринчи көргөндүктөн, кайдан жүргөн неме дегенсип жана чоочун кишинин көзүнчө андап жорукту баштоого батынбады.

Бу жигит Бек курактуу, жыйырманын ичинде, бирок ачык айрым. Эски таанышка окшоп, абышкага кыйкырып, салам айта кирди:

— Ассалом алейким? Аяш ата күүлүсүзбү? Айыл аман-эсенби?..

Атасы менен жолдошунун сөзү кызыганда гана Бек иштен башын тартты. Сүрөттү ары жылдырып, колубашын жуугандан кийин да, беркилердин жанына келген жок.

Сүрөттүн жанында ойлуу турду.

Бек тигилердин жанына келгенде атасы сатып алган буюмтеримин жыйнап, чемоданга салып жаткан. Уулу анын кетүүгө камынганын элеген жок. Түштөнүү убагы болгондуктан гана, чай кайнатууга киришти. Жума ага жардам берип жумурткаларды кууруй баштады. Качак тамак ортого келгенде абышка ал жигит менен тааныша баштады:

— Балам, сен да художниксиң го дейм.

— Ооба, ата! Кантип билдиңиз?

— Жүрүшүнөн көрүнүп турбайбы.— Абышка иренжибей, сайпана эркектер менен бирге өскөнсүп, кадыресе аңгемелешти.— Сүрөтчү болушуңарга тардыгым жок. Эркектей болуп жүргүлө, сыпайкерчиликти унутпагыла. Баса, уулум сен кайсы жерликсиң?

— Чоң-Кеминден...

— Оо!.. Силердин ата-бабаңарды укканмын. А, сен казан-аяк кармап калган турбайсыңбы!

Бек менен досу бул сөз өздөрүнө тийбегенсип, каткырып күлүштү.

— Күлгүлө, балдарым! Силер мени алжыган чал деп ойлосоңор керек. Эркектин

эркектей, үйдүн үйдөй болгону жакшы. Мен силерге ошону түшүндүрө албай жатам, Мына, менин ата-бабам, манап да, бай да болгон эмес.

Өз оокаты өзүнө тың, өз тизгинин өзү кармаган кишилер болгон. Мен да ошондоймун. Кудая шүгүр, азыр да бир айыл эл кадырлашат.

— Түшүнөбүз, айтканыңыз ырас, аксакал! — Жума да жай сөзгө кошулду.— Азыркы шартта өз тамагын өзү бышырып ичүү айып эмес. Ошондой болсо да, биз убактылуу гана... Үйлөнгөнчө.

— Силер да үйлөнөсүңөрбү?

Эки жигит дагы каткырышты абышка өзү да мурутунан жылмайды.

— Болуптур, эми балдарым, мен кайтайын!

— Азыр элеби?

— Анан эмне кылам? — деди Назар бири-бирин тиктешкен балдарга.

— Мейлиңиз, ата!

Эки жигит аны вокзалга чейин узатып чыгышты. Бек «апама» деп базарлык алып берүүгө, атасына өз турмушу жана иши жөнүндө эмне ойлогонун айтып берүүгө жарабады. Ал бая күнү, Назар шаарга келген күнкүдөн да ойлуу жана маңыроо чалыш көрүндү. Атасы менен салкын коштошту.

* * *

— Кое турчу! Мени кечирип коер...— деди Бек көчөгө чыгуучудай эшикти көздөй басып баратып... Үйдө өзүнөн башка эч киши жок эле. Далай убактан бери жалгыз жашап, өзү менен өзү сүйлөшүп, кеңешүүгө дагдарылган неменин эшигинин алдынан кайра тартышы биринчи жолу болуп отурганы жок. Анын бир ишке же бир жакка умтулушу кээде каалоосуна, убадасына жараша болсо, кээде көңүлүнө жараша боло турган. Көңүлү ишке тартып турганда башка тиричиликтин баарын токтотуп коер эле. Ушунусу үчүн сөзүнө так эмес, маданияты кем деген жемелерди угуп калучу.

Анын өкүнүчүнө жараша, качан бирөө менен сейилге чыгарда, кыйбас киши мейманга келгенде же союзда бир жакшы нерселер болордо табына келип, ишке табити тартып турар эле. Бүгүн да ошондой болду.

Жума ушунча күндөн бери бүгүн кастарлап конокко чакырып калыптыр. Мурда бирибириникине чакыртпай эле катышчу эмес беле.

Бек жолдошунун көңүлүн оорутпас үчүн өз көңүлүндөгү нерсени баскысы келип, өзүнөзү күчкө салып, конокко жөнөмөкчү болду эле, коймолжун кара көздүү кыз эшиктин оозуна келип, «сени чыгарбаймын» дегенсип, кулачын жайып, жолун тосо калгансыды. Эми токтобоого чамасы калбады. Жума кечирип коер деп ойлоого араң үлгүрүп, кайра төркү бөлмөсүнө кирди.

Адамды баамдуу тиктеген чарчы бойлуу, кара тору кыз анын санаасын санга бөлүп, полотнодон тиктеп турду. Ал сүрөткө окшобой, тек сыр билги кадыркеч селкиге окшоду. Мени таштап каякка бармак элең, туура кылдың девенсип, мурдагыдан да жадырап, ыраазылык менен көз жибергенсиди.

Аны азыр жолунан калтырып, убадасынан айныткан ушу кыз эле. Ушу кыздын айынан алыстан атайылап келген атасынын таарынычын жаза албан, салкын узатты. Ушул кыздын азгырыгынан башка жумуштарынан алагды болуп, балапандуу чымчыктай үйүнөн айланчыктап чыкпайт. Ушул кыз таалайына бүткөн махабаттай: жигиттин эркин бийлеп баратты.

Аны мынчалык азгыргандай сүрөттөгү кыздын эмнеси бар экенин түшүнүү үчүн Бек аны менен тиктешти да турду.

Кадимки карапайым, ак көңүл, муңайым кыргыз кызы. Жомоктогу сулуулардай керемети жок. Бирок, кө» карашы терең жана көп сырдуу. Качангы таанышындай ысык учурап, сени көп күтүп калдым го, деп жүрөгүн беймаза кылат.

— Өзүм тарткан сүрөткө өзүм ашык болуп калдымбы,— деп ойлойт жаш

художник,— сүрөттү жакшы көрүүгө болот. Бирок... Бул жөн гана сүрөт. Акындар айткандай лирикалык чыгарма. Ошо гана...

Бек кистисин колуна алды. Ал сүрөт тартып жаткан жок. Кызылча талаасында жүргөн кызды жандай басып, анын ишине, мүнөзүнө, мамилесине жараша аңгемелешип, улам имерилип отуруп, бир өскөн курбудай ынак болуп кетти. Анысы — бар болгону сүрөт, өзү тарткан сүрөт. Ошондой болсо да, жаш художник чарчоону билчү эмес, убакыттын өткөнүн да сөзбөй калчу...

Жума аны дал иш үстүнөн, кызылчачы кыз менен маектешип турган жеринен жолуктурду. Ал ызалуу эле. Бек анысын байкаган жок. Бакыттын учкунуна мас болгон боз уланча жолдошунун келишин кубаныч менен гана кабыл алды.

— Кечиргин? Мен бара албай калдым. Көрүп турасың го, колум байлануу... Бүгүн болбосо эртең...

— Кандай бүгүн болбосо, эртең? Андан бери эртеңдин канчасы өттү!

Жума ага таарынып, беш-алты күндөн бери келбей койгон.

Акырында, жолдошунан кабар болбогондон кийин Жума балким ал ооруп калдыбы, дагы кандай күнгө дуушар болду деп, чыдабай өзү келген.

— Ошондойбу? — Бек бактылуу күлдү, жолдошунун жемесин дале ачык түшүнбөдү.

«Буга эмне болгон?» дегенсип, Жума полотного кокусунан бурулду да, бир кызык дүйнөгө туш болуп, андан чыккысы келбегенсип, тамшанып коюп тура берди.

— Иш жаман эмес экен.— Бек жолдошунун көз карашынан улам кыйытты.

— Ушундай дебейсиңби? — Жума ичиндеги таарынычын унутуп, жаркылдап, жолдошунун колун кысты.— Башка сөзүм жок, ушуну көр деп мурда эле айтсаң го... Болуптур эми! Куттуу болсун! Куттуктаймын досум!

— Ыракмат! — Бек анын колун кое берген жок.— Ошондой болсо да мени кечирип кой.

— Укпайм бу сөзүңдү. Ушу сүрөтүң үчүн күнөөң тоодой болсо да кечер элем. Болду! — Ал полотнодон көзүн албайт.— Иш деп ушуну айт!

Эмгеги жөнүндө эң биринчи жолу досунан жакшы пикир угушу, ал турсун, ушу сүрөттүн шарапаты менен таарынычынын жазылышы жаш художникти кубантты. Ал өзү да эмгеги сая кетпесин сөзгөн, бирок көргөн кишиге мынчалык жагарын билген эмес. Досу өтө эле таңдайы такылдап баратышына бир чети ишене албады:

— Койсоң эми, экиленбей! Кыргыз кызы жөнүндө мындан башка сүрөт жок сыяктанып...

— Мен антип ойлогонум жок. Чуйковдун, Ильинанын кыздары өзүнчө... Бул өзүнчө... Сен мени достук кылып көтөрө чалып турат деп түшүнбө...

— Ошондо да...

— Олдо сенин карапайымдыгыңай! Мейли, өзүң каалагандай эле болсун. Аның жаман эмес.— Жума Бек менен моюндашып, Чүй талаасына көз жиберди.

Чүйдүн таяасы. Чыгыштан таң сөгүлүп, асмандагы чолпон алсырап бараткансыйт. Анын нуру жердеги кызга оошкондой, ал ажарлуу, сулуу жана кимдир бирөөнү сагынгандай, күткөндөй алыска көз жиберет.

Кыз кыялын сөзө билген художниктен эмне качып кутулмак. Бек андай көрүнгөн жок эле. Ал турсун, кыздар менен жөндөп сүйлөшүүнү билчү эмес. Тарткан сүрөтүнө караганда кыз аттуулардын сыры жалаң гана ушу жаш художниктин кистисине бүткөн сыяктуу.

— Сен куу экенсиң! — Жума аны ийнинен булкту.— Кыздарга калп эле комогой көрүнчү турбайсыңбы?

Бек көзүнөн жаш чыкканча каткырды. Ал мурда мынчалык ыкшып күлчү эмес.

— Чыныңды айтчы? Мен сени жакшы тааный албай турам. Баягы эле Бексиңби? Сен буга чейин кайда жүргөнсүң? — Анын сүрөттү ашыра мактап баратышынан

этибарлангандай Бектин күлкүсү тыйылды.

— Эми эле убада бербедиң беле... Жума мурдагысынан да ашып түштү:

— Колуман келсе экилентмек түгүл, асманга көтөрөр элем. Бирок кеп мактоодо эмес... Кош, эми муну эмне кылайын деп турасың?

— Эмне кылат элем! — Бек ийнин копшоп койду.— Тура берет.

— Кызык экенсиң, тура берчү беле? Мунун орду башка... Бул жерге камап коюуга акың жок. Камасаң да токтото албайсың.

— Тамашанды кой! — Бек колун шилтеп, басып кетти.— Менден ким тартып алат экен?!

Жума сонунан калбады:

— Мындай ишти катып коюуга акыбыз жок. Элге көрөк... Биз эл үчүн шптеп жүрөбүз.

— Элге маанилүү, татыктуу нерсе керек. А, бу менин өзүмдүн гана секетбайым. Экинчиден, бул менпн пландуу ишине кирбейт. Союз пландуу иштерди гана талап кылат.

Жума анын чыны менен тартынып жатканына ишенген эмес. Адатынча жөн эле карапайымдык кылып жатат деп ойлогон. Ал таптакыр көгөрүп койгонун көргөндө гана, көзү жетип турган нерсеге макул кыла албаганына өкүнүп, шалдая түштү:

— Ушундай кызык жигитсиң! Өзүм билемчплигң кээде кишини эзип жиберет да. Бул жалгыз гана сенпн секетбайың эместигин сага билгизбесемби!

* * *

Жуманын ою туура чыкты. Сүрөттү союз талап кылды. Эми аны жашырууга болбой калды. Балким муяу жаратышар, же жаратышпас — Бек үчүн баары бир эле. Бул сүрөттү бир максатты көздөп тарткан эмес.

Сөз сурөт жөнүндө эле болсо эмне?! Таптакыр күтүлбөгөндөй окуя пайда болду.

Художниктер союзунда председатель менен Калыбек гана отурушкан. Жума сүрөттүн бетине жабылган чүпүрөктү ачып туруп, алардын алдына кармай берди.

Председатель баштап отурган сөзүн токтотуп, көзүн кыбындатып калды.

Отургандардын баарынын көңүлү сүрөткө бурулуп, кеп эмне жөнүндө козголгону ошо бойдон унутулду. Жапжаңы кара костюмчан, чачын сылап, бутун апкалыштырып, сөзгө уюп отурган букжугуй Калыбек сүрөткө үнүлө тиктеп:

— Азамат! Бул бир кызык иш экен! Куттуктаймын, жолдош Жума!

— Рахмат! — Жума күлдү.— Бирок авторун куттуктаңыз! — Ал Бекке көзүн кысты.

— Эмне? Эмне? — Калыбек Жуманы такмалай берди.— Тамашага чаптырбаңыз. Бул сиздин иш окшойт го.

Калыбек Бектен мындай ингти күтпөгөн. Бирок Жума оозумурду кыйшайбай ырастап отурган соң, сөз тамаша болбой чыкканына күңкүлдөй баштады:

— Деги жаштар кызыксыңар! Силерди түшүнүп болбойт. Бул сурөт да ошондой — бир караганга кызык. Бирок абайлап көрсө,— ал башын чайкады.— Маанилүү деле иш эмес, жаштык кыял гана...

Калыбектин пикиринин заматта өзгөрүлө калышы таң каларлык болду.

— Сиз эми эле мактабадыңыз беле? — Жума эми аны такмалай баштады.

— Айтпадымбы, бир көргөнгө — деп...

— Түшүнө албайм!

Председатель алардын талашына кошулган жок. Папиросун тартып, сүрөттү тиктеп, өзүнчө ойго батып отурду. Аңгыча улам бирденэкиден келип отуруп, кабинетке бир топ художниктер чогулушту. Талаш кызый баштады. Аны кызыткан да Калыбек:

— ...Реалисттик искусствого сыйышпайт... Фантазия! Турмуш менен

байланышпаган жаштык кыялдын алдамчы элеси.— Ал салмак менен ордуна туруп, сүрөттүн жанына келди.*— Карагылачы: жомоктогу сулуу кыз. Ага реализмдин көйнөгүн кийгизүү үчүн кызылча талаасынын фонун кошуп койгон. Эгерде кызылча талаасын алып таштаса, бул кыз жомоктогу сулуунун дал өзү болуп чыгат. Жолдоштор, бизге чыныгы эмгекчи адамдын образы керек. Аны биз атактуу пахтачы, кызылчачы, малчылардын арасынан гана табабыз. Биз автордун өсүшүн кааласак, туура сындоодон баш тартпообуз керек. Ансыз жаштарды өстүрө албайбыз!

Дагы бир орус художник талашты андан бетер ырбатты:

— Эмгекти кай бир жолдоштор натуралисттик позицияда түшүнүшөт. Эгерде колуна кетмен, күрөк карматпаса эле, анын эмгекчи экени көрүнбөйбү? А, мага ушу кыз жөн эле эмгекчи эмес, эмгекти, элди, жерди сүйгөн жана аны баалай ала турган кыз экендиги ачык көрүнүп турат. Менин оюмча муну жаш художниктин биринчи табылгасы катары баалоо керек.

— Хаха! — Калыбек чалкалады.— Жаштыгыңыз эсиңизге түшүп кетсе керек. Сүрөттүн алдындагы жазууну окуңузчу: «Талаа жылдызы» дейт. Баары жомок. Бул жазууну болбой жатып Жума жазган эле.

Бек ар кимдин сөзүн кунт коюп тыңшап отуруп, өзүнчө ойго кетти: «бирөөгө жаман, бирөөгө жакшы көрүнгөн да чыгарма болобу?» Андай болууга мүмкүн эмес. Бириники гана туура болууга мүмкүн. Бирок азыркы талаштан кимдики туура экендиги ачык болбоду. Ошентип отурганда Калыбек жаш художникке кайрылды:

— Айтыңызчы, жолдош Назаров! Сүрөттөгү кыз колхозчубу, же студенткабы? Бек мукактанып калды.

— Сиздин сурооңузду кандай түшүнүүгө болот? — деди Жума чыдай албай.— Сөз прототип жөнүндөбү?

— Ооба, ошондой десек да болот,— Калыбек жаш художникти талылуу жерден кармагандай жагалданды.

— Мен кызылча талаасынан дал ушундай кызды көргөмүн.— Бек бир нерсе эстегендей, ойлуу сүйлөдү...— Бирок анын студентка, колхозчу же кызматчы экенин билбеймин...

— Кеп ошондо! — Калыбек айланасындагыларга шаңдуу карады.— Бир көргөнүн ырас. Ал ким болсо ошол болсун, айтор кызылчачы эмес. Мен билсем студентка!

— Аны кайдан билдиңиз?

— Билем. Таанып да турам!

Башкалар күлүштү. Бек Калыбекти тиктеди да калды.

— Жолдоштор! — Акырында председатель сөзгө кошулду.— Мейли, кызылчачы болсун, мейли, студентка болсун, тип табылган... Менин оюмча сүрөттү көргөзмөгө коелу. Талашты ошондон кийин уланталы.

— Жаштарды көп алчактатуу жарашпайт. Бир нерсе болсо эле жеңиш, табылга деп кыйкырып жүрүп, баарын бузуп алар бекенбиз,— деп Калыбек эшпкти карс жаап кетип калды.

Художниктер арасында Калыбектин сөзүн сүйлөгөндөр да болду. Көпчүлүгү председателдин сунушуна кошулушту.

«Талаа жылдызы» мынчалык сөз болорун күтпөгөн жана мындай талашка биринчи дуушар болгон Бек ар кимдин сөзүн кунт коюп угуп, өзүнөн өзү апкаарып отурду. Ал талашка түшкөнүнө кейиген жок, талаштын эмнеден чыкканына түнгүнө албай убараланды. Баарыдан да Калыбектики өтпөдүбү?

Калыбек Бекти жаман көрүүчү эмес жана бир көздө аны «таланттуу» деп мактагандын бири да ошол эле. Анын оозунан кескин сын чыгышы бүгүн биринчи жолу. Демек, аны пикир келишпегендиктен, же көрө албастыктан тыраалады деп шекшинүүгө негиз жок. Бек карт художниктин пикиринде бир нерсе бар экендигин, болгондо да күчтүү экенин бүгүн байкады. Андан да «сүрөттөгү кыз студентка болуу керек, аны таанып турам»

дегени таңкалтты. Жалаң ушу сөзү үчүн Калыбектин пикирин четке каккысы келбеди. Ал турсун, анын сөзү акыйкаттай сөзилди. Мында отурган бардык профессионал художниктер байкабаган нерсени Калыбектин байкашынын өзү да ойлонтотурган нерсе эле.

— Калыбек туура! — Бек да ордунан турду. — Анын айткандары жөн. Демек мен анык эмгек адамын таппай калгандырмын... кечиресиздер, сүрөт көргөзмөгө татыктуу эмес.

— Кечиресиз?! — деди председатель ордунан козголбой. — Бул сүрөт кандайдыр бир студенткага окшоп калса эле эмгек адамы болбойбу? Сиз, билимдүү кишисиз, баланын сөзүн сүйлөбөнүз?

— Кеп анда эмес! — деди Бек... — Мен түшүндүрө албайм...

— Сага эмне болду Бек! — Жума күнк этти. — Отур.

* * *

— Ооба, Калыбек туура! — Бек үйүнө келгенден кийин да өзү менен өзү кеңешип, ушу пикирден алыстай албады.

Калыбек кантип туура болбосун!

Жай айы. Бек союздун тапшырмасы боюнча Чүй өрөөнүндөгү колхоздорду кыдырып, алдыңкы адамдардын портретин жазмак болот. Тапшырма айкын. Бирок андай адамдарды тартуудан да табуу кыйын. Колхоздун жетекчиспнен же эсепчисинен кимдин эмгек күнү көп экендигин сурап алып, ошонун сүрөтүн тартууга көңүлү чаппады. Жакшы адам, алдыңкы адам жалаң эсеп менен гана аныкталбайт. Эсепке көп кызыкпай, көзгө көп илээншен өз алдынча чоң иш бүтүрүп жаткан кингалер азбы? Андайларды сурамжылап табуудан көрө издеп жүрүп тапкысы келди.

Бектин көңүлүн Чүй талаасы тартып турду. Өзү тоо өрөөнүндө туулуп өскөн жигит кең жер, кооз жер жөнүндө сөз болгондо дайыма Чүйдү эстеп, Чүй өрөөнү менен сыймыктанаар эле. Бирок Чүпдүн жолу менен өткөнү болбосо, аны кадимкидей аралап көргөн эмес. Чүй ал үчүн сыртынан ашык болгон кыз сыяктуу эле.

Ал кылкылдаган эгин талаасында, көк жашыл кызылча плантациясында далай күндөрдү өткөрдү. Кээде ач калат, кээде түшкү эс алуу убагында кызкелиндерге туш келсе, алар саякатчы жигитти бирге тамак ичүүгө чакырышат. Жигит токмун, ичтим деген шылтоолорду айтат. «Жалгыз ичкениңизди айтпаңыз» деп, келиндер жаалап киргенде ал аргасыздан аларга кошулуп отурат. Бирге оокат ичишет, аңгемелешет.

Кызкелиндердин ошондогу шаңкылдаган күлкүлөрү али да кулагында... Ал кээде сугатчылар менен бирге талаада түнөп калат. Убакыт көңүлдүү өтүүдө. Ага кишилердин баары эле бирдей, баары эле ишкер сыяктанат. Алардын ичинен бирин бөлөйүн десе башкалары калчудай. А, баарын сүрөткө тартууга мүмкүн эмес.

Ага Чүй жакшы көргөндүктөн ушундай сөзилген. Бейпил Чүй! Махаббаттуу Чүй!

Бир түнү Бек сугатчылар менен жүрүп, талаада уктап калат. Көзүн ачса таң сөгүлүп, жылдыздар суюла баштаган... Аба салкын. Бек бир аз чыйрыгып калган. Сугатчылар көрүнбөйт... Торгонлордун таңшыганы, бөзбелдектин бөзилдегени айлананы жаңыртат. Талаа учукыйры билинбей мелтирейт. Кыштактардын жылдыздары жыбырайт. Өрөөн койнуна сыр каткандай бейкут суйсалат. Бек таң нуруна аралаш мелтиреген талааны аралап жөнөйт.

Үлпүлдөгөн жумшак желден кандайдыр бир назик обон келип жаткансыйт. Бек айланасына көз чаптырат. Эч ким көрүнбөйт. Жер агарганда те төмөнтөн, кызылча талаасынан булактаган ак көйнөк көзгө урунат. Таң атпай талаага умтулган бул кандай жан? Бек сыяктуу «саякатчыбы» же эмгекти сүйгөн ишкер кызбы?

Бек жакындап, анын колундагы кетменин байкайт.

Ал кекжашыл кызылча талаасында жүргөн кыз эмей эле, көлдө сүзгөн аккуу кейиптенет.

Саякатчы жигит дал бет маңдайына жакындаганда гана ал башын көтөрүп, аны тигиле карайт. Жигит да учурашуу оюна келбей каткан бойдон турат. Жигиттин анчейин сейилдеп жүргөнүн сөзгөндөй кыз кайра жумушуна киришет. Аңгыча туштуштан келин кыздар кошулуп отуруп, заматта талаа кызылтазыл болот.

Ошол ак көйнөкчөн, талтал кара чачы айдалынан төгүлгөн, жоодураган кызыл тору кыз, жигиттин элесинде түбөлүккө кала берет. Бул элес түнкүсүн түшүнөн, күндүз көз астынан кетпейт...

Талаа жылдызынын тарыхы ушундай.

Ал кыз жаш художник менен биринчи жолу кокусунан гана жолукканы менен, ал бир жерден болбосо, бир жерден көзигип калчу кыргыз кыздарынын бири эле. Ансыз да кыргыз кызы жөнүндө Бектин эч кимге айтылбаган, жүрөгүнө уюган мудаасы боло турган. Бул мудаа ага кол жетпестей бийик жана ыйык сөзилчү. Бек Чүй талаасындагы көздөшүүнү, баарынан мурда, ошол мудаасы менен көздөшкөндөй сөзгөн...

«Талаа жылдызы» художниктер союзунда болду. Көргөзмөгө коюлду. Көрүүчүлөрдүн да көңүлүн бура баштады. Эми ал Бектин гана жашырын мудаасы болбостон, элдик кыз болуп баратты. Бирок, Бек ошондой болсо да, жүрөгү сүйгөн ыйык заттын сырын эч кимге айта албады. Аны өз жүрөгүнө гана сактап, түбөлүккө ыйык нерсе катары алып жүрүүнү артык көрдү. Бул ыйык сөзимди өз жүрөгүнө жашырууга да чамасы жетпей баратты.

«Талаа жылдызы» көргөзмөгө коюлгандан кийин, Бек жакшы көргөн жакынынан бөлүнтөнсүп, үйүнүн ичи аңгырады. Бир нерсеси кемигенсиди. Бек буга түшүнө албады. Сүрөт билермандарга жакса, элге жакса, художник үчүн андан артык эмне керек?

Ал кээде көргөзмөгө баруучу болду. Жалгыз максаты «Талаа жылдызын» көрүп коюу. Ошондо гана жүрөгүн сүрөттөгү кыз бийлеп алганын сөзө баштады. Ал сүрөт эмес эле, Чүй талаасында таңга маал иш үстүндө жүргөн кыялеч узга көзмөкөз көздөшкөнсип, жүрөгү өзүнөн өзү опколжуйт. Уз да аны сөзгөнсип, аягансып, махаббаттуу тиктейт, эми качан, деп үмүтүн үзбөй жол карагансыйт.

Бектин көңүлү сүрөткө чаппай эле, Чүй талаасын көздөй чабыттай баштады.

Жума ушуну менен үчүнчү жолу чакырып келди. Үчөөндө тең бир гана жооп укту: «баралбайм». Бу жолу Бек «баралбаймын» деген сөздү мурдагыдан бегирээк көзөп айтты.

— Мен сен үчүн... Байкабай жатасың! — Жума колун жүрөгүнө басып, жалбара сүйлөдү.— Азыр көргөзмөдө да, андын сырткары да «Талаа жылдызы» жөнүндө гана сөз. Айрыкча жаштар. Ага кумар болбогон киши жок. Авторун көрсөк дегендер канча?! Жуманын сөзү ырас. Бул сүрөт көпчүлүктү кызыктырганын, дүүлүктүргөнүн автор өзү жакшы билбесе да, сүрөт элге жакканын байкаган. Өзү көргөзмөдө бир нече жолу болгондо «Назаров», «Назаров» деп, өз алдынча кеп кылышканын уккан. Бирок, эч ким Назаров ким экендигин тааныбайт экен. Аны жанында турса да билишкен эмес.

— Макул, сешга айтканындай эле болсун. А мен барганда эмне болмокчу? Жума столду бир муштады.

— Айтпаса, адамдын ачуусун келтиресин. Эмгекти эл баалаганын көргөн кишинин көңүлү эргибейби?! Демине дем кошулбайбы?!

Бек ага этияттык менен гана жооп кайтарды:

— Аның да ырас. Бирок мага эрте... Мен баланча элем, таанышып коелу деп чоолжуй албайм. Мени пш күтүп турат. Эң шашылыш.

Жума ошондо гана жолдошу жол кийимин кийинип, сур плащын белендеп койгонун байкады.

— Каякка?

— Чүй талаасы чакырат.

— Баса, сен Чүй менен боорлошуп кеттиң го.— Жума да жай сөзгө өттү.— Мунун

жакшы. Элге көбүрөөк чыгып туруу сонун.

Бек үндөгөн жок. Ал басмырт жана санаркагандай иреңинен аза түшкөн. Эмне үчүндүр ушкүрүп койду.

Өмүр чоң нерсе. Чыгармачылыктан башка да, өмүрдө адамды өйдөтөмөн калчай турган түйшүктөр жок дейсиңби, деген ой жолдошунун көңүлүнө келе калды.

— Кечиргин, Бек! Мен сага ачуураак айтып койдум окшойт. Бирок, сени сүйгөндүктөн. Байкашымча сенин жүрөгүңдө бир түпөйүл нерсе бар. Дайыма өзүң менен өзүңсүң. Айт. Сырыңды менден жашырба. Сага жардам бере албасам, достугумдун кереги ташка тийсин.

Бек муну укканда мурутунан күлүп койду да, көпкө унчукпай отурду. Анан оң колун жолдошунун ийнине арта:

— Дос ыйык нерсе! Мен бул жөнүндө көп ойлоном! Бирок, жеке гана жүрөккө тийиштүү нерселер да болууга мүмкүн,— деди.

— Айт. Айтпасаң таарынам! — Жума терс карады.

— Менин оюмча, достук үчүн шарт да, шерт да керексиз. Бир чийимди чийип алып, ушундан чыксак дос боло албайбыз деп айтуу, туура эмес го дейм. Достукту тсандай десем... деңиздей терең, тоодой чоң болушу керек. Достук — бүткүл өмүрдүн иши.

— Сен, терең кеттиң.— Жума күлүп, оң карады.— Мен сага айлам түгөнгөндөн таарынайын дегеним. Аны туура түшүн... Мен, мүмкүн достук жөнүндөгү эски түшүнүктөрдөн уламдыр, же сени аягандыктандыр, айтор сенин мүмкүрөп турушунду көргөндө түтө албайм. Сенин азабыңды кошо тартышкым келип кетет. Эгерде сенин ишенимиңе кире албагандыктан, батына албай жүрсөм, же батынсам да сага тирек болууга жарай албай жүрсөм, аным өзүмдүн кемдигим.

Жума өз оюндагыны эми туура айткансыды. Жолдоштукка, достукка чын жүрөгү менен берилип кандай чоң иш болсо да кошо аткарышууга даяр турган жигиттер болот. Бул көбүнчө жаштар үчүн мүнөздүү. Бек анын пикирин кубаттап, баш ийкөөдөн башка эч нерсе айта албады. Мындай чын жүрөгү менен берилген достор кокус бир нерседен көңүлү калса, дароо иренжип, өзүнөнөзү сууп кетүүгө да мүмкүн. Бек ага өзүнүн мудалуу сырын ача албай же аны бир нерсе менен жооткотуп алдап коюуга дити барбай өзүнөнөзү күйгүлтүккө түштү.

— Жума, сени жакшы көрөрүмдү билесиң. Сага чынымды айтам. Мен өзүмдөгү жүрөк сырымды ыйык сөзөр элем. Аны эч кимге, эч качан айта албайм го деп ойлогом. Мени кыстабай кое турчу. Мага эмне болгонун өзүм да ачык түшүнө албаймын. Өзүмдүкү аз келгенсип, азырынча сенин ^башыңды да оорутпайын... Мен сыртка чыгып келейин...

Жума ага эриксизден макул болду.

III

Достор! Булар эмне үчүн жана качан достошкон? Аны ким билсин. Мындай суроо өздөрүнүн башына да келбөйт. Булардыл достугу биринчи таанышуудан башталган. Анда экөө тең Фрунзеге келип, художниктер союзуна жаңы гана киришкен. Жума жаш жагынан улуу, ачык жана өтүмдүү. Бек андан кичүү, түнтүрөөк, чоочун жөжөдөй болуп, башкаларга кошулбай үрпөйүп жалгыз жүрө турган. Башкаларга байкалбаган үрпөгөй жигит эмне үчүндүр Жумага жылуу учурап, экөөсү таанышат, жөн жай сурашат. Анан бассатурса бирге жүрүшүп, бирибиринен а, жырабай тургансып калышат.

Жаштар кээде ашыналыкты, жылуу мамилени деле достук деп санашат. Ал турсун, көңүлүнө жаккандарга бейтааныш болсо да, сыртынан достошкондор болот. Жума менен Бек ушундай учурду баштан өткөрүп жатышкан. Чыныгы дос боло алышабы, өмүр сыноосунан өтүшөбү, аны ойлошпойт.

Бек өзү үчүн кымбат сөзилген сүрөт сырын эч кимге айтпай, ыйык тутам деп ойлогон.

Качан Жума дос жөнүндө кеп салганда ичи элжиреп, сураса ага жанын да бергиси келип, андан бир нерсени жашыруу кылмыш сыяктанды.

Жума ага бирдемеси өтүп кетпесе да, достук үчүк жашырын эч нерсе жок го деген үмүт менен аны талылуу жерден кармап отурбайбы. Эгерде Бек арамзаланып күңкмыңк этип буйтактаса, Жума таарырмак. Алардын жаңыдан башталган достугу дал жалгашкан жеринен үзүлмөк.

Экөө тең өз ара кыйышпас сөзүмдө жүрүшкөндөн бери мынчалык ачык сүйлөшкөн эмес. Достук жөнүндө» биринчи жолу ооздон чыккан илеп жаштык шертин мөөр сыяктуу бекемдеди.

Бек Семетейдин тайбуурулун минген Күлчорого окшоп күүлөнүп, Чүй талаасын чалууга кетти. Жума өмүрдүн бир жаңылыгын ачкансып, жакшы тилек менен калды. Бардык жакшы нерсе досу менен гана болчудай. Ага жакпаган же аны жактырбагандын баары Жумага жек көрүнүүчүдөй.

Ошондо анын оюна биринчи болуп Калыбек келе калды.

Ооба, Калыбекти Жума башынан жактырчу эмес, бир жеринен иренжий турган. Эми андан жөн гана иренжибестен, достукту коргош үчүн, аны менен өлбөгөн жерде калып күрөшкүсү келди. Ошондой учурду күттү. Аны менен нечен жолугушса да, кармашуу үчүн шарт келбеди.

Ошо караниет Калыбек ага бир күнү жолдун аркы четинен көрүндү. Бири батыш, бири чыгыш тарапка бараткан экен. «Карасаң, бул ушундай кайчылаш жүрөт» деп Жума кекенди. Атайын анын жанына өтүп барып, урушууга шылтоо табылбады. Эгерде кокусунан көзигишсе, башка иш эле. Бирок анын оюн түшүнгөнсүп, Калыбек колун булгалады.

— Жума! Жумаш!

Анын үнү кулагына шиш менен сайгандай угулду. Урушууга Даярданып, Жума жаагын тырыштырып, тиштенп турду. Бирок Калыбектин кебетесинде сернишүү үчүн кайрылуунун белгиси жок:

— Мен сени издеп жүрөм, Жума! — Ал барбалактап сүйлөдү.

Өзүнөн улуу кишини эч себепсиз жемелөөгө дити барбай жана аны менен сүйлөшкүсү келбегендей жаш художник моюн толгоду:

— Мен союзга баратам.

— Союзда киши жок.— Ал Жуманы быртыгый колу менен колтуктап алды.— Жүр, биздин үйгө. Аңгемелешибиз.

Анын үйүнө чакырышы өлүп тирилдим дегендей эле таңгаларлык угулду. Экөөнүн ортосундагы иренжүү да ушундан чыккан. Калыбектин бардык аракети — аны үйүнө келтирбөө эле. Жума анын үйүн көргүсү келгендиктен умтулчу эмес... Үй деген сөз жигиттин солкулугун жеңди.

Кокус, Калыбектикине барса, Бек эмне дейт? Эмне демек эле. Ал деле Калыбек менен душман эмес. Көп болсо, иш боюнча бир жолу кермур айтышкандыр. Калыбектин кыянатчылыгын дагы аныктап билүү керек. Балким кандайдыр бир түшүнбөстүк менен бизди кодулап жүргөндүр. Мүмкүн ошол жөнүндө сүйлөшүүгө чакыргандыр деген ойлор келе берди.

— Эмнеге ойлонуп калдың? Кеттик,— деди Калыбек. Жума ойлуу кошо басты. Ал мурда Калыбектин үйүндө эки жолу болгон. Алгачкысында, экөөнүн мамилеси жакшы көзүндө аны жакшы сыйлашкан. Акыркы жолу. «биз мейманга бараткан элек» деп, аны сыпайыкерчилик менен дарбазанын оозунан кайрып жиберешкен. Калыбектин мамилеси бузулушу ачык айтканда, ошондон башталган.

Калыбек мүнөзү бир калыпта турбаган кызык киши. Кээде жакшы художник, апенди чалыш ак көңүл киши; кээде терсаяк, жаткан өзүмчул жана залым. Көңүлү жакканын асманга чыгара көкөлөтөт, жактырбаганын жердин жети катар түбүнө киргизгиси келет... Ага иштин жөнүн түшүндүрө албайсың. Эгерде жакшы көңүлү кармаса, кызыл

кыргын болгон кишиси менен өзү эле моюндашып жүргөнүн көрөсүң. Ошон үчүн сырын билген кишилер аны менен анчалык эрегишпейт.

Жума анын сырын анча билчү эмес. Ал өзү үчүн, Бек үчүн аны менен элдешпейт беле, Калыбекке балдызы үчүн гана ийикти.

Анын балдызы... көп кыздын ичинен Жума ошону сүйө турган. Сүйгөнү кыздын өзүнө түгүл, жөздесине, эжесине да маалим. Бирок, сүйгөнүн эч кимисине ачык айта элек болучу. Кыз ага жеткирбей: же жакшы сүйлөшпөй, же биротоло түнүлдүрбөй буйтактатып жүргөн. Ичтен сүйүү азабы жаш жигитти кыйнаган. Анын ортосуна Калыбек каргашадай болуп кошула калып, Жуманы үйүнөн четтетип койгон. Ал эми кыз менен жолугушууга, ага чалма салууга бул үйдөн башка ыңгайлуу жер жок эле. Балдызы башка чакырган жакка барчу эмес. «Эх, Калыбектен башканын балдызы болор белең, менин багыма ушунун туш келгенин карачы» — деп өзүнчө наалый турган. Үйгө дегенде Жуманын үзүлүп түшкөн себеби ушунда.

Алар күрөң дарбазалуу короого киришти. Ушул жерде Калыбектин менчик үйү, аздап жемиш багы бар. Ала жаздан коңур күзгө чейин анын тиричилиги короосунда өтөт. Күндүзү бакка карайт, көлөкөлөп сүрөт тартат, китеп окуйт, түнүндө сөөрүдө уктайт. Көңүлү тарткан кишилерди ушул жерде кабыл алат.

Короо жай Жуманын көзүнө ысык көрүнөр эле.

Алар дарбазадан киргенде кир жайып жүргөн кыз бурула калды.

— Женья! — Калыбек ага карап колун булгалады... — Бери кел. Таанышып койгула. Биздин таланттуу жаш художник...

Чаар чыт көйнөкчөн Женья жеңил гана басып келип, ийилип кол алышты. Аттарын аташкан жок.

— Ой, силер башынан таанышсыңар го? — Калыбек делдее карады.

Жума кызарып кетти. Женья «тааныш эмегенде» деп басып кетти.

— Молодец! — Калыбек анын соңунан күлдү.

Үй ээси жаш художниктин сөөрүдөгү столго алып келди.

Бир маалда Женья келип, столдун үстүндө чүмкөлгөн

акты сыйрып алганда жемиш жайнай түштү. Алма, өрүк, алча...

— Алып отуруңуз, жигит? Өз корообуздуку! — Калыбек алчадан оозуна салды. — Сиз отура туруңуз, мен чечинип келейин.

Качан Женья же аялы келип, столдун бетин ачмайынча Калыбек дасторконго киришчү эмес. Алардын бири келип, дасторконго жемишти жайнатканда, ушунун баары өзүбүздүкү деп көтөрүлүп калар эле.

— Жакшы. Жакшы, — деди Жума.

Калыбек жеңил тапочкасын кийип, ак тор майкечен, курсагын чердейтип кайра келди.

— Иним, сен да чечинип отур. Өз үйүңдөй көрө бер.

— Калыбек Сарыкеевич! Мага көйнөкчөн отурганым жакшы. Менден кам санабаңыз?!

— Эркинче отурсун дейм да. Кааласаң, бутуңду муздак суу менен жууп ал. Тердегендирсиң?

— Анча деле тердегеним жок. — Жума бет аарчысы менен чекесин сүртүндү.

— Иним, жаман көрбө! Мен өзүм деген кишилерге жөнөкөй мамиле кылам, алардан жанымды аягым келбейт.

Анысы ырас эле. Бирок мен буга каеримен жактым. Качантан бери өз киши болгом. Же балдызы тараптан ишарат болгонбу деп, Женьяга сер салды. Анын мамилеси мурункудай эле кайдыгер. Жалгыз гана Калыбек түшүнүксүз бөйпөктөйт.

— Иним, сага эшигим ачык. Келип тур. Мени сыйлабаган, сөзүмдү укпаган кишилер чениме жолой албайт.

Бул сөз Бекке тийиштүү экенин Жума дароо түшүндү. Эмне кылсам? Биринбири

жактырбаган эки киши менен кантип достошом? Же Калыбек менен, же Бек менен. Анда Женя?..

Жума өмүргө таандык кандай суроого туш келбесин, көз алдына Женя келе калат да, башы маң болот. Ошентип отурганда «Талаа жылдызы» жөнүндө сөз козголду.

Калыбек аныкжокко чыгарды. Женя коргой баштады.

— Мына, калыс кишинин пикирин угалы,— деп, жездеси кургур жабышып алганы. Эгер ал калыстыгын айтса, Калыбек бычаксыз мууздаганы турат. Аны балдызынын алдында сындырбоо үчүн:

— Калыбек Сарыкеевичтин пикиринде да негиз бар,— деп сүйөмөлөдү Жума.

— Айтпадым беле. Бул жигит түшүнөт. Таланттуу. Мен ушундай жаштарды жактырам,— деди Калыбек.

Женя мен өз пикиримде турам деп тим болду.

Калыбек чоң жеңишке ээ болгонсуп, жадырапжайнап, өзүн жана Жуманы көтөрө чалып сүйлөй баштады.

Женя жедеп ордуна туруп кете турган болгондо Калыбек «жаштар, мен эс алайын, силер талашты өзүңөрчө уланткыла» деди.

Сен кандайсың дегенсиди жигиттин көз карашы кызга.

— Андан көрө, биз сүрөт көргөзмөсүнө барсак.— Женя жездесинен макулдук сурагандай тиктеди.

— Эң сонун акыл! — Мен да ошону күткөм дегенсип Калыбек шаттанды.

Жума бу кызга ынтызар болгондон бери мындай бактылуу учурга туш болуп көрбөгөн. Чакырууга көнбөгөн кыз минтип өзү чакырып отурушу анын ыкластуулуту эмеспи деген үмүт жүрөгүн туйлатты.

Женя жигиттер менен жакындашуудан эмне үчүндүр тартынчы эле. Өзү балдардан окчун өсүп калганбы же жигиттер жөнүндө башкача ойдобу, айтор анда кандайдыр бир обочолонуу бар эле. «Саксынган байкуш» деп бирөөлөр анысын жактырчу эмес. Ушул мүнөзү үчүн «текеберлүү кыз», «сендейлердин далайын көргөнбүз» дешип, кээ бир жигиттер аны «тузакка» илиндирүү үчүн кекенише турган.

Жума башкаларга окшоп Женяга кекенчү эмес. Аны ичтен сүйүп, кусадар болуп, үмүтүн үзбөй жүрө берер эле.

Мына ошол Женя соорусунан өткөн колоң чачын булактатып, анын колтугунда баратты. Кокусунан гана бирге баскансып боюн ала качпай, ага эски курбусундай ыктап, сөз талашып, көңүлү куунак.

«Саргара сактасаң, кызара бөртөсүн» деген ушул экен. Мындан үмүтүмдү үзбөгөнүм жакшы болуптур, сүйүүнүн күчү деген ушул болуу керек деп ойлойт Жума, бактысына ыраазы болуп.

Алар художниктер Союзунун көргөзмөсүнө жеткенде гана сөз токтолду. Залды жай гана аралашты.

— Бул Чуйковдун индиялык этюддары го...

— Ооба.

— Айтиевдин соңку эмгектерин көрөлүчү?

Алар «Түш маалы» менен «Эл акындарынын» жанында сөз чыгарышпай ар кимиси өз кыялы менен алышып, узакка турушту.

— Сиз түштүктө болдуңуз беле? — деп сурады Жума.

— Болгомун.

— Анда жакшы...

— Бирок мобу акындардын бир катарын ушу сүрөттөн гана көрүп отурам...

Алар сүрөт искусствосу жөнүндө талаш чыгарышкан жок, бирин-серин суроо-жооп менен гана чектелишти. Жигит кыздын искусствого өтө ынак экенин сөзип, аны

мурдагыдан бетер жактырды.

Женя талаш «Талаа жылдызынан» башталат го деп күткөн. Профессионал художник мүмкүн мен сөзбеген кемчиликтерин байкаганы үчүн жөздөмдү колдогон чыгар деп ойлоп калган. Ошондо да аны менен кармашып көрүүгө, өз пикирин далилдөөгө даяр эле.

Женя «Талаа жылдызына» көп токтолду. Кана, бул жөнүндө айтып көрүнүзчү дегенсип, жаш художникке суроолуу карады:

— Жакшы сүрөт. Мен бул сүрөттөн кынтык таба албайм.

Бул сүрөт жөнүндө Жуманын жообу эки түрлүү чыккандыктан, кыз этияттанып калды.

— Сиз «Жылдыздын» авторун тааныйсызбы?

— Тааныйм. Ал менин досум.

— Анда абдан жакшы тааныйт турбайсызбы?

— Эмне болуптур? — деди Жума шектенгендей.

— Жөн эле... Сиз аны менен дос болгондон кийин, экөөңөр бирибириңерди жакшы билесиңер го дегеним.

— Албетте...

— Бул сүрөттүн тарыхын, кандайча пайда болгонун айтып берсеңиз жакшы болор эле.

— Кечиресиз, мен аны сурай элекмин. Жакында гана бүттү.

— Сиздер көптөн бери доссуздарбы?

Жума түкшүмөл суроолорго этияттана калды:

— Ага мынча эмне кызыктыңыз?

— Бул сүрөткө азыр кызыкпаган киши барбы?! Ооба, бул сүрөт көптөрдү кызыктырууда. Женянын

кызыгуусу да башкалардыкындайбы? Жүрөгү кургур бир нерсени сөзгөнсип, жигит анын өзүнө суроо берө баштады:

— Сиз Бекти тааныйсызбы?

— Тааныш эмеспиз.

— Аны көрө элексизби?

— Көргөм...

Жуманын жүрөгү шуу дей түштү. Досум... Досуман жанымды да аябайм деген неменин ичи тарып, кандайдыр күнүркөө сөзими пайда болду. Кыз аны менен бирге басууну каалабан эле, сүрөттү көргүсү жана түшүнгүсү келип, аны эрмек кылуу үчүн ээрчитип келгендей туюлду.

— Бек мени билбес— Женянын акыркы сөзү гана аны эс алдырды.— Ошондой болсо да, ушул сүрөтү үчүн менден чоң ракмат айтып коюңуз?

Кыз менен жигит салкын коштошту. Калыбектин бөйпөктөшү жана кыздын бүгүнкү жоругу —баары табышмакка айланды.

— Келип туруңуз? — деди Женя короосуна кирип баратып.

Жумага анын кылчайып карап күлүп койгону, «келип туруңуз» деген бир ооз сөзү эле жетиштүү болду.

* * *

Бек союз тарабынан жиберилбестен, өзүнчө суранып кеткен командировкадан бир жумадан кийин кайтты. Мүмкүн өзүнүн жекече жумушу бардыр же айылга чыгып дем алып келейин дегендир сыяктуу болжол менен анын сапарына эч ким кызыккан жок. Башкалар турсун, Жума да анын эмне зарылдыгы болгонун түшүнбөдү. Анын колунда колтуктаган сур плащы жана досум ооз тийсин деген бир корзинка ак алмасы бар эле. Анын бозомук жүзү талаанын ысыгына, ачык абасына кара чүйкүл тартып, эриндери туурулган. Үлпүлдөгөн жумшак чачы, бир калыптагы токтоолугу гана ичинде эмне бар экенин, кыйналганын чоочун көздөн далдаалагансыйт.

Бек эң мурун өз үйүнө барбастан, досунун үйүнө кайрылды. Аңгыраган ээн үйү, тилсиз керебети тургандыр да. Ага бирин-бири түшүнө турган тилектеш киши менен сүйлөшүү керек эле. Жүрөктү өйкөгөн ойду тең бөлүшүү менен жүгү жеңилдеп, санаасы тынчый турган.

Андай кишиси — Жума. Бир жуманын ичинде ал досун кадимкидей сагынды. Мурун командировкада, башка жактарда айлап жүрсө да, жолдошторунун эч кимисин мынчалык сагынчу эмес. Ал досун көргүсү келди. Ал үчүн тандап жүрүп Чүйдүн ак алмаларын арнап алды.

Бек келгенде Жума жок, үйү ачык экен. Мүмкүн ал кошуналарыныкынын бирине заматка кире койгондур деп ойлоду. Күттү. Убакыт өтүп жатты. Чыдамкай Бек үчүн ар бир минута созулуп бараткансыды. Бир саат, эки саат... Ошондо гана тыкан досу эмне үчүндүр эшигин бекитүүнү унутканын, аны ана келет, мына келет деп отуруп, убакытты уттурганын билди. Мынча болду, эми аны акыр аягына чейин күтөйүн, эч болбосо, эшиги ачык калганын эстесе да, келер деп ойлоду.

Ал зеригип, үйдүн ичинде нарыбери басып жүрүп, жазуу столунун үстүнөн кичинекей сүрөт көрдү. Эңкейип караса кыз....

Зериккен кишиге сүрөт карап отуруудан артык эрмек барбы, анын үстүнө кыздын сүрөтү болсо...

Бек сүрөттү колуна ала коюп, тиктешип калды. Жүрөгү болк этти. Иреңи жылуу учурайт, көз карашы...

— Ошобу? Ал кайдан! Окшошураак неме го. Баса бу ким? Жуманын сүйгөнүбү, курбусубу, карындашыбы?

Бектин издегени ошондой кыз эле. Ал болсо, болбосо да, жоготкон жоктун изине түшкөнсүдү. Өзү менен өзү алышып отуруп, убакыттын кандай өткөнүн жана досунун кирип келгенин билбей калды.

Жума үйүнүн эшигин кулптабаганын кайра келатканда гана эстеп, баарынан ажырадым го дегенсип, төбө чачы дүркүрөп, дардалактап чуркаган. Жакындаганда квартирасынын терезелери жарык болуп турганын көрүп, андан бетер чочуду. Кирип келгенде үйүндө Бек отурганын көрүп, кубанганынан бакырып ийди:

— Бекиш!

Эки дос кучакташып, өбүшүп учурашты.

Бектин сакалмуруту өскөн, жүдөө. Жума таптаза кырынып, жуунуп, жеңи чолок ак көйнөк кийген. Баштагысынан да шат. Ал Калыбек, анын аялы жана балдызы болуп, жаңы гана кинодон кайтышкан. Женя баягы бойдон «Талаа жылдызы» жана анын автору жөнүндө сөз жаңырткан жок. Аңгеме экөөнүн гана ортосунда болуп, кыздын мамилеси жакшыра баштагандыктан, Жума жетинчи асманда жүргөн убагы эле. Бек ак алмаларын тарелкага салып, досунун алдына койду. Калыбектин үйүнөн жемишке тойгон Жума ак алмаларга караган жок.

— Кандай барып келдиң? Талаа сонун бекен? — деди. Досу талааяа кызыккандыктан саякат үчүн барган эмес. Анын издегени бар эле. Бул жөнүндө ага ачык айтпаса да, досу бир четин уккан. Бирок азыркы суроосу сөз жөнөтүү үчүн анчейин гана айтылгансыды. Бек командировкага чыгарда «Талаа жылдызына» байланыштуу кандайдыр сыры бар экенин, аны кийин айтып бере турганын эскертпеди беле! Ал Жуманын эсинде эле. Бирок, Жума эң мурун өз жүрөгүн чыдатпай бараткан укмуштай жаңылык жөнүндө айтууга ашыкты.

— Бекиш, мен бир кыз менен тааныштым. Тагыраак айтканда, мурунтан тааныш элем... Жакында гана кадимкидей тааныштым.

— О, сонун болгон турбайбы? А ким?

— «Сулууну сүйбөй коюу — өзү күнөө» деген экен акын. Сага ушул ыр жагабы?

— Мүмкүн жакшы ыр чыгар. Бирок мен ага түшүнө> албаймын.

— Көрмөйүнчө түшүнө албайсың! Сулуунун керемети ошондо!
Жума стол тарапты тиктегенде Бек озунуп барып, кичинекей сүрөттү алып келип, ортого койду.

— Ушу! — Жума кубанычтуу, сүрөттү колуна алды.— Кандай экен? Мындайды сүйбөй коюу— өзү күнөө!

— Жакшы кыз болуу керек.

— Баса, ал сага «Талаа жылдызы» үчүн чоң ракмат айтып коюуну сураган эле. Бер колунду! Ушу кыздын атынан куттуктаймын!

— Ракмат! Экөөнөргө тең ракмат! Мага түшүндүрчү, бу кайдан жүргөн кыз?

— Ана, сен да кызыга баштадың. Жения! Аты да жакшы. Балким таанырсың, Калыбектин балдызы.

Бек далысын күүшөп койду.

— Аны көрдүң беле? — деди Жума.

Бек ойлонду. «Талаа жылдызын» художниктер союзуна алып келгенде Калыбек ал сүрөттү эң мурун «Жуманыкы экен» деп, жылуу пикир айтып, качан Бектики экенин билгенде ал пикиринен айнышы, бул сүрөттөгү колхозчу кыз эмес эле; студентка, мен аны билем деши анын эсине келе калды. Фотокарточкадагы кыз абайлап караган кишиге «Талаа жылдызындагы» кызга кайсы бир жеринен окшош эле. Ырас, экөөнүн курагы эки башка, кебетеси, чачынын өрүмү да башка, бирок көз карашы бирдей. Мүмкүн, ал Чүй талаасынан жолуктурган кыз ушудур.

— Эмнеге ойлонуп калдың? Айтсаң? Жашырбасаң?— Жуманын иреңи кубарып, суроосун эки-үч кайталады.

— Аны каерден көргөнүм эсимде жок.— Бек акырын үн чыгарды. Жуманын ыйманы саман болуп бараткандыктан, Бек андан көбүрөөк нерсени, өзүнүн башынан өткөнүн, «Талаа жылдызынын» тарыхын айтып бере албады. Жума өзү да көңүлү уйгутуйгу болуп, аңгемелешүүгө ыкласы болбой калды. Сөз үзүлдү. Эки жигит эки жерде үнсүз, сабыры суз отурушат.

Бир маалда Бек козголду.

— Кош, жакшы жат!

— Жакшы бар!

Жума аны кайдыгер узатып койду.

IV

Турмушта эмнелер болбойт. Бек өз өмүрүндө башынан канчаны өткөрбөдү. Анын баары артта. Көңүлүндө бир гана тамгаланып калганы: өз иши ар качан чү дегенден шыдыр кетпейт; кандай нерсени баштабасын, бир кидиргимейинче аягына чыга албайт. Алгач, мындай учурларда «бул менин бакытсыздыгыманбы» деп кооптонуп жүргөн. Бирок таалайым ушу экен деп ындыны өччү эмес, күндөлүк нерсе ал үчүн учурдагы окуп жаткан сабагындай көрүнүп, эртеңкиси үчүн кам көрүп, эртеңки үчүн гана жашагандай ишенимде эле.

Бактылууулук жана бакытсыздык шарттуу гана түшүнүк. Кырсыкка туш келбей, иши өзүнөнөзү жөнөп турса, андайларды бактылуу; кырсык чалып, иши кыйшандаса андайларды бактысыз дешет.

Бактысыздык ар кимдин башына түшүүгө мүмкүн, бирок, киши андан бакытсыз болбойт, аны көтөрө албай майышса, жеңилсе гана бакытсыз.

Кайсы бирөөлөр бакытты кимдин ким экенин ылгабай бирөөдөн бирөөгө учуп-конуп жүргөн куш катары көрүшөт. Ооба, бакыт кушу бирөөнүн башына кокусунан конуп калууга да мүмкүн, бирок андай бакыттын өмүрү кыска, арты өкүнүчтүү.

Биз жаңыча турмуш куруп, жаңыча жашап жатабыз.

Жаңы турмуш, жаңыча жашоо деген сөз кирпич куюп, жаңы үй салуу же кийим алмаштыруу эмес. Үй салуу, кийим алмаштыруу эскинин да колунан келет. Турмуш

бышкан кирпич, курулуш материалы, даяр үй да эмес; турмуш анын өзүнүн улуу сынчысы, түгөнбөс окуусу; турмуш ар нерсени өз эбине келтирүүчү чебер уста, ашкан айлакер; турмуш деген биз өзүбүз.

Мына ушулардын баарын ойлоп келип, Бек баарыдан да турмуштун чеберчилигине, эптүүлүгүнө жана айлакерлигине ыраазы. Кандай чебер, эптүү, айлакер бол: жокту бар, барды жок кыла албайсың, турмуш болмушунан ашыра албайсың. Турмуш алдатпайт. Эбин табам, алдайм дегендер өзүн-өзү гана алдаганын акырында түшүнөт.

Бек дипломду алды менен жогорку окуу жайынан алганы менен, жетилүү аттестатын турмуш ага кийинчерээк тапшырды.

Ал чыгармачылыкка жана азырынча оңунан чыга элек махаббат түйшүгүнө ушу көз карашта караган. Анын азыркы бир гана ишенгени достук. Достон жаңылганым жок, бул жагынан ишим оңуна кетти деген ишеничте эле. Досу үчүн сыймыктанып, эми тоону томкорчудай сөзчү.

Жума менен акыркы сүйлөшүүдөн кийин, достук да оңой менен кол жетерлик жерде эместигин билди. Алдыда тагдырдын түрдүү сыноолору турду.

Бирок, башкаларга караганда күнүгө коюн колтук алышып, бир жүргөн Жума менен түшүнүшүү жеңил болуш керек эле. Алар эркекче сүйлөшсө эле сөз бүтмөк. Бирок Жуманын махаббатка экиленген көңүлү төзирээк түшүнүшүүгө, жайынча сүйлөшүүгө мүмкүндүк бербеди. Эгерде Бектин издегени Женя болуп чыкса, достуктун тагдыры эмне болмокчу? Бул коркунучтуу суроо. Бул жөнүндө ойлоого да даай албады.

Досу экөөнүн чиеленишкен мамилеси Бектин башынан кетпеди.

Жума анын үйүнө келүүнү, жолугушууну токтотту. Каалабаган немеге барып, көңүлүн оорутпайын деп, Бек да аны издеп барбады. Алар союздан гана жолугушат. Бек бир нерсе айтууга кылчактаса, тиги байкамаксан болуп, басып кетет.

Бек өзүн жалгыз сөзө баштады. Бул досунан ажыроонун белгисиби. Калыбектен башка художниктер, көрүүчүлөр анын тарабында болсо да, бир кымбат нерсесин жоготуп, анын орду толбоочудай мүңкүрөй баштады.

Ал кандай кыйынчылыкка чыдаса да, туюк пикирде калууга чыдай алчу эмес. Иштин ачыгын жакшы көрчү. Тирүү туруп, «Талаа жылдызын» таппай койбоймун деп жүргөндө Калыбектин каңкуусуу, Жуманын жоругу кошулуп, табышмактын түйүнү чиеленди.

Жума качкан менен, Бек четте тура албады. Досу менен сүйлөшүү, сырдашуу керек эле. Ушул максат менен ал союзга келди. Жума союздан да, үйүнөн да табылбады. Ал Калыбектин адресин сурап алып, анын үйүнө барды. «Үйдө менден башка киши жок» деп аялынан жооп уккандан кийин да Бек кайткан жок.

Жуманы күн батардын алдында көгүш көйнөк кийген арык чырай кыз менен бараткан жеринен жолуктурду. Досу адатынча байкамаксан болуп, бурула берди. Кыз түз келаткан жигиттен буйтабастан, жүрүшүн акырындатты.

— Ошол! — деди Бектин жүрөгү кызды көрөр менен. — Бирок ал өзүн бекем кармап, сыр билгизбөөгө тырышты.

— Саламатсызбы!

— Жакшысызбы? — Женя колун сунду.

Бек андан көзүн айырбай тура берди. Женя узун кирпичтерин ирмеп, бети албыра түштү.

Аңгыча «И, Бек быякта белең?» демиш болуп, Жума жанына келди. Досу ага караган жок.

— Эмнеге туруп калдык. Чогуу басалы, — кыз бири-бирин илбирсче аңдышкан жигиттердин оюн бөлүп ийди.

— Абдан жакшы болот — дешти алар.

Жума ортого түшүп, Бек четтеп басып калды. Бирок четте баратышса да, сөз Бек менен кыздын ортосунда гана айтылууда:

— Сиздин сүрөтүңүз мага ушунчалык жагат... Билбейм кантип түшүндүрөрүмдү.
— Сиздин куттуктоо саламыңызды уктум. Ракмат!
— Сиз бул сүрөттү көпкө ойлоп, көп иштеген чыгарсыз?
— Көптөн бери ойдогу нерсе. Бирок анчалык узак иштегеним жок... Сиз, Калыбек Сарыкеевичтин балдызы болосузбу?

— Ооба.

Өзү ортодо баратса да, сөздөн четтеп калган Жума кыз менен ээн калуу үчүн:

— Киного кирели, жолдоштор! — Ошентсем, Бек кетет — деп ойлоду.

— Кинодо эмне бар.— Эмне кылуу керектигин Женя чечти.— Аңгемелеше туралы. Сиздер болсо, жакшы дос экенсиздер. Күндө көрүшөсүздөр. Дайым эле минтип учурашып турууга менде убакыт жок.

Жума желкесин кашып, тим болду.

Алар аны-муну сүйлөшүп, көчөдө кыйла жүрүштү. Бек кантип ортого кирип, Жума кантип четке чыкканын билбей калышты.

Кыз экөөнүн мамилеси жакындап, досунун дүрдүйө баштаганын көрүп, Бек иштин аныгына чыкканча өзү бөөдө өрөпкүбөө үчүн жана тиги экөөнүн ортосуна жик салууга себепкер болбоо үчүн, сөздү көп созбоого аракеттенди. Бирок кептин ыңгайы келбеди.

«Талаа жылдызындагы» кыз менен Женя эмне үчүн окшош экендигин,

Женянын ким экендигин кылдаттык менен билүү керек эле.

— Сиз менин көзүмө кандайдыр тааныш көрүнөсүз. Каерден көргөнүмдү такыр эстей албадым,— деди Бек акырында.

— Кишиге киши окшой берет.— Жума эми гана кепке кошулду.

— Мүмкүн.— Женя анын сөзүн жокко чыгарган жок.— Бирок сиз мени менен чала таанышсыз.

Эки жигит тең токтоп, анын оозун тиктешти.

— Биз биринчи көрүшкөндөн бери далай жыл өттү. Анда мен секелек кыз элем.

Сиз армиядан жаңы гана келгенсиз... Эми эстедиңизби?

Бек башын чайкады.

— Мен Жыпармын.

— Жыпар?

— Ооба. Жөздем мени Женя атыктырып ийди. Жолдошторум да Женя дешет.

Алиги айылдагы мектептин директору жана анын он жылдыкты бүткөн Жыпар деген кызы анын эсине кылт этти. Анда Жыпарды абайлап тааныган эмес. Олдоксондук кылып, аларды чангансып, уяттуу болуп калдым деп, өзүнчө кайгырып жүрүүчү. Мына ошол Жыпар! «Тоо тоого кошулбайт, киши кишиге кошулат» деген ушул.

— Кечириниз? — Жигиттин кечирим сурашынын себеби кыз экөөнө гана белгилүү. Жума болсо, анын Женянын алдында айыптуулугун башка мааниде түшүндү.— Мен сизге жолукпасам, арманда кетет элем. Көптөн көп кечирим сурайм.

— Эч нерсе эмес. Сиз эч кандай айыптуу эмессиз. Андай ойлобоңуз.

Бек чындыктын бир учу табылышына төбөсү көккө жеткендей болду. «Калыбек ошондогу окуяны туура эмес түшүнүп, ошону кектеп жүрсө керек. Бектин Калыбекке мындан башка жазыгы кайсы? Мен кызылча талаасынан да ушу Женянын өзүнө көзиктимби же мунун өзүнө окшош эже, сиңдиси барбы? Же Женяга окшош дагы бирөөгө көзиктимби?» Ал бир көздө чыгармачылыктан башканы ойлобой, өз турмушуна, кыздарга кайдыгер карашы кандайча азапка салганын өмүрүндө унутпастай болуп, өзүнөзү жемелеп турду. Ал турсун, Сеиттин директорлугунан башка эмнеси бар экендигин, адамгерчилигин, кошуналыкка кандайлыгын да элебеген экен.

Арына келип араң турса да, ошондо көңүлүнө келбеген суроолорду азыр бере баштады.

— Женичка, сиздер биздин айылда жүргөндө үйүңөрдөн сизден башка бала көрүнчү эмес беле?

— Ооба. Мен жалгыз элем. Былтыр гана инилүү болдум.

— Боосу бек болсун! Атамдар да укса кубанышат. Аксакал, азыр кайда?

— Өзүбүздүн эле айылда. Чүйдө...

Ушуну менен суроолору да тамам болду. «Сизди Чүйдүн талаасынан да көзиктирдим беле?» деп сурагпка оозу барбады. Татынакай эстүү кыздын алдында ошончолук маңыроо, кеңкелестигин ашкерелегенче кызылча талаасында жолугушкан селкини өмүр бою издеп, дубана болуп жер көзип жүрүү артык окшоду. Ошондо гана кыздын махаббатына татыктуу болмок.

Аны досунун эмне үчүн кыртыштап калышы, мамилесинин өзгөрүшү да таң калтырды. Менин кечиримсиз кемчилигимди таптыбы же Женяны менден кызгандыбы? Ошондой болгон күндө да достуктан кете турган жөнү жок эле го. Балким дагы ойлонор, өзүнөзү кармап, акылына келер, ал жеңилдик кылды деп, менин да жинденишим жарабайт деп ойлоду Бек.

Ал азыркы кампаниядан өзүн ашык баш сөзө баштады да, чукул бурулуп, алар менен кош айтышты.

Жумага Калыбектин эшиги ачык, бирок Женянын жүрөгүнө жол ачылбады.

Жайкы экзамен аяктаган. Студенттер айыл чарба жумуштарына жөнөшмөк. Жума ушул жайдан үмүткөр.

Үмүттүн да мөзгили, чеги болууга тийиш. Барган сайын ушул ой анын көңүлүнө бекемдей берди. Үмүткө алданып, акырында бармагын жара чайнагысы келбеди. Мурда андан «жок» деген жоопту угуудан качса, азыр жоопту кандай болсо да, төзирээк уккусу келе турган болду.

Ал базардан тандап туруп, гүл дестенин эң коозун жана кымбатын сатып алып, эшиги ачык, меймандос үйдү көздөй жөнөдү. Үй-бүлөлөр бактын көлөкөсүндө сүйлөшүп отурган экен. Болжолу алар да Женяны экзамендн ийгиликтүү тапшырышы менен куттукташса керек. Эми алдыда мамлекеттик экзамен гана калган.

Жуманы көргөндө Калыбек курсагын чедирейтип, ордуна тура калды:

— Мына, пейлн жакшы жолдоштор ушундайда билинет!

Жума түз эле Женянын жанына келди:

— Экзаменди мыкты бүтүшүңүз менен!

— Ракмат! — Женя кооз гүл дестени колунан таштабастан, көпкө айландыра тиктеп турду. Белек кызга жакты дешип, беркилер ошого эле ыраазы.

Бир аз кобурашкандан кийин Калыбек бакты аралап кетти. Аялы тамак бышыруу менен. Женя баягы бойдон гүлдү колунан таштабай ойлуу.

— Мен сизге мындан баалуу, өмүрдө унутулбай турган нерсе белек кылсам дейм!

Кыз ошондо гана колундагы гүлдестени тегерек жапыс столдун үстүнө коюп, аны тиктей калды.

— Ооба, ошентсем деп тилейм.

— Эгер мен ага татысам — деди кыз.

— Ананчы! Андан көрө ошондой белек берүүгө татыктуу болсом!

Женя болор-болбос жылмайды:

— Кеп белекте эмес...

Жума адамзаттан мындай мээримсиздикти жана каардуу жоопту уга элек болучу.

Махаббат үчүн, келечек үчүн гана араң чыдады. Менин жүрөгүмдөгү күйүттү билсе балким минтпес эле, дагы да ачыгыраак сүйлөшөйүн деп үмүттөндү.

— Женичка, менин жүрөгүмдө эмне бар экени бир өзүмө гана белгилүү. Эгер аны сөзгөн болсоңуз... Билбейм... Кантээр элеңиз. Бир сиз деп жүрүп, менин кырчындай өмүрүм өтүп баратат. Бир сиз деп жүрүп, мен эң кымбат кишилеримен, досуман ажырап калдым...— Анын дабышы калтыраңкырап барып, көмөкөйү буулугуп, үнү чыкпай калды. Көздөрү жашылданып турду.

Женя акырын үшкүрүндү. Анын жүрөгүндөгү күйүт, санаа Жуманыкынан кем эместиги ушу үшкүрүктөн гана сөзилди. Бирок кыз чыйрак сүйлөдү:

— Экөөбүз арманыбызды айтышканда канттик? Андан кымындай жеңилдик жок... Мен сизди Бектин кыйышпас досу деп гана ойлоп... Бирок, сиз өтө жеңилдик кылгансыз. Достуктан кетише турган жөнүңүз жок. Мүмкүн менин бул сөзүм сизге оор тиер, оор тийсе да сиздеги достук сөзүм күчтүү болсо көтөрөөрсүз... Андан кийинки сөз Жуманын кулагына угулган жок, жансерек болуп отуруп калганын гана бир билди. Женя жанынан туруп кетиптир. Ары жактан Калыбектин күлкүсү угулат...

Жума дарбазалуу короодон уурудан бетер жашырын чыгып, артына эки-үч кылчайды. Дарбаза ачык бойдон. Калыбек кол булгалап чакыргансыйт. Сөйрүдөгү столдун бети түрдүү жемишке, оокатка толгон. Бирок анын баары Жумага буюрбаса керек.

— Кошйула! Баарыңар кош болгула!

Калыбек Жуманын жашырын кетип калышын түшүнө албады. Зарыл жумушу барбы же бирөөгө таарындыбы, эмнеси болсо да, Женя билүүгө тийиш. Балдызы бакта ар түрдүү гүлдөрдү шланг менен сугарып жүргөн.

Ушу кыз короонун, үйдүн коркү сыяктуу.

Калыбек ушул үйдө турганына жыйырма жылдан ашык убакыт өттү. Ошондогу эки бака терек он жыл бою көбөйбөстөн жапырайып эле тура бердп. Аны ким жана качан тиккени белгисиз. Кийинчерээк аялы башкаларды көрүп, күйөөсүнүн тынчын алганда гана ал жемиш жыгачтарын тигүүгө киришкен. Бак жетилип, мөмө байлаганча «кайдагы түйшүктүү немени таптың, белен жемишти эле сатып албай, акчаны аяп» деп, аялынын кулак мээсин жеген. Бак бой көтөрүп, шагы ийиле баштаганда ал аялына экинчи кыяпат айтпасмын деп ант берген. Антына турду. Бирок тиричиликте кыжыңкужуң чыкпай коебу. Анын үстүнө Калыбектин ачуусу тумшугунун учунда, отко май тийгендей дүрт дей түшмөсү бар. Кандай дирт десе да, анты эсине түшүп, барбайган мурдун кызарта мыкчыйт. Качан колун тумшугунан алганда мурдунун үстү кызарып канталап турат да, бир аз нымшып барып, ачуусу да тарап, «бапбиче, ойлонушуп иштейли» деп жалпалактайт.

Күйөөсүн антынан тайдырбоо үчүнбү, же өзүнүн жумшактыгынанбы, аялы чатакты ыргатпастан, ыркака төз көнүп, «сиз этияттап жүрүңүзчү» деп, анын нымшып турган барбагай мурдун таза жүз аарчысы менен акырын сүртөт. Ушундай учурда Калыбектин эт жүрөгү эзилip, байбичесини алдында жасакерленип, терс кыялдыгын мындан ары карматпоо үчүн аракеттенет.

Жыпар жөздеси менен эжесинин ушу жоругуна таң калат жана кызык көрөт.

Жемиш багы ошентип, Калыбек менен аялынын мамилеси үчүн да өзүнчө жаңылык болгон. Бирок ал да, аялы да короого гүл өстүрүүнү ойлошкон эмес. Ушул кемчиликти Жыпар толтурду. «Канча айткан менен агроном эмессиңби, ошонун жакшы, сенин эжең окубаса делв бак тигүүнү баштаган ошол» деп, жөздеси кеп кылар эле.

Гүл өнгөн көздө Калыбектин короосу бейиш болот да калат. Анын баарын ордуорду менен өстүрүп, жаңы сорт жемиш бутактарын кыйыштырып, жыгачка түр берген Жыпар. Шагы ийилген бакта жүргөн сулуу кызды гүлү ачылган бутакка конгон булбулга салыштыруу Калыбекка абдан жага турган. Жакындан бери ушул тема боюнча «Шахтагы булбул» деген этюдду иштей баштаган.

Жыпар анын жашоосуна көрк, чыгармасына тема болду. Балдызынын айынан ага далай жигит жүгүнүп турушат. Ал акыры теңин таппай койбойт. Бирок ал кетсе, Калыбектин турмушунун көркү өчпөс бекен. «Эси болсо, мени менен эжесин сыйласа, жазгысын келип, бакка бир убак каралашып турар. Буюрса, Жумадай жигит жуп болсо, колдон чыкпас...»

— Баса, иттин баласы, эмнеге качып кетти экен? — Ал шлангдан чууруган сууну ээрчий карап, — Женичка, жанагы курбуңду каякка жоготтуң?

Жыпар гүлдөн башын көтөрбөй:

— Өзү эле жоголо албай жүргөн неме болсо керек. Калыбек бөйрөгүн таяна

каткырды.

— Ай, тек, тек! Антчу эмес. Ал жакшы жигит.

— Андан жакшы киши болбойбу?

— Хаха! — Жөздеси мурдун ушалап койду. — Катую кетчу эмес. Силер таарынышып калган белемсиңер.

— Таарынар кишиге таарынуу керек да.

Калыбек азилдешүүгө, чаргытып сүйлөөгө жок эле. Иш жөнүндө талаш болгондо эч кимге жемин жедирчу эмес. Өндүрүштүк чогулуштарда, айрыкча чыгарманы талдоодо башкаларга сөз берчу эмес. Анын үстүнө жаш кыз менен акиек антышууну эп көрбөдү. Жума эртесинде же аркы күнү келип, баштагыдай аралашып жүрө берсе, бүгүнкү качканы этибар алынбайт эле. Ал ошо бойдон Калыбектин короосун көргөн жок. Ага союздан жолугуп, «сага эмне болгон, үйгө жүр» деп чакырса, «колум бошобойт», анамына деп кылчактайт. Калыбек кишинин сөзүнө бат ишенчу эле. Чын эле колу бошобой жүргөн экен деп ойлоп, бир топ убакыт өткөндөн кийин, анын жоктугуна да көнүп, үйүнө чакырбай калды.

Эмки көңүлүн алек кылган балдызы.

Кыздын бой жетиши Ата-эне үчүн бир жагынан кубаныч, бир жагынан дүрбөлөңдүү. Жөздеси менен эжеси, Жыпарга, ата ордуна ата, эне ордуна эне болушкан кишилер. Аларга ишенип, анын өз Ата-энеси шаарда скуп жүргөн кызынын тагдыры жөнүндө камырашпайт.

Калыбек менен аялы бой жетип калган Жыпардын тагдыры үчүн өздөрүн эки эсе жооптуу сөзишсе да, көңүлдөрү тынч эле. Ал институттун акыркы курсуна көчкөндөн бери гана алардын башына ой түшүп, кыздын жүрүшүнө этият боло баштады.

Калыбекти биринчи чочуткан — Бектин сүрөтү. Эгер сүрөттөгү кыз анын балдызына жөн окшош болсо эч нерсе эмес, ушул адамдын кадырын билбес, келесоо чалыш жигитке балдызым азгырылып калбасын деп жүрөгү түшкөн. Ким жакшы, ким жаман, ага жуп болууга ким ылайыктуу экендигин, айрыкча андайды жаш художниктердин арасынан тандоону менден артык билмек беле деп ойлой турган Калыбек.

Бек Калыбекке жакпайт. Андан артык себептин кереги эмне?

Бектин сүрөтүн жаратпай коюу колунан келбегени менен, аны балдызынан бөлүп салышы негизги максаты болгондуктан, Калыбек өзүнүн бекемдигине ток пейил эле. Ата-эненин, күйөрман кшнилердин акылы, камкордугу ушу болот.

Балдызы Жумага барса, түгөйүн тапмак. Бирок адамдын кадырын билбес жаш кыз аны жактырбады. Бекер кылды. Калыбек балдызын «мындан артык күйөө таппайсың» деп жемелеп, аны эпке келтирүүгө батынбады, өзүн алдыңкы катардагы интеллигенттердин бири деп эсептеген неме кокус балдызын көндүрө албаса, эл алдында уят болуп каларын сөзди.

Бирок Калыбектин каалаган кишисин балдызы чанганы менен, Женянын каалаган кишисин жөздеси жуутпай койду. Кармашуу бирме бир жеңиш менен аяктады. Эми алдыда мамлекеттик зкзамен бар эле. Ушундай чоң сыноонун алдында балдызынын башка ой менен алагды болбой, бир өңчөй китеби менен эрмектешкени ылайык.

Сүйүүнүн, күйүүнүн кол бош убактагысы жакшы. Калыбек өзү үчүн да, балдызы үчүн да ыраазы.

* * *

«Сулууну сүйбөй коюу — өзү күнөө».

Акындын ушу ыры Жума үчүн гана чыгарылгандай туюлар эле. Сулуудан жүрөгү суугандан кийин, ырдан да көңүлү калды. Сулуу да, сүйүү да ырга окшободу..

Ата-эненин маңдайында эркелеп чоңоюп, өмүрүндө муңбаган жигитке турмуш, сүйүү, достук эмне үчүндүр мурда оюна келбегендей сөзиле баштады. Турмуш ушундай болобу же ал чыныгы издегендерине туш келбей, ушу көргөндөрүнүн баары кокусунан

учураган немелерби?

Ал махаббаты үчүн кайгырганы жок, ызаланды. Катуу ызаланды.

Эгерде Женя аны жөн эле сүйө албаймын деп тим болсо, анча кейибейт эле, «сага досун үчүн гана ык салып жүрдүм» дегени намысына бычактай тийди. Ал Женяны өлүпталып сүйүп, убакытын, бүт өмүрүн ошого багыштап, башкалардан кечип жүргөндө, Женя бар болгону Бектин көңүлү үчүн гана анын жанына жолотуп жүрдүм дегенине кантип чыдайт. Болбосо, жигит мынчалык күйгүлтүккө түшө элек көзүндө эле ошентип чынын айтпайбы? Ай, кыздарай, кай кордугуңарды айтайын!

Жума кыздын фотосүрөтүн тытыптытып ыргытып, башын мыкчып отуруп калды.

Бир Женя деп жүрүп, досунан ажыраганына кайгырды. Ал үчүн чоң кайгы ушу болду.

Бул үчүн өзү гана айыптуу. Бекте кылдай жазык жок.

Ал Бектин алдына барып кечирим сурап ыйлагысы келди. Ал досунун жаңылыштыгын кечеби? Кечет. Ал боорукер, кечиримдүү жигит. Андан башка, Жума кандай чоң күнөө кылса да, кечпей койбой турган сонун кабарды уга элек.

Женя менен Бектин ортосунда кандайдыр бир мамиле бар экендигин Жума мурда эле сөзгөн. Бирок, анын күчү канчалык экенин байкай албаган, ал турсун, экөөнүн ортосундагы сөзүм тутанбай өчкөн от сыяктуу көрүнгөн. Женяга ашык болуп калган Жума тиги экөөнүн ортосундагы от кайра тутанышынан чочуп, ошонун айынан досунан оолактап баштаган.

Бирок ал алданганын кеч түшүндү.

Эми Жума менен Женянын ортосунда сүйүү жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес.

Бирок Женянын жүрөгү Бекте экенин анык билди. Бектин сүрөтүнүн сыры да ушу кыздын тагдыры менен байланыштуу экени белгилүү болду. Муну Бек гана ачык билбейт.

Эгер досунун сары санаага түшүп, таппай жүргөнүн таап берсе, Бек анын бардык күнөөсүн кечип, достугу ого бетер бекемдемек.

Жума досун сүйүнчүлөөгө бир нече жолу умтулду, бирок эмне үчүндүр бара албады, анын бетин тиктөөдөн айбыкты.

Ошентип жүргөндө анын үйүнө Бек өзү келди. Ал азыңкы экен. Жумага мурункудай эле чын пейли менен

мамиле кылды. Катташпай аралары сууп баратканына өкүндү. Жума күцкмыңк этип, ачык жооп бере албады. Баштагы ачыктыгы, шайырлыгы, өтүмдүүлүгү кайда? Ал Бектин алдында өзүнөзү түшүнө албады.

«Мен куруюн, күнөөлүмүн» деп арманын төккүсү келип барып, кайра үшкүрүнүп токтой калып отурду.

Бек ал сырын ачса, ачпаса да кечирет, аны өзүнөн кубалабайт. Бирок, ал Бек менен эмне үчүндүр келечекке кол кармашып, бирге бара албай тургансыды. Бек кандайдыр өзү менен өзү болгон, түшүнүксүз киши сыяктанды. Мындай киши менен бир жүрүү, дос болуу оор. Киши бирөөгө түшүнө албай анын артынан көлөкөсүндөй ээрчип жүрүп дос боло албайт, катар жүрүп, түшүнүшүп, биринин кемчилигин бири толуктап жүрүп достошот.

Жума ушундай ойго келди. Бектин алдында кылмышкер сыяктанып, башын жерге салып олтурушуна арданды. Ордуанан туруп, колун артына алып, бөлмөнүн ичинде ачуулуу аркытерки басып:

— Мага акыл үйрөткөнү келдиңби? — деди Бекке, — Сага менден эмне керек? Бек оозунан сөзү түшүп, селее калды:

— Мен түшүнө албайм, Жума!

— Мен да түшүнө албайм. Бирибирибизди түшүнүшө албагандан кийин башка сөздүн кереги эмне?.. Бирок сен жөнүндө жаман пикирим жок. Мага өз бетимче ойлоноуга мүмкүндүк берчи?

- Болуптур. Аныңа макулмун. Бирок мага эмне үчүн ачууланасың? — деди ал сабырлуу.
- Сен жакшы художниксиң. Бирок, мага окшогон таалайсызсың. Кеп, жалгыз гана талантта, эмгекте окшобойт. Таалайда...
- Сага мына эми макул эмесмин! Экөөбүздүн жолубуз эки башка турбайбы!
- Таалайың кем! Эгер таалайлуу болсоң, балким менин бир ооз кабарым менен багың ачылмак! Мүмкүн, ая да уккун келер,.. Эгер намыс кылбасаң...
- Хаха! — Бек адаттан тышкары катуу каткырды да, коштошуу сөзүн айтты. — Менин таалайым сенин бир ооз сөзүңдө эместигин көрөрсүң.
- Көрүшөбүз! — деди Жума соңунан.

Жыпар үйүндө. Анан кайда болмок эле? Окуу китептери, адабий китептери жана башка кошумча материалдары колунда турганда, кечкурун шаардын китепканаларына барчу эмес. Күндөлүк окууга, семинарларга, экзамендерге даярданууну өзүнүн ээн бөлмөсүндө, же бактын көлөкөсүндө өткөрө турган. Беш жылдан бери ушунусу ушу. Режим түзүп, андай жүр, мындай жүр дедиртип убара кылбай, сыртта да, үйдө да балдызынын бир калыпта зымпыйып жүргөнүнө Калыбек тобо кылар эле. Анык жүрүштурушунун татынакайлыгы тарбиясынын жакшысынан дээрлик. Кокус, бой жеткенине карабай, шайкелең: болуп, үйгө токтобосо, окуусуна жетишпесе, башкалар, айрыкча кыздын Ата-энеси «тарбиялай албаптыр», «ишенгенибиз силер болсоңор» деп айыпты Калыбек менен аялына оодарышмак.

Мына эми, алдыда мамлекеттик экзамен. Кудайым, окуудан башканы оюна салбаган адептүү балдызым акыркы сындан өтөөрдө кылтындап, бир нерсе тийиптирби деп ойлойт жөздеси.

Башкаларга кадимкисиндей көрүнгөнү менен, Жыпардын жүрөгүнүн тереңинде кандайдыр бир сабырсыздык менен татынакай үмүттүн тартышуусу бар эле. Ушул сөзүм күч алгандан күч алып, кыздын беш жылдан берки көнүмүш болгон өмүр чыйырын чатыштырып, сары алтындай сабырын закым кылып учурду.

Эмне болуп кетти? Жүрөгү алып учуп, кыялы эмнегедир азгырылып, бирок акылы «тек, тек, сабыр эт» деп бир жагынан шыбырайт. Бир калыптагы бейкут көңүлү аламатка түшүшү эски дартын козгоочудай аны ойдон ойго кубалады. Далай түндөр уйкусуз, беймазалуу өтүп, күндүзү бир жерге токтоно албай же бир нерсе бүтүртпөдү.

Жыпар мен эмне болуп баратам, баягы эле менминбв же өзгөрүлүп калганмынбы дегенсип, чоң күзгүнүн алдына келди.

Ал баягы эле Жыпар болсо да, беш жыл мурдагы көңүлүнө чаң жуга элек, үмүт менен кубанычтан башканы билбеген оюнкараак кыз эмес эле. Андан берки окуялар, башынан өткөндөрү, кыз болсо да, кыз дүйнөсүнөн жандап өтүп бараткан өмүр жолу маңдайына билинербилинбес из түшүрүп, бакыт нуру жанган көздөрү коймолжум тартып, сыр жашыргансыйт.

— Сен мени тааныбай турасыңбы? — деди ага өзүнүн сүрөтү. — Мен кыйналдым, убакытка уттурдум, бирок өмүрүмдү, келечегимди сактап калдым. Сени ойлонот, түтүп, акылына келет деп качанкыга күтөм?

— Жаным, сеники туура! Сен айткан өмүр, келечек мен үчүн артта калгандай сөзилеп, аны ойлоодон коркчу элем. Эми анте албайм.

Кыз өмүрү — адам турмушундагы гүл ачылган маалдай, жылт этип өтчү бир учур. Кыз өмүрүн сөзүү, баалап жана сактай билүү — турмушту сүйүү жана кадырлоо.

Жыпар ал учурдан өтүп баратканын аргасыздан мойнуна алды. Анда орто мектепте окуп жүргөн, атасы мектептин директору. Жыпар оюнкараак, шайкелең эле. Ата-

энелери, коңшулары «эмне үчүн кызга окшоп, өз боюна каранбайт» дешкени менен, өзүнө жупуну кийим деле жарашканын, канчалык жөнөкөй жүрсө, ошончолук көңүлү тетик болоорун биле турган. «Чоңоюп эле калды, жигит тандаар курагында кичинекей балдарга теңтуш» деп жемелешкен учурда, ал жигиттерди да байкап жүргөн.

Анда Бек армияда эле. Үйдө анын окуган китептери, жазган конспектиери, фотокарточкалары жана өзү тарткан сүрөттөрү бар. Бош убагында Бектин архивдерин аңтарууну жакшы көрүчү. Жыпардын сүрөт искусствосуна кызыгуусу, художниктер менен композиторлордун өмүрү жөнүндөгү китептерди окуудан башталат. Ага айрыкча «Паганини», «Жан Кристоф» жана Минченковдун «Эскерүүлөрү» жагар эле. Ошол китептер Бектин өзү жөнүндө да ойлонтчу.

Бир күнү алардын үйүнүн төркү бөлмөсүнөн жаш солдаттын атасы Назардын портретин көрдү. Назар сүрөттө кара көрпө тебетейчен болуп, кара муруту чыйрыйып, көзүнүн кыйыгы менен кимдир бирөөнү тиктеп турган. Ал өзү билгенин бербеген, айтканынан кайтпаган, каардуу кишидей сөзилди. Жыпарга ал башкаларга катуу айтпаган, балдарга жүрөгүн чапкан жумшак карыяга юкшогон.

Бул эмнеси? Жаш солдат атасынын мүнөзүн жакшы билбейби деп ойлогон. Назар жаш көзүндө турмуштан көп жабыр чегип, каардуу болуп калганын, али да чындаса, өз билгенин иштей турганын Жыпар портрет менен таанышуудан кийин гана байкай баштаган.

Ага чейин Бекти солдат катары гана көз алдына келтирчү. Мурда көргөнүн дал өзүндөй келтирген кишилер гана художник деп эсептей турган. Ал өзү байкабаганды портреттен байкагандан кийин — художник ушундай кылдат болот турбайбы?! — деп калган.

Сүрөт искусствосу менен кабардар болгондон кийин, ал фото сүрөттөргө анчалык көңүл бөлбөй калды. Бектин толгон карточкаларын бир баштан оодарып чыгып, анын өзүн көргөндөй алымсынбай, өзүнчө эле «мындай болууга тийиш эмес» деди.

Жаш художник менен сыртынан таанышуу, ага эч кандай" милдет артпаса да, кыз анын турмушуна анчейин гана кызыкпастан, жаш кыялы алда кайда алып учураар эле. Анын кандай жигит экенин өзү менен жүз алышып таанышууда билбесе, портрети аркылуу түшүнмөк болуп жүрдү.

Жыпар Назар карыянын үйүнө сүрөт көрүүнү каалаган мейман катары барбастан, өз кызындай аралашып жүрө турган. Ошону үчүн, аны Назар менен байбичеси жакшы көрүшүп, өз ара «келин кылып алсак» деп кеп кылышчу.

Мына ошо Бек армиядан келатканда Жыпар почтальондон биринчи угуп, эки үйдүн ортосунда таманы жерге тийбей тызылдап, ар кимден сүйүнчү сураган. Уккандын баары кубанышкан. Бирок Жыпардай жүрөгү жарыла жаздаганы жоктур.

Көңүлдөрү делбеленген Ата-энелери, кудай жалгап, анын мынча эмне бызтыз түшкөнүн аңдашпады...

Пилоткасын бир жагына оодук кийген жаш солдат машинадан буту жерге тие электе таламайга түштү. Ал кишинин баары менен кучакташып көрүштү. Жалгыз гана Жыпар менен анчейин кол алышты. Кыз эгер мурда аны менен тааныш болсо, кучакташып өбүшүүгө даяр эле. Солдат жөн гана колун берип жатып, бажырайып терең тиктей калганы гана анын кусасын таратты. Антмейинче жүрөгү алып учуп турган шайкелең кыздын илеби сууй түшөт беле.

Армиядан кайткан балдар менен учурашканда кубанбаган кишилер болобу. Азыр алар ажалдын оозунан келбесе да, согуш мезгилинде үшү кетип, жол карап жүрөкзаада болгон кишилер, армиядан кайткандар менен али да толкундануу менен учурашат. Көпчүлүктүн уучуусу Жыпарга да таасир кылды. Ал элдин шары менен жүрөгүн кыскан ысык демин чыгарып алды.

Үйүнө кайткандан кийин гана өзүнүн жоругун эстеп, анча эмне энтеледим — деп, өзүнөзү жемеледи. «Шайкелеңдеген кандай кыз деп ойлоп калды бекен?»

Жыпар жаш солдаттан да, Ата-энелеринен да эмне үчүндүр уялып, эшикке көп чыкпай, чыкса да, ага кездешүүдөн качып жүрдү. Бирок, каякка качса да солдат келип, таап алат деп күттү.

Бек аны биринчи көргөндө эле айылдагы жаңы өспүрүм кыздардын бири го деп ойлогон. Узак жылдар окууда жүрүп, анан армияга кетип, айылдагы кийинки өскөн жаш муундардын көбүн таанычу эмес. Ошо бойдон көрүнбөгөн соң ал кызды таптакыр унутуп койгон. Жыпар аны билген жок. Күттү. «Мен аны сүйүп калдымбы» деп чочуду. Бирок, ошол чочуу да көңүлүнө жагып турду.

— Ооба, мен махаббатка өтө эрте, мезгилсиз чалындым. Айыбым ушу гапа...

Элге таберик болуп, үйдөн-үйгө кыдырып жүргөн жаш солдат сен Жыпардын үйүнө эмне үчүн кайрылбайсың? Же эң акырына сактадыңбы?

Кыз бир күнү сууга баратып, жээкти жалгыз өзү бойлоп, колун артына алып, ойлуу жүргөн солдатты көрүп, үйүнө качмакчы болду да, кайра жүрөгү чыдабай өзөндүн боюна келди. Чакаларга суу толтуруп, жээкке койду. Солдат өзөндүн боюндагы кызды көрсө да, суунун түбүнө бир нерсесин түшүрүп ийгенсип, башын суудан көтөрбөдү. Жыпар аны күткөнүн билдирбөө үчүн чакадагы сууну төгүп, идишин жууптазаламыш болуп, кыйлага чейин отурган...

Акырында Назар менен байбичесинин келин алуу жөнүндө уулуна салган акылы, Бектин чанышы элге дүңк дей түштү. Жыпардын Ата-энеси уятынан элди карай албай калышты. Жыпарчы?

Биринчи махаббаттан көңүл калуу кандай болоорун башынан өткөргөндөр гана билет. Атасынын башка жерге оошу, Жыпардын шаарга келип, жаңы шартка туш болушу гана кызды кусалыктан сактады. Бул сөздүн четин Калыбек да уккан эле. Анын Бекке тырышып жүрүшү да ушундан.

Жыпардын элден обочолонуп, башкаларга текебердүү кыз болуп көрүнүшү бекериненби?! Жигит тандоо жана махаббат ал үчүн өткөн өмүр сыяктуу сөзиле турган. Ал күзгүдөгү муңайымдуу көздөн өмүрдүн ушул жазууларын окуду...

— Сен эмнеге муңайсың? — дейт күзгүдөгү Жыпар. — Сен махаббатыңды жоготконуң жок...

Ооба, анын жаралуу жүрөгү кайрадан козголбодубу. Оюнда эч нерсе жок, Чүй талаасында жүргөндө кылайып аткан таңды жарып чыккансып, Бек дагы туш келди. Ошондо жаралуу жүрөгүнүн туйлашы ай! Бул кубанычпы, кайгыбы, түшүнө албай, махаббаты аны атайын издеп келгенсип, кучагына боюн таштоочудай телмирип турду... Бек анда да күйгүлтүк түшүрүп кетти... «Мен киммин?», «Таалайым кем жаралган бечара кызмынбы» деп ал убайым тартып ооруп, бир ай курортто жүрүп гана эсишжыйнады.

«Таалайсыз» деген суук ой анын мойнуна оролгон жылан болду.

Ошентип жүргөндө таалайына «Талаа жылдызы» чыкты. Бу сүрөттөн Жыпар өзүн көрдү. Өзү менен таанышты. Таалайлуу экенин, махаббаттан айрылбаганын ушу сүрөттөн билди.

Кереметтүү сүрөт анын узүлгөн үмүтүн улап, жаралуу жүрөгүнө даба болду. Кыз өмүрүнүн ууз махаббаты, саналуу түндөр, айыпсыз көз жаштары текке кетпеген экен. Жыпар шайкелең курагы кайрылып келип, жаш солдат менен кайрадан жашынмак ойной баштагандай сезет.

Ооба, алар кайрадан жашынмак ойноого киришти. Бек анданмындан бир көрүнүп коюп, бекинип жүрдү. Эми солдатым, өзүң да узакка бекине албассың, махаббаттын сыйкырлуу жиби сени да чырмаган белем. Сенин махаббатың, Жыпарды кыя албастыгың, алышкан колуң, антышкан антың — баары да «Талаа жылдызында». Жыпар үчүн эми ал сүйөбү, жокпу деп өз алдынча кайгыруу, андан жооп күтүүнүн зарылдыгы жок. Ал таалайын тапкан кыз.

Бирок Бек ошону түшүндүбү? Сөзсүз түшүндү. Башында армиядан кайтканда калың элдин уучуусу менен биринчи көрүшкөнүн мүмкүн унутуп, Жыпарды эстей албай «каерден көрдүм эле» деп адашып жүргөндүр. Аны бая күнү Жума үчөө жолуккан күнү өзү ачык айтпадыбы? «Мен Жыпармын» дегенде ок тийгендей темгендей түшкөнүн Жыпар гана сезді. Жума байкаган да жок. Мындайда кыз жүрөгү кандай кылдат! Ошо жолугушууда Жыпар таалайын тапканына анык ишенди. Эми ал экөөнүн ортосун жакындаштыруу үчүн орточу да, үчүнчү бирөө да ашык. Тагдырдын зомбулугунан жалккан кыз ага чейин Бекти көз алдынан жоготпоо үчүн, аны даректеп туруу үчүн досу го деп Жума менен жакындашкан. Жуманы сүйбөсүмдү, менин дартым Бекте экенин Жума өзү сезгендир деп ойлогон. Жок, Жыпар мында жаңылышты. Жума аны башкача түшүндү... Балким Бек да...

Жок. Бек андай эмес, майда сезимге алдыруучу жигит эмес. Ал менин Бегим!

— Ооба, сен андан жаңылганың жок. Ал сенин Бегин — деди күзгүдөгү жароокер. Жыпар күзгүгө тирмийди. Акчыл бети ажарланып, узун кирпичтүү кара көздөрү жоодурап, бактынын кучагында балкып турганын көрдү. Ал иреңинен таалай нуру жайнап турарын байкай элек болучу. Мүмкүн, бир көздө, өмүрдү баамдай элек курагында — орто мектепте окуп жүргөн учурда ушундайдыр.

Азыркы Жыпар, таалайы жайнап, махаббаттын күүсүп чалган Жыпар, «Талаа жылдызынын» дал өзү эле. Буга чейинки кебетесиндө сүрөт экөөнүн сырткы окшоштугу гана бар эле.

— Бек! Садагасы Бек! Жаным Бек! Сен мени жакшылап тааный албай жүрүп, менин ким экенимди, кандай жан экенимди кайдан билдиң? Сенин жүрөгүң ушунчалык кылдат, кистиң ушунчалык кереметтүүбү?

Жыпардын көзүнөн жаш чыбырчыктады. Бул бакыттын, махаббаттын тамчылары эле... Калыбектин багынан булбулдун таңшыганы угулду. Бек мени үндөп жатабы деп Жыпар элеңдеп, эшикке жүгүрүп чыкты.

Бактын сансыз жалбырагынын арасында кимдир бирөө менен жашынмак ойногонсуган акын куш үнүн безелентип, ашыгын күткөндөй, сагынгандай куулжутуп сайроодо. Бактын көлөкөсүндө жөздеси сүрөт тартып отурат. Болжолу «шахтагы булбулу» менен алек. Эжеси эски жыгачка жөлөнө китеп окуп отурат.

Үйдөн жүгүрүп чыккан кыз тряляля деп чимириле жөздесинин жанына жетти.

— Ту, кантесиң! Бала болуп кетесиңби? Булбулду качырасың — деди Калыбек чекесин тырыштырын.

— Атайылап келген булбул болсо качпайт. Кокусунан конгон болсо, уча берсин! Булбул учкан жок. Жездеси аргасыздан күлдү:

— Сен мындай эмес элең. Акыркы окуу жылында күчөдүң. — Ал кистисин коюп, бажырайган кызга карады. Балдызы азыр эмне үчүндүр шаарга келген «Талаа жылдызы» боло калганын айтып жибере жаздап, араң токтоду. — Ушунуң жакшы... Аз гана убакыт калды. Экзаменден башканы ойлонбой, көңүлүң тетик жүргө!» жакшы.

— Тряляля! — Балдызы чимирилген бойдон дарбазага жетти.

— Хаха! Кудай урсун, бала болуп баратат! — Калыбек соңунан башын чайкады. Жыпар өзбекче тигилген кызыл шайы көйнөкчөн көчөгө чыкты. Каякка барат? Аны менен жумушу жок, дүйнөнү аралап, дүйнө жүзүн көрүп, өзү да дүйнөгө көрүнгүсү келет.

Ал сабыры суз болуп, художниктер союзу жактан шалкыйып келаткан Жумага жолукту. Жыпардан биротоло үмүт үзгөндөй жерден башын көтөрбөй жанынан өтө берерде, кыз аны колдон алды:

— Саламатсызбы?

Жума «дагы эмне шойкон баштайт» деген кадик менен токтой калып, учурашты эле, Жыпар аны аңкайтып коюп басып кетти...

Далай жылдан бери махаббаттын зарын тартып, үй туткуну болгон кыз капастан

чыгып, кең мейкинде канатын желдетип, эргип учкан кептердей көңүлү сергип шайдоот баратты. Бир убакта вокзал тараптан, калың элдин арасында Бек менен тиктешип калган экен... Жигиттин көзү чанагынан чыгып, жемин көргөн куштай талпынганы турат. Жыпар элдин арасына жашырынып, дал Бек турган жерге жеткенде, ал алактап, кызды мурунку ордунан издей баштады. Жыпар бош турган автобуска отуруп, сыртынан акмалайт. Ал кызыл көйнөк аял көрсө эле чуркап барып, бет алдына чыгат да, алаңдап эки жагын карайт. Бечаранын бетибашынан тер буурчактайт... Вокзалдын айланасын эки-үч сыйра арытып бүткөндөн кийин скверге түшүп, төмөн көздөй чуркады.

Чуркасын, издесин! Саргара күтүү, издөө, убаралануу эки кишиге тең!

Демейде ашыкпаган Бекке, оор басырыктуу Бекке азыр эмне болду? Мынчалык кара терге чөмүлүп, желпилдеген тармал чачтары саксайып, элдүү көчөдө энтелеп чуркашына караганда мурда көзүңө кыз көрүнчү эмес беле? Балким Жыпар үчүн деп актанарсың. Ошо Жыпарды да беш көкүл курагынан бери көрүп келатасың го. Бек азыр мындай суроолор жөнүндө ойлонууга, башкаларга жооп берүүгө чолосу жок, жашынмак ойномуш болуп, чындап жашырынып бараткан курбусунун соңунан сая түшкөн. Канча жылдардан берки мурадуу тилеги, сыйкырдай азгырган жолугушуулар, башына түшкөн түпсүз суроолордун баары азыр бир гана Жыпарга айланып, ошончо убакыттан бери издегенин азыр гана тапкандай, эми аны колдон чыгарбоочудай ашыгат.

Көчөдөн нарыбери өтүп жөөлөшкөн кишилер, дал тумшугунун алдынан жылуу илебин чачып өткөн машивалар, аны бир нерсесин ууруга алдырып кууп жүргөн немеби — деп жабалактаган көздөр да ага байкалбайт. Бир маалда дал бетмандайынан милиционердин ышкырыгы угулду. Бек токтободу. Ышкырык дагы кайталанып, милиционер колун чыккыйына алып, жолун торой тура калды:

— Гражданин, сизге эмне болду?

Бек ошондо гана энтигип, демин алалбай токтой калды. Артына кылчайса далай жерге келген. Жыпар түз эле алдына түшүп алып, кача бериптирби?

— Демиңизди жыйыңыз? Сизге эмне болду?

— Эч нерсе! — Жигит башын чайкап, чылпылдаган көйнөгүн желпинип, скамейканы көздөй басты. Милиционер аңкыйып туруп калды.

Бул жер «Ала-Тоонун» алды эле. Бек ийнинен дем алып, башынан көк булоосу булап турса да, көзү кинотеатрдын алдында чогулган жаштарда. Булактаган ак көйнөк, көк көйнөк, кызыл көйнөк, жашыл көйнөктөр.., Ту, дүйнөдө кыздар канчалык көп. Ушуга чейин кыздардын жазгы гүлдөй жер жайнаганын, алардын соңунан жүргөн өзү сыяктуу жигиттердин андан да көп экенин биринчи жолу байкагансыды. Ал кинотеатрларга жаңы фильмдерди, пьесаларды көрүү максаты менен гана келер эле.

Анын көзү өзбекче тигилген кызыл көйнөктөрдө. Тигинде дал ошондой кийинген эки кыз басып келатышат. Алардын Жыпар эместигин караанынан эле тааныды. Билет кассасынын тушунда көзөк күтүп турган сапка арык чырай, чачын артына өргөн орто бойлуу кыз кошулду. Мүчөсү да, кийими да Жыпардыкындай.

Бек аны көрөрү менен ордунан козголуп, сырттан тооруй басканда, дагы бир жигит келип, ошо кыздын ордуна туруп, аны менен шыңкылдашып сүйлөшө баштады. Бектин жүрөгү зырпылдап, ачуусу кайнап, ошол жигитти эки чайнап, бир жуткусу келип баратты.

Ал жигит Жума болуп чыкты. «Бул эмне үчүн мени менен араздашып жүрөт десе, арам ойлуу турбайбы; мен буга көргөзөм» деп жакындай бергенде далысын салып турган кыз бери бурулду. Башка кыз. Бек токтоп, кайра артына кайрылганча аны Жума да байкап, «жургурум сен да чабытка чыккан экенсиң, башынан эле ушинтпей» дегенсип, күлүп койдү. Анын ишараты Бекке жакпады Ал ушул жерден төзирээк кетүүгө ашыкты.

— Эч нерсе эмес. Көнүп кетесиң — деп артынан Жума күңк этти.

Бек колу алдында турган махаббатынан адашып калганы үчүн өзүн өзү катуу жемелеп баратты. Бир көздө, анын дайынын биле электе, «дарегин эле билсем, көккө чыгып же деңиздин түбүнө түшүп кетсе да табам» деп шерттенер эле. Ошо шерти оюна түшкөн сайын кыжыры кайнайт.. Дагы жигит имиш!

Ал кыялындагы кызга, сүрөттөгү кызга ашык болуп гана өз алдынча муңайып, жакшы тилек, таттуу үмүткө көлбүп, мына табам, ана табам деп сооронуп жүргөн экен. Кыялы чындыкка айланып, Жыпар болуп чыга келгенде ал мындан ары үмүт менен сооронууга болбой турганын, аны тапмайынча өмүрүнүн кызыгы болбосун, жашай албасын сезип баратты.

Мени көрүп, издегенимди биле тура эмне үчүн качат деп таарымакчы болот. Бирок аны кайра аяп кетет...

Күн батып, көчөлөрдөн электр жарыгы жаркырай баштаган. Кыбыладан мээлүүн жел жүрүп, Бек сергий баштады. Убакыт өткөн сайын демин жыйнап, жүрөгүн басып, акылына келе баштады.

Жыпар каякка кетмек эле? Анын турагы жездеси Калыбектин үйү эмеспи? Ооба, ошо. Бирок жездеси курган киши го. Эч нерсе эмес. Калыбек эмне десе ошо десин, менин ишим балдызы менен.

Ал Калыбектин үйүн сыртынан билчү, бирок ага кирип көрбөгөн. Дарбазанын тушуна келип, тыкылдатты.

— Азыр! — Калыбектин үнү угулуп, анан дарбаза ачылды. — Кириңиз.

Келген киши Бек экенин ал короого киргенден кийин гана таанып, андан ары ээрчиткиси келбей, дал турган жеринен кайрымак болду:

— Кош, бейубак жүргөн экенсиң?

— Ооба, бейубак. Иш менен. Жыпарга... — Ал токтоо жана ишенимдүү сүйлөдү.

— Жыпарга? — Калыбек кабагын түйдү.

— Ооба, Жыпарга!

— Менин үйүм кыз менен жигит жолугушуу үчүн салынбаганын билерсиз дейм.

— Мен жолугушууга келгеним жок. Мен аны сүйөм, Калыбек. Сиз түшүнүңүз?

— Гм, жалгыз сиздин сөзүңүз сүйүшүүгө жатпайт го.

— Жыпар мени сүйөрсүйбөсү да сизге белгилүү болушу керек. — Калыбек менен мындан башкача сүйлөшүүгө болбосу үчүн гана катуулап сүйлөдү.

Калыбектин да ушу жөнүндө шеги бар эле. Жыпар дайыма сөз боло калганда «Талаа жылдызын» мактап, Бектин тарабына өтүп алар эле. Жездеси жактаган бойдоктордун бирине да көңүл бурчу эмес. Ал Бекти оолактатуу менен гана балдызынан бөлүп, анын ортосунда аны дагы бир жигит илип кетер деп оплочу. Бектин азыркы сөзүнөн чындап чочуду. Бирок сыр алдырбады.

— Мен аны биле албайт экенмин. Билүүнү да каалабайм. Жыпар азыр жок. Айлына дем алууга кеткен. — Ал калп айтты. Балдызы үйүндө эле. Эртең кетүүгө камынып жаткан.

— Кечиресиз? — Бек шарт бурулду.

— Сиз да кечиресиз. — Калыбек дарбазаны карс жаап, илгичин салды.

VI

Көк ирим дарыя шарпылдап, ак көбүгүн чачыратып, кумдуу жээкти жалмалап, чамынып агат. Токтоо бербес, жинди кыял тоо суусу кылымдардан бери жээктерди жемирип, шагыраган кум менен таштарды шилегенин койбой өз агынын өзү тороп, кайра жаңы жол ача берип, кыйла жерди какыраган сайга айлантып жиберген.

Дарыя улам төмөндөп, учу кыйры жок казак жерине тереңдемейинче бугу чыгып, күүсүнөн жанбайт...

Сайдын жээктери көпкөк. Андан ары сары алтын буусун бүрккөндөй калкылдаган эгин

жайлары, көк асман менен өңдөшкөн кызылча талаалары, чабындылар.

Дарыя алыстаган сайын жер каксоо тартып, үрпөйгөн сары талаанын лепилдеген жылуу жели күчөй баштайт. Жай ортолоп калган. Илгери бу маалда суу тартылып, дарыя бөксөрө турган, ошондо да буурукканын чыгара албай таштанташка урунуп, мөңкүп агар эле. Орто-Токой көрөңгүсүн толтургандан бери дарыя үчүн жаз менен жайдын, суу кирүү менен тартылуунун айырмасы жуулуп баратат. .

Жыпар ушу Чүй дарыясынын боюнда туулган.

Илгери энелер жаңы төрөлгөн балдарды ырыскешиктүү болсун үчүн ырымдап, май, сүт менен оозантчу экен. Жыпар ак төөнүн карды жарылып турган убакта төрөлсө да, чоң энеси дарыядан бир чыны таза суу сузуп келип, «өмүрүң дарыядай болсун» деп ошону менен оозандырыптыр. Чоң энесинин ырымы кыздын эсинөн чыкчу эмес. Маркум капкачан дүйнөдөн өтсө да, дарыяны көргөн сайын, туулуп өскөн жерин ойлогон сайын, колуна чыны толо таза суу кармаган кемпир көз алдына келе калат.

Жыпар эненин ак мамасын соруудан мурда биринчи Чүй суусунун даамын таткан.

Анын туулуп өскөн жери менен суусуна ынактыгынан улам сенин Ата-энең «Чүй» деп тамашалашчу.

Ал убакта Жыпардын чоң атасы да тирүү. Эл малыжанын бириктирип, кыштакташып, жаңы турмуш курууга киришкен мезгилде чоң атасы менен чоң энеси боз үйдөн ажырабай биринсерин малы менен жазы, күзү Чүй жээгин бойлоп, өрүш алып көчүп конуп жүрүшчү. Согуштун алдыңкы жылы өз атасы шаарда окууда жүргөн, кош кабат апасы төрөрдө кайнатасынын колунда экен.

Кийинчерээк чоң энесинин «киши жер менен көгөрөт. Чүйүмдөй касиеттүү жер барбы? Чүйдөн жарыбаган киши деле өмүрүндө жарыбайт» дегени күнү бүгүнкүдөй эсинде.

Чоң энеси айткандай, эмгекчи кыргыз жерге укуктуу болуп, аны кантип пайдаланууну үйрөнгөндөн бери байтеректей тамыр жайып, көгөрө баштады. Дарыянын башындагы суу токтоткуч, өрөөндөгү чоң канал кубарган өрөөнгө кан тамырларын жайды.

Бул чоң иштин, чоң турмуштун башталышы гана. Эне сөзү кулагына уюган Жыпар берекелүү Чүй коонун кенен ачууга көмөкчү болор бекем деп, айыл чарба институтуна, агрономия факультетине кирген болучу...

Мына, самаган окуусун бүтөрдө, жайкы дем алышта Чүйүнө кайрылып келди. Бул жолу учурашуу үчүн, сагынганын жазып, дем алуу үчүн гана эмес, андан кеңеш угуу үчүн да келди. Биринчи жолу дүйнөнү көргөзүп, эне ордуна эне болуп, эне сүтүн эмизип, турмуштун кең жолуна багыт берген асыл Чүй турганда башка кимден кеңеш сурамак.

Жыпар Чүй энесине биринчи жолу гана кайрылып отурганы жок.

Ал махаббаттын отуна биринчи жолу чалынып, биринчи жолу жүрөгү күйүттүү болгондо, Ата-энеси кошо кайгырганда, алардын кайгысын таратып, Жыпарды көкүлүнөн сылап, маңдайынан өөп, окууга аттандырган ушу Чүй эмес беле... Чүйдү арка кылып, Чүй үчүн, Чүйдүн келечегин ойлоп, Чүйгө кызмат кылуу үчүн окууга келген.

Жыпар бир байлам ак жоолугун оң колуна желпилдете бийик кармап, Чүй энесине кулдук кылды. Күнгүрөн-төн дарыянын күрпүлдөгөн агымы анын сөзүн угууга макул болгонсуп, жыбылжып ага баштагансыды. Кыз сууга колубетин чайынып, анан көйнөгүн чечинип, шыгыраган майда кумдун үстүнө сууга баштанып жатты. Суунун шары менен кыз жүрөгүнүн дүпүлдөп согушу бирибирин тышшап, кандайдыр тереңде маектешип жаткансыды.

Жер мээримин төккөндөй, анын боорун ысытып, суунун мээлүүн илеби саамайын сылап, көңүлүн сергите баштады. Боюна кубат кирип, өмүрү дал ушул дарыядай ташкындагансып туюлду.

Жыпар тура калып, дарыяга боюн таштады. Чабакча сүңгүп, кумары тараганча кулач уруп, күн бата сайдан чыкты.

Алтын табактай жалтылдаган күн мунарыктаган булаңгыр булутту манаттай кызартып,

жердин колтугуна кирип баратты.

Батышчыгышына көз жетпей бир жагы кыргыздын керме тоосуна такалып, бир жагы казактын чөлүнө созулуп, асманга окшоп чалкалаган Чүй өрөөнү бир сонун. Жыпар дүйнөнүн кеңдигин, турмуштун түпсүздүгүн ушул Чүйдөн гана сөзө алат.

Кыргызстандын башка жерлеринен күндүн чыкканы, батканы билинбей, курчалган тоолор кысып жибергенсыйт.

Жыпар жээкте ак көйнөкчөн, бир байлам ак жоолугун желбиретип те алыска, кызарыптатарып, кыйынчылык менен батып бараткан күнгө тиктеп тура берди.

* * *

Күн батты. Чалгыларын жаркылдаткан жигиттер, айрытырмоочторун ийиндерине жөлөй кармаган келиндер көк жашыл кыштакты көздөй чубашып жөнөштү. Ээн калган кең талаадан торгойлордун таңшыганы, бөдөнөнүн бытпылдыгы башталды.

Адамдын кыймылы жалгыз гана чоң жолдон арылбады. Машиналар онду солду зымырап, тынымсыз өтүп жатышат.

Түн коюуланып, жылдыз толгондо кыштактын тушуна келип токтогон автобустан сур плащын колтуктаган жаш жигит түштү. Бул автобустун акыркы рейси эле. Андан кийин да жолдон жаркылдаган шоолалар атылып, күрүлдөгөн дабыштар басылган жок. Жигит жол боюндагы же жакын жерлердеги кыштактарды көздөй тараган бөксө жолдорго түшпөстөн, бытпылдыктап үнүн улап, түнкү ыракатка термелген жайык талааны аралап баратты.

Кылайган жарым ай тосто эңкейип калган. Айлана күүгүмдөнүп, асман менен теңтайлашкан кыргыз тоосунун карааны гана капкайдан көрүнөт.

Талаадан кыбыр эткен жан учурабайт. Кээде гана чоочуп ойгонгон канаттуулар пырр этип, мурдунун алдынан уча качканда селт этет. Бул тааныш Бек эле.

Бул жолку сапары анын баштагы сапарларына окшобойт. Мурда каерде болбосун, мейли Чүй талаасын аралап жүрсүн, өзүн бир жактан келген саякатчыдай же жок издеген жолоочудай сөзчү. Бу жолу эмне үчүндүр» өзү туулуп өскөн жерине же кайнатасынын айлына күйөөчүлөп келгендей Чүй талаасы ага ысык көрүнүп, кучагын кенен ачкансыйт.

Жигит чөбү тизени жаба берген арыктын жээгин бойлоп, бутту серпий таштап, теңселе басып, сейилге чыккандай рахаттанат. Тоо жактан соккон салкын жел жумшак чачтарын уйпалап, көңүлүн коштойт. Ал кээде ышкырып коет, талааны ойготуп, обон салгысы келет. Бирок, көнөккө таш салгандай колдураган үнүнөн ардангансып, болорболбос күңкүлдөп, обонду ичинен гана чолок кайрыйт. Бек тоолуу айылдын уулу. Бирок Чүй өрөөнүн биринчи жолу аралаганда эле, анын көз мелжиген талаасы, тоо суусундай элирип аккан дарыясы ал үчүн өмүрдүн жаңы мейкинин ачып берген. Бийик тоо, шар суу, ачык талаа менен киндиктеш жигит шаардан чыкпай тура алчу эмес.

Ошондон болсо да, Чүйгө бу жолку келишине себепчи болгон Жыпар.

Кыялында гана жашаган кыздын дареги жерден табылып, аны менен биринчи жолу бетмебет таанышканча жаш художник болжолдуу жердин баарын бир нече жолу кыдырып, жаны жай тапкан эмес. Кокус көрүшүп калса, жүрөгүм жарылып кетпес бекен деп да ойлочу. Аны менен табышпай томсоргокчо, табышкандан кийин жүрөгүнүн жарылганына кайыл эле.

Бирок биринчи жолку жолугушуу анчалык романтикалуу болгон жок. Ал турсун, Жыпарды жакшы тааный албай «Талаа жылдызына» анча окшото албай, бир чети күнүркөп турган Жумадан тартынып, кадимки эле күндөлүк тиричиликтин окуясына аралашкансып турду. Жыпар баягы жылы, Бек армиядан кайтканда көңүлүнө так салган кыз болуп чыкканда башындагы кыял андан бетер бытчыты чыкты.

Далай жылдан бери кыялын кытыгылаган кыш ушу Жыпар экенин жүрөгү сөзди. Бирок ал купуя жолугушуп жүргөн учурда эмне үчүн башкараак көрүнгөнүн түшүнө албады. Мүмкүн убакыт өткөн сайын өзгөргөндүр.

Бек кыялындагы кыз менен студентка Жыпардын кимисине ооп түшөрүн билбей, асманга асылгансып турганда вокзалдын жанындагы жолугушуу аны эсине келтирди. Жыпар бу жолу издеген жылдызы жерге түшө калгандай болуп көрүндү. Ал Мажнунче эси ооп турганы, анан жин азгырып кеткендей таман алдынан таппай калганы, издеши... Акыркы оң карашпаган Калыбектикине барып, кыздын айлына кетишин угушу — ушунун баары айтып түгөткүс окуя эле.

Бек Жыпардын айлы кайсы кыштакта, үйү көчөнүн кайсы жеринде экенине чейин сурап алган. Бирок ал жакка бара албай, чабытын тоскон ылаачынга окшоп, талааны көздөй кайкып чыкты.

Бир убакта ага ушу кызылча талаасынан биринчи жолу көздөшпеди беле. Ошондо эч нерсе жок, жөн эле Чүй мейкинин аралагысы келгендиктен кыдырып жүргөн. Жолугушуу эсинде каларын, күйгүлтүккө түшөөрүн кайдан билиптир. Кийин дагы бир жолугар бекенмин деп атайын келип зарлап жүргөндө таш боор кыз бир көрүнбөй койбодубу.

Бек анда белгисиз кызды кызылча талаасында иштеген колхозчу экен деп ойлогон. Андан башкага жорууга да мүмкүн эмес эле. Ал студентка экенин билгенден бери аны таң ата электе кызылча талаасында эмне үчүн жалгыз жүргөнүн түшүнө албады. Эмнеси болсо да, Жыпар ошо күнкү көрүнүшүнө караганда талаага зоок үчүн гана чыккан адамга окшобогон.

Ай батты. Чымыраган салкын жел чыйрыктыра баштады. Бек сур плащын кийип, кызылча аянтынын четиндеги боз дөбөгө келип отурду...

Караңгылык коюуланып барып, чыгыштан сары жылдыз жаркырады. Асман бетиндеги жылтылдаган сансыз жылдыздар суюлуп, таң куланөөк таштады. Түнкү тынчтыкка мемиреген талаага кыймыл кирди. Туштуштан сары чымчыктар чандачанда «чийрилиттилеп» коюп тына калса, торгойлор үстүүстүнө бөзеленип, жаагын жанышат. Алыстан, эгин талаасы жактан бирибирин чакырышкан бөдөнөлөрдүн бытпылдыгы угулат.

Бешик ырына термелген балага окшоп Бек мемиреп баратып, көзүн чоң ачып алды. Таң аппак аткан.

Асмандын сүрөтү түшкөн толкуну жок деңиздей бир жери көгөрүп, бир жери бозомук тартса, бир чети кызгылтым болуп турган Чүй өрөөнүнүн кеңдиги, кооздугу жана шаңдуулугу таңында гана ачылат. Калган убакта Чүйдү көргөнүң да, көрбөгөнүң да бир.

Бек таңга, сулуу Чүйгө таазим кылды.

Таңкы сыдырым жел сыбызгыдай созолонгон обонду талаага тарата баштады. Мындай дабышты талаадан биринчи уккан жаш художник айланасына көз жүгүртө баштады. Кызылча талаасынын бир четинде ак көйнөгү булактаган бирөө келе жатканын алыстан көрүп, жүрөгү зырп этти. Эл ичинде ак көйнөктүү селкилер азбы деген кадик аны токтото албады. Жүрөгү туйлаган жигит ошол ак көйнөкчөндү көздөй утурлай басты.

Эки караандын аралыгы улам кыскарууда. Бирок анын байкашынча жол узарып, экөө тең бир орундан жылбай туруп алгандай сезилет.

Ак көйнөкчөн Жыпар эле. Ал Бекти талаадан жолуктурам деп ойлобогон. Аны баягыда вокзалдын жанынан жолуккандагыдай чачтарын сеңселтип, калдалактап шашып келаткан жүрүшүнөн тааныганда аягы шилтөөгөкелбеди. Качууга да, жашырынууга да болбой калды. Ушунчалык кең Чүйдөн далдаланар жер чыкпады. Жыпар өзү да кача албасына көзү жетти. Тек, жүрөгү дүкүлдөп, анын келишин күтүп турду. Келгенде кантип учурашарын, эмне деп айтаарын да билбеди.

Жакшы жери: Бек сөзгө келбеди. Андан көзүн айырбай келип, эки ийнинен куушура кармап турду да, «ушу сенсиңби, ырас эле табыштыкпы» дегенсип тиктеше калды. Жыпардын бети албырып, кирпичтери майыша түштү. Жигит ошондо гана аны имере тартып бооруна кысты...

Эки жаш жадырашып бири-бирин тиктешкенде күн да жаркырап турган эле. Бек үнүн акырын чыгарды:

— Мен сени өмүр бою издедим... «Ишенем» дегенсиди кыздын көз карашы.

— Биринчи жолу карааныңды ушул жерден чалындырдым.

— А мен сени андан мурун эле тапкам... Анда сен армияда элең.

— Армияда?

— Ооба... Анын тарыхы узун... «Ишенем» дегенсиди Бектин көз карашы.

Жыпар талаага эмне үчүн чыгаарын кыскача түшүндүрүү үчүн аны сөзгө алды:

— Биринчи жолу ушул жерден көрдүм дегениң ырас. Андан мурда мени көргөндөй болгонун жок... Мен ошондо жаштардын Бүткүл дүйнөлүк фестивалынан, Вена шаарынан жаңы гана кайтып келгенмин... Туулуп өскөн мекениңдин кадыры алыста, бөтөн жерде жүргөндө өзгөчө билинет экен. Мен меймандос шаарда, дүйнөлүк зор окуянын катышуучусу болуп жүрсөм да, берекелүү бейпил Чүйүмдү сагынганымай! Өмүрдө туулган жер менен коштошуудан оор кайгы, туулган жер менен учурашуудан зор кубаныч барбы! Мен туулган жерден ажыроонун кайгысын Жусуптун «Ажал ордуна» драмасынан, кыргыздар каңырыгы түтөп, ЫсыкКөл менен кош айтышып турганын биринчи көргөндө эле сөзгөм. Андай кордук башка келбесин! Мен бар болгону чет өлкөгө мейманга жөнөп, мекешшен убактылуу гана сапарга аттанганмын. Ошондо да, Чүй көзүмөн учпадыбы!

Ал фестивалдан кайтып, айлына келгенден кийин таңында туулган жери менен учурашып турганда жаш художникке жолуккан. Бек кыздын жүрөгү козголуп, денеси балкып турган бир гана учурду илип алып, анын таасири менен өзү да делбеленип, башынан эмне окуяларды өткөрбөдү. Кыздын бактылуу учурунда көзигишкени үчүн Бек өзүн да бактылуу сөздү. Мындай учурлар өмүрдө көзиге бербес...

— Бу жолу да, жүрөгүм бук болуп, эмне кыларымды билбей тынчым кеткенде Чүйүмө кайрылып келдим... Мен Чүйдү көрбөсөм тура албайм...

— Мен да... — Бек аны колдон алды. — Ракмат! Сага баары үчүн, бардыгы үчүн, туулган жериңди сүйгөнүң үчүн, Чүй менен учурашып турганда жолукканың үчүн ракмат! Бул биздин бактыбызга... Сен менин жылдызымсың!

ЖАРАШУУ

шаардын түбүндөгү кыштак

Талас шаарынын түбүндө үйлөрү өңчөй чатырчалуу Жана бак-дарактуу бир кыштак бар. Кыштак колхоз талаасынын чет жактарына караганда шаардын өзүнө жакын. Ошондуктанбы, айтор күн сайын колхозчулардын Көпчүлүгү талаада болушса, үчтөн бири шаардын базарында болушат, айрымдары бир күндө эки жагына төң үлгүрүшөт. Ал эми, жекшемби күнү бул колхоздон издеген кишинди таба албайсың.

Бул кыштак базарчылык жактан бүткүл Талас өрөөнүнө белгилүү. Бирок базарчылардын баары бирдей эмес. Базардын үзүрүн көрүп, соодага мантыккан киши экөө гана: Мамбеткул менен Карабек.

Мамбеткул колхоздун жумушуна карылык кылган менен, 93 ишине келгенде али кайраттуу. Кээде чоң курсагын кур менен бекем тартынып эки багалегин тизесине чейин түрүп, огородун сугарып жүргөнүн көрсөң, бирде колундагы тепшиге салынган

жемди тоокторуна чачып, эринбей өзү казган көлчүккө өрдөктөрүн айдап барып, алардын каркылдап сууда сүзгөнүн кыялданып карап отурганын көрөсүң.

Мамбеткулдун бекер отурганын эч учурата албайсың. Сарайы бирөө болгону менен атканасы башка, уйканасы өзүнчө, тооктору менен өрдөктөрүнүн түнөгү да атайын жасалган. Анын аялы Бурма да өзүндөй сарамжалдуу неме.

Мамбеткул революциядан мурда эле тың жашап келген. Ал убакта анчалык бай болбогону менен колунан бирин-серин мал үзүлгөн эмес. «Малы аздын кунары аз» деп, Мамбеткул кемкарчын соодагерлик менен толтуруп, айылдын билермандарына теңтуш болгон. Ырас анда майда алыпсатарлык табылгалары бай соодагерлердин тогуздан бирине жетпей, аны кейитер эле. Совет бийлигинен баштап байлар жана чоң соодагерлер жолдон шыпырылып, Мамбеткулдар эт менен челдин ортосунда байкалбай кала берди. Колхоздошкондон бери иши андан бетер оңолду. Аздыр көптүр иштемиш болуп, эл менен тең эмгек алат. Экинчи жактан соодасын жүргүзө берет. Бирок ал соодагер эмес, өз буюмдарын гана сатат жана товарлары көзгө анчалык урунбай турган майда нерселер: май, сүт, өрдөк, каз, тоок, жумуртка, көң. Мындай буюмдарды сатууга эч ким тыюу салбайт. Айылдаштарына ал али да кадырлуу: улуудуркичүүдүр — баары аны Маке деп аташат, же Салыктын досу деп коюшат. Салыктын досу десе, өрөөндөгүлөрдүн баары сөз Мамбеткул жөнүндө болуп жатканын айкын түшүнүшөт. Бул — албетте зкөөндө өздөрүнүн башка достору жоктуктан эмес. Мамбеткул менен Салыктын оту жанып турганда башка достор күндүз күндүн нуруна жутулган жылдыздардан бетер көзгө илинбей калышат.

Карабек андай адам эмес. Мамбеткулга салыштырганда кичүү, арыкчырай жана албеттүү, аялы да өзүндөй катмал жана мээнеткеч. Бирок, бечара Канчайым кызыл жугүрүктүн азабын тартканга 3 жылга жакын убакыт болду. Аялдын оорусу жашаелмет үй-бүлө үчүн чоң кырсык. Үйдүн тиричилиги менен да алагды болгон, бир кишинин иштеп тапканы балачаканы багууга кайдан жетишсин. Мурда эле соодага кызыгып жүргөн Карабек кошумча каражат табуу үчүн базарга ыктайт. Эгерде колхоздун жетекчилери Карабекке:

— Сен да бузулдуң деп айтышса, ал.

— Орус менен өзбек бузулбаган, мен бузуламынбы — деп жооп берүүчү.

— Шаарга барчы: алма, өрүк, мейиз, коон, дарбыз, памидор, пияз, сабиз сатып олтургандын баары эле орус менен өзбектер. Биздин кыргыз жылына Бир-эки жолу мал сатышып, тим болушат. А, өзбектердин соодасы токтобойт. Мен да ошолорду ээрчиймин.

Ырас эле Карабек короосундагы 30 сотых жерине бүт жашылча эгет. Жаздын аягынан тартып, кар бир жааганга чейин базарга жашылча сатуу менен убара.

Карабектин мал сатуудан жалккан жайы да бар эле. Анын соодасынын башы мындай болот: бир күнү жалгыз уюнун торпогун базарга чыгарат. Торпок токтоосуз өтөт, эми анын акчасын кантип урунтуу керек? Дагы бир ошондой эле торпокту арзаныраак алып, акчасынын артканын жумшайын деп ойлосо, эч ким сатылар торпогунун баасын төмөндөтпөйт. Коңур күз убагы болучу. Балдарына, өзүнө кышкы кийим керек эле. Карабек тобокел деп акчасына кийим алат. Ошентип торпоктун аягына чыгат. Бирок сооданын сырын тапкысы келет. Ойлоп отуруп, жалгыз уюн союп, касап болгусу келет. Канчайымга «ушундан бир нерсе чыкчудай» — деп, кеңеш салат. Аялы ага макул болот... Карабек халат тартынып, уйдун этин сата баштайт. Эт өтө акырындык менен өтөт. Карабек акчасынын улам көбөйүп баратканына сүйүнүп, «бул жагын жумшай турайын» — деп, аялына кыжымы палыю, шалы жоолук алат. Эти сатылып бүткөндө, акчасын санаса мид сомго жетпейт. Эми эмне кылуу керек? «Эч болбосо уюндун ордун тургузуп кой» деп, аялы кеңеш берет. Карабек 450 сомго ургаачы музоо алат. Эми калган акча менен сооданы кантип жүргүзөрүн билбей, базарды аралап жүрүп, пияз менен сабиз сатып отурган өзбекке көздөшип, ага суктангандай жанына тура калат.

- Алыңыз! Жуда жакшы сабиз! Плов жасасаңыз Жуда саз болады.
- Эмне үчүн жуда жакшы? Башка жактан келгенби?
- Ооба, Ташкенттин өзүнөн... Кана, арманда калба... Сабиз зарыл болбосо да, сатуучунун ыкласына ыраазы болгон Карабек бир килограммасын тарттырып алды.
- Аксакал, сиз дайым эле жашылча сатып отурасыз. Оокатыңыз кантип өтөт? — деп сурайт Карабек лыпылдаган шайыр чалга карап.
- Кары адам мындан башка жумушка жарабайт. Балдарым иштейт. Мага, кудага шүгүр, ушунун акчасыам жетет — дейт.
- Сиз абдан акылдуу карыя экенсиз! — деп Карабек үйүнө жөнөйт. — Кептин баары жашылча сатууда турбайбы. Билдим, билдим. Эгер мага соодадан тапканым жетишпесе, колхоздон алган эмгегим менен толуктаймын. Ошентип, Карабек да кийинки жылы жашылча өстүрүүгө киришет. Акчасын чогултуп бир кара эшек сатып алат. Бир уйдан башка көлүгү жок. Карабектин алган эшеги бактысына жараша ылдам болуп чыкты. Жашылчаларын куржундун эки көзүнө салып, эшегине артып, топулдата бастырып базарга каттап турат.

* * *

Уучуусу жок колхоз кыштагында күн бата бададан кайткан уйлардын мөөрөшү, койэчкилердин маарашы менен кыймыл күчөдү. Курсагын көтөрө албай, ныксырап баскан уйлар качан гана өз короолорунун тушуна жетмейинче же бадачынын шапалагы соорусуна тиймейинче нарыбери өткөн машиналарга жол беришпей шоферлердин ачуусуна тийип ыңгыранышат. Аттарына бирбир боо чөп байланып алышып, чалгы чабуудан кайтышкан кишилерди жана кечке маал короосун көздөй айдалып келе жаткан жылкыларды көрүшүп, жол боюнда жүргөн эшиктр үстүүстүнө бакырышат. Койэчкилерди тосо чыгышкан кичинекей балдар «карма», «бери айда», «башка короого кетти» дешип кыйкырышканда чуу үстүнө чуу кошулат.

Малдар өз короолоруна тегиз кирген көздө кыштак кайра баштагыдай тынчый түшөт. Мамбеткулдун үйү кыштактын баш жагында болгондуктан, биринчи болуп ынтыгып кирип келген күрөң уй эки жагын каранып, өңгүрөп мөөрөп жиберди. Бул убакта Мамбеткул балачакасы менен бирге короонун ичинде турган. Карала чыт көйнөктүн үстүнөн саймалуу белдемчи тартынып, башын ак жоолук менен кайра тарта буунган кетик тиш сары аял Бурма уюн казыкка байлап, алдына бир тутам чөп салып коюп, аны орсок саай баштады. Көйнөк, ыштанчан болуп, жалаңаяк бутуна галош салган Мамбеткул баласы Көсөлгө кошулуп, өрдөк кармашып жүрөт. Майпандаган семиз өрдөктөр катуу кача албаса да, балчаңдаган кыска буттары менен арымсыз чуркоодон күйүккөн Мамбеткул энтигип, ийини менен дем алат. Өрдөктөн бешөө кармалды. Тоокторду иңирде түнөгүнөн кармамак болушту. Күн батса да, үлп эткен жел жок, үй да, сырт да дем болуп турду. Бурма эшиктин алдындагы супага кийиз төшөдү. Көсөл эки колуна эки чака алып, короонун ичине, үйдүн эшигинин алдына суу сээп, бир сыйра шыпырып чыкты. Анан күрөң бээни огороддун четине алып барып аркандады. Мамбеткул менен аялы Көсөлдү жалгыз бала деп аяшпай, жашынан тиричилик кылууга үйрөтүштү. Мына эми ал атасы бир жакка кетсе, анын жоктугун билгизбей, жумуштарынын баарын жайгарып коет. Көсөл чоңойгондон бери Мамбеткул үй тиричиликтеринен бошоюн деп калды. Мал багуу, отун-суу даярдоону баласы деле даярдап коет.

— Эртең эми соода шыр болгой эле — деп Мамбеткул супанын үстүндө кыйшайып жатканда дарбазанын сыртынан бригадир Мамбеттин кыйкырыгы угулду. Көсөл дарбазаны ачты.

— Ассалоом алейкум!

— Алейкиме салам! — Мамбеткул башын көтөрдү. — Аттан түш! Мейман болуп кет.

- Иш шашылыш, Маке! Сизге жумуштап келдим.
- Ии, эмне болуп кетти? Айта бер!
- Иш шашылыш! Бир-эки күнгө чөп чабышыңыз же чөп жыйнашыңыз.
- Бир-эки күндөн кийин барайын — деди Мамбеткул. Эртең ал базарга түшмөк.
- Сиздин зарылдыгыңыз эртең, бүрсүгүнү гана... Бир жолго базарды токтотуп койсоңуз эч нерсе болбос,. Радионун кабарына караганда келе жаткан жума жаанчачындуу болдт экен. Ансыз да малга жетишпеген тоюткорубузду чиритип албайлы!
- Эч ылаажым жок! Капа болбо, Мамбетим!
- Капа болбо дейт тура! Колхоздун иши үчүн кантип капа болбоймун.
- Капа болсоң да ылаажым жок. Убадам боюнча бүрсүгүнү барайын.
- Мамбет аны эч көндүрө албагандан кийин ачууланды.
- Качанга чейин колхоздун ишинен качып, сооданы кууп жүрөр экенсиз? Сиз менен башкача сүйлөшпөсө болбойт.
- Сүйлөшө кой! Мен даяр. Азыктүлүк сатууга эч ким тоскоолдук кыла албайт. Законду биз да билебиз.
- Закон колхозго салкын карагандарга жол бербейт. Угуп коюңуз! Карабек экөөңөрдүкү мага өтүп болду. — Мамбеттин күпүлдөгөн үнү алыстай баштады... Мамбеткул орунуна келип жаңы эле кыйшайганда, дарбазанып сыртынан дагы бир атчандын дубүртү угулду.
- Ачнагыла — деди Мамбеткул уулуна. — Бригадир башкарманы ээрчитип келген го. Эгерде мени сураса, үйдө жок деп койгула.
- Ким бар? — деди дарбазанын сыртындагы киши үнүн созуп.
- Эч ким жок. — Көсөл атасы айткандай жооп берди.
- Эч ким жок болсо, сен кайдан жооп берип турасың. Хаха! Мени тааныган жоксуңбу?
- Кокуй, ачкыла! — Мамбеткул ордунан тура калды. Көсөл жүгүрүп чыгып, дарбазаны ачканда короонун пчине кымыздын жыты буркурай түштү. Бул келген Салык досу эле.
- Салык четки райондун колхозунун биринде жылкы фермасынын башчысы болуп иштөөчү.
- Мамбеткул утурлап барып, эки колун сунуп учурашып, досун аттан сүйөп түшүрдү. Досум кымыз алып келгенби деген ой менен, атынын жанжагына көз жүгүртүп, көзүнө чанач урундура албай, Салыктын денесине сиңген жытка гана үмүткөр болгонун түшүндү.
- Жайдыркыштыр салкын абага көнгөн СаЛык сырт кийимдерин чечинип, желпингенине болбой ысуулап баратты. Анын сырын билген Мамбеткул бир чылапчын муздак суу алдырды. Салык өтүгүн да чечип, жылаңаяк бутун сууга салып, көйнөгүнүн топчусун чечип, мадырайган башын калпагы менен желпип отуруп гана бир аз сергигенден кийин:
- Кандай, тегиз аман-эсен жатасыңарбы? — деди досуна карап.
- Шүгүр. Өзүңөр тегиз — аман-эсенсиңерби? Бурма кайнаган самоорду алыа келип, дасторконду жайганча, Салык бутун суудан тарткан жок.
- Салык досуңуна көп эле каттайт. Бирок дайыма эртең базар деген күнү гана келет. Бул адаттан эч бир жаңылбайт. Мунун да жөнү бар. Ал шаардан алыстыгы мындай турсун, райондун борборунан да окчун колхоздо жашайт. Жайдыркыштыр жылкы менен жүргөндүктөн, кант, чай, кийимкече алуу үчүн районго келгенче шаардын өзүнө эле бир жолу чыгынган пайдалуу. Алгачкы күнү досу ага бир семиз тоок же өрдөк соет. Дайыма малдын этин жеп жүргөн кишиге куштун эти кандай таттуу! Эртесинде досу экөө базарга бир түшүшөт. Кайтарда да ушул үйдөн аттанат. Ырас,

анда Мамбеткул досу үчүн бир самоор чай, же беш кесе бозо жана бир боо чөптөн ашык нерсеге чыгым болбойт.

А, Салык досун андан кем күтөт бекен? Мамбеткул аныкына сейрек барат. Бирок, барган сайын бир козунун же улактын башы турганы. Мейман достуктун белгиси мал союу деп эсептелгендиктен, Мамбеткул ага абдан ыраазы болот. Бир нече айда бир келген досу үчүн жандык союу Салык үчүн да кымбат эмес. Анын үстүнө союшун Мамбеткулдун келер учурунда даярдап жүрөт.

Кымызга көнүп калган Салык узак жолдо талыкшып, абдан суусагандыктан, бир самоор чайдын көбүн жалаң өзү түгөттү. Суусуну канмайынча көп сүйлөгөн жок жана суроолорго да жартылуу жооп кайтарбады.

Салыктын айлы бүрсүгүнү алыскы жайлоого — Суусамырга көчмөк. Ал эми Суусамырга барган айыл эки ай өтмөйүнчө жакага кайрылбайт. Ага чейин Салык да шаарга каттай албай калмак. Ошондуктан, зртең шаарга түшүп, керектүүлөрүн сатып алып, досу менен коштошуп кетмек. Бул оюн Салык чайдан кийин, жаймажай отуруп алып, айтып берди...

Көк бетине жылдыз жайнап, сыдырым шамал жүргөндө гана Салык кадимкидей чыйрала баштады.

...Бешбармак желип бүткөндөн кийин мейман өзүнүн суроосу боюнча тышта жатты.

Мамбеткул досун жалгыз калтырбоо үчүн Көсөлдүн төшөгүн да анын жанына салдырды.

Чарчап келип, катуу уктаган Салыктын уйкусун таң алдында үстөкөбосток кыйкырган короздордун үндөрү уйгутуйгу кылды. Бир маалда Салыктын башы жагындагы ящиктин астынан куру калгансып, дагы бир короз үн салды. Салыктын уйкусу таптакыр качты. Ордунап туруп, сары кашканын алдындагы чөптү жаңыртып, даарат алып, намаз окуй баштады.

— Алло акбар! — Салык үнүн созо баштаганда ящиктин алдындагы короз:

— Кукурукуук — деди.

— Аа беймаза! — Салык корозго ачууланам деп, намазын бузуп, кайра башынан түштү. Ангыча сарайдын оозунан чыккан өрдөктөр майпаңдап ээрчише басып, Салыктын жанына келип, «жем бербейсиңби?» дегенсишип, анын жайдамасын чокулай баштады. Кайсы бири аны багалектен тартып, мокок тумшуктарын жылаңач бутка кашып, кытыгысын келтирди.

— Чүшш! Абаччагарлар! — Салык алардан тажагандан кийин жайдамасын колтуктап алып, огород жакка кетти...

Бир аздан кийин Мамбеткул менен Бурма турушуп, Көсөлдү Өйготушту. Бурма уюн саады. Мамбеткул бээсин жалгыз аттык арабасына кошту. Көсөл самоор койду.

Көчөнүн ичи уйлардын дабышы менен чууга толду. Көсөл күрөң уйду бадага кошуп, кайра үйгө киргенде, бардыгы чай ичишип отурган эле...

Арабага бир ящик тоок, бир ящик өрдөк салынды. Бурманын колундагы корзинкада эмне бар экендиги белгисиз. Мамбеткул бир чанач кымызды кошо салып, үстүн көк беде менен жаап койду. «Түндө мен суусаганда бул кымыздан эмне үчүн мага беришкен жок» деп ойлоду Салык чаначты тиктеп. Эртең базар деген күнү кымызды мейманга бермек түгүл, Мамбеткул өзү да ичпен тургандыгын Салык кайдан билсин? Күн нуру тоо башына жаңы гана чачыраганда Мамбеткулдун калдыраган жалгыз аттык арабасы короодон чыкты. Арабада Салык менен Бурма да бар.

Бүгүнкү базардын алды биз болобуз го — деп ойлоду Салык. — Бирок, короодон чыккандан кийин аттуу, жөө болуп шаарды көздөй чубашкан кишилерге туш келип, бул кыштактын кишилери деги бирибиринен калышпайт экен го деп таңгалды.

Чынында да ошондой эле. Базарчылардын кай бирлери кампайган куржундарын атка же эшекке арта салып алышкан, кээсинин көтөргөн баштыктары бар, кай бирөөлөрү колдоруна узун чыбык алышып, биринсерин малды айдап баратышат. Чөнтөгүндө бир

тыйын акчасы болбосо да, кадырын салып жакын кишилерден карызга акча алам го деген үмүттүүлөр жана соодасатык менен иши жок, жөн эле базардын тамашасын көрүп келүү үчүн элдин шары менен кошо дарбып келе жаткандар да жок эмес. Жалгыз аттык араба жөө кишилерди басып өтүп, улам элдин алдына чыгууда. Салык улам алдына туш келгендерге көз жиберип, «капырая, баары тойго бара тургансып, жасанып алышканын көр» деп таңыркап коет. Базардын жолуна маш болгон күрөң бээ жележортуп келатса да, алдыда кыдыңдап жорголоп бараткан көк эшекке жетпеди. Бул жөн эшекке окшобойт, жонуна салынган куржундун үстүнө жоруча коңкоюп отурган ээсин болжолдуу жерге баарыдан мурда алып бармайынча мудаасына жетпестигин жакшы билүүчүдөй кыдыңдайт.

— Бу көк тулпарчан кимиңер? — деди Салык ага таңкалгандай. — Кебетеси кыргыздай, жүргөн жүрүшүнө караганда уйгурдай...

— Ой, ал Карабек деген бечара. — Мамбеткул манчыркап жооп берди. — Соодага кызыгып, бирок иштин жайын билбей, же койбой, убара болуп жүргөн неме да. Көк эшекчен биринчи болуп базарга кирди. Мамбеткул арабасын базардын сыртындагы аянтка токтотуп, эң мурун чаначты түшүрдү. Аны күтүп турган кара тору келинге тооктор менен өрдөктөрдү санап берди. Бурма колуна кесесин алып, кымызды өзү сатты. Базарга кымыз көп түшүптүр. Бирок кишилерге башынан бери белгилүү болгондуктан, Бурманын кымызын бир заматта талап кетишти. Алып барган малы да кечикпей эле сатылды. Антипминтип базар тараганча кара тору келин канаттууларды бүт сатып, акчасын Мамбеткулга өткөрдү. Бул бозокор аял эле. Жайында иши токтоп калганда Мамбеткулдун соодасатыгына жардам берип, анысына анчамынча акы алуучу.

Алар соодасын бүтүргөнчө Салык магазиндерди бир сыйра аралап, үй-бүлөсүнө кинимкече, кант, чай алып, жашылча базарга кайрылды. Бирок, анда ридиска, пияз, сабизден башка эч нерсе жок эле. Бир бурчта алдына пияздарды жайып коюп, баягы көк эшектин ээси турат. Болжолу анын буюму өтпөй жаткан окшойт. Салык ага көз жүгүртүп, арабанын жанына келет. Мамбеткул да, Бурма да соодаларын бүтүрүп даяр турушкан. Алар арабага түшүп жөнөгөндө, Карабек соодасы шар өткөн бактылууларды суктана карап, шалдая түштү...

Бүгүн Мамбеткулдун олжосу жаман болгон жок. Беш өрдөгү менен беш тоогу 75 сом болду. Эки литр сары май менен бир чанач кымыздан 200 сомго жакын акча түштү, ошентип бир базардагы табылгасы 375 сомго жетти. Мындай сооданы базар сайын жүргүзсө да, кээде табылгасы 150—200 сомдон ашпай калат. Бул жекшемби күнкү аракеттери гана. Демейде Мамбеткул менен Бурма көзөктөшүп, күн арылата шаарга келип, ар бир жолу 5 литр сүт, же ошончолук айран жана 20—30 тукум сатышат. Мындан түшкөн акча болжол менен 30—35 сомдон кемибейт, ошондо айына 450 сомго жакын киреше алышат. Бардыгын кошуп келгенде айына 1500 сомго жакын киреше табышат. Бирок, сооданын кызуу мезгили сүтмай сатуу жагынан 5—6 ай, канаттуулар боюнча 8—9 айга гана созулат.

Соодадан түшкөн акчалар Мамбеткулдун ичкенжегенине, кийимкечесине жетмек түгүл, канаттууларын, күрөң уй менен бээнин тоютун камсыз кылуудан да артып калат. Мындан тышкары, колхоздон алган эмгек акысы үй-бүлөнү И нанын толук камсыз кылат. Ар жылы күзүндө Мамбеткул торпок менен жабагыны (анын ую да, бээси да эч убакта кысыр калбайт) сатып акчасын соодадан арткан запастарга кошуп, сберкассага салып коет. Бирок, анын сберкассадагы акчасынын саны канча экендигин эч ким билбейт...

Салык досунун сыйына туйтунуп, алар менен кучакташып коштошуп, айлына кайтты.

* * *

Карабек элдин акыры болуп базардан чыкты. Алып барган ридиска менен пияздарынын

жарымынын көбү өтпөй калды. Ал базарга эртең келе албайт. Ошондуктан сатылбай калганынын баары бөөдө бүкөмбара болот. Бүгүнкү түшкөн 30 сомдой акчасы эмне болмок? Ал бир килограмма кант, балдарына момпосуй жана 2—3 тоголок чай алды. Кечке курсагы ач кесерип туруп, базардан кайтарда бир кесе айран ичип, бир тооч жеди. Узун күндө чөпкө курсагы тойбогон көк эшек да көңүлсүз басып, үргүлөп келе жатты.

— Мен эмне деген кишимин, деп ойлойт Карабек, же колхозчулуктан же соодасатыктан жарыбадым. Эмне үчүн Мамбеткулдай эптүү болуп жаралбадым?! Карабек колхоздо да, соодасатыкта да Мамбеткулдан көп иштейт. Бирок тапканы андан беш эсе аз. Эмне үчүн андай? Тагдыр ушундай болобу?

Ал салбырап көчөгө киргенде Мамбеткул чери жазылып, көйнөгүнүн жеңдерин түрүп, күнгө күйгөн кыпкызыл башын мадырайтып, коргонунун сыртында арыкка көз жүгүртүп турган. Арыктагы сууда өрдөктүн балапандары чыйпчыйп этип, нарыбери сүзүп жүрүшкөн болучу. Карабек аны көргөндө сыр билгизбөө үчүн калпагын чыкчырылта кийип, эшекке камчы чаап, тыпылдата теминип калды. Бирок ачкалыктан кежигеси кержейген көк эшек, кежирлигин карматып, башын чулгуп, мөңкүпмөңкүп алсырап араң эле келе жаткан ээсин жыгып кете жаздады... Карабек өзүнө да, кесепеттүү эшекке да, балким ага күлүп турган Мамбеткулга да ачууланды. Зэргө оңдонуп отуруп, камчыны дагы Бир-эки жолу басып алгандан кийин эшек эсине келгендей кыдыңкыдың жоргосуна түштү. Мамбеткул аны дал ушул учурда көрүп, «байкуштун иши оңунда окшойт» деп ойлонду. Бирок эшектин жоргосу баары бир ээсинин көңүлүн ача албады. Карабек үйүнө капалуу түштү.

Жаш балдардын иши эмне, таттыга кызыгып, «атам дагы сатып келет» — деп, өз алдынча кужураша баштады. Кызыл жүгүрүктүн азабын тарткан аялы Канчайым күйөөсүнүн табы жоктугун жакшы түшүндү. Ал соодасы жакшы өткөндө дайыма жадырап келүүчү эле.

Канчайым сол бутун сүйрөй басып, күйөөсүнүн алдына дасторкон жайып, чай койду. Дасторкон кадыресе берекелүү: көмөч менен каймак, кант алдында жайнап турду. Карабек үңкүйүп отуруп, кара чайды узакка чейин ичти.

— Минтип жүрүп, балачаканы бакмак түгүл өзүң да дартка чалынасың го. Эп менен элдин алдына чыкканыбыз кана? Кайра жарыбай баратабыз. — Канчайым күйөөсүн карап үшкүрүп койду. — Ушу соодага кызыкканды койсок кантет?

— Ээ, байкуш, мен эле ушуга кызыгып калыптырмынбы? Акча тапсам деген далбас да.

— Далбастан эч нерсе өнбөйт. Колхозго эле жакшылап иштейличп. Биздей эле кишилер сонун жашап жатышпайбы?

— Мен активдердин баары менен урушуп, бетим чиркөөлөнүп калды...

— Чиркөөлөнгөн менен колхоздон башка арга жок, — деди аялы.

Карабек дагы бир топко чейин ойлонуп отурду да, бетин жыйрып, кабагын чытып алды:

— Колхоздо иштөөнүн да жөнү бар. Көрүнгөн жумушка далбастай берген менен болбойт.

— Кандайча?

— Мен мурдагы айыптарым үчүн колхоздон эң оор жумуш сураймын.

— Андай жумуш жок да. Кыйын иштердин баарын машина аткарат. Сага кайсы...

— Мага чочко багуу да калбайбы?

— Койчу! — Канчайым чочуп кетти.

— Койчумойчусу жок эле мен чочко багам. — Карабек эми чечилип сүйлөй баштады. — Эсиндеби, мен со-гушта жүргөндө чочконун эти менен жан сактадым. Силер жийиркенсеңер анын этин жебей эле койгула. Мен аны өзүм эле багам, сен жанына жолобо.

Канчайымдын көңүлү жибиген жок. Карабек акырында аялынын өзүн айыптай баштады.

— Чочко жаман болсо, эмне үчүн анын майын тизеңе тартып жүрөсүң. Сопусунган далай кишилер көкүрөк оорунун азабынан чочконун майын суудан шимирип жүрүшпөйбү? Дарылыкка жараган май жегенге жарабайбы.

— Мейлиңчи эми, иштесең иште. Колхозубуз менен эле бололучу,— деди Канчайым...

Эртесинде Карабек чочко фермасында иштөө үчүн колхоздун башкармасына барды. Арыз чукул каралып, ал фермага алынды.

Башкарма Карабектин абалын эске алып, аванс иретинде эгин жана май бердирди.

Аялына көпчүлүктүн чогулушунан акча бөлүнүп, акысыз путевка сатып берип, Жалал-Абад курортуна жөнөтүштү.

* * *

Мамбеткул менен атаандашуучулардын беделдүүсү Карабек да ошентип жолдон чыга берди. Эми көрүнүктүүлөрдөн жалгыз Мамбеткул калды. Бир колхоздон бир киши көзгө түшпөйт эмеспи...

Бир ажатка жарар — деп, белгилүү күлүк боз атты сатып алды. Боз ат район боюнча алдына ат салбаган күлүк. Эгерде саяпкери келишсе, ал Талас өрөөнү боюнча биринчи күлүк болушу да этимал...

Мамбеткулда кышка чейин ончакты жандык токтотун алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Мамбеткул колхоздун мүчөсү болуп туруп, иштебей коюуга эртедиркечтир тыюу салынарын жакшы билүүчү. Ошондуктан акчаны көбөйткөндөн кийин мал курап алып, соодасатыкты токтотмок. Боз атты сатып алышы анын бул максатынын ишке аша башташы эле. Бирок, өкмөт менен партиянын айыл чарбасы жөнүндөгү кийинки токтомдору, айрыкча, айыл чарба артелинин Уставын кайра кароо жөнүндөгү чечими Мамбеткулдун тынчын алды. Уставды жергиликтүү жерлер өздөрүнүн шартына ылайык ондошсун деген жери, кээде өзүбүздүн каалообуз боюнча кабыл алынат го деген үмүткө такайт. Бирок жаңы Уставды кабыл аларда Мамбеткулга мыят болуучулар өтө аз сыяктанат. Ал Карабектин эски кесипти таштап кетишине өкүнөт, ага башында эле жардам берип, аны үйрөтпөгөндүгү үчүн өзүнө өзү ачууланат.

Мындай иштерде этияттанмайынча болбойт. Мамбеткул ушул токтом чыккандан бери колхоздун иштерине көбүрөөк катышып; бригадир Мамбетке көбүрөөк каяша берүүнү токтото баштады. Эми Мамбет да анын кырына чыгып алды. «Айтпадым беле, колхозго үстүртөн мүчө болуп алып, өзүнүн жеке иштери менен жүрө берүү болбойт да. Совет өкмөтүнөн айланса болот. Мына адилеттик» — деп, дайыма бакылдап жүрүүчү болду. Бир күнү колхоздун жалпы жыйналышы чакырылды. Мамбеткул кокус кол көтөрүүдө керек болуп калса, пайдасы тиет деген ниет менен аялын да ээрчитип алды.

Колхозчулардын бүгүнкү кыймылы дегеле жандуу: экиэкиден, же топтоп болуп, огороддун аянты, жеке менчиктеги малдардын саны жөнүндө эле кобурашкан кишилер. Клубга эл адаттан тышкары көп чогулду.

Чогулушту председатель Иманбай ачты. Иманбай гимнастеркасынын сыртындагы курду бекем тартып, жакасынын топчусун чыгарып, учууга даярданган бүркүтчө обдулуп коюп, сүйлөп жатты.

Президиумга парторг Сман, Мамбет жана Карабек шайланды.

Колхоздун жаңы Уставын кабыл алуу боюнча докладды председатель Иманбай жасады.

— Жолдоштор! Өкмөт менен партия айыл чарбасын жогорулатуунун чараларын ар тараптан көрсөтүп жатат. Бирок, моюнга алуу керек, биз өз мүмкүнчүлүктөрүбүзгө карабастан, партиянын ошол чараларын жана көрсөтмөлөрүн аткара албай олтурабыз... Биздин колхоздо мал чарбасын өстүрүүнүн планы, айрыкча алардын продуктуулугун көтөрүү жылдан-жылга аткарылбай келе жатат. Малда чыгаша көп... Токоттар толук

даярдалбайт. Эгиндин түшүмү төмөн.

Иманбай бир топ фактыларга токтолуп өттү.

— Мунун бардыгынын негизги себеби эмнеде? Себеби мына мында. Бизде эмгекти уюштуруу иши жолго коюлбагандыкта. Муну эч ким тана албайт. Эгерде колхозчуларыбыздын теңинен көбү баштыгын көтөрүп алып, базарды көздөй чууруп жүрүшсө иш кантип жакшы болсун. Бирок биз ошондой кишилер менен жетиштүү түрдө күрөшө албадык. Себеби — алар эмгек минимумун аткарсак болду — деп каяша беришет. Экинчи жактан, өз малдарынан колу бошобогонун айтсаң, бизге Устав жол берген — деп коюшат.

Эл арасында кобурсобур үндөр чыкты.

— Тынчтангыла! — деди Сман столдон тура калып.

— Демек — эски Уставды кайра кароо зарыл экендиги биздин колхозубуздун алабалы негизинде эле көрүнүп турат. Биз жаңы Уставды кабыл алуу менен баарыдан мурун Мамбеткул сыяктуу базарчыларды тыйып, туура жолго салабыз.

Колхозчулар Мамбеткулду жаңы көргөнсүшүп, жабыла талтеп калышты. Мамбеткул көп көздөрдөн жалтанып жер карады.

— Мамбеткул колхоздун мүчөсү, ошондуктан ал колхозго аз иштесе да, көп иштесе да эски Устав боюнча 30 сотых жерге ээ. Эмгек минумун аткарса эле болду. А Мамбеткул бир бутылка арак менен болсо да 100 эмгек күндү таппай койбойт. Ошентип ал иштебесе да тиштейт. Малы менен канаттуу куштары да колхоздун эсебинен багылат.

— Башкарма бул эмне дегениң! — Мамбеткул чыдай албады.— Шаңы токтом мени колхоздон чыксын дептирби? Законду биз деле билебиз. Өкмөт элдин турмушабалын бардык жактан жогорулатсын деп жатпайбы!

— Шашпаңыз!—деди Иманбай ага сөөмөйүн сунуп.— Сиздин сурооңузга да келебиз. Шашпаңыз.— Ал элге кайрылды.— Мамбеткул кара жанын карч уруп, аялы экөө базар сайын, кээде базар эмес күндөрү деле тоогун, өрдөгүн, айранын, сүтүн, кымызын, малынын төзегинен бери сатып жүрүп жанын багышат. Андан колхозго тыйындай пайда жок. Бирок, ал колхоздун пайдасын көрүп жатат. Буга чыдоого болобу? Албетте болбойт: Бизде Мамбеткулдун жолун жолдоп, колхоздун ишинен тайсалдаган кишиер аз эмес. Эгерде алар Канымжан, Турусбек, Жүзүбалыга окшоп, ак ниеттуулүк менен иштесе колхоздун чарбасы жогорулап, өздөрүнүн кирешеси да көбөйөр эле.

Иманбай жаңы токтомдун маанисин түшүндүрө баштады.

Колхоздун башкармасынын заседаниесинде кабыл алынган жаңы Уставдын долбоорун Сман окуп берди. Колхозчулар долбоорду көңүл коюп угушту.

Чогулушта көбүнчө өздөрүнө бөлүнөр жердин көлөмү, малдардын саны жөнүндө кызуу талкуу башталды. Биринчи болуп Карабек сүйлөдү.

— Мен көп сүйлөөнү каалабайм, ток эгер жерин айтайын. Бул эң сонун токтом экен. Биздин караганыбыз, көздөгөнүбүз, максатыбыз — колхоз болгондон кийин, бардык күчтү ортолук жумуштарга жумшайлы. Мен жеке чарбага кызыгуунун зыянын өз керт башыман өткөрүп бплдим. Менин оюмча ар бир үйгө 20 сотых жер бөлүнсүн, колхозго начар иштегендерге 10 сотыхтан ашык берилбесин. Малдан болсо, бир уй жетишпейби? — Карабек элге кайрылып «жетишпейби?» — деп дагы бир сурады да ордуна отуруп калды.

Мамбеткул аны сөккүсү келди, бирок дагы ким эмне аптар гкен — деп сабыр кылды. Жүзүбалы сөз алды. Ал колхоздо жыйырма жылдан бери уй багат.

— Карабек, сен бир нерсени айтпап кеттиң. Жаңы Уставда ар бир эмгекке жараган эркек 250, аял 200 эмгек күн тапсын дегенине мен кошуламын. Аны таппагандардын огороду кыскартылсын. Бизге бир музоолуу уй аздык кылат, дагы бир жылкы күтүшүбүз керек. 10 тубар кой жетиштүү деп ойлойм, ага кошумчаалымчам жок.

Орундардан Жүзүбалыны кубаттаган дабыштар угулду.

— Жолдоштор! Эмгек тартиби жөнүндө көбүрөөк айткыла! — Парторг Сман ордунан турду.

— Баса, менин бир сөзүм калыптыр—деди Жүзүбалы.

— Айтыңыз.

— Базарга жумасына бир күндөн ашык баруучуларга тыюу салынсын!

— Андай көрсөтмө жок.— Мамбеткул капталдан чыкты.

— Көрсөтмөнү өзүбүз кабыл алабыз.— Мамбет ордунда отуруп жооп берди.— Мен Жүзүбалыга кошулам.

Колхозчулар, айрыкча базарчылар күбүршыбыр боло түшүштү.

— Жумасына бир күн... бизге аз.— Бир аял туура туштан чыга калды.— Базарсыз жансактоого мүмкүн эмес.

— Мага сөз бергиле! — Мамбеткул эми гана ордунан козголду.

— Сүйлөңүз.

— Жолдоштор! Жаңы Устав боюнча менчиктүү малдардын санын азайттык. Эми базарлоону тыйсак, бизге сөзсүз кыйынчылык келет. Ойлогулачы! Биздин колхоз байлыгы жагынан начар колхоз, алган эмгек акыларыбыз бизди канааттандырбайт. Ошондуктан, базарлоону тыюуга эч кандай мүмкүн эмес...

Эл ушунун сөзүнүн жөнү бар дегенсип, МамбеткулДун айтканын көңүл коюп угушту.

— Болдуңузбу? Отуруңуз! — Сман ага токтолбой жооп берди.— Эгерде базарчыларыбыз өздөрүнүн керт башына пайдаланган убакытты жана эмгекти колхоз үчүн жумшаса, биздин ишибиз канчалык илгерилээр эле. Түшүм да ошончолук көп болуп, силерди канааттандырмак түгүл, керегинерден ашып калар эле. Алдыңкы колхозчуларды карап көргүлөчү! Базарга барбаса да, базарчылардын баарынан оокаттуу турат жана алар эл арасында канчалык кадырлуу!

—' Туура! Туура!

Сөздү Иманбай алды:

— Жолдоштор! Базарчыларга тыюу салынгандан кийин алар бош калышат экен деп ойлобогула. Биз быйыл 10 гектар жерге коондарбыз, памидор жана бадыраң эктик. Алар жашылча өстүрүүгө маш эмеспи, мына ушуларды багышсын... Күзүндө алардан түшкөн акча дагы силерге жумшалат. Колхозго 3 гектар жемиш багын тиктик. Ага да киши керек. Сүттовар фермасына да мыкты саанчылар жетишпей жатат...

Председателдин сөзү ар бир базарчыны эмес, бардык колхозчуларды ойлонтту.

Добушка койгондо жаңы Уставдын долбоору бир добуштан кабыл алынды. Мамбеткул кааласа, каалабаса да кол көтөргөндөргө кошулду. Күйөөсүн көрүп, Бурма да колун созду.

Мамбеткул өмүрүндө кем болгон адам эмес. Эпчилдиги жана камбылдыгы ал үчүн бактынын булагындай туюлуучу. Өзү күүдөн тайганча башкалар кор болсо да, өзүм кор болбойм деп ойлоноучу. Бирок азыркы эл кабыл алган, өзү да макул болгон, Устав мындан ары анын керт башы үчүн эптүүлүгүнүн жана камбылдыгынын жолун бөгөдү. Чиркин Мамбеткул эми кор болор жагына чыкты. Бул ой анын көңүлүн чөктүрдү.

Кулагы кер адамча чыккан үндөрдү укпай мелтиреп отура берди. Мамбеткулдун тынчсызданганын Мамбет сөзди. Тыным албаган киши бош жүрсө жинди болуп кетер бекен, буга эми кандай ылайыктуу жумуш табылат. Жумуштун да кичине сыпайыраагы болсо сонун болот эле — деп ойлоду Мамбет.

Экинчи маселеде уюштуруу иштери каралды.

Кийинки жылдардан бери колхоздо канаттуулар менен чочколор көбөйүүдө. Бирок алар ушул күнгө чейин уй фермасынын карамагында. Бүгүн канаттуулар менен чочколорду уйдан бөлүп, өзүнчө ферма уюштуруу маселеси талкууланмак. Мындай ферманы уюштурууга бардыгы макул болушту.

Иманбай ферма башчысын шайлоого токтолду:

— Мындай кызматка ак ниеттуу жана жеткен чарбачыл адам керек. Кана, жолдоштор буга кимди ылайык көрөсүңөр?

Мамбет сөз алды.

— Менин оюмча буга Мамбеткул Тыныбеков ылайык. Эгерде ал фермада, өз чарбасында иштегендей иштесе, биз чочко өстүрүү жагынан район эмес, область боюнча биринчиликти алабыз.

Кишилер бирде Мамбетти, бирде Мамбеткулду тиктешип, суроолуу карап турушту.

— Маке, бул сунушка сиздин пикириңиз кандай — деди парторг.

Мамбеткул ферма башчылыгын укканда эле жүрөгү болк дей түшкөн. Ал эми менин күнүм бүттү деп, кайгыга батып отурганда бул кабар аны кайра тирилкендей болду. Ал актив болуу жөнүндө мурда эле ойлочу эле. Бирок анын оюн эч ким билүүчү эмес.

— Эгерде эл ишенсе, болоюн — деди Мамбеткул акырын гана.

— Мамбеткул жөнүндө эч ким сүйлөбөсө, добушка коелу! — Иманбай чогулгандарга карады. — Кана, кимдеким Мамбеткул ферма башчысы болсун десе кол көтөрүшсүн.

Мамбеткул президиум тарапка көз жүгүрттү. Председатель, парторг, Карабек да колдорун көтөрүшкөн. Айланасындагылардын баары ага ишенгендигин билдирип турушат. Бир киши да каршы чыккан жок...

— Мамбеткул жашайт! — деди ал өз ичинен күбүрөп.

көңүл тынчыбайт

Баягы соодагерлиги жана сыпаалыгы жагынан таанылуу Мамбеткул чочко баккыч болуптур деген эки райондун элине желдей тарады. Бул кызматты кай бирөөлөр чарбачыл киши үчүн ылайык көрүштү, кай бирөөлөрү жактырышпады, эч кандай баа бербей, жөн эле таңыркагандар да болушту. Мындай алабула пикир Мамбеткулдун өз үй-бүлөсүнүн ичинен да чыкты.

— Донузду көргүм да келбейт, ал жөнүндө уккум да келбейт, — деп Бурма азарманданбөзарман болду.

— Сен кандай түшүнбөгөн катынсың! Мен чочкону бакмак белем, тим эле жонунан башкарам — деп Мамбеткул бакылдайт.

Бурма күйөөсүнүн сөзүнө соорону тургандай жаш эмес, көптү көргөн, көптү билген, айылдагы сарамжалдуу аялдардын бири. Үй тиричилик жагы мындай турсун, сооданы да Мамбеткулдан кем жүргүзбөйт. Кала берсе кайнага, кайни, абысынажындын көңүлүн алуу жагынан да мыкты. Элүү жаштын оролуна келсе да, айылдагы карылардын алдынан кыя баспайт, жолуккан жерден жүгүнгөнүн жазбайт. Кийинки жылдардан бери, карылыкка баш коеюн дегенби, айтор, кудайга тобо кылып, келме айтуучу болду. Келмени, сыйынууну, жалынууну жана тиленүүнү жатарда айтат жана өз башына, же үй-бүлөнү н бирине кыйынчылык түшкөндө көп кайталайт. Бирок намазды каалабагандыгы же ага чолосу тийбегендиктен экендиги белгисиз.

Ошентип, кудай деген Бурма өзүнүн пайгамбар жашына келген күйөөсүнүн шарият жолунан чыгып бараткандыгына каршы болбой кое алган жок.

Мамбеткул сыйынуу, жалынууну билбеген бейнамаз. Бирок тамак ичүүнү дайыма «бисмилла рахман рахимден» баштайт «Оомийин», «аллоакбар» деп да кээде күбүрөп коет. Бирок аны эмне үчүн айтып жатканын, анын маанисин түшүнбөйт. Ошондой болсо да адал, арамды ажырата билет, башкача айтканда тамак тандоо жагынан мусулманчылыкка бекем турат. Мисал үчүн арамдыгы жагынан чочконун, иттин эти жана арак бирдей. Мамбеткул аны жакшы билсе да, арактан качпайт. Көзи келген учурда бир стаканды тартып жиберип, «Аллахом дулила — шүгүр» деп жүрө берет. Мына ушундай адам аялынын шарият жолунан бувулдуң дегенине кайдан ийилсин.

Аны беймаза кылган башка нерсе: аялынын кабагынын ачылбагандыгы. Мамбеткул кээде өңгүдөңгү сүйлөсө да, киши менен, айрыкча аялы менен катуу урушпайт. Үйлөнгөндөн бери Мамбеткул Бурмага камчы артылта чапканын айылдаштарынын бири көрө элек. Аялы же баласынын бири капа болсо, же таарынса, Мамбеткул алардын көңүлү ачылганча шашат.

Мамбеткулдун беймазалыгын атасы Тыныбектин арбагы ого бетер күчөттү. Тыныбек өз убагында мекеге барып, ажы болуп кайтып, эшен, молдолор менен чыгышкан, атактуу адам болгон. Ал киши ашкан таква болсо да, бир кезде бир гана жерден жаңылган — чычкан түшүп кеткен кымызды «каскак» деп жутуп жиберип, тилоозу жок жатып калып, араң айыккан. Тыныбектин ушул жоруктары көңүлүнө бекем сиңген болчу.

Жүрөккө дүпөйүл болгон кайгы башкалар менен ырк кошпогон ичим тап кишилер үчүн коркунучтуу болот. Мамбеткул канчалык кайраттанган менен бул үрөйдөн кантип кутулууга акылы жетпеди. Ишенген аялы жакшы кеңеш бермек түгүл үшүн алды. Азыр ага кара болучу уулу Көсөл дем алып келүү үчүн боз атына минип Суусамырга, Салыктыкына кеткен. Эгерде Көсөл үйдө болсо, Мамбеткул андан «китепти көп эле окуп жүрөсүң, айтчы: биздин заманда арбактын кыйыгына калган киши болгон бекен» деп сурамак. Эми ага ким кеңеш берет. Мындай суроо адатта болбогондон кийин Мамбеткул эч бир мугалимге же башка билимдүү кишиге батына албады.

Кызматка ыргылжың кароо ишке таасир бербей койгон жок. Мамбеткул ферма башчы болгондон бери бир айга жакын убакыт өтсө да, чочко багуучулардын жанына барып, аттан түшпөй кайтып жүрдү. Чочколорду аралап көрмөк түгүл, тике караган жок. Ал эми фермада өлүмжитим көбөйө берди.

Эски көнүмүштү таштоо жана жаңы адатка үйрөнбөө тынчы жок кишини шалдайтып таштайт. Мамбеткул баягыдай базарчылыкты да таштаган. Колундагы бээсин сатып жиберген, арабаны колхозго өткөргөн. Эртеликеч өрдөк менен тооктордун жөжөлөрүн санап, шымаланып үйүнүн жанында жүрүүнү да койгон. Анын чарбачылык аракеттери бардык нерсеге кайдыгерлик жана уйку менен алмашылды. Зериккенде гана атка минип, ферманын жанына бастырып барып, кайра тартат.

Бир күнү күн бешимден ооп калган көздө атына минип, чочко багуучуларды көздөй илкитип баратты. Үстүндөгү ээси камчыланбаса, теминбесе колхоздун кээ бир аттары аяктарын санап шилтеп, жөн баспай, жолдун жээгинде чөптү жалмап басат эмеспи. Ашыкпаган Мамбеткул да эркти атына берип, илkipкалкып отуруп, Карабектин үйүнүн жанына барып:

— Ким бар? — деп үн салды.

Эч ким чыккан жок. Мамбеткул адатынча чочкокананы көздөй бастырып, бирок ал жакка карабай, башын тетири буруп өтүп баратканда — Маке! — деген дабыш кулагына шак дей түштү.

Мамбеткул жалт караса, председатель Иманбай менен Карабек короонун ичинен чыгып келе жатат. Мамбеткул атынын тизгинин тартканда, аты да оозундагы чөбүн чапнабай, кулагын тикчийтип коргондон чыккан кишилерди карап калды.

Председателдин иреңи кадимкидей эле сабырлуу, фе масынан качып жүргөн башчыга ачуулануунун белгис жок, тетирисинче өзү айыптуу кишидей муңайымдуу Карачы, сенин ордуна мен жооп берип жүрөм дегенсип Карабек гана аны сурдана тиктеди. Иманбайдын айыбы мага ишенгендикте, Карабек сенин мага акырая карай турган жөнүң бар, баарына өзүм күнөөлүүмүн — дегенсип, Мамбеткул аларга түз карай албай жер тиктеди. Бул убакта председатель менен Карабек эмне десе да жок дебес эле. Бирок Иманбай анын оюн түшүнгөнсүп, тунжурап тим болду да, атына минди.: Мамбеткул атасынын каарына калып, айыптуу болго: баладай, башын жерден албай, анын соңунан

ээрчин, отурду.

— Маке — Иманбай артына кылчайды.— Бастырыңыз, тең жүрөлү.

Мамбеткул атын теминап коюп, катарга кошулду.

— Мен силерге башкарма болгонума бир жылдан ашты. Бирок сиз экөөбүз БЧфибирибизди ат жалын тартып мингенден бери билишебиз...

Иманбай узун сөзгө түштү. Колхоз курулушунан баш. тап, согуш жылдарынын кыйынчылыктарынан козгоп, колхоздун азыркы абалына токтолду. Анын айтканына ынабай коюуга болбойт. Ырас, колхоз курулганда жана андан кийинки жылдарда Мамбеткул бириккен чарбаны өстүрүүгө кайраткерлик менен катышкан жок, же таптакыр четтеп да калган жок, көпчүлүктүн караанына далдаланып, өз керт башынын пайдасын көздөп, жансактап келе жатат. Эмне үчүн антти? Мамбеткул председателдин айтканына макул болсо да, өзүнүн ошондой жүрүшүнүн себебин таба албады.

— Мен сиз менен сырдашайын — деп жүрдүм эле. Мына көзөги келди. Мага ыймандай сырыңызды жашырбай айтыңызчы, Маке?

— Айткандарыңда калет жок.— Мамбеткул оюндагы сөздөр козголгонго чечиле түштү.— Бирок, анын себебин билсем, минтип элден бөлүнбөйт элемго. Аны өзүңүз түшүндүрүп бериңиз.

Чынында бул суроону чечүү Иманбай үчүн да кыйын эле. Ал билими орто, башында партиялык жана чарбалык кызматта жүргөн кызматчы эле. Колхозго иштегенине бир жылдан ашык гана убакыт болду. Ошондо да Мамбеткулдун өмүр жолун талдап олтуруп, мындайча жооп кайтарды.

— Сиз колхоз курула электен мурда эле оокаттуу орто чарба элениз. Коллективдештирүүдөн бир нече жыл өтмөйүнчө кедейдйкандар турмуш жагынан сиздин деңгелиңизге жеткен жок. Сиз болсо, бир чети колхозго сүйөнүп, экинчи жактан сооданын шарапаты менен абалыңызды сактап калдыңыз. Түшүнүңүзчү,— Иманбай ага тигиле карады.— Мурдагы абалыңызды сактап гана келдиңиз. Бирок жылдар өткөн сайын колхоз чыңала берди, баягы кедейлердин арасындагы кайраткерлер сиздин деңгелиңизден кантип ашып кеткенин сиз байкабай келдиңиз. Көпчүлүк үчүн адал эмгек кылуу алардын турмушун гана ондоп тим болбостон, кадырын күчөттү, кээ бири өкмөт менен партия тарабынан сыйланышты, элдин ишенимине ээ болушуп, депутат болушту. А, сизчи Маке?

Мамбеткул эмне деп жооп берет?

Кайран албан өмүр өткөн экенсиң, деди ал өз ичинен өкүнүп, ушул азырда жыйырма беш жаш курагымда болор белем! Башкармам, кимдин кандай иштегенин ошондо көрөр элең. Эми арман кылганда, сага дартымды айтканда кантейин! Ондолбой турган жаңылыштык жөнүндө арман кылуунун пайдасы эмне? Андан көрө мындан аркы жөнүндө ойлоюн. Мамбеткулдун оюна чочко түштү. Председателдин сөзүнүн аягы да ушуга токтолду.

— Мага үч күнгө уруксат бериңиз, Имаке! Иштей аламбы, жокпу ошондон кийин жооп берейин.

Иманбайдын максаты: Мамбеткулдун эмне үчүн олкусолку болуп жүргөнүн билүүдө болучу. Бирок, Мамбеткул аны айткан жок. Себеби, колхозчуларда кээде жакшы көргөн башкармага да айтпай турган сырлары болот. Андай сырлар иш жүзүндө өзүнөнөзү чечилет да, сонун сабак болуп калат. Мамбеткулдун сыры: чочко менен аралашууга арбак кандай карайт деген суроодо эле. Эгерде арбак каршы болбосо, иштей берүү керек. Арбакты да сынап көрө турган мөзгил жетти.

Мамбеткул таң агарып келатканда эч кимге көрүнбөй үйүнөн аттанып чыкты.

Атасынын мүрзөсү суунун аркы өйүзүндө болучу. Мүрзөгө жетип, куран окуп бүтүп.

— Ээ, арбактар менин ушул ишим жакпаса, мага бир сыр көрсөткүлө деп бата кылды...— Мени да атама окшотуп бир кырсыкка учураткыла.

Атына мингенден кийин көрөрүмдү сууга чейин эле көрөм го деп күтүп келе жатты. Сууга да жетти. Балким ушул кереметтүү суудан кадик болор деп, көк иримди нарыбери кечти. Бирок эч ишаратка учурабады. Жолдо баратканда көзигер... Ага сыр көрүнбөгөндөн кийин, балким күнөм жетиштүү эместир деп ойлоп, чочкоканы көздөй бурулду.

Чочко багуучулар кыштактын этегиндеги саздын четинде туруучу. Мамбеткул Карабектин эшигинин алдына түшүп атын мамыга байлап, чочкоканы көздөй басты. Анын көөдөнүн бийик көтөрүп, буттарын тейтейте шилтеп, майпаңдап басканына караганда өз күчүн сөзгөн өкүм адам деп болжоого болот. Анын турпатында өкүмдүк да, кайра тартпас эрдик да бар. Башы балбандардыкындай шуштугуй, бирок кабагы бийик болбогон менен көзүнүн үстүңкү кабыгы томпоюңку келип теңирейген мурдун сүрдүү көрсөтүп турат.

Мамбеткул чочкоканага жакындаганда кулагына ачуу дабыш угулду. Айланада эч нерсе көрүнбөйт. Ал чаңырыкты улап ылдамдай басты. Чаңырык чочкоканадан алыс эмес жерден чыккансып. Көрсө, кимдир бирөө чуңкурга кулаган чочкону чыгара албай убараланып жатыптыр. Ферма башчысы анын Карабек экенин тааныа, аябай ачууланды:

— Ой, бул эмне? Бул эмне деген зыянкечтик?! Мен сага...

— Ырас келбедиңизби, аксакал! — Карабек кубанчына кыйкыра сүйлөдү.— Мегелжинди шыйрактан тартыңыз! Төзирээк! Кокуй, батыраак!

Кесирлүү Карабектин кесепетин көрчү! Мамбеткулга чочконун шыйрагынан тарттыргысы келет. Мамбеткул намыстанат. Бул адепсизди сөгүүгө болор эле. Бирск чочко өлсө, ага да сөз тийип, ферма башчысы деген наамына шек келбейби. Айла канча? Башын тегири буруп, чуңкурга оң колун сунду. Алаканына түктүү шыйрак урунганда, денеси дүр дей түшүп, көздөрүн бекем жумуп, чочкону өкүртүп чаңыртып сууруп чыкты. Эркиндикке чыккан мегелжин жанынан алыс качканда гана Мамбеткул көзүн ачты. Ага чейин Карабек да чуңкурдан чыгып, ферма башчысы жумган көзүн качан ачат деп күтүп отурган болучу.

— Аксакал, сизге ыракмат! Мегелжиндин сообуна калдыңыз.

— Чочкодон да сооп болчу беле! — Мамбеткул башын чайкады.—Аны коюп, чуңкурду жоготпогонуна жооп бер?

— Эсинизде барбы, аксакал, былтыр бул жерге силос ачытылбады беле. Анда чочко сарай башка жерде болучу. Быйыл да бул чуңкурдан кереги тиеби деп тим койгомун.

— Кереги тийгичилин! Мына, сага кереги тийгени.

— Сиз деле мындан мурун бул чуңкур жөнүндө унчукпагандыгыңыздан кийин, мен деле бейкут болчумун.

— Ийи, мага жалаа жапкың бар экен го... Эртең бул жерде чуңкурдун томоосу да калбасын.

Карабек жыгылыштуу кишиче унчукпай калды.

Алар дагы нарылап басышты. Чочкоканын жыты жагымдуу болбосо да, ферма башчысы таноолорун кыпчып, босогодон биринчи болуп аттады. Кашаалардын ичи өтө булганч. Жыгач тепшилердеги арпа, сулулар жергө төгүлүп чачылып, чылага аралашып жатат. Кала берсе кай бир тепшинин ичи да булганган.

— А, мунуң эмне?... Мунуң эмне деймин...

— Кечиресиз, аксакал!..

— Дароо тазала!

— Сиз дагы бир айланып келгенче бардыгын өз ордуна келтирейин.

Карабек ферма башчысынын чочкодон жийиркенчиктигин билип алып, жумушуна көңүл бурбай, убактысынын көбүн балык уулоого жумшоочу. Бирок, бул жолу Мамбеткулдун чочкого жана чочко багууга карата болгон мамилесинен улам, Карабек

мындан ары аны бултактата албасына көзү жетти.

— Бардыгы мен кете электе ордуна келсин — деди Мамбеткул ага сөөмөйүн көзөп.— Эгер мында иштөө колуңан келбесе ачык айт.

— Бул иш менин колуман келбейт экен деп ойлобоңуз.— Карабек иштин мындай абалда болушунун себебин түшүндүрдү.— Чочко болгондон кийин, ага таза туруунун кереги эмне, булганч жер жырғап оонап жатышына ылайык эмеспи деп ойлогом...

Анын үстүнө сиз да ушул күнгө чейин мага унчукпагандан кийин, туура кылган экенмин деп жүргөмүн. Эми көрүп алыңыз...

Алар чочокананы кыдырып чыгышып, кайрадан мамынын жанына келгендө Карабек ферма башчысын үйдөн даам ооз тийүүгө чакырды. Анын колунан тамак ичүү Мамбеткулдун оюна келмек түгүл, түшүнө кире турган жорук эле. Ошондой болсо да, кичипейил киши карамагындагы адамдын шагын сындырбоо үчүн дароо эле шылтоо таба койду.

— Рахмат, Карабек! Мен шашып жүрөм.

— Шашсаңыз даяр куурдак бар. Эч болбосо ооз тийсеңиз — деп Карабек каалгасын ачканда Мамбеткул атына минди...

Мамбеткулдун бастырып баратканын көргөн киши сөзсүз таң калар эле. Себеби, тизгин да камчы да анын сол колунда болучу. Оң колу бош, аны жадаганда чапанына да тийгизбей зор этияттык менен бара жатты.

Мына, ал өмүрүндө бетбагып карабаган чочкону колу менен кармап, кашааларын аралады. «Мындан артык кандай кунөө болсун, мага сыр көрүнүүчү болсо, эми кези келди го» — деп, кайгырып баратты.

Ошентип отуруп, үйүнө жетип калганын билбей калды. Караса боз ат короонун четинде байланып турат.— Көсөл келген турбайбы. Кубаныч көңүлдөгү дүрбөлөндү туманды кууган шамалдай таратты. Эшиктин алдында турган Көсөл, көптөн бери көрбөй сагынган атасын көздөй чуркап,— Ассалоом алейкум! — деп кош колун сунду.

— Балам колунду нары тарт! Нары... Мага жолобо!— Ата булганыч колун уулуна супбады.

Көсөлдүн элепжелеп болгон жүрөгү муздап суу чачылгандай сескене түштү.

Мамбеткул атынан секин түшүп, Бурмага кыйкырды.

— Э, катын! Самын алып чык!

Самынды алып, арыктын боюна майпаңдай басып барды. Оң колун сууга салып, самынды бир аз көбүртүп туруп, быртыйган манжаларын кыбыратып, алаканын тазалай баштады. Оң колун каалаганындай тазалангандан кийин гана, аны сол колуна тийиштирип жуунуга киришти.

— Балам, аткөлүгүң аман-эсен келдиңби! — деди Мамбеткул аарчынып жатып,— Салыктын малбашы аманбы?

Көсөл ага таңкалгандай аңырая карап жооп берди:

— Бардыгы аман-эсен. Салыкем сизге салам айтты.

— Саламат болсун! Жайлоодо кандай жаңылыктар бар экен?

— Анчалык эле жаңылык жок.— Көсөл көңүлсүз жооп кайтарды.— Эки райондун малчылары жанаша конушуптур. Оюнтамаша көп. Кээде эки райондун малчылары биригишип, эңиш, күрөш уюштурат, ат жарыштырат. Кыскасы, тамаша көп...

— Ботом, боз атты жарышка кошкон жоксуңбу?

— Кошпогондочу! Үч жолку байгенин экөөн мен алдым.

— Баарынан ошол жакшы болгон экен! — Мамбеткул абдан кубанды.— Боз ат эрдин ырысына бүткөн мал.

Баракелде! — Кош, Салык досумдун пейили кандай? Мага саламдуба айткан жокпу?

— Пейли сонун. Сиздин катыңызды окуп чыккандан кийин гана кабагы ачылды.

— Ой, чиркин достукей! — Мамбеткул күрсүнүп койду.

— Сизге саламдуба айтты.

— Бая эле айтпайсыңбы? Эмне дейт?

— Боз атыңызды сурайт.

Мамбеткул таш тиштегендей оозун басып, бир топ минутка чейин унчукпай калды.

— Балким сатсын дегендир...

— Бекер берүүнү сурады. Калыбы ат ага абдан жаккан окшойт.

— Ордуна бир нерсе беремин деп да айткан жокпу?

— Жок. Достугу үчүн сурады.

Бала менен атанын сөзү Бурмага жакпады окшойт:

— Аттан башка сөз оозунарга кирбей калганбы,— деп сөзгө аралжы боло түштү.—

Курма аман-эсенби? Айдай чоң кыз болуптурбу?

— Курма апам быйыл семирптир. Айдай 10классты отлично бүтүптүр. Быйыл Фрунзеге окууга барам дейт. Менин да окууга барарымды угуп, Салыкем аялы экөө кубанып калышты.

— Балам.— Мамбеткул бир аз ойлонуп отуруп баласына бурулду.— Бул атты сага энчилеп койгом. Энчилүү малды сураган кишиге берүүгө болбойт.

— Мен окууга барам. Мага аттын кереги жок, ата!

— Кеп быякта турбайбы! — Мамбеткул бармагын тиштеди.

Бир жактан арбактын каарынан корккон Мамбеткул эми баласынын окууга кетем деген сөзүнөн да чочуп калды.

Көсөл быйыл он жылдыкты бүттү. Билим жагы жаман эмес. «Ата балага сынчы» дегендей, Мамбеткул Көсөлүнүн мүнөзүн, кичипейилдигин, баарынан да ийменчектигин жактырат. Мамбеткул жылданжылга карып баратат, ал күүдөн тайып, иштен калар көз да алыс эмес. Ошондо чалкемпир бала менен келиндин колун карайт эмеспи. Эгерде балаң адамкерчиликтүү, келиниң ыймандуу болсо — ырысың. Эгерде, андай болбосо бир катар карыялар кор болуп калганын Мамбеткул өз көзү менен көргөн. Көсөл 1-класка киргенден бери Мамбеткулдун ойлогону ушул: Ар нерсени өз убагында иштеп калуу керек. Көсөл жаш, тил алгыч, аны ушундайында үйгө үйүр кылып, өз колу менен үйлөндүрүп, келинди айылдын тартибине, Ата-энени сыйлоого көндүрүү керек. Бала шаарга окуу кууп колдон бир чыкса, кайра анын кайрылып келип айылга иштээри күмөн. Өзүнө окшогон бир билимдүү кызга үйлөнсө, андай немө Ата-энени сыйламак түгүл, кошо айтышып, сыртын салса кантесиң. Анда өлгөнүм деп ойлоп, Мамбеткул баланы кандай болбосун, айылга алып калуунун айласын издейт. «Эненин көңүлү балада, баланын көңүлү талаада» деген ушул. Бирок, айланып алыс уча элек кушту үндөп калууга болот. Аракетинден калба Мамбеткул. Эгерде учкан кушту бир жолу колунан чыгарсаң кайра айланып келери илме кайып иш. Мамбеткул эми уулунун бутуна үйлөндүрүү менен тушоо салууну көздөйт. Бирок муну башка бирөө аркылуу иштөө керек.

Айылда Ашым деген дукөнчү бар. Ал отуздан ашып калган жигит, өзүнүн эптүүлүгү, амалкөйлүгү, жагышкерлиги менен карыга курдаш, жашка сырдаш, тергөө органдарына иштегендер менен кадимкидей жолдош. Кокус айылда эки киши урушса, төз гана биринин тарабына өтүп алып, экинчисин жерине жеткирүүгө да чебер. Эгерде бирөөнүн иши тергөө органдарына жетип калса, анын чечилишине себеп болууга да жарайт. Бирок ошол кызматын бошко жибербейт, аракетин «куру аякка бата жүрбөйт» деген макалдан баштайт.

Мамбеткул магазинге келип, Ашымга арачылык жөнүндө кеп баштады. Мындай ажат ачар иштен ал тартынсынбы.

— Бул жакшы максат. Бирок,— деди Ашым аны көзүнүн асты менен тиктеп,— жаш балдарды өзунган талабынан токтотуудан көрө эңишке аккан сууну өрдү карай буруу оңой.

— Сен жаштардын талабын токтотпо! — Мамбеткул каткырып, колун жаңсап

койду.— Талабын окуудан буруп келип, үйлөнүүгө имерип кой!

— Ошонун өзү кыйын да, аксакал!

Ашым эмне үчүн эле «кыйын» деп, кылчактап турганын Мамбеткул түшүндү.

— Сенин мээнетинди да унутпаспыз. Эгерде ушул ишти баштасаң, куда башы өзүң болосуң, абийри сага калат. Башка майдачуданы айтпай эле коеюн.

— Волуптур, Маке! Көсөл үчүн болбосо да, сиз үчүн бир кызмат кылып коеюн...

Ашым өзү да арачы болууга, жаңжалга аралашууга, ишн кылып «бир кызыктын ичинде» жүрүүгө кумар болгондуктан, кечикпей аракеттенди. Көсөлдүн шаар жакка барарын угуп, ошол күнү өзү да шаарга жөнөдү. Шаарга киргенден кийин, башка көчө менен айланып өтүп, байкамаксан болуп Көсөлдүн алдынан чыга калды.

— Саламатсызбы! — деди Көсөл озунуп.

— Саламатчылык! Ой, сен кайдан келе жатасың?

— Үйдөн эле.

— Мына пейли жакшы кишилер ушинтип, күтүлбөгөн жерден көздөшөт!.. Эмне жумуш менен бара жаттың эле?

— Почтого... Айыл чарба институтуна арыз жаздым эле... Ошонун жообун алайын деп келе жатам. Довостребованиядан...

— Довостребование эмес эле, айылдын адреси менен эле жазбадыңбы? — Менин окууга кетишимди атам эмне үчүндүр каалабайт. Ошон үчүн... Билесиз го, атам укса урушат.— Көсөл жер карады.

«Байкуш баланын ийменчиктиги ай» — деп ойлоп, бирок анын окуусу менен иши жок кишиче кыңылдап ырдап,— мен да почтого барат элем — деп койду.

Алар Ленин көчөсүн аралап жүрүп отурушту. Ашым жолдо катар ар кандай анекдотторду айтып аны күлдүрүп, анан жогорку билимдүүлөр көбөйгөндөн бери илимдин кадыры кетти деп кошумчалап койду. Паркка жакындашканда Ашым атынын башын бурду.

— Бери бастыр. Кайрыла кетели. Эмнеге ашыгат элек?

Көсөл ага каршы болгон жок. Алар дубалдын түбүнө аттарын байлаштырып коюп, паркка киришти. Дарактар көпкөк болуп гүлдөп турган көз. Парктын ичинде жайкалган көк чөп, кулпурган ар түрдүү гүлдөр, бий аянты, оюншоок орундары... Ашымдын көңүлү ресторанда гана болучу.

Күн чайттай ачык. Парктын ичи көлөкө болсо да, үлч эткен жел жок, үп болуп турат. Алардын тушундагы жайкы ресторандан пиво сатуучунун насосунун шакылдаган дабышы кулактын тынчын алат.

— Ох, күндүн ысыгыай! — деп койду Ашым тамшанып.

— Суусадыңызбы? Жүр, кичине пиво ичели.— Көсөл айтып сөзүн жыйганча, Ашым ресторанды көздөй бурулду.

Көсөл бир графин пиво заказ кылды. Ашым, мен да кур калбайын деп эки стакан вино алдырды...

— Мен ичкилик ички эмес элем.— Көсөл винодон баш тартты.

— Вино ичкиликке кошулбайт. Сенин орто мектепти бүтүшүңдүн урматына.

— Мейли эмесе кичинекей ичип коеюн.

Алар кайрадан аттанышып, почтага келишти. Көсөл институттун жообун алды. Ашым бир нече конверт сатып алып, «жумушум бар эле» — деп байланыш бөлүмүнүн начальнигине кирип чыкты. Эгер минтпесем «бул эмне үчүн мени тооруп калган» — деп Көсөл шектенбесин деген амалы эле.

Көсөлдүн мингени боз ат, Ашымдыкы — жээрде, экөө тең эл оозуна илинген күлүктөр. Баланын көңүлүн көтөрүү үчүн шаардын четине жеткенде Ашым:

— Кана, күлүктөрдү бир байкашып көрөлү — деди. Чү дегенде эле боз ат моюнча узады. Бир аздан кийин жээрде бута атымдай артта калды.

— Токто! — Ашым соңунан кыйкырды.— Токто, мен жеңилдим...

Күн ысыкта кара терге чөмүлгөн аттардын тизгинин тартышып, эки жигит катарлай бастырышты.

— Чиркин ой, боз аттын канаты барбы деймин! Анын жигит аты! Ушундай атым болсо, арманым болбос эле — деди Ашым.

Атынын күлүктүгүн мурда эле көрүп жүргөн Көсөлдүн көңүлү көтөрүлө түштү.

— Ат алынча бар — деп, жалын сылап койду.

— Жакшы ат, жароокер аял — эр жигиттин өмүр шериги.— Ашым ага обдулуп коюп сөзгө киришти.— Көсөл, сага бир агалык кеңешимди айтайын. Мына, сен айылдагы өсүп келе жаткан боз балдардын алдыңкысысың. Мен сендейимде бир балалуу болгом. Бирок, сен «атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны» деген кайран макалдын кадырын бпле элексиң. Ойло, эстүү бол! Өмүрдүн өз көзүндө гүлдөп калуу керек. Үйлөн. Сендей жакын көргөн иниме аялды чекеге чертип жүрүп тандап берем.

— Мен окууга барамын...

— «Жүгүргөн албайт, буйруган алат» дейт. Окугандын баары эле илимпоз, инженер боло бербейт. Болсо да баары эле жыргап калыптырбы? Андан көрө бактын болсо баары болот. Сага колхоз жаманбы? Секретарь, ферма башчы, орунбасар, толгонтолгон орун бар. Эгерде багың болсо баатыр деген наам менен депутаттык сеники, андай атак билимге берилбейт, бактылуу кишилерге берилет. Ашым канча азгырса да, аны окуудан айныта албады. Эми жаштык, ашыктык жөнүндөгү темага өттү. Ошентип келип, айылдагы кыздардын ичинен сүйгөнүң барбы деген суроого такап, оң жооп алалбады. Акырында деги, бүткүл Талас өрөөнү боюнча көңүлүнө жаккан кыз барбы деп сурады. Ооба, Көсөлдүн жүрөгүнө чок салган селки жок эмес эле. Турмушта ашкере сулуу селки, алдына ат салбас күлүк, адамды таң калтырган өнөрпос аз бекен, аларды көргөн жан суктанат, кумар болот. Бирок ошонун баарына көңүлдү ээликтирип, кол сунууга болобу? Мындай суроо Көсөлдүн жүрөгүнө Салыктын үйүнө баргандан бери, ачык айтканда АГгдай менен көздөшкөндөн берн орноп калган. Бул эмне? Сурообу, ашыктыкпы? Суроо да, ашыктык да беймазальгы жагынан окшош эмеспи. Мурда мухаббат эмне экендигин өз башынан өткөрбөгөн боз улан биринчи жүрөк сырын башкаларга айта албай, ыйык нерсе катары көңүлүнө сактаган. Ашымдын азыркы суроосу анын катылган сырын чукуп алды. Минтип эзилишип сырдашып отурган кишиден оюңду кантип жашырасың. Бирок аны кантип түшүндүрүү керек.

Көсөлгө кандайдыр бир ой түшүп калгандыгын Ашым сөзди:

— Айт, садага. Менден жашырба. Эгерде сени жакшы көрбөсөм, сага кызмат кылып, мага эмненин азабы? Эч болбогондо өзүң ашык болгон моймол көздүн атын эле айтып койсоң...

— Айдай!! — Көсөлдүн оозунан кыздын аты менен . кошо, жүрөгүн беймаза кылган суроо — ыйык сөзимдин илеби сүрүлө чыкты. Суроо деп эсептегени мухаббаттын чалмасы экендигин, ошол чалмага чатышын калган боз уланды сууруп чыккан Ашым болгондугун Көсөл эми билди.

— Сонун ат экен! — Ашым тамшанды.— Өзү да атындай көйкашка чыгар! Баса ал кайда? Дүйнө жүзүндө Айдай аттуу кыз бар экендигин уккан эмесмин.

— Бар. Күндүн чыгышында...

— Салыктып айлындабы?

— Ооба.

— Кимдин кызы?

— Сен атаган кишинин...

— Болду эмесе, колуңа тийди дей бер. Атасы менен атаң дос, өзү менен сен... Мен болсом арачы. Жыргал! — Ашым атын теминип койду.

— Андай болбойт. Ишениңиз Ашыке, менин сөзүмдү бир гана сиз билиңиз.

— Эмне үчүн? Мына кызык. Айдай эрге тийбегендө дүйнөдөн так өтмөк бекен?

Айтсаң, так өтөм дедиби?

— Аны сураганым жок.

— Баласың! — Кыздар арамза болот, сүйүц турса ачык айткандан айбыгып унчукпайт, же калп эле жок деп жооп берет. Шигит болсоң, жок дегенде жоопту уккан сайын өрчүй бер, жеңиш сеники!

— Эч нерсе чыкпайт.

— Мөн сага түшүнө албадым. Ашым наалыды — деги ошонун кыз экендигине, кыз болсо да, он эки мүчөсү соо экендигине ишенесиңби жана аны каалайсыңбы? Сен мени кур делбелентпей оболу ошону айтчы?

— Мен аны өзүм да түшүнбөймүн. Билесиз го, менин атам менен анын атасы көптөн бери дос болушса да, экөөнөн башка үй-бүлөбүз ушул убакка чейин бирбирибиздикине катташа элек. Мен бая күнү жайлоого Салыкемдикине кымыз ичип дем алып келүү үчүн баргам.— Көсөл Суусамырга жеткенде Салыктын айлындагылар эки райондун малчыларынын оюнтамашасына кеткендигин угуп, өзү да ошол жакка жөнөгөнүн айтып берет.— Эл көп чогулуптур. Карылар, жаш жигиттер, келинкыздар өздөрүнчө, топтоп болушуп, атчан тегерек тартып турушат. Мен атымдын башын кызкелиндер тарапка бурдум.

— Азаматсың — деди Ашым.

— Барганым барган, бирок кызкелиндердин арасына кошула албадым, эл сыгылышып турган экен. Элдин баарынын көзү эңишип жаткан эки азаматта, меники— кызкелиндер жакта. Аларга мурда мынчалык кызыкчу эмесмин, бу жолу мага эмне болгонун билбеймин. Көзүм бир жерге токтобойт, кимдир бирөөнү издегенде тегерете караймын. Баары да татынакай — кыздары да, келиндери да. Бир маалда аркы четте турган кара тукаба бешмантчан, кызыл жоолукту кайра тартып буунган, тамылжыган кара көз кызга көзүм урунду да, ошону селейип тиктеп калдым. Аты да, өзү да келишкен. Алдындагысы күмүш ээр токум токулган сымбаттуу тору кашка ат, кыздын колундагы камчысынан бери жаркыраган оймочийме менен кооздолгон. Ырас, мындай эскиче жасалга менен жасалган келинкыздар аз эмес болчу. Бирок бул кыз эмне үчүндүр көңүлүмдү буруп койду. Бир маалда кимдир бирөө жеңимден тартканда гана чочуп жаныма селт карасам, Салыкем турат. Биз учураштык. Эңиштин кандайча бүткөнүн билбеймин. Салыкем мени ээрчитип, элди аралады. Менин мингеним ушул боз ат болучу. Бир топ кишилер мени, көбүнчө алдымдагы атты тиктеп калышты. Баягы кыз да мага токтолуп көз чаптырды, ошондо жүрөгүмдүн туйлаганын көр. Көсөл андан кийин кимдер менен жолукканын айтты.

— Баягы кызга жолуктуңбу? Ким экенин билдиңби?

— Жок, ошол бойдон көрбөй калдым.

— Эркек эмес экенсиң.— Ашым ээринин кашын камчынын сабы менен бир чапты.— Андан ажырагандан кийин Салыктын кызына туш болгон экенсиң го.

— Жок. Салыкем экөөбүз үйгө келгенден кийин гана ошол кыз Салыкемдин кызы экенин билдим.

— Кудайдын жалгаганы — ай! Сонун болгон экен!— Ашымдын көңүлү эми гана тынчыды.

Көсөл кыз менен болгон мамилесин айта баштады.

— Экөөбүз биринчи жолу учурашканда эле кыз «окуунду кандай бүттүң» деп сурады.

— Оо, ал сага сыртынан ашык болгон турбайбы, болбосо, сени кайдан билет эле.

— Андай эмес, аларда биздин үй-бүлөнү н сүрөтү бар экен. Айдай мени оюнтамашанын убагында эле тааныптыр.

— Демек — оюнда эле сен анын көңүлүнө толуп калган экенсиң. Охо, андай болсо кыйын кыз экен! — Алар айылга жетип келгендиктен, Ашым атынын башын тартты.— Менин ичим бышып кетти. Айтчы, өптүңбү?

- Жок.
- Эмчегинен кармап тамашаладыңбы?
- Жок.
- Жигит эмес экенсиң.— Ашым нааразы боло түштү,— деги эмне деп сүйлөштүңөр? Сен алам — деп, ал тиём — деп айттыбы?
- Биздин сөзүбүздүн тыянагы: экөөбүз тең окууга баруу жөнүндө убадалаштык — деди Көсөл.
- Балалыгың башыңан чоң экен. Кыз шаарга барса, сенден дароо эле айныйт. Анда инженер, техник, окумуштуулардан сага жол тиеби? Хахаха!
- Сиз мені шылдыңдайсыз...
- Мен сен үчүн кам көрөм. Эгерде ошол кызга ашык болгонун ырас болсо, аны колдон чыгарбоо керек.
- Көсөл унчукпай, ойлонуп калды...
- Мамбеткул Ашым алып келген жаңылыкты кубаныч менен укту.
- Уулунуз менен Айдай абдан сүйүшүп калыптыр. Кыздан кала турган көрүнбөйт — деди Ашым өз пикирин кошумчалап.
- «Экөөбүз тең окууга бара турган болдук» деп, /боз атты Салыкка ыйгарып калышынын себеби — ошол экен го деп, Мамбеткул да ойлонуп калды.— Үйлөндүрүү керек.
- Баштаган ишти аягына чыгармайынча жаным жай албайт — деди Ашым.
- Мамбеткул жооп кайтарган жок.
- Калыңым жетпейт — деп чочуп турасызбы?
- Кеп, калыңда эмес — деди Мамбеткул кеп эмнедө экендигин ачык айткан жок.
- Мамбеткул ойлонуп калган себеби — Айдайды мурда көрүп жүрсө, ага назар салбаган экен. Ал бир секелектеген эрке кыз көрүндү эле, кокус ийне сайганды билбеген чоркок болсо, кемпир экөөбүздүн шорубуз — деген ой көңүлүнө келе калды.
- Силер дагы жаңы бүлө алууну каалайсыңарбы же ушундай оюбуз бар, буга эмне дейсиң деп, мага жөн эле кеңеш салганыңарбы? — Ашым тырчый туштү.
- Шашпа, Ашымым! Эмне кылуу керек экендигин сага өзүм айтам. Азырынча, сооданды жүргүзүп, камырабай жата бер.— Мамбеткул колун чөнтөгүнө салып, жүз сомдукту сууруп чыкты.— Ме, бул суусунга...— коюңузчу аксакал! Мен башка белем? — Ашым анткорлонуп, колун сунду...
- «Бала — баланын иши чала» дейт, келин болуучу кызды эң мурун өзүм кадимкидей сынап көрөйүнчү деген ой менен Мамбеткул жайлоого бармак болду. Мамбеткулдун оюн Көсөл да, Ашым да билген жок.

жайлоодо

Башынан мөңгү кетпес кырка тоодон энчисин бөлүп, көк жашыл тарткан жайыкты көздөй куюлушуп түшкөн эгиз төрдүн бири-бири менен кошулууга ынтызар болуп, чамынып аккан сууларынын чатындагы айыл — Салыктын айлы. Бул жер көбүргөнү аралаш чыккан көк бетегеси ак саргыл тарткан түркүн гүлдөрү жана малга жагымдуу дүйүм чөптөрү менен ар качан малчыларды дегдетет. Конушу тегиз, жайыты кенен, абасы салкын атактуу Муз-Төр ушул.

Күн чыга ар бир үйдөн суйдаң көгүш түтүн булай баштады. Келин кыздар керилтип желе тартып болгончо малчылар кулунтайын чурулдатып жылкыларын айдап айылга киришти. Эртең мененки шүүдүрүмдө шымын тизесине чейин түрүнгөн жаш балдар жылкыларды желеге ийришип, кулун кармашуу үчүн нарыбери жүгүрүшөт. Бир аздан кийин кулундар желеге тизилип, жылкылар өз-өз үйүрүнө бөлүнүп, өзүнө энчиленген жердин айланасына жаймажай жайыла баштаганда тоо ичи кайрадан мемиреди. Эми ар бир үйдөн сабага бышылган пишкектин дабышы күпүлдөп, көңүлдүү кобурашкан үндөр, шаттуу күлкүлөр угулду. Малчылар жана жайлоого дем алууга келген кишилер кыдырышып кымыз ичүүгө киришти.

Кишилердин баары айылдын ортосундагы ак үйдө. Төрдө отурган жапалдаш бойлуу, уурттары буртуйган күлүндөгөн тегерек көздүү, жээрге сакал, муруттары чычайган кызыл киши — үй ээси Салык. Ал башкалардан жашы жагынан да, кызматы жагынан да улуу болгондуктан, өзүнүн жана коңшуларынын үйлөрүнүн да төрүн ээлеши адат сыяктуу. Анын ылдый жагындагы кыйкыра сүйлөп, кээде санын чаап каткырып отурган кара сакал — жылкычы Кадыркул. Ага катар отуруп алып, улам кесегеги кымызды тиктеп коюп, күрүлдөгөн коңур үнүн эркин чыгарып, сүйлөп жаткан, толмоч кызыл жигит — зоотехник Базарбек. Башкалары Базарбектин сөзүнө күлбөсө да, Кадыркулдун кубанычтуу кыйкырыгына жана каткырыгына токтоо бербей дуу күлүп калышат.

Салыктын аялы Курма оттун боюна отуруп алып кара чайды ууртап коюп, кымыз ичкен кишилердин күүлдөгүнө кызыгуу менен карайт. Бул отуруш жайлоочулар үчүн адат окшосо да, күндө эч болбосо, бир жаңылык жөнүндө сөз болоруна каныккан Айдай чоң көнөчөктөгү кымызды бошогон кеселерге мелтилдете куюп, «иче бергиле, сүйлөй бергиле» дегенсип отургандарга чын пейили менен ийилип сунат. Ал эңкейген сайын талталдап өргөн кундуз чачы кызылдуу аппак жаагын жаба бергенде, аны утуру сол колу менен далысынан арта кайрып коет.

Бүгүнкү сөз Талас району менен Буденный районунун жайлоочуларынын ат жарышы жөнүндө. Жарышта буденныйлыктардын тандалган күлүктөрү байгеге илинбей калганы кымызга кызыган кишилерди намыстантат. Жеңилүүнүн оебебин ар кимиси ар түрдүү себеп менен түшүндүрүшөт. Бири «Кадыркул саяпкер, сур күлүктү суутуусуна жеткирбеген экен» десе, экинчиси, «биздө күлүк ат жок» дейт. Базарбек болсо, бул колхоздо тукуму жагынан күлүк жылкылар көп экендигин, бирок аларды азыр семиз чабуунун зыяндуулугун, чоң жарышты Октябрь майрамына чейин кое туруу керек экендигине малчыларды ишендирүү үчүн убара. Ал күзүндө мелдешти уюштуруп, байгеге өз чөнтөгүмдөн миң сом коем десе,

Кадыркул аябай кубанып — бали, жигит экенсиң! — деп кыйкырат.

Малчылардын сөздөрү шаардан жаңы келген студент Бекенге гана өзгөчө туюлат. Ал ким сүйлөсө, күлсө, кымызды дем албай жутса ошону карайт. Башкалардын колунда кесе болсо, Бекендин колунда — чай пияла. Ал быйыл айыл чарба институтунун 4курсунда окуйт. Базарбек болсо, ал институтту быйыл жаңы бүтүп, колхоздо зоотехник болуп иштеп жатат. Экөө институттун алгачкы жылдарынан бери бири-бири менен дос болгондуктан, Базарбек аны быйылкы жайды бирге өткөрүү үчүн чакырып алган. Бекенге жайлоонун салкындыгы сууктай сезилет. Кымызды көп ичүү өзүнчө түйшүктөй көрүнөт.

Айдай алдыртан көз жүгүртүп, Бекендин таңыркоосун байкап акырын гана жылмайып коет.

Ушунча кишилердин ичинде сөзгө да, күлкүгө да кошулбай, күчүн кымыз ичүүгө жумшап, ойлуу отурган — Салык. Анын көзү кесеге болгон менен, кулагы элде. Отургандардын сөзү түгүл, көз караштарынан бери байкайт.

Буденныйлыктардын жеңилиши баарыдан да Салыкка катуу тийди. Ал ат чабабыз деп күүлөнгөн жылкычыларды да, аларга уруксат бербеген зоотехникти да жактырбайт. «Кайран гана боз ат! — дейт ал ичинен, ээрдин кесе тиштеп,— боз ат колума тийсе, таластыктарды көрөр элем...»

Боз атты ойлогондо Мамбеткул эсине түшөт. Ал эмне үчүн жооп бербейт? Же атын ыраа көрбөйбү? — деген суроолор менен ого бетер беймаза болот, капаланат. Кээде кесесин жерге коюп, оор үшкүрөт. Бул кайгысын башкалар байкап калдыбы дегенсип, айланасындагыларды карайт. Бирөөнүн ички дарты менен алардын иши барбы? Баарынын ой пикири жарышта. Жалгыз гана ыйманы ысык студент бала алардын күүлөнүшүнө кошула албай, ыңгайсызданып отурат. Айдай эмне үчүндүр баланы көп

тикгейт. Бул эмнеси! Байкаган кишилер сөз кылышпайбы? Салык кызынын көңүлүн буруу үчүн тамагын жасап жөтөлүп, аны акырая карайт. Бирок анын көз карашы Айдайга таасир бербейт.

Китпилер ордунан козголо баштады. Салык мейман баланын көзүнчө тымпыйып отурууну орунсуз көрүп, сөзгө кошулат.

— Шашпагыла! Бизге да көзөк келер...

— Туура айтасыз — деген үндөр угулат.

— Кана жигит! Кымызды көтөрүшөлү.— Салык көздөрүн күлүндөтүп, эң ырайымдуу кебетеси менен Бекенге кайрылат.— Кана, кары киши менен дем албастан ичишип көрчү!

Бекен ага башын ийип коюп, чыныны оозуна кармайт. Чалдан калба дегенсип, Айдай бакырая тиктейт. Бекен намысына чыдабай чай чыныны араңдан зорго жутуп, Салыкты карап, анын кесеси бая эле бошоп калганын көрүп, кызарып кетти.

— Эч нерсе эмес. Көнүп кетесиң — Салык аны сооротуп койду.

Элдпн акыры болуп, Базарбек менен Бекен кетишти.

Салык үйүндө ээн калгандан кийин жарыштын ызасына чыдабай үйүнө бүк түшүп жатып калды. Боз ат^ аны биринчиден күлүктүгү менен кызыктырса, экинчиден, камчы салдырбас ыкчамдыгы жана жанга тынчтыгы менен биротоло арбап салды. Анын күндүр-түндүр ойлогону — боз ат.

Жайлоонун шааниси жана Салыктын жеке өзүнө таандык көнүмүшү гана аны кайгынын көлүнөн пробкадай калкытып чыгарат.

Салык бармактайынан мал менен өсүп, беш бармак менен кымызга аябай көнгөн адам. Башына кандай гана ой, же кайгы түшпөсүн, апетити бир калыпта турат. Эртең менен турганда жылытмага тоюп алып, жылкыларды аралап көргөнчө тамагы боюна сиңип, суусай баштайт. Ошондо гана малчылар менен чогуу отуруп, чоң ичикти кымтыланып, тебетейин баса кийип, отту чоң жактырып коюп кымыз ичишет. Бою ымшып, чекесинен чыпчып тер чыкканда, колуна тийген кесени токтотуп турбай, биринин артынан бирин бошото берет. Мындай учурда ал күнүнө эч болбогондо кырк кесе кымызды кебелбей ичип, эртең мененки жылытма, түшкү куурдак жегенине карабастан, кечки тамакка кадыресе кошулат.

Карыялар «аш турган жерде дарт турбайт» деп айтышат. Бул ырас. Салыктын тажрыйбасына караганда аш турган жерге дарт түгүл, кайгы да турбайт. Кимдеким куру кайгыдан качам десе, кандай гана шартта болбосун, тамактан өксү болбосун жана мүмкүн болушунча көбүрөөк ичишсин.

Айдай быйыл 10классты бүттү. Эмки максаты Фрунзеге окууга бармак. Өзү эс тартканы атасы жылкы фермага башчы болуп, дайыма мал менен жүрүп, мал көзүнө ысык көрүнүп калганбы, айтор ал кийин ВУЗду бүткөндөн кийин мал чарбасында иштөөнү эңсейт. Анын ою — ветврач болуу.

Кызга мал чарбасынын адистигин Базарбек да даныма мактап келген. Эми Бекен келгенден бери Айдай өзүнүн оюна биротоло бекем болду. Кээде апасынын колу бош болбогондо Айдай бээ саап, Бекен кулундарды салат. Ошондо, же үйдө эч ким жокто кыз студенттен Фрунзе жөнүндө, жогорку окуу жайлары жөнүндө көп сурайт. Ал кинолорго, театрларга да кызыгат...

Айдай менен Бекендин мамилеси Салык менен Курмага да белгилүү болду. «Курма — чалдын куйкасы качан курушар экен» деп күтүп жүрдү. Анткени — үйүнө имерчиктеген боз балдар көңүлүнө толбосо, Салык алардан оңой эле кутулуучу. Бирок бул жолу чалдын куйкасы тырышкан жок.

Ал Базарбек менен Бекенди күн аралата конокко чакырып турат. Аларга төшөнчү салынуу, дасторкон жайылуу.

— Ушундай да берекелүү, ак көңүл киши болобу — деп, Бекен ага аябай ыраазы

болот.

— Токто! — Базарбек ээгин көтөрүп күлүп коет. — Бул кишинин сырын айылдаштары жакшы билишет. Ал каалаган кишисине гана жакшы.

— Ошонусу жаманбы? — Бекен ага моюн бербей Салыкты мактай берет... Барабара Бекен алардын үйүнө чакыртпай эле келе турган болду. Анын кыз менен сүйлөшүшү, бээ саадыртышы, биригип гүл териши эч кимге ээн учурабады. Экөөнүн жолуккандагы биринчи сөзү:

— Сен окууга барасыңбы?

— Сен мени ала барасыңбы?

Экөөнүн ооздорунан «ообадан» башка жооп угулбайт. Кыздын окууга кетишине Ата-эне да макул болушту. Ал түгүл камылга башталды. Салык акча топтоого киришти. Курма кийимкечелерин камдай баштады.

Бирок, жайлоодогу таттуу мамиле көп кечикпей эле өзгөрүлдү. Бул Мамбеткулдун келишинен башталды.

Жаңы гана кеч кирген. Салык адатынча үйүнө Базарбек менен Бекенди конокко чакырып, ынак кымыз менен сыйлап, от боюнда отурушкан. Бир маалда сырттан аттын дүбүртү, анан.

— Ким бар? — деген дабыш угулду.

Салык жакасын карманып, ордунан тура калды.

— Оо, кудай! Макемдин үнүбү?

Үйдөн Салыктын дабышы чыкканда Мамбеткул аттан учуп түшүп, үйгө кирди.

— Салыке!

— Маке!

О, чиркан, кадыры сиңишкен достор үчүн сагынышуу кандай кыйын! Экөө эшик алдынан беттеше түшкөндө бирибирине кучагып жайып, кол кармашпай эле кучакташып, уйпаланган сакалдарынын түбүнөн жытташып, эзилишип туруп калышты. Мамбеткулдун көзүнөн чууруган жаш Салыктын мойнуна шорголоду. Салык андан кем калсынбы! Бир жактан боз ат эсине түшүп, эчкирип-эчкирип жиберди. Буларга эмне болгон деп Базарбек менен Бекен элеңдеп ордунан тура калышты.

— Койгула, жарыктыктар! — Базарбек эпсиз баржайган күчтүү колдору менен экөөн эки жака дагданатып бөлүп койду. — Жакшылыкка ыйлаган жарабайт.

Алар дароо көздөрүнүн жаштарын суртүнүп, отту тегеректеп отурушту. Мамбеткул ошондон кийин гана башкалар менен учурашты...

Мейманга аталып бир кара козу союлду. Үйгө Кадыркулду да чакырышты.

Чоң казанда эт боркулдап кайнап жатат. Мамбеткул кымызды ичеиче кызыл баштады. Салык жакадагы жаңылыктарды, Мамбеткул андан тоодогу тамашаларды сурай берип, башкаларга сүйлөө үчүн көзөк жетпеди. Бирок, алар өздөрү сөзгө катышпаса да, эки достун аңгемесин кызыгып угуп отурушту.

Курма алыскы айылдагы бир тууганынын үйүнө айылдап кеткендиктен үй тиричиликтин баарын Айдай аткарды. Мамбеткулдун кулагы, көзү Айдайдан бурулган жок.

Кыз тамактарды меймандардын алдына ирети менен тарта баштады: алгач бал кымыз, анын соңунан жаш эттен куурулган майлуу куурдак. Аңгыча керчөө даяр болду.

Кечикпей эт да бышты. Айдай эң мурун куйрук менен боорду чыгарып, кыя кести да, туздуу чык аралаштырып, меймандардын алдына койду.

— Кана алыңыз?

— Алыңыз?

Мамбеткул даамдуу оокатты бурдап жатып, кызга өз ичинен абдан ыраазы болду: «Капырая, азыркы кыздардын ичинен үйоокатынын жайын ушунчалык билген кыз чыгат экен го!»

Тамак желип бүткөндөн кийин ардактуу меймандан башкалары үйлөрүнө тарашты.

Салык досу экөө ээн калышты.

Ар бир нерсенин чечилиши көңүлгө байланыптуу Муну Салык абдан жакшы билет. Ал эми көңүлгө жа шы тамак жана чын ыкласы менен сыйлоо жагат. Мам беткулдун бүгүнкү дилберлиги, терисине батпай кубаныч туу отурушу Салыктын күткөн максатынын орундалыш үчүн табылгыс шарт. Кана, Салыке, темирди кызуусунда сок!

— Маке, сага катуу таарындым эле.— Салык сөзү башка жактан баштап алып, өкүнүп, аны төзирээк бү түүгө ашыкты.— Бирок, бул келишиңизге жүрөгүм элеп желеп, бир жакшы сөз укчудай делбеленем.

— Мен ушундай дээриңди билдим эле. Экөө бир аз отургандан кийин атты кое берүү үчү эшикке чыгышты.

Ай көтөрүлүп калган. Асман ачык. Мамыда байланып турган боз атты көргөндө Салык жым дей түштү. Жанына барып, мойнунан сылап, каткан терлерин кырды Мамбеткул аттын ээрин алганда, досу мамыдан чылбыц ды чечип, жетелеп жөнөдү... Атты үйдөн обочороок жөк телеп барып, тушап кое беришип, кош аяктап секирии коюп, оттоп бараткан күлүктү ээрчий карап турушту. Мамбеткул «ээ, жаныбарым, бир ажатка жарар бекенсиң» деген ниетте, Салык «канткенде колго тиесиң» деген үмүттө болду. Алар үйгө киришкенде төшөк даяр эле. Бирок жатууну эч кимиси каалаган жок. Ар бири ички дартын айткысы келет. Бирок аны эмнеден баштоо керек? сөздү дагы; болсо, Салык баштады:

— Маке, биздей кыйышпас дос табылбас, ээ?

— Ооба. Табыларына көзүм жетпейт.

— Менин максатым,— Салык көтөрүлө сүйлөдү.— Ушул достугубузду мындан ары күчөтсөк.

— Туура айтасың Салыке! Сен тим эле менин ичиме кирип-чыккансып сүйлөйсүң. Анык достордун пейили ушундай болот.— Шылтоо таба албай турган Мамбеткул сөзүн чууртту,— Биздин атыбызды неберелерибиз жана чөбүрөлөрүбүз сыймык жана урмат менен эстей тургандай болсок!

— Ой, атаганат, десеңчи! — деди Салык күрсүнүп,— Ага жетер күн кайда? Бирок биз ошол атакка жетебиз; Сөзсүз жетебиз.

Ошол атакка жетүү үчүн бирине боз ат, бирине кудалык шарт сыяктуу. Ошону үчүн сөздүн көзеги келгенде экөө тең өз тилегин айтууга ашыгышты.

— Салыке, мен сизге ыймандай сырымды айтайын...

— Жок, мен айтайын.

— Мен...

Айдан тиги экөөнүн сөзүнө кызыгып, отту ичкеретип коюп, от богонда отура берди. Биринчи сүйлөөнүн көзеги Салыкка тийди.

— Менин саламымды уулундан уккандырсың. Көсөл кагылайындын адамгерчилигине ыраазы болдум. Туура эле өзүңдү тартыптыр.

Кудалык жөнүндө оозу батынбай отурган Мамбеткул баласынын Салыкка жакканын укканда кубанып, аны ого бетер мактады. Бирок Салыктын саламдубасы жөнүндө ооз ачпайт.

— Саламыңызды унутпаймын. Атама айтып барам деп, кайракайра убада берди эле. Мындай кичи пейил болорбу,— деп Салык ат жөнүндө дагы бир жолу түкшүмөлдөдү. Бирок, Мамбеткул чалдырбай тургансыды. Эгер ага сөздүн кезеги тийсе эле, атын куткарып калчудай кейпи бар. Кой, сөздүн ачыгына көчпөсө болбойт.

— Оо, асыл досум! Бир атыңа тең боло аламы? — Ал чөк түшүп көзүн жалдыратты.

— Ат кеппи! — Мамбеткул да чөк түшүп, ага мойнун ийди.— Руксат болсо, мен да өз ниетимди билдирсем...

— Эң мурун ат жөнүндө болсун! — деди Салык алдын ала эскертип.

— Ат түгүл башым тартуу.

— Эмесе мударыңды айт! — Салыктын көңүлү эми гана тынды.

— Кыйышпас дос элек, Салыке! Эми камыржумур куда бололу?

Салыктын башы шылк дей түштү. Айдайдын тулку бою бөзгектей титиреп, сыртка чыкты. Анын ирени бозоруп, атасынан кандай жооп чыгарын күтүп, демин ичине алып, үйгө сүйөнө туруп калды.

Кудалык деген сөз досуна катуу тийгенип Мамбеткул түшүндү. Ошондуктан аны жоошутуу үчүн акырын шыбырады.

— Чочубай эле кой. Бул сыр эч кимге айтылбайт. Бизди кудалык үчүн эч ким күнөөлөй албайт. Себеби — балдар бири-бирине көңүлдүү экен, сүйдү тийди деп коебуз. Эгерде калыңына ат алды деген сөздөн чочусаң, анын амалын да табалы. Ат менде тура берсин кийин аларсың...

Салык менен Мамбеткулдун шыбыры өтө акырын болгондуктан, сыртка угулган жок. Алардын сөзү Айдайга табышмак болуп калды.

Мамбеткул дүйнө жүзүн үч айланып чыкса да, Айдай сыяктуу келинге жетпесине шек санаган жок. Салык менен өзү дос, Көсөлдүн каалаганы да жалгыз Айдай болгондон кийин, карап туруунун кереги эмне, келинди кечиктирбей үйгө киргизүү керек.

Болбосо ал окууга жөнөп кетүү керек же бойго жетип турган кызды башка бирөө ача качып кетсе, айла эмне болот? Мамбеткул жайлоодон түшөр менен эң мурда магазинге келди. Ашым аны кубанычтуу тосуп алды.

— Жарыктык, Маке! Көрүнбөй канда жүрөсүз?

— Ээ, балам, тиричилик да... — Мамбеткул кайда болгонун жана эмне иш бүтүрүп келгенин Ашымга айткан жок. — Келинди качан алып келесиңер же Көсөл экөөңөр «алма быш, оозума түш» — деп отура бересиңерби?

— Сизден уруксат болсо эле биз учабыз? Маке, сибир жакшы кабар менен келгенсиз го. Кана айтыңызчы: бүгүн аттаналыбы, же эртеңби?

— Бүгүн...

— Мына, сиз ушундай алтын кишисиз. Тоюңуз даярбы? Шашып калып жүрбөйлү...

— Шашпайбыз. — Мамбеткул жадыраган көз карашы менен жооп берди. — Сен укту бекенсиң, досум менин боз атымды сураган эле. Ошону берсемби, эмне кылсам? Акылын өзүң тапчы, Ашымым?

— Андай болсо, кудайдын жалгаганы! Кааласа, менин жээрдемди кошуп берели!

— Баракелде, Ашымым! Эмесе эң мурун ошол атты Салыкемдин колуна тийгизсек...

— Түшүндүм, түшүндүм... эң сонун акыл. — Ашыж кубанды. — Биздин аракетинизге да жакшы шарт түзүлөт.

— Бул атты кимден берип жиберсек? — Мамбеткул ага шыбырап сүйлөдү. — Башка кишилер билбегендей болсун. Ошон үчүн эң ишенимдүү кишинин барганы жакшы.

Ашым Көсөлдүн ашыктык жөнүндөгү аңгемесинен кийин Айдайды көрүүгө ынтызар болуп калган, экинчиден кыз аны сүйөбү, жокпу — ал да белгисиз болгондуктан, иштин аныгына жетүүнүн учурун күтүп жүргөн эле. Мына эми кыздын сырын тартуунун учуру келди, анын үстүнө Салыктай айыл биларманына самаган күлүк атты алып баруунун өзү да кандай абийир!

— Мен барам, — деди Ашым ойлонуп турбай. Алардын сөзү ошону менен бүттү... Ашым магазинди аялына калтырып, Көсөлгө жөнөдү.

— Мына жигит, сен үчүн жайлоого баратам, коштогонум боз ат — деди Ашым көзүн кысып, — колуктуңа эмне саламдуба айтасың?

— Саламдуба эмне?

— Менин кызга куру барышым уят, Көсөлдүн досумун десем сөзсүз бир нерсе

үмтөтөт. Кат жаз, белек бер...

Ашымдын оюна Көсөл каршы болгон жок. Кыскача кат жазды:

«Сүйгөнүм Айдай! Мага биринчи жолу көрүнгөнүндөн бери менин көңүлүмдү, жүрөгүмдү бүт ээледин. Бирок анда сүйүү ушинтип башталарын билген эмесмин. Качан гана, сен күндүртүпүндүр көз астыман кетпей, мени ойлонтуп, кайгыртып, кубантып өз эркиңе алганда, сага ашык болгонумду сенсиз өмүр мага супсак болорун түшүндүм. Менин жараланган жүрөгүмдү аясаң, жооп жаз, Акиш! Эми мени мухабаттын көлүнүн түбүнөн тартып алуучу жалгыз гана сенсиң».

Ашым бул катка бир сыйра көз жүгүртүп чыкты да «кыз менен оозмо ооз сүйлөшкөндөн жазган каты канчалык күчтүү» деп ойлоду да, аны төрт бүктөп чөнтөгүнө салды.

— Белекке эмне керек? — деди Көсөл.

— Атыр, самындын кымбаты... Билесиң го атайын комплектиси болот.

Көсөл чөнтөгүнөн үч элүү сомдукту чыгарды.

— Жетет, калганы болсо өзүм тууралаймын... Ашым боз атты жетелеп, кат менен белекти койнуна

катып, Суусамырды көздөй жол тартты.

Салыктын үйүнө эки кубаныч кайчылаш келди. Биринчиси — Мамбеткулдун Салыкка арнап, Ашымдан жетелетип жиберген боз аты. Күлүк ээсин тапты. Экинчи кубаныч — институттун кабыл алуу комиссиясынын Айдайга кайтарган жооп каты.

Боз ат колго тийгенден кийин Салыктын зоболосу көтөрүлө бермек. Жарыш да, көкбөрү да Салыктыкы. Ал Кадыркул менен Базарбекти чакырып, Ашым өзүнүн досунун марттыгын мактай баштады.

— Дос болсо, Макемдей болсун. Достун көңүлүнөн айлансын — деп атын мага жетелетип жибериптир. Алтын эле киши го.

— Бул атты Макем бир ат, бир кулундуу бээге ал-машпай койгон — деп Ашым да аны көтөрүп. — Салынеме кыйбастык үчүн гана берип отурат. Достуктун кадырына кишинин баары эле жете бербейт эмеспи.

— Эгерде атты достугу үчүн берсе албетте чоң иш кылганы. — Базарбек сөзүн бүткөнчө Ашым ага жармаша калды:

— Кызык жигит экенсиң! Сен ишенбей турасыңбы? Макем менен Салыкеме ишенбесең, деги кишиге ишенерине күмөнүм бар.

— Анткен себебим — Макем боз атты бербейм деп айтканын уккан элем.

— Эми эч нерседен эч нерсе жок өзү эле жетелетип, жибергенине таң калам — деди Базарбек.

Салык башын жерге салып, тунжурай түштү. Мунусу — Базарбекти жактырбай калгандыгынын белгиси эле. Ашым дагы эле болбой сөз талаша берди:

— Сен ушакчы болсоң керек. Андай сөз болгон эмес.

— Ой, балдар, ай! — Кадыркул да сөзгө кошулду. — Анын эмнесин талашасыңар. Атты бергендиги Мамбеткулдун ниети ак экендигин билгизип турбайбы.

— Ооба, ошондой десеңиз аксакал! — Анын сөзү Ашымга жага түштү.

Ашым келген учурда Бекен менен Айдай үйдө жок эле. Айдай көбүргөн теримиш болуп, апасынан жашырынып, төрдүн башын көздөй жөнөдү. Аны абайлап турган Бекен экинчи капталга чыгып, айылдан карааны бөлүнгөндөн кийин, каалаган жагын көздөй чуркады. Экөө айылдын үстү жагындагы кичинекей зооканын жанынан жолугушмай болушкан. Зооканын алды жалама аска, кежиге жагы капталга таянган борчук таш. Мурун келген Айдай зооканын кежиге жагынан имерилип, анын чокусуна чыгып, эрбейген арчанын түбүнө жашырынды.

— Бекен кай жагынан келер экен? — Ал айыл жакка көз жиберет.

Айдайдын ойлогонундай болгон жок. Бекен бет маңдайындагы капталдан тике ылдый түшүп келатты. Эки жакты карабайт, көзү зооканын түбүндө.

— Мени бирөө таштын түбүнө байлап койгонсуп, зоокадан көзүн албайт.— Айдай арчанын түбүнө бүрүшүп отуруп, өзүнчө күлдү.

Бекен аны дароо эле тапмак болуп, асканын айланасына жүгүрдү, таштардын булуңбурчун карады. «Балким мен келгенче зеригип, башка жакка серүүндөп кеттиби» — деп, каяктан издерин билбей делдейип калды. Кыздын бекинип каларын ойлогон да жок. Анткени Айдай ушул күнгө чейин Бекен менен сый мамиледе. Өзү эрке кыял болсо да, Бекен менен сүйлөшкөндө өзүн токтоо көрсөтүүгө аракеттенүүчү. Убакытты бекер өткөрбөө үчүн жигит төрдү өрдөй чуркады.

— Каякка барат?—Айдай күлүп жиберди.—Күкүүк!

— Күкүүк!»— Айланасындагы зоолор да жигит менен тамашалашкысы келгендей жапырт кош жаңырык чыгарды. Бекен үндү улап ордуна тегеренип кетти. Үндүн каяктан чыкканын билбей, башы катып турганда «күкүк» түн дабышы кулагын дагы да дүңгүрөттү.

Айдапдын атайылап бекингенин ал эми гана билди. Үндүн каяктан чыкканын кулагы менен болжобой, акылы менен издей баштады. «Ал тиги зоокага келмек эле. Анын тегерегинде башка аска жок. Тиги аскаларга барбайт, демек ушул эле зооканын башында болуу керек».

— Таптым. Жашын!

Бекендин үнүн улап аскалар да «таптым, жашын!» дешип, чуулдап кыйкырышты.

Айдай өзүн көздөй түптүз жүгүрүп келе жаткан жигитти көрүп, ордуна туруп, асканын түбүн көздөй ылдыйлап жөнөдү. Энтигип шаша келген Бекен зооканын үстүнөн да издегенин таппай калды. «Таба албадым, өзүң кел» деп үн саламбы — деп да ойлоду. Бирок мээнет кылбай өзүң кел деп чакыруудан намыстанды. Зооканын чокусун абдан тинтип, жалгыз арчанын жанына келгенде, анын түбүндөгү бирин серин чөптүн уйпаланганын жана үбөлөнүп түшкөн арчанын бүрлөрүн көрүп, «кукүктүн» кай жерде экенин сизди. Мен жакындаганда «күкүк» бутактан учуп жерге конгон турбайбы. Эми мен жерге түшкөндө, ал бутакка кайра учуп чыкмакчы. Токто күкүгүм. Эми мени өзүн

издеп келесиң — деген ой менен Бекен зооканын экинчи капталындагы таштарды ылдый көздөй шыгыратты — бул ушул каптал менен ылдый түшүп бараткандыгынын белгиси эле. Айдай дал ошондой ойлоп, зооканын башка жагынан айланып, чокусун көздөй чуркап келе жатып, таштын булуңунда турган Бекенге байкоосудан урунуп калганда чочугандыатанбы же шашкандыктанбы бакырып жиберип, аягында каткырып жиберди. Бекен андан бетер ыкшыганча күлдү. Тоо күлкүкаткырыкка толуп кеткенде, экөө башкалардан айбыккандай элендешип айланасына карашты. Өздөрүнөн өздөрү чочуганын билгөндө камрадан күлүштү.

Эх, чиркин жаштык! Сен өмүрдүн капарсыз күлкүсүнөн, кубанычынан гана бүткөн белең! Сен күлсөң таш да күлөт, зоо да күлөт, жылжып акжан күмүш булак да бирдемелеп сүйкүмдүү шылдырайт Мөңгү баскан бийик төрдүн сыдырым шамалы да эзи лишкен эки жашты эркелеткенсип, көкүлүнөн сылайт Жаратылыштын мээримдүү кучагында алар өздөрүн мур да болуп көрбөгөндөй кенен сезишип, ачык күлүшүп, анык сүйлөшүп, бири-бирин жалтанбай карашуу менен жарпын жазышты. А, айылда жүргөндө минтип каткырышмак түгүл, башкалардын көзүнчө тике кароо да өз учурайт эмеспи! Ушул минутада Айдайдын акчыл кызы жүзү ого бетер нурланып, кара көздөрү моймолжуп, бир башкача сулуу көрүндү. Бекен өз кыялында кыргыз кызын дал ушундай элестетүүчү эле. Эми мына ошол кызды өз элеси менен жаратып алгансып, аны кокус колдон чыгарып жибербөөчүдөй билегинен кармады. Бакыт ушундай болобу — деп, гүлдөй жайнап турган Айдай жигит, тин оюн түшүнгөн жок, аны сүйрөй зооканын чокусун көздөй умтулду. Канчалык жогору чыккан сайын анын бактысы да

жогорулоочудай көңүлү өргө эргийт. Алар зооканын чокусуна чыгышты. Мына чалкайган Суусамырдын маңдайтескейи көз алдыга келди. Берки чети МузТөрдүн тегизи, аркы чети Өтмөк менен Эгиз Балыкты. Андан ылдый Корумдунун шагылдуу, боз адырлуу тоолору. Ортодо кең Чүйдүн сазына окшош — тептегиз мейкин талаа.

— Тетиги көрүнгөн тоонун ары жагында эмне бар? — Айдай колун алыска созду.

— Чүй... Фрунзе...

— Тоонун ары жагы мындан да сонун го.

— Албетте.

Ушу тоонун туюгунан чыкпай калыш Айдай үчүн кандай бакытсыздык болор эле. Бирок кыз бул оюн айткан жок, аны айтууга да чолосу тийбеди... Алар Муз-Төрдүн башында кыйла убакыт жүрүштү. Мөңгүгө жакын чыккан ак саргыл гүлдөрдү теришти. Окуган китептери жөнүндө, мектеп, институт, айыл жана шаар жөнүндө сүйлөштү. Сүйлөшкөн сөздөрүнүн тыянагы болбосо да, бир маанилүү нерселерди чечишкенсийт. Жүрөк сырлары ар биринде ушу мөңгү сыяктуу козголбой жаткансыйт. Алар жаңы ачылган гүлдөй күн чубакты эңсешет. Күндүн табы күчөгөн сайын көңүлгө уюган мөңгү жалт-жалт этип эрий баштагансыйт.

Алар тоонун башына эмне үчүн келишти? Экөө убакытты көңүлдүү өткөрүп жүрүшсө да, айтарым бул эмес дешкенсип, анымунунун башын бир сүйлөшөт. Сен айткын дегенсип бири-биринен күтүшкөнсүйт. Кайра эмне

нидир ойлогондой сумсая калышат. Акырында алар терип алган тоо гүлдөрүн бирибиринин колуна карматышты.

— Апам издеп келип калбасын. Айылга кайталы — деди Айдай.

Бекен каршылык кылган жок. Болгону: — кээде ушу жакка келип серүүндөп кетели — деп кошумчалады.

Тоо айлынын чачкындуулугу жаман. Жаштар чогуу баш кошо албан, үркөн чилдей болуп, ар кайсы жерде бириндеп жүрүшсө, убакыт көңүлдүү өтпөйт. Эгерде айыл чогуу болсо, кур таштамай, ак чөлмөк жана башка оюндарды ойношоор эле. Тоонун кооздугу, абасынын тазалыгы жана салкындыгы жанга жагымдуу болгон менен Бекен акыркы күндөрдө абдан зериккен эле. Ошондуктан, азыр ээн жерде кыз менен бирге басып, көңүлүнчө күлүп, гүл теришкенге мооку канып, тоого иренжигенин унутуп койду. Мектепте улан менен кыздардын арасында бирге жүрүүгө көнүп калган Айдай да эки-үч жылдан бери тоонун турмушунан кече жаздап жүрөт. Бирок, туулуп өскөн тоосун жана Ата-энесин гана кыйгысы келбей, жайкы каникулду жалгыз өткөргөнгө ичи бук болот. Ал эми ушу турмушка көнүп калган Ата-эне кыздын дартын кайдан билишсин?! Аны дагы эле баягыдай секелек кыз көрүшөт, бойго жетип бараткан сайын, аны ого бетер үйгө байырдаткылары келет.

Айылга биринчи болуп Айдай келди. Бир топ убакыттан кийин анын карамакаршы багытынан Бекен келди. Айдай келер менен чабарман алып келген катты ачып алып, институттун чакыруусун көрдү.

— Бул — Айдай үчүн күтүлбөгөн кубаныч болду, анткени — балким институт мени чакырбай коер бекен деп чочуй турган. Эгерде чакырылса эле, конкурстан коркуучу эмес. Анын шектене турган сабагынан — орус тилинин жазуусунан Бекен көп жардам берди. Ошондуктан, Айдай азыр институттун эшигин аттагансып, жүрөгү толкундай түштү.

— Рахмат сага Бекен! Чакыруу... — Ал суу жактан келе жаткан студентти көздөй утурлай басты.

— Мени алкоого али эрте.

— Эрте эмес. — Айдай кагазды анын колунан жулуп алды. — Жүрү атаман сүйүнчү сурайлы. Менин окууга алынышымды алар менден да көп тилешти. Сенин

мага берген жардамыңды билишет.

— Жүр...

Ата-энесине эң мурун Айдай сүйүнчүлөдү.

— Сүйүнчү, ата!

— Болсун! Болсун! — Салык аны ат жөнүндө айтып жаткан экен деп ойлоду.

— Макем берип жибериптир. Ашым алып келди, — деди Салык.

Айдай боз аттын келгенин байкаган эмес, кат жөнүндө айтты:

— Чабарман алып келди. Окуңуз ата. Мени институт экзаменге чакырыптыр.

Салык менен Ашым шалдая түшүштү.

— Куттуу болсун! — Базарбек үнүн бийик чыгарып, Айдайга колун сунду. —

Бекен экөөңөрдүн аракетинер текке кетпептир.

— Ооба, текке кеткен жок. — Кыз күлүмсүрөп, Бекенди карады. — Отур. Эмнеге туруп калдың? Мына эми жакында жөнөйбүз.

Базарбектин сөзү Салыкка октой тийди. Эмне деп айтарын билбей, катты ушалай кармап далбастап калды.

— Бул жигиттин кандай аракети бар эле? — Ашым Бекенди карай суроо берди.

— Айдайга институтка өтүү үчүн жардам берип жүрөт, — деди Базарбек.

Салык кагазды төрт бүктөп туруп чөнтөгүнө салды. Кызынын «сүйүнчүсүнө» күйүнгөндөй, чүйлүсү каткат болуп бүктөлүп, күлүндөгөн көздөрү кабаткабат кабыгына жашынып калды. Анын минтишинин себебин Ашым менен Курмадан башка киши түшүнгөн жок. Үй ээси түнөргөндөн кийин эч ким сүйлөбөй, үй ичинин үрөйү кетти. Мындайда анын сырын билген кишилер туруп кетиши керек эле. Бирок сыр билбеген Ашым сөзүн уланта берди.

— Бул мыкты жигит экен — деди ал Бекенди кыйгачынан тиктеп. — Ошентип жайлоого жагып калдым дечи. Шаар кишиси ошондой эптүү келет.

Баятан бери капталдан чыгып, какшыкты чубатып отурган Ашымга жана түндөй түнөргөн Салыкка түшүнө албай отурган Бекен бара-бара алар кыздын окууга барышын каалабай калганын, аны үчүн өзү жаман көрүнгөнүн сизди. Бекенден мурун озунуп, Салык жооп берди.

— Шаар кишисине да тоо жакчу беле. Ар ким өз алына жараша жүргөнү жакшы. Ашым Салыктын жообуна кубанып кыткыт күлдү. Иштин тетири айланганын Айдай да сизди, бирок ачык түшүнгөн жок. Атасы менен Ашым Бекенди эмне үчүн кекетишет, анын эмне күнөөсү бар? Бул кандай акый-катсыздык деп, ичинен кейип, Бекенге көз карашы менен тплектеш болуп тынчсызданат.

— Мага эмне жагарын, эмне жакпасын билгиңиз келсе — Бекен Ашымга тике карады. — Эсиңизде болсун: мага шаардын, айылдын жакшы кишилеринин баары жагат, кытмырлдыры жакпайт.

— Баракелде! — Кадыркул Бекендин сөзүн коштоп кетти! — Сөз деп ушуну айт. Ашым жигит, сен орой көрүнөсүң. Бир көрүшкөн кишини какшыктаганың жакшы эмес.

— Менин мейманым менен ишиң болбосун! — Салык Кадыркулга акырая карады...

— Эмесе, мейманыңыз экөөңүз отура бериңиз — дец Базарбек ордуна турганда, Кадыркул менен Бекен да козголушту. Айдай эмне деп айтарын билбей, элеңдеп туруп калды.

* * *

Ашымдын көздөгөн максатынын бири кыз менен сүйлөшүп, ага Көсөлдүн белегин тапшыруу болучу. Тамак желип бүткөндөн кийин Салык жылкычыларга кетти. Курма кызына:

— Мейманга кымыз куюп берип отурчу — деп бээ саашка жөнөдү.

Көсөлдүн белеги: жыттуу атыр, самын, пудра жана бир баракка жазылган кат. Ашым ич чөнтөгүндөгү аманат буюмдарды сууруп чыгып, Айдайга сунду.

— Мунуңуз эмне? — кыз колун бербей туруп, таң калгандай сурады.

— Жүрөгүңүз сөзгөн жокпу? Кантип эле сөзбесин! — Ашым арсалактап күлдү. — Менден чочубай эле коюңуз, өз кишиниздей эсептеңиз. Макем атаңызга дос болсо, мен Көсөлгө досмун. Эми түшүндүңүзбү?

— Бул буюмдардын Көсөл экөөңүздөрдүн достугуңузда кандай тиешеси бар?

— Тамашакөй көрүнөсүз. Чынында мен ушундай тамашакөй, жайдары кыздарды жакшы көрөм. — Кыз анын көзүнө ырас эле сонун көрүндү. Кыздын тамылжыган ак бети, кишинин жүрөгүн теше караган кара көзү, бириненбири өтүп турган ачыктыгы жана токтомдуулугу, ушинтип билсе да билбегенсип, бөөрсүп суроо бериши Ашымдын күйбөгөн жерин күл кылды. — Балким башка бирөөдөнбү деп чочуп жатсаңыз керек. Көсөлдөн... Мага ишенбесеңиз катты окуңуз. Сиздин ишенимиңиз 8ГӨ ошондо гана татыктуу болормун.

Айдай белектин ичпнен бир барак кагазды гана сууруп алып, көз жүгүрттү.

Каттын аягына чыкканда Айдайдын колундагы кагаз жерге учуп түштү. Ал качуучудай ордунан турду.

— Бул эмнеси? Экөөбүздүн убадабыз мындай эмес эле го... Түшүнө албаймын.

— Махаббат деген ошондой болот, ага таң калбаңыз. Сизге жүрөгүңдөгүсун мурда айта албай, азыр гана чыгарып отургандыр. Жакшылап ойлонуп жооп бериңиз.

— Биздин бардыгыбыз — ойлоону — окуу гана. Балким Көсөл ошол убадасынан да танган чыгар.

— Турмушта бардыгынын кыйыны жана кымбаты — сүйгөн жар менен өмүр кошуу. Тилек ошондой болгондон кийин, окуу жөнүндө айтпасам деле түшүнүктүү.

— Окууну бүтмөйүнчө эч ким менен бул темада сүйлөшө албайм — деди Айдай. Ашым иштин жайын эми гана түшүндү. Жигит менен кызды сүйүү эмес эле, аталары өздөрү кошкону жүргөн турбайбы. Байкуш Көсөл, сен чалдардын амалын билбей калган экенсиң. Айдай, сеники деле жаңылыштык. Акыры үйлөнө турган болгондон кийин сүйүшүүнүн же оту тутанышпоонун кандай мааниси бар? Мындай эрке өскөн жаш кыздарды азгырып, арбап коюудан жакшы жол жок — деген ой Ашымдын көңүлүн козгоду.

— Чиркин жигиттин дартына ырас эле жүрөгүңүз чым этпейби?

Көсөлдүн жүрөгү козголуп калганын Айдай мурда эле билген. Бирок, ал таза оюн ыплас нерселерге эмне үчүн аралаштырды. Эмне үчүн өзү келип сүйлөшпөйт? Эмне үчүн окууга барам деген сөзүн унуткан? Бирок, Айдай бул оюн Ашымга айткысы келген жок. Андан эптеп кутулгусу келди. Бирок кепти кантип келиштирип айтуунун жолун таба албады.

— Таш боор экенсиз — деди Ашым ага жакындап. — Анын колу кыздын чачына урунду, өрүмүнөн жылбышып далысына келди. Айдайдын көз алдына көз жашын мөлтүрөткөн Көсөлдүн элеси турду. Айдай аны соороткусу келет, бирок ылайыктуу сөз таба албагасыйт. Ашым кыздын делебесин козгоп, дал кылып салдым деп ойлоп, аны бооруна тартып туруп, ак бетинен чоп эткизип өөп койгондо гана Айдай эсин жыйып, анын кучагынан жулунуп чыкты.

— Уятсыз киши экенсиз. — Ал бетин жүз аарчысы менен сүртүп, артына чегине баштады.

Ашым өз оюнча кыздардын сырын кыйын билүүчү.

Кокус айыл кыздарынын бетинен өөп, же эмчегин кармап койсо, «коюңузчу агай», «эй, кызык кипщ экенсиз» деп ойсоктоп калар эле. Кай бири уялып бетин басып калучу. Андайда Ашым өтө күчөп кетүүчү. Бирок, Ашым отуздан ашкандан бери кыздарга мурдагыдай жолой албай, ушинтип орточу болуудан гана пайдалана турган болду. Анын үстүнө кыздар жылданжылга эркектер менен ишке болсун, талаштуу маселелерге болсун, көбүрөөк аралашкандан бери Ашымдын арааны бөксөрө баштады. Бирок, ал учуру закымдап артка жылып баратканын ойлободу жана ойлоону да

каалабайт.

— Эч нерсе эмес, карындаш. — Ашым ыржалактап, аны ээрчий басканда, Айдайдын чыпыйган таноолору кыпчыла түштү.

— Токтоңуз? Эгер мага жакындоочу болсоңуз таарынбаңыз...

— Кантет? Ээй, тамашаны билбейт экен — деп, Ашым ордунда туруп калды. — Эми мен кайтайын. Көсөлгө ак пейилиңиз менен жооп бериңиз.

— Жообум: мындан кийин мага кат жазганды койсун. Керек болсо өзү сүйлөшсүн. Айдай башка сөз айтпай эшикке чыкты.

Кыздын жообу албетте жакшы болгон жок. Бирок Ашым ага терикпеди. Ээн үйдүн ичине көз жүгүртүп, керегедө илинип турган кара тукаба палыону көргөндө жым дей түштү. Эшикти ачып карады: жакын жерде эч ким жок, Айдай булактын жээгинде ойлуу отурат. Ашым палыонун жанына басып барып, чөнтөгүн аңтарды. Бир чөнтөгүнөн он сом акча, орусча жазылган кагаз табылды. Кагазды окуса алтынчы беш жылдык жөнүндө жазылган. Бул — Айдайдын сочинениеге даярдыгы болучу. Ашым кагаз менен акчаны кайра палыонун чөнтөгүнө салды. Экинчисинен институттун чакырыгы табылды. Мына Ашымдын көздөгөнү колуна тийди. — Эми Айдай окуусуна барып көрсун...

Ашым ошол эле күнү айлына кайтты.

* * *

Атасы менен Мамбеткулдун жашырын кудалыгы, боз аттын келиши, кала берсе, Көсөлдүн каты окуудан башка нерсени анчалык ойлой элек жаш кызды кадыресе чоң ойго туушар кылды. Анын жаркыраган көлөчегинин жолуна кандайдыр бир бөгөт пайда болгонсуду. Бул бөгөт ким? Өз атасы — Салык жана курбусу — Көсөл. Мен эң жакын көргөн кишилерим мага бактылуу болушту кыйыпшайбы? Койчу, кантип эле ошентешсин? — деген үмүттүн шооласы ошол бөгөттүн кара түнүн тараткансыйт. Айдай Көсөлдү көз астына элестетти. Көсөл жайлоого келер менен отун алып, от жагууга чейин атамдарга жардам беришти. Жадаганда жүгөнтартмалардын үзүлгөндөрүн улап, атамдын учтары чыгып кеткен камчысына чейин өрүп берди. Аны биздин үйдөгүлөрдүн баары жакшы көрүшүп калды.

Анын эмгек сүйгүчтүгү, камбылдыгы мага да жагат. Көсөлдүн өзгөчөлүгү ошол элеби? Баса ал тил алгыч, улуу кишилерден жаңы келген келинден бетер ийменет. Мунусу мага жаккан жок. Жаш киши бекем, кайраттуу жана өз оюн тайманбай айта турган болсо.

Көсөл кээде мени менен кошулуп, желенин жанына келип, көбүргөн терүүчү эле. Мен ойноктугум кармап, колундагы жыйнаган көбүргөнүн жулуц алсам, талашуучу эмес. Кайта мага кошуп терип берүүчү. Мага ошентип, кичинекей кыз катары карабай, талашсамталашып, алышсам алышканы көңүлдүү болор эле. Бирок мени эмне үчүндүр көп тиктей турган. Чынын айтсам, мен ошонун көзүн аячымын жана андан эмне үчүндүр коркуучумун. Ал айлына кетерде «окууга барабыз» деп экөөбүз кол алышып, убадалашканда, Көсөл мени адатынча телмире тиктеп, бир нерсе айта тургансып, ээрдин кыбыратып, кайра эмне үчүндүр үн чыгарууга чамасы жетпегенсип, тим болуп калды да тескери карап кетти.

Эми ошол Көсөл мага сүйүпкүйүп кат жазыптыр. Каты да, арачысы да мени аябай чочутту.

Көсөлдүн орду Бекен менен алмашылды. Мен алгач Бекенди шылдындап жүрдүм, себеби — күн булуттанып, жамгыр тыбыраса эле бетинен түгү чыга түшөт. Ошондо бир пияла муздак кымыз ичсе, кышкы чилдеде жүргөнсүп көгөрүп кетет. Мен аны кайраты жок, бош жигиг экен — деп жүрдүм. Көрсө Бекен шаарда чоңоюп, тоонун шартына көнө албай жүргөн экен. Тоонун суугуна үйрөндү, бирок кымызды көп ичүүгө

бары бир көпө албай койду. Борщко ичегиси биротоло чүүлүгүп калса керек. Студенттер көркөм адабиятты окууну жана окугандары жөнүндө аңгемелешүүнү жакшы көрүшөт. А, Бекен бодсо, китеп дегенде ичкен аягын жерге кое койгон пеме экен. Мага ошонусу жакты. Анын Көсөлдөн өзгөчөлүгү: ал улууну да, кичүүнү да сыйлайт, бирок жалтактыгы жок. Ашым алгач келгенде атам экөө Бекенди мыш кылуу үчүн аракеттеништи. Мен чочуп отурдум. Бирок Бекен алардын өзүн маданияттуу мамиле менен элө шылдыңдагандай болду. Демек, тарбиясы жакшы окшойт. Бекен мага окууга өтүүгө даярдануу үчүн көп жардам берди. Мөн анын жардамын эч убакта унутпаймын. Жакындан бери ал мени: көбүрөөк тооруйт, кебетөси бир нерсе айтчудай... Ага жолугуудан өзүм да качпас алей, атаман корком, апаман ийменем. Бирок ал эмне деп ойлоорун билбөймүн. Акыркы күндөрдүн убайымы ушул жигит тууралу мени көп ойлонтуучу болду. Менин көлөчөгүм — окууга барышым ушул жигит менен байланыныштуудай сөзилет. Окууга бара албай калышым Көсөлдүн колуна түшүүчүдөй үрөйлүү учурайт...

Оюм бытчыт, акылым бир жергө токтобойт. Бирок бир нерсени айкын билем: окууга кандай болбосун көтөм. Атам Мамбеткулга канчалык убадасын бербесин, чечекейиндей көргөн жалгыз кызынын зарын укпай койбойт.

Ушул сыяктуу ойлор Айдайдан кетпей турган болду. Ата-энесине эрке, шайдоот кыз күн өткөн сайын оорбасмырт тартып, ойлуу боло баштады.

Жайлоо Бекенге ак мөңгү менен аксаргыл жана көкжашыл тоо гүлдөрүнүн аралаш жашоо учуру сыяктуу купуя элес калтырды. Гүл менен кар аралаш жердө ысык менен суук, кубаныч менен өкүнүч аралаша жүрөт окшойт.

Бекенге алгач тоо адамдары ушу касиеттуу тоонун озүндөй кампайган, камырабаган, алысжакынды ылгабаган кеңпейил сөзилди. Жылкычы Кадыркул жана анын үй-бүлөсү, Салык жана анын үй-бүлөсү, кымызды гана эмес, деле даамдуу оокаттарын бирибиринен түгүл, меймандан аябаган кандай кишилер. Булар эмне үчүн үнөм менен жашоо, эртеңкиге запас түзүү, ысырап сыйды азайтуу жөнүндө ойлошпойт? Эмне үчүн жолуккан кишини сыйлай беришет?

Ага баарыдан Салык өзгөчө пикир калтырды. Ал мейманды күтүүнү, баалоону жана өзүнүн эртеңкиси жөнүндө ойлой билет. Бирок үнөмдөө, запас жыюу менен ШИР жок. Кишилер мепен аралашып, кажыкужу же тамаша убагында да, эч нерсе менен алаксытпай оюн бир жерге топтоп, көңүлүндөгүнү эч качан унутари. Анын күлүндөгөн тегерек көзү сүзүлүп, же чалабул кумулуп, анын үргүлөгөнү, ойго чөмүлгөнү же батып турганы билинбейт. Анын дагы бир өзүнө жаккан кишини бооруна тартат. Анын боорунан түнөк тапкан киши оңой менен кете албайт.

Мындай кең пейил жана барктуу аксакалдар элетте жылдан жылга азаюуда. Бекен ага кантип жакындап, анын үй-бүлөсүнө кандайча аралашып сиңишип кеткенин сезбей калды.

Бир күнү Салык анын бетине муздак суу чачкандай эсине келтирип, өзүнөн алыс түрткөндө гана Бекен акылына келди. Тоо адамдары да ушундан болобу? — деп таң калды. Өзүнчө анын кылык жоругун ылгай баштады.

— Мени бооруна тартканы бекеринен эмес экен. Кандайдыр жашырын максатты көздөгөн экен. Анан? Анан, ошол максаты өзгөрүлүп, менин зарылдыгым болбой калгандан кийин, ортобуздагы көпүрөнү тартып койгон турбайбы! Абышка оңой эмес! Мейли. Анын мага деле зарылдыгы жок. Эгерде мени менен жакындашууну каалабаса, минтип оройлонуп, боюнан алыс түртпөй эле, нарктуу аксакалга окшоп, жөнү менен эле алыс ташпайбы! Мен ага жабышып калбайт элем. Эгер жабышсам ошондо барып, үтүрөндөсө, акыйкаттуулук болмок.

Абышка менен жигиттин мамилесинин бузулушу эч нерсе эмес. Бир аз күндөн кийин бири айылда калат, экинчиси калаага кетет. Андан кийин таптакыр жолугушпас. Эки ортодо кыз жабырлай турган болду. Ал окууга бармак эле. Эми аны абышка бул

кебетеси менен калаага жибербейт. Балким, кыздын тагдыры чечилип калгандыр. Чал бир беткей болгондон кийин гана ага кыр көрсөткөпдүр.

Бекен ушул жөнүндө ойлоду. Базарбек менен кеңешти. Бирок Салык менен Мамбеткулдун ортосундагы жашырын сырды эч ким билбегендиктен, алар абышканын пикири эмне үчүн өзгөрүлгөнүн түшүнүшпөдү.

Жалгыз айла — Айдай менен сүйлөшүү керек. Кандай болбосун, сүйлөшүү керек. Атасына эмне болгонун балким билер. Эч болбосо, эч нерсе билбесе, окууга кандай болсо да, жөнөшү керек. Убакыт аз.

Тилекке каршы, Салыктын эшиги аны үчүн кандай жабык болсо, кызы да ошончолук кол жеткис абалда. Бээ саадырууга жөнөгөндө, окус Бекендин карааны пайда болсо, аны дароо чакырып алышат. Сууга барарда артынан акмалашат. Ал эми түнкүсүн эшикке жалгыз чыгарышпайт.

Бекен Салыктын көздөн далдоо кетишин кезере күттү. Мүмкүн колхозго, районго чакырат. Мүмкүн аш-тойго кетер.

Өкүнүчкө жараша, Салык айылдан алыстабады. Алдына кш'ш.1 төшөтүп, ак жаздыкка чыкканактап, үйдүн үстүндөгү дөңдө күндүз узакка олтурушат. Кымызга келген меймандарды ушул жерден сыйлайт. Аңгемелешет. Карта, тогузкумалак ойношот. Ушундай жагдайда Айдайга жылууга мүмкүнбү?

Кат менен сүнлөшүүдөн башка арга түгөндү. Бир ооз сөз жазылган кагазды, Кадыркулдун кичи баласынан жөнөттү. «Убакыт чукул. Мага кандай болбосун, жолук!» Кимге ариалганы, ким жазганы белгисиз катты кичинекей бала чөнтөгүнө катып, кыздын үчүн көздөй чуркады. Эки жакты элеңдеп карап, тызылдап жүгүргөн балага Салыктан башка киши көңүл бурган жок. Бардыгы кымыздын күүсү, тогуз кумалактын тамашасы менен дуулдашат. Бала соңуна карай тызылдап чуркап келатканда Салык ага карап үн салды:

— Бери бас!

Бала элеңдеп токтой калды.

— Тез кел! — деди ал үнүн өкүмдүү чыгарып. Бала шылкыйын, анын жанына келди. Башка кишилер ага дале көңүл бурушпайт. Салык дароо сөзгө алды:

— Кана, жазган жооп каты?

— Жок! — деди бала ыйламсырап. — Кат жазбай койду. Өзүм жооп берем — дейт.

— Болуптур! Кете бер! — Салык аны жөнөтүп коюп, ойлонуп калды. — Бу жигит да соо жаткан эмес экен. Бирок эч нерсе чыкпайт. Кыяматтык досум турганда, калаадан келген делбээ жигитке кызымды жетелетип жибергидей акмак эмесмин. Кызым сырдакана жерге барат. Эртеликеч көрүп турууга жакын. Анын үстүнө боз ат бир кыздын калыңынан кымбат! Мындай бакытты мен тирүү турганда колдон чыгарамынбы??

Тогузкумалактын кызыгына баткан кишилер Салык менен баланын эмне жөнүндө сүйлөшкөнүн жана ал азыр кандай ойго келгенин байкашпады.

Оюндан көз албай отурган Кадыркулга ал мындай деди:

— Кадыке! Утуудан жадабайсың! Утулуудан да жадабайсың!

— Ооба! — деп коюп, ага караган да жок Кадыркул

— Бир эле суроом бар? »7«Жылкычы эриксизден башын көтөрүп, кулагын тосту.

— Мейман жигитиң качан кетет?

— Үч күндөн кийин, — деди да жылкычы малакты жүрө баштады.

Салык топтун арасында турган жаш жылкычыны четке ээрчитип, башкаларга угузбай шыбырады:

— Азыр аттан. Досумдукуна! Эки чанач кымыз ала кет. Эртең түндөн калбасын... Биз даярбыз.

Жылкычы жигит анын жакын тууганы, бирибиринен сыр жашырчу эмес. Ошону үчүн жигит каңкуулады:

— Эмне үчүн барабыз? Эртеңден калсак эмне болот? — деп сурашса, кандайча жооп берем.

— Жооп бербе! — деди Салык кескин түрдө. — Бул сөз ичинде болсун!

* * *

Бүгүнкү Салыктын үйүндөгү камылганын түрү Мамбеткулдукуна караганда бир башкача эле. Алар Айдайды окууга жөнөтөбүз деп, кийим-кечелерин жыйнаптернеп, куржунга салышты. Бу кабар кыз үчүн бакытындай туюлду, атасына ишеничи он эсе көбөйдү, Салык менен Курма анын коңшуларына барып «эртең окууга жөнөйм» деп учурашып келүүгө жумшашты. Көптөн бери Айдайды окууга барбай калабы деп шектенишкен коңшулары анын сөзүн кубаныч менен тосуп алышты. Бул кабарга Базарбек менен Бекен гана ишене алышпай, же кадик кылуу үчүн шек таба албай, ыргылжың болушту.

— Айдай окууга баруу үчүн эртең үйүнөн аттанганда гана ишенем — деди Базарбек акырында.

Салык эртең кызынын окууга аттанышын күткөн жок, аны бүгүн түндөн, тымызын жөнөтүү керек эле. Салыктын оюн кыз да, Базарбек менен Бекен да, башкалар да билишкен жок.

Күн батып баратты. Айдай сүйгөн жайлоосунун манаттай кызарып бараткан кечин суктануу менен карап турду. Батыштагы кызыл манаттын иреңи өчкөндөн өчүп отуруп, алыскы Ала-Бел ашуусу жактан коркунучтуу кара булут көтөрүлдү. Кечикпей эле тоонун туш-туш тарабынан ошондой эле булуттар башбактай баштады. Күүгүм киргенде асман бүт бүркөлүп, жайлоо көөдөй караңгылыкка чүмкөндү. Капысынан жарк эткен чагылгандын коркунучтуу дабышы кызды селт эткизди. Анын жүрөгү опколжуду. Эртең окууга жүргөнү турсам, эмнеден корком, чагылганды көрбөй жүрчү белем — дегенсип, ал өзүн-өзү сооротуп, үйгө кирди.

Үйдө эмне үчүндүр бүгүн үрөй жок. Чырак үлпүлдөп алсыз нурларын чачат.

Коломтодогу нымдуу арчалар жакшы күйбөй түтүнү быкшып, түндүктөн соккон желден жол таап чыга албай, кайра үйдүн ичин каптайт.

Атасы үйдүн бир жак капшытында, энеси экинчи жагында.

Үрөйсүз үйгө кошул-ташыл болуп нөшөрлөп жаап келген жамгырдын суулары түндүктөн шорголоп, ансыз да тутанбай жаткан отту быкшыта баштаганда, Айдай түндүк жабууну көтөрүп, отту ичкеретти. Улагадагы жаткан арчалардын куураган бутактарын чогултуп келип, ичеги кылып тутантканда гана от алоолонду. Өлүмсөк жанган чыракты колуна алып чайкап көрсө, керосини түбүндө гана шырпышырп этет. Айдай чыракка май толтуруп, шишесин тазалап, билигине от койгондо, үйдүн ичи жаркырай түштү. Кыз нөшөрлөгөн жаанга, үрөйсүз үйгө назар салбай, экөө эки капшытта сомодой болуп отурушкан Ата-энелерин булар урушканбы, деген кадик менен карады. Атасынын иреңинде кайгы-капа билинбейт, бирок эмнегедир тынчы кеткендей мандаш урунуп отура албай, жаздыкка чыканактап, муруттарын үстөкө-босток чыйратат. Апасы кээде мурдун шор тартып коюп, үнсүз отурат, көздөрү шишиген. Буларга эмне болгон?

— Апаке! — Айдай анын маңдайына кадала карады. — Сизге эмне болду? Бир жериңиз ооруйбу?

Курма ооба, же жок деп айта албай, мончоктогон көз жашы менен жооп берди. Сиздин каарыңызга калгандыр, деген ой менен Айдай атасына бурулду. Бирок Салыктын иреңинде ачуунун, ызгаардын белгиси жок эле.

— Кызым, кагылайын! — Салык аны көкүрөгүнө кысып, чачынан сылап, маңдайынан өптү. Айдай эс тартканы атасы мынчалык элжиреп сүйгөн эмес. Ошондуктан өзүн секелек күнүндөгүдөй эркеталтаң сөзип, атасына каалаганын

иштеткен учуру эсине түштү. — Кызым! — Салык кучагын жазбай, сөзүн улады. — Апаң экөөбүздүн маңдайыбыздагы жаркыраган жалгыз шамыбыз сенсиң. Ой, кудайай, мунуна тобо! Жалгыз кызыбыздын кубанычын көрсөк, эл катары болсок — деп тилер элек. Мына сен бойго жеттиң — тилегибизге жеттик. Эми сен тогуз ай толгонуп, ак мамасын аймалаткан апаңдын, жетиге чыкканча желкесине мингизип чоңойткон атаңдын мээнетин актап, эл алдында бетибизди жарык кылсаң болгону! — Салык сөзүнүн акырына чыкпай жашып кетти, анын көз жашы кызынын жаагына тамчылады. Айдайдын тула бою элжиреп, мууну бошоп кеткендиктен, жоопко тили араң күрмөлдү:

— Тирүү болсом, сиздерди эч... эч качан уятка калтырбайм.

— Акылыңдан айланам! — Салык кызын кучагынан бошотуп, жашын аарчынып, бурчта отурган аялын акырая карады. — Сен эмнеге селейип калгансың?!

Козголбойсуңбу...

Салык эшикке чыгып кеткенден кийин гана баятан бери бышактап отурган апа терең улутунуп, ордунан турду.

— Бактың ачылсын, карегим! Бизди көп ойлобо! Арабыз алыс эмес го...

— Силер эле сагынбай жүрсөңөр болду.

Курма алкай баштаганда кызым ыйлайтко деп ойлогон, бирок анын жообун угуп, «өлчөң кургур азыркы жаштар деги тайманбайт» деп, кыздын таш боорлугуна нааразы боло түштү да, өзү да кескин сүйлөй баштады.

— «Өзүнөн тойгон кыз төркүнүтн тааныбайт» дейт. Бизди көп 01Шобо десем, сен бизди таптакыр унутуп кетпе!

— Апа, сиз эмнени айтып жатасыз?

— Жаңылганыңды эми байкадыңбы? — Курма кайрадан жумшарды. Ал Айдай менен Көсөлдүн ортосунда да сөз бар деп ойлоп жүргөндүктөн, кызы окуу жөнүндө айтып жатканын элес алган жок.

— Алганың менен тең кары. Кайната менен кайын энеңе жакшы кара!

— Апатай, деги эмнени айтып жатасыз? Өлөйүн түшүнбөйм. Мен күйөөгө эмес эле окууга, скууга жөнөгөнү жатамын. Силер да ошентип айтпадыңарбы?

Кызынын сөзүнөн энеси андан бетер чочуп кетти. Бирок экөө бирибирине дароо түшүнүшүп, дарттын өзөгүн табышканда шолоктошуп ыйлай башташты...

— Байкуш баламай! Күйөөгө барууга көңүлүң болбосо, атаңа эмне үчүн убада бердиң?

— Менин убадам— окууга баруу.

Курма жалгыз кызынын окууга барышына же Көсөлгө тийишине каршы эмес болучу. Себеби, окуса билим алат, Көсөлгө тийсе теңин табат, кудалары да сырдакана, өзүм дешкен кишилер.

Эненин жүрөгү канчалык бекем болсо да, кызга келгенде алтын казыкка оп тартылган компастын жебесине окшоп, башка жакка бурса да болбой имерилип туруп алды. Мына эмп ал кызды күйөөгө аттандырмак түгүл, ага кошулуп ыйлап, кайгысына орток болду...

Салык жамгыр селдеген көздө үйгө кирди, кийимкечеси шөптүрөгөн бирок кабагы жарык. Ал алыстан келе турган кишилер караңгыда жолдон адашып, айылдын адамдарынын көзүнө чалынбагай эле — деп, баятан бери жол карап жүргөн. Бирок алардан дайын жок. Туман сейректеп, жамгыр басылып, караңгылык суюлуп, жерге шоола түшкөндө Салык күткөн кишилеринин адашпасына көзү жетип, үйүнө кайрылган болучу.

Салыктын кыраакы көздөрү үйдүн ичи көңүлдөгүдөй эместиги дароо байкады: кыз али жол кийимин кийинбеген, буюмдар чачылып жатат, азыркы көрүнүшкө жалаң кызы гана эмес, аялы да кошумчадай — экөө тең башка түшкөн кайгыны бир көтөрүүгө шерттешкенден кумсарышат. Салыктын кыжыры кайнаганы ушунчалык: үстүндөгү чепкенди чечип ыргытып аялы менен кызынын бет маңдайына чукул басып келип,

сөздү эмнеден баштарын билбей, экөөн алмаксалмак тиктеди. Кызына ачуусу ашынып турса да жемени аялына оодарды.

— Сен эмнеге кумсарасың? Мени жутканы турасыңбы?

Ага эч ким жооп кайтарган жок.

— Жан барбы сенде? Жооп бер? — Салык аялын күч менен козгомок болуп, күрмөсүнүн жакасынан булкуганда, Айдай аралжы болду:

— Апамда эч сөз жок.

— Анан кимде кагылайын? — Кеп кимде экендигин билсе да Салык анткорлонду.

— Мен өлө турган болдум. Жанагы сөзүңдү унуттунбу?

Айдай аны унуткан жок. Атасына жообун ачык айтууга тийиш. Ансыз бир балаа чыкканы турат. Кыргыздын эски салты боюнча күйөөгө тийүү коюу жөнүндө атасы менен кыз сыр чечишпейт. Адатта атанын айтканы айткан. Кыздын каяшасы — көз жашы. Ошол гана... Бирок совет бийлигинен берки жылдарда ал адат акырындык менен азайып, Ата-эне кыз менен эсептеше турган болду. Ата-эне жаңы замандын ыркына көчүштү — кыздарды чалдарга бербей өз теңтуштарына беришет, бирок бир катарлары элге шардана кылбай, жең ичинен калың алат. Бул жаңы адатка көнгөнү имиш. Салык дал ушундай аталардан болучу. Экинчи жактан, ал достуктун артын сөөктөшүү менен алмаштырып, Мамбеткулга окшогон сонун адам менен биротоло чырмалышкысы келет, Айдай атасынын ушундай экенин жаңы гана билди.

— Унутканым жок. Мен сизди эч убакта өзүм үчүн уятка калтырбаймын. Бул сөзүмдү башым жерге киргенче унутпаймын, ата.

— Болду, болду, — деди Салык башын ийсеңдетип, — менин сенден күткөнүм ушу гана.

— Атааа! — Кыздын муңайым дабышы али сөз бүтө элек дегендей өкүнүчтүү чыкты. Дагы да болсо оюн шыр айта албай тайсалдады. — Элге бетибиз канткенде жарык болот!

— Канткенде жарык болчу эле кызым?! Эгерде менин билгеним чын болсо, атанын сөзүн талаага таштабаганда...

— Ата да, бала да элди алдабаганда гана бети жарык болот. — Айдай баягыдан көрө бир аз чыйрала түштү.

Салык кызынан мындай жооп күтпөгөн эле. Өз теңтушуна бара турган болгондон кийин каяшасы көз жашы менен жумшарып кетет — деп, сырын акыркы минуталарга чейин жашырып келген. «Сүйгөн кызынын муңун ата кантип эле тыңшабай койсун, качан гана сыр түйүнү чечилерде атамды жөнгө салам» деген Айдай үчүн да бул аңгеме күтүлбөгөн окуя болду. Ата да, кыз да бири-биринен чочуй баштады жана жылуу сөзгө ийигер бекен деп, бирибиринен үмүттөнүштү. Эгерде Айдай кичинекейинен эрке жана шайдоот өсүп, Ата-энеси менен ачык сүйлөшүүгө үйрөнбөгөн болсо, балким мынчалык айтышпас эле.

Кептин жөнү каякка кеткенин сезип, Салыктын сакал, муруттары сербее түштү.

— Мен кудалыктын туткуну боло албайм. Менин тилегим башка...

— Ошондой де! — Салык өңгөчүн тартты. — Болору болуп, боегу канып калганда ушуну айтмак экенсиң да. Мага Мамбеткул эмне дейт? Уккан эл эмне дейт? Шерменде болбодумбу? Менин бетимди жарык кылганың ушулбу? Ээ, кокуй, андан көрө менин өлгөнүм артык!

— Ырас, Мамбеткулдун алдында уяттуу болосуз. Бирок кудалыктан кутула алсаңыз, элдин алкышын угасыз. Ишениңиз ата! Бир кишинин көңүлүнөн бүтүн элдин алкышы кымбат.

— Кызым! Сенин оюңду түшүнүп турам. Мени жаманатты болуудан сактагың келет. — Кексе чал кызды буруу үчүн дагы бир акыл ойлоп тапты. — Аныңдын жөнү бар. Ырас, биздин кудалыгыбызды башкалар укса ушак күчөйт. Ошондуктан, бул сырды эч кимге угузбайлы. Менин оозумдун бекемдигин ушундан бил, кокус балалык

кылып оозуңан чыгып кетпесин деп, бул сырды ушул күнгө чейин сенин өзүңө да айткан эмесмин. Анткени — сенин мени кыйбасыңа, сөзгө сындырып, досумдун доосуна калтырбасыңа ишенгемин...

— Баары бир элден жашырган болбойт.

— Тилимди ал кызым! Кагылайыным, жалгызым, маңдайыма бүткөн ырысым! Кубатым! — Салык сөздөн айла болбогондон кийин жалдырап, буркурап ыйлай баштады. — Карыган атаңды мынчалык зарлатпа! Оо, кудай, мендей кулуңа өзүң жардам бере көр!.. Кызым, кудай үчүн, мен үчүн...

— Убара болбоңуз ата!

Буркурап ыйлап жаткан Салык башын булкуп алып, кызына ызырынды. Жаралуу каманча, кимди да болсо аябоочудай айбатына келип, тиштерин кычыратып жулкунуп алды. Атасынын калтыраган колу керегеде илинип турган бычакка кандайча жеткенин билбей калды. Бир маалда бет алдында калтыраган колуна жалаңдаган канжар кармаган, көздөрү кыпкызыл, муруттары түксүйгөн кан ичкичтин коркунучтуу сөлөкөтүн көрдү. Бирок ал эмне үчүн калтырайт? Кыздын таза жүрөгүнө бул булганч канжар даай албай турабы? Ооба, мындай жүрөккө булганч нерсе батына албайт. Айдай ушул секундада өзүн эң күчтүү жана багынбас Жаңыл баатырдай сизди.

— Уруңуз! Уруңуз... — Кыз сөлөкөтү тике карады. Бурчта отурган Курма бакырып, жүгүрүп келгенде, сөлөкөт аны күчүнүн бардыгынча түрттү.

— Оо, мээримсиз кыз! Кош! Эл алдында сенин бетин жарык болсун! Карылыгым жеткен, мен өлөйүн. Сага курман болоюн! — деген үн менен атасы сакалынан жашын чуурутуп, сөлөкөттүн ордуна тура калды да, канжарды өзүнүн төшүнө урарда Айдай:

— Ата, мен качайын... деп бакырып, кулап түштү... Кыз көзүн ачса, апасы анын башын жөлөп ыйлап

отурат. Үйдө башка киши жок.

— Атам кайда? Тирүүбү?

— Атаңды кудай алмак беле, эшиктө жүрөт. Андан көрү өзүң кандайсың, шордуу кызым?

— Ыйлабаңыз, апа! Андан көрө мага акыл таап бериңиз!

— Менде эмненин акылы?! Атаң сени кийгизип тур, азыр жөнөйт — деп зекип кетти.

Айдай бир аз ойлонуп.

— Жакшы болуптур — деди. Эч нерсени түшүнбөгөн апасына мындай деди. — Базарбекке барыңыз... Мени Ала-Белден тосушсун. Азыр жөнөшсүн.

Башы калтыраган Курма эне ачык эч нерсе түшүнө албаса, да кызына жан тартканы үчүн гана Базарбектин үйүнө барып келди. Ага чейин Айдай камына баштаган эле...

Айылдын четинде жүргөн Салык алыстан келаткан ат дүбүртүн угуп, үйүнө келди.

Кызы кийинген. Чемоданы даяр. Кебетеси шайдоот. Абышка кызына ыраазылыгынан жашып кетти. Аңгыча бир ат коштогон Ашым менен Көсөл да жетип келишти.

Аттарды далдоого банлашты. Кадыркул менен Базарбектин үйлөрүнүн чырагы өчкөндө кызды узатышмак.

Бир маалда кошуналарынын чырагы өчтү. Бул убакта Базарбек менен Бекен АлаБелдин жолун тосуп турушкан.

* * *

Ала-Бел, Суусамырдан Талас өрөөнүнө түшүүчү эки ашууну: Жаргарт менен Түз-Ашууну көздөй кеткен эки жолду туташтырат. Эки ашуу бийиктиги, жолунун татаалдыгы жана төтөлүгү жагынан бирбиринен анчалык айырмаланбайт. Ашуунун кайсынысынан ашам десе, жолоочунун өз эрки. Базарбек ушул ой менен, кызды АлаБелдин дал өзүнөн табууну ойлонду. Бекен жердин уусун, айрыкча тоо арасында түндө жол таап жүрүүнү жакшы үйрөнбөгөндүктөн, жолдошуна кеңеш кошо албай, жөн эле ээрчип отурду...

АлаБелге жакындаганда ашуулардын кайсынысынан ашабыз деген суроо Ашымдын оюна да келди? Кайсынысы ыңгайлуу! Уурданып бараткан кишилерге албетте ээн жагы жакшы. Ошону үчүн Ашым жолдошторун «артыман жай жүрө бергиле» деди да жол чалуу үчүн өзү алга узады. Антпесе, жакадан кайткан кишилерге учурап, сыры ачылып калар, же жол тоскон кишилер бардыр? Ким тосот? Бир болсо, Базарбек менен досу. Ашым алардан шектенбеп койбойт. Эгерде ал бая күнкү келишинде Айдапдын чөнтөгүндөгү институттун чакыруу кагазын уурдап албаса, балким ал окууга кетип калмак. Бирок үйгө аман-эсен жетмейинче али иш бүттү деп эсептөө жаңылыштык болорун, кыздын жүрөгүнүн түпөйлүдүгүнөн улам шектенбей коюуга болбойт эле. Жамгыр басылса да асман ала булуттанып, ага кошулталып болуп, жөө туман каптай баштады. Жолду жакшы билген жана караңгыда жүрүүгө капыккан Ашым ташка чалынбай басар, жээрде атын аярап бастырып келе жатып, алды жакта кобурашкан үндөрдү, аттардын дүбүртүн кулагы чалды. Алдындагылар Базарбек менен Бекен болучу. Базарбектин уганаак кулагы да уурданып келе жаткан дүбүрттү укту. — Сен ушул жерден козголбо. — Базарбек Бекенди жолдун четине токтотту. — Мен тигини байкап көрөйүн.

Бири-бирине карама-каршы чыккан эки атчан жүрүшүн илкитип, бирибирин аңдып калышты. Эгерде, кайдыгер жолоочу болсо минтип таман аңдышпайт эле. Кимгекпм көздешкенин экөө тең сөзишти. Базарбек күткөн кишим колго түштү дегенсип, аны тизгиндөө үчүн атын теинди. Бирок бул беттешүүнүн пайдасыздыгын түшүнгөн Ашым тоскунчуну адаштыруу үчүн атынын башын Жаргарт тарапка бурду. — Токто, сен кимсиң? — деди Базарбек айкырып.

Эмне болду дегенсип, Бекен кырга чаап чыкты. Бирок эч нерсени корө албай калды. Базарбектин бийик добушуп таанып, дагы бир боз атчандын караанын көргөн Ашым жээрденин оозун кое берди. Базарбек да анын соңунан түштү. Ашым адаштырам деген куугунчу сонунан калар эмес. Ошондуктан бет алды чаап, анын башын биротоло айландыруу керек. Ашым дал ошондой кылды. Аңгыча тоону туман жыш каптады. Кайрадан чагылган чартылдап, күн күркүрөп, жамгыр куя баштады. Ашым Базарбекти адаштырды, өзү да адашты...

Жамгыр бирде селдеп, бирде демеп турду. Базарбектин кийимп шөптүрөп, өтмө катарынан суу өттү. Денеси чыйрыгат, ээги шакылдайт. Бирок, жолдошторун издей берди. Айдайды аео жана Бекендин алдында уят болуу сөзими Базарбекке түндүн кордугунан күчтүү тийди.

Таң атты. Жамгыр басылды. Базарбек ошондо гана АлаБелден үч километрдей алыс Аңылдакта жүргөнүн билди. Түндөгү жалгыз аттуу качкын күйөөлөгөндөрдүн кишиси же көлөкөсүнөн корккон ууру экени белгисиз. Бекенге эмне болду экен? Базарбек кайра АлаБелге Бекенди токтотуп койгон жерине келди. Бекендин да, Айдайдын да дайыны билинбейт. Базарбек өзү чарчап, аты чаалыгып калса да, Жаргарт менен ТүзАшуунун кырына чейин барып кайтты. Жигит менен кыздын дайынсыз жоголушу, түндөгү жалгыз атчандын азгырыгы биринен сала бири көз алдына келип, анын заманасып куурду. Эгерде күйөөнүн тарабындагылар менен Бекен жалгыз өзү бөттөшип калса, намыс үчүн көгөрүшкөн немелер тайманбас жаш жигитке каргаша болуудан тартынат дейсиңби?

Базарбек жалгыз атчан шайтанга азгырылып, оозунан алдырган бөрүдөй болуп, өзүнө эң кымбат эки жаштан тең ажыраганына катуу бушайман болду. Алардын тирүүлүгүнө али да болсо бир үмүт: аман-эсен калганы балким айылга кайткан чыгар деген божомол. Эгер айылдан да эч кимисинин дареги билинбесечи?

* * *

Каптаган кара булуттар жок.

Ак мөңгүлүү арсак чокулар шаңкаят.

Муз-Төрдүн баш жагында отурган үч боз үйдөн тең көк түтүн созолонот. Желе байлануу. Түндө бул жерде туман аралаш жамгыр төкпөгөндөй, эч кандай окуя болбогондой. Бардыгы жайында. Баары камырашнайт.

Сыртынан ошондой көрүнгөнү менен үч боз үйдө үч түрлүү коболоң бар. Салык «балдар чоочун көзгө урунбай, адашпай аман-эсен жетишти бекен?» деп тынчыбайт. Эгер кызы жетер жеринө жетсе, кишилердин ушагына моюн бербей минтип коймок: «Балдар мени алдашып, окууга барбай эле, турмуш курууну артык көрүшкөн экен. Мейли эми, бактылуу болушсун». Кадыркул болсо, бо» аттын бекер келбегенинө жана кыздын окууга жөнөшүнө шектүү. Базарбек түндөгү окуядан кийин жаштар караңгыда аскадан учуп же башка каргашага учурабагай эле — деп өзүнчө бушайман. Баары көкүрөктөгү кадиктерин бирибиринен жашырышып, иш өзү ачыкка чыкканча, эч нерсе билмексен болушат.

Эртең мененки кымыз адаттагыдай эле чогуу ичилди. Бирок окуу, кыз, студент бала ж. б. жөнүндө сөз чыгарышпады. Анан туштуштан малчылар, дем алышта жүргөн кишилер биринсериндеп келе баштады.

Камырабаган үч боз үй бешим ченде Мамбеткул Ашымды ээрчитип, айылга келиши менен тополоңу чыкты. Сыйлуу конок, Салакемдин көзгө басар жалгыз досу саламга келбей, ат үстүнөн айкырды:

— Айланайындар! Балам кайда? Төзирээк айткыла! Дөңдөгү он чакты киши көзелерин жерге коюп, эмне балаа болуп кеткенин түшүнүшпөй, кара терге чөмүлүп, көзү көнөктөй шишиген Мамбеткулдан көз айырбай отуруп калышты. Анын эмне үчүн айкырганын, баласы эмне болгонун алар кайдан билишсин. Анын жүрүшүнөн бая эле чоочуп отурган Салыктын да сүрү учту. Эмне деп жооп берорин билбей башын жерге салат. Анын мындай кайгылуу көрүнүшү Мамбеткулдун шегин ого бетер күчөттү. Ал айкырыгын улантты.

— Эмне үчүн унчукпайсыңар! Чын эле кара көзүм кашайдыбы?

Акырында Салык ордуна турду:

— Сабыр кыл, досум! — деди аны жоошутуп. — Балдар каргашалуу түндө адашкан чыгар. Табылат... Сабыр кылалы...

— Кайдагы түндү антасың! — Мамбеткул капасына чыдабай эчкирди. — Аларды силердин айлыңардын жигиттери бүт тосушуптур. Салгылашыптыр...

Салыктын көзү алайды:

— Эмне дейт? Кадыркул тура калды:

— Маке, бул укканың ушак! Түндө эч жаңжал жок, айыл тынч болду.

Сөздү Ашым жулуп кетти:

— Түндө эмне болгонун жаныңда отурган Базарбектен сура! Балааны баштаган ошо!

Эми кишилердин көздөрү Базарбекке жабалактады.

— Ашым, оозуңа карап сүйлө! — деди Базарбек мандаш урунган калыбында. — Түндө эч кандай чабыш болгону жок.

— Калп! Жаныңы жебе! Мени канча киши кубалап, аткылап, аз жерден өлүмдөн калдым — деди Ашым апыртып. Түндөгү күн күркүрөп, чагылган жаркылдаган учурдагы кыйкырык — баары аралашып, мүмкүн анын кулагына мылтык атылгандай угулгандыр.

Салык Базарбектин жанына келип, аны ийнинен булкту:

— Баса, мейман балаң кана? Көрүнбөйт...

— Шаарга кетти.

— Качан?

— Түндө.

Салык маңдайын басып, сыздады:

— Балдар балаага учураганы ырас экен! Баарын жайлаган ушул Базарбек! Оңбогон Базарбек! Мыкачы!

Ашым менен Мамбеткул аттарын теминип, Базарбекти кызыл камчыга алууга жүткүнүштү. Кадыркул экөөн эки колу менен тизгиндеди.

— Шашпагыла. А, балким, башка киши күнөөлүүдүр. — Ал Базарбекке карады. — Чыныңы айтчы! Болгонун болгондой...

Базарбек түндө Бекенди калаага жөнөтүү үчүн кетип баратышып, АлаБелден жалгыз атчанга жолукканын, анын ким экенин билүү үчүн артынан бастырса, кыйкырса, ал качып, Базарбек андан да, Бекенден да адашканын, Айдай менен Көсөлдү көрбөгөнүн толуту менен айтты. Бирок Көсөл менен Айдайды атайын тосуп чыгышканын жашырды. Бул жерде аны айтса, акыйкатына жеткенче насыя таяк жемек.

Талаш күчөдү. Ашым кызыл кекиртекке салды. Кишилер Базарбекти жакташты.

— Андай болсо балдар кайда? — дешти Салык менен Мамбеткул.

— Андай болсо Бекен кайда? — деди Базарбек. — Анда Бекенди ким жайлады!

Шашпагыла. Иштин тамыры тереңде.

Дөңдөгү талаш созулуп, кажылдашуу арбып баратканда Ала-Бел тараптан чиркешкен үч атты айдап келаткан кишинин карааны баарынын көңүлүн бурду.

— Биздин аттар! — деди көзү курч Ашым. Мамбеткул жакасын карманды:

— Аксарбашыл! Балам, эле аман болгой эле!

— Бири менин атым экен! — деди Базарбек да тура калып.

Аттарды айдаган боз улан дөңдө котолошкон кишилердин жанына келип салам айтты.

Саламды алик алышкан жок.

— Балдар аманбы! — деген суроолор бир убакта чыкты.

— Аман!

Эки дос «Аксарбашылын» дагы бир жолу айтышты.

— Кана эми иштин жайын айтчы! — деди Кадыркул ага жакын басып. Боз улан чөнтөгүнөн төрт бүктөм кагазды сууруп чыгып, «Базарбек ким? — деди катты ага сунуп. — Баары ушунда айтылган.

Базарбек катка көз жүгүртүп, жылмапып койду.

— Ой, оңбогур! — деди Салык ачууланып, — ачык оку!

— Ачык! — деп баары жаалашты.

Элдин баары Базарбекти тегеректеп алышты. Дептердин барагындагы тааныш жазуу — Бекендин аман-эсендигинин белгиси катарында Базарбектин үмүтүн жандандырды. Ал катты ачык окуй баштады.

— «Кымбаттуу Базаке! Биздин дайынсыз жоголушубуз айылга балким чоң бүлүк салгандыр. Биз аны түшүнсөк да, сени менен кабарлашууга арга таппадык».

— Ой, кагылайын, Көсөл тирүү бекен? — деди Мамбеткул чыдай албай.

— Шашпаңыз. Баары тирүү. Боз улан ага туура туштан жооп берди.

Биздин күндөрдө мындай каарлуу окуя болорун мен эч качан ойлогон эмесмин. Кеп, Ата-эненин балага карата мээримсиздигинде. Бул мээримсиздик менин оюмча эскиликтин али да күчтүүлүгүнөн деп ойлоймун. Эгерде ошол эскиликтин кесепети болбосо, Мамбеткул менен Салык өз балдарын кантип алдасын, кантип гана сыздатын. Алар ушу мыкачылыктарын турмушта боло бере турган адат

катары көрүшкөндөн улам ушул чатак чыкканын мен түндөтөн бери айкын түшүндүм. Иш мындай болду, Базаке! Сен бир кишини кууп кеткенде (ал Ашым экен), мага Көсөл менен Айдай туш болду. Айдай мени тааныганда кубанганынан ыйлап жиберди, өмүрүндө мынчалык кубана электигин айтты.

Базаке! Күйөө менен колукту сүйүү жана турмуш куруу жөнүндө менин алдымда түндө биринчи жолу сүйлөшүштү десем, балким сен, таң калаар элең. Айдай болсо алар эң

мурун үйлөнүшүп, анан сүйүшмөк бекен деп да сурарсың. Кеп экөөнүн тең алданып жүргөндүгүндө. Сага ачык болсун үчүн Айдай менен Көсөлдүн сүйлөшкөнүнөн мисал келтирейин (мен аны бүгүн блокнотума жазып алдым).

— Көсөл, сен ушундай да уятсыз жигит болосунбу, — деди кыз. — Мен сага тием деп убадалашмак түгүл, сүйүү жөнүндө эч нерсе айтканым жок эле. Сенин жалганчылыгыңдын азабынан атам жарылып өлүп кала жаздады.

— Ай, бала былжыратпай, ток этер жерин окучу! Балдар кайда экен деди Салык.

— Окуй бер. Салыке, каалабасаң укпай эле кой — дешип тургандар аны жаалашты.

— Мен жалганчы эмесмин. Өзүң Ашым аркылуумага «турмуш курууга даярмын» — деп айткан сөзүңдү унуттуңбу?! — деди Көсөл.

— Эгер Ашымга ишене турган болсоң, анын айткандары толуп жатат. Бирок, жалган сөз жүрөктү эч качан алдай албайт. Сен ага ишенип, бөөдө эки айылды бүлдүрдүң — деди Айдай...

Өзүң билесиң го, Базаке, Айдап скууга барам деп даярданып жүрчү эмес беле! Ошол оюн Көсөлгө айтып, мени менен ээрчиди. Көсөл ыйлан жиберип, мага жете келди.

— Жолдош! Мен эми элди кайсы бетим менен караймын! Мени да окууга ала кет — деп жалдырады. Анын суроосуна Аыдай да каршы болбогондон кийин Көсөлдү да ээрчиттим.

Базаке! Биз азыр жылкы заводдун машинасына отурун, Талас шаарын көздөй жөнөгөнү турабыз. Андан ары автобус. поезд менен... Атты жана ушул катты Тайлак аксакалга тапшырдык.

— Кош көрүшкөнчө! Кадыркул аксакалга бизден салам!

Бекен!..

Балдар аман-эсен табылганын жана окуянын жакшы бүткөнүнө уккандар бүт кубанышты. Балдарынын кабарын билбей кайгыдан өлгөнү турушкан Салык менен Мамбеткул эмне үчүндүр жылаанча жыйрылышып, же субанбай же кайгырышпай телмирип калышты.

— Кана аксакалдар! — деди Базарбек барк этип, — убаданаңар боюнча «аксарбашыл» өткөргүлө!

Мамбеткул атын моюнга чаап, келген изине салды. Ашымга карап, боз ат тарапка кол шилтеди. Аларды эч ким оокатка чакырышпады.

Салык башын жерге салып, үйүн көздөй жөнөдү. Алиги аттарды айдап келген боз улан аларга соңунан кыйкырды:

— Балдарыңар жөнүндөгү андан кийинки кабарды укпайсыңарбы?

Мамбеткул ат тизгинин тартып, артын салып, кулагын тосту. Эшиктин астына жетип калган Салык да аржасын салып тыңшады.

— Үчөөн тең атам экөөбүз автобуска отургуздук. Мен бу жакка чыгарда, алар Таласка жөнөп кетишти.

Кабарды угар менен Мамбеткул атын «чү» деди. Салык үйүнө кире качты.

Боз атты ээртокуму менен жетелеп жөнөгөн Ашымга Базарбек кыйкырды:

— Ээй, ээр токум менен жүгөндү ташта! Алар «калыңга» келген эмес.

Кишилер каткырышты. Ашым ээрди алып, жүгөндү таштап, боз атты өз чылбыры менен ноктолоп, Мамбеткулдун артынан зымырады.

ДОСТУКТУН АКЫРЫ

Эки достун ажырашуусу жөнүндөгү кабар бүткүл Талас өрөөнүнө дүң болду. Салык менен Мамбеткулдай качантан берки кыйышпас достор ажырашат деген эмне шумдук! Жөн эле ажырашпай, бир-биринин абийирин кетиришип, жашырын кудалыктарын чукушканын айтсаң. Капырая, алар баладан артык жорук кылышкан экен деген сөздөр күчөдү. Айыл арасында ошондон кийин, эки киши урушса эле «баягы Салык менен Мамбеткулдай» болбогула деп кеп кылыша турган болушту.

Ушундай сөздөрдү укканда Салык менен Мамбеткул түгүл, аларга ниеттеш кишилердин да кабыргасы кайыша тургандай.

Мамбеткул бечара кантет эле, кайгырган менен ыйлаган менен өткөн иш ордуна келбей турган болгондон кийин, шылдың сөздөрдү укса да укмаксан болуп, иши менен алышып жүрө берди. Эми анын эрмеги, тиричилиги бүт бойдон чочко багууга айланып бара жатты.

Эртең менен эл менен кошо туруп, чочокананы көздөй жөнөйт. Карабектен калышпай чочколордун алдын тазалашат, жаңы кашааларды жасашат, айтор эртеден кечке колу тынбайт. Бирок түшкү дем алышта сөзсүз үйүнө келип тамактанат.

Чочко жана канаттуулар фермасында иш кадимкидей оңоло баштагандан кийин Мамбеткулга жаңы ой түштү. Колхоз мамлекетке эт тапшырууда жыл сайын бир топ кыйынчылыктарга учурайт. Себеби — мал тапшыруу баш аламан жүргүзүлөт: семиз мал болсо болгону, даярдоо пунктуна карай топтобу менен айдай беришет. Көбүнчө кой-эчкилер, кысыр уйлар менен өгүздөр тапшырылат. Ал эми малдардын салмагынын төмөн болушу этти дагы көбүрөөк тапшырууну талап кылат. Муну колхоздун жетекчилеринин баары түшүнөт. Бирок малдарды тегиз жогорку семиздикке жеткирүү үчүн колхоздо тоют базасы жетишпейт. Үй айбандарынын ичинен тоют базасын айрыкча чөп менен бедени талап кылбай тургандар бар — алар чочколор. Мына ушул чочколорго арпа менен жүгөрүнүн шагы, жашылча табылгыс оокат. Эгерде колхоз жылына бордоп багылган 30—40 чочкону мамлекетке тапшырып турса, канча бир малдар колхоздун өз пайдасына калып, алар сүт менен жүндү көп алууга жеңилдик келтирет эле.

Мамбеткул ушул оюн Карабекке айтып, анын макулдугу боюнча бул маселени колхоздун башкармасынын алдына койду. Башкарманын мүчөлөрү ферма башчынын сунушун бир добуштан кабыл алды.

— Бул милдетти аткаруу үчүн — деди Мамбеткул — жыгач менен арпа, жүгөрү гана керек. Калганын ферманын кызматкерлери — өзүбүз бүтүрөбүз.

— Арпа, жүгөрү толуп жатат. — Иманбай каламын столго такылдатып, ойлонуп калды. — Бирок жыгач табуу жагы кыйын.

— Бул да кыйын эмес — деди Мамбеткул. — Менде бир топ калкандар бар. Мына ошолорду жумшаймын...

— Абдан жакшы жардам. Биз сизге жыгачыңыздын баасын төлөп беребиз.

Иманбай башка мүчөлөргө карады. — Мына, маселе өзү чечиле турган болду.

Колхозчулардын жалпы чогулушун чакыралы, — деди парторг Сман — Чогулушта Мамбеткулдун демилгесин талкуулайлы, жолдоштор бул демилгени мүмкүнчүлүгү бар колхозчулардын бардыгы колдооруна ишенем. Ошондо биз чочколор үчүн гана эмес, башка короо жайларга артып кала турган материалга ээ болобуз.

Кыштакта керекке жараган дарактары көп колхозчулар чынында аз эмес эле. Алар өздөрүнүн керегинен ашыктарын сатып жүрүшкөн болучу. Ошентип башкарманын Заседаниесинде Мамбеткулдун сунушу, Смандын кошумчасы менен бир добуштан кабыл алынды.

Мамбеткул чечимдин аткарылышын — колхозчулардан жыгач жыйналып, фермага өткөрүлүшүн күтпөй, өзүнүн колундагы материалдарды пайдаланууга киришти.

Карабектен да бир топ жыгачтар табылды.

Мамбеткул өзүнүн тамын, тоокканаларын, мал сарайларын өз колу менен жасаган.

Анын колу жөндөмдүү болгону менен, мурда өзүнүн жеке жумушунан чолосу тийүүчү эмес.

Эми Мамбеткул баягы эмес. Ал эрте турат да, жеңил кийимчен болуп фермасына келип, жумушун баштайт. Карабек көөлөп жыгачтан кашаа жасашат. Колундагы балта, керки, араа, балка баары да өзүнүкү.

Мамбеткул ферма башчысы болуп шайланганда Карабек ага ишенбесе да, кол көтөргөн

болучу. Ага эмне үчүн кол көтөргөндүгүн Карабек бирге иштешкенден бери гана түшүндү. Ферма башчысы ушундай болсун! Кай бир ферма башчылары ат үстүнөн гана жетекчилик кылышат, фермага келсе келет, болбосо үйүндө жатып, эмгек күн алышат. А, Карабектин башчысы болсо кара жумушту иштоодон арданбайт, канча айткан менен чарбачыл киши да. Ашык жыгачтары түгүл, аспаптарынан бери алып келип, фермага өткөрүп берди. Бул жөнүндө башкармага ооз ачкан да жок, балким бул жөнүндө айтсам, акча үмүттөнөт деп ойлонушат деп эсептесе керек.

Алар биринчи күнү эле, ишти кеч баштаса да бир кашааны бүтүрүштү.

— Карабек!

Жумуш бүткөндөн кийин үйүн коздой жөнөгөн Карабек кылчайып туруп калды. Бул убакта Мамбеткул аспаптарды чогултуп жүргөн болучу. «Буларды мен жыйнап койсом болмок экен» деп ал ичинен өкүндү.

— Булар коомдук мүлк. — Мамбеткул балта, чотту көрсөттү.

— Аксакал, аларды мен үйгө катып коём. Убара болбонуз.

— Үйгөбү? Болбойт. Коомдук мүлктү көрүнгөндүн үйүндө сактоого болбойт.

— Кашааны токтотуп туруп, бир кичинекей склад жасайлы. Чочколордун жеми, материалдар ошондо турсун. Кандай дейсиң?

— Абдан жакшы болот — деди Карабек.

— Эмесе жабдыктар ага чейин сеникинде турсун. — Мамбеткул күбүнүп, кагынып үйүн көздөй басканда, Карабек аны ээрчиди.

— Аксакал! Эртең аялым курорттон келет. Руксат берсеңиз, эртең менен ошону шаардан тосуп келейин?

— Жакшы болот. Тосуп ал! Такси ал.

— Рахмат, аксакал!

* * *

Достон айрылуунун кайгысын башынан өткөргөн киши гана билет. Мамбеткул менен Салык урушуп ажырашкан досторчо жөн гана ичтен сызып калышпастан, табигый кырсыктан улам айрылышкан кыйышпас досторчо бири-биринин күйүтүн тартышты. Эми дал өздөрүндөй дос күтүү үчүн чейрек кылымдан ашык убакыт керек. Убакыт табылса да, өздөрү каалагандай кишилер табылары күмөн. Ошондой болгондон кийин кайра эмне үчүн табыгын алышпайт. «Адашкандын айбы жок, кайтып үйрүн тапкан соң» деген макал экөөнүн тең көңүлүнө туптот. Бирок, кимиси адашты? Ушу суроого келгенде пикири эки жакка бөлүнөт. Жакындагы жоболоңдуу окуя үчүн Салык Мамбеткулду күнөөлөйт. Демек, адашкан киши — Мамбеткул. Кызын Бекенге качыруу жөнүндө Базарбекке алдыртан убада берип койду деп, Салыкты Мамбеткул күнөөлөйт, демек адашкан дос — Салык.

Ошентип, эки дос бири-бирин адашты деп эсептеп, экөө тең өзүн өзү акка ыйгарып, айыптуусу кайрылып келишин күтөт.

Кокус Көсөлдүн каты келбеген болсо, башкача айтканда каргашалуу окуя үчүн ким айыптуу экендиги аныкталбаса, экөөбүз достук сөзимди ыйык сактагандыгы үчүн дагы чейрек кылым өтсө да, айыптуусу алдына келишин күтүп жүрө бермек. Көсөлдүн каты Карабек аялын тосуу үчүн шаарга кеткен күнү эртең менен, Мамбеткул фермада жүргөндө келди. Катта жайындагы окуя жөнүндө кыскача баяндама жазып, эчкимге айтпай окууга качкандыгы үчүн атасынан кечирим сураган. «Адашкандын айыбы жок, кайтып үйрүн тапкан соң» дегенг ушул. Мамбеткул уулун кечирди. Катта Бекен менек Базарбек жөнүндө да жазылган. Көсөлдүн айтымына караганда, алар Көсөлгө эч кандай кара ниеттик кылбаган. Тетиписинче, Бекен Көсөлгө көп жардам берген (акча жактан да каралашкан). Ошондой болгондон кийин Базарбек, Бекен экөөнүн Салык менен эч кандай жашырын сөзү болууга мүмкүн эмес.

Мына эми жашкы окуя үчүн ким күнөөлүү экендиги Мамбеткулга ачык болду.

— Мен карыган эшек! — Мамбеткул санып мыкчып отуруп калды. Мени ким

азгырды? Ашым. Ашым шырлатан. Мен анын шырлатандыгын билип туруп алданганымды карачы. Мага чала! О, асыл досум...

Мамбеткул өзүнүн айыбын сезер менен Салык досу менен жарашкысы келди. Бирок кантип жарашат, ушул оюн ага кантип жеткизет? Адатта айылдагы эстүү кишилер ушинтип таарынышкан достордун ортосуна түшө коет, Мамбеткул балким бирөө арачы болоор бекен деп да тилейт...

Колдон жем жешке көнүп калган торопойлор чыңырып этек жеңин түрткүлөй баштаганда гана Мамбеткул эсин жыйды. Ал торопойлордун алдына чыктуу шакты коюп, ар кимисинин кулагынан чоюп, чыңыртып эрмек кылып отурганда тору атын желе жорто бастырып Мамбет келди. Көйнөк, ыштанчан болуп, үстүбашы чаңга, ылайга капталган Мамбеткулду ал жакын жерден тааныбай, Карабек экен деп ойлоду.

— Ой, кайран Карабек. Жарайсың! — деди ал алыстан «Карабеги» ага жооп кайтарган жок: — Ферма башчысы кайда — деди Мамбет чукул келип.

Мамбеткул жерден башын көтөрүп алганда Мамбет уялганынан кызара түштү.

— Кечиресиз, Маке! Мен сизди тааныбай калдым. Мамбеткул жооп кайтарган жок. Бригадир ого бетер

оңтойсуз абалда калды. Анын көңүлүн буруу үчүн.

— Насыбайыңыздан аттырып коюңузчу? — деди Мамбет.

Мамбеткул жыгачка илинип турган күрмөсүнүн чөнтөгүнөн чакчасын алып, Мамбетке сунду. Мамбет чакчаны кармап жатып, насыбайдын ээсинин колунун булганычын көрүп, чакчаны аз жерден түшүрүп жибере жаздады. Мындай колдон насыбай атууга болобу? Мамбеткул тепшидеги шакты аралаштырып жатканда Мамбет чакчанын тыгынын ачпай, ээсине кайра сунду.

— Төх, насыбайыңыз күчтүү экен! Денемди чымыратып баратат.

— Эмненин күчтүүсү, акиташы начар болуп калды — деди Мамбеткул. — Сен ачкарын белең?

— Ооба.

— Андай. болсо, жөн.— Мамбеткул чакчаны ээрдине коңторуп койду. Бирок Мамбеттин жийиркентенин билген жок. Эгерде билсе, «эй аңги! Кулунду ноктолоп же козуну көгөндөп жатканда деле, ошол колун менен насыбай атасың. А, торопойду кармаган кол менен насыбай атса эмне болот экен? Эгерде шарыятты талашкың келсе угуп турчу: арак менен насыбай чочкодон адал имишпи!» Мамбеткул мындай жоопту бир топ кишиге айткан.

— Маке, сизге бир чоң иш менен келдим. Каршы болбосоңуз сиз менен сырдашмакмын.

— Мен эмнеге каршы болоюн. Оюнду айта бер. Мамбет ээрге жамбаштап отуруп, сөзгө кирди.

— Салыкем экөөңүз биздин өрөөндөгү элге белгилүү болгон, кадырлуу карыя элеңер. Жайындагы окуядан улам эл силерге башкача карап калышты.

Али да болсо «баягы эки дос мамилеге келишиптирби?» деп сурашат экен. Ушул сөздү укканда, чынын айтайын, силер эмес мен да уялып кетем. Көңүлүңүз болсо, тартынбай эле кайрадан жарашып алсаңар?

— Э, Мамбетим! — Мамбеткул улутунуп жиберди. — «Сокурдун тилегени эки көз» детендей, менин тилегеним: кайра табышуу. Бул иш мынчалык созулбайт эле, дагы да мен айыптуумун. Мен Көсөлдүн катынан кийин гана адашкандыгымды билдим. Баарына мен айыптуу.

— Сиз ачыгын айтыңыз. Мамилеңер оңоло турган жагына чыкты. Эми, Маке, айыптуулугуңузду сөзгениңиз ырас болсо, Салыктын алдына сиз жыгылыңыз?

— Жарайт. Мен даярмын.

— Ыракмат, Маке. Мен жакында Салыкка киши жиберем. Сиздин жыгылыштуу

экендигиңизди жана табышуу үчүн кеп салгандыгыңызды айттырамын...

— Боз атты мингизип чыгараарымды да айт... Алар сырдашуунун аягына чыккан көздө Карабектин

эшигинин алдына «Победа» келип токтоду.

— Бул райондонбу, областтанбы? — деди Мамбет.

— Биздин колхоздон. Кадимки Канчайым... Курорттон келе жатат.

— Охо! Жүрчү, Маке, андай болсо биз да барып учурашалы!

Карабек Канчайымдын чемоданын, кийимдерин көтөрүп, чадырандап чуркап жүрөт.

Күйөөсүнүн да, аялынын да иреңи кубанычтуу. Бирибирин сагынгандай жалжал

карашат. Карабек түгүл Мамбет менен Мамбеткул да Канчайымга таң калышты. Баягы оорунун азабын тарткан кара ширидей катындын ордуна мацкайган ак келин...

Канчайым балачакасы менен, анан айылдаштары менен учурашып, аларды үйгө кирип, түштүктүн жемишинен ооз тийүүгө чакырды.

* * *

Дүйнөдө акылдуу адамдар көп. Андайлар кандай гана иш болбосун акыл менен жүргүзөт. Эгерде ошол иш оңунан чыкпаса, акылдуу киши айыптуу эмес, анын шериктери айыптуу, мына ошондой акылдуулардын бири Салык эле.

Азыр куда болууну заман көтөрбөстүгүн, бирок кыюусун тапса, кудалашууга болорун ойлоп, Салыктын кылган аракеттери кызынын көктүгүнөн жана досунун

алаңгазарлыгынан улам ашкереленип калды. Кыз болсо жаштык кылды. А, карыган акмак — мага эмне жок, — деп, өкүнөт Салык. Эгер ал ачууланып, атын ала качпаса,, балдар бизден каякка качат эле? Кайран мээнетимди кантейин, эл алдында шылдың болгонумду кантейин! Эмн мен кызымдын да, досумдун да жүзүн көрбөймүн...

Салык ошентип жүргөн күндөрдө Айдайдан кат келди. Кыз мындайча жазган:

«...Кымбаттуу, атаке! Сиз менен баягыда бүтпөй калган аңгемемди улантайын. Сиз менин тилегимди таш каптырып жана өзүңүздүн убадаңызды унутуп, мени күйөөгө бермей болдуңуз... Бирок окуя тетирисиндей болуп чыкты: Сиз эл алдында уят болуп калдыңыз. Андай болсо, «сизди эч качан уятка калтырбаймын» деген убадамды аткара албай калдымбы?»

— Ооба, аткара албай калдың, кызым! Эми эсиңе келдиңби — деди Салык өз ичинен күбүрөп.

«Эгерде мен сиздин буйругуңуз боюнча күйөөгө кетсем, сиз да мен да азыркыдан тогуз эсе жаман уят болот элек. Ойлонуңузчу, ата экөөбүз өзүбүздү жана элди алдап, кудалыкка курман боло тургандай кандай коркок. ишибиз бар? Керт башыбыздын эркиндиги кайда? Эгерде сиз достукту бузбас үчүн гана ушул ишке барган болсоңуз, деги андай зыяндуу достун кереги эмпе?»

Ата, биз азырынча уяттуу болгонубуз менен окуянын аягы элге жагарлык болуп чыкты. Ошондуктан биздин жер карап турган жөнүбүз жок. Менден өткөн жаңылыштыктарды кечирип коюңуз, ата?..»

— Кечтим, кызым! Айып сенде да, менде да эмес, Мамбеткулда. Ушу кудалык деген балааны чыгарган — Мамбеткул...

Ошол эле күнү Мамбеткулдун арачысы келди, досунун катын берди.

— Салыке, сага эч кандай тарынычым, капалыгым жок. Мен акмак болдум, — деп жазган Мамбеткул, — бирок менин жаңылыштыгым урушканда гана эмес, башынан кетиптир. — Кудалыкты козгогон мен элем. Албетте мен да ушул ишти эски жол менен эптеп бүтүрө коёюн деген максат жок эле. Бала менен кыз бири-бирин жактырышып калыштыр, деген кабарга ишенип, анан Айдайды өз көзүм менен көргөндөн кийин, боз атты сага жөн эле сүйгүнчүлүк менен берген элем. Бирок окуя эстен кеткис маскаралык менен бүттү... Дагы айтамын, анын баарына мен күнөөлүмүн. «Адашкандын айыбы жок, кайтып үйүрүн тапкан соң» деген эл макалын эске алып, сенден кечирим суранмын? Биз жагатайыбыздан жан кыйышпас дос болуп, карыганда калкка шерменде

болуп ажырашсак, эл укумтукумубуз бизди кандайча эске түшүрөрүн көз алдыңа келтирип көрчү? Кордук?.. Салыке, экоөбүз тетпри карашып, ажырашууга негиз жок жана болууга да мүмкүн эмес. Антыбыз ушундай беле, Салыке!..

Салыктын көзүнөн жаш чууруду.

«Көсөл менен Айдай кол кармашып, окууга бирге кетишти. А, биз кансыныбызга эрегишебиз? Салыке, өткөндөр үчүн мен жыгылыштуумун. Биздин үйгө кел. Досуң өз күнөөсүн кантип жууй тургандыгын көр. Эл да көрүшсүн. Чынында, Салыке, экөөбүздүн ортобуздагы чыныгы достук мындан ары башталат.

Сенин кы^ышпас досуң — Мамбеткул...»

Эгерде Мамбеткул кинелеше келсе, Салык эч убакта ийикпес эле. Бирок, Мамбеткул күнөөнү оз мойнуна алып жыгылыштуу болгондон кийин көңүлү ийип кетти.

— «Алдыңа келсе, атаңдын кунуп кеч» — дейт,— Салык катты ыйлап отуруп укту.

— Барамын. Сөзсүз барамын.

* * *

Малчылар жайлоодон эңкейип калган убагы. Салык костюмунун сыртынан кебезден токулган жука боз чепкенин кийип, ак калпакты чекесине кондуруп, жанга өлчөлүү сары кашкасын лыпылдата бастырып, шаарды көздөй жөнөдү. Ооба, сары кашка жанга өлчөлүү ат. Жаныбар, күлүк болбогон менен, басыгы шайтандай, алыскы жолго муңайбаган мал.

Бүгүн күнгө ишемби, базар эртең. Адатта бул күнү Салык досунукуна баса конуп, эртесинде базарга бирге түшүүчү. Бирок, ал азыр эмне үчүндүр, көнгөн адатын кайталоого батынбады. Мамбеткулдун үйүнө эми атайылап барбаса болбойт. Ушул ой менен Салык бешим ченде өзүнүн районунун борборунда турган тааныштарынын үйүнө конуп, таңында шаарга аттанды.

Канчалык ысык дос болгон менен, мынчалык кетишкенден кийин, Мамбеткулдун айылдаштарына намыс үчүн сыр билгизбей, Салыкка сыртын салуу зарыл сылкнуу сезилди. Бирок бүгүнкү базарда ага колхоздогу тааныштарынын бири да жолукпады. Салык базарлыктарын алып болуп, тамактануу үчүн столовойго кирди. Алдына шорпо алып, «биссимиллаи рахман рахим» деп кашыкты көтөрө берерде жанында отурган жигит «бах, мынабу чочконун шорпосунун даамынай» деп тамшанып калса болорбу? Салык үчүн бардыгы бүттү — алдындагы шорпосун таштап, ошол бойдон столовойдун бирине да кайрылбай жолго чыкты. Өзү да ач, аты да ач. Эсинин курсагы ачта атына жем кайда? Сары кашка да аны тушүнгөндөй кабыргасын кабырылтып, көңүлсүз аяк шилтеп келе жатты.

Эми эмне кылуу керек? Мамбеткулдун үйүнө жалгыз өзү жетип барышы намыс эмеспи. Балким бүгүп аны күтүшпөгөндүр. Эгерде Мамбеткулдун үйүнө кайрылбаса, убадасы кантет? Анын үстүнө өзүнүн да курсагы ачып турат.

Салык тобокел деп, досунун үйүнө бармак болду. Бирок кыштакты араласа, «баягы досу» келе жатыптыр деп эл күлөр — деген шек менен, ал кыштактын четиндеги жолго салып, түз эле Мамбеткулдун үйүнүн кежигесинен чыга калмак болду. Кыштактагылар Салык досунун үйүнөн боз атты жетелеп кетип баратканда гана бир жолу көргөндөй болушсун...

Чочко фермасында жаңы курулуштар аяктап калган көз эле. Мамбеткул жаңы жасалгап кашааларга байлоо-го коюла турган чочколорду киргизишип жүргөн. Ферманын жаңы жайы кыштактын четинде болгондуктан, Салык бараткан жол дал ушул жерден өтүүчү. Чоң чочкону бири моюндан тартып, экинчиси куймулчагынан түртүп, жаңы кашаага киргизип жаткан эки кыргызды көрүп, Салык мурдун чыйрып тетири карап, түкүрүп койду. Алар Мамбеткул менен Карабек болучу. Мамбеткул эми экинчи кашааны көздөй бурула берип, сары кашкачан кишини көрүп, кыйкырып жиберди:

— Салыке! О, жан досум!

Салыктын төбө чачы дүр дей түштү. «Мен каякка келдим?» Мени чакырган досумбу, же чочко багуучубу?» Артына кылчайса, эки этегин кайрынып, жеңдерин билегине чейин түрүнгөн Мамбеткул шымаланып басып келе жатат:

Жанындагы кишиси чочкону кучактаган бойдон туруп калыптыр.

— О, асыл досум, бери тарт. Бери! Салык айласыздан атынын башын бурду.

— О, кудай жалган көр! — деп көптөн бери көрбөй сагынган жана армандуу Мамбеткул учурашуу үчүн кулачын жайды. Салык анын балит колунан, коңурсук жыттанган бүткүл денесинен жийиркенип, боюн жыйрып, колунун учун тосту. Бирок Мамбеткул аны ие тартып кучактамак болгондо, ал чалкалай түшүп, досунун төбөсүнө көкүрөгүн такап туруп алды.

— ырахмат, досум! Сага ыраазымын. — Мамбеткул жашып кетти. — Келгенине ырахмат! Жүр, үйгө баралы. Сени Бурма да күтүп жүрөт. — Ал Карабекке кайрылды. — Сен өзүң иштей тур. Мен үй жакка барайын.

— Макул, аксакал! Бул жактан көңүлүңүз тынык болсун!

Салык унчуккан жок. Үйдү көздөй баскан Мамбеткулду ээрчий албай, ат үстүндө ыргылжың болуп туруп калды.

— Бастыр, Салыке. — Мамбеткул токтой калды. — Иреңи купкуу". Ооруп турасыңбы?

Досу чочко фермасынын башчысы болсо да, анын минтип булганып, дин бузарын Салык билген эмес. Эгерде билсе, анын үйүнө түгүл айлынын четине бастырып келмек эмес. А, достугу кантет? Ал ойлонуп болгончо Мамбеткул анын оорусунан чочуп, жанына чуркап келди.

— Карабек! Сен доктур чакыр! Бол, тез...— Анан Салыкка кайрылды. — Доктур келгенче үйгө бар, ысык чай иче тур...— эч нерсе эмес.

— Убара болбогула, Маке! — Салык атынын башын тескери бурду.

— Эмне үчүн? — Мамбеткулдун көзү алактай түштү.

— Дагы бир жолу келермин. Мен шашып жүрөм:

— Бул эмне деген шумдук! Үйүмдүн түбүнө келип, түшпөй кетсең, уккандар, көргөндөр эмне дешет?! Деги ушунуң ылайыкпы? Билемин, мага катуу таарындың. Ал акмактыгымды мойнума алам, Салыке! Кечиргин мени.

— Меп рткөндү кечтим!

— Болду! Эми сага ыраазымын. Аидай болсо, үйгө жүр. Досундун сыйын көр!

— Жок, бара албаймын. Шашылышмын.

— Ээ, Маке! — Карабек кыйкырды,— досуңздун шашкан себебин билип турам — деп ал чочконун жонуна алаканын чаап койду.

— Калжыраба, Карабек! — Мамбеткул Карабекке карап, бирдеме дегенче Салык атын теминди.

— Досум каякка? Токто! Бир ооз эле сөзүм бар... Мамбеткул тарбалаңдап анын артынан чуркаганда,

Салык атка камчы чапты. Сары кашканын туягынан көтөрүтүлгөн чаң Салыктын караанын досунан калкалап калды.

Аңгемелер

ак жоолук

Дубалда илинген календардын барагында 1978-жыл 1-март деп бадырайган жазуу.

Толмочунан келген, багалчак бойлуу, буурул чач Алыбек алакандай барактан көзүн албайт. Эртең мененки оокатты даярдап, дасторкондун жанында олтурушкан уулу менен келинине көңүл бурбайт. Тек өзү менен өзү.

Ушул үй, үй-бүлө жана календардын тагдыры тутумдаш. Жыйырма беш жыл мурда, үн жаңы курулуп, актын жыты кете элек дубалдын бооруна календарь биринчи жолу илинген эле. Уулу ошол жылы туулган.

Алыбектин өмүр салтына айланган календарды биринчи жолу сатып келип, жаңы бүткөн үйүнүн бооруна кадаган аялы беш жыл мурун, кырк жаш курагында дүйнөдөн кайтты.

Жыйырма беш жыл ичинде канча календарь алмашылды. Жыл, ай, күндөрдүн эсеби калыбында калганы менен, барактардын мазмуну канчалык өзгөрдү. Өзгөрүлгөн нерселер капарга алынбай, биринчи календарь гана эсине өчпөстөй тамгаланды. Бул үйдө календардын барагын жаңыртуу укугу жалгыз гана Алыбекке ыйгарылган. Ал үйдө болбой калган күндөрү календарга эч ким жолобойт, эски барактары ордунда турат. Үй тиричилигиндеги башка иштерге Алыбек кийлигишпейт. Калгандары уулу менен келининин бийлигинде.

Ушул үйдүн өмүр тарыхын элестеткен календарь бүгүн Алыбекке башка таасир калтырды.

— Өлбөгөн жанга жаз келген экен! — деп койду күбүрөп.

Жаз календарь боюнча келгени менен, жер бети али алачокул, күн суук. Ошондой болсо да жылуулуктун мээримин, азыркы сууктун убактылуу экенин сезген. Алыбектин жүрөгү кубанычтуу. Жылдын башка мөзгили, ал түгүл, жер жүзү гүлгө оронгон жай мезгили ага азыркыдай таасир берчү эмес.

Жаздын алгачкы мээримдүү күндөрү, алачокул тарткан жердин көгү кылтыйып чыгып келатышы анын жүрөгүндөгү; терең катылып, сыртка чыга албай жашырын сырга айланган үмүтүн укмуштай жандандырар эле. Аз убакыт өтпөй күн кадимкидей жылып, алакандай кар калбай, жаз толук күчүнө кирер менен Алыбек тиричиликтин кызыкчылыгы менен алпурушуп, тереңдиги үмүтү купуя бойдон калып, же таттуу максаттан түңүлбөй же аны биротоло унутпай, турмуштагы тагылган милдетин аткаруу түйшүгү менен алаксып, күндөр тымызын «тө берет...

Анын баарыдан жакшы көргөнү, баарыдан жогору баалаганы — жаз илеби. Ушу кыска мөөнөттү жаз мээримин көргөнү үчүн жыл мөзгилинин бардык учуруна ыраазы. Бүт өмүрүнө ыраазы.

Кыялы чабыттаган Алыбек эмне үчүндүр календарды барактай баштап, 13март деген орунга келгенде токтоло калды.

— 13март — анын туулган күнү, эски эсеп боюнча жаздын башталышы.

Алыбек жаздын башталышында туулганына кубанат, сыймыктанат. Бирок ал жөнүндө ушул убакка чейин эч кимге ооз ача элек. Анткени туулган күнүн белгилөө ал үчүн салтка айлана элек.

Адамдын өмүрүндө ар кандай баалуу учурлар бар. Аны жашыруу жарабайт, тескерисинче, мындай маанилүү окуяларды жакын санаалаш кишилер менен бөлүштүрүү парз.

Алыбек үчүн асыл максатты орундатууга жалгыз бойчулук турмуш гана жолто. Өз кубанычын жалгыз өзү майрамдамак беле?! Эрди-катынга гана таандык сизимди, жолдошуна же башкаларга кантип айтат.

Өмүр жазы менен туулган күндү майрамдоо жөнүндөгү ой ага кырк алты жаш курагында, аялы өлгөнгө бир жыл толгондон кийин гана келди. Антипминткиче дагы төрт жыл өткөнүн, мына өзү элүүгө толоруна 13 күн калганын азыр календардан улам эстеди. Жүрөгү селт этти.

Элүү. Эр ортону. Жаштыктын арты, карылыктын алды!

Уулу менен келини анын кыялын бөлүнуштү кылбоо> үчүн дасторкондун жанында

күтүп олтура беришти.

Алыбек соңку беш жылдагы өмүрү жөнүндө ойлоду. Ал үчүн кырк бешке чейинки жашы бир тең, кининки беш жылы бир тең сыяктанды. Мурдагы жашы шатыраган жоргонун жүрүшүндөй күрдөөлдүү өтсө, кийинкиси кашаң өгүздүн арымындай саамыктап өтүүдө.

Ал өз өмүрү жөнүндө ойлогону менен башкалардын өзү жөнүндөгү пикирин билгени жок.

Эркектердин аягы суюк, жеңилдери болсун, оорбасырыктуу, абийирдүүлөрү болсун, кырк жашка чыккандан кийин, өмүрдүн бир белесине көтөрүлгөнүн сөзишипт жеңилдери карылыкка жеткиче жыргапкунунап калууга, ал эми оорбасырыктуулары өтүп бараткан өмүрдүн бөксөсүн аз да болсо толтуруу үчүн ашыгышкан учурлары болот. Кыркэлүүнүн ортосундагы эркектердин үй-бүлө турмушундагы талаштаргышы, кыжыкужусу мына ушундан башталып, анын аягы кээде үй-бүлө турмушунун кыйрашы менен бүтөт.

Алыбек андай жагдайда болбогону менен, өз курагына жана мүмкүнчүлүгүнө караганда айылапанып ичинде шек туугуза турган эркектердин бири. Ошондой болсо да жалгыз бойчулук өмүрүнүн таза өткөн биринчи жылын «аялына аза күтүү» — деп жорушту. Бу мезгилдин ичинде аялына эстелик орнотту, аш берди. Тамаша экинчи жылдан башталмак. Эми үйлөнүүгө, эч болбосо, келинкыздар менен ойноп күлүүгө жолу ачык. Бирок экинчи жыл да тынч өттү.

«Абийри бүтүн экен — деп ойлошту айылдагылары.— Уулун үйлөнтүп, неберелүү болуп калган неме аял алам деп айтууга оозу барбагандыр, уурулук кылуудан да ошону үчүн уялып жүргөндүр».

Айылдаштары анын нысаптуулугуна, токтоолугуна ыраазы болушту. Үйлөнүү үчүн кеңеш айтышып, а түгүл, кандидатураларды табышып, алардын ким экендиги жөнүндө мүнөздөмө беришти. Бири жаш, бири бир аз карылык кылып, бири көп балалуу, дагы бири чалпоо, же болбосо жүдөө. Айтор ылайыктуу кандидатура аз.

Албетте үйлөнүү жылдан жылга татаалдоодо. Жаштар үчүн татаалдыгы — калыңы оор. Жашамал кишилер үчүн татаалдыгы — аялдын көптүгү, ылайыктуусу жоктугу.

Барыдан эр ортосундагыларга кыйын. Аларга калың кеп эмес.

Адатта эр ортонундагы жесир эркектер көп бала-луу, кээси неберелүү. Мындай эркектерге аял көңүлдөнбөйт.

Мындай эркектердин издегени отузкырк жаштын ортосундагы баласыз аял. Андан жашы жаштык кылып, улуусу карылык кылат. Баласызын каалаганы — эки үй-бүлөнүн баласын боорлоштуруу жана тарбиялоодон кыйын эч нерсе жок. Андан көрө туубас аялды артык көрүшөт.

«Сокурдун издегени эки көз» дегендей эми өбөктөгөн карыялар да аял издешет.

Алардын самаганы орто жаштагы балпайган бапбиче. Бирок, бу бечараларга балпайган байбиче түгүл, чай кайнатуудан башкага жарабаган кемпир табылбайт.

Азыр ар бир үй-бүлө балабакыралуу. Эркектер менен кошо аялдар да жумушта.

Балдарды кароого кемпирлер жетишпейт. Жесир калган кемпирлерди төркүнүнө жылдырышпайт. Төркүнүнө келгендерди төркүнү жылдырбайт. Ал эми карманаары, каралашаары жок кемпирлер өз бутуна өзү чалынган абышканы багам деп азап тартканча бир үйгө ээ болуп, пенсиясы менен эркинче оокат кылууну артык көрүшөт.

Үйоокатын жасоону билбеген кыргыз абышкалардын жалгыз бой калышы анык кордук. Антейин десең балабакыралуу, багары бар абышкалар деле кемпирсиз жашоону жашоо катары эсептешпейт...

Алыбек беш жылдын ичинде аялынан ажыроо кандай болорун, үзүлгөн турмушту кайрадан куроо кандай болорун жана аял деген эмне экени өз тажрыйбасынан да, башкалардын тажрыйбасынан улам да жакшы түшүндү.

Бирөөнүн зары менен убактынын иши эмне?! Антипминткиче, Алыбек элүү жашка

барып калганын бир көрдү.

Анда бир гана арга калды — төз үйлөнүү керек. Ушул тыянакка келгенде илгери өткөн акылмандып «Бир кишиге бир катын өтө зарыл экен» дегени эсине түшүп, өзүпчө күлдү.

Албетте төздөтүү керек. Он үч күндүн ичиндө, башкача айтканда, карылыкка оой электе үйлөнүү керек. Жаштыктын акыркы күндөрүн, акыркы саатын өмүрлүк жубайы менен бирге өткөрүүнү самады.

Ошентип, беш жылдан бери ажырабай келген асыл максатын 13 күндө аткаруу зарылдыгы башыпа түптү.

Карачы, өмүрдүн кымбатын, опосуздугун! Эгерде жаштык энчисинде калган күндөрдүн ичинде максаты орундалбай калса, эмне болмокчу?..

Уулу менен келпни чайдын сууп калганына карабастап, аны күтүп тынч отура беришти. Алыбектин өкүнүчтүү жүрөгүндө жаз илебинен бүткөн чечкиндүүлүк пайда болду.

Ошо чечкиндүүлүк көңүлүндө бир нече жолу кайталанды:

— Ыкчамдоо керек, ойлоноу үчүн убакыт калган жок!..

Алыбек оюна бир нерсе түшкөндөй артына бурулуп, дасторкондун жанында отурушкан келини менен уулун көрдү. Күттүрүп койгон окшойм — деп алардын жанына келди...

Эртең мененки чайдан кийин Алыбек өз бөлмөсүнө кирип, эшигин ичинен бекитти.

Келини менен уулуна сейфдин кыйч этип ачылганы, кагаздардын шуудураганы угулду.

Атабыз колхоздун эсепкысабын тактоого киришкен экен деп ойлodu алар. Эшикти эмне үчүн бекитти? Ага эч ким тоскоол болбойт эле го деп, уулу жумушка кетти. Келини үй жумуштары менен калды.

Сейфтен чоң блокнотун алды. Блокноттун биринчи жарымында ырас эле колхоздун экономикасына байланыштуу эсепкысап бар. Ай сайын болуучу өзгөрүштөр: киреше, чыгаша малчылардын бирибирине оошкыйышуулары, карыздары ж. б. чыгымдар...

Экинчи жарымында болсо өңчөй жалгыз бой аялдардын учету... Ошону үчүнбү, бул блокнотту өзүнөн башка жан көрчү эмес. Абдан зарыл болгондо, учетко өзгөртүү киргизгенде үйүнө бекинип, блокнотту жалгыз өзү ача турган.

Алыбек колхоздун мыкты экономисти. Башка чарбаларга ревизия болгон учурда аны тажрыйбалуу адис катары райондун жетекчилери көп пайдаланышат. Адистиги кандай болсо, ишке мамилеси, жүрүштүрүшү ошондой так. Ашык сөзү жок, өзү да, мүнөзү да калыпка куюп койгондой...

Айылда бул блокнот жөнүндө эч ким эч нерсе билчү эмес.

Жалгыз бой аялдардын учету адегенде жөнөкөй тизмеден башталды. Катар номуру, аты, фамилиясы жана адреси. Жылдан жылга тизменин көлөмү көбөйүп, ар кандай графалар кошулуп, өзүнөн өзү бой аялдардын учетуна айланды да калды.

Эмне үчүн жалгыз бой? Жесирби, эрден өзү чыкканбы, же эри кое бергенби? Жесир болсо ачык жазат. Эри күнөөлүү болсо, асты көк сызык менен, өзү күнөөлүү болсо, кызыл сызык менен белгиленет. Айрым аялдардын аттарынын асты ийри сызык менен сызылган. Мындайлар 30—40 жаштын ортосундагылар, башкача айтканда, каалаган курактагылар.

Учет. Жалгыз бой аялдар райондо канча, алар кимдер жана кандай немелер экенин күзгүдөн көргөндөй дапдаана. Алар менен сүйлөшүүнүн кажаты болбой калды. Керек убакта учетту аңтарса, каалаган суроолорунун баарына жооп табылат. Алыбек учеттун кереметин жана ансыз жашоого болбой калганын түшүндү.

Мына кызык! Экономисттин адистиги аялдар турмушун үйрөнүүгө жарай турганы Алыбекке жаңы ачылыш сыяктуу таасир калтырды.

Учет деген жөн эле эсепкысап эмес, адамдарды үйрөнүү, эгер билгиңер келсе — өзүнчө илим. Аны үй-бүлө жумушуна гана эмес, үй-бүлө турмушуна, кишилердин өз ара мамилесине да колдонууга болот.

Кайсы бир көөдөк эркектер аялдын ким экенин үйлөнгөндөн кийин билишет, айрымдары ажырашкандан кийин гана билишет. Ошолорду эмнеликтен деп ойлойсуңар?!

Нике жаңыртууга үмүттүү эркекке зарыл нерсенин баарын таптым,— деп Алыбек токпейил болуп жүргөндө ушу кереметтүү учет жооп бере албай турган татаал суроолор пайда болду.

Бул суроонун туулушуна себепчи — райондун борборуна көчүп келген жалгыз бой аял Айжаркын. Анын аты-жөнү менен эч кимдин иши жок, «бир жакшы аял» келиптир деген кабар айылдан айылга дүңк эхти.

Эмне үчүн «жакшы» аял? Эгер чын эле жакшы болсо, эмне үчүн эки эрден чыккан?

Биринчи күйөөсү аны туубаганы үчүн чаныптыр, экинчи күйөөсүн аракеч болгону үчүн аны өзү таштап кетиптир.

Алыбектин учетуна «жакшы» аял, «жаман» аял жөнүндө, канча эрден чыгышы жөнүндө графа жок эле. Экинчи суроону оңой эле аткарды. Барын тактап чыгып, бир эрден чыккандарга латынча Y, эки эрден чыккандарга YU, үч эрден чыккандарга YUY тамгаларды койду.

Аны биринчи суроо көбүрөөк ойлонтуу.

Айылдагы бир кызык өнөкөт: аялдарды «жакшы катын» же «жаман катын» деген баа менен үстүртөн баалашат. Кандайы жакшы, кандайы жаман ркендиги аныкталбайт. Мындай баага аялдар өздөрү да кайыл. Окус эки катын урушса, бири бирин «ай, өлүгүндү көрөйүн жаман!» — дешип кемсинтишет. Кимиси жакшы, кимиси жаман экенин териштирбей, бири биринин кебин' укпай ажылдашып, бакырышып, кпмиси кемчилигин көбүрөөк чукуп, сөөгүнөн өткөрө тилдесе, ошонусу беркисин басынтып, жеңишке ээ болгонсуйт.

Жаңы келген аялдын дагы бир артыкчылыгы — фамилиясынын аягында беш илеп белгиси (!!!!!) коюлган. Булар кардал оолгондордун саны. Алардын ичинен үчөөсү өбөктөгөн абышка, өздөрү келбей жуучу жибериптир, экөөсү эр ортонундагылар. Аз күндүн ичинде сөз салган беш кишини тең томсорткон кандай аял болду экен?

Алыбек учет жооп бере албаган суроолорго жооп табуу үчүн Айжаркынга өзү бармак болду. Мүмкүн жакпас. Жакпаса жакпасын, эч болбосо, жакшы катын кандай болорун билгени, учетун жаңы графа менен толуктаганы олжо эмеспи!

Ошентип, турганда жолдошу зоотехник Мырзакан келди. Аялдын азабын ал да өз башынан өткөргөндүктөн, Алыбек жолдошуна кеңеш айтууга келген экен.

Сөздү катуулап баштады:

— Дүйнөдөн так өткөнү жүрөсүңбү? Жаның болсо кыймылдабайсыңбы!

— Кыймылдап эле жүрөм. Эми эмне кыл дейсиң?! Учуп кет дейсиңби? — Досу тамашага чаптырды.

Ары-бери сүйлөшүп, экөөбү Айжаркынга жооптошуу үчүн бармак болушту.

Айжаркын тоту куштап жасанган сымбаттуу аял экен. Кулагында бөрү тил алтын сөйкө. Колдору да, тиштери да жаркырайт. Өз боюн мыкты күткөн сыяктуу, үйү да мизилдеген таза.

Мындай аял эрине карамдуу келет. Ашыналарды жана ч&йрөнү тандай билет. «Аршин мал аландагы» Султанбек абышка айткандай, анчамынча киши менен бирге туруп, оокат ичүүнү каалабайт.

Эшигинен кирип келгенде эле эя эркекке абайлап көз салды. Алыбек аны тике карай албай, эмне үчүндүр апкарды. Тоту куштай түрдөнгөн аялдын тике карашынан сүрдөндүбү же көптөн бери ургачы менен беттешип көрбөгөндүктөнбү? Мырзакан болсо, аялдан бириңтай неме, ага эски таанышындай күлө карап, биринчи болуп, кол алышып учурашты.

Кыраакы Айжаркын кимиси күйөө, кимиси күйөө жолдош экенин ооздорунан сөз чыга

электе эле тааныды.

Меймандар отургандан кинин таанышышты.

Алыбектин атын угар менен ал башын ийкеп, ойлонуп калды. Болжолу анын жөнжайынан кабардар окшойт.

Өзү уккан Алыбек менен, азыр көрүп турган Алыбекти өз кыялындагы каалаган күйөөнүн сапаты менен салыштырды.

Алыбек өзү угуп жүргөндөй карапайым, бир сырдуу, саал уяң экет Мындай кишинин колунан арамдык, кыянаттык келбейт. Бирок бир сырдуулугу, түнттүгү жубайын тажатууга мүмкүн. Жашоо үчүн, жыргапкучуноо үчүн берилген өмүрдүн кадырын мындай эркек түшүнбөйт. Күлсөң күлкүнү ашык көрөт, тамашадан өөн табат, дагы бир жаман жери — үнөмчүл келет, казанаякка кийлигишет. Мындай киши менен кантип жашоого болот — деп ойлой баштады.

Алыбек болсо Айжаркындын ачыктыгын, эрсиз жашай албасын, буга үйлөнгөн эркектин зерикпесин түшүндү. Андан, башка бир келинди эстеди. Отуз жашында күйөөсү чанып таштаса, турмуштан көңүлү сууп, экинчи жолу эрге тийбейм — деп коюптур.

Айжаркынга минута өткөн сайын мейман башкача көрүнүп жана ага өзү жакканын баамдады. «Кишини түшүнөт экен. Демек акылдуу, жүрөк сырын сыртына чыгара албаган, кайгыны да, кубанычты да ичтен сызып өткөрүүгө көнгөн, туруктуу эркекке» окшотту.

Айжаркын эркектерди беш колундай билем деп ойлой турган. Көбүнчө ачык, шайыр жигиттерди жогору баалай турган. Бирок андайлар менен шынаарлаша турган курактан өттү. Эми ага баарыдан эркектин туруктуусу жакшы. Мына ушул сапатты Алыбектен тапты.

Аны сөзгө тартып, кандай киши экенин, мамилеси кандай экенин билгиси келди. Бирок сөзгө сараң Алыбектен «ооба» же «жок» дегенден башка үн чыкпады.

Аны кандай болбосун тилге киргизүү керек эле.

— Кенен отуруңуз — деди Айжаркын шыңк этип, — менин үйүмдү өзү үйүңүздөй көрүңүз.

Ошол учурда Мырзакан койнунан эки бөтөлкө сууруп чыкты. Тиги экөө ичкиликке кумарлуу карашпаса да, мындай сонун кезигүүнүн убагында кичине сеп этирип коюуга болот деген кыялда бирин бири тиктеди.

Экинчи тосттон кийин Айжаркын — «Сүйлөй отуруңуз» — деп Алыбектин москоол колун назик алаканы менен сылап койду. Электр тогунун учкуну тийгендей денеси дүр этип, иреңи албууттанды.

Менде сүйүү оту капкачан өчкөн деген ишенимдеги Алыбек «махабатым күлгө айланбаптыр, жалын тийсе, кызыл чоктой жана турган көмүр болгон турбайбы» деп болжолдоду.

Алыбек сүйлөгүсү келип, бирок эмне айтарын билбей отурган. Ыкласын иреңинен эле түшүнгөн аял анын денесин балкытып, сөзгө келтирүү үчүн рюмканы улам көтөрүдө. Эки эркек шектенбесин үчүн өзү да кылт эткизет.

Ичкилик кыйла ичилди. Ырас эле Алыбектин денеси балкып, ушул үй, меймандос сымбаттуу аял, жадаганда ээрчитип келген жолдошунан бери көзүнө сонун көрүнөт. Качанкы жоголуп кетип табылган курбулары менен табышкансып чечекейи чеч. Бирок сөз чууртпайт. Тескерисинче ичкиликке алдырган сайын тили буулуп бараткансыйт. Жолдошу бакжаңдап жаагы талбайт. Кээде Бир-эки сап ыр созолонтуп коет: Самсаалаган самайың Сары алтындай мандайың, Сагыныша келгенде Сары набат татыйт таңдайың.

Ичкиликтин өз закону бар. Кишилер алгач көңүлү чалкып жыргап, ичкиликти өз максатына пайдаланса, анын кайтпас жолго түшүп, ичкиликке өзү кандайча кул болгонун билбей калат.

Айжаркын да ошондой болду. Алыбекти жакшылап билейин деген максатын унутуп, анын жанында шынаарлашып, күлкүсүн тыя албай, ыржаландап отурду.

Мырзакан гана эсин жоготкон жок. Тиги экөөнү тиктеди. Бири айылга кайтууну каалабай, экинчиси анын жанынан карыш жылгысы келбегенин баамдап, өзү акыл эси жоголо электе жолуна туштү...

Алыбек эртең менен чоочуп койкадан ойгонду. Үстүнө дасторкон жабылган. Бул эмнеси экенин түшүнө албай зыңгырап оор тарткан башын араң көтөрүп, ордуна турду. Күрмөчөн, көөдөндөн ылдыйкы денеси жылаңач. Уятына чыдабай дасторконду этегине ороп, шымын бир жерден, турсысын бир жерден тапты.

— Шерменде болуптурмун! — Ал өзүн өзү жемелеп журүп кийинди.— Абийримин кеткени ушу!

Дароо жоголуп, бул үйгө экинчи кайрылбас болду. Шашылып кетип баратып, оозгу бөлмөдө бырыштырыш көйнөкчөн, чачтары саксайган, иреңинде канселү жок шылкыйып отурган Айжаркынды көрдү. Андан жийир-женип, шыпылдай басты. Өтө түшүп, кайра токтоду. Бирдеме айтабы деп күткөнсүдү. Капалуу аял унчукпады. Алыбек ага көңүл айткансыды:

— Арактын кесепети! — Титиреп сүйлөдү.— Өмүрүмдө мындай балаага биринчи кабылышым.

Аял кабагын чыгып, жер тиктеп отура берди.

— Кош! — деди да Алыбек ыкчамдай басып кетти. Каалга карс этип, катуу жабылды.

* * *

Кыңыр иштин эки жаман жагы бар: абийирдүү киши өзүнчө бушайман болот, анан элге шылдың болот, анан...

Алыбек өзүнөн мурун келиндин абийрин сактоо үчүн түнкү жоруктары жөнүндө эч кимге шекшыбаа билдирген жок. Арадан үч күн өтпөй курбулары кытмыр күлө баштады:

— Дасторкон жамынган кандай болот экен?

— Баса, шымың табылдыбы?

Айылда башка тамаша түгөнгөнсүп, баарынын оозуна Алыбектин тамашасы. Аны менен тамашалашпаган улуулар менен кичүүлөр көргөн сайын ырсандаша күлүшөт. Ал үйүнөн чыга албай калды. Оорумун деп шылтоолоду. Үч күндөн кийин калп оорусу чын болуп, аны ооруканага жеткиришти. Жүрөк ооруу! Бир ай дарыланды.

Ачык шылдың жана мазактоочу жылмаюучулар ал ооруканадан чыккандан кийин токтоду. Аны аяшса керек.

Башкалар аяшканы менен Алыбек өзүн өзү аяган жок. Эки жыл бою иштен башын көтөргөнү жок. Аял дегенди унутту. Бул жөнүндө ага башкалар да сөз салбай калышты. Эгерде дубалдагы календарь өмүр жөнүндө аны кайрадан ойлонтпогон болсо, бечара ушул бойдон өтүп кетет беле?

Ооба, Алыбектин жакшы үмүтүнүн аткарылышы үчүн бар болгону он үч гана күн калды...

Мына ошо Айжаркындын ысымынын тушунда ҮҮҮҮ ҮҮ белгиси турат. Алтынчысы өзү. Ал коңшу колхоздун башкы агрономуна турмушка чыккан. Эки жылдан кийин балалуу болду. Моралдык сапаты жөнүндө ушак айың угула элек. Ага карабастан, мораль жөнүндөгү суроо Айжаркындын карточкасында балчайып сакталып турат.

Карточкадан карточка оодарылып, Алыбектин көңүлү уч илеп коюлган аялга токтоду. Канипа. Отуз беште, бир эрден чыккан, эрден чыгышынын себепчиси — күйөөсүнүн аягы суюктугу. Өзү моралдык жактан туруктуу, издегени адамгерчиликтүү жан жолдош. Баласы жок.

Ал төркүнүнө отуруп калганына эки жыл болот. Айттырган кишилердин бирин жактырбаган. Алыбекке дал ушундай жубай керек эле.

— Мени жактырар бекен? — деп ойлоду Алыбек. Эгерде Айжаркын менен болгон абийирсиз окуя башынан өтпөгөн болсо, балким иши оңуна чыгат беле?! — Мейли. Ушундай аялды көрүп коюунун өзү да каниет — деген тыянакка келди.

Эл арасында сөз болбос үчүн бу жолу жалгыз барды.

Канипа жумуштан жаңы гана кайткан эле. Эшиктин коңгуроосу шыңгыраганда колун сүртуүгө үлгүрбөй «ким» деди... Эркектин коңур үнү угулду. Ага эркектин бардык өзгөчөлүгүнөн үкүнүн коңуру жакчу. Шүрөгү туйлап кетти. Өзү күткөн сүйкүмдүү үн. Каалганы тезирээк ача албады. Оо, опосуз, тагдыр! Эгер ушу коңур добуш киши аракеч болуп чыксачы? Анда эмне болмокчу?

Эшик ачылды.

— Мүмкүнбү?

— Кириңиз!

Босогону аттагандан кийин, ал салам айтты...

Каада боюнча үй ээси чай кайнатты. Столго оокат даярдады. Экөө тең ач эле. Ошол үчүнбү же сөз баштоонун кыйындыгынанбы, чайды узакка ичишти. Андасанда бирибирин астыртан тиктешет.

Канипа анын сөз чыгарышын күттү. Анын көз карашынан ички сөзиминин байлыгын, эмнеге ышкылуу экендигин байкады. Бейтааныш эркек аялдын кебетесине жана көзүнө гана серп салды.

Канипа этияттана баштады. Анткени ал эркектер суктанарлык сулуу эмес, көзү да жүрөккө чок саларлык оттуу эмес. Ушул кемчилигин сезип турабы деп кысталды. Мурунку эркектер анын бөрсөгөй төшүнө, аппак тамагына жана ичке белине көбүрөөк кызыкчу эле. Андай эркектерди сөзгө келбей туруп, үйдөн айдап чыкчу.

А, бу кишинин көз карашын кандайча бааларын жана ага эмне деп жооп берерин биле албай отурду.

Чай ичилип бүттү, так айтканда, чайнекте эч нерсе калган жок.

— Мен Алыбекмин — деди ал таанышууга өтүп.

— Канипа! — деди аял.

— Сизди билем. Бирок сиз мени билбейсиз, — деди Алыбек. .

— Билем! — Канипа аны жоодураган көзү менен тике карады. Чынында Алыбек жөнүндө көп нерсе уккан. Уккандарынын көбү жомокко окшош эле. Биздин заманда да ушундай эркек болобу деп ага сыртынан таң калчу.

Аялдын жоодураган көз карашы муңайым кебетесине, дилгир мамилесине жарашып турду.

— Мындан жакшы аяп болобу — деп ойлоду Алыбек.— Ушундай жан менен жашай албаган кандай пас эркек — деп, анын мурунку күнөөсүн жек көрүп отурду.— Күйөөсү өзүнүн начарлыгынан, буга тең боло албаганынан ажырашкан окшойт... Мен да тең боло албайм го...

— Эгерде мен жөнүндө билгениңизди мурда уксам, бул үйгө келбеген болор элем,— деди Алыбек өкүнүчтүү өкүнүчтүү.

— Эмне үчүн? Сыртынан миң жолу угуудан бир жолу көрүшүү артык.

Келгениңизге кубанам.

Бул сөз Алыбекке какшык сыяктуу туюлду. Айжаркындын окуясынан улам айтты го деп болжоду. Мейман ордунан турду.

— Сиз менен көрүшкөнүмө чоң ыраазымын. Кош, жакшы калыңыз!

— Шашпаңыз, отуруңуз.— Үй ээси чебелектеди. Мындай бир мүнөз, ойку кайкыны билбеген тоң эркектер менен кенен сүйлөшүп, көңүлүнө актык салмайынча жарпы жазылбайт. Жубайы келишпесе, бу сыяктуу эркектердин багы ачылбайт, өмүрү өкүнүч менен өтөт.

Алыбектин пейли тазалыгын сезсе да, аны токтотууга аракет кылсам, ого бетер иренжitemби — деп ойлош өзү кошо ордуна турду. Үйүнөн чыгарып, автобус токтоочу жерге чейин узатты.

— Убара болбоңуз! Кала бериңиз! — деп, ушак айың сөздөрдөн коргогусу келген меймандын сөзүнө көнбөдү.

Акырында Алыбек мындай деди:

— Эгер айып көрбөсөңүз, жакшы санаалаш адам катары катташып туралы? Эгер айып болбосо...

— Жакшы болот. Келип туруңуз? Аңгыча автобус келди.

Алар кол булгап ажырашышты.

* * *

Картотека. Канипанын тушундагы белгиге дагы бир илеп коюлду. Ал Алыбектин өзү.

* * *

— Атамы көрчү! — Жаныбек келинчегине кол булгады.

Баласын эмизип отурган Айым козголгон жок.

— Атамы көрбөй жүрүптүрмүнбү!

— Келсең эми! — деп Жаныбек шаштырды.

— Эмне болуп кетти? — деп Айым терезенин жанына келип, кар күрөп жүргөн Алыбекти көрдү.

— Ой, тобо!

Атасынын беш жылдан бери үйтиричилигине киришкени ушу. Дайыма иш менен, үйгө келгенде эс алат же небересин эркелетет.

Алыбек кар күрөп бүтүп, токойду көздөй басып кетти. Жазгы ала шалбырт эмес, жайында токой көркүнө чыгып турган учурда да ал ошол жакка барчу эмес.

— Буга эмне болгон? — дешип алар сонуркап тиктеп турушту.

Атасынын жүрүштурушу өзгөргөнүнө бир жумача убакыт болуп калды. Календарды күндө бир нече сыйра тиктейт. Күзгүгө көбүрөөк каранат.

Уул менен келини атасынын турмушунда кандайдыр бир бурулуш башталганын жаңылыктын жышаанасы катары баалашты.

Ал 7март күнү кечке маал келинин майрамы менен куттуктап, атыр, самын, жоолукту белек кылып берди. Өзү райондун борбору жакка атчан кетти.

— Мени күтпөгүлө. Кеч келем — деп эскертти.

* * *

Столдун үстү жазалуу. Канипа жалгыз өзү отурганда коңгуроо шыңгырады. Ал ордуна тургуча эшик өзү эле ачылды.

— Майрам куттуу болсун! Бактылуу бол! — деген эркектин коңур үнү угулду.

Кирген киши Алыбек эле.

— Ракмат! — Канипа анын кийимин чечип, төрго еткөздү.

Жасалуу столду көрүп, Алыбек жыйрыла түштү:

— Кечиресиз мен бей убак келип калган окшойм...

— Дал учурунда келдиңиз! — Канипа күлө карады.— Сизди күтүп отурганымы көрүп турбайсызбы!

Алыбек ишене бербеди:

— Мениби? Мен анчейин... Сизди майрам менен куттуктоо үчүн келе калганым.

— Майрам күнү жана туулган күнү катышпагандан кийин, биздин жакшы санаалаш болгонубуз кайсы? — деди Канипа.— Эгер бүгүн келбесеңиз, мындан ары көрүшөрүбүз күмөнгөр болмок.

Муну укканда Алыбектин ичи жылып калды. Келгенине кубанды.

Алыбекке стол үстүндө жайнаган ичкиликтер гана жаккан жок.

— Кайсынысын ачайын — деди үй ээси. Мейман жооп бербеди.

Майрам шаанисине жараша шампан ачылды. Эки бокал мелткалт куюлду. Меймандын ичкиликке жогун байкап, сөздү Канипа өзү баштады.

— Ракмат сизге, улуу күндө мени эске алып, келгениңиз үчүн! Майрам кут болсун!
— Биринчи тосту жалпы эле энелердин, кызкелиндердин ден соолугу, бактаалайы үчүн көтөрүштү.

Алыбек ордуна турду. Шампандан ооз тийип, кайра ордуна койду. Канипа бокалды жарымжартылай ичти.

Тост көтөрүшүү ошону менен бүттү. Чайга өтүштү.

— Айып көрбөсөнүз, суроом бар — деди үй ээси.

— Айыбы жок.

— Сиз ичкиликти башынан каалабайсызбы же бир жолу көңүлүңүз калганы үчүн ичпейсизби?

Алыбек жашырган жок:

— Башынан каалабайм, көңүлүм калган учур да болгон.— Эми Алыбек сөз баштады:

— Мен да бир нерсе жөнүндө билгим келет. Үй ээси айта бериңиз дегенсип, баш ийкеди.

— Азыркы учурда ичкилик ичпеген киши да аз, балким жокко эсе. Мен биздин айылдарды кишилеринен улам айтамын. Сиз жолдошунуздан ичкилик үчүн эле ажыраштыңызбы?

— Ичүүнүн да жөнү бар, ал аракеч эле.

— Мейли ошондой болсун дейлик. Бирок ошондой аракетти оң жолго салууга, эч болбосо, анын оңолуп кетишин күтүүгө болбойт беле?

— Сурооңуз туура. Анын баарын иштөөгө даяр элем, колуман келсе да, келбесе да. Өмүр шерик жан жолдошун ким эле кыйынчылыкта таштап кетүүгө даасын?!

Канипа узун сөзгө түшүп, акырында мындай деди:

— Баарынан жаманы — кишинин киши сыягынан кетиши. Андайдан үмүт кылууга болбойт. Арак үчүн калпты чын кылып, чынды калп кылып, керек болсо үйжайынан, катындан бөзөп, ал түгүл, өз жанын сатат экен!! Мен сизге бир гана окуяны айтайын. Анын өзүнө окшош ооз жалашкан достору бар. Бул достор үчүн арак да ортодо, аялдар да ортодо... Жүзү курсун, андан ары жагын айта албайм... Ушуну көргөндө күйөөмдү гана эмес, анын бузулган чөйрөсүн, деле ичкилик дүйнөсүн талак кылгым келди. Бул сөздөн кийин экөө тең узакка ойго батып отурушту.

Канипа сүйлөй баштады:

— Ыплас турмушту жерип, таза жашайынчы деген ниет пайда болду. Менин тарыхым ушу.

Аңгыча оокат бышты.

Экөө жаймажай отуруп, оокат жей баштаганда Канипа дагы сөз баштады:

— Тобо! Мен бир нерсеге таң калып турам!

— Эмнеге?

— Ичкиликсиз мейман күтүүгө, кадимкидей оокат жешке болбой калганбы деп чоочуй турган элем. Ичкиликсиз эле, кадимкидей жашоого болот экен го.

— Кеп ошондо! — деди Алыбек сөзгө кошулуп,— кишилердин баары ичкиликсиз мейман күтүшпөпт. Мейманды ичкилик менен күтүү салтка айланды. Ушундай кырдалда аракеттер бир жагынан өлүп жаткан менен, бир жагынан туулуп турат. Демек биз ичкилик менен жарым күрөш жүргүзүп жатабыз. Жарым күрөш менен жеңишке жетүүгө болобу?!

— Туура айтасыз!

Мейман эркек менен үй ээси ичкилик, өткөн турмуш, аба ырайы жана башка жалпы сөздөрдү чуурутушат, бирок өздөрүнүн ойлогон ою, максаттары, ички сезими жөнүндө

айтуудан кысталышат. Ичкиликтин жетишпей турганын экөө тең сезишет. Үч рюмкадан айланган болсо, эмгиче экөө кучакташып, сорушуп олтурушмак. Алыбек ушу жөнүндө ойлонот: «Мен жаш эмесмин, ичкиликте желөк кылмайынча колунан эч нерсе келбей турган бечара да эмесмин. Адамдын жүрөк сезиминен тунук жана ыйык эч нерсе жок. Ушу ыйык сөзүмдү күчөтүү үчүн ичкиликке жүгүнүү — махабатты булгоо, адамгерчилик касиетти тепсөөгө жатпайбы».

Канипанын көз карашында «Сага ишенем, мен сенин ыктыярындамын» деген белги бар... Анын ишааратын гана күтүүдө...

Алыбектин жүрөгү катуулап сого баштады. Эмне болуп баратканын түшүнө албады. Сүйүү ушундайча жан' данабы? Жаштыктын кайрылганыбы? Ал аялга көз жүгүрттү. Аны жоодурап тиктеп отурган Канипа башын жерге сала сүзүлдү.

Эр ортонундагы киши өзүнүн кай куракта? кенин, соо же мас экенин унутуп, аялга жакындап, кучагын жайды... Куштан коргологон бөдөнөдөй бооруна жабышкан аялдын денеси калчылдап, жүрөгү тикилдегени сөзилеп турду. Ысык илеби алкымына батып, сөөгүнөн бери балкытты. Аны жар боорунан кулап кетчүдөй бек кучактап, уйпаланган чачтарын жыттап, саамга нес болуп отурду.

— Какиш! Какиш! — деди ал калтырап. — Мен сага үйлөнөм.

Канипа кучагынан бошоңгусу келбейт. Жооп да бербейт.

Алыбек сөзүн улады:

— Бүгүн эле үйлөнсөк кантет?? Жооп жок. Дагы болсо Алыбектин үнү:

— Жок. Кое туралы. Чыдайлы... 12март күнү той өткөрөлү. Ошо күнү...

Канипанын жүрөгү жайланып, каруулуу кучагынан күч менен жулуна бошонуп, аны бактылуу көзү менен күлүмсүрөй карады.

— Эмне дейсиң? Өзүнчө эле сүйлөп жаттың? Алыбек да күлдү. Чын жүрөгүнөн күлдү. Соңку беш

жылдын ичинде аял менен эзиле сүйлөшүп, кумардана күлгөнү ушул эле.

— Той өткөрөлү дейм. Макулсуңбу?

— Макул.

— Качан?

— Бүгүн кеч болуп калды го... Экөө тең каткырышты.

Канипа ордунан туруп, желкесине түшкөн бир байлам ак жоолугун оңдоп салынып, чоң күзгүнү көздөй басты. Тараз бойлуу, арыкчырай келбетине, кымча белине булактаган ак көйнөгү жарашып, теңселе басышы таалайыпа балкыгандай туюлат. Көңүл куунак. Кайсы кукү үйлөнүшөрү жана тойду качан өткөрүшөрү жөнүндө ойлоп баш ооруткусу келбейт.

Ушул сымбаттуу аялга эр болорун элестетип, Алыбек өзүнчө кубанып отурду.

Канипа кайра келип, столдун бир четине аны менен бетмебет отуруп, чукугандай кеп баштады:

— Сенин эмне жөнүндө ойлогонуңу айтып берейинби?

— Айтчы!

— Мени жактырып... Таптыңбы?

— Таптым! — Ал ыраазычылыктан каткырды:

— А, сен менин эмне жөнүндө ойлогонуму билдиңби?

— Жок.

— Эмесе, өзүм айтып берейин.— Канипа анын жанына шынаарлаша отуруп, сөзүн улады: — Күйөөм соо эркек болсо, ичкилик ичпесе эле болду. Сокурлугуна, мунжулугуна, мансабы жогуна макул элем. Андан артык бактыны каалабайт элем — деп тилөөчүмүн. Эми сага туш болгондо, тплегим он эсе орундалып, күзгүнүн алдында «эми кесирленбе!»—деп өзүмө өзүм кеңештим...

— Мындай ой жалгыз гана сенде болуптурбу! — деди Алыбек ага маани бергендей. Канипа анын сөзүшө алаканын тосо койду:

— Түшүндүм айтпай эле кой!

— Мейли аны айтпай эле коеюн.— Алыбек анын алаканын кармалап өөп койду.— Бирок гкөөбүз акылдаша турган тилегим бар. 13мартта — эски эсеп менен жаздын келген күнү меп элүү жашка толوم. Экөөбүз ошо күнү баш кошолу. Тойду ошо күнү өткөрөлү. Түшүнөсүңбү? — Ал ойлуу тиктеди.— Туулган күнүмдү биринчи жолу белгилешим ошо болот.

Канипа эртеңбүрсүгүндөн кечикпей үйлөнүшүүнү самап турган. 13марттын маанисинен улам, эптеп чыдап турууга макул болду...

* * *

Ай жарык. Сыдырым суук. Шалбыраң катып, жол тоңголок. Көчөдөн ары бери өткөн кишилер али кыш кийимчен. Тоо айлынын өзгөчөлүгү: жаз алдында күндүзү — жаз, эртели, кеч — кыш.

Алыбек атын жетелеп, Канипанын катарында басып келе жатты. Чоочун көздөрдөн жалтанышкан жок. Автобус токтоочу жерге жеткенде гана ал атына минип.

— Кош, көрүшкөнчө!

Алыбектин көңүлү бир ыңтай.

Канипа үйүнө келгенден кийин оюна ар нерселер түштү: мүмкүн ал 13мартка чейин айнып калар, башка бирөө урунса; дагы бир кырсык болсо кантээр экенбиз; эртеңбүрсүгүндөн эле үйлөнүп, тойду айткан күнү өткөрсөк болмок экен.

Бирок кеч болуп калды. 13-мартты күтүүдөн башка арга жок.

Акырында мындай деген ойго келди. «Деги аман-эсен үйүнө жетсе экен. Жол тайгак. Бүгүн ичкилик ичиле турган күн. Мас шоферлордун бирине көзикпегей эле».

жаш солдат

Дөңсөө колдон колго өттү. Аны экинчи жолу ээлеп алышкан жоокерлер баш аламан качып баратышкан тараптын сонунан түшкөн жок, көздөгөн максат орундалгансып, андасанда ок чыгарышып тим болушту. Аларга азыр аз да болсо, тыныгуу керек эле. Дөңсөөнүн колдон колго өтүшү бир гана күндүн ичинде болду, эки жолку чабуулга эки тараптан тең баягы эле күчтөр катышты. Экинчисинде, албетте, катышкандардын карааны азайып, кармашуу анчалык узакка созулбады.

Жеңишке ээ болушкан жоокерлер өз ара кубанычты бөлүшүү үчүн бири бирин жигердүү тиктешет. Бирок бул тиктешүү жеңиш менен куттукташуудан көрө кимиси бар, кимиси жогун түгөлдөөгө окшойт.

Дөңсөөдө тынчтык. Эч ким ишенбеген, күмөндүү тынчтык.

Согуш турмушуна жедеп көндүм болгон солдаттар мындай учурдан жакшылык күтүүнүн ордуна андан пайдаланып калууга ашыгышат. Адегенде эле чылым тартууга киришет, кайсы бири баштыгын оодарат, кайсы бири аягына-биягына да үлгүрүп, анан алыскы тылга кат жазат.

Уюлгуган чаң менен түтүн капкачан тараган. Снаряд менен бомбаларга тытылып, тамтыгы кеткен дөбө, кыйраган жыгачтар. Ар кай жерде пулеметтор, майтарылган замбиректер, атылбай калган октор, ыргытылбаган гранаталар — кайсынысы советтики, кайсынысы немецтики экени чаңдан байкалат. Айтор окдары жагы мол. Көкөйдү кесип турган киши күчү менен оокат.

Дөңсөөдөгү күчтөрдүн чамасы бош гкендиги душмандарга белгилүү. Эгер эртеңге калса, аларды сүрүп чыгуу кыйын болорун да жакшы билишет.

Эки жактын тең рациясы иштөөдө... Кайсы жагына жардам мурдараак келет — дөбөнүн тагдыры ошого жараша чечилмек.

Тыныгуудагы жоокерлерге көз жүгүртүп, чылым тартып турган чүңкүр кабак киши — бөлүктүн командири Савельев. Кийими, погонунан бери чаң басып, анын ким экендиги

таанылбайт. Чаң менен түтүн жоокерлердин баарын бир бирине окшоштуруп койгон. Ошондой болсо да, Савельевдин көз карашы жана баамчылдыгынан улам командир экенин дароо эле ажыратууга болот.

Лейтенанттын көз карашы окоптон жылбай күн батышты тиктеп, автоматын бетине кармап турган жаш солдатта. Анын шырғыйдай узун, арык денеси кур менен кынжыйта тартылгандыктан, ого бетер тартайып, жарга сүйөп койгон жыгач сыяктанат.

Лейтенанттын боз чаңгыл бети жыйрылгансып, тиштери гана кашкайып көрүндү. Бул анын жылмайып күлгөнү эле.

Кызык эле солдат да. Башкаларга окшоп эс албай эмне эле какайып калган? Же бирөө аны күзөткө койбосо. Ушу солдат өзүнүн таң каларлык жүрүштүрүшү менен командирдин көңүлүн ар качан бурат.

Башкаларга окшобогон бала кыял солдат менен кантип таанышканы командирдин эсине түштү...

Эртең согушка киребиз деген күн. Солдаттардын баары үйлөрүнө, досторуна, сүйгөн кыздарына, айтор каалаган тааныштарына кат жазышууда. Кайсы бирлери кокус өлүп калсак... «дешип, бирибирине керээзин айтышат». Ошол күнү жаш солдат эч кимге кат жазган жок, кепкесөзгө кошулбай, өзүнчө ойго батып, тынчсызданып жүрдү. Анын көңүлүнө түшкөн бүгүлүктү байкаган лейтенант кечке жуук жаш солдат окопто обочолонуп, автоматына таянып, көз жашы мөлтүрөп отурганын көрөт. Биринчи жолу согушка катышуудан жүрөксүп отурганыбы деп ойлоп, командир аны сөзгө алат:

— Солдат! Эмнеге ыйлайсың?

Ал көз жашын дароо жеңи менен сүртүп, какайып тура калат:

— Жооп берүүгө уруксат этиңиз, жолдош командир.

— Вольно! — Командир жай сурашууну каалагандай жанына келип, анын ийинин таптайт: — Тим эле да ыйлачу беле?

— Ырас, мен тим эле ыйлаганым жок. — Командирдин ырайымдуулугуна эзеркеп, жаш солдат чынын айтат. — Апам эсиме түштү. Ушу маалда мен боз үйгө куурай жагып, апам сүт бышырчу эле. Отту дайыма мен жакчумун... Эгер мен кечиксем, апам эшикке чыгып жол карай турган...

Лейтенант ошол сүйлөшүүгө чейин анын жаш солдат экенин, фамилиясы менен аты Арсыгулов Сүйүн экенин гана билчү. Ошо аңгемелешүүдө Сүпүндүн башынан өткөндөрүн, өмүрүн кызыгуу менен угат.

Жаш солдаттын анык жашы он алтыда болуп чыкты. Армияга эртелеп чакырылганы аз келгенсип, мектептин босогосун он жашка чыкканда аттаган (сегиз жашында «айлыбыз алыс» деп атасы окутпай койгон экен).

Сүйүн өзүнөн кичүү балдар менен бирге окуганына арданбайт, боюнун сөлөктүгүнө жана збисыны жоктугуна, башкаларга күлкү болгонуна арданат. Эптеп төртүнчү классты бүтүп, орто мектептин бешинчи классына көчкөндө жашын көбөйтүп, он алтыдамын деп комсомолго өтөт. Анан эки жылдан кийин комсомолдук жашы он сегизге толуп, армияга чакырылат.

— Метрикаң жок беле? — деп таң калат командир. Сүйүн анын өзүнө суроо берет:

— «Метрика» деген эмне?..

Лейтенант азыр эс алуу, оокаттанууну ойлобой, башкалардан сактык кылгансып, душмандар бекинген тарапты тиктеп турган. Арсыгуловду көргөндө экөөнүн аңгемеси эсине түшкөн эле.

Савельев ойлоно калды.

Ушу каргашалуу дөбөгө туш болгону бир рота аскерден бир взвод чамалуу кишилер гана соо калды. Ротанын командири оор жараланып, бөлүктү башкарууну Савельевге тапшырган...

Тирүү калган жолдоштору командирге мурункудан да ысык, жакын көрүндө.

Күтүүсүз учурда жаш солдаттын автоматы «дырырр» этти. Тыныгууда дендирей

түшкөн солдаттар тура чуркашып, колдоруна куралдарын кармашып, өз орундарын ээлешти. Чылымдын түтүнүн буркуратып турган лейтенант Савельев гана былк этпеди. Чаалыккан Арсыгулов каалгып уйкуга карамыгып, автоматтын окусунан басып алганын ал көрүп турган.

Сүйүн өзү да чоочугандай башын жулкуп алып, эки жагын элендеп караганда кулагынын түбүнөн октор чуу чуу этти.

Командир кыйкырып жиберди:

— Арсыгулов!

Жаш солдат шашкан бойдон окопко жата калды.

Жоокерлер окуянын кандайча болгонун түшүнбөй, биздин жигит душмандын снайперинен атышкан экен деп болжоду. Анын өзү да эмне болуп кеткенине акылы жетпей карбаластап турганын байкашпады. Иштин жөнжайын түшүндүрүүдөн эрингендей командир чылымын соруп тура берди.

Мындайда командир шашылыш түрдө беттешүүгө даярданууга буйрук берчү эле. Эч нерседен камырабаган лейтенанттын оозунан күтүлбөгөндөй сөз чыкты:

— Эмнеге жардана калдыңар? Баргыла, эс алгыла! Кузнецов сен күзөттө болосуң!

Баш аягы бир чакырым келбеген, кыркалуу дөңсөө бир көздө жакын жерде орношкон кыштак калкынын жайыкышы эс алуу жайы болуу керек. Айланада мындан башка токой да, тоо да көзгө чалынбайт.

Жоокерлер бадалдардын түптөрүндө колубуттарынкенен созушуп, суналып жатышты. Заматта туштушунан коңурук башталды. Планшетин башына жаздаган лейтенант да уйкуда.

Кирпик какпай чакчайган — Сүйүн гана. Ал ушу кыштактын тагдыры жөнүндө ойлонот. Өзү согушка катышкан жарым жылдын ичинде мынчалык кыйроого учурап, караманча ээн калган кыштакты көрө элек болучу. Эч болбосо бирин серин карылар, аялдар жана балдар учурап эле. А мындан кыбыр эткен тирүү жан, жадаганда сорок эткен канаттуу куш көрүнбөйт. Баары тыптыйпыл болгондой. Бул кыйраган кыштакта жашоо биротоло токтогондой...

Дал ушул минутада Сүйүн бир ажайып окуяга туш болду — жанындагы бадалдан кичинекей чымчыкты көрдү. Өцүмбүтүшүмбү деп өз көзүнө ишене албады. «Бул жерде тири жандык, тиричиликтин белгиси жок эле го»~ деп ойлоп турганда чымчык чыйпылдап, бутактан бутакка учуп конуп, ага жакындай баштады. Бул тири укмуш кадимки эле королу экенин тааныды.

Баятан бери көцүлдү басмырлаган жалгыздык сөзүм заматта жоголуп, ажайып дүйнөгө кайрадан аралашкансыды.

Королу айланчыктап кетпейт. Балким ал жалгыздыкка көнбөстөн, адамдарды паана кылып келгендир же болбосо, ушу бадалдардын арасынан уясын жана уялаштарын издегендир.

Солдатты эми королунун тагдыры ойлонто баштады. Эртеден бери ажалдын оту бүркүлүп, тирүү жандык түгүл, жыгачтарынан бери бүлгүнгө учураган дөңсөөнүн айланасында бечера чымчык кантип түрүү калды экен? Королу канаттуунун баарысынан кичине, баарысынан чабал болгону менен, мүмкүтүн баарысынан бактылуудур.

Бул бечера башка, тирүү калган куштарга окшоп, ок атылбаган, түтүн каптабаган, өрттүн жалыны алоолонбогон бейкут тарапка эмне үчүн ооп кетпеди экен?

Коркунучтуу жерде королуга эмне бар?

Сүйүн мурда королу жөнүндө ойлонмок тургай, аны канаттуу куштардын катарына кошчу эмес. Анын кадырын тагдыр өз эпчилдиги менен гана билгизди. «Эч болбосо ушу бечера тирүү калгай эле» — деп тиледи Сүйүн. Алдыда дагы канча октор атылат.

Балким бул дөбө түзөлүп, биринсерин бадалдар ордутүбү менен жок болор. Жаш солдат жалгыз коронону сактап калуу жөнүндө ойлонду. Аны башка жакка, айтор ушу каргашалуу дөбөдөн алысыраак учуруу керек эле. Бирок кичинекей чымчык анын эркине көнбөдү. Соңунан түшкөн адамдан качып, бадалдын бир четине жеткенде кайра артына канрылат... Өзү байырлаган дөбөдөн кетүүнү каалабагандай, мындан пааналуу жерди керек кылбагандай, имерчиктеп кетпейт. Эч нерсе түшүнбөгөн бечара чымчыкты кандай болсо да сактагысы келди.

Жаш солдат дагы канча убараланат эле, айланага минометтордун октору ышкырып келип, күпкүп этип түшүп, кулак тундура жарыла баштады. Чымчыкты кубалап бараткан жаш солдат жыгылды. Көзү караңгылады.

Снаряддар дале сейректеп түшүп жатты. Жарадар солдат бөжөндөп чуркаган медсестранын жонунда жаш балача шалактап баратты. Кыймылдаган сайын жаратынын сыздаганына, тандайы кургап суусоганына — баарына, баарына кайыл, эптеп эле ушу каргашалуу дөңсөөдөн алыстасак деген тилекте. Адатта адам коркунуч өткөндөн кийин эсине келет, андан ары иштери, максаты жөнүндө жайынча ойлонот. Бирок далбастаткан коркунуч өткөндөн кийин да Сүйүндүн жүрөгү эмне үчүндүр кооптуу согуудан танбады.

Сүйүн буга чейин кадимкидей коркунучту башынан өткөрүп көрбөгөн эле. Согушка биринчи жолу кирерде гана жүрөгү дүкүдүкү соккон, анысы корккондугубу, же белгисиз нерсе менен беттешүүдөгү сөзүм ушундай болобу — ачык түшүнө албай койгон. Мындай түшүнүксүз сезимди мектепте окуп жүргөндө да башынан өткөргөн. Анда согушка катышуу деген нерсе оюна да келчү эмесжөн эле вожатыйдын кыстоосу боюнча кээде пионерлердин жалпы чогулушунда сүйлөрдө эмне үчүндүр апкарып, жүрөгү дүкүлдөп, алгач үнү калтаарып барып оңолчу. Кийин. армияга чакырылуунун алдында өзү менен классташ кыз менен окуусунан бет алышып, же сүйлөшүп калганда ошентип калтаарып калар эле. Жакшы жери аны бир жигит ала качып, Сүйүндү белгисиз түйшүктөн куткарды.

Коркунуч өзүнөн өзү коркунучтуу эмес. Адам өзүнүн алсыздыгын сөзүү коркунучтуу. Эки буту кыймылга келбей, шал болгонсуп, томолонуп жатып калганда мусапырчылык кандай болорун биринчи жолу билди жана ушундай учурда жардамга келген Машага керек болсо, жанын курман кылууга даяр болуп баратты.

А Маша болсо, бул ишке демейдеги милдетиндей гана карайт. Аны кубанткан — көтөргөн жүгүнүн жеңилдиги.

Алар канча жол басышканын байкашкан жок. Айтор, замбиректердин жана минометтордун үнү угулбай калган кезде гана (мүмкүн атышуу токтолгондур) кара терге чөмүлгөн Маша чарчаганын билди. Сүйүндүн жараты да ошондон кийин катуулап кыйнай баштады.

Машанын буттары чалыштап калды... Токтолду... Экөө тең чалкалап, бир балаадан кутулгандай, ээнэркин суналып жатышты. Жарадар кээде гана кыңкыстап кайра басылат. Суусап, оозунун ичи кургагансыйт.

Кыйла убакыт өттү. Убакытты барктоо жагынан жарадарларга ким тең келсин. Сүйүндүн тынчы кете баштады. Медсестра болсо, эч нерсени кенебейт, каякка, эмне үчүн баратканын да унуткандай сулк жатат. Санитарлык бөлүккө жараты кабылдай электе төзирээк жеткирүү керек эле. Бир жагынан бир ууртам суунун азабы өтүп баратты.

— Суу! — деди ал бейкут жаткан сестрага угуза. Маша козголбоду. Мүмкүн укпагандыр, же уккусу келбегендир, аны сүрүштүрүүгө убакыт кайда? Жарадар мурункудан да катуу унчукту.

Суу! Суу!

Дагы да жооп болбоду. Бул эмнеси? Кантип эле укпасын? Андан көрө ээн жерде эч ким жокто медсестра эмне кылам десе да өз эрки да. Таштап кетем десе, ким кой демек?

Сүйүн өз ичинен ачууланды: «Эх, мындай экенинди мурда билбегеним, ай...» Ачуусуна чыдабай бурк этти:

Сен эмнеге унчукпайсың? Билем сени...

Бул ачуунун тиешеси жоктой медсестра камырабайт.

— Тоготпогонун карачы! — деп чыйпылыктады ал.— Катардан чыгып, керек болбой калган кишиге ушундай карашат экен го! — Жарадардын күйбөгөн жери күл. Аны сөккүсү келди. Коюп жиберүүдөн да кайра тартпагандай колун жаңсады, алсыз колу кыздын көкүрөгүнө акырын гана урунду кара терге чыпылдаган гимнастерканын алдынан соккон жүрөк анын алаканын ургулап, оор дем алышы колун бирде өйдө көтөрүп, бирде ылдый түшүрүп термелте баштады. Кыз демин жыйнай албай жаткан эле.

— Кудай ур,— ал сунулган колун кайра тартып алууга чамасы жетпей, жасакерленип күбүрөдү: — Маша! Кечир мени?

Кыз дале болсо демигип, эсин жыйнай албай жатты. Оозун кыбыратууга да дарманы жок. Жарадардын жаагы жап болду. Суу сураганы, а түгүл, кээде кыңкыстаганы да басылды. Ал өз жоругуна катуу капаланып, «мендей дөдөйгө азыркы көргөндөр да аз» деп өзүн өзү табалайт. Капаланат. Оюна ар нерселер келет...

Баарынан да өз өмүрүн эстөө таңкалтты. Көргөндөрүнүн көптүгүнө жана кызыктыгына эмес, тагдырынын тамашакөйлүгүнө таң калды. Кичинекейинен баштап ар нерсеге өз мезгилинен мурда чарпылып, бирок аны толук бойдон башынан өткөрө албан, өмүрүнүн ар бир курагы өксүгөндөн өксүүдө. Боюнун сөлөктүгүнөн өз теңдерине кошула албай балалык доорду өткөрдү. Өспүрүм курагында боз уландар менен жүрүп, же андан жок, же мындан жок дагы арабөк калды. Аскер кызматына киргенден кийин, эми туруктуу ордумду таптым го деп ойлогон. Жоокердин өмүрү албетте чалагайым болууга тийиш эмес, же жеңишке жетмек, же окко учмак. Тилекке каршы, мында да күткөндөй болгону жок. Жараланды, айыгабы, жокпу — күмөн. Айыккан күндө да аскер кызматына жарайбы, жокпу — анысы да күмөн. Ошентип, жоокерликтин өтөөсүнө да чыга албай тургансыды.

Сүйүн өкүнүчтүү өмүрү жөнүндө ойлоп жатканда медсестра эс ала баштады. Аны да Сүйүн капысынан, кыздын жүрөгүнүн кагышынан улам билди. Эң мурун алаканы ысып чыккан болучу, бүкүдүкү соккон жүрөк бир аздан кийин чоочун колго үйрөнүчкөндөй жоошуй баштаган. Анан эмне үчүндүр колуна токтун учкуну типгендей сөзип, тынчы кете баштады. Бул эмнеси? Мындай жорук башынан өтүп көрбөгөн жигит жаратын унутуп, эмне болуп баратканын түшүнө албай жатты.

Ал азыркы учурга чейин кыз зкүрөгүн тыңшап да, аны менен сырдашып да көргөн жан эмес. Кыздарды сыртынан эле билем деп ойлой турган (анда биле тургандай эмне болмок эле). Анын байкоосунда ушул Маша далайды башынан өткөрүп, балким бир эки эрден чыккан бийкечтерден болуу керек эле. Солдаттар болсун, баары менен ачык сүйлөшкөнү, эч нерседен ыйбаа кылбаганы ага ушундай таасир калтырчу. Азыр болсо, ошол эле Маша жаш өмүрүн согушка зарп кылып, сыртынан ачык көрүнгөнү менен, терең сырлуу, жолдоштукка бекем жана махаббаты тунук, карапайым орус кызы экени жүрөгүнөн сөзилеп турду. Мындай кызды ал эч жерде жолуктура элек болучу.

— Эх, Маша! Садагасы, Маша! Экөөбүз кандай күнгө туш болдук! Сени эмне үчүн азыр гана таанып отурам? Кечээ, эч болбосо, бүгүн түштөн мурда кайда глен?.. Маша кечээ да, бүгүн да, түштөн мурда да, Сүйүн менен бир бөлүктө болучу. Алар биринчи корүшүп, бирге кызмат кылгандан бери алты ай убакыт өтпөдүбү? Бирок анда бул кыз анын көзүнө башкача көрүнчү. Ал бар болгону медсестра эле. Армияда медсестра жана врач кыздар аз бекен. Машаны ошолордун бири деп кое турган. Сүйүн алаканын кыздын көкүрөгүнөн алгысы келбей калды. Аз да болсо, анын

катарында жата турууну, эркелетүүнү каалады. Бир кереметтүү күчтөн кубат алгансып, ийкемге келген колун жылдырып, анын көкүрөгүн сыламак болду. Канчалык этияттанса да сөөмөйү кыздын тирсийген көкүрөгүнө барып урунду.

Маша чочуп ойгонду. Киши кыйналганда чырм эткенге не жетсин! Чарчаганы басылып, бою жеңилдей түшкөн. Бир чырм эткен уйку менен бир жутум суунун кадырын сапарда жүргөн киши гана билет.

Бул убакта ай кылайып чыга калган эле. Маша башын көтөрүп жарадарга үңүлдү:

— Акыбалың кандай, жоокер?

— Жакшы.

Медсестра анын жообуна ишене албай:

— Чын айтчы, кандайсың? Жаратың оңой эмес көрүндү эле.

Анда баягыдай эле жооп чыкты:

— Жакшымын.

Ал эмне үчүн антип жооп берди, чын эле айыктыбы, же кыздын көңүлүн улайын дедиби, же кыргыздар өлгөнү жатса деле көңүлүн сурагандарга «жакшымын» деп айтчу адатын карматтыбы? Эмнеси болсо да Маша анын жообуна ынанды. Убакытты өткөрбөй, жоокердин жаратын ыргатпай санитардык бөлүктү таап алуу керек эле.

Медсестра ордуна туруп, эңкейип, анын колунан тартты. Жарадар башын көтөрүп, чымырканганда жараты чыдатпай бакыртып ийди.

— Айтпадым беле?! — Маша аны кылдаттык менен жөлөп отургузду. Сүйүндүн таңылган жараттары сыздата баштады. Суу көздөн учат. Кыздын сыйкырлуу жүрөгү, өзүнүн делбелениши эмне үчүндүр ойго келбей калды. Бардыгы заматта өзгөрүлгөнүсүдү. Бири жарадар солдат, экинчиси медсестра... Экөөнүн ортосунда башка эч нерсе калбагансыды.

Медсестранын абалы деле жыргарлык эмес. Курсагы ачып, суусагандан тили оозуна батпай турат.

Экөөнүн ортосунда бир баштыкча, бир фляжка гана калганын көрүштү. Баштык бош экен. Фляжканын түбүндө гана суу шылдыршылдыр этет. Экөөнүн көзү да ошо бир ууртам сууда. Фляжканын капкагын ачып, оозуна жакындатып бараткан Маша жарадар солдаттын тамшанганын байкап токтоло калды. Анын кебетеси ушу бир ууртам суудан жаным калар эле дегендей белгини тапты. Адатта жарадарга суу ичируүгө болбойт. Ал эми «ичпе, оозунду гана чайка!» — дегенге анын көнбөсү белгилүү. Суудан көзү каткан жарадарлар мындай учурда өлөрүнө карабай колуна тийгенди жутуп коет.

Маша аны жалжылдап карайт. Бул көз караштан: сен ичүүгө болбойт, мен ичейин, ансыз сени самаган жерге кантип көтөрүп жеткирем деген ниети сөзилет. Мейлиң, бирок көзүм көрбөсүн дегенсип солдат тетири карайт, көзүн жумат. Эми бүттү го деп бери бурулганда фляжка кыздын калтыраган колунда, оозуна дале жетпей турганын көрөт.

Кызды мынчалык сабырдуу жана чыдамкай болот деп ойлобогон жоокер ага ыраазы болуп, чын пейлинде сууну ичип жиберсе экен деп күттү. Ыйба кылып турабы деп шектенип, ыраазылыгын да билдирди:

— Ич! Иче гой, Маша!

Медсестра болсо, өзүнчө ойго чумуган. «Мындайда жарадарлар башканын өлгөнтирилгенине карабастан, сууну колдон талашчу эле. Бу жигит эркектик намысын ойлоп, кыздан суу талашуудан ыйбаа кылгандыр. Анысына ыракмат! Жакшы үй-бүлөдө тарбияланган окшойт... Мен анын суроосун орундатсамбы? Окус бизге мындан ары суу табылбаса, же адашсак, бечара бир тамчы суу-сунга жетпей арманда кетип жүрбөсүн. Менин деним соо, дагы узакка чыдай алам...»

Солдат! — кыз фляжканы ага сунду. — Мен соомун, чыдай алам. Бир жут. Эч болбосо, оозунду чайка.

Жигит башын чайкады... Кыз колу талыганда гана фляжканын, оозун бекитип, жанына

байланды.

Экөө тең тунжурашат. Мындайда сөз да табылбайт. Эч болбогондо бир нерселер жөнүндө сүйлөшүп, көңүлдү алагды кылуу керек эле.

— Солдат! бир нерсе айтсаң боло! Жарым жылдан бери экөөбүздүн бүгүн көздешкенибизди кара!!.

Эмне айтуу керек? Жигит ойлонуп калды. Ушул арада медсестра чөнтөгүнөн блокноту менен каламын алып чыкты.

Туулган жериндин адресин айтчы!

Ал солдаттын адресин алып, өзүнүкүн ага жазып берди. Анын колунан чыккан кагаз Сүйүнгө адрес эмес эле, жигит менен кыздын ортосунда жазылчу ашыктык каттай сөзилди. Ал үчүн кыздар менен алышкан биринчи кат ушу болучу.

— Сүйүн!—Маша аны атынан атай баштады.—Апаң менен атаң билимдүү кишилерби?

— Апам сабатсыз, атам лекпести бүткөн. Мени менен кат жазышып турат.

— Өзүң орто мектепти качан бүттүң?

Сүйүн бир аз мукактанды. Окуган классынын төмөндүгүнөн арданганы жок, Машадан кичүү болуп көрүнөмбү деп чоочуду. Жакшы жери — кыз жооп күтпөгөндөй суроосун улады.

— Кыздар менен кат алышып турасыңбы?

— Жок.

— Эмне үчүн? — Машанын күлүмсүрөгөнү айлуу түндө ачык билинди.

Жылмаюу иренине жарашкансып, ал мурункусунан да татынакай көрүндү. Дагы күлө түшкөй эле.

— Мүмкүн, ошондойдур,— деди ал жука эрдин чое сүйлөп.— Сенд калп антууну билбеген жигит окшойсуң. Сага окшогон жигиттерди аз көргөм. Сен эмнеге мелтпрейсиң?

Сүйлөө керектигин ал өзү да билип турган. Ал тургай бир топ нерсе жөнүндө сурагысы бар. Эмне үчүндүр батынбай каймана аңгемеге түштү:

— Илгери менин чоң атам бир бутунан жарадар болгондо аттан түшпөй ошо жарадар бутун канжыгасына таңып алып, урушту уланта берген экен...

— Анык баатыр турбайбы!—Кыз сөзгө ынтаа коюп.— Кыргыздар ким менен согушчу экен?

— Илгери, илгери калмактар менен.

— Чоң атаңдар дагы кимдер менен согушкан?

— Өз ара...

— Граждандык согушпу?

— Уруу арасындагы согуш...

— Бабаң да согушту бекен?

— Бабам да, анын бабасы да. Маша күрсүнүп койду:

— Тарыхта согушту көрбөгөн муундар болду бекен? Сүйүн ийнин куушуруп тим болду.

* * *

Алар кайрадан жолго чыгышты. Жарадарды медсестра солдойтуп жонуна көтөрүп алган. Жаратына күч келбесин үчүн кыздын мойнуна ылдый асып койгон эки колу анын тирсийген төшүнө жабышып баратат. Кыз кадам таштаган сайын жарадардын тумшугу анын жумшак чачына бата түшөт, мурдуна кандайдыр бир жагымдуу жыт келет. Жүрөгү элөпжелеп болуп кайрадан тынчы кете баштады. Маша эч нерсе менен иши жоктой кадимкисинче басып баратат.

— Маша! — деди Сүйүн чиренип,— токточу?

— Эмне болду! Жаратың ооруттубу?

— Жок.

Медсестра басып баратып түкшүмөлдөп койду:

— Анан эмне болду?

— Жөн эле, токто дейм!

— Тентектик кылба, жоокер! Убакыт кымбат!

— Маша дейм! Токто! — Сүйүн чиренип, аны ийнинен булкту.— Ташта мени...

Буга эмне болуп кетти дегенсип, медсестра токтой калып, аны акырындап жерге отургузду.

Сүйүн эт бетинен кулап, жер кучактай жыгылды. Медсестра дал болуп анын жанында унчукпай кыйла отуруп калды. Акырында солдат өзү сөзгө келди.

— Түшүнөсүңбү, мен эркекмин! Солдатмын. Мен сага көтөртүп жүрө албайм.

— Ошондой де.— Маша жылмайып койду.— Мен эмне болду деп чоочудум эле.—

А сен түшүнөсүңбү жарадар экениңди?

— Бул эч нерсе эмес. Мени ташта. Санитарлык бөлүктөр өзү келип алып кетишсин!

— Сен эмне деп жатканыңды билесинби?

— Билем. Болду мен эч жакка барбайм.— Ал көмкөрөсүнөн оңдонуп жатып алды.

Талашуунун пайдасыздыгын түшүнүп, Маша анын жанында окуя кандайча бүтөрүн билгиси келип, ойлуу жатты. Жаралуу неме албууттанып кандай чечимге барбасын, баары бир оюнан айныбады.

Сүйүн болсо күтүлбөгөн учурда жараланганына, кандайдыр бир купуя сезим козголгонуна жана өмүрүндө биринчи жолу ыкласы түшкөн кызга көрсөткөн тагдырдын шылдыңына ызаланып, кайгырып, баарынан кечкиси келип көшөрүп жатты. Балким, санитарлык бөлүктөр же болбосо биздикилердин чалгынчылары жолугушуп калар. Болбосо бу көрөкчө өлгөнү жакшы.

Убакыт өз жумушун иштей баштады. Ызасы, ачуусу басылып, кызды бөөдө кыйнаганына кейиди. «Менин азабымдан ал ачка болуп, же душмандын колуна түшпөгөй эле» — деп чочуп башын көтөрдү.

— Солдат! — дейт медсестра жай гана.— Жолду уланталы. Убакыт кымбат.

Сүйүн шылкыйып жер карайт, адатынча кыйкырбайт. Медсестра аны колдон тартып, аркасын тосот...

Ай кыйла көтөрүлгөн. Жүгү мурункудан оор тартып, медсестра илкип калкып кетип баратты.

Экөө тең унчугушпайт. Өзүбүздүн арткы бөлүктөргө, санчастка ана жетебиз, мына жетебиз деген үмүткө жетеленген немелер акыркы күчү түгөнгөнчө алга озунушат... Бир оокумда медсестра жаткан жеринен козголбой калды. Анын жанында соолуп жарадар жатты. Бир көргөн кишиге алардын кимиси жарадар, кимиси соо экенин ажыратуу кыйын.

Сүйүн адатынча медсестраны сөзгө албай, эч нерсе сурабай тынч жатты. Маша бу жолу уктабады, анда санда үшкүрүп коюп, ойлуу, кең асманды тиктеп жатты.

Анын ойгоо экенин билсе да жанындагы жолдошу сөзгө албады. Сөз Машадан чыкты:

— Биз каякка баратабыз? Байкайсыңбы?

— Санчастка.— Бейкапар жооп берди жигит.

— Санчастка али жете элекпиз деп ойлойсуңбу?

— Антип деле ойлогонум жок. Кыздын үнү кооптуу угулду:

— Биз адашкан окшойбуз. Арткы бөлүк мынчалык алыс болбоого тийиш эле.

Экөөбүз ачык сүйлөшөлү: чын эле адашкан болсок коркоор белең?

— Ооба.

— Колго тушуп кетебиз деп коркосуңбу? — кыз суроосун кайталады.— Эмнеден коркосуң?

— Мен үчүн экиязык бирөөнүн азапка түшүшүнөн. Күтүлбөгөн жооп медсестраны ойлонтту. Дайыма баладай көрүнүүчү солдаттын оозунан жетилгендиктин белгисин билдирүүчү сөздү биринчи жолу угушу болучу. Ал башын көтөрүп, эки колун тизесине айкалыштырып, анын маңдайына жакын отурду. Жигит аны чынында эле бир башкача жалжылдап тиктеп жаткан эле.

«Бул кыз мага мынча эмне айланчыктайт?» — Мени санчапка жеткирем деп, башына балаа үйгөнүн билип турса да, эмне үчүн капаланбайт. Бардык солдаттарга ушундай карайбы? Же мага өзгөчө мамиле кылганыбы? Андай болушу да мүмкүн». — ...Сүйүн өзү да ага башкача, мурда болуп көрбөгөндөй мамиле кыла баштабадыбы. Балким бул кыз аны от арасынан бекер жеринен сууруп чыкпагандыр. Эч болбосо, фронттун кызыл жалынынан эмне үчүн алып чыкканын билгиси келди.

— Маша, сенден бир сөз сурагым келет. Айтасыңбы?

— Балким, айтпасмын... Оболу сурооңу айтчы? — деди кыз токтолбоп.

— Мени согуш талаасынан эмне үчүн алып чыктың? Эмне үчүн өз башыңды азапка байладың?

— Жарадарды ташуу милдетим. Мунун эмнесин сурайсың?

— Жашырып жатасың. Жарадарды ташый турган убакыт жок болучу.

— Кандай десем... Сен да солдат, мен да солдат. Экөөбүз тең командирдин буйругун аткарабыз.

— Демек, лейтенант Савельевдин буйругу экен да.

— Ооба, дал ошонун.

Жарадардын оозу бүлкүлдөп, кээде гана «менин командирим!» деген сөзү угула калат... Ал согуш талаасынан кетишин Машанын гана демилгеси деп ойлоп, жана анын андан берки тарткан азабынан улам ушу кыздын мага кылган мамилесинде кандайдыр бир купуя сыр барбы деп болжогон. Ошондой үмүткө кубанып, шерденип анын айтканын угуп келаткан, эми кыздын мамилесинде аскердик карызды өтөөдөн башка нерсе болбогон соң ысык деми сууп, эч нерсеге көңүлү келбей калды.

Жаш солдаттын көңүлү чөгө түшкөнүн Маша да байкады. Анын көңүлүн улоого убакыт да жок, шайманы да жок.

Маша сөздү чукулунан чечкиндүү айтты:

— Жигит, башыңды көтөр! Колуңду бер! Анын башы да, колу да көтөрүлбөдү.

— Солдат, башыңды көтөр! — Медсестра жанагыдан тың сүйлөдү. — Экөөбүз талашууга убакыт жок.

— Маша! деди солдат муңайымдуу. — Сага чоң ыракмат! Менин кебимди ук!

— Айта кой. Убакытты коротпо!

— Маша! Өзүң басалбай жүрүп, мени көтөрүп каякка темселейсиң? Мени таштап, биздикилерди изде. Мага анан келесиңер... Мен абдан ойлодум. Мындан бапка арга жок.

— Айтарың ушубу?

Мен чыным менен айтып жатам. Ойлонгун. Анан кеч болуп калат.

— Эх, солдат! Мен ойлонбоптормунбу? Мен каякка барам, каяктан издейм? Биз адаштык. Бир бөлүнүшсөк, экинчи көрүшпөсүбүздү өзүң деле билип турасың. Экөөбүз болсо да, жалгыз кетсем да ушу. Мындайда жалгыздык жаман. Эмнеси болсо да чогуу көрөбүз.

— Суранамын: мени таштап, тобокел деп издеп көр?

— Мындай сөз экинчи оозундан чыкпасын. Экинчи жолу ошентип айтсаң таарынам. Кана, колуңду сун. Мойнумду кучакта.

Ал эмнесине талпынган, буту баса элек кичинекей балача колдорун сунду.

Маша аны кайрадан жонуна көтөрүп алды.

«Уят, ай? Менин солдат болгонум, эл коргогонум ушубу?» — Сүйүн кайгырып

баратты.

Аңгыча түнкү тынчтык бузула баштады. Ар кайсы жерден атылган ар түрдүү ракеталар асманды жаркыратат. Моторлордун күрүлдөгөнү бирде чыгыштан батышка, бирде батыштан чыгышка карай өтөт.

Алар асмандагы алтын казыкты тиктешет да, бара жаткан багытынан адашпаганын аныкташат.

Ооба алар адашкан жок. Бул баш айланткан согуштун багыты өзү бузулуп, кээде биздикилер батыш жагында калып, душман чыгыш жагынан кармашкан учурлары да көбөйүүдө.

Эрбендеген караан кетип баратат. Медсестранын жонунда жаш солдат, жамбаштагы булактаган фляжкадан суу шылдыршылдыр этет. Бул дабыш угулган сайын ичээр суубуз бар дегенсип, экөө тең каниеттенишет.

Төбөдө алтын казык жаркырайт.

күтүлбөгөн жолугушуу

Түш чен. Аксакалдын тыныгуу убагы. Ал тыныкпай эле оокаттанып отурган.

Жумуш күнү ортосундагы бир саат убакытты өзөк жалгоого жана аны менен бир учурда дем алууга пайдалануу көнүмүшкө айланганы үчүн гана тыныгуу убагы деген жалпы түшүнүктөн чыга албай жүрөбүз. Бул туура эмес, оокаттануу жана тыныгуу эки башка нерсе. Оокаттануунун өзү жумуш. Ыгын билбеген киши тамактануу учурунда эле чарчайт. Көп жесе кеселге чалдыгат, аз жесе ачка калат. Ал эми шашыпбушуп тамактанып, ошо бойдон карбаластап жумушка кирген киши жинигүүгө мүмкүн.

Аксакал кызматчы, жөн гана кызматчы эмес, мекеме башчысы. Жумушу мол, андан да жоопкерчилиги күчтүү. Ишинин жеңилдигине же оордугуна, жоопкерчилиги көп же аздыгына карабастан, кызматчылар үчүн оокаттануу менен дем алууну айкын чектөө зарыл. Жакшы жери, аксакалдын кызмат абалын сыйлашып жана убактысын майдачүйдө нерселерге коротпоо үчүн түшкү оокатты оздорү кабинетине жеткирип беришет.

Сөздүн кыскасы, аксакал түштөнүп отурат. Столдо салат, биринчи, экинчи жана үчүнчү. Кең бөлмөнүн ичи салкын. Ачык форточкадан таза аба кирип турат.

Дал ушул учурда кимдир бирөө жанына келгендей болду. Отурду. Эгерде ал тейлөөчү кызматкер болсо, табактарды ооштуруп, ал бошобосо жолтоо болбоо үчүн капкачан кетмек. Түштөнчү убагында башка бирөө минтип, бейадептик кылып, качырып кирчү эмес эле. Эмнеси болсо да, аксакал вилканы тарелкага жөлөп коюп, колун ак салфетка менен сүртүп, бейубак келген клиентке кабыл алуу шааниси боюнча сылыктык менен бурулду.

Жанаша столдо көзүн жалжылдатып күтүп отурган Тыйын чычкан экен. Кадимки эле тыйын чычкандын өзү.

Мына, кызык! Аксакал ушу куттуу мекемеге башчы болуп келгени далай кишилерди кабыл алды, далай кызык жолугушууларды башынан өткөрдү. Бирок анын баары эреже катары эң мурун секретарь же жардамчысы аркылуу качан жана кайсы убакта кабыл алынары жөнүндө алдын ала макулдашчу эле. А бу сыпайкерчиликти билбеген макулук эрежени бузганы аз келгенсип, түштөнүп отурганда уурданып киргенин карасаң!

Демейде оюнкараак жана шайдоот неме азыр ордунан козголбой, көздөрүн жылтыратып, жасакерсинип отурушунан улам аксакал анын даты бар экендигин жана адепсиздик кылып уурданып киргени үчүн уялганын сизди.

Албетте бу бечара бекеринен келген жок. Анын кишп.терге гана эмес, айбанаттарга да тиешеси бар экенин билсе керек., Аксакал жаратылышты жана айбанаттарды коргоо боюнча коомдун башчысы эле. Тыйын чычкан аны кантип билди? Жөн эле ачык

форточкага туш келип, ысык тамактын жытын алганы үчүн гана окусуна келип жүрбөсүн?

Аксакал бул жөнүндө да ойлоду. Тыйын чычкан окусуна келген клиентке окшободу. Азыр ушу чоң имараттын жүздөгөн терезелеринин форточкалары ачык, кеп эле мекеме башчылары оокаттанып отурушкан. А түгүл, жер төлөдөгү ашкананын терезелеринин баары ачык эле. Эгерде бу бечара эч нерсени түшүнбөгөн макулук болсо, ошолордун баарына кайрылбастан, эмне үчүн аксакалдын кабинетине түптүз кирет?

Ооба, аны бекеринен келген жок деп эсептейли. Андай болсо, келгендеги максаты эмне? Албетте, квартира же болбосо кызмат сурап жүргөнү жок, кандайдыр даты болуш керек.

Аксакал шаарга жаңыдан гана жайланышкан тыйын чычкандар жөнүндө ойлоно баштады. Шаар бакдарактуу, атайын парктар бар. Анда жаңы жашоочулар үчүн атайын жасалган үйжайлары, тамактануучу орундары бар. Демек, алар орун жагынан камсыз. Оокат жагы кандай болду экен? — деген ойго келгенде, баятан бери мейман каадасын бузбай отурган Тыйын чычкандын быйпыган таноолору былкылдап, оозунан балапандын чыйылдаганындай үн угулду.

— Түшүнүктүү! — деди аксакал өзүнчө. — Бечеранын курсагы ач турбайбы! — Анын максатын кечигип түшүнгөнү жана ага адегенде эле меймандостук көрсөтпөгөнү үчүн, өзүнүн улуулугуна карабастан, мекеме башчысы андан кечирим сурап, тарелкадагы күрүчтү, капуста менен сабиз арадашкан салатты меймандын астына жылдырды.

Дасторконго чакыруу ишаратын гана күтүп турган сыпайы мейман аксакалдын жакшы кабыл алышына, өз табагына чакырышына жана аны менен насиптеш болушуна миң мертебе ыраазы болуп, оокатты ыраазылык менен жей баштады.

Ушул учурда аксакалдын оюна бир нерсе кылт этти — Тынын чычкан өз курсагынын айынан гана келбеген боолуу керек, шаардын жаңыдан келген жашоочуларын азык менен камсыз кылуу үзгүлтүккө учураган экен!

Ал столунун капталындагы кнопканы басты. Заматта секретарь кыз жетип келип, тийиштүү буйрукту укту; анын өз бөлмөсүнө барып, аксакалдын жардамчысына телефон чалды. Шаардагы жаратылышты коргоо коомунун кишилери чейрек сааттын ичинде кыймылга келтирилди...

Сыпайкерчиликтүү мейман аксакалдын көзүнчө сабизди кечкеете кыртылматып отурбастан, ар кайсы даамдан ооз тийип, жакшы күтүлгөнүнө жана чоң кожоюндун пейлине эле тоюп, ыраазылыгын билдирүү үчүн алдыңкы буттарын бооруна алып, кош аяктап тура калып анан ызаат кылгандай башын ийип, кош айтышты.

— Жакшы барыңыз! — Аксакал да жылуу коштошту. — Кам санабаңыз! Баары жайында болот...

Быякта килем төшөлгөн жол турса, Тыйын чычкан форточкадан кирип, форточкадан чыкканына ачууланбады. Эгерде бу макулук кабыл алуунун эрежеси боюнча эң мурун секретарга же жардамчысына кайрылса, эмгиче каалаган жерине жетмек эмес. Ага чейин шаардын жаңы жашоочуларынан далайы ач калып, мүмкүн жумуштун жыргалчылыгын көрбөй мөзгилсиз мертинишет беле!

Түшкү дем алыш бүтүп, иш башталды. Аксакал учурдагы маселелер менен алагды болуп кеткен экен, чыйпылдаган дабыш чыкканын кулагы чалып, терезе жакка карады. Ойноктогон Тыйын чычканды көрдү. Ал эмне үчүндүр форточкадан секирип түшпөстөн, терезенин ары жагында куйругун чамгарактатып, ары-бери ойноктоп, анан адатынча кош аяктап тура калып, таазим кылды да, жанындагы барпайган арча жыгачына секирди. Секирбей эле учуп кеткенсиди. Куйругун булактатып, заматта көздөн кайым болду.

Аксакал анын ишаратынан улам, суроолору канааттандырылганын, мына ошону үчүн ыраазылык билдиргенин түшүндү. Саатын карады. Оокатты бир табактан ичкенден бир эки гана саат өткөн экен. «Ушунча кыска убактын ичинде баары жайына келе калганы

ыраспы?» — деген ою менен өзүнүн орунбасарына телефон чалды:

— Алло! Сиз, шаардагы тыйын чычкандардын абалын тезирээк билип, мени менен кабарлашыңызчы!

Ал учурдагы маселелерге кайрадан киришти... Бир аздан кийин орунбасары келди. Анын тапшырма алганына жарым саат гана болгон.

Орунбасар иштин жагдайын баяндай баштады:

— Акыркы күндөрдө тыйын чычкандар кароосуз калышкан! Шаардагы коомдун адамдары жана мектеп балдарынын күчү менен алар эки сааттын ичинде оокат менен толук камсыз кылынды!

— Жакшы! — Аксакал бу кабарды азыр гана уккансыбай сүйлөдү. — Аны билемин. Мени кыжырланткан нерсе: коомдун мүчөлөрү буга чейин эмне үчүн өз бетинче кам көрүшкөн эмес?

Сууроо албетте кыйын. Ишке салкын караганы үчүн коомдук тиништүү кызматчылар орунбасардын жемесин угушкан эле.

— Аны ал дейли. — Аксакал маселенин экинчи жагына кызыкты. — Тыйын чычкандардын адам чыдагыс абалы жөнүндө бизге арыз түшпөптүрбү?

Орунбасар ал маселени заматта тактады. Көрсө, шаардын бир адамы ушул маселе боюнча аксакалдын кабыл алуусун сурап, секретарга кайрылган экен. Секретарь аны кабыл алууну сурангандардын тизмесине киргизүү үчүн жардамчыга кайрылса, ал командировкада экен. Жардамчы командировкадан келип, аны тизмеге киргизишти. Бирок тизме боюнча, Аксакалга кирүү үчүн ага көзөк бир айдан кийин жетмек экен. Ушуну укканда Аксакал ачууланды:

— Тизмеге жазылган кишилерди эмне үчүн этияттап карабайсыңар?! Иши зарыл кишилерди эмне үчүн кезексиз киргизбейсиңер? Бул эмне деген бюрократтык?

Орунбасар күнөлүү эмес. Баарын кылган жардамчы. Клиенттин жалынганына карабастан, «Тыйын чычкан эмес, мамлекеттик чоң иштерге чолосу тийбей жатат» — деп коюптур. Аксакалды аяп, майдачүйдө маселелерди башкаларга оодара салуу же созуучу адатын карматыптыр.

— А, сиз өзүңүз эмне үчүн кийлигишкениңиз жок? — деди аксакал орунбасарына. Орунбасар айыбын мойнуна алгандай нымтырап отуруп берди. Лкырында эскертүү укту:

— Мындан ары этият болуңуз!

Эгерде жаңылышса, жемеге каларын, акырында азыркыдай эскертүү угарына орунбасар аябай дагдарылган. Анткени ал өз бетинче эч нерсе иштетчү эмес. Көрсөтмөнү так жана убагында аткара турган.